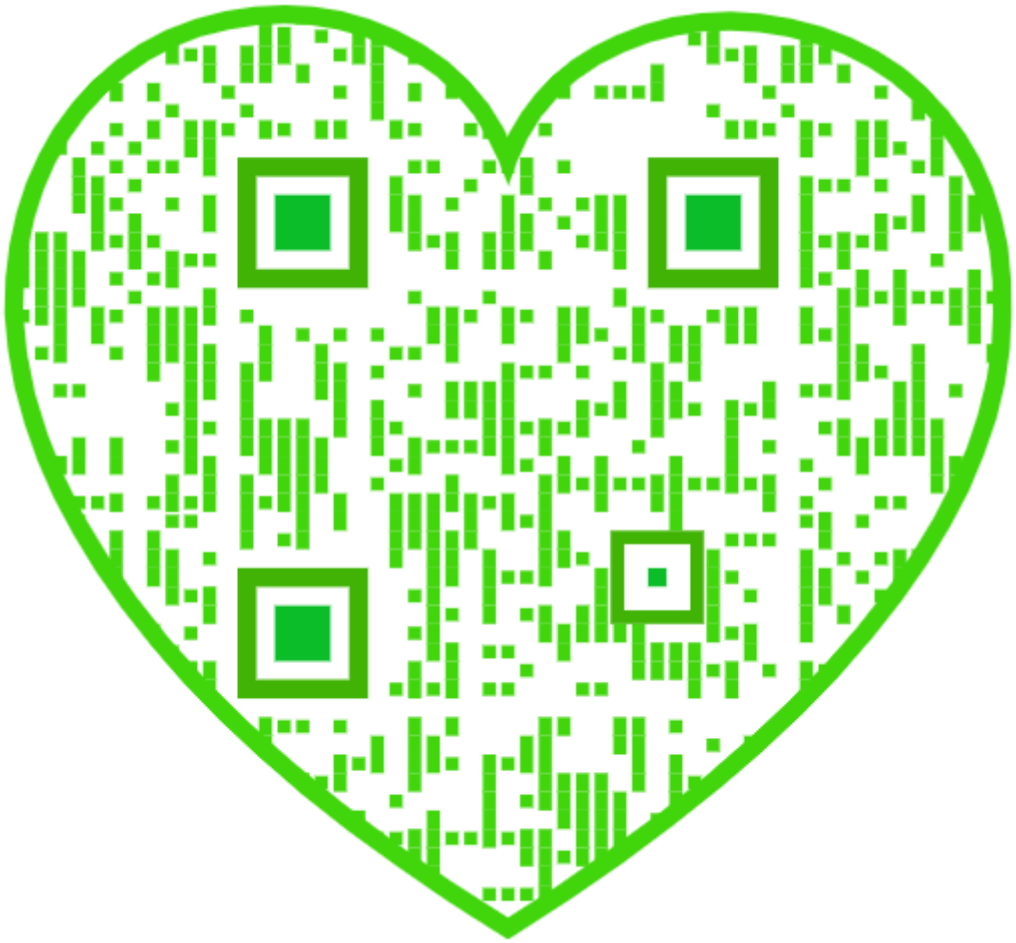

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

Gedrukt ter „Utrechtsche Stoomdrukkerij" — te Utrecht.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

HONDERDSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. TWAALFDE DEEL.

1891.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit.
(*Onze Wachter.*)

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. 1 Mach. XV, 34.
(*De Katholiek.*)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.

Melis Stoke.

LEIDEN,
J. W. VAN LEEUWEN.
Antiq. Boekhandel.

UTRECHT,
WED. J. R. VAN ROSSUM.

1891.

INHOUD VAN HET NEGEN-EN-NEGENTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. — ELFDE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bldz.

Aan Hare Majesteit Wilhelmina, Koningin der Nederlanden.
J. A. DE RIJK 1

Dr. Th. J. H. Borret.
P. L. DESSENS. 4

Fréderic le Play.
F. J. POELHEKKE 36

Ontwikkeling.
V. Godsdienst en zedelijkheid. (Vervolg en slot van Dl. XCVIII, blz. 272 vv.). . . 65
VI. Het eerste hoofdstuk 389
J. M. KEULLER.

Amstelodamensia. Het Mirakelfeest voor de Hervorming. II. (Vervolg en slot van Dl. XCVIII, blz. 333 vv.)
B. H. KLÖNNE. 83

Het nieuwe Paulinisme van Dr. W. C. van Manen.
J. SCHETS 137

De Justificatie van Olivier van Hattem. (Vervolg en slot van Dl. XCVIII, blz. 161 vv.)
fr. A. VAN KERKHOFF, O. C. . . . 173

Op de gouden priesterkroon van Z. D. H. P. M. Snickers, Aartsbisschop van Utrecht, Metropolitaan van Nederland. 27 Maart 1891.
J. A. DE RIJK, Pr. 209

Bldz.

Een nieuwe voorlichter der Protestanten omtrent Rome's leer en bedoelingen.

I 212

II 277

Dr. A. RESEMANS.

De H. Norbertus en Rupertus.

Fr. G. VAN DEN ELSEN, Ord. Praem. 302

Aan den H. Aloysius Gonzaga, S. J. 1591 — 21 Juni — 1891.

H. ERMANN, S. J. 349

De Vulgaat en de kerkvergadering van Trente.

P. L. DESSENS 366

VERSCHEIDENHEDEN.

Het contrat social en de conscriptie.

F. J. P. 121

Een standbeeld voor Thomas a Kempis.

C. 130

De zegeningen der democratie.

F. J. P. 411

De H. Wilgeforthis.

W. P. H. JANSEN 417

BOEKBEOORDEELING.

Leven van den H. Bonifacius.

C. J. JUFFERMANS 132

Een apologetisch handboek.

H. ERMANN, S. J. 191

Maria, de Moeder des Heeren, in hare voorbestemming, haar leven, en hare verheerlijking, beschreven door H. J. H. Ruscheblatt.

G. 197

Bldz.

De Heilige Thomas van Aquino, Patroon der zuiverheid of de engelachtige strijd, door P. fr. E. J. Jansen.
S. 201

Geïllustreerde Vaderlandsche Geschiedenis d. P. Louwerse.
L. J. J. HAGERAATS. 203

Orbis terrarum catholicus.
J. J. THUNNISSEN. 246

Cours apologétique, par Mgr. E. Lesur.
G. VAN NOORT 252

Les indulgences: traduction par les PP. E. Abt et A. Feyerstein, S. J.
C. 257

Le lien conjugal et le divorce, par Jules Cauvière.
K. 262

De beoefening der liefde tot Jesus Christus, door den H. Alphonsus.
A. F. 264

Godvruchtige oefeningen ter eere der H. Liduina, verzameld door M. J. A. Lans.
W. 267

Cantiones XII in honorem SSmi Sacramenti, auctore W. P. H. Jansen.
M. D. 268

Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht.
J. H. HOFMAN 312

Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem.
A. M. C. VAN COOTH 328

Gezangen op alle feesten des jaars enz. door J. S. Ponten.
W. P. H. JANSEN 346

LETTERLOOVER.

Liefde. Het bekroonde gedicht *Amor* van R. van Oppenraay, S. J. in Nederlandsche verzen vertolkt.
A. N. MUTSAERS, Pr. 271

AAN HARE MAJESTEIT

WILHELMINA

KONINGIN DER NEDERLANDEN.

Domine, salvam fac reginam nostram.

U onze trouw!
De triomfante kleuren
Der Koningsvlag, ze wapperen U toe,
Terwijl ze breed haar blijde banen beuren
En tuimlen in de lucht, nooit juichens moê,
En waaien uit, ver 't brandend Oosten over
Waar dicht aan 't strand de palmboom ze overhuift,
Tot waar in 't West met tropisch kleurgetoover
Het reuzenwoud der Nieuwe Wereld wuift.

Groot, Koningskind, groot was uw hooge Vader,
Rechtvaardig dacht zijn nooit misleide zin,
Hoe lieflijk kwam, hoe zacht, uw Moeder nader
Aan 't Ideaal der Vrouwe en Koningin! —
Wij danken God, die beiden heeft geschonken,
We ontvingen U uit Zijne almachte hand,
En jubelend heeft ons gebed geklonken:
Bewaar, o Heer, Oranje en Nederland.

Aanschouw, hoe U veel duizend harten minnen,
Hoe allen 't vuur van nieuwen moed doorgloeit.
Méér dan den roem der grootste Koninginnen,
Méér wenschen we U: geluk, dat nooit verbloeit;
Zoo strale uw beeld, in 't boek der landshistorie
Een éénig beeld, op 't wit en sneeuwblank blad.
Rijs, Jonkvrouw, rijs, gekroond met koningsglorie,
Den schepter in uw teedre hand gevat.

De droom der toekomst spoedt zich in vervulling:
O heilge droom van morgenrood en goud!
De roze ontluikt en lacht in hare omhulling,
Met paarlen nog en dageraad bedauwd.
Den volke heil en zegening en vrede!
In éénen naam voelt Neêrland zich vereend,
Een dierbren naam, in wien de zielebede
Een Hemelgaaf waardeert, in U verleend.

Hoe schudt de Leeuw van Holland fier zijn manen,
Hoe vaart een storm van geestdrift door het land,
Hoe stort de ziel haar vloed van vreugdetranen,
Hoe slaat het hart van volle liefde in brand!
Wat dood scheen steeg tot nieuw en bloeiend leven,
En plechtig, als de waatren onzer zee,
Zoo klinkt het: God heeft U de kroon gegeven,
Wie 't wagen durft, haar aan te randen: wee!

O Jonkvrouw, Koningin der Nederlanden,
Klein is uw volk, maar krachtig, onbeschroomd.
Wij heeschen eens uw vlag aan wilde stranden:
't Is 't zelfde bloed, dat nog door de aders stroomt.
Wij wanklen niet, wij staan. Wat ook verandert,
Wat dreigt of valt, wij wijden U ons lot,
Om U vereend, geschaard rondom uw standert.

Want uwe zaak is ons de zaak van God.

J. A. DE RIJK, Pr.

Dr. Th. J. H. BORRET.

Het is plicht den edele, wiens naam deze bladzijden siert, te gedenken. Niet alleen was hij van *De Katholiek* een hoog gewaardeerd medewerker, maar als de laatste dier uitgelezenen, aan wie dit maandschrift zijn ontstaan in lang vervlogene en moeilijke dagen verschuldigd is, heeft hij meer dan wie ook recht op erkentelijke hulde.

Toch wordt door den jongere, hoe gaarne hij ook die hulde wil brengen, met eenige aarzeling dit herinneringsblad aangeboden. Hoe het lied goed gezongen, waarvan maar weinige klanken werden opgevangen! Hoe van den vollen lichtgloed verhaald, als enkel de naflikkering is gezien! Slechts tijdens de laatste jaren heeft hij meer van nabij den onvergelijkelijke gekend, wiens gelijkenis moet worden weergegeven. Zal zijne poging niet bewijzen, dat persoonlijke geheugenis bij het trekken der lijnen, bij het mengen der kleuren maar luttel kon helpen?

Niettemin, al ontmoedigt de overtuiging, dat beter aan anderen deze arbeid ware toevertrouwd, zij mag geene verontschuldiging zijn om de eeretaak ongedaan te laten. Die taak blijft toch mogelijk. De jongere heeft althans, al was het dan korten tijd den eerbied

waardigen priester zoo vol van jaren, van kennissen en verdiensten gekend. Ook kan, eenigermate ten minste, met de krachten van anderen eigen zwakheid gesterkt, met hunnen overvloed eigen armoede verholpen worden. De welwillende voorlichting van ouderen, de tijdgenooten en vrienden van den ontslapene, zal niet ontbreken. Moge dan deze levensschets geen te onwaardige hulde blijken aan zijne nagedachtenis!

I.

Theodorus Josephus Hubertus Borret werd in het jaar 1812 den 18den April te 's Hertogenbosch uit een onzer beste katholieke familiën geboren. Zijn vader, Mr. Antonius Jos. Lamb. Borret, bekleedde reeds onder Lodewijk Napoleon, en meer nog onder de drie vorsten van ons Oranjehuis, de gewichtigste staatsambten. Na de afscheiding van België was hij achtereenvolgens gouverneur van Limburg, buitengewoon gezant des konings in voornoemd rijk ter behartiging van Zijner Majesteits persoonlijke belangen en laatstelijk gouverneur van Noord-Brabant en heeft zoo aan het vaderland groote diensten bewezen. Een zelfden eervollen naam verwierf zich later Mr. Eduard Jos. Hub. Borret, een jongere broeder van Theodorus, die evenals de vader op meer dan gewone wijze een vertrouwd dienaar van het Koninklijk Huis geweest is en als minister van justitie te 's Gravenhage overleed. Voorzeker had ook de oudere broeder met zijn edel karakter en schitterende geestesgaven een schoonen en nuttigen werkkring in de aanzienlijke wereld kunnen kiezen, maar het zaad eener echt christelijke opvoeding bracht al vroegtijdig kostelijke vruchten voort

in zijn ontvankelijk hart; de roeping tot het priesterlijke leven werd hem door God geschonken, en dat hij reeds in de jongelingsjaren die zeldzame gave met mannenwijsheid wist te waardeeren, zal straks genoegzaam blijken uit enkele brieven, welke door hem in dien tijd aan een dierbaren vriend geschreven werden en door dezen, een hooggeacht geestelijke, goedgunstig ons ter hand gesteld zijn.

Dat die keuze van den oudsten zoon ook maar een enkel oogenblik de verwachtingen zijner ouders zou hebben teleurgesteld, is niet te gelooven. Sedert het geslacht Borret in ons land, tegen het einde der zestiende eeuw, inheemsch werd, behoorde het tot die patricische keurfamiliën, welke in de dagen der beproeving den adel des geloofs onverbasterd hebben bewaard. Zelfs offerde het in die moeilijke tijden voortdurend aan altaar en klooster meerderen zijner zonen en dochters. Uit dezen zij alleen met name herdacht een oudoom van Theodorus, de hoogwaardige Arnold Borret, die, na in zijne pastorie van Herten bij Roermond vervolging en doodsgevaar van de fransche republikeinen verduurd te hebben, ten jare 1806 voor den prinsbisschop van Luik vicaris-generaal werd der landen van Ravesteijn en Megen en sedert 1830 krachtens pauselijke benoeming van diezelfde landen apostolisch vicaris was, in welke hooge waardigheid hij te Reek negen jaren later overleed 1). Enkele bejaarde pastoors, oudstudenten van Gemert, herinneren zich nog uit de handen van dien

---

1) Voor al deze bijzonderheden werden geraadpleegd de stamlijst van *Het geslacht Borret* en het *Beknopt dagverhaal* van Arnold Borret.

stokouden vicaris het vormsel te hebben ontvangen. Zoo werd dan zelfs gedurende de jeugd van onzen Theodorus de priesterlijke bediening met eere door eenen Borret vervuld, en de veronderstelling is niet gewaagd, dat de godvreezende ouders met vreugde hunnen eersteling de voorvaderlijke traditie zagen volgen, dat zij gaarne zijn vroom besluit hebben goedgekeurd. Daarvoor pleit ook, dat de vader zelf, zooals onze oudste priesters uit hun Hageveldschen tijd weten mede te deelen, zijn negentienjarigen Theodoor naar het seminarie bij Velzen begeleidde en daar vriendelijk met leeraars en leerlingen aan het gemeenschappelijk middagmaal deelnam.

Maar op die wijze loopen wij wel den tijd een weinig vooruit. Niet toch in oud Holland of Noord-Brabant, maar in België ging de eerste leeftijd voorbij van hem, die meer dan vijftig jaren de eer van Haarlems priesterschap wezen zou. Na het herstel onzer onafhankelijkheid vestigde zich Mr. Borret, toen lid van den Raad van State, metterwoon te Brussel, en daar ontving zoo zijn oudste, na het eerste onderricht, aan het koninklijk athenaeum die degelijke klassieke vorming, welke hem later bij voortgezetten arbeid in staat stelde om op uitnemende wijze de katholieke wetenschap te dienen, om — gelijk hij zelf van Broere gezegd heeft in de taal van Hiëronymus — „met den krijgsbuit der Grieken en Romeinen de gewijde wanden des tempels te versieren". Hij mocht er echter zijne opvoeding niet heel en al voltooien. Zooals bekend is, brak in de belgische hoofdstad op 26 Augustus 1830 de opstand uit, die welhaast het karakter eener omwenteling kreeg en binnen weinige

dagen den toestand voor de Noord-Nederlanders onhoudbaar maakte. De familie Borret nam dan de wijk naar den Haag, en zoo gebeurde het, dat hij het volgend jaar in October naar het klein seminarie Hageveld kwam om er den eenjarigen cursus der wijsbegeerte te volgen, waarna in 1832 te Warmond op het groot seminarie met de godgeleerde wetenschap werd begonnen. Het bleef daar echter alleen bij het begin. Reeds in de herfstvacantie van het volgend jaar, September 1833, schreef hij aan zijn boven vermelden vriend „een besluit te hebben genomen, waarover deze verwonderd zou zijn. Hij ging tegen het midden van October naar Rome om er zijne studiën te voleinden". Van dien tijd te Warmond dagteekende zijne kennismaking in het naburige Leiden met den vermaarden hoogleeraar Hofman Peerlkamp, wien hij in latere dagen meermalen over letterkundige vraagstukken raadpleegde en zich altijd met erkentelijkheid als „zijn onvergetelijken Mentor op klassieken bodem" herinnerde.

Het eenvoudige, huiselijke seminarieleven in kleinen kring, wat onze ouden van dagen genoten hebben en zich nog zoo gaarne voor den geest roepen, ging dan wel spoedig voor hem voorbij. Dat het echter ook in zijn geheugen de beste herinneringen achterliet, lijdt geen twijfel. Wie zijne lijkrede op professor Broere gelezen, of in de keurige levensbeschrijving van Mgr. Pluym zijne fijn geteekende portretten van Warmonds president Chédeville en van professor van Wijkerslooth bewonderd heeft, zal hiermee aanstonds instemmen. Ook wordt dit overvloedig bewezen door de brieven uit Rome, waarin hartelijke genegenheid voor zijne vrienden, vurige be-

langstelling in den bloei der seminariën en eerbiedige liefde voor zijn vroegere leermeesters met elkander wedijveren. Zoo schrijft hij in Juni 1834 aan zijnen vriend, die den laatsten zomer in het klein seminarie doorbrengt: „Ik denk dikwijls aan Hageveld en dat niet zonder God hartelijk te bedanken van daar mijnen roep te zijn begonnen". En een weinig lager: „Wat doet het me pleizier, dat Hageveld zoo aangroeit. Och wat denk ik nog gaarne aan het genoegen, dat ik er op den vastenavond van het voorleden jaar heb genoten! Schrijf mij eens, of men er nog somtijds aan mij denkt. Ik was er zoo gaarne". In denzelfden toon klinkt het enkele maanden later, September van hetzelfde jaar: „Ik bid altoos voor Hageveld en voor de gansche missie, opdat allen door den Heer bestierd mogen worden, en Hageveld en Warmond, elkander de hand gevend, ware priesters, ware dienaars van God mogen vormen, fiat, fiat". Hoe zijn hart aan de vroegere meesters hing, zegt genoeg de wel wat vaderlijke raadgeving uit zijn eersten brief voor twee jongere makkers: „Schenkt al uw vertrouwen aan mijnheer Hesseveld en wat N. aangaat, hij moet dikwijls mijnheer Broere bezoeken: altijd zal hij iets in diens omgang leeren". Eerstgenoemde leeraar, om zijn kinderlijke godsvrucht de vertrouweling van de meeste studenten, schijnt ook zijn bijzondere raadsman geweest te zijn: „Lieve vriend — aldus in den brief van Juni 1834 — vergeet mij niet. Vader Hesseveld denkt alle dagen aan mij .... bidden wij dan voor elkander en ook voor onzen goeden vader Hesseveld om licht, opdat hij ons altoos goed geleide: u om den roep van den Heer te volgen en mij om er in te volharden". Nog op een

andere wijze — wellicht zal deze overgang aan sommigen wat plotseling schijnen — op meer stoffelijk gebied, toonde die goede vader zijne welwillendheid aan de ver van elkander verwijderde vrienden, die wel gaarne briefwisseling hielden, maar het toenmalige briefport met recht te kostbaar oordeelden. Vader Hesseveld was voor zijne studenten zooveel als hun algemeen postkantoor. Van daar reeds in den eersten brief, Nov. 1833, de vingerwijzing: „Als gij mij antwoordt, geef dan uw brief aan mijnheer Hesseveld. Die zal alles bezorgen". En ook als Hageveld voor het groot seminarie verlaten is, blijft dezelfde postdienst. Immers twee jaren later begint een schrijven, Maart 1835, met het volgende exordium ab irato: „Ik schrijf mij altijd de handen lam (sit venia verbo), wanneer ik een brief naar vader Hesseveld moet zenden, want het is een werkje om u allen en vooral u, jonge heer, naar den eisch te antwoorden, zoodat gij tevreden zijt". Waarop dan in zachteren toon de aanmaning volgt: „om toch altijd lange brieven te zenden, want gij staat niet met mij gelijk; wanneer gij er één hebt te schrijven, heb ik er acht".

Toen de jonge reiziger in de maand November te Rome was aangekomen, vond hij aanvankelijk huisvesting in het Collegium Germanicum. „Wat zit ik hier — zoo beschrijft hij in diezelfde maand zijne indrukken — wat zit ik hier wonder te kijken met mijn rooden sent aan. Ik heb het nu zoo gemakkelijk en zoo goed niet als gij, dat geloof ik zeker. Wij moeten veel werken, hebben grove kleederen en kunnen niet veel kromme sprongen maken .... Evenwel ben ik zeer tevreden. Ik krijg een goede opleiding en mag wel

een beetje streng gehouden worden. Dat zal Dor goed doen". Toch, al heeft hij even de rooden toog der Germanikers gedragen, is hij niet een der hunnen geworden. Aan het einde van denzelfden brief volgt dit enkele dagen later geschrevene naschrift: „Ik moet hier nog een woordje bijvoegen, dat ik niet meer in het Collegium Germanicum ben, maar in de stad op eene kamer in een klooster woon. Ik kon in het collegium niet goed gewennen. Mijne gezondheid zou het ook niet uitgehouden hebben, en daarvoor moet toch ook, vooral zoover van huis, gezorgd worden".

Voor de theologische studiën werden aanstonds de lessen gevolgd van de Gregoriaansche Universiteit, welke meer gewoonlijk het Collegium Romanum genoemd wordt en waar toen, met nog andere geleerde paters Jezuïeten, Patrizi, Perrone en Manera door den glans van degelijke wetenschap den leerstoel sierden. Aan de lezers van *De Katholiek* is het genoeg bekend, met wat geestdrift de dankbare leerling zich na meer dan een halve eeuw die edele mannen herinnerde als „zijn drie altoos dierbare meesters roemwaardiger gedachtenis". En zeker is ook de leerling in zijn bloeiende, veelbelovende jeugd allerdierbaarst geweest aan die zoo godvruchtige als wetenschappelijke priesters. Met allen ijver toch trachtte hij hunner in beiderlei opzicht waardig te worden. Reeds een jaar na zijne komst schrijft hij, 10 Sept. 1834: „Wil ik u nu eens over mij zelven iets vertellen, dat u zeker pleizier zal doen. Ik heb op de Gregoriaansche Universiteit de gouden medaille voor eene dissertatie over de kerkelijke geschiedenis gekregen". En op het einde van het volgend studiejaar is

de voldoening nog grooter, zooals uit een schrijven van 2 November 1835 blijkt: „Ik ben dit jaar gelukkig geweest op de Universiteit. Ik heb in de faculteit van de H. Schriftuur de gouden medaille bekomen en in die van de theologie en het Hebreeuwsch de zilveren. Voor deze laatsten geeft de Universiteit geene gouden. Dit is ten minste een kleine belooning voor al het blokken". Vooral zal dan wel pater Patrizi, die voor zijne „fedeli Ebrei" een klein zwak had 1), hem gaarne gezien hebben. En bij al dat „blokken" bleef steeds het ééne noodzakelijke ook het eerste en voornaamste. De lezers zullen zeker opgemerkt hebben, hoe in de aangehaalde brieven een toon van ernstige vroomheid heerscht, die misschien wel te veel gemoedelijke scherts en vriendendenkout overstemt. Hierbij zij echter in overweging genomen, dat tegelijk ook op meer gewone wijze geschreven werd aan andere seminaristen, die naar vriendenaard het romeinsche nieuws aan elkander mededeelden en tot gemeengoed maakten. Hooren wij hieromtrent in den brief van Maart 1835 zijn eigen verdediging: „Ik reken, dat de brief, dien ik aan van L. cum suis schrijf, ook voor u is en het dus zeer onnut zou zijn dat geschrevene hier weer te gaan copieeren. De brief, dien ik u schrijf, is vertrouwelijker: het gewone nieuws kunt gij bij anderen lezen". En een weinig verder na, over het goed gebruik van den tijd sprekende, de liefde voor de studie een tweeden engelbewaarder voor den geestelijke te hebben genoemd: „Ik houd te veel van u, om nu en dan niet een en ander eens zonder omspreukjes te zeggen".

---

1) Vgl. *De Katholiek*, 1890, Dl. XCVII, blz. 99.

Hoe echter daarover onze meening moge zijn, duidelijk blijkt uit heel de briefwisseling, dat altoos vóór alles het groote doel in het oog werd gehouden om, zooals zulks de eerste brief uitdrukt: „niet alleen een weinig wetenschap op te doen maar vooral een braaf priester te worden". In zijne komst te Rome erkent hij de leiding van God en hij dankt Hem zulke beproefde wegwijzers in zijn geestelijke leidslieden te hebben gevonden (Nov. 1833); al staat hij ook op zich zelven, al mist hij de vroegere stichting, de goede God bewaart hem zoo goed, dat hij altijd meer en meer in zijn heilige liefde hoopt toe te nemen (Juni 1834); ter volharding in den heiligen roep vraagt hij voortdurend het gebed der vrienden en blijft hij zelf bidden. De dagelijksche meditatie is hem het groote hulpmiddel der godsvrucht, want, zegt de H. Alphonsus: „celui qui abandonne l'oraison mentale, cessera aussi d'aimer Jésus-Christ" (Nov. 1834). Hij acht de veelvuldige communie noodig om tot een grooten geest van geloof te geraken en zich meer en meer in alles met Jesus te vereenigen. Voorts is de geestelijke lezing, vooral van Thomas a Kempis, hem dierbaar en rekent hij van hetgeen nuttig is voor het geestelijk leven niets te gering. Daarom had hij zich reeds te Warmond gewend om nu en dan met van L., die het gaarne deed, over een of ander godvruchtig punt te spreken. Dit dient ter onderlinge stichting en versterkt veel in de deugd. Want soms zijn er wel oogenblikken, wanneer wij door onze bedorvene natuur zoo onderdrukt worden, dat wij alle middelen bij de hand moeten nemen om er niet geheel onder te geraken (Maart 1835). Het is begrijpelijk, dat iemand van dien

geest zich, naar het voorbeeld van de keur der romeinsche priesterschap, van harte bij anderen aansloot voor de gemeenschappelijke beoefening van godsvrucht en liefdewerken, om zoo te gelegener tijd den geest te verfrisschen „rinfrescar lo spirito", gelijk hij dat eenmaal den kardinaal Mezzofanti, die zelf voor de koorknapen van Sint Pieter den catechismus uitlegde, hoorde noemen 1).

Ook nog op andere wijze werd van den arbeid der wetenschap soms verpoozing gevonden. Zoo verhaalt een van November 1835 gedagteekend schrijven, hoe hij te Frascati, het oude Tusculum, de plek van Cicero's woning bezocht en, eenige dagen aldaar op het buitengoed van het pauselijk seminarie vertoevend, den regeerenden Paus Gregorius XVI van zeer nabij mocht ontmoeten: „Zijne Heiligheid kwam er een ganschen dag passeeren. Ik heb bij die gelegenheid een groote eer genoten, namelijk van in dezelfde kamer met Zijne Heiligheid te eten. Aan dezelfde tafel is dit onmogelijk, wijl de Paus altoos aan een klein tafeltje apart eet. Zijne Heiligheid was zeer vroolijk en scheen geheel en al in familie te zijn". Maar vooral was de eeuwige stad zelve voor het jonge en priesterlijke hart hemellust. Nu eens (Juni 1834) brengt hem in de heilige paaschvreugde de van onder tot boven verlichte Sint Pieter in verrukking. Dan weer (Nov. 1835) vervoert hem een luisterrijke processie, waarbij de Pauskoning, onder het daverend „evviva Maria" van heel een volk, hetzelfde wonderbeeld der H. Maagd ronddraagt, wat twaalf eeuwen vroeger door zijn grooten voorganger, den H. Gregorius, daar ter

---

1) Vgl. *De Katholiek*, 1874, Dl. LXV, blz. 396.

plaatse was rondgedragen. Zeer bijzonder ook trekt hem de liturgie der Oosterschen, die, naar eigen eerwaardige traditie de Heilige Geheimen vierende, door de verscheidenheid van gebruiken des te krachtiger de eenheid des geloofs in het middelpunt der Christenheid betuigen. Wie echter ten volle zijne genietingen van Rome wil verstaan, leze zijn artikel: *De zang der obelisken* 1), waar hij in luiden jubel de heilige stad begroet als de geheimzinnige koninginne, wier voortreffelijkste schoonheid van binnen is en zich alleen ontsluiert voor hare geloovige kinderen.

Zoo snelden ras de jaren voorbij. Spoedig na zijne aankomst de tonsuur en mindere orden ontvangen hebbende, werd hij op zijn verjaardag, 18 April 1835, subdiaken, enkele maanden later diaken en deed den 29sten Mei van het volgende jaar zijne eerste Heilige Mis, na den vorigen dag met de priesterlijke waardigheid te zijn bekleed. Dan werd nog de studie een jaar voortgezet, hoewel reeds de doctorstitel in de H. Godgeleerdheid verworven was, tot eindelijk de dag van terugkeer aanbrak, de vurig verlangde dag, want zegt zijn brief van Nov. 1835: „Rome is schoon; men vindt Rome nergens terug, maar het vaderland is toch nog schooner: *dulcis amor patriae, dulce videre suos*". In den nazomer van 1837 werd dat zoete geluk gesmaakt, mocht hij de zijnen terugzien om voortaan op vaderlandschen grond vele jaren te arbeiden en in Gods Kerk te worden een licht op den kandelaar.

---

1) *De Katholiek*, 1845, Dl. VII, blz. 39 vv.

II.

Nog in hetzelfde jaar zijner terugkomst werd de jeugdige Borret door zijn geestelijke overheid benoemd tot professor der H. Schriftuur in het groot seminarie. Vroeger, in Maart 1835, had hij aan zijnen vriend geschreven: „Na de groote vacantie nog twee goede jaren, dan ben ik bij u; dan kom ik u op uw kamertje no. 5 opzoeken, geheel onverwachts; dan zijt gij al subdiaken en met dat alles zal ik toch willen, dat gij mijne Mis dient. Wat een standje zal dat geven! Het is een genoegen voor mij er op te denken". Geheel anders derhalve als de verbeelding had voorgespiegeld, maar toch niet minder aangenaam, was voor de vrienden te Warmond het weerzien. De nieuwe professor was een aantrekkelijke verschijning. Vriendelijk speelde om het schoon gevormd gelaat de lach van het jonge leven, terwijl in de heldere oogen een gloed schitterde, die heel zijn rijzige gestalte als verlichtte. Snel en toch waardig in gebaren, op de bewegelijke en fijne trekken de zielsgedachte afspiegelend, welke de mond in keurige, dikwijls geestige taal ging uiten, wist hij met klankrijke stem voor zijne hoorders waarlijk welsprekend te zijn. Daaraan paarde zich, ook in het meest gewone leven, eene opmerkelijke sierlijkheid en adel van vormen en was hem de gave, door de Ouden *urbanitas* genoemd, aangeboren, eene gave zoo niet onvoorwaardelijk noodig dan toch zeker allerdienstigst voor den priester om de harten te winnen en vruchtbaar te werken. Wat zijne manier van onderricht betreft, zal wellicht de een of ander gemeend hebben, dat aan bijzonderheden en

nevenzaken te veel de aandacht gewijd werd, waardoor van zelf het zoo noodige overzicht van het geheel schade kan lijden. Maar hoewel ongetwijfeld voor studenten, wier tijd tamelijk bezet en beperkt is, de breede uiteenzetting van moeilijkheden en strijdvragen minder dienstig is, van den anderen kant wederom kan door te eenvoudige behandeling der stof gemakkelijk het „compendia sunt dispendia" 1) in vervulling gaan, en zal wel altijd het juiste midden, vooral in de zich zoo wijd uitstrekkende bijbelwetenschap zeer moeilijk blijven. Hoe dit echter zij, zeker is later door een oudleerling, wiens oordeel niet gering te schatten is, de degelijkheid van zijne lessen hoog geroemd. Toen de hoogwaardige bisschop van Breda, Mgr. van Beek, nog regent van Hageveld was, betuigde hij meermalen met bijzonder genoegen de dictaten van professor Borret weder ter hand te nemen.

Hoewel de liefde voor ernstige studie hem van de jeugd eigen was en deze zonder twijfel zijn eerste en laatste liefde genoemd mag worden, was hij toch niet de man om zich heel en al in het studeervertrek af te zonderen. Wie ooit van nabij de opmerkzaamheid en belangstelling van zijn vurigen geest mocht gadeslaan, zal lichtelijk dit beseffen. Noemde hij zich soms in lateren tijd een „ouden boekenwurm", het werd glimlachend aangehoord. Een ieder wist wel, hoe dit te verstaan was. Altijd trok het bedrijvige leven hem machtig aan, en veel meer dan zijn dierbare boeken heeft hij de menschen liefgehad. Gaarne werd daarom te gelegener tijd het gewone werk onderbroken voor anderen arbeid en zocht hij ook bui-

1) „Verkort werk is verspild werk": een latijnsche vorm voor ons spreekwoord, dat de zuinigheid menigmaal de wijsheid bedriegt.

ten het seminarie, vooral door het woord der prediking, zijn priesterambt te vervullen. Zoo is het na zoovele jaren in de gemeente van Warmond nog niet vergeten, dat zelfs vele protestanten geregeld in de parochiekerk naar de schoone predicaties van professor Borret kwamen luisteren, hetgeen eerst ophield, toen hij eenmaal over de ongenoegzaamheid des bijbels als kenbron des geloofs gesproken had. Meer bekend bleven zijn fransche conferenties, waarmee hij, in den advent van 1838 te 's Gravenhage, het eerst als redenaar schitterde. Het ongewone van taal en preekvorm, meer nog de naam en het talent van den jeugdigen priester, deden een talrijk en aanzienlijk gehoor toestroomen. Toch werden die conferenties later niet voortgezet. Waarschijnlijk schikte hij zich hierin naar de meening van anderen, die deze wijze van prediken minder nuttig oordeelden. Van de schoone gaven, die hem als gewijd redenaar sierden, heeft dit maandschrift in zijne lijkredenen op professor Broere en van der Ploeg een enkele proeve bewaard.

Wat echter meer nog dan zijne welsprekendheid bij buitengewone gelegenheden opmerking verdient, is de groote zorgvuldigheid, waarmede hij niet enkel voor aanzienlijke vergaderingen, maar ook aan eenvoudigen en ongeletterden het woord Gods verkondigde. Toen eenmaal, het gebeurde in zijn laatste jaren, het gesprek onder meer ook de gewone volkspreek raakte, zeide hij, dat aan hem tijdens zijn pastoorschap, wegens den eigenaardigen toestand eener landelijke gemeente, schriftelijke voorbereiding voor de zondagsche onderrichting plicht toescheen.

In Januari 1842 verscheen voor de eerste maal *De Katholiek*. Gelijk reeds even herinnerd is, was ook

professor Borret een diergenen, die om het heilig geloof, de erfenis onzer vaderen, te handhaven de uitgave van dit godsdienstig-wetenschappelijk tijdschrift begonnen. Daarom alleen reeds moet zijn naam in eere blijven. Want gewis het waren wakkere mannen, die zich tegen den erfelijken souvereiniteitswaan der andersdenkenden fier verhieven; die in den steeds felleren kamp der geesten geen onverschillige toeschouwers verkozen te zijn, maar zich welgewapend te weer stelden; die, wat ook helotische kleinmoedigheid mompelde of kwaadaardige hartstocht tierde, met Tertulliaan oordeelden, dat dan alleen zich de waarheid te schamen heeft, wanneer zij zich verbergt. Een hulpvaardige vriendenhand wees me in ons maandschrift de door hem gedurende de eerste jaren geschrevene artikelen. Aanvankelijk heeft de polemiek er het leeuwendeel, zooals toen de tijdsomstandigheden het vorderden. In die dagen ijverde met tal van geestverwanten *De Evangelische Kerkbode*, hatelijker gedachtenis, in oud-dordtschen toorn tegen de roomsche Belialskinderen. De anti-paapsche beweging verbijsterde kleinen en grooten, zoodat zelfs mannen van naam, deftige hoogleeraars onzer universiteiten, zich aan het verspreiden van valsche allocuties waagden en met eene pausin Joanna glorie zochten. Tegen zulke schotschrijvers was zelfverdediging recht en plicht. Met geestdrift werpt hij zich dan ook, slagen werend en slagen gevend, op den vijand. Maar bedenkend, dat door hartstocht ook de heiligste zaak wordt onteerd, het „occidite errores, diligite errantes" 1) van Augustinus gedachtig, is

1) „Vernietigt de dwalingen, maar bemint de dwalenden".

hij steeds een ridderlijk strijder. Met de kleinere polemische bijdragen komen nu welhaast grootere, meest oudheidkundige verhandelingen, welke van groote begaafdheid getuigen en nog de lezing waardig zijn. Mildelijk en zelfs kwistig uit de schatten zijner wetenschap mededeelend, doet hij zulks immer op bevallige wijze. Zijne geleerdheid schrikt niet af. De statige ernst wordt door hoffelijke heuschheid getemperd, terwijl over alles de zonnestraal glinstert van het fijn vernuft.

Voor de christelijke oudheidkunde was toenmaals eerst de ochtendschemering van den nieuwen dag aangebroken. Wel had reeds pater Marchi de langgestaakte onderzoekingen in de katakomben van Rome hervat, maar de vorst der archaeologen, de geniale de Rossi, moest nog verschijnen. Niet te vergeefs was echter Borret in de eeuwige stad geweest. Hij had gezien, hoe onsterfelijk daar in de graven de overlevering leeft om voor het aloude geloof te getuigen. Hij had begrepen, wat talrijke en machtige wapenen de christelijke oudheidkunde den verdedigers der katholieke waarheid in de hand geeft om ketterij en ongeloof te beschamen, daarom was toen reeds die wetenschap de zijne bij uitnemendheid geworden om voortaan door alle wisselingen des levens zijne ziel te blijven vervullen, te blijven beheerschen ten einde toe, gelijk nog zijn laatste bijdrage in *De Katholiek* (Febr. 1890) bewijst. Wanneer wij ons herinneren, dat al bijkans vijftig jaren vroeger zijn eerste hoofdartikelen: *Het marmeren opschrift van Autun* een archaeologisch pleidooi waren voor de onveranderlijkheid van ons heilig geloof, dan heeft die allerlaatste bijdrage: *De klassieke letteren in dienst der christelijke*

archaeologie en apologetiek treffende beteekenis. Zij was een vaarwel zijner waardig. In volle wapenrusting verliet de uitgeleefde kampioen het veld der katholieke wetenschap, het veld van eer.

In het begin van 1854 werd aan professor Borret een andere werkkring toevertrouwd en vertrok hij, na bijkans zeventien jaren te Warmond geweest te zijn, als pastoor naar het naburige Vogelenzang. Ongetwijfeld werd het seminarie, dat hem altijd dierbaar gebleven is, niet zonder weemoed verlaten. Misschien zelfs ging hij niet zonder een zweem van dat gemoedslijden, wat door hem eens in de spreekwijze onzer oude vaderlandsche „devoten" genoemd is: „de fijne fleur der geestelijke mortificatie" en naar Gods liefderijke bedoeling zijne uitverkorenen loutert en heiligt. Echter miste ook die lotsverwisseling, welke velen verwonderde, hare eigene bekoorlijkheid niet. De krachtige man, die zich, gelijk vroeger is opgemerkt, bij al zijne voorliefde voor de studie niettemin gaarne in het volle menschenleven bewoog, kreeg hiertoe nu in de werkzaamheden der herderlijke bediening ruimschoots gelegenheid, terwijl toch te gelijk de geestelijke zorg der landelijke parochie hem genoegzamen tijd overliet om den geest door den arbeid der wetenschap te blijven verrijken.

Langen tijd heeft hij daar in het schoone Vogelenzang, als een vader te midden zijner kinderen, in aller lief en leed deelend, geleefd en blijmoedig zijne groote gaven gebruikt om aan de kleinen naar de wereld Gods wil en wet voor te houden. Het is ondoenlijk dat twee-en-dertig-jarig pastoraat in het breede te schetsen. Hier zij slechts herinnerd aan hetgeen, door een zijner vroe-

gere medehelpers in het heilig dienstwerk 1), van hem in een treffende lijkrede getuigd werd: dat de oude pastoor, die altijd en in alles van den goddelijk goeden herder de levende beeltenis geweest was, bijzonderlijk om zijne hulpvaardige liefde voor de armen, om zijne heilige bezorgdheid voor de kinderen en om zijne vurige godsvrucht voor het Hoogwaardig Sacrament steeds het onvergetelijk toonbeeld zijner gemeente moest blijven. En wat dat derde zoo priesterlijke kenmerk betreft, mocht zeker het „lapides clamabunt" 2) worden toegepast. Is de vergetelheid de bloem der graven, ook van de graven der edelsten — de tempel, dien hij in groote zorgen bouwde en met onovertroffen kunstzin opluisterde, is altoos nog, ook nadat talentvolle meesters de nieuwe en betere bouwperiode openden, een kostelijk pronkjuweel van kerkbouw en kerkversiering en zal ongetwijfeld voor eeuwen zijn gedenkteeken blijven.

Dat aan pastoor Borret velerlei onderscheidingen en eereblijken te beurt zijn gevallen, kan geene verwondering wekken. Hij was, dat erkende een ieder, geen gewoon man. Boven de meesten door adel van geest en hart uitmuntend, scheen hij geboren om boven anderen te schitteren. Zijne Heiligheid de Paus benoemde hem tot geheim kamerheer, zijn bisschop tot kanunnik en deken, welke laatste ambten later door hem zijn neergelegd. Mgr. Affre gaf hem het eerekanonikaat der metropolitaankerk van Parijs. Zijne Majesteit de Koning schonk hem het ridderkruis van de Orde van

---

1) De WelEerw. Heer J. van Erven Dorens.

2) „De steenen zullen getuigenis geven".

den Nederlandschen Leeuw en benoemde hem in 1865 tot lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen. Ook bezat hij het lidmaatschap van meer andere wetenschappelijke genootschappen. Indertijd hebben velen al die erkenning van zijne talenten en verdiensten niet alleen toegejuicht, maar aangezien als voorspel en voorteeken van veel hoogere waardigheid in de toekomst. En al is hierin de stem des volks geen profetie gebleken, niettemin blijft die stem, althans voor hen, die de glorie van Barsabas niet door de grootheid van Matthias verduisterd achten, wellicht de meest opmerkelijke hulde, die hem gebracht is geworden.

Zeer bijzondere opmerkzaamheid verdient nog de arbeid, dien hij als lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen in de letterkundige afdeeling verricht heeft. In de September-vergadering der academie bracht, volgens het verslag der nieuwsbladen, de voorzitter, professor Kuenen, ongeveer in de volgende woorden hulde aan den gestorvene: „De academie verliest in hem een harer sieraden. De afdeeling letterkunde heeft aan Dr. Borret groote verplichtingen, die niet licht vergeten zullen worden. Voor vijf en twintig jaren werd hij in dezen kring als een beoefenaar der christelijke archaeologie opgenomen, en menige merkwaardige bijdrage op dit gebied zijn wij hem verschuldigd. Van 1871 tot 1883 was hij lid en meermalen rapporteur van de commissie voor de latijnsche prijsvragen. De wijze, waarop Borret zich van die taak kweet, ligt allen nog in het geheugen. Daarin werd hij niet overtroffen. Zijne nagedachtenis zal gewis door allen, die hem gekend hebben, in eere worden gehouden". Onwillekeurig doen deze

schoone woorden ons denken aan eene bladzijde uit zijn laatste bijdrage in *De Katholiek*, welke bladzijde duidelijk werd neergeschreven, terwijl velerlei herinneringen aan hetgeen hij als lid der academie had ervaren, hem voor den geest speelden. Als altoos in hoofschen trant, met prinselijke manieren bejegent hij er diegenen, naast wie hij zoo langen tijd op wetenschappelijk terrein heeft gewerkt. Al zijne woorden zijn woorden van hooge waardeering, en zoo zou die bladzijde een antwoord kunnen heeten op bovengemelde hulde. En des te meer waarde hebben die woorden, omdat hij daar staat als altijd fier en waardig, in zijn volle lengte als edelman, geleerde en priester. Terugziende op de vervlogene jaren „herdenkt hij niet zonder voldoening en dankbaarheid de menigvuldige aanrakingen met wetenschappelijke mannen van allerlei richting. Velen hunner heeft hij niet alleen om hunne uitnemende geleerdheid, maar ook om hun edel karakter kunnen hoogachten; van allen heeft hij iets trachten te leeren, en eenigen zelfs heeft hij zijne vrienden mogen noemen. Hij is daarbij zich niet bewust van ooit iets te hebben prijsgegeven van overtuiging en beginselen, die hem boven alles, ook boven alle wetenschap, dierbaar zijn". Wij beperken ons tot dit weinige, hoewel heel die bladzijde merkwaardig is om ons Borret te doen kennen, zooals hij ook in de academie geweest is.

Dat bepaaldelijk de laatst aangehaalde woorden ook op zijn verkeer en arbeid in de academie ten volle toepasselijk zijn, tooнen genoegzaam de geleerde bijdragen, welke hij daar ter plaatse geleverd heeft. Wie b. v. *De techniek der byzantijnsche hymnographen* of vooral

zijn uitvoerige verhandeling over *De christenslavin in de eerste drie eeuwen* las, begreep aanstonds, dat hier een beoefenaar der katholieke wetenschap het woord voert. Wel blijft passend de priesterlijke toga onder den mantel der geleerdheid bedekt en er is geen sprake van het vreemdsoortig en nutteloos, ja dikwijls ergerlijk „getuigen", zooals dit tegenwoordig sommigen in het bloed zit. Maar toch wordt zeer lichtelijk en natuurlijk, bij het geringste gebaar en zonder dat zulks hinderlijk is, die toga even zichtbaar. Een ieder voelt, dat die redenaar èn op het spreekgestoelte der academie èn op den roomschen predikstoel dezelfde man van karakter moet zijn: een ieder zegt het den dichter na, als hij hèm toezingt:

> Hoe machtig leidde u op de levensbaan
> De Genius der weergalooze Antieken!
> En hooger dan Latijnen nog en Grieken
> Deed de Engel van het Heiligdom u gaan,
> Uw harteklop voor 't eeuwig Roma slaan 1).

III.

In de lente van 1886 bracht de vier-en-zeventig-jarige pastoor van Vogelenzang zijn besluit ten uitvoer, om de laatste levensdagen, die God hem nog geven zou, in stille afzondering te gaan eindigen. Hij zeide de parochie, welke hem zoo liefhad, vaarwel en vestigde zich te Bergen in Noord-Holland. Als later eens de opmerking gemaakt werd, dat hij zoo hoog noordelijk, in een wel vriendelijk, maar voor vele vrienden te ver

---

1) *De Katholiek*, 1890, Dl. XCVIII, blz. 137: *In memoriam Mgr. Dr. Th. J. H. Borret.* — J. A. de Rijk, Pr.

verwijderd oord zijne kluis had gekozen, zeide hij glimlachend: „Zeker had ik vroeger niet kunnen gissen, dat ik hier zou te recht komen. Er zijn in het leven punten van aantrekking, die ons lang verborgen blijven. Misschien is ook mijn verblijf alhier aan een soort van moreele electriciteit te wijten. De pastoor dezer gemeente was vroeger elf jaren lang mijn kapelaan en wij bleven altijd goede vrienden. De verhoudingen zijn nu veranderd. Ik ben zijn parochiaan geworden en zijn Eerwaarde is mijn huisheer — het huisje, dat ik bewoon, is zijn eigendom — en mijn gewone biechtvader. Dus naar ziel en lichaam onderdaan en afhankelijk! Sic transeunt dona mundi! Intusschen mag ik God danken, wat ik niet vergeet, dat ik hier zoo rustig in een hoekske met een boekske zit en stilletjes zonder al te veel bekommering mijn einde kan wachten". En wanneer dan gevraagd werd, of de voortdurende eenzaamheid soms niet zwaar viel, was het antwoord: „Ik lees nog altijd en studeer ijverig, zooveel het de oude dag toelaat. Dit is voor mij een groote zegen, want daardoor gevoel ik mij nooit eenzaam of verlaten en mis ik veel minder hetgeen ik toch moet missen".

Het was waarlijk een lust den eerbiedwaardigen man tijdens die laatste jaren soms in zijne kamer te mogen zien en hooren. Van zelf viel aanstonds het oog op de menigte boeken, welke, zorgvuldig genummerd, in geregelde volgorde de kasten aan den wand vulden en, meerendeels keurig gebonden, u zeiden, dat de meester hen op prijs stelde. En als ge dan nieuwsgierig die breede reien bleeft monsteren en als belangstellend boekenvriend eene opmerking hadt of inlichting verzocht,

hoe gretig stond hij aanstonds ten dienste en wat kon de vriendelijke gastheer dan ophalen van hunne soms wonderlijke lotgevallen of van de goede diensten, die zij hem hadden bewezen. En hoe werd het onderhoud altoos meer gezellig en leerrijk, terwijl de levendige verhaler de besprokene boekwerken op tafel opensloeg en, ze doorbladerend, het merkwaardige in bijzonderheden aantoonde. Het was dan, of op zijn bezielend woord in die kwartijnen en folianten zelven leven en spraak was gevaren.

Het is geen wonder, dat „de oude student", zooals hij zich bij zulk eene gelegenheid wel betitelde, gaarne zijne boekerij aan wetenschappelijke kennissen toonde. Hoe krachtig getuigde zij voor de jarenlange en onvermoeide zorgen van haar verzamelaar! Toch was hier rechtmatige trots de eigenlijke drijfveer niet, maar, mededeelzaam van aard, wenschte hij niets liever dan met het zijne ook anderen te gerieven, behoefde hij slechts een enkel woord om met de meeste bereidwilligheid zijne boeken ter beschikking van de vrienden te stellen. Daarin ook ligt wellicht gedeeltelijk de verklaring, waarom hij den moeilijken arbeid, dien het samenstellen van een wetenschappelijken cataloog vereischt, met zooveel ijver ondernam en tot het laatst toe bezig bleef om zijn uitgebreide verzameling zoo nauwkeurig mogelijk te ordenen. Terwijl hij nog te Vogelenzang woonde, gaf hij zijne *Bibliotheca Palaestinensis* in druk. Wie die schoone boekenlijst heeft ingezien, weet ook, dat zij veel meer geeft dan genoemde titel aanvankelijk belooft. In meer dan twee duizend nummers is daar zooveel doenlijk bijeengebracht niet alleen hetgeen rechtstreeks en van

nabij, maar ook wat zijdelings en van verre op het heilige land van den ouden en nieuwen tijd betrekking heeft, terwijl de belezene bewerker bovendien nog velerlei voor de Palestina-studie belangrijke bijdragen aanstipte, welke anders voor de meesten verborgen zouden blijven, wijl ze in tal van groote tijdschriften verspreid en niet afzonderlijk uitgegeven zijn. Wellicht, zoo hij nog op vele jaren had mogen rekenen, zou die keurige boekenlijst door anderen zijn gevolgd, want naast de palestijnsche mocht vooral de liturgische en archaeologische verzameling gezien worden. Nu echter stelde hij zich tevreden met schriftelijk den catalogus verder voort te zetten, in de hoop, dat na zijn verscheiden het begonnen werk zou worden voltooid in het seminarie van Warmond, aan welks bibliotheek hij heel zijne boekerij in het jaar 1887 wegschonk en voor een groot gedeelte, namelijk wat de palestijnsche en liturgische collectie betreft, reeds feitelijk afstond. In de akte van 9 September 1887, waarbij die schenking gebeurde, zeide hij zoo te handelen „uit erkentelijkheid wegens de vele gelukkige jaren, die hij als professor in het seminarium had doorgebracht en tevens ook om eenige vergoeding te geven voor zijne tekortkomingen in het ambt van bibliothecaris, hetgeen hem toen ter tijd was toebetrouwd". Wat de laatste beweegreden betreft, mag ze zeker als een bewijs van een teeder geweten gewaardeerd worden. Uit de oude notaboeken blijkt genoeg, met wat kennis van zaken en ijver eens dat ambt door hem is waargenomen.

Zooals thans die uitgezochte boekverzameling in haar geheel overzien en in bijzonderheden, met de vele aanteekeningen en uittreksels van den gestorvene, onderzocht

kan worden, is zij een treffend bewijs van de groote liefde waarmee deze priester niet een enkel studievak, maar waarlijk de wetenschap, de christelijke wetenschap heeft bemind. Zelf splitste hij de verzameling in de volgende acht afdeelingen: I. Palaeographie en Diplomatiek; II. Bibliographie en Historia literaria; III. Archaeologie; IV. Palaestinensia, Orientalia en Judaica; V. Kerkgeschiedenis en Biographie; VI. Dogmatiek en Patristiek; VII. Liturgie en VIII. Miscellanea. En als we nu meer van nabij die verschillende groote afdeelingen bezien, wat al kostelijke, dikwijls zeldzame werken verrassen. ons! Hoe duidelijk ook schittert dan weer de christelijke oudheidkunde als de lievelingswetenschap van den verzamelaar. Niet alleen toch moet als een der rijkste afdeelingen die der archaeologie geroemd worden, aan welke van zelf de palaeographie ondergeschikt is, maar blijkbaar werden als zoodanig ook de patristiek en liturgie beschouwd, trokken die wetenschappen hem bijzonder aan, wijl hij hare vlijtige beoefening onmisbaar rekende voor den degelijken oudheidkundige, die zich niet met oppervlakkige beschouwingen en gewaagde gissingen tevreden kan stellen.

Om de voorgaande, wel wat dorre opgave, welke echter dienstig kan zijn ten einde zich eenigszins van zijne veelzijdige kennis een begrip te vormen, meene niemand, dat de groote boekenvriend daarom, althans in den ouden dag, minder voor het gewone leven berekend was en alleen in geleerdheid behagen had. De wetenschap was hem middel, geen doel. Om de boeken vergat hij nimmer de menschen. Reeds zou zijn laatste artikel in ons maandschrift dit voldoende bewij-

zen. Wat een belangstelling en blijmoedigheid en leven in die bladzijden! Aan zijn opmerkzamen blik ontgaat niets, zelfs geen vermakelijke drukfout. Verdient het een of ander afkeuring, in zachte woordekens wordt de berisping gewikkeld, maar veel liever prijst hij waar iets te prijzen valt en groet hij rechts en links, een goed woord op de lippen, vrienden en kennissen. En hoe schalksch weet hij van den vorigen tijd te verhalen en waar is de rimpel des ouderdoms, als hij aan de jongeren verzekert, dat wij betere dagen beleven.

En ziedaar den man, zooals hij ook tehuis op beminnelijke wijze zijne gasten wist bezig te houden en hen de uren deed vergeten. Wellicht kan een voorbeeld dit duidelijker maken dan alle beschrijving. Het zal ruim twee jaren geleden zijn, dat bij een bezoek te zijnent onder meer ook van de Oud-Bisschoppelijke Clerezij sprake was en bijzonder van haar afkeer om naar Jansenius te worden vernoemd. „Dit is eigenlijk wel wat onbegrijpelijk", meende de gastheer, „te meer wijl door de Clerezij nog onlangs een scheurkalender werd uitgegeven, die met het portret van Jansenius is versierd, hetgeen echter — dat moet ik er bijvoegen — aan sommigen zoo heeft mishaagd, dat eene verklaring in het *Maandblad* noodzakelijk is bevonden. Als Jansenist werkelijk een schimpwoord was, zouden wij kwalijk doen en liefdeloos met het te bezigen. Maar waarom gebruiken de katholieken dien naam? Om kort en klaar aan te duiden, dat de stellingen in het boek van Jansenius, welke door de Kerk na diens dood zijn veroordeeld, aanleiding hebben gegeven tot de scheuring dergenen, die deze als ketterij veroordeelde stellingen niet

wilden verwerpen en daardoor helaas aan de Kerk zijn ongehoorzaam geworden. Van Jansenius zelf, die immers in zijn leven den naam had van een vroom bisschop en vriend was van Rovenius, kan men hetzelfde aannemen wat in onze dagen door vele oprecht katholieke mannen gedacht wordt aangaande den wijsgeer Rosmini, van wien ook na zijn dood onlangs veertig stellingen veroordeeld zijn, terwijl hij, toen ik in Italië was, algemeen voor een heilig priester „un santo" werd gehouden". Op de bedenking, dat die aan een bijzonder persoon ontleende benaming door hen afgewezen wordt, omdat het merk van „katholiek" daarmede is verdwenen, volgde dan weer vaardig: „Voorzeker, maar in ernst gesproken, vindt gij niet hun naam van „oud-katholieken" aan veel meer bedenking onderhevig? Eene herinnering uit de jonge jaren zal u mijne meening duidelijk verklaren. In Den Haag, waar mijne ouders toen woonden, stond als pastoor in de Molstraat, dicht bij de Juffer-Ida straat, waar de kerk der Jansenisten ligt, de deken Sem, een eerbiedwaardig en geleerd priester, dien ik goed heb gekend. Mij dunkt, ik zie hem nog in mijne verbeelding des zondags naar de hoogmis in de kapel op het Binnenhof wandelen, met zijn klein driekantig steekje — iets grooter echter dan dat van zijn buurman, den statigen, deftigen, altoos met gelijkmatigen tred voortschrijdenden, altoos kortgebroekten en gelamferden, door elkeen geachten dominé Molenaar, die in de Molstraat woonde, vlak tegenover het huis van den heer Charles van der Horst, toen secretaris-generaal bij het Departement van R. K. Eeredienst en vriend en vertrouweling der bisschoppen van Bommel en van Wijkerslooth.

Sem was dan in het gezelschap van zijn twee kapelaans Knoers en Meijer, bij plechtige gelegenheden alle drie gepoederd (wat echter niet lang heeft geduurd), en de deken des winters in een donker groenen overjas — de kleeding der geestelijken was toen nog niet zoo uniform en gereglementeerd als nu — en met vreeselijk groote zilveren gespen op zijn schoeisel. Op zijn weg moest hij een eng steegje door, vlak bij zijne pastorie, dat naar de Hoogstraat en zoo naar het Binnenhof leidde. Op zekeren dag ontmoette hij zonder hem op te merken — Sem was zeer bijzichtig — den Jansenisten bisschop Veth, voor wien hij onbewust uitweek. Bisschop Veth echter sprak hem aan, tot hem zeggende: „Kent U Eerwaarde mij niet, ik ben uw buurman de bisschop der oud-katholieken". Sem boog zich daarop diep, en toen uit den grooten, ronden, zilveren bril met zijn vinnige oogjes opziende: „oh! begrepen, van de oud-katholieken, dat is zeker in de beteekenis van oud-burgemeester: die het geweest zijn". „En nu", zoo besloot de verhaler, „Applica ephod" 1).

Tot den laatsten tijd toe bleef de hoogbejaarde zijn blijden levenslust bewaren. Nog op 19 April l.l. schreef hij: „Ik moet mij wat reppen met het vervolg van mijn opstel in *De Katholiek*. De bewerking valt echter niet mee. Ik bevind mij wel op het door mij geliefde terrein der kerkgeschiedenis van de eerste drie eeuwen, maar dit terrein is tegenwoordig zóó door de moderne critiek omgeploegd en verharreward, dat het somtijds veel moeite van lezen en zoeken kost, voordat een halve

1) Eene aan I Reg. XXIII, 9 ontleende zegswijze, welke hier overdrachtelijk beteekent: „Versta nu, wat eerst duister was".

bladzijde is geschreven. Ik wordt ook wel wat oud voor dat soort van werk. Het past echter niet te klagen, dat het te vroeg is, want gisteren te vier uur 's morgens ben ik mijn negen en zeventigste jaar ingegaan. Mgr. Vecchiotti, van diplomatischer gedachtenis, had tot wapenspreuk: „vetus melius est" 1). Dat kan voor wijn goed zijn, maar voor studenten, zooals ik, minder". Intusschen volhardde hij zoo lang mogelijk bij den arbeid. Ook kon hij tot enkele weinige weken voor zijn einde in zijne huiskapel het Heilige Misoffer opdragen, welk voorrecht ten hoogste door hem werd gewaardeerd. Daar in die kapel prijkten aan weerszijden van het altaar de beelden van den H. Theodorus, zijnen patroonheilige, en van den H. Joannes den Dooper. Als soms het oog eens bezoekers niet zonder een weinig nieuwsgierigheid op de tweede beeltenis staarde, zeide hij met een lach: „Sint Jan wordt tegenwoordig wel een weinig vergeten, maar ik had altijd voor hem veel devotie. Daarom ook — en zijn vinger wees naar het onderschrift: „me autem oportet minui" 2) — geeft hij mij hier elken dag de vermaning, welke mij, oude van dagen, past". Zijn aanstaand verscheiden zag hij met rustigen blik te gemoet. Alles was dan ook voorlang al beschikt en geregeld. Aan iemand, die zijne verwondering te kennen gaf over de kalmte, waarmeê van het sterven gesproken werd, antwoordde hij: „Waarom zou het anders zijn? Omnia tempus habent et suis spatiis transeunt universa 3). Gods heilige wil geschiede!"

---

1) „Het oude is beter."

2) Joan. III, 30: „Ik moet kleiner worden".

3) Eccles. III: „Alles duurt een tijd en alles gaat ten zijnen tijde voorbij".

Reeds kwam dat sterven nader, toen nog degenen, die hem met eerbiedige genegenheid gadesloegen, zulks niet konden vermoeden. Want al ondervond ook hij in het eind de kwelling en smart, welke volgens de Schriftuur den hoogbedaagde verwachten, nog maar weinig boog zijn hooge gestalte onder den jarenlast, van zijn aangezicht week nog de blos der frischheid niet, en uit zijne woorden sprak gelijk vroeger de kloeke en vurige geest. Wie onzer zijnen avondstond van nabij mocht bewonderen, dacht aan geen komenden nacht, maar vroeg zich af, hoe schoon wel de morgen geweest moest zijn. Onwillekeurig kwam dan de lofprijzing op de lippen, welke in de Heilige Boeken van een trouwen dienaar Gods staat opgeteekend 1): „De Heer verleende hem lichaamssterkte, en in zijnen ouderdom bleef zijn kracht hem bij, opdat alle kinderen Israëls zouden zien, dat het goed is den heiligen God te dienen". Of wel werden de bekende woorden van den H. Hiëronymus 2) herdacht, welke hier zoo treffend van toepassing waren: „Zijne oogen straalden van een zuiver licht, zijn gehoor was scherp, zijn lichaam vol lichaamskracht. De oude dag verbrak zijn krachtig geheugen niet en stompte zijn scherp vernuft niet af. De Heer toonde ons in hem den bloei der toekomstige verrijzenis, opdat wij zijn jeugdige krachten, die vreemd moesten zijn aan den ouderdom, als de vrucht van een rechtvaardig leven zouden erkennen".

Na een korte ziekte, welke hem echter den noodigen tijd liet om zich voor den grooten overgang te ver-

1) Eccli. XLVI, 11 en 12.

2) *Hieronymus ad Paulum Concord.*

sterken met de heilige sacramenten der stervenden, ontsliep de grijsaard den 7den Augustus. Enkele dagen later werd zijn lichaam, gelijk hij nadrukkelijk verlangd had, op eenvoudige wijze te Bergen begraven. Gedurende de laatste jaren had hij er dikwijls behagen in geschept tusschen de gewone geloovigen in de parochiekerk neer te knielen: zoo wilde hij ook op den godsakker te midden der gewone geloovigen rusten zonder eenige onderscheiding. Zijn stoffelijk overschot verwacht er naast dat eener beminde zuster, welke eenigen tijd zijne afzondering deelde, den dag der verrijzenis.

In onuitwischbare letteren heeft Dr. Borret zijnen naam op het blad onzer kerkgeschiedenis geschreven. Hij was een onzer geleerdste en edelste priesters, die zich met groote gaven, groote en zeldzame verdiensten verwierf. Heel zijn leven heeft hij op eene door weinigen geëvenaarde wijze, met ridderlijke trouw en onbezweken ijver de eer der Kerk gehandhaafd, de zaak van God gediend. Wanneer wij onze roemrijke mannen prijzen, moet ook zijn lof verkondigd worden. Altijd zal zijne nagedachtenis in zegening, zijn naam in eere zijn.

Vooral kan het seminarie van Warmond hem nimmer vergeten. Daar blijft hij leven ook na zijn sterven. Lang na ons en na nog vele geslachten zal daar de „Collectie Borret" den toekomstigen priesters verhalen van priesterplicht en priestereere, hun steeds voor den geest brengen het groote gebod: dat de lippen des priesters de wetenschap moeten bewaren.

Seminarie Warmond. P. L. DESSENS.

FRÉDÉRIC LE PLAY.

Een der Parijsche salons, die door de lichtzinnige Parijzenaars dezer eeuw het minst bezocht werd, maar daarom niettemin of misschien wel juist daarom onder de belangrijkste gerekend mag worden, was die van den *ancien sénateur, ancien conseiller d'état, inspecteur général des mines*, den heer F. Le Play, die terecht geprezen is als „de meest verlichte, de waakzaamste vriend, welke de arbeidende klasse ooit gehad heeft", en wien de eeretitel toekomt van „*le restaurateur de la science sociale*".

Op 19 Januari 1872 was door Le Play aan zijne vrienden kennis gegeven, hoe hij in zijn leefregel zoodanige wijziging had gebracht, dat men hem voortaan iederen avond, zonder uitzondering, tehuis zou vinden. Deze kennisgeving was niet te vergeefs gedaan. En niet slechts vrienden kwamen, maar ook tegenstanders, die evenwel altijd als vrienden en soms wel als medestanders zijne woning verlieten. In deze salon, op de *Place Saint-Sulpice*, verschenen de beroemdste mannen en de grootste talenten van allen rang en stand en leeftijd, uit alle beschaafde landen der wereld. Daar stond een hooggeplaatst Engelsch staatsman ten antwoord aan een nederig leerling van de *école des mines;* een Fransche bisschop onderhield zich met een Turksch gezant; men sprak daar vijf of zes talen tegelijk. De diplomaten vergaderden aan de eene zijde, terwijl aan de andere

de schrijvers, en er waren uitstekenden, zich bij elkander voegden. De eigenlijke *gens du monde* zagen zich zeer teleurgesteld; hoe zij daar waren gekomen, schenen zij zelf niet te begrijpen; zij spraken geen woord en maakten zich stil uit de voeten. De gesprekken, die daar gewoonlijk gevoerd werden, waren niet de hunne; daar was geen sprake van paarden of schoone vrouwen, van muziek of ameublementen, noch van het tooneelstuk of van den kleermaker *à la mode*. Staatsbelangen, sociale wetenschap, geschiedenis, ziedaar de onderwerpen der levendigste gesprekken. Dus kenschetste de *Moniteur universel* dezen salon, een dag na het overlijden van den grooten man, die er het aantrekkelijk middelpunt van was.

Klein van gestalte, gebogen, vermagerd, eenvoudig gekleed, kort van stijl in zijn woord, trok Le Play niet terstond de aandacht, maar bij nadere beschouwing was men getroffen door de *délicatesse* zijner gelaatstrekken. Zijne oogen, onder zware wenkbrauwen als verborgen en door de aanhoudende studiën verzwakt, vaak neergeslagen en zelfs gesloten, verhelderden eensklaps, zoodra hij eene gedachte wilde mededeelen, en dan sprak uit dien blik een doordringende kracht. Ontving hij een vriend, dan getuigde zijn open gelaat meer dan de vriendelijkste woorden van de oprechtheid zijner gevoelens. In zijn gesprek, in geheel zijn persoon openbaarde zich eene inwendige zielsrust, voortgekomen uit onverwrikbare overtuiging. Hij ontving met erkentelijkheid de mededeeling van het minste feit, van de minste aanwijzing, die eenigen moed konden geven; hij achtte het niet beneden zich om waarde te hechten aan de meest bescheidene medewerking. Men kwam hem bezoeken om

van hem te leeren, maar dra keerde hij de rollen om, en geen gelegenheid ging er voorbij, geen feit werd er genoemd, geen woord gesproken, of hij vestigde er zijne aandacht op en trok er voordeel uit in het belang van het groote werk, dat zijn geest dag en nacht bezighield, de verbetering, de hervorming der diep gezonken en met de grootste rampen bedreigde maatschappij, en op de eerste plaats de maatschappelijke hervorming van zijn vaderland, Frankrijk.

Een wantrouwend schouderophalen, een niet verborgen glimlach is, helaas, ten opzichte van een Fransch economist, bij het eerste vernemen, gemakkelijk te vergeven. Maar al te veel hebben velen van hen met kinderachtige theorieën en onbekookte systemen, waaruit, als ware 't door stoomkracht, eensklaps het geluk der menschheid zou geboren worden, de wereld overstroomd. IJdele, zinledige woorden, schitterende frazen, goedkoope welsprekendheid, hervormingsplannen, in een paar uren verzonnen; zulke dingen verwonderden niet meer, als zij, bij wijze van *hautes nouveautés*, uit het land der modes kwamen. Wat zou er uit het land van Voltaire en J. J. Rousseau, uit het land der immer terugkeerende revoluties, in dit opzicht goeds kunnen komen? Men herinnere zich evenwel, dat Frankrijk ook het land is, dat ons mannen schonk als J. de Maistre en Bonald, en dat Gods Voorzienigheid zelfs uit het midden des bederfs mannen kan verwekken van gelijke, ja ook grooter geestkracht en daarenboven met gaven toegerust, geheel geëigend voor den tijd en voor de toestanden, waarin zij werkzaam zullen zijn.

Edmond Burke, Josepn de Maistre en Bonald — wordt

thans in Frankrijk gezegd — hadden ons gewaarschuwd, maar hun woord was meer protest dan leering. Om onzen geest te overtuigen, was het noodig, dat er een man opstond, zelf uit de algemeene beweging en de moderne werkzaamheden voortgekomen, en die niet de taal deed vernemen van een voornaam dogmatisme, maar de eenvoudige en gestrenge lessen der ervaring, ondervraagd en met methode bestudeerd in de feiten en toestanden. De groote zaak was: toegang te vinden, zich verstaanbaar en aannemelijk te maken. Het is niet gemakkelijk zich eene volkomene voorstelling te vormen van den algemeenen toestand, waarin de geesten, in Frankrijk vooral, zich bevonden. Het was niet een of andere dwaling, waartegen te strijden viel, en bij welken strijd de wapenen voor de hand of zeker niet al te diep verborgen konden zijn. De strijd viel te voeren tegen de geïncarneerde revolutie. Niets was vast, niets was zeker, nergens als het ware eenig punt van aanknooping. Het was een treurige waarheid wat de ontgoochelde Thiers, in Januari 1872, zeide: „*Nous sommes dans un pays et dans un temps qui est celui de la contradiction universelle sur toutes choses*". En verder: „*Ce n'est pas l'anarchie politique qui nous menace, c'est l'anarchie intellectuelle. Cela tient à notre temps, parce que, dans notre temps, il n'y a pas une opinion, même des mieux établies, qui n'ait été attaquée, et il n'y a pas une opinion, si peu fondée qu'elle soit, qui n'ait été soutenue, tout cela par des esprits très sincères et en général les plus sérieux*".

Deze regeeringloosheid was doorgedrongen tot in de diepste grondslagen van het maatschappelijk leven. „Heden

ten dage", zegt een ander 1), „zijn de zonen en de vaders het bijna op geen enkel punt met elkander eens. In staatkunde, in wijsbegeerte, in letterkunde, in godsdienstzaken, in alles is de verdeeldheid van meening volslagen en onverholen".

Zeer teekenend is een ander woord van Thiers, uit het jaar 1848: „*Oui, raffermissons les convictions ébranlées en cherchant à nous rendre compte des principes les plus élémentaires*" 2).

Zoover was het met de maatschappij in Frankrijk gekomen; en ware het nog maar in Frankrijk alleen. Schier overal in Europa zijn de zoogenaamde groote beginselen van 1789 verheerlijkt geworden en worden nu nog verheerlijkt. Maar in Frankrijk vooral hebben zij hun grootste verwoestingen aangericht en hebben zij het land in zulk een toestand van onvastheid en rampspoed gebracht, dat er geen duurzame regeering meer mogelijk schijnt, de eene door de andere verdrongen wordt, en zij alle steeds bloedvergieten tot begin en tot einde hebben.

Duizenden van staatslieden en schrijvers zochten het geneesmiddel; maar al hun studie en toewijding was

---

1) Ernest Legouvé, *Les pères et les enfants au XIX siècle.*

2) De geheele tekst luidt: „Puisque la société française est arrivée à cet état de perturbation morale que les idées les plus naturelles, les plus évidentes, les plus universellement reconnues sont mises en doute, audacieusement niées, qu'il nous soit permis de les démontrer, comme si elles en avaient besoin. . . . Tandis que, nous reposant sur l'évidence de certaines propositions, nous laissions le monde aller de soi, nous l'avons trouvé miné par une fausse science; et il faut, si on ne veut pas que la société périsse, prouver ce que, par respect pour la conscience humaine, on n'aurait jamais autrefois entrepris de démontrer",

ijdel en te vergeefs. Wat het meest den toestand teekent, de Kerk, de ware redster in den nood der maatschappij, zij, die alleen het ware geneesmiddel aanbood, werd zóózeer gewantrouwd, dat men niet alleen niet naar haar luisterde, maar haar zelfs als de ergste vijandin beschouwde en voorstelde. Zeer velen, en van de uitstekendste mannen, deden dit niet zoozeer uit boosheid als wel uit overtuiging en vaak zelfs met de beste bedoelingen. Hoeveel Saulussen zijn er niet onder de vijanden der Kerk! Wij, die, voorgelicht door het geloof, het onderscheid tusschen goed en kwaad, waarheid en dwaling zoo duidelijk vermogen te kennen, wij kunnen ons dikwijls moeilijk de goede trouw voorstellen, waarmede menige dwaling wordt aangehangen en verspreid. En toch valt het niet te ontkennen, dat de groote staathuishoudkundigen dezer eeuw, hoe verderfelijk de gevolgen hunner leer in de toepassing op het leven ook mogen zijn, veelal door de beste bedoelingen en de edelste drijfveeren geleid en tot onverpoosden arbeid aangezet werden.

Het erkennen van deze waarheid heeft Le Play op den goeden weg gebracht, heeft hem doen inzien, dat niet op de eerste plaats het zedenbederf als wel het verwoestend vergift der dwaling de maatschappelijke orde met ontbinding bedreigt. Zijn scherpzinnige blik deed hem evenwel ook de dwaling vinden zelfs bij degenen, bij wie nog de beste en de meeste kiemen en beginselen van orde aanwezig waren.

De gebeurtenissen van de jaren 1830, 1848 en 1871, schreef hij in zijn eerste groote werk: *Les Ouvriers Européens*, zijn niet geheel zonder nut geweest. De

hoogere klassen doen nog wel niet hun geheelen plicht, maar de goede wil ontbreekt niet meer. Velen zien het kwaad; zij spannen hun krachten in om het geneesmiddel aan te brengen; en de genezing zou reeds begonnen zijn, indien de tweedracht, losgelaten door de grondwaling van 1762 1) en daarna door elf revoluties, de geesten niet verwarde, en indien de kennis der eeuwige waarheid even algemeen ware als de geest van toewijding. Het is mij niet onbekend, dat in het Westen en vooral in Frankrijk de mannen, die aan den politieken strijd deelnemen, het voortduren van den rampzaligen toestand aan het bederf of aan de valschheid hunner tegenpartijders toeschrijven. Maar terwijl ik mij meer dan ooit buiten deze twisten houd en dagelijks mijn huis openstel voor mannen van alle partijen, houd ik mij evenwel verzekerd, dat dergelijke wederkeerige beschuldigingen zelden op goede gronden steunen. Ik zie het hoe langer hoe meer in, dat de voornaamste hinderpalen, die de genezing in den weg staan, in de valsche begrippen gevonden worden, welke de twee groote categorieën van weldenkenden, de mannen der traditie en de mannen der nieuwe denkbeelden, zich omtrent den aard van het geneesmiddel gevormd hebben. De mannen der traditie, gaat hij voort, zijn dikwijls exclusief in hunne meeningen en niet zeer oordeelkundig in hunne handelwijze. Onbewust van hun stuk geraakt door de onvastheid der regeeringen, die sinds 1789 de eene op de andere volgen, vallen zij somwijlen in de dwaling. Zij kennen de oude gewoonten niet meer, die den vrede der

---

1) De leer van J. J. Rousseau over de erfzonde.

maatschappij in de groote tijdperken van bloei verzekerden; en, zoo zij zich gehecht toonen aan het verleden, dan is het meer uit systeemzucht dan tengevolge van beredeneerde overtuiging. In het kort, de mannen der traditie maken zich sterk in het vertrouwen op hunne beginselen en stellen zich tevreden met het onvruchtbaar werk om, te midden van den dagelijkschen politieken strijd, ze te herhalen en te bevestigen. Zij laten aan de verdoolde natie de zorg over om, door eigen inspanning, tot de eeuwige waarheden te komen, terwijl deze onophoudelijk door een groot getal mannen van talent en activiteit worden aangevallen.

De mannen van den nieuwen tijd (*hommes de nouveauté*) nemen dikwijls de taak op zich om dien strijd te leiden. Zij toonen zich niet minder overtuigd, niet minder exclusief dan hunne wederpartijders. Zoo zij niet in volslagen dwaling verkeeren, zijn zij toch verder van de waarheid verwijderd; maar wij zien in hunne propagande meer handigheid en gloed. Degenen, welke sinds eene eeuw een overwegenden invloed hebben, zijn niet slechts onmachtig om de noodzakelijke waarheden te behouden, zij vervalschen de ideeën, de zeden en de instellingen, met de verheerlijking der leer van het *contrat social* en de drie leerstukken der revolutie. Naarmate de grondslagen van het bijzondere leven aan 't wankelen en de oude gebruiken in den kring der werkplaatsen en familiën verloren raken, vinden de nieuwheidszoekers minder tegenstand en worden zij stouter. Getroffen door de nuttige veranderingen, die dagelijks in de stoffelijke wereld plaats grijpen, dank de snelle opvolging van vernuftige ontdekkingen, laten zij zich

medeslepen tot eene valsche gelijkstelling. Zij houden zich overtuigd, dat daarmede overeenkomende veranderingen moeten plaats hebben, wat de zedelijke orde betreft, in zekere onveranderbare elementen der menschelijke natuur. Men zou evengoed kunnen beweren, dat de wijziging van de kleederdracht ook de wijziging van de maag in zich besluiten moet. Bij deze beweging, welke men „den vooruitgang" noemt, en welke gedeeltelijk voortkomt uit den noodlottigen invloed der mode, gaan de Franschen de andere Europeanen voor; maar tegelijk bederven zij hen door hen de dwalingen te leeren, die het voorspel zijn van den ondergang der volken. Volgens het dagelijksch onderricht der nieuwheidszoekers, zal 's menschen vernuft zich niet beperken tot het scheppen van natuurwetenschappen, die zoo gemakkelijk de huisgezinnen saam doen komen op een gegeven punt door de middelen van bestaan te vertienvoudigen; het zal zich nog vruchtbaarder toonen in hetgeen de andere elementen van geluk en voorspoed aangaat. Ieder heeft dus ten plicht zijne bijdrage te leveren tot de uitvinding der „sociale wetenschap", die den menschen het middel zal aan de hand doen om, reeds in het tegenwoordig leven, alle goederen, en op de eerste plaats den vrede en den voorspoed, te verkrijgen. Eenmaal in dit spoor gekomen en beslist voortgaande, kunnen de geesten door geen toom meer worden ingehouden; zij zijn in staat om alles te durven wagen. Te vergeefs de poging om hen op dien gevaarlijken afweg tegen te houden met een beroep op de geschriften van wijze mannen, op de gebeurtenissen van het oogenblik, op de algemeene ervaring; zij willen niet lezen, niet

zien, niet hooren. Bij het afstooten van deze bedenkingen worden zij voornamelijk gedreven door hunne, zonder onderzoek en als geen bewijs behoevend, opgevatte meening (*idée préconçue*). Overigens zijn allen meer of minder doordrongen van minachting, haat en wantrouwen, daar zij den mannen der traditie een slentergeest, kwade bedoelingen en achterhoudendheid toeschrijven. Zij, die van het uitvinden tot handelen overgaan, worden niet ontmoedigd door het voortdurend mislukken van hunne ondernemingen. Integendeel, ieder mislukken doet bij hen den geest van gewelddadigheid ontwaken en verbittert hen te meer tegen de meeningen, die door de welvarende volken worden aangehangen. Zoo geschiedt het — besluit de schrijver — dat de onverschilligheid van de mannen der traditie en de ijver der nieuwheidszoekers met den dag den rampzaligen toestand in de Westersche maatschappij verergeren.

Le Play begreep al aanstonds, dat hij zich bij geen dezer beide hoofdrichtingen kon aansluiten, en tevens, dat geen arbeid eenige vrucht zou kunnen afwerpen, zoolang hij niet, geheel buiten alle twisten en verdeeldheden om, werd ondernomen. Hij zag den weg, die ingeslagen moest worden, duidelijk afgebakend. De mannen der traditie moesten uit hun werkeloosheid worden getrokken en in een vruchtbaren werkkring geplaatst; de mannen van den nieuwen tijd moesten van hunne *idée préconçue* worden afgebracht, hun ijver en toewijding in het goede spoor worden geleid. Wij mogen wel zeggen, vooral na den uitslag van zijn pogen, dat Le Play inderdaad de man was om hier als bemiddelaar op te treden.

De mannen van den nieuwen tijd konden geen reden hebben van wantrouwen jegens hem, die zulk een werkzaam deel had juist in de ontwikkeling der meest verheerlijkte wetenschappen, die, door zijn persoonlijken, bewonderenswaardigen arbeid, zulk een gewichtigen stoot gegeven had aan de wetenschap der métallurgie, van zoo groot belang in de tegenwoordige nijverheid. Als algemeen commissaris der groote tentoonstellingen van 1852, 1855, 1867, had Le Play ontzaglijk veel bijgedragen om de geheele wereld juist in staat te stellen zich te overtuigen van de grootsche vorderingen van den stoffelijken vooruitgang. Hij zag in, dat hij, om invloed te hebben op deze tijdgenooten, geen anderen weg dan den wetenschappelijken mocht inslaan. De methode, die hij koos, was dezelfde, die in de nieuwe wetenschappen tot zoovele en zoo verbazende uitkomsten geleid had, en derhalve dezen mannen als degelijk beproefde en de meest, zoo niet de eenigst aanbevelenswaardige moest voorkomen, de methode der waarneming en ervaring: *la méthode de l'observation et de l'expérience.*

Dit plan was niet eensklaps in zijn geest opgekomen, maar langzamerhand gegroeid en tot rijpheid gebracht. Het was, alsof geheel zijne opvoeding, van den vroegsten leeftijd af, daartoe bestemd was geweest. Toen hij in de woelige dagen, die de revolutie van 1830 voorafgingen, zijne studiën te Parijs, aan de polytechnische school en de *école des mines*, kwam voltooien, was hij in zooverre bestand tegen den grooten stroom van dwalingen, welke de besten medesleepte, dat hij voor het minst die beweging had geleerd te wantrouwen, al kon hij ook niet de velerlei beweringen zijner vrienden ge-

heel weerleggen. Deze meenden ook voor de zedelijke maatschappij, evenals dit zoo treffend plaats had onder hunne oogen in de physieke wereld, geen ander heil te moeten vinden dan in de ontdekking van een nieuw maatschappelijk systeem. Le Play zag met zijne aangeboren scherpzinnigheid, hoe hun geliefkoosd plan berustte op eene *idée préconçue* en bleef besluiteloos. Hij gaf hun toe wat zij aanvoerden ten gunste van de vruchtbaarheid der natuurkundige wetenschappen. Hij was het met zijne vrienden eens, dat eene zekere wetenschap noodzakelijk was om tot genezing te komen van den rampzaligen toestand, waarvan zij allen den ernst en het gewicht beseften. Maar hij besloot, dat deze wetenschap dan, evenals de polytechnische, niet gegrond moest worden op eene opvatting, *a priori* vastgesteld, maar op feiten, naar vaste methode bestudeerd, en op de inducties eener strenge redeneering. Wat men er ook tegen mocht inbrengen, hij bleef bij deze meening met echt Normandische vasthoudendheid, en zoodra de gelegenheid zich voordeed, begon hij de wetenschap van het leven der maatschappij te zoeken in de kennisneming van de maatschappelijke feitelijke toestanden, *les faits sociaux*. In tegenstelling met de groote economisten, die in hun studeervertrek hun systemen uitdachten en zich in afgetrokken denkbeelden verloren, begaf Le Play zich tot de werkelijkheid, greep hij in het volle leven der maatschappij, zocht hij de bronnen van geluk en welvaart der volken op de plaats zelve, waar zij springen en hun verkwikkenden en vruchtbaren invloed in de naaste omgeving vertoonen en als met de handen doen tasten. Hij vatte zijn taak zoo ruim mogelijk op:

hij bepaalde zich niet tot zijn vaderland, maar voorloopig tot geheel Europa.

Van het jaar 1829 tot 1853, gedurende vier en twintig jaren, deed hij ieder jaar eene studiereis van zes maanden; 's winters gaf hij zijne lessen, als professor in de métallurgie, maar zoodra de zomer verscheen, trok hij uit, om in de verschillende landen van Europa, tegelijk met zijn vak, de menschen en de maatschappelijke toestanden te bestudeeren. Zoo bezocht hij eenmaal Denemarken, eenmaal Zweden en Noorwegen, driemaal Rusland, zesmaal Engeland, tweemaal Spanje, driemaal Italië, eens Moravië, Hongarije, Europeesch Turkije. Hij maakte een groote reis in Carinthië, in Tirol, kwam ontelbare malen in Duitschland; Scandinavië uitgezonderd, kan men zeggen dat Le Play ongeveer gemiddeld driemaal ieder deel van Europa bezocht heeft. Overal kwam hij, tengevolge van bijzondere opdrachten van verschillende regeeringen of voorname personen, in betrekking en aanraking met alle rangen en standen der maatschappij; in het Ouralgebergte had hij langen tijd, als een leger van arbeiders, 45.000 man onder zijne leiding. Toch zouden zijne waarnemingen en ervaringen weinig vrucht hebben opgeleverd, indien hij zich slechts tot eene meer oppervlakkige kennismaking en losse aanteekeningen bepaald had. Hoe ernstig hij zijne studie opvatte en met welk eene toewijding en vasthoudendheid hij ze ten einde bracht, getuigt zijn groote werk: *Les Ouvriers Européens*, waarin hij de monographieën leverde van meer dan driehonderd families, uit de talrijkste klassen der bevolking, in alle streken van Europa. Hij besteedde op zijn minst eene geheele week, soms

wel een geheele maand op de plaats zelve voor het samenstellen van iedere monographie. Men moet deze nauwkeurige beschrijvingen, tot in de kleinste bijzonderheden afdalend en alle maatschappelijke betrekkingen omvattend, gezien en gelezen hebben om zich eenig denkbeeld zoowel van den arbeid als van de vruchtbaarheid van dien arbeid te kunnen maken 1).

Le Play ging hierbij van het denkbeeld uit, dat in het huisgezin, en vooral in dat van den arbeider, zich het meest juiste beeld der maatschappelijke toestanden afspiegelt. Het is eigenlijk nog maar een gedeelte zijner studie. Uit deze zekere gegevens, uit deze *faits sociaux* werden de leeringen getrokken, die zijne onderneming moesten bekronen. De ondervinding bewees hem, dat dit wel het moeilijkste deel was van zijne taak. Hij wenschte zijne gevolgtrekkingen en zijne waarnemingen gecontroleerd te zien. En hier kwam hij tot de *autorités sociales*, gelijk hij ze benaamde, en aldus omschreef: „dit zijn de personen, die door hun deugden de toonbeelden geworden zijn van het bijzonder leven, die grootelijks ten goede genegen zijn, bij alle rassen, in alle standen en onder alle regeeringen; die door het voorbeeld van hun huisgezin en werkplaats, zoowel als door de nauwgezette beoefening der Tien Geboden en der goede gewoonten van den maatschappelijken vrede, de genegenheid en

1) Sainte-Beuve spreekt met den hoogsten lof over deze „monographies exactes et complètes qui ne laissent rien à désirer et qui sont d'excellents esquisses à la plume. Jamais la statistique n'avait encore été traitée de la sorte ni serrée d'aussi près, de manière à rendre tous les enseignements qu'elle contient, et rien que ce qu'elle contient". Alleen aan de statistiek, op deze wijze beoefend, kunnen wij ernstige waarde toekennen.

den eerbied afdwingen van allen, die hen omringen; die eindelijk de welvaart en den vrede in hun buurtschap doen heerschen" 1). Alvorens zijne gevolgtrekkingen vast te stellen onderwierp hij ze aan het oordeel en de goedkeuring van dezen, die hij in deze zaken als het natuurlijk gezag aanmerkte.

Na zulk eene wetenschappelijke en voorbeeldelooze Europeesche *enquête* van vijftien jaren, zag Le Play, vooral bij zijn herhaald bezoek van het Harzgebergte, zijne meening, wat de hoofdbeginselen van den maatschappelijken vrede betreft, genoeg bevestigd. In de volgende jaren, tot aan 1855, vond hij deze meening voortdurend sterker bevestigd door twee soorten van beweegredenen, namelijk door de overeenstemming der waargenomen feiten en door de eenparige goedkeuring der *autorités sociales.*

Langs dezen weg kwam Le Play tot eene belangrijke ontdekking, welke hij aldus formuleert: „*pour guérir les souffrances sociales, il n'y a rien à inventer*". „Ik moest — zegt hij — vele reizen ondernemen en mij met lange overwegingen bezighouden, om een zoo eenvoudige waarheid te ontdekken; maar sinds ik haar begon te bespeuren, stond ik zeer verrast bij het zien, dat ik het bewijs op iedere bladzijde der geschiedenis had kunnen vinden". Hij hecht er vooral aan, dat men zijne methode niet als een *nouveauté* aanmerke; zij is zoo oud als de wereld; en alle volken, die den vrede en de welvaart hebben weten te bewaren, of uit verval zich

1) *Vocabulaire social* in *Les Ouvriers Européens*, Tome I. Dit vocabulaire bevat *les* 300 *mots constitutifs du langage propre à la science sociale.*

wisten opteheffen, hebben haar toegepast 1). Hij stelde de uitkomsten van zijn arbeid niet voor als een *uit*vinden, maar als een *terug*vinden der voor de maatschappij noodzakelijke en daarom altijd bestaan hebbende waarheden.

Zeker is het een treurig verschijnsel, als Le Play zijne methode noemt „*la seule que supportent aujourd'hui les esprits égarés*", en men vraagt zich af, hoe het mogelijk is geworden, dat eene zoo zonneklare, zoo levensnoodzakelijke leer in vergetelheid heeft kunnen geraken bij een volk, dat alleen daarin zijn heil vinden kan. Le Play geeft de verklaring met te wijzen op de diep ingewortelde dwalingen, die sinds de achttiende eeuw zich van de geesten hebben meester gemaakt, en vooral op de groote dwaling van J. J. Rousseau betreffende de erfzonde 2). Deze dwaling wordt door Le Play genoemd *la grande erreur*, de valsche

---

1) „La science sociale n'est point classée dans les programmes des universités; et elle n'a même reçu une dénomination que dans ces derniers temps. Cependant, comme elle enseigne aux hommes l'art d'être heureux, elle a été nécessairement cultivée dès les premiers âges, et puisque le bonheur se compose de tout ce qui est utile et agréable, elle comprend, à vrai dire, toutes les connaissances. C'est précisément l'étendue sans bornes de la science sociale qui, jusqu'à notre époque, avait dispensé les savants de lui donner un nom. Cette apparition tardive de la science sociale ne constitue pas ce que, dans la phraséologie du jour, on appelle „un progrès": c'est plutôt l'indice d'une décadence; et l'on s'en aperçoit aisément, quand ou se reporte aux premiers âges de l'humanité et au développement successif des connaissances humaines." *Les Ouvriers Européens*, Tome I, p. 157. Deze wetenschap wordt in dien zin dan ook genoemd: „la science expérimentale fondée sur l'étude du passé et l'observation du présent." *La réforme en Europe et le salut en France*, par M. F. Le Play, p. 50.

2) „Le principe fondamental de toute morale, sur lequel j'ai raisonné dans tous mes écrits..., est que l'homme est un être naturellement bon, aimant la justice et l'ordre; qu'il n'y a pas de perversité originelle dans

leer van 1789. Het logisch verband tusschen deze dwaling en de revolutie maakt hij aldus duidelijk:

„Inderdaad, hij die, in tegenspraak met de dagelijksche ondervinding van ieder huisgezin, gelooft, dat de menschen volmaakt geboren worden, besluit daaruit, dat zij in vrijheid en gelijkheid moeten blijven. Maar daar hij nu overal, zelfs in den schoot der beste maatschappijen, het kwaad ziet verschijnen, schrijft hij dit toe aan de fundamenteele instellingen, die altijd en overal die vrijheid beperkt en de gelijkheid ondergeordend hebben; en hij wordt, uit liefde tot het goede, er toe gebracht de bestaande orde te veranderen. Het geloof aan de aangeboren volmaaktheid doet hem aldus het absolute recht opeischen voor de gelijkheid, de vrijheid en het verzet. Met andere woorden, het besluit in zich de verwoesting van alle maatschappelijke orde" 1).

Het is duidelijk, dat voor degenen, welke van deze dwaling, die de erfzonde loochent, doordrongen zijn, en ze als een waarheid, die geen bewijs noodig heeft, aannemen, het verledene en alles, wat daarop gelijkt en daarnaar gevormd is, niet alleen geen eerbied kan afdwingen, maar dat zij het noodzakelijkerwijze moeten beschouwen als verwerpelijk en alle ontwikkeling en vooruitgang belemmerend. De aloude vrijheid der eeuwen is voor hen dwaasheid en erger nog geworden.

---

le coeur humain, et que les premiers mouvements de la nature sont toujours droits." (J. J. Rousseau, *Lettre à Christophe de Beaumont, archevêque de Paris.* Aangehaald bij Le Play in verscheidene zijner werken).

1) Op verschillende andere plaatsen zet de schrijver deze gedachten breedvoerig uiteen. Dit is slechts de korte samenvatting in het werkje; *La paix après le désastre selon la pratique des peuples prospères.* In deze opvatting komt Le Play overeen met De Bonald, gelijk Sainte-Beuve terecht deed opmerken: „A commencer par l'Evangile, et à finir par le *contrat social,* toutes les révolutions qui ont changé en bien ou en mal l'état de la société générale, n'ont eu d'autres causes que la manifestation de grandes vérités, ou la propagation de grandes erreurs." *Théorie du pouvoir.*

Maar hoe zullen zij dan door Le Play, die juist een beroep doet op deze wijsheid, kunnen overtuigd worden? Juist door zijne wetenschappelijke methode, die gebiedend vordert om alle vooraf opgevatte meening ter zijde te stellen, ten einde door nauwkeurig onderzoek der feiten en verschijnselen tot de waarheid te geraken, op dezelfde wijze als dit, met uitstekenden uitslag, in de beoefening der natuurkundige wetenschappen plaats heeft. Na het vaststellen van dezen, algemeen als wetenschappelijk erkenden eisch ook voor de sociale wetenschap, bleef hun niets meer over dan of te zwijgen of te onderzoeken 1).

Het blijkt duidelijk, hoe de scherpzinnige en menschkundige man aan zijne methode geheel den aard toekent van een zoogenaamd *argumentum ad hominem.* „De verdoolden — zegt hij ergens — op welke de traditioneele waarheden geen invloed meer hebben, worden er toe teruggevoerd door de feiten, welke de methode der waarneming blootlegt. Men ziet b. v. in onzen tijd velen onverschillig blijven bij de bewijsvoeringen der godgeleerdheid betreffende het bestaan van God; maar hun aandacht wordt daarentegen opgewekt, zoodra

---

1) „Les faits existent, mais on les ignore; il faut donc les peindre et les publier. Notre méthode d'observation est le vrai moyen de déscription, elle est à la science sociale ce que la photographie est à l'architecture: elle porte sa preuve avec elle. Elle met les ignorants présomptueux en demeure de se taire ou d'observer, et c'est pourquoi elle contrarie un peu l'ancienne école libérale et économique, qui trouvait plus commode d'affirmer en exploitant les préjugés accumulés du temps de la décadence morale de la monarchie, au dix-huitième siècle, et depuis la révolution." *Le Play d'après sa correspondance,* par Charles de Ribbe, p. 318.

zij in staat gesteld worden om zelf te kunnen constateeren, dat het tijdelijk welzijn toeneemt in dezelfde verhouding als de kracht des geloofs in God en aan Zijne wet". En verder: „De methode is niet bestemd om de traditioneele leer te vervangen, want deze herneemt terstond haar wettige overmacht op alle plaatsen, waar de oversten zich verbeteren en waar de volken tot rust komen. De toepassing der methode is eenvoudig een geneesmiddel bij de gevaarlijke ziekte der volkeren, die zich compliceeren zonder zich te vervolmaken" 1).

De methode van onderzoek, die de sociale feiten en toestanden tot voorwerp heeft, is, volgens Le Play, voor het oogenblik noodzakelijk; zij wordt door den tegenwoordigen toestand van Europa, die verbeterd moet worden, geëischt. Zij wijst den weg aan, te volgen door degenen, die zich aan het werk der verbetering willen toewijden. Zij toont het gevaar en de onmacht van het positivisme, van het evolutionisme, van het systematisch liberalisme, van het *progrès fatal* en van de andere dwalingen, voortgekomen uit het geloof aan de aangeboren volmaaktheid van het kind. Zoo is het al aanstonds mogelijk geweest, door de evidentie van een der meest algemeene en meest erkende feiten, het valsch beginsel te weerleggen van 1789 en de valsche leeringen, die het heeft voortgebracht. Dezelfde methode weerlegt nog des te krachtiger het *nihilisme*, dat leert, dat de mensch zich geenszins om zedelijkheid of nuttigheid heeft te bekreunen, en dat hij, naar het voorbeeld der gezellige dieren, zich over kan geven aan de neigingen van

---

1) *Les Ouvriers Européens*, Tome I, p. 78.

zijn natuurlijk instinct. De ware wetenschap bewijst, dat al deze uitvindingen in formeele tegenspraak zijn met de ervaring der geheele menschheid. Zij daagt de nieuwheidszoekers uit, om ook maar ééne plaats aan te wijzen, waar het kind zich bij het eerste openbaren van zijn wil volmaakt vertoont, waar de volwassene er wel bij vaart, als hij de zedelijkheid en het nuttige veronachtzaamt" 1).

Deze methode stelt Le Play, zich zwak makend met de zwakken, tegenover hetgeen hij noemt *la méthode d'invention* der dolenden, en doet hen daarmede inzien, dat de ware wijze van hervorming in niets anders bestaan kan dan in het navolgen der groote voorbeelden van het verledene en in de waarneming der volken van den tegenwoordigen tijd. Hij noemt dit de *méthode de restauration et d'imitation* en formuleert deze aldus: „restaurer les coutumes nationales des époques antérieures de prospérité; contrôler et féconder cette restauration en imitant les coutumes actuelles des peuples voisins les plus prospères" 2).

---

1) *La réforme en Europe et le salut en France,* Chap. III. De schrijver voegt er nog bij: „D'un autre côté, il ne faut point s'exagérer l'importance de la méthode d'enquête et de la science qu'elle constitue en ce moment, sous la pression de dangers redoutables". — En verder: „Pour apaiser la lutte des intérêts et mettre fin au désordre actuel des idées, la science sociale est devenue nécessaire; mais elle ne restera bienfaisante que si les nouveaux savants se renferment dans le rôle modeste que leur assigne la nature des choses". Men kan nadere verklaringen vinden in *L'organisation du travail,* § 39, p. 56—58. Le Play geeft toe, dat, evenals de sophisten van de logica, ook een valsch geleerde misbruik van de methode kan maken, maar de methode zelf biedt garantie aan. Zie: *Les Ouvriers Européens,* Tome I, p. 224 en volgende.

2) *La paix sociale après le désastre,* p. 31.

Langs dezen weg nu trachtte Le Play den ijver van de „*hommes de nouveauté*" in het rechte spoor te leiden; thans moeten wij nog zien, hoe hij de mannen der traditie uit hun vroegeren toestand van onmacht en werkeloosheid tot een vruchtbaren en heilzamen werkkring poogt op te wekken.

De ondervinding had hem geleerd, dat velen dezer mannen of nutteloos of schadelijk waren; nutteloos wegens hun weinige of gebrekkige kennis van het verleden; schadelijk door hunne onvoorzichtigheid, daar zij de dwalenden verbitterden in plaats van hen tot de waarheid terug te voeren. Hun roept hij, gelijk aan alle partijmannen, op de eerste plaats toe: „Cessez d'accuser vos rivaux du mal qu'à votre insu vous commettez avec eux; instruisez vous afin de vous corriger, dans l'avenir, par la réflexion; et, en ce qui touche le passé, prononcez vous-mêmes le *mea culpa*" 1).

Voor beide partijen was een betere kennis en juister begrip van het *ancien régime* allernoodzakelijkst; want terwijl de eenen het bederf onder de Valois en vooral onder Lodewijk XIV over geheel het verleden uitstrekten, schenen de anderen niet te willen weten of wisten het niet, hoezeer hunne voorvaderen, of door hun zwijgend toezien of door eigen medewerking, aan dat bederf hadden deelgenomen en er dus medeplichtig aan geweest waren. Door de misbruiken van het *ancien régime* niet te erkennen en te veroordeelen, namen zij als de verantwoordelijkheid daarvan op zich. Zij schreven alle rampen alleen toe aan de vijanden van den godsdienst en van

---

1) *Les Ouvriers Européens*, Tome I, p. 175.

het koningschap. Zoolang zij deze verkeerde methode van Joseph de Maistre volgen, zegt Le Play, zullen zij, ten spijt van de medewerking der catastrophen, evenmin gehoor vinden als deze groote schrijver ten spijt van zijne groote talenten 1).

Hij geeft hun in bedenking, dat, wanneer na een

1) Ik ken in de geschriften van J. de Maistre, zegt le Play, geen enkele plaats, waar hij op de verschrikkelijke verantwoordelijkheid wijst, die op de vroegere hoogere klassen ligt. De Bonald dorst meer; zoo schreef hij b. v. in 1821: „C'est la noblesse qui manque partout; et les grand seigneurs en ont détruit l'esprit, comme ils en ont et peut-être parce qu'ils en ont détruit les fortunes. La mollesse, le plaisir, la vanité, la fureur des jouissances et du luxe ont abâtardi ces antiques races. Le pouvoir défaillit parce qu'il n'y a plus de *ministres*; et jamais la famille ne périt que par la faute de ceux qui ont charge de la conserver." *La paix sociale après le désastre,* p. 113. Over de losbandigheid en ongodsdienstigheid van den uitgeweken adel kan men in de *Mémoires* van Kardinaal Pacca bijzonderheden vinden. Op enkele uitzonderingen na, beleden en verspreidden zij dezelfde beginselen, waaruit de revolutie was voortgekomen. H. Taine haalt, in zijn nu pas verschenen werk, een scherp geteekend woord aan betreffende de algemeene deelneming aan de revolutie. Het is genomen uit de *Mémoires* van De Ségur: „En 1791, à son retour de Russie, son frère lui dit en parlant de la révolution: „„„Tout le monde d'abord en a voulu... Depuis le roi jusqu'au plus petit particulier du royaume, tout le monde y a plus ou moins travaillé; l'un lui permettait d'avancer jusqu'à la boucle de son soulier; l'autre, jusqu'à sa jarretière; celui-là, jusqu'à la ceinture; celui-ci, jusqu'à l'estomac; j'en vois qui ne seront contents que lorsqu'ils en auront par-dessus la tête"". De beroemde schrijver haalt onder meer andere ook dit woord aan ter bevestiging van zijne uiteenzetting van den algemeenen toestand vóór de revolutie . . . „chacun dénonçant les privilèges d'autrui qui lui faisaient tort, sans songer que ses privilèges faisaient tort à autrui, chacun voulant, dans le gâteau public diminuer la part d'autrui et garder la sienne, tous d'accord pour alléguer le droit naturel et pour réclamer ou accepter en principe la liberté et l'égalité, mais tous d'accord par un malentendu, unanimes seulement pour détruire et laisser détruire, tant qu'enfin, l'attaque étant universelle et la défense étant nulle, c'est l'ordre social tout entier qui périt avec ses abus." *Le régime moderne*, p. 257.

tijdvak van bederf een gekastijde en boetvaardige minderheid wederom haar plicht begint te begrijpen, het volk, van de nationale traditie losgescheurd, niet zonder tegenstand daartoe terugkeert. De eerste groepen, die zich vormen door terugkeer tot de beginselen, nemen nog geen bezit van de rechtmatige macht alleen daardoor, dat zij de waarheid teruggevonden hebben. De kinderen des lichts hebben niet maar zoo terstond het maatschappelijk overwicht terug, dat de mannen bezitten, die de leiding van menschen en zaken in handen hebben. Zij zullen niet slagen dan alleen door hardnekkigen arbeid, totdat zij in wijsheid en deugd diegenen overtreffen, welke zij tot de algeheele waarheid verlangen terug te voeren. Tot zoolang moeten zij door hun geest van verzoeningsgezindheid de hun nog ontbrekende kracht van overwicht aanvullen, en boven alles behooren zij hun ijver en toewijding te temperen door de voorzichtigheid. Dien weg tot verzoening, dien prikkel tot voorzichtigheid en werklust zullen zij vinden in het gebed van Esdras 1), in het voorbeeld van den Apostel Paulus 2), in de handelwijze der kerkleeraars, door den H. Thomas van Aquinen aangewezen, als hij zegt: „Daar wij, in onzen woordenstrijd met de heidenen ons niet van het Oude of het Nieuwe Testament kunnen bedienen, dewijl zij de H. Schrift niet aannemen, zoo zijn wij gedwongen tot de natuurlijke rede, waaraan ieder mensch zich moet onderwerpen, onze toevlucht te nemen, hoewel

---

1) I Esdras, IX, 6—15,

2) I Corinth. IX, 19—22: „Want terwijl ik vrij was van allen, maakte ik mij tot een dienstknecht van allen, opdat ik er des te meer mocht winnen" enz.

deze in de goddelijke geheimen ontoereikend is. Op deze wijze gingen de kerkleeraars te werk om de dwalingen der heidenen weg te nemen, wier leeringen zij konden kennen, omdat zij zelf heidenen geweest waren of bij hun verkeer onder de heidenen hunne leeringen hadden leeren kennen" 1). Met bijzonderen nadruk wijst Le Play hen ook herhaaldelijk op de schoone woorden van den H. Franciscus Xaverius, betreffende de kennis der wereld:

„Tracht overal waar gij komt, al is het slechts in het voorbijgaan, door middel van de eerbiedwaardigste bewoners, kennis te verkrijgen van de neigingen des volks, van de gebruiken des lands, van den vorm der regeering, van de meeningen en van alles wat het burgerlijk leven aangaat. Met deze kennis zult gij gemakkelijker den geest der menschen bewerken, zult gij meer invloed bij hen verkrijgen, zult gij weten, op welke punten gij bij de prediking het meest moet aandringen. Men minacht dikwijls den raad der geestelijken, onder het voorwendsel, dat zij de wereld niet kennen. Maar als men er een ontmoet, die weet te leven en ervaring heeft van de menschelijke dingen, bewondert men hem als een buitengewoon man. Dit is de eigenaardige vrucht van de wereldkennis. Gij moet u er derhalve op toeleggen om deze te verkrijgen met evenveel ijver als gij vroeger besteedet voor de leer der wijsgeeren en der godgeleerden. Maar men verkrijgt deze kennis niet in de handschriften of in de gedrukte boeken, maar wel in de levende boeken, in de kennismaking met vertrouwbare en verstandige personen. Met deze kennis zult gij meer goed werken dan met alle redeneeringen der leeraars en met alle subtiliteiten der school" 2).

Indien de verdedigers van den godsdienst en de monarchie deze middelen tot welslagen veronachtzamen,

---

1) *Summa contra gentiles*, I, Cap. II.

2) Daurignac, *Histoire de saint François Xavier*, II, p. 34. Zie: *Les Ouvriers Européens*, I, p. 623 en andere plaatsen in de werken van F. Le Play.

dan zullen zij de minderheid, die hen aanhangt, wel kunnen onderrichten en behagen, maar op de groote meerderheid, die hen wantrouwt, zullen zij onmachtig blijven. Om hun rechtmatigen invloed op de verdoolde natie te herwinnen, moeten zij de verheerlijking van zich zelf, die voor het publiek onduldbaar is, vervangen door de critiek op zich zelf, die het vertrouwen opwekt. Voor het verleden moeten zij dikwijs het *mea culpa* spreken, voor het oogenblik het *non sum dignus*. Herboren door de vervolging, sterk gemaakt door zulk eene bescheidene houding, zouden de mannen der traditie weldra bekwaam zijn de leiding op zich te nemen der ideeën en belangen, die zij zoo dikwijls stooten zonder nut voor de verbetering. Zij zouden spoedig, tot voldoening van het volk, de roeping vervullen der hoogere standen, die, sinds 1789, zich als zulke slechte gidsen hebben aangesteld.

Deze en dergelijke gedachten vinden wij telkens in de geschriften van den edelen Le Play terug, maar tegelijk zien wij ook steeds hare gestrengheid getemperd door zijne voorbeeldige vaderlandsliefde en zijne, laten wij zeggen, passie voor de waarheid. Voegen wij er bij, dat hij, ten opzichte van de mannen van den nieuwen tijd (*les hommes de nouveauté*), ook geen gelegenheid verzuimt om hen tot het openlijk erkennen van hun hoofddwaling aan te sporen. Maar, zegt hij (in 1875) deze mannen geven meer blijk van doorzicht dan de anderen: „*Les lettrés révolutionnaires commencent à se montrer plus sages*". Mogen de Nestors onverbeterlijk blijven, de jongere schrijvers, en wel de uitstekendsten onder hen, beginnen den degelijksten roem

op ander terrein te zoeken, zij spreken reeds in verschillende verrassende bewoordingen van „*la banqueroute de la révolution.*" Op dien weg kunnen zij de mannen der traditie ontmoeten, indien deze slechts, naar dat voorbeeld, van hun kant hun halverwege tegemoet gaan. Als eerst het misverstand, uit de valsche voorstelling der vaderlandsche geschiedenis vooral voortgekomen, uit den weg geruimd is, dan zal een vergelijk mogelijk worden, dan zal het voor 't minst aanvankelijk reeds mogelijk zijn om met gezamenlijke krachten, zich scharend rond den standaard der Tien Geboden — deze grondwet van alle maatschappij door alle eeuwen en in alle landen en onder alle regeeringen — de orde te verhoogen, waarin alleen het heil der volkeren besloten is.

Dit eerste samenwerken zal langzamerhand tot een volledíger vergelijk voeren, vooreerst omtrent de ideeën, de zeden en gebruiken, die alom ter wereld en altoos de volken gelukkig maakten, vervolgens omtrent de instellingen, die het voornaamste onderwerp zijn van de verdeeldheden 1).

Het samenwerken langs dezen, voor 't oogenblik eenig mogelijken weg is noodzakelijk; want de tallooze partijen, die Europa thans door hunne verdeeldheden in den treurigsten toestand brengen, zullen eindigen met zich gezamenlijk ten ondergang te voeren, indien zij niet het middel zoeken om op een gemeenschappelijk terrein elkander te ontmoeten. Dit middel is gevonden;

---

1) Deze gedachten vindt men het kortst saamgevat in het werkje: *La paix sociale après le désastre, selon la pratique des peuples prospères*, 2de uitgave, met de *Epilogue* van 1875. Het werkje is gesteld in vragen en antwoorden.

het is geen ander dan dat, wat in alle wetenschappen van waarneming de overeenstemming der gedachten teweegbrengt, de *méthode de l'observation et de l'expérience.*

Le Play vatte de resultaten dezer methode saam in de zes deelen der *Ouvriers Européens*, en korter in zijn beroemd werk *La réforme sociale*, waarvan in betrekkelijk korten tijd zeven uitgaven verschenen en dat bij mannen van de meest uiteenloopende richtingen in alle landen den hoogsten lof verwierf. 't Zij hier voldoende, voor Frankrijk, slechts twee mannen te noemen: Sainte Beuve en de Montalembert. De eerste wijdde aan dit werk een der schoonste, zeker der beste bladzijden, die hij ooit geschreven heeft, en vat zijn meening saam, waar hij Le Play kenschetst als „*un Bonald rajeuni, progressif et scientifique*". Van de heerlijke hoofdstukken over de verdraagzaamheid, die ook in ons land met vrucht kunnen gelezen worden, zegt hij: „*Je ne sais pas de plus belle page de moralité sociale à méditer*". De Montalembert voelt zich bijzonder aangetrokken door de vinding der *autorités sociales* en aarzelt niet te verklaren, dat „*Le Play a fait le livre le plus original, le plus utile, le plus courageux et, sous tous les rapports, le plus fort de ce siècle* 1).

1) De volgende woorden gaan vooraf: „En revenant de mon voyage en Espagne, je me suis mis à relire *La réforme sociale.* Aujourd'hui je la lis, je l'annote, je m'en imbibe goutte à goutte, à raison de quatre pages par jour; je suis arrivé ainsi à la fin du premier volume, où j'ose croire que rien ne m'a échappé; et, cette lecture achevée, je n'hésite pas à dire" enz. De volledige titel van dit werk luidt: *La réforme sociale en France déduite de l'observation comparée des peuples Européens,* par M. F. Le Play.

Voor het oogenblik moeten wij het hierbij laten. Maar ik mag niet eindigen zonder een laatste daad van den stervenden Le Play vermeld te hebben. Meermalen had de Kardinaal de Bonnechose Leo XIII over Le Play gesproken en den edelen man gelukkig gemaakt met de verzekering, dat de H. Vader in zijne werken bijzonder belang stelde. Op het einde van zijn leven had de man, die zulk eene beteekenisvolle beweging ten goede had teweeggebracht, de gedachte om zijne geschriften aan den grooten Paus op te dragen. De brief van opdracht is van treffenden eenvoud. Hij zegt o. a.:

„Wij durven hopen, dat deze studiën, zonder ophouden gedurende vijftig jaren beoefend, hoe onvolkomen zij mogen zijn, eenigermate aan het verlangen van Uwe Heiligheid mogen beantwoorden. Onze school stelt zich werkelijk ten doel, om, door middel van de in alle wetenschappen gebruikte methode, de bewijsvoering terug te vinden der sociale traditioneele waarheden. Zij gebruikt steeds „een waardige en gematigde taal, zonder bitterheid in het verwijt, met toegevendheid ten opzichte der personen"; zij streeft er naar met al hare krachten om de voorwaarde, die het meest gebiedend voor het geluk der volkeren geeischt wordt te verwerkelijken, volgens den geest van den H. Thomas: *ut multitudo in unitate pacis constituatur.* Met vertrouwen naderen wij derhalve tot den doorluchtigen vertegenwoordiger van den God des vredes, tot hem, wiens stem, in de beide werelddeelen met eerbied vernomen, zoo dikwijls en met gelijk gezag de beoefening der wetenschap en de pacificatie der geesten heeft aanbevolen".

Het antwoord van den H. Vader mocht hem niet meer bereiken. Slechts eenige dagen daarna gaf hij, als een voorbeeldig christen, voorzien van de H. Sacramenten, den geest. De H. Vader antwoordde evenwel aan den Kardinaal de Bonnechose, prees hoog dit laatste bewijs van eerbied, waarmede dit edel leven besloot, spoorde zijne leerlingen aan om zijne voetstappen te

volgen en smeekte in hopen en wenschen, „als een zeer groote weldaad van Gods goedheid", den dag af, „waarop allen, door de waarneming en de ervaring, zouden inzien wat de uitstekende Le Play had begrepen, dat men namelijk in de waarheid van Christus' Kerk, in hare leeringen en voorschriften het zeker werkend en boven alles te verkiezen geneesmiddel moest zoeken voor de wonden der burgerlijke maatschappij" 1).

Mijn doel is slechts geweest, de aandacht te vestigen op den edelen, uitstekenden man. Dit moge ook de vele aanhalingen verontschuldigen. Er zou nog menige bladzijde over dit onderwerp te vullen zijn, indien wij hem meer volkomen wilden doen kennen; en zeker zou menige pen bekwamer zijn geweest en vooral meer bevoegd om zijne nagedachtenis de eerste hulde uit Nederland te brengen. Maar het is mijne vaste overtuiging, dat de kennismaking met zijne geschriften ook in ons vaderland, voor alle partijen en richtingen op godsdienstig en staatkundig terrein, van onberekenbaar nut en voordeel wezen kan, dewijl zij reeds getoond hebben door de ervaring, dat zij een bijzondere kracht bezitten om de verdeelde gemoederen den terugkeer tot de waarheid gemakkelijk te maken.

F. J. POELHEKKE.

---

1) *Le Play d'après sa correspondance*, par Charles de Ribbe, p. 284—285.

ONTWIKKELING.

V. GODSDIENST EN ZEDELIJKHEID.

(Vervolg en slot van Dl. XCVIII, bl. 272 vv.)

In ons vorig artikel hebben wij aangetoond, welk een weg de zoogenaamde „ontwikkeling" van godsdienst en zedelijkheid bij de volkeren der oudheid heeft gevolgd. Bij de thans levende wilde volkeren kunnen we dien weg met historische zekerheid niet meer bepalen; maar al kennen we den weg niet, toch mogen we gerust zeggen, dat die volkeren, welke nu in een land van godsdienstige en zedelijke armoede en ellende wonen, afkomstig zijn uit rijker en gezegender streken. Te midden der giftplanten met onoogelijke bloemen en doodelijke vruchten groeien er nog edele gewassen, waarvan 't zaad, uit verre, gelukkige gewesten medegebracht, in een bodem viel, die, hoezeer ook door 't welig tierende onkruid uitgeput, toch nog voedsel bevatte voor 't kiemende korreltje. „Het zijn altijd de oppervlakkige reizigers geweest — zegt Peschel terecht 1) — die ons de treurigste schildering van de zoogenaamde wilde volkeren gegeven hebben", en wij mogen er wel bijvoegen, dat vele aanhangers der

1) *Völkerkunde*, 1874, S. 153. Van dezelfde meening is Stanley, zooals uit de straks aan te halen plaatsen zal blijken.

ontwikkelingsleer met voorliefde de donkergekleurde tafereelen in hunne verzamelingen opnemen, zonder als tegenhanger aan de schilderijen met warmer tinten een plaatsje te gunnen.

En toch een onbevooroordeelde blik op onze samenleving, eene studie van de rubriek „Verscheidenheden" in een of andere courant zou hen kunnen overtuigen, dat voor den mensch, die aan eigen kracht is overgelaten, eene ontwikkeling ten kwade de meest waarschijnlijke is, en ze zouden die waarschijnlijkheid wat meer in het oog houden bij het beoordeelen der wilde volkeren. Zij zouden zich minder afvragen, van waar al die misdaden en gruwelen, dan wel van waar te midden van al die gruwelen toch de kennis van eene betere zedenwet. En die laatste vraag zou hen nader bij de oplossing van het ontwikkelings-vraagstuk brengen dan de eerste.

Alle wilde volkeren kennen het eigendomsrecht en weten, dat ze het moeten eerbiedigen. Waar ook op aarde iemand zich eene zaak had toegeëigend, heeft hij zich altijd voor den eigenaar gehouden. Bij de jagersvolken geldt het jachtgebied als gemeenschappelijk eigendom van den stam, maar boog en pijlen en het neergeveld dier zijn het persoonlijk eigendom van den jager. En zelfs wanneer meer familiën een gemeenschappelijke woning betrekken, dan wordt, zooals Appius in Guyanna opmerkte 1), dit privaat eigendom streng in eere gehouden. Het jachtterrein is eigendom van den stam, en de grenzen van het gebied, hetwelk aan een anderen

1) Peschel, l. c. S. 250.

stam behoort, moeten geëerbiedigd worden op straffe eener onmiddelijke oorlogsverklaring. Herdersvolken, die ruime weilanden tot hunne beschikking hebben, denken er zoo spoedig niet aan, den bodem als persoonlijk eigendom van hem te beschouwen, die er op woont; zij bezitten hunne weideplaatsen gemeenschappelijk, maar de kudden behooren aan de afzonderlijke personen. Toch is het eigenlijk grondbezit zoo oud als de wereld en wordt het ook bij zulke volkeren aangetroffen, waarop de ethnologen vroeger met de meeste verachting nederzagen, zooals b. v. bij de Australiërs, op de Nicobareneilanden, aan de Caribische golf 1).

Zij die zeggen, dat de wilden geen eigendomsrecht kennen en dus ook den diefstal niet als ongeoorloofd beschouwen, vergeten, dat men rekening moet houden met den bestaanden rechtstoestand. 't Zal den jager tijd kosten, eer hij inziet, dat de kudde, die een emigrant op zijn jachtterrein ter weide brengt, geen jachtwild is, en 't zal den nomadischen herder niet spoedig duidelijk zijn, dat hij zijne kudde niet mag ter weide drijven op een bodem, dien de volkplanter heeft afgeperkt en dat te minder, wanneer de vreemden zich hebben gevestigd, zonder den rechtmatigen eigenaar er om te vragen.

Als behendige schelmen worden vooral de bewoners van Afrika geprezen; maar de neger, die zijn fetisch begraaft, wanneer hij een schelmenstreek voor heeft en op eene diepte, die evenredig is aan de grootte van het boevenstuk, waarop hij zint, schijnt dan toch wel

1) *Ibid.* S. 251.

te weten, dat hij niet doen mag wat hij wil doen. Van de Boschjesmannen beweert Sparrmann 1), dat zij, wanneer ze aan de slavernij ontvluchten, nooit iets medenemen, hetgeen hun niet toebehoort, en Darwin deelt in zijn werk: *Reis van een natuuronderzoeker om de wereld* mede, dat ook de Vuurlanders bewezen een regelrecht begrip van ruil en eigendom te hebben 2).

Men mag de neiging tot diefstal niet als karakterfout van het geheele zwarte ras aanzien. Een neger, dien men van bedrog beschuldigde, gaf trotsch ten antwoord: „Ge meent zeker, dat ik een blanke ben". Niebuhr verhaalt, dat Turksche kooplieden gaarne zwarte jongelingen koopen, ze leeren lezen, schrijven en rekenen, om hen dan in hunne zaken te gebruiken. „Ik vroeg — zegt hij — aan een dezer kooplieden, hoe het mogelijk was, dat hij geheele scheepsladingen aan een slaaf dorst toe te vertrouwen. „Mijn neger is mij trouw", antwoordde hij, „aan blanke bedienden zou ik geen vertrouwen durven schenken, daar ze met mijne goederen zouden verdwijnen" 3). Van de inboorlingen van Uhombo, die „beings of the most degraded, unpresentable type" genoemd worden, moet Stanley 4) toch verklaren „dat zij blijk geven voldoende van het *meum* en *tuum* op de hoogte te zijn".

Van de bewoners van het noordelijk Australië getuigt pater Strele 5): „Sedert vier maanden hebben wij een

---

1) *Voyage au Cap de Bonne-Espérance*, I, p. 218.
2) Geciteerd bij Schneider, *Die Naturvölker*, II, S. 568.
3) *Ibid*, II, S. 299.
4) *Through the dark continent*, III, p. 92.
5) *Kath. Missionen*, 1885, S. 46.

groot aantal negers bij ons; onze voorraad ligt in een opene loods, onze woning is niet gesloten en dikwijls onbewaakt, en toch hebben we nooit het geringste vermist of eene poging tot diefstal bespeurd.

„Gastvrijheid en trouw kennen de negers niet", heet het bij Büchner. Toch hebben Oswell, Wahlberg, Chapmann, M' Cabe, Anderssen, Fritsch, Galton e. a. alléén in Zuid-Afrika op jacht kunnen gaan, zonder dat hun eenig leed is overkomen 1), heeft Livingstone lange jaren alleen te midden der zwarten van Centraal-Afrika getoefd, en leest men in de *Annalen* der missiën herhaaldelijk, dat wilde volkeren de missionarissen met de grootste gastvrijheid ontvangen en herbergen, terwijl de vervolging gewoonlijk op aanhitsen der heidensche afgodenpriesters en toovenaars losbreekt, wanneer die vreezen, dat hun invloed door de verkondigers van den vreemden godsdienst bedreigd wordt. Van opofferende naastenliefde verhaalt ons Stanley's laatste werk 2) een treffend voorbeeld. Een der officieren meende reden tot klagen te hebben over de handeling van een Wanjankori. Stanley antwoordde op zijne klachten:

„Die man kende u niet en besloot, waarschijnlijk op uw uiterlijk afgaande, dat het niet heel prettig zou zijn, met u in kennis te komen. Wilt ook gij u aansluiten bij de clique van hen, die nooit het goede erkennen, wat er in Afrika en in de Afrikanen verborgen is. Veroorloof mij, tot uwe beschaming, te verhalen wat gisteren aan een uwer vrienden is overkomen. De man, wien dit verhaal aangaat, is misschien een broeder of neef van hem, die uwen toorn heeft opgewekt.

Deze andere officier dan kreeg een hevigen aanval van koorts; hij werd duizelig en viel langs den weg in het gras neder. De

1) Schneider, l. c. II, S. 157.

2) *In darkest Africa*, II, 340, Duitsche uitgave.

bevelhebber der achterhoede bemerkte hem niet en ging hem voorbij zonder er aan te denken, dat een zijner makkers ziek en bijna bewusteloos daar lag. Kort daarna komt een inlandsch krijgsman, met speer en boog en pijlen gewapend, en ziet, dat er zich in het gras iets beweegt; hij gaat er heen en vindt een officier hulpeloos in het gras liggen. Ware hij een verdierlijkt mensch geweest, dan had hij de scherpe speer in de borst gestooten en wij hadden een der onzen verloren. Maar deze man — let hier wel op — handelde niet aldus; hij ging heen, ofschoon hij nooit de geschiedenis van den barmhartigen Samaritaan gehoord had, en keerde na een half uur terug met een kalebas vol melk en gaf hem te drinken, zoodat onze vriend, na eenigen tijd, gesterkt kon opstaan en zich naar ons kamp kon begeven, waar hij mij de voorkomendheid van den inboorling mededeelde. Hij behoorde niet tot het roode kruis, en alle lessen van barmhartigheid en weldoen, die men reeds 16 eeuwen in de ooren der Engelschen heeft doen hooren, zijn hem ten eenenmale vreemd. Hij was niet gelijk aan den Engelschen zendeling, die aan een Hollandschen kapitein een dronk water zou geweigerd hebben, en daarom verdient ook de stam, die slechts *één enkel* voorbeeld van zulke humane vriendelijkheid geeft, den naam van een goed ras."

't Hoeft echter niemand te verwonderen, dat onbeschaafde volkeren in elken blanke een vijand zien, wien zij op elke wijze afbreuk mogen doen, wanneer zij tot eerste kennismaking in aanraking zijn gekomen met gewetenlooze goudzoekers, verbannen misdadigers, schaamtelooze matrozen of zelfs hoogstbeschaafde ontdekkers als Jameson en Barttelot.

Met het bovenstaande wenschen wij hoegenaamd niet de ondeugden der zoogenaamde wilden te verbloemen, of bij den lezer het vermoeden te wekken, dat de geïdealiseerde wilden uit de bekende romans toch wel naar de natuur geteekend konden zijn, wij willen slechts aantoonen, dat de begrippen: trouw, eerlijkheid en gastvrijheid hun niet onbekend zijn, hoewel wij zeer

goed weten, dat er voorbeelden genoeg zijn, welke bewijzen, dat „la pratique ment à la théorie".

„Om de juiste waarheid te erkennen — zegt de Quatrefages terecht — moet men met volmaakte onpartijdigheid te werk gaan..... Dan ziet men zonder moeite in, dat alle menschen ongeveer denzelfden zedelijken aanleg hebben, in het goede zoowel als in het kwade. Jammer genoeg, is echter de overeenkomst in het kwade gewoonlijk veel duidelijker zichtbaar" 1).

De kennis van het gebod: „gij zult niet stelen" gaat bij de wilden gepaard met die van het andere: „gij zult niet doodslaan", en dezelfde motieven, welke te midden der beschaafde maatschappij deze geboden uit het oog doen verliezen, of handelingen in strijd met deze voorschriften in bepaalde gevallen als noodig en geoorloofd doen beschouwen, gelden ook bij de onbeschaafde volksstammen. In den oorlog zijnen vijand afbreuk doen of zijnen vijand dooden is eene handeling, die niemand veroordeelt. Bij den wilde zijn de begrippen „vreemde" en „vijand" dikwijls van gelijke beteekenis, en vaak is die begripsverwarring aan een droevige ervaring te wijten. Daarbij komt dan, dat de wilde, die noch door godsdienst, noch door invloed zijner omgeving, noch door gewoonte zijn prikkelbaarheid heeft leeren beteugelen, door den strijd opgewonden, zijn vijand niet slechts doodt, maar zijn gevangen tegenstander martelt. Koelbloedige wreedheid echter is geen eigenschap, die aan den wilde bij uitnemendheid eigen is; de geschiedenis der volkplantingen, zoowel in Amerika als in

1) *L'Espèce humaine*, Duitsche vert. II, S. 203.

Australië, op van Diemensland en aan de Kaap, bewijst het op afdoende wijze.

In weerwil van voortdurende vijandschappen en oorlogen, in weerwil van de verfoeilijkste wreedheden van den krijg, zijn er vele wilden, die een zeker volkenrecht erkennen. Zoo moest b. v. bij de Noord-Amerikaansche roodhuiden, op de plaats waar de roode pijpensteen gevonden wordt, een altijddurende vrede heerschen; en deze woeste horden wisten, evenals in 't algemeen alle volkeren, dat de bepalingen van een verdrag moeten nageleefd worden, toen omstreeks het jaar 1700 vijf stammen zich met elkander verbonden, en in 1712 de Tuscarora-Indianen zich bij dat verbond aansloten.

Eveneens houden niet alleen de Noord-Amerikanen maar de meeste volksstammen den persoon des onderhandelaars voor onschendbaar, mits hij zich, volgens de bestaande gebruiken, als zoodanig duidelijk bekend make.

Na een harden strijd met de Amu-Nyam, negers aan de boorden van den Congo, vond Stanley in Kankoré een stam, die hem met de grootste welwillendheid ontving. „Zeg ons — vroeg hij hen — waarom zijt gij zoo goed gezind, terwijl de negers die hoogerop wonen, zoo kwaadaardig zijn." Het antwoord luidde:

„Gisteren waren eenige onzer visschers in de nabijheid van het eiland Kinombo, tegenover de dorpen der Amu-Nyam; toen wij de oorlogs-trom van de Amu-Nyam hoorden, keken wij rond en zagen u den stroom afzakken. Gij bleeft op Kinombo en wij hoorden u tot onze visschers zeggen, dat gij vrienden waart.... Vandaag zonden wij eene schuit, met eene vrouw en een jongen en eene rijke vracht levensmiddelen de rivier op. Indien gij slecht volk waart, zoudt gij u van die schuit meester gemaakt hebben. Wij stonden achter de boschjes van het eiland op de loer; maar

gij zeidet „Sen-nen-neh!" (vrede) tot hen en voert het kanaal binnen, dat onze dorpen van het eiland scheidt. Hadt gij u van die kanoe meester gemaakt, dan zouden onze trommels ten oorlog geroepen hebben, en gij zoudt met ons hebben moeten vechten even als met de Amu-Nyam. Nu hebben wij onze speren op een der eilanden laten liggen. Zie: wij hebben geene wapens" 1).

Behalve de oorlog is er nog eene andere oorzaak, die den wilde de wapens doet opnemen, de bloedwraak namelijk. Voor hem geldt nog de wet „leven om leven, oog om oog, tand om tand"; en wanneer men leest, hoe de wilden deze wraak als een heiligen plicht beschouwen en rust noch duur hebben, voordat zij dien plicht hebben vervuld, hoe zij, wanneer de ware schuldige aan hunne wraak ontsnapt, de verwanten of stamgenooten trachten te treffen, en hoe ten gevolge daarvan doodslag op doodslag volgt, zou men geneigd zijn waarheid te vinden in de woorden van Büchner: „de wilde zou zijn eigen bestaan verwoesten". De oorsprong van die wet is echter te zoeken in de overtuiging, dat het geschonden recht gewroken moet worden. In een niet geordende samenleving is er geen opperhoofd, dat gezag en macht genoeg bezit om als wreker der gerechtigheid op te treden, en het ligt voor de hand, dat de naaste bloedverwant van het slachtoffer die taak op zich neemt, alhoewel daardoor zeker aan onedele beweeggronden, haat en wraakzucht, vrij spel gelaten wordt. Daarom noemde reeds de H. Augustinus die wet „injustorum justitia" 2) en op eene andere plaats 3) „non fomes sed limes furoris", omdat de vrees voor de wraak den misdadiger terug-

1) *Through the dark continent* III, p. 280.

2) *In Psalmum CVIII.*

3) *Contra Faustum*, L. XIX, c. 25.

houdt. Dat niet uitsluitend wraakzucht hierbij in het spel is, blijkt daaruit, dat vele volkeren eene strikte vergelding zoeken, terwijl de wraak meer zoude eischen, en dat ook de vergelding der „lex talionis" op levenlooze voorwerpen wordt uitgeoefend.

Een der grootste gruwelen, die het leven der wilden bevlekken, de anthropophagie, zouden wij met stilzwijgen kunnen voorbijgaan, daar ook de voorstanders der ontwikkelings-leer hier eene *ontaarding*, een *teruggang* moeten aannemen. Volgens hen immers stonden de onmiddellijke voorvaders van den mensch op dit punt hooger dan de wilden; want de andere tak, die met den mensch van denzelfden stamvader afkomstig zou wezen, de anthropomorphe apen, zijn uitsluitend plantenetend en verschillen in hun gebit niet van den mensch. Geen dier ook heeft de gewoonte jacht te maken op zijne soortgenooten, om ze te dooden en te verslinden.

Ook wij noemen dien gruwel eene ontaarding, maar van een andere soort dan die der Darwinisten. Een eerste oorzaak van het kannibalisme is, dunkt ons, ongetemde haat en wraakzucht, die tot zulke woede en razernij kunnen klimmen, dat de mensch zich niet ontziet zijne tanden te zetten in het vleesch van zijn evenmensch. Wij verwijzen naar Wagenaar, *Nederlandsche Historie*, Dl. XIV, bl. 173 vv.

Ook heeft de meening, dat men door het vleesch van zijn vijand te eten zich diens goede hoedanigheden en vooral zijn moed kon eigen maken, waarschijnlijk het hare er toe bijgedragen om hetgene eerst uit haat gebeurde tot gewoonte te maken, en Juvenalis (*Satyra XV*)

geeft wellicht de reden, waarom bij sommige wilden de gewoonte zoo moeilijk uit te roeien is:

„... Sed qui mordere cadaver
Sustinuit, nihil unquam hac carne libentius edit.
Nam scelere in tanto ne quaeras et dubites an
Prima voluptatem gula senserit. Ultimus autem
Qui stetit, absumpto jam toto corpore, ductis
Per terram digitis, aliquid de sanguine gustat".

Ook de honger is een scherp zwaard, en het feit, waarvoor in onze dagen enkele malen schipbreukelingen voor de rechtbank getrokken worden, zal bij minder beschaafde volkeren niet zoozeer tot de zeldzaamheden behooren als in de beschaafde wereld.

Bij sommige volkeren is het kannibalisme met het brengen van menschenoffers verbonden. En hoe gruwzaam en den mensch onwaardig zulk een offer ook zij, toch is zelfs in die ergste ontaarding nog een spoor te vinden van de waarheid, welke de Gallische priesters bij het opdragen van menschenoffers deed zeggen: „Zoolang de besmetting van ons zondig geslacht niet in het bloed van menschen afgewasschen wordt, kan de toorn der goden nimmer bevredigd worden" 1).

„Het is eene dwaling — zegt Peschel — dezen gruwel bij de zoogenaamde lagere volkeren te zoeken. Kan men ook de Australiërs niet geheel en al vrijpleiten, zoo behooren ze toch ook niet tot de kannibalen uit gewoonte. De Hottentotten en Boschjesmannen zijn, zooverre wij weten, nog nooit van kannibalisme verdacht, daarentegen bestaat er geen twijfel voor de anthropophagie der Botocuden. Maar veel dikwijlder

1) Muré, *Bijbelsche Geschiedenis*, I, 96.

vinden we deze wreede gewoonte bij volkeren, die zich èn door aanleg èn door rijper ontwikkelde maatschappelijke toestanden van hunne naburen onderscheiden, zooals b. v. de oude bewoners van Mexico. Wij kunnen tot onze geruststelling aannemen, dat de anthropophagie niet tot de noodzakelijke ontwikkelingsziekten van ons geslacht behoort" 1).

De schandelijkheden der slavernij en des slavenhandels zijn evenmin een „noodzakelijke ontwikkelingsziekte".

De Grieken (Herodotus, VI, 137) kenden een tijd, toen de slavernij bij hen niet bestond, en in den beginne was zoowel in Athene als in Rome de behandeling der slaven zacht en redelijk. In het oude Hellas is eene goede behandeling regel gebleven, maar in Rome werd, naarmate de materieele ontwikkeling toenam, het lot van den slaaf ondragelijker. In Afrika, waar, in sommige streken althans, de slavernij inheemsch schijnt te zijn, hebben de zwarten de onmenschelijke behandeling hunner slaven en de menschenjachten van de hooger ontwikkelde Arabieren of Europeesche slavenjagers geleerd.

Wij kunnen deze beschouwingen over den toestand der wilde volkeren niet sluiten zonder ook in 't kort te spreken over hunne kennis en hun zedelijk gedrag met betrekking tot het zesde gebod. De lezer zal echter niet verwachten, dat wij in bijzonderheden treden en zich niet verwonderen, dat hier het tafereel weinig lichtpunten en vele afzichtelijk donkere vlekken te zien geeft; hij weet, dat, om met Vondel te spreken:

---

1) *Völkerkunde*, S. 166 en 169. Voor bijzonderheden verwijzen wij naar Schneider, l. c.

.... „Vijf zinnen stellen,
Hun lust op 's lijfs vermaak, genoten door gezicht,
Gevoelen, hooren, smaak en rieken. Dit valt licht
En kiesbaar voor het lijf, als rijkdom, eer en staten,
Gemak en wellusten; maar reden leert dit haten,
Zoo schijngoed 's menschen geest en ziele hinder baart;
Doch 't goed des lichaams, dus bekoorlijk uit zijn aard
Voor 't vleesch, het tegendeel afgrijslijk voor de zinnen,
Is machtig in dien strijd van keur het veld te winnen".

En zooveel te machtiger is dat „goed des lichaams", naarmate de rede minder den wetgever kent of wil kennen.

Wij zeggen „kent of wil kennen", want hoe verder de sluier opgeheven wordt, die het godsdienstig leven van vele wilde volkeren voor ons verborg, hoe meer men inziet, dat het woord van den Apostel, die de groote schuld der heidenen daarin vond, dat zij God kenden maar Hem niet erkenden, ook, helaas, door de wilden bewaarheid wordt.

De meeste volkeren, ook zij, die overal geesten en godheden wanen aan te treffen, en zelfs diegenen, die den eersten den besten steen, welken zij bij het verlaten hunner hut aantreffen, tot beschermgod voor den dag verheffen, hebben eenig denkbeeld van één opperste Godheid bewaard. Bij de Australiërs is dat Koyan de goede god, die het booze beginsel in toom houdt; of Pedall, van wien ze getuigen: „hetzelfde wat God voor de blanken is, is Pedall voor de zwarten"; of Peiami, die ook Mah-manna-mu-rok, d. i. Alvader die in den hemel woont, genoemd wordt.

Van de wilden in Zuid-Afrika, getuigt Livingstone, dat zij een duidelijk denkbeeld hebben van een Opperwezen, den schepper en regeerder van alles, terwijl dezelfde reiziger op eene andere plaats, de getuigenissen

van Waitz en anderen bevestigend, verklaart: „Het oorspronkelijk geloof in Afrika schijnt te zijn, dat er één almachtige Schepper van hemel en aarde bestaat". Ook in Amerika konden roodhuiden zeggen: „Wat gij van God verhaalt, is ook op onzen Manitoe toepasselijk".

In Centraal-Amerika gold bij de Maija's als opperste God, Hunabku, de onstoffelijke Schepper, terwijl de kwade godheid den naam Xibalba, d. i. de verdwijnende, genoemd werd. De Nahuatl-volken kennen een Opperwezen, wiens naam „Alles-omvattend" of „Schepper van alle dingen" beduidt en wiens tweede naam door „Gever des levens" vertaald wordt, terwijl de bewoners van Peru een God kennen, „die alles wat onder de zon is, de geheele ronde wereld, geschapen heeft" en die ook de kwaadwillige demonen bevecht en overwint 1). Maar de vereering van den hoogsten God, wordt verwaarloosd — „Hij is zoo goed, dat wij ons over hem niet behoeven te bekreunen", zeggen de negers — of door den dienst der vergoddelijkte voorvaders verdrongen of door de vereering van de onheilaanbrengende ondergeschikte geesten vervangen. „Alhoewel God kennende hebben zij Hem echter niet als God verheerlijkt of gedankt; maar zij zijn ijdel geworden in hunne gedachten en verduisterd werd hun onverstandig hart" 2).

Hand in hand met het verwaarloozen van den dienst van den éénen God gaat ook het verduisteren van de kennis van dien God als wreker en belooner. Wel blijft bij alle volkeren het geloof aan een leven na dit leven, waarin loon of straf het deel zal zijn van den voortle-

1) Schneider, l. c. — Nadaillac, *Die ersten menschen.*

2) Rom. I, 21.

venden mensch; maar in de meeste gevallen wordt dit leven na den dood als een voortzetting van het tegenwoordige beschouwd, met al zijne genietingen en al zijne bandeloosheid, en de gedachte aan den dood verliest de kracht om den mensch, die de waarheid uit het oog heeft verloren, tot het goede aan te zetten.

Geen wonder alzoo, dat aan de stem van den veeleischenden hartstocht gehoor wordt gegeven, dat in „dien strijd van keur" het vleesch overwint over den geest. En toch is bij de laagst ontwikkelde menschenstammen de kennis van het zesde gebod niet uitgedoofd, al is de practische toepassing dier kennis zeldzaam.

Het spreekt van zelf, dat de tegennatuurlijke schanddaden, waardoor de bewoners der Aleuten e. a. berucht zijn, buiten bespreking blijven en dat wij niet kunnen mededeelen, welke oorzaak Garcia Moreno aanzette om het oude gebod der Inca's te hernieuwen, dat slechts gehuwde mannen de lama's in de bergen mochten drijven. Zelfs de vurigste voorstanders der ontwikkelingsleer zijn gedwongen ook hier wederom een *teruggang*, een dalen tot beneden het peil van het dier, aan te nemen.

„De overgroote meerderheid der volkeren" — zegt Peschel, nadat hij in een paar bladzijden de vreemdsoortige uitingen van het gevoel van schaamte heeft medegedeeld — „heeft zeer goed geweten, dat zij zich moesten kleeden en ook hoe zulks behoorde te geschieden", en die kennis is een eerste teeken, dat men eveneens weet, welke daden met de zelfachting, waarvan de kleeding een bewijs is, strooken, welke niet.

Op Vandiemensland moesten de jongelingen, zoodra zij de kinderjaren ontwassen waren, eene afzonderlijke

plaats in het kamp als nachtkwartier betrekken en zorg dragen zich aan hun werk te begeven, voor dat de vrouwen opstonden. Ook bleek aan een paar officieren der *Discovery*, dat de vrouwen der Tasmaniërs hunne eerbaarheid op hoogen prijs stelden 1). „De voorstellingen van het zedelijk goede en kwade — zegt Livingstone — zijn bij de zwarten in Afrika dezelfde als bij ons, maar zij beschouwen zich als verantwoordelijk niet tegenover God, maar tegenover lagere wezens". In verschillende streken van Afrika schijnt er op de deugd der ongehuwden weinig acht geslagen te worden, terwijl toch bij de keuze eener levensgezellin blijkt, dat de zwarte bruidegom het gedrag van het meisje met aandacht heeft gadegeslagen 2).

Ook is het een bekend feit, dat veelal het peil der zedelijkheid daalt, naarmate men uit de binnenlanden de kusten nadert en de kans om met hooger ontwikkelden in aanraking te komen vermeerdert. Evenzeer is het een feit, dat zoowel de Kaffer in Afrika als de Indianen in Noord-Amerika en in Brazilië vroeger eene reinere zedenleer kenden en in beoefening brachten dan thans 3).

In een vorig artikel over *Het huwelijk* 4) zeiden we reeds, dat op de eilanden der Stille Zee verboden gemeenschap vroeger slechts in 't donker der bosschen plaats had, een bewijs, dat het ongeoorloofde der handeling bekend is, iets wat niet minder daaruit blijkt, dat de

---

1) Schneider, II, S. 131.

2) *Ibid.* S. 311.

3) Waitz, *Anthropologie der Naturvölker*, II, S. 389; III, S. 76.

4) *De Katholiek*, Dl. XCVI, blz. 276 vv.

geldzuchtige mannen bij sommige stammen hunne echtgenooten met geweld tot winstgevende dienstvaardigheden moeten dwingen.

Van de bloedschande hebben de meest wilde volkeren een zoo grooten afkeer, dat het verboden is met personen, die denzelfden naam dragen of hetzelfde *totem* (d. i. zinnebeeld van den stam) hebben, een huwelijk aan te gaan. De oude Perzen waren door dien gruwel berucht; van hen hebben waarschijnlijk de Arabieren het kwaad overgenomen, en door deze is het wel naar Afrika gekomen. Maar wij weten door Herodotus (III, 31), dat den Perzen vóór Cambyses deze schande vreemd was. In het oude rijk der Inca's was in 't algemeen de bloedschande met den dood strafbaar, maar de afgodendienst werd de oorzaak, dat de Inca zelf zijne zuster moest huwen om, naar het heette, het zonnebloed onvermengd te bewaren.

Van de vele voorbeelden van echtelijke trouw en opofferende toewijding, willen we slechts de volgende, uit Stanley's reisverhaal aanhalen:

„Bij onze aankomst in Avedjeli, tegenover den Nepoko, ging de echtgenoote van een Manjema-trommelslager, een beeldschoon meisje, in de nabijgelegen tuinen, om moeskruiden te halen. Daar was een troep inboorlingen verborgen, die haar met pijlen aanvielen. Zeven pijlen troffen haar. Op hare angstkreten snelden wij toe en droegen haar terstond naar binnen; maar op het oogenblik, dat wij ons gereed maakten koolzuur ammonium in te spuiten, viel zij ter neer. Zij strekte hare armen uit, omhelsde op de roerendste wijze haren jeugdigen echtgenoot, haalde nog eens diep adem en stierf. O gij reizigers, die tot de clique behoort van hen, die beweren, dat de Afrikaan noch liefde, noch genegenheid, noch ijverzucht kent! Wat zoudt gij gezegd hebben bij dit treffend sterven. Wij hadden insgelijks eene Manjemavrouw van een afschrikkend uiterlijk en gekweld door eene menigte

afzichtelijke zweren, die een ondragelijken stank verspreidden. Haar echtgenoot verpleegde en bediende haar met onovertreffelijke liefde en teederheid" 1).

Wij eindigen deze studie met de woorden van de Quatrefages 2): „Het is wel is waar droevig genoeg, dat het zedelijk slechte ook bij die rassen en volkeren wordt gevonden, welke op den hoogsten trap van ontwikkeling en beschaving gekomen zijn; maar van den anderen kant kunnen wij er ons over verheugen, dat het zedelijk goede, de edelste uitingen van dat goede zelfs, ook bij de laagst geplaatste volkeren, niet ontbreken. De mensch is onder alle omstandigheden mensch".

En, voegen wij, de vorige bladzijden samenvattend, hieraan toe, die mensch bewijst door zijn godsdienstige en zedelijke begrippen, dat hij niet van lage afkomst is en zich geenszins door eigen kracht ontwikkelt, maar dat hij, aan edelen stam ontsproten, dikwijls, helaas! door eigen zwakheid en schuld verwildert.

Wij weten echter allen, dat er een boom op aarde is geplant, waarop de verwilderde twijgen kunnen ingeënt worden, en dat het levenbrengend sap van dien boom ook in die takken rijke bloemen en goede vruchten kan voortbrengen.

J. M. L. KEULLER.

---

1) *In darkest Africa*, II, 29. Duitsche uitgave.

2) *L'Espèce humaine*, Duitsche vert. II, S. 215.

AMSTELODAMENSIA.

HET MIRAKELFEEST VOOR DE HERVORMING.

(Vervolg en slot van Dl. XCVIII, blz. 333 vv.)

II.

Op den vroegen morgen van het hoogfeest zelf, als het nachtelijk duister nog over de stad hing en de eerste ochtendschemering ter nauwernood de hoogste torenspitsen bereikte, bewoog zich langs de straten reeds eene even groote menigte als anders op den vollen middag; want duizenden spoedden zich naar de H. Stede, om er hunne devotie te houden. Inmiddels zag men de bewoners der Heerstraat bezig met het toebereiden van den processie-weg, dien zij met helder zand en groene bladeren bestrooiden. Ook legden zij de laatste hand aan de versiering der huizen met guirlandes en sparregroen, de muren behangende met kleurige tapijten of „lakenen" 1).

Omstreeks negen uur werden in de H. Stede de kerkelijke diensten voor een wijle gestaakt en de geloovigen daaruit verwijderd, ten einde voor de solemneele pro-

---

1) Toen in 1529 alhier de vrede van Kamerrijk gevierd en generale processie gehouden werd, waren de huizen aan beide zijden der straten „mit lakenen" behangen. Koningl. Bibl. 's Gravenhage, M.S. 4°. Letter O, N°. 157, fol. 270. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 42, blz. 25.

cessie de laatste toebereidselen te maken; want uit de H. Stede zou de plechtige stoet uittrekken.

Vóór het jaar 1498 evenwel genoot de eerbiedwaardige hoofdkerk der stad, de Sint-Niklaas op het Oudekerksplein, het voorrecht tot uitgangspunt voor den ommegang te strekken. De geestelijkheid namelijk der Nieuwe Kerk begaf zich eerst naar de H. Stede en bracht vervolgens de H. Mirakelhostie *processionaliter* naar de Oude Kerk, waar dan aanstonds de H. Mis begon. Na de *Elevatie* 1) ging de hoofddeur der kerk open, en alle gildebroeders, priesters en overheden trokken naar buiten, om het Allerheiligste langs de Heerstraat te vergezellen.

Van 1345 tot 1498 werd dit gebruik gehandhaafd, waartoe verschillende omstandigheden zullen hebben bijgedragen. Er bestond namelijk in het jaar van het wonder, anno 1345, in Amsterdam nog slechts ééne parochiekerk, de Sint-Niklaas op het Oudekerksplein; derwaarts werd de wonderhostie het eerst plechtig gebracht, zoodra het mirakel was voorgevallen. Zoolang op de gedenkwaardige plek in de Kalverstraat de burgerwoning, waarin God het wonder wrochtte, nog geen plaats had gemaakt voor het gebouw der H. Stede, had natuurlijk de Mirakelprocessie de Sint-Niklaaskerk tot uitgangspunt. Vermoedelijk zal de geestelijkheid dier kerk getracht hebben dat eenmaal verkregen voorrecht zoolang mogelijk te behouden; te meer omdat de ruime parochiekerk een veel geschikter gelegenheid bood, om binnen hare muren geestelijkheid, magistraat en gilden

1) *Keurboek* F, fol. 274. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 121.

te rangschikken en voor de processie alles in gereedheid te brengen. Ook kon de rijke schat van kerkgewaden en altaarsieraden, waardoor aan het feest hooger luister werd bijgezet, als titel gelden, om het voorrecht der eerbiedwaardige moederkerk te handhaven.

Bovendien heeft de Sint-Niklaas, ook tijdens het bestaan der H. Stede, gedurende eenigen tijd, namelijk in het jaar 1415 1), de eer gehad de H. Mirakelhostie onder hare gewelven te bewaren; wat al mede kan hebben bijgedragen, om het eenmaal bestaande gebruik te bestendigen. Toen vervolgens in 1452 het tweederde en voornaamste gedeelte van Amsterdam door brand vernield en ook de H. Stede door de vlammen verteerd werd, behalve de H. Mirakelhostie en de zijden doek, die er over hing, werd het Heilige, dat ongedeerd bleef in den gloeienden puinhoop, wederom naar de Sint-Niklaas gevoerd, en *moest* dus wel in deze kerk de jaarlijksche processie beginnen, zoolang de herbouw der H. Stede duurde 2).

Eerst in het jaar 1498, nadat de Aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, uit dankbaarheid voor zijne wonderbare genezing, de kapel met zijne vorstelijke gaven verrijkt en een geschilderd venster daaraan geschonken had, vroegen de regenten of kerkmeesters der H. Stede verandering van het aloude gebruik. Niet uit de Oude Kerk, dus meenden zij terecht, maar uit de H. Stede, de plek, waar het wonder was voorgevallen,

---

1) Pluym, blz. 33.

2) Na den brand was de ellende zóó groot, dat nog jaren later de zusters van het St. Agnieten-klooster hare kleederen vervaardigden van oude korenzakken. *Beg.-Arch.* E, Art. 1, Letter C.

behoorde voortaan de plechtige tocht door de Heerstraat aan te vangen.

Bij een stedelijke willekeur van 13 Maart 1498 werd aan dat rechtmatig verlangen voldaan. Voortaan zouden de priesters en geloovigen van de Nieuwe Kerk zich begeven naar de Oude Kerk, waar de geestelijkheid der Oude Zijde hen inwachtte. Vervolgens zouden allen *processionaliter* trekken naar de H. Stede, om aldaar den ommegang te beginnen. Duidelijk blijkt deze nieuwe regeling uit eene ordonnantie, voorkomende in het *Groot-Memoriaal* der stad, waarvan de letterlijke tekst aan den voet dezer bladzijde staat 1). Deze ordonnantie bleef van kracht tot het jaar 1578 toe.

---

1) *Van de processie op Sacramentsdach in den Vaste.*

Deeze naevolgende [twe] articlen gedaen ende gepasseert upten XIII dach van Maert anno XIIIIcXCVIII.

„Alsoe van allen ouden tijden theilighe Sacrament inder feeste van half maert mit solempnele processie van de Nijewe Kerck vuijter Heiliger Stede inde Oude Kerck gebrocht es geweest. Ende omdat die Capelle vander Heiliger Stede van daghe tot daghe tot lof ende eer van Gode van hemelrijck in allen chierheden vermeert in zulcken schijne dat de zelve Capelle alsnu in allen gesteltenisse bequaem es om theilige Sacrament inder voirsc. feeste daer vuijt te mogen dragen. Soe zijn den Heer ende gerecht vuijt sonderlinghe consideracien overdragen geaccordeert ende gesloten datmen van nu beginnende altijts inder voirsc. feeste theilige Sacrament dragen sal vuijter Heiliger Stede ende dat under forme hier navolgende. Te weten dat ewigh gedurende alle die ecclesie, schoelkinderen ende parochianen vande voirs. Nijewe Kerck processionaliter comen zullen bij de ecclesie ende parochianen inde Oude Kerck ende daer zijnde dat die ecclesiën van beiden zijde gesamender handt eerwaerdeliken in processie gaen zullen inder Heiliger Stede omme aldaer mit allen eeren reverencien ende waerdicheden theilige Sacrament upgenomen ende na ouder gebrukinge mit processien langes omme der stede gedragen ende weder in der Heiliger Stede mitter generale processie gebrocht te worden omme aldaer te bliven rusten alst behoert, ende dat gedaen soe zullen beide de processien gaen tot

Slechts eenmaal vóór de Hervorming is de jaarlijksche ommegang achterwege gebleven, en wel in 1567. Want in 1566 had de beeldstorm in de Oude Kerk en de aanval op de H. Stede plaats gehad; bovendien had in datzelfde jaar de Zwijger hier een bezoek gebracht, om het gezag en den invloed van den magistraat zooveel mogelijk te kortwieken en de oproerlingen in hun opzet te stijven. Door vreesaanjaging liet de vroedschap zich zoover brengen, dat zij in 1567 het houden der plechtige processie langs de Heerstraat verbood 1). Nog in 1568 werd de regeering der stad door vrees dermate beheerscht, dat zij wèl de processie toeliet, maar aan de dekens en overlieden der gilden ten strengste verbood, de gildebroeders door hunne trommelslagers en pijpers te laten voorafgaan 2). Doch keeren wij tot ons verhaal terug.

---

op die plaetse toe ende aldaer soe sal ellick an dander minlicken verlof nemen ende gaen daer hem believen sal". *Groot-Memoriaal* I, fol. 216 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* C, Art. 32.

1) „Aengaende de processie solemneel, die men gewoonlick is uijter Heyligher Stede op Sacramentsdach in de Vasten te houden, of men die oude maniere Sacramenti naestcomende, als op huijden achte dagen, houden sal ofte nijet. Es bij de voersc. Raeden, omme sekere consideratiën nae deser tijts gelegenheijt, geresolveert de voorscr. processie nijet te houden op d'oude maniere, maer alleenlicke in de prochiekercken, oick inde Capelle vander Heijliger Stede, omme alle inconvenienten te verhoeden". *Resolutie der Vroedschap 12 Maart 1567*, Liber II, fol. 73. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 36, blz. 10.

„Item. Op Sacramentsdach in die Vaste en heb men geen processie generael gehouden. Anno 1567, den 19 Marcii, dat noijt gebeurt is geweest". *Kronijk* van een onbekende, Anno 1567. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 34, blz. 15.

2) „1 Maart 1568 is geresolveert, dat de ghilden met hoer kaers inde processie vant Sacrament zullen gaen zonder trom of pijpen, en dat de ghildebroeders dezelve kaers inde processie volgen sullen". *Resolutie der Vroedschap*, Liber II, fol. 95. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 36, blz. 41.

Omstreeks 9 ure begaven de priesters der Nieuwe Zijde zich naar de Oude Kerk, om zich daar met hunne ambtsbroeders van de Oude Zijde te vereenigen; een half uur later zag men den plechtigen stoet der gansche priesterschaar gaan door de Warmoesstraat, over den Vijgendam naar de Kalverstraat, om binnen de H. Stede in het priesterkoor plaats te nemen. Inmiddels naderden van alle kanten de overheidspersonen der stad: de vier burgemeesters, de zes en dertig raadsleden, de schout en de schepenen; hunne zetels stonden in het hooge koor en mochten gedurende het geheele octaaf door geene andere personen bezet worden. Het schijnt, dat vóór het jaar 1550 vooral het jonge volkje de beste plaatsen in het koor trachtte meester te worden en daardoor ongeregeldheden te vreezen waren; weshalve in dat jaar bij stadskeur aan iedereen de toegang tot het hooge koor werd ontzegd 1). Trouwens bij gelegenheid der

1) „Gecundicht den XVII dach in Maert anno XVcL, praesentibus den Schout, mr. Henrick Dircxz. ende Claes Gherijtsz. burgermrn., Sijmon Martsz., Jan Duvenz. Jacob van Coelen ende Henrick Cornelisz. schepenen.

Alzoe mijn Heren van den Gerechte verstaen van dongeregeltheijt gebuerende bij jonge gesellen en anderen, die hen voughen int Choer vander Heijliger Stede als daer die diensten Goodts gedaen worden daerduer de zelve diensten ende der goederluden devotie nijet wijnich behindert en worden. Soe ist dat mijn Heren van den Gerechte, omme hierinne te remedieren, bevelen allen waarlicken personen, jongh ende oudt, dat hen elck zal wachten te comen te sitten oft staen binnen tchoer vander Heijliger Stede, onder den diensten Goodts inder octave vander hoochtijt van den heijligen Sacramente ende voerts op Woensdagen ende allen anderen tijden als daer de diensten Goodts gedaen worden, gelijck tzelve inde prochijkercken verboden is; all op pene van een kar. gulden, te verbueren elcke reijse ijemant hier op bekuert sal wesen, hier vuijtgesondert die van den nyewen en ouden gerechte mit die XXXVI Raiden ende die daer aen behoeren". *Keurboek* E, fol. 168 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 59.

processie bestond er geen gevaar; want de deur der H. Stede was voor het publiek gesloten en ging slechts open voor hen, die een bijzondere aanspraak daarop konden doen gelden. In het middenschip hadden natuurlijk de deftige „overwijven" van het Mirakelgilde den voorrang. In hare naaste omgeving stonden de kleine „maagdekens" of bruidjes, die in het wit gekleed waren en gouden engelenvleugeltjes aan de schouders droegen. De tallooze zusters van het gilde vulden de nog overgebleven ruimte van het middenschip. In de zijbeuken stonden, behalve de priesters, die relieken en heiligenbeelden droegen, ook de stedelijke muziekanten, die het Allerheiligste moesten omgeven, alsmede de zangkoren der beide parochiekerken. Voor de gilden bleef binnen de gewijde muren geen plaats over. Wel was dit het geval in den zomer, als op Sacramentsdag de processie uit de Oude Kerk trok; want dan verzamelden zich de leden der verschillende gilden in de noordelijke zijbeuk dier kerk, terwijl de drie schutterijen zich tusschen „d'oudezijds kercktooren ende d'enghekerckstege" in orde schaarden 1). Maar op het Mirakelfeest bleven zoowel de gilden als de schutterijen buiten de Kapel en vulden de Kalverstraat van het Spui tot aan den Dam.

Vóór 10 uur — dus luidde de keur van 1542 — moesten de drie schutterijen: de kolveniers, de handboog- en voetboogschutters, zich in hunne eigene doelen vereenigen; daar monsterden de kapiteins hunne rotgezellen en

---

1) *Keurboek* D, Anno 1532, fol. 177. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 28, blz. 95.

maakten de lijsten der afwezigen op. De rotten moesten naar de letter in de processie gaan, rot A voorop 1).

Om tien uur begon de H. Mis in de kapel der H. Stede, en op datzelfde uur verlieten de drie schutterijen hare doelhuizen, om in de Kalverstraat, tusschen de kapel en het Spui, den aanvang der processie af te wachten 2). Allen droegen blanke borstharnassen en verschillend wapentuig als bussen, handbogen, hellebaarden, slagzwaarden en spiesen. Het andere gedeelte der Kalverstraat, tusschen de H. Stede en den Dam, werd ingenomen door de andere gilden, wier leden van verschillende kanten uit hunne gildehuizen of gildekameren derwaarts trokken.

Zoodra de H. Mis in de kapel halverwege gevorderd en de *Elevatie* voorbij was, ving aanstonds de processie aan 3). Ter nauwernood had het klokje boven de H. Stede het teeken gegeven, of al de klokken der parochiekerken, torens, kloosters en kapellen werden in beweging gebracht; zoodat de feesttonen aan alle hoeken der stad

---

1) „Die scutterien mit harnas sonder colder ende mit alzulcke geweer als bij de overlieden gelast zal worden: hellebaerden, slachzwaerden of spietzen zullen vergaderen, *voer die clocke thien* geslagen zal wesen, elck in hoer doelen en onder hoere capitijns en zijn letter".

2) „Item dat alle die scutters in hoeren harnasch sonder kolders ende mit hoeren geweren vergaderen sullen tusschen die Byntwyckersluis ende der Heijliger Stede". *Keurboek* D, Anno 1532, fol. 177. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 38, blz. 95.

3) „Ende sullen de voors. ghilden gehouden wesen te beginnen te gaen zoe geringe [d. w. z. *zoodra*] de Elevatie inde Heijliger Stede gedaen zall wesen". *Keurboek* F, Anno 1568—1577, fol. 274. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 121.

op eenmaal weerklonken 1). Op hetzelfde oogenblik ontstaken de bewoners der Heerstraat hunne kaarsen vóór hunne deuren en vensters 2). De stadsmuzikanten gingen in de processie 3); zooals hunne brieven van aanstelling luidden 4).

---

1) „Van de clocken in 't ommegaen van de processie te luijen III stuvers I blanck". *Thesauriers-rekening*, Anno 1537. Vgl. Scheltema, *Aemstels Oudheid*, II, 237. *Beg.-Arch.* G, Art. 42, blz. 9.

2) „Item an alle poorteren en inwoonderen deser stede, verbij [voorbij] wiens dueren op morghen der waerdiger heylighe Sacramente mitten processie lijden ende gedraghen zal werden, dezelve een kaerss ofte licht te staen en laten barnen [branden] zullen ter tyt den waerdigen heijligen Sacrament mitten processie verbij hoer duere gepasseert zall zijn". *Keurboek* D, Anno 1532. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 38, blz. 99.

„Item dat eenen ijegelijcken, beneffens ende verbij wiens doeren 't wairdige heijlige Sacrament sall passeren, gehouden sal wesen zijn deure ende veijnsteren te openen ende 'tselve met eenige lichten, tzij van wassen of anderen kaersen te vereeren". *Keurboek* F, Anno 1568—1577, fol. 274. Vgl. *Beg.-Arch* G, Art 39, blz. 119.

3) „Den musijckers van dat sij ten zelven dage [op Sacramentsdag] voir 't waerdige Sacrament ghesongen hebben, mitsgaders vier wierockers, vier tortsdraghers, twee, die 't heijlich Sacrament droeghen, ende van luijen II gulden XIIII stuivers". *Thesauriersrekening*, Anno 1537. Vgl. Scheltema, *Aemstels Oudheid*, II, 236.

4) „Op den 21n dach Juni 1521 hebben mijn Heeren van de Gerechte angenomen Anthonijs Jansz. en Jacob Antonijszn, zijn zoon, tot trompers deser stede, tot wedden ende op de condicien ende voirwarden hiernae verclaert. . . . . En de voert alle heilige sacramentsdagen alsoe wel in de Vaste als inde Zoemer ende tot alle feesten die vander Stede weghen gehouden werden, te spelen sulcks als men begeren zal". *Groot-Memoriaal*, I, fol. 280. Vgl. *Beg.-Arch.* C, Art. 34.

„Opten zevenden dach in December Anno XVcLVII hebben mijn Heeren de Burgemeesteren mitten Tresoriers deser Stede aengenomen tot Trompers ofte spelluden deser stede Albrecht van Ham, Jan de Prie van Doornick, Symon de Fosse van Rijsel en Anthonius van der Heijde van Maestricht, omme tot deser Stadts eere te bewaeren 't speelen mit scalmeijen, trompetten en andere instrumente van musijcke, ende dit in den maniere en op conditien hiernae verclaert. . . . . Item

Ook de schoutsdienaars waren op hun post om de goede orde te bewaren en te zorgen, dat langs de Heerstraat niemand, zelfs niet op zijn eigen stoep, koopwaren uitstalde. Wel mochten de bewoners zelven zich op hunne stoepen bevinden en neerknielen als het H. Sacrament voorbijkwam; maar buiten hunne stoepen en goten te komen, was streng verboden; de straat moest over hare volle breedte voor de processie vrij blijven 1). Ook op den Dam mocht, zoolang de plechtige omgang duurde, geen kraam of stellaadje aanwezig zijn. Alle nering stond stil; wie koek verkocht of bier schonk, voor en aleer de processie in de H. Stede was teruggekeerd, werd met boete bedreigd 2). De schoutsdienaren hadden voor de handhaving van deze en dergelijke verordeningen streng te waken; aan hunne bevelen moest aanstonds iedereen gehoorzamen 3). Of er ooit inbreuk op deze verorde-

---

sullen gehouden wesen te spelen in de drie principaele processien, gaende omme der Stede, te weten Sacramenti inde Vasten, den XI dach in Meije ende Sacramenti in de zomer". *Groot-Memoriaal*, II, fol. 73 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* C, Art. 30.

1) „Verbieden voirts een ijgelijck, zoe wel uitheemschen als poirteren deser stede, te staen in de straeten, daer de processie passeren zall, buijten de stoepen ofte goeten vande huijsen, op de pene van hoer overste cleet [bovenkleed], ofte 't zelve te redimeren met thien stuvers". *Keurboek* F, Anno 1568, fol. 274. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 42, blz. 2.

2) „Item ten eijnde de processie te bath haeren voertganck sall moegen hebben, ordonneren mijn Heren van den Gerechte, dat nijemandt hem vervorderen sall bier ofte wijn te tappen, noch in herbergen te drincken voir middage. Dat oick nijemandt hem onderwinden sall eenige ghildebroeders oft anderen inder processie gaende ende dien geduerende te scencken; all op pene van drie kar. guld." *Keurboek* als voren.

3) „Item dat de ghene die bij eenige vande gezwoeren boden deser stede versocht werden voert te gaen, hen vougen sullen van stonden aen sonder eenich vertreck, opte correctie vander stede". *Keurboek* als voren.

ningen is gemaakt, of ooit een burger of vreemdeling zich onwillig heeft getoond, weet ik niet; maar in de archieven heb ik geen enkele overtreding aangetroffen. De processie trok aller aandacht; iedereen trachtte een gunstig plekje meester te worden, om den plechtigen stoet te zien voorbij trekken. Vensters en daken waren met volk bezet. Op het stadhuis op den Dam zullen wel de huisgenooten van den magistraat de open vensters hebben ingenomen; want nergens kon men beter overzicht over de processie bekomen. Ook wij zullen daar een oogenblik post vatten.

Het marktplein met zijn bonte menigte levert een prachtig schouwspel. Hoezeer allen reikhalzend naar de Kalverstraat staren en naar dien kant trachten vooruit te dringen, kunnen zij toch door de schoutsdienaren gemakkelijk in bedwang worden gehouden. De man, dien gij in afgemeten tred ziet voortgaan aan de oostzijde van den Dam, buiten het gedrang en schijnbaar zonder eenige belangstelling voor het volk of de processie, is de stedelijke hondenslager. Zijn rok prijkt, zoowel op den rug als op de borst, met het wapen der stad. Hij moet in de parochiekerken de wijwatersvaten vullen, de klokken luiden 1), den toegang aan de honden beletten, alsook, wanneer de processie gaat, zorgen dat die beesten geen stoornis veroorzaken. Soms heeft hij druk

---

1) „Item die hontslager van luijen en andere diensten, die hij doet het hele jaer duer, beloept wel 2 gulden 10 stuivers". *Inventaris der kerken en gilden*, Anno 1570, fol. 36. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 43, blz. 67.

„Item die hontslager, die dat wiwatersvat vol waters hout 5 stuvers". *Inventaris* als boven, fol. 45. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 43, blz. 84.

werk; ten minste Jan Loijsz. leverde in het jaar 1532 aan thesaurieren eene rekening in: „van 47 honden te slaen, 't stuck een halve stuver" 1). En dat waren enkel en alleen kleine honden; want de groote, die niet door den ring der Oude Kerk heen konden, werden buiten de stad gejaagd 2).

Hoewel de dienaren van den schout op verschillende punten naast de processie gingen, hadden echter eenigen van hen op den Dam hunne posten betrokken, om vooraf de noodige ruimte af te zetten en open te houden. Pas hadden ze op stadskosten een splinternieuw uniform ontvangen. Want behalve een maandelijksche bezoldiging van 4 gulden kregen zij in het laatst der 16de eeuw nog daarenboven jaarlijks eene nieuwe kleeding van soliede stof, die wel tien gulden kostte 3). Rustig

---

1) *Thesauriersrekeningen*, Anno 1532 en 1562. Vgl. *Aemstels Oudheid*, I, 219; V, 237.

2) „De Heer en 't gerecht gebieden dat allen die honden hebben, die duer die Oude Kercx Rinck niet en mogen, moeten buiten die Stadt en hare vrijheit". *Keurboek* B, 5 December 1487, fol. 162. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 21.

De honden, „die nijet duer den Ringe deser stede passeeren", moeten de stad uit. *Keurboek* E, 23 Aug. 1543. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 48.

3) „Aan Andries Holsloot, Schout deser stede betaelt 80 gl. over die clediughe van dese jare 1574, voer acht zijn dienaers, elk 10 gl." *Rapiamus van Tresorieren*, Anno 1574, fol. 152 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 34, blz. 74.

„Aan Jan Pieterz. Coeckebacker betaelt 80 gl. over zeker laken bij hem geleverd aan 8 dienders van den Schout Hollesloot". *Rap. v. Tres.* Anno 1576, fol. 146. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 34, blz. 77.

„Albert de Veer, voor sekere perchelen van root, zwart, wit laken, ende voeringe t'sijnen huyse gehaelt ende dair off cleedingen van Jan Campenhout, Jan Thonisz., Claes Mathijsz., Wouter Grebbersz. ende

stonden ze daar, in het volle besef hunner waardigheid; want hoezeer de geheele Dam, alsmede de luifel, trappen en leuningen van de Waag met volk bezet waren, bleef tusschen Kalverstraat en Nieuwendijk een breede strook voor den naderenden stoet vrij. Maar eensklaps raakte de volksdrom in beweging, toen de voorhoede der processie, de kruisdragers in witte koorkleederen, uit de Kalverstraat kwamen en zich op den Dam vertoonden. Veelkleurige vaandels, aan hooge stokken gehangen, zweefden in de lucht boven een bevallige groep van kleine bruidjes, die in stijve, witte kleederen bij elken stap hunne gouden vleugeltjes bewogen. Een der koormeesters, met een staf in de hand en een koorkap omhangen, voerde de zangers der Nieuwe Zijde aan, die uit volle borst de gewijde liederen zongen. Daarachter volgde de lange reeks der ambachtsgilden; voor elk gilde zag men de gildekaars met een trommelslager en pijper. De dekens en overlieden, in hunne deftige mantels gehuld, liepen aan het hoofd der broeders, in wier midden het vaandel en de gildeteekenen gedragen werden, alsmede de gildeknecht met zijn zilveren plaat op de borst en het gildeteeken aan zijn bonnet 1).

De jongste ambachten gingen vooraan; naarmate de

Bruyn Albertsz., roedrageren deser stede, gemaict zijn in de plaetse van hoore cleedingen, mits zij meest mitten burgemeesteren reyzen". *Oude Thesauriers-rekeningen*, Anno 1532. Vgl. Scheltema, I, 219.

„Martyn Jansz. Snijder, van dat hij vier van de voors. paltrocken ende hoosen ghemaict heeft, 't canifas, dairtoe verbesicht, dairinne gerekent". T. a. p.

1) „Item een teijcken andie knechts bonet, weecht 3 loot". *Inventaris der kerkgoederen* van 1570, fol. 3 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 43, blz. 23.

gilden zich op ouder dagteekening konden beroepen, namen zij ook een hooger eereplaats in de processie in, d. i. dichter bij het Allerheiligste 1).

De allerjongste gilden, wier kassen nog niet toereikend zijn om er een kostbaar vaandel op na te houden, moeten zich vergenoegen met de vertooning der eenvoudige „gildeteijckenen", op een vierkant bord geschilderd en op lange stokken gestoken. Wij laten hen bijna onopgemerkt voorbijtrekken; want het vaan van het Bergenvaardersgilde, dat uit de tweede helft der 15de eeuw dagteekent, schittert ons reeds uit de verte tegen. Het draagt de beeltenis der H. Moeder Anna; aan deze schutsvrouw is het gilde en zijn altaar in de Nieuwe Kerk toegewijd.

Daarachter kwamen de winkeliers in kramerijen. Hun patroon, de H. Martinus, is afgebeeld zittende op een paard, zijn mantel splitsende, om de helft daarvan aan den armen bedelaar af te staan. Hoe kwamen die winkeliers er toe, om juist dezen Heilige te kiezen? Misschien waren zij even belangloos in hun handel en even liefdadig in hun wandel als hij.

Het Sint-Jansgild was dat der fruit- of appelkoopers;

---

1) In de keuren der 16de eeuw heb ik geen volledige optelling van al de gilden gevonden; wèl in die der 15de eeuw. De keur namelijk van 20 Maart 1486, uitgevaardigd bij gelegenheid der plechtige inkomst van Maximiliaan, „den koning der Romeijnen, onzen alregenadigste Heere", met zijn vader den Keizer en vele andere prinsen, noemt er twintig. *Keurboek* A, fol. 158. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 21.

In de 16de eeuw werd dit getal aanmerkelijk vermeerderd, deels omdat er nieuwe ambachten ontstonden, deels omdat vele ambachten, vroeger onder een zelfde gilde staande, zich afscheidden om een afzonderlijk gild te vormen.

de bontwerkers hadden zich bij hen aangesloten, want Sint Jan had in de woestijn een haren kleed gedragen.

Veel talrijker dan de vorige is de groep van het Visschersgild. De broeders gaan onder een banier van groen damast, waarop in goud en rood het beeld van den H. Petrus prijkt, een gouden sleutel in de rechter en een zilveren visch in de linker hand houdende. Aan de kaars hangt bovendien nog een zilveren sleutel 1).

De korendragers en meters vereeren Sint Joosten; de boogmakers Sint Hubert. De wijntappers vertoonen een grooten vergulden roemer op een purperen veld. De vijf ambachten van het Sint-Eloyengild: smids, harnasmakers, slotenmakers, koperslagers en messenmakers scharen zich om één en hetzelfde gildevaan. Op blauw damast staan al hunne attributen in goud en zilver: een gekroonde smidshamer en een tang, kruislings over elkander gelegd; een zwaard, rechtstandig er over heen, en in de tusschenruimten een sleutel, een ketel en een mes 2). Op de roode banier der kuipers is een groote zilveren baarse of kuipersbijl voorgesteld; op die van het timmermansgilde de H. Joseph op zijn vlucht naar Egypte. Maar al de gilden kan ik niet afzonderlijk vermelden; daar zijn er meer dan dertig.

Onvermeld echter mogen de binnen- en buitenlandvaardersgilden niet blijven; vooral niet het laatste, dat reeds lang vóór de Hervorming in hoogen bloei stond.

---

1) „Item hebben op haer caers, die sij inden ommegang dragen een sylveren slotel". *Inventaris* 1570, fol. 49 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 43, blz. 93.

2) Wat ik hier omtrent de gildevanen meêdeel heb ik voornamelijk ontleend aan: *De Gilden*, van Ter Gouw.

Sint Olof vereerde het als patroon; niet enkel op zijn blazoen, maar ook in massief zilver had het gild de beeltenis van dien Heilige doen vervaardigen. Van louter zilver was bovendien het opgetuigde schip, dat tot het gilde behoorde en in de processie werd meêgevoerd 1).

De Dragers vormden de achterhoede der ambachtsgilden. Maria, het goddelijk kind dragende, stond op hun blazoen. Geen wonder; want geen schepsel heeft ooit kostbaarder last gedragen dan de Moedermaagd; om diezelfde reden was ook Christoffel hun Heilige. In de Nieuwe of Mariakerk hadden zij een altaar. Naar hunne patrones werden zij genoemd de Vrouwebroeders, en in de processie droegen zij de zes groote banieren der H. Stede 2): twee van wit en vier van rood damast 3). Elk vaan had aan weerszijde een tafereel van het Mirakel, door een meesterhand gepenseeld. Twee dier banieren worden nog op het Beggijnhof bewaard en telken jare op het plechtig feestgetij in den

---

1) „Item dat schip in zulcke forme alst staet met ijser ende coper daert in beslagen es weecht 6 pont 1 quart". *Inventaris* 1570, fol. 37 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 43, blz. 70.

Nog drie andere schepen of liever schuiten zag men in de processie. De gildebroeders namelijk „van de grote schietschuijten en damlopers en de gouse roeschuijten op die Utersche steijger, die haer dienst houden in die Cellebroederskerck", droegen een zilveren damlooper, een zilveren schietschuit en een kleine zilveren roeischuit, maar deze waren van klein kaliber, want samen wogen zij slechts 18 lood. *Inventaris* 1570, fol. 51 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 43, blz. 96.

2) Ter Gouw, *Gesch v. Amst.* V, 168.

3) „Item vier rode damasten vanen; noch twee witte damasten vanen. *Register v. incomsten ende belastingen van alle der Godtshuijsen ende gilden binnen Amstelredamme ende de ornamenten*, Anno 1570, fol. 19 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G. Art. 43, blz. 5.

ommegang meêgevoerd. Wie onder de leden van het Dragersgilde in de processie ontbrak, moest zijn verzuim met een half pond was betalen 1). Ook de Korenmeters en Korenzetters moesten vanen, vermoedelijk die der Nieuwe Kerk, in de processie dragen 2).

Opmerking verdient, dat midden tusschen de Dragers of Vrouwebroeders de leden van een ander gild verspreid zijn, namelijk de „Crucebroeders" of Kruisbroeders, die mede in de Nieuwe Kerk een altaar hebben. Zij gaan paar aan paar, telkens een Kruisbroeder naast een Vrouwebroeder 3). Even vriendschappelijk zweven beider banieren boven hunne hoofden naast elkander. Het H. Kruisgilde voert de afbeelding van den gekruisten Zaligmaker op hemelsblauw damast. In rijkdom en ouderdom gaan zij alle andere gilden te boven; behalve in de Nieuwe Kerk onderhouden zij elk nog een altaar in de H. Stede. Twee merkwaardige oude schepenbrieven van de jaren 1368 en 1381, berustende in de archieven van het Beggijnhof, strekken daarvan ten bewijze 4).

---

1) *Ordonnantie ende willekoren vanden dragersghilde*, 1498: „Item dat opten 2 Sacramentsdagen, te weten Sacramentsdach inden Zomer en Sacramentsdach inder Vasten, sullen alle die gesworen dragers comen inder processie, onder die kaerse vanden dragersghilde, op de verbuernisse van een half pont was, totten outaers behouff". *Keurboek* C, fol. 45 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 34.

2) „Item sullen voortan soo wel de setters als de meters ghehouden wesen de vanen in der processie te draeghen, te weten, de twee joncxten setters in officio indertijt, ende dit op privatie van haar officie". *Keurboek* C, Ordonnantie van 15 Maart 1565, fol. 105. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 31.

3) „Ende daernae de Vrouwebroeders en Crucebroeders, geen schutters zijnde, te gaen paer ende paer, als te weten een Vrouwebroeder mit een Crucebroeder". *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 85.

4) *Beg.-Arch.* C, Art. 2 en 3.

Vóór de banier der Lieve-Vrouw gaan de vrijwillige penitenten, met een kaars in de hand, gehuld in het lange witte kleed der boetelingen 1). Op andere punten, tusschen de schoolkinderen, de gilden of de geestelijkheid, mocht niemand zich indringen, om den tocht meê te maken. Wie dit waagde verbeurde zijn opperkleed, hetwelk hij echter wederom voor een schelling vlaamsch kon lossen 2). Op Sacramentsdag in den zomer was het echter ook aan andere personen geoorloofd in de processie meê te gaan; sommigen hunner, die te beevaart naar de H. Stede kwamen om genezing te vragen en den weg niet te voet konden afleggen, reden te paard of in sleeden of wagens. Het stond hun niet vrij te gaan, waar zij wilden; maar allen moesten blijven achter de Vrouwe- en Kruisbroeders en vóór de schutterijen 3).

Zoodra de volksmenigte de vier roode Mirakelbanieren, waarvan ik boven gewag maakte, op den Dam zag verschijnen, werd zij er tevens op voorbe-

---

1) „Item dat alle die ghenen, die voer den heijlige Sacramente willen gaen in linden, pansijsers off diergelijcke, hen zullen voughen te ghaen voor ons Vrouwenbeelde vande Draghers". *Keurboek* D 12 Maart 1532, fol. 177. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 38, blz. 97. Vgl. ook *Keurboek* E, 1542, fol. 69 verso. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 45.

2) „Item dat nijemant, 't zij mannen off vrouwen, ingesetenen deser stede off vreemden, hen vervorderen zullen te gaen inde processie, zoowel onder de ghilden als onder der processie vande priesteren ende scoelkinderen op den verbuernisse van haeren overcleet; en 't zelve te mogen redimeren met een scelling vlms ten behouff van des Heren dienaren". *Keurboek* als boven.

3) „Item dat die mit wagen off paerde, sleeden of oick te voete inde processie comen willen, hen vougen zullen achter de ghilden van den Vrouwe- ende Crucebroeders ende voer de schutteren, op de correctie van der Stede". *Keurboek* als boven.

reid, dat de plechtige stoet zich in al zijn luister ging ontplooien.

Aan het hoofd der schutterijen stapten manhaftig de drie koningen, die de laatste maal den papegaai hadden afgeschoten: de koning der Kolveniers in het midden, die der Voetboogschutters aan zijne rechter en de koning van het Handbooggilde aan zijne linkerzijde. Aan een zwaren zilveren vergulden halsketen hangt een zilveren papegaai op hunne borst en in de rechterhand dragen zij, als teeken hunner waardigheid, een houten schepter met zilveren beslag en van boven met een zilveren papegaai bekroond 1). Zes vaandrigs, van elk gild twee, dragen de „vaentkens" der schutterijen, vlak achter de drie koningen 2). Waarom in de stadskeur van het jaar 1532 van zes „vaentkens" wordt gesproken, hoezeer er maar drie schuttersgilden bestonden, durf ik niet met onvoorwaardelijke zekerheid uitmaken, wel wetende aan welke gevaren men op het gebied der gissingen blootstaat. Onder dit voorbehoud echter bied ik de volgende verklaring van genoemde willekeur. Alle gilden bezaten een blazoen en een schutsheilige. Het blazoen droeg meestal de werktuigen van het ambacht, waartoe het gilde behoorde; daarenboven hielden de broeders er nog

1) De halsketen van het St. Jorisgild, bestaande uit 26 schakels, die afwisselend uit den hollandschen tuin en uit enkel ornament bestaan, alsmede de staf van den schutterskoning van dat gild, beide voorwerpen uit de tweede helft der 16e eeuw, liggen ten toon in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst.

2) „Ende zullen die drie coninghen vande drie scutteriën gaen bezijden malcander voor an, ende die zes vaentkens bij malcanderen, ende die scutteren in ghoeder ordonnantie zoe hen dat geordonneert zal werden bij den gheenen daeroff bevel hebbende". *Keurboek* D, 12 Maart 1532, fol. 177. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 38, blz. 95.

een banier op na, waarop hun patroon of schutsheilige was afgebeeld en die bij plechtige gelegenheden aan hun gilde-altaar prijkte of in de openbare processie werd rondgedragen. Het valt niet te betwijfelen, dat er bij elk der drie schuttersgilden onderscheid bestond tusschen het gild en tusschen de schutterij. Ter Gouw geeft er voorbeelden van. Nu hadden de Handboogschutters een langwerpig rood vaandel met vijf kruisen, beneden uitloopende in een punt, dus het Jerusalemsvaan; omdat zij hunne instelling rekenden van Godfried van Bouillon, den koning van Jerusalem 1). Maar bovendien hadden zij een vaandel, waarop hun schutsheilige, St. Bastiaan, was afgebeeld. Hetzelfde vinden wij bij de Kolveniers en Voetboogschutters, die vroeger één gilde uitmaakten en na hunne afscheiding ieder het blazoen van Sint Joris behielden: een rood kruis op een wit veld; maar daarenboven ook de beeltenis van St. Joris op hunne plechtige banier hadden voorgesteld. Op die wijze krijgen wij dan zes vaandels voor de drie schuttersgilden.

Dan volgt de kaars der Handboogschutters, die vóór de overmans van dat gild wordt uitgedragen. De kapiteins met hunne rotten sluiten zich daarbij aan, naar de rangorde der letters, rot A voorop en zoo vervolgens 2). Allen dragen een blank borstharnas zonder pallure, volgens eene ordonnantie, die alleen op de Sacramentsdagen gold. Want bij andere gelegenheden droegen de schutters over hun harnas nog een sluitend opperkleed,

---

1) Ter Gouw, *Gesch. v. Amst.* III, 288.

2) T. a. p. 287.

pallure genoemd, van verschillende kleuren. Toen in het jaar 1559 in de Nieuwe Kerk de plechtige uitvaart werd gehouden van Zijne Koninklijke Majesteit, verschenen van elk schuttersgilde 36 mannen in een zwarte pallure, waarvan de onkosten door de gildekas werd voldaan 1). In witte palluren moesten zij verschijnen, toen in September 1549 Philips van Oostenrijk, de zoon van „Onzen Genadigen Heer" hier plechtig werd ingehaald 2). Zwart was de gewone kleur der Handboogschutters; maar de pallure van het Voetbooggilde had twee kleuren: half rood en half groen, de rechterzijde groen, de linkerzijde rood; weshalve het volk den Voetboogschutters den spotnaam gaf van *bonte kraaien* 3).

Het behoeft niet gezegd, dat de drie schutterijen, als zij in slagorde 4) met hunne glinsterende harnassen over den Dam trokken, een prachtigen stoet vormden, waarop aller oogen met welgevallen, rustten. Geen Handboog-

---

1) „Die Hantboegscutteren voeraen, daernae die jonge Scutters ende int leste d'oude Scutters, elck nae zijn lre [lettere] van zijn rot, de lre A voeraen ende zoe voerts vervolgende". *Keurboek* F, Anno 1559, fol. 66. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 84.

„Item degheen die lettere A gevallen is, zall gaen naest ande kaersse". Art. 38, blz. 104, *Keur van 22 April 1559*. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 84.

2) „Die Scutters, om den prince te eeren, zullen hen cleeden in Witte, in zulcker schijne de patroenen daer aff gemaict". *Keur van 18 September 1549*. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 57.

3) Van Dijk, *Beschr. van de Schilderijen op het Stadhuis van Amst.* blz. 8.

4) „Gebieden voerts dat overmorgen niemand mach staen op de Plaetze of andere straeten met bancken of andere waren, daerbij die ghanck van de processie ende die slachoert vande scutters belet zoude moegen werden". In margine: „*non legendus in aestate*". *Keurboek* E, fol. 69 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz, 45, alsmede Art. 38, blz. 98.

schutter, die niet met zijn stalen boog, met spies of slagzwaard of hellebaard was gewapend 1).

De Voetboogschutters voerden het St. Jorisvaan: wit met een rood kruis; langwerpig en met een punt uitloopend.

De oudste en voornaamste afdeeling der schutterij, de Kolveniers, volgde achter de beide andere. Deze schutters moesten allen hunne bussen of geweren bij zich en op schouder hebben, en nog wel goed geladen; want als op de Nieuwebrug met het „Waerdige Sacrament" de zegen over de schepen van het IJ werd gegeven, moesten tegelijk alle Kolveniers hunne geladen bussen afschieten 2). Het spreekt van zelf, dat de schutter geen looden kogels mocht gebruiken, wijl daardoor groot gevaar kon ontstaan; „cloten" alleen mocht hij bezigen; want deze waren onschadelijk. Wie de ordonnantie overtrad kreeg drie karolus-guldens boete 3). Het schijnt, dat vóór het jaar 1532 op de Nieuwebrug een papegaai-mast werd geplaatst, om den Kolveniers, als zij hunne bussen afschoten, tot doel te verstrekken; de vuurwapens waren dan ook met lood geladen en aan ongelukken schijnt het niet ontbroken te hebben; daarenboven schaadde dit gebruik aan den eerbied, dien men het

1) „Die jonghe scutters mit hellebaerden ende slachzwaerden ende die hantboochscutters mit spietsen ofte slachzwaerden. *Keurboek* D, fol. 177. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 38, blz. 95.

2) „Item dat nijemant mitte busse ommeghaende en zall moeten schijeten mit cloten dan alleen opde nijewe brugge ende nerghens anders". *Keurboek*, D, 18 Maart 1522, fol. 80 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 38, blz. 104.

3) „Geen scutter en mach zijn busse mit lood schieten, op pene van 3 kar. gl., t'appliceeren tot profijt vande rotten". *Keurboek* F, Anno 1557, rol. 42. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 39, blz. 80.

Hoogwaardig Sacrament was verschuldigd. Vandaar dat in bovengenoemd jaar zoowel het schieten met lood als het „oprechten der papegaije" voor altijd streng werd verboden 1).

Van de schutterijen heb ik nog niet genoeg gezegd. Als Walich Sieuwertsz ons niet bedriegt, dan werd hun patroon Sint Joris in levenden lijve in den ommegang voorgesteld, te paard rijdende in volle wapenrusting met zijn lans een draak doorstekende, die aan zijne zijde werd voortgetrokken; hij was bovendien omringd van „jonghe meijskens", die O. L. Vrouw, Maria Magdalena, Sint Barbara en Sinte Margriet moesten verbeelden 2). De schrijver, die ons dit meedeelt en zich als ooggetuige voordoet, heeft echter deze groep van Sint Joris nooit in de Mirakelprocessie gezien. De man heeft zijn *Roomsche Mysteriën* enkel en alleen geschreven met het doel, om al wat in Christus' Kerk groots en heiligs voorkomt aan bespotting prijs te geven. Wat hem daartoe kan dienen haalt hij er bij, zonder met de historische juistheid veel rekening te houden. Zoó b. v. plaatst hij de

---

1) „Item datmen voortan gheen papegaije oprechten en zal bij de niewe brugge oft enighen anderen plaetsen op de verbuerte van een pont, die een ijgelick, de handt daeran houdende, betalen zall.

Ende omme alle periculen, die God betert voortijts geschiet zijn, te verhoeden, soe en zal nijemant inde processie zijn bosse schieten mit loot, opde verbuerte van een pont hollants". *Keurboek* D, fol. 177. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 38, blz. 96.

2) „Daer zijn jonghe meijskens ende jonge knaepen int spel, welcke seer costelijck ende chierlijck toegemaeck zijn. De een is onze Lieve Vrouwe, d'ander Maria Magdalena, d'ander Sinte Barbara, d'ander Sint Joris, die te paerde rijdt, voor welcke eenen grooten Draeck voortghetoghen wert, die hij met sijne Lancie steect, alwaer Sinte Margriet bij gevoecht is, ende so voorts". *Roomsche Mysteriën*, 46. fol.

boetelingen vlak vóór het Allerheiligste, terwijl ze vóór de schutterijen gingen. Dat de St. Jorisgroep in vroeger eeuwen hier en daar in de optochten der schutters voorkwam, valt niet te betwijfelen; maar in de Mirakelprocessie behoort zij niet thuis, althans niet sedert 1465, en kan dus Walich Sieuwertsz haar niet hebben opgemerkt. Geen der keuren, rakende deze processie of de schuttersgilden, maakt er rechtstreeks of zijdelings gewag van. Al de rollen, die de leden der verschillende gilden in den plechtigen ommegang te vervullen hadden, worden in één of meer keuren nadrukkelijk aangegeven; en dan zou van de gewichtige rol van St. Joris, die in volle wapenrusting te paard zat en met een deftigen stoet van jonkvrouwen was omgeven, geen tittel of jota te vinden zijn!

Zoolang wij geen vertrouwbaarder getuige bezitten dan Walich Sieuwertsz, zullen wij het er voor houden, dat de levende Sint Joris met zijn deftige omgeving wel in het brein van Walich maar niet in de Mirakelprocessie tegenwoordig is geweest.

Hetzelfde meen ik te mogen beweren van de duiveltjes, die hij zegt in de processie gezien te hebben 1). De Katholieke Kerk heeft altijd rekening gehouden met den duivel en hem de plaats gegeven, die hem toekomt. In de kathedralen zelfs ontbreekt hij nooit; hij strekt

---

1) „De duijveltgens zijn schrickelijck toegemaeckt, met overtreckselen, daer lelijcke schilderijen opstaen; hebben een groot schrickelijk grijns voer 't aenghesicht, een peckstoc inde hant, ende loopen heen ende weer om ruijm baen te maken, ende om de kinderen een angst aen te jaeghen, welcke seer krijten, wanneer sij dese nickertgens sien aencomen". T. a. p. fol. 46 verso.

er tot afschuwwekkend voorbeeld en vervult er een verachtelijke rol. In monsterachtige vormen ontdekt men hem aan de sluitsteenen der welfribben, bezwijkende onder den last. Onder de zittingen der koorbanken vindt hij, tot zijn schande en vernedering, een plaatsje. Waarom de protestanten, toen zij zich onze kathedralen toeëigenden, het H. Kruis stuk sloegen, Christus en Zijne heilige Moeder en alle Heiligen er uit joegen, maar de duivels aan de sluitsteenen en koorstoelen als welkome gasten rustig lieten zitten, begrijp ik niet. Doch hoe dit zij, als er kleine duiveltjes in de Mirakelprocessie geweest waren, wij zouden er ons volstrekt niet aan ergeren. De vraag is enkel, of Walich ze er werkelijk in gezien heeft, en dat gelooven wij niet, omdat de stedelijke keuren er niet van gewagen. Een klein voorbehoud moet ik hier evenwel maken. Als er inderdaad duiveltjes in de processie zijn ingeslopen, dan moet dit hebben plaats gehad kort vóór de Hervorming, toen de geuzen er hier op uit waren, om het kerkelijk leven zooveel mogelijk te bederven en het vooral op de onteering van het Allerheiligste gemunt hadden. Ingeval zij, volgens den stelregel, dat het doel de middelen heiligt, onschuldige kinderen hebben gebezigd om hunne booze oogmerken te volvoeren, behoeven wij ons daarover niet te verbazen. Er bestaat een stadskeur, die ons vermoeden eenigszins rechtvaardigt. Op den 26^{en} Juni 1576, dus bijna twee jaren vóór de Hervorming, werd ten stadhuize afgekondigd, dat voortaan het „toemaicken en pareren" van de kinderen, die in de processie gaen, ten strengste werd verboden. Alleen op heilige Sacramentsdag in den zomer mochten ze nog

in de generale processie verschijnen 1). Als met deze „toegemaeckte" kinderen, die „onmanierlijkheid" veroorzaakten, de bovengenoemde duiveltjes bedoeld zijn, dan blijkt uit het streng verbod der willekeur, dat zij in de processie niet thuis behoorden en Walich ze dus niet als zoodanig onder de andere groepen had mogen rangschikken.

Hoogstwaarschijnlijk hebben de zangers der Oude Kerk hunne plaats gehad vlak achter de drie schutterijen; onder de leiding van den koormeester, die, evenals zijn ambtgenoot van de Nieuwe Zijde, met een kap was omhangen en een staf in de hand voerde. De zangers droegen allen het gebruikelijke witte koorhemd.

Daarop volgden, met den kruisdrager voorop, de paters Minderbroeders in het bruine kloosterhabijt.

Vóór de parochiegeestelijken trokken twee haakschutters en twee hellebaardiers, met vergulde stormhoeden 2).

Dan naderde de breede en schitterende stoet der talrijke Amsterdamsche priesterschaar, gedost in prachtige gewaden, in koorkappen en dalmatieken van goudlaken,

1) „Alsoe hyer ter stede groote onsturicheijt ende onmanijerlickheijt gepleecht werdt int houden vande processie ende ommedragen vant hoochwaerdige Sacrament, zoe inde parochie kercke als in particulijere andere processien, zoe ter heijliger Stede, totten minrebroederen als op andere plaetsen. Ende dat deur toemaecken ende pareren vande kijnderen, die den burgeren deser stede inden processien laeten gaen, waerinne mijn Heren van den Gerechte verbijeden ende interdiceren van voort aen eenige kynderen toegemaect zijnde in eenige processien te laeten ommeghaen dan alleene inder processie generael, die jaerlicx op heijlige Sacramentsdach inde Soemer gehouden wordt ende anders gheene, op pene van te verbueren voer elck kijnt toegemaect zijnde ende inder processie gaende ses k. gl,, welcke boete verhaelt zal worden aen de ouders vande kijnderen". *Keurboek* G, fol. 133 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 42, blz. 10

2) Kok, *Amsterdamsche Jaarboeken*, II, 81.

Florentijnsch fluweel 1), zijde en damast. In koper-vergulde reliekkasten, droegen zij de overblijfselen der Heiligen, die in de beide parochiekerken bewaard werden 2), alsmede de beelden van de patronen dier kerken 3).

Merkwaardig vooral was, behalve de zilveren St. Nicolaas der Oude Kerk 4), het kolossale zilveren Mariabeeld der Nieuwe Kerk 5), 19 pond zwaar en veel kostbaarder dan de beide beelden van het Lieve-vrouwe-gild der Oude Kerk, waarvan het ééne $8\frac{1}{2}$ pond en het andere 2 pond en 13 lood woog 6).

---

1) Van deze kostbare antieke stof bezit het Beggijnhof nog twee kasuifels en een antependium, afkomstig van het altaar van het St Sebastiaans- of Handbooggilde in de Oude of St. Nicolaaskerk. *Beg.-Arch.* A 2, Art. 3, Letter b.

2) Ook van deze relieken bezit de kerk van het Beggijnhof een zeldzamen schat, met het opschrift: *Surget in gloria.*

3) De Oude Kerk had twee patronen: St. Nicolaas en St. Jan Evangelist. Men vindt ze beiden, in omgekeerde orde, in de Beggijnhofskerk terug, waar de pastoors der Oude Kerk of der Oude Zijde zich na de Hervorming vestigden. Vermoedelijk heeft men daar aan Sint Jan de voorkeur gegeven, omdat reeds in de oude schuilkerk, het „Haantje", als opvolgster der Oude Kerk, de H. Nicolaas eene plaats had gevonden. Toch werd in de Beggijnhofskerk de H. Nicolaas nooit vergeten; zijn beeld, herkomstig uit de 17de eeuw en rustende op het wapen der stad, vindt er nog eene eereplaats. De Nieuwe Kerk had mede twee patroonheiligen: Maria en Catharina. Deze vindt men, eveneens in omgekeerde orde, terug in de Catharina-kerk, die hoezeer ook verplaatst, als de opvolgster der Nieuwe of Maria-kerk geldt en in eene reeks van portretten, met Steven Cracht — den tijd- en ambtgenoot van Marius — aan het hoofd, de traditiën der Nieuwe Zijde heeft bewaard.

4) „Dat sylveren beel van Sinter Nyclaes". *Inventaris* 1570, fol. 30, verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 43, blz. 57.

5) „Item 't Marienbeelt 19 pd.". *Inventaris* 1570, fol. 1. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 43. blz. 17.

6) „Item een sylveren Mariabeelt weecht $8\frac{1}{2}$ pont. Item een cleyn sylveren Mariebeelt weecht 2 pont 13 loot". *Inventaris* 1570, fol. 34, verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 43, blz. 62.

Maar geen zwaarder beeld in de gansche stad dan de evengenoemde Sinterklaas der Oude Kerk. Volgens de geschiedschrijvers Commelin en Domselaer zou dit beeld in Januari 1578 uit de Oude Kerk gehaald en versmolten zijn, om er vierkante noodmunten van te slaan. Zeer terecht heeft de heer Ter Gouw in zijn *Geschiedenis van Amsterdam* (VII, 269) de juistheid van dit verhaal betwist; want volgens de meergenoemde *Inventaris* bezat de Oude Kerk in 1570 slechts één Sinterklaasbeeld en in October 1578, toen op last van de burgemeesters het zilver der Oude Kerk verkocht werd, kwam ook slechts één Sinterklaasbeeld op de verkooplijst voor 1). Het verwondert mij echter, dat de heer Ter Gouw van dezen Sinterklaas verder niets schijnt te weten. En toch op het gemeente-archief had hij, op fol. 87 van het *Kerkelijck Amsterdam* 2), kunnen lezen, „dat Anno 1522 de kerckmeesters der Oude Kerck een zilver Sinterklaas hadden laten maken, twelk woeg 53 marc een once ende twaelff enghels, coste van maecken 200 goutgulden, quam het beelt met het zilver te staan op 948 currente guldens swaer ghelt" 3).

Dit kostbaar kunstwerk viel dus, evenals de beelden der H. Maagd, van St. Olof e. a., na 26 Mei 1578, in de grijpende handen van de leden der door andermans goed rijk „gezegende Hervorming". Aan kunstwaarde dachten de nieuwgezinde vroede mannen niet; heel den zilverschat der kerken en kapellen lieten zij brengen naar den wisselaar Franchoys Bruijnsels, die de voor-

1) Commelin, blz. 425.

2) Scheltema, *Inventaris van het Amsterdamsche Archief*, III, 143, N°. 27.

3) *Beg.-Arch.* E, Art. 23.

werpen bij het gewicht opkocht en voor het zilver der Oude Kerk en der H. Stede 1) een som van 3852 gl. 4 st. en 8 penn., voor dat der Nieuwe Kerk 2) 4072 gl.

---

1) „Ontvangen van Franchoys Bruijnsels, wisselaer binnen dese stede, drieduizend tweehonderd zeven en zeventig gulden, vier stuivers, acht penningen uit tgheen dat suijver overloopt van 't silver, gekomen ut die Oude Kerck en Heilighe Stede, te weten tweeduizend honderd vier en tachtig guldens voor negenhonderd en tien onchen silver vergult, tot acht ende veertich stuvers de onche. Noch sestien honderd acht en sestich gulden, vier stuvers, acht pen. voor seven honderd zeven en sestich onchen wit silver, tot drie en veertich stuvers en een halff de onche; bedragende te samen drie duizend acht honderd twee en vijftich gulden vier stuvers, acht penn., na luijt een recognitie van voorschr. Franchoys Bruijnsels onder syn handt dair off ghepasseert, mit ordre van mijnheeren burgemeesteren Dierc Jansz Graeff, Adriaen Cromhout en D. Marten Coster, wairoff wederom ghetogen vijffhondert vijff en seventich guldens voor reparatie bij Willem Gardijn en anderen an die kercke ghedaen, mitsgaders noch blaeuwe steen by Oth Pieterzn steenhouwer dair an gelevert. Alles blijckende bij declaratie mit ordre van myn Hren Burgemeesteren en quytantie van die personen hieran geattacheert. Blyven voorschr. XXXIIc LXXVII guldens iiii st. viii pen. In munte vlaems VcXLVI pd. iiijs" *Rapiamus van Tresorieren* No. 2, folio 90, verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art 34, blz. 91.

2) Ontvangen van Franchoys Bruijnsels voorschr. drieduizend acht hondert vier gulden veerthien stuvers over 't geen dat suijver overloopt van 't silver ghecomen uit de Nieuwe Kerck, te weeten twee duysent hondert vijf en seventich gl. over duysent onchen wit silvers tot drie en veertich stuvers en een halff de onche. Noch duijsent acht hondert zeven en negentich gl. vier st. over zevenhondert negentich en een halff onche vergult silver tot acht en veertich stuvers d'onche, bedragende tsamen vier duysent twee en seventich gl. 4 stuvers, nae luijt bovengeschreven recognitie van Bruijnsels, mit ordre van mijn Hren Burgemeesteren als voor, wair off ghetogen twee hondert seven en sestich gl. tien stuvers bij Cornelis van Teijlinghen en Jan Moerlingh eertijts an die kercke te cost geleijt, na luijt haer quitantie mit ordre en in date als hier voor geteekent. Alles breeder noch blijckende soe van dese partije als van die partije hier voor, bij declaratie in het Memoriael folio XLIX en LVII. Comt in munte vlaems VIcxxxiiij—ij—iiij."

Rapianus van Tresorieren No. 2, folio 91. *Beg.-Arch.* G, Art. 34 blz. 93, 111 en 112.

4 st. betaalde. Gelukkig dat niet al deze kunstschatten in den smeltkroes zijn verdwenen. Het was mij eene onbeschrijfelijke voldoening, toen ik, eenige jaren geleden, te Calcar den grooten monstrans der Oude Kerk terugvond 1); hoezeer mijne veelvuldige pogingen om het kunstwerk wederom op de plaats zijner bestemming terug te brengen, schipbreuk leden. Veel gelukkiger mocht ik slagen, toen ik kort daarna, op aanwijzing van den heer Moes, dien ik hier tevens voor zijne welwillendheid dank zeg, naar Emmerik reisde, om daar het portret van den laatsten pastoor der Oude Kerk aan te koopen, en het vervolgens aan den door mij gestichten „Amstelkring" over te doen 2).

Of er van den rijken schat der edele metalen nog andere voorwerpen gered zijn, valt moeilijk aan te wijzen; grootendeels zal het zilver wel versmolten zijn. De opbrengst daarvan diende vooral, om het vreemde volkje, dat zich als predikanten opwierp, een onbezorgd bestaan te verzekeren, hoezeer ook een gedeelte van het geld voor goede doeleinden werd aangewend. Zoo b.v. kwamen 2000 gulden van het zilver der Nieuwe Kerk den toenmaligen weeskinderen ten goede 3).

---

1) Zie de beschrijving daarvan in mijn feuilleton van *De Tijd*, 12 Aug. 1889.

2) Dit portret berust thans in het Museum van den Amstelkring.

3) „Op huyden den 3 October des jaars 1578 is mijnen heeren den 36 Raaden voorgehouden die groote armoede, die den weeskinderen binnen deser stede lijden, ende dat de Regenten van dien geen langer raad en weten, omme hen de mond open te houden, deurdien sij tot hunnen nood alimentatie ende onderhout jaarlijks behouven omtrent 7000 gulden ende 't selve weder opgaande ongelijk meer sal behoeven, daar sij maar tegens vrij incomen hebben 1000 gulden, of 't daaromme niet geraden en is dat men 't zilver van de Niwe kerk

Het glanspunt der processie was de H. Mirakelhostie, omsloten door den kristallen cilinder van een zilver vergulden monstrans. Daarboven zag men de ark of troonhemel met goudlakensche strooken, gedragen door de vier burgemeesters der stad, die in plechtig ambtsgewaad hunne eeretaak vervulden. De pastoor der Oude kerk, die het Hoogwaardig droeg, was bekleed met een prachtige koorkap, een vorstelijk geschenk, door den Aartshertog Maximiliaan gegeven, toen hij, na zijne wonderbare genezing, naar de H. Stede ter beêvaart kwam 1). Met een gouden franje was dit kostbaar kerkgewaad aan den benedenrand afgezet; even-

---

verkopen ende henluyden daarvan enig ontset dede enz. ende naar communicatie daarop gehouden, is geresolveert dat men 't zilver van de voors. Niwe kerk sal verkoopen, ende dat dese steede penningen daarvan komende sal houden op renten den 16, mits dat de weesvaders tot onderhout van de weeskinderen daarvan gelevert sal werden de somma van tweeduysent guldens sonder eenige renten, ende dat de renten van de reste sal geinployeert werden tot reparaetien van de kerke en 't onderhouden der predicanten". *Beg.-Arch.* D, Art, 2.

1) Volgens aanteekeningen van Mr. Cornelius de Magistris J. U. D., door hem omstreeks 1660 verzameld uit de oude schrifturen zijner voorvaders, tot welke ook de burgemeester Jacob Cornelis Nobel behoord had, was van de door Maximiliaan geschonken kerkgewaden, waarbij ook wel een koorkap zal geweest zijn, het kostbare kasuifel in 1660 nog aanwezig; want hij verklaart: „Ick hebbe op seeckere plaets menichmael het carsufel gesien, stijf van gout, dat de Keijser Maximilianus vereerde aende voors. Capelle, als hij sijn gesontheijt had wedergecregen". *Beg.-Arch.* G, Art. 42, blz. 53.

Toen Maximiliaan aan het Amsterdamsche wapen de keizerskroon gaf, schonk de stad hem een paar rood fluweelen mouwen, waarvan de stof uit Antwerpen moest ontboden worden: „waarvan dat [ten gevolge der schenking van de keizerskroon] bij stadsboeck soude gevonden worden, dat sij hem wederom met een paer roode fluweele mouwen wilde vereeren, dat in Amsterdam niet was te vinden en van Antwerpen most ontboden worden". *Beg.-Arch.* C, Art. 22.

wijdig daaraan en een weinig hooger liep een gulden koord, waaraan tallooze langwerpige zilveren klokjes hingen, zoodat de priester, die het Hoogwaardig droeg, door den zilveren klank overal zijn aankomst te voren aankondigde. Dat het aartshertogelijk wapen, met gouddraad en kleurige zijde gestikt, en de agraaf met edelsteenen niet zal hebben ontbroken, behoeft niet te worden gezegd. Vier toortsdragers, twee paar wierookers, die elkander afwisselden, bruidjes en koorknapen, alsmede een groote schaar van priesters omstuwden het Allerheiligste. De vier stadstrompers of „der stede speelluden", gekleed in de livrei der stadsboden: een paltrok namelijk met roode, zwarte en witte strooken, en van de drie kruizen der stad voorzien, speelden achter den troonhemel op hunne instrumenten 1), maar

---

1) *Aennemynge van der Stede trompers.* „Opten zevenden dach in December Anno XV^{c}LVII hebben mijn Heren de Burgemeesteren mitten Tresoriers deser stede aengenomen tot Trompers ofte Speelluden deser stede Albregt van Ham, Jan de Prie van Doornick, Sijmon de Fosse van Rijsel en Anthonius van der Heijde van Maestricht, omme tot deser Stadts eere te bewaeren 't speelen mit scalmeijen, trompetten en andere instrumente van musycke, ende dit in den maniere en op conditien hiernaer verclaert. Te weten, dat zijluden dese stede eerlick ende getrouwelick dienen ende alle middagen na de clock elff uuren geslagen sal wesen speelen zullen omtrent een quartier van een uur, ende dit bij goet schoen ende still weder boven opder stede toeren in de vier plaetsen daer men te speelen plach, ende bij quaet weder beneden uijtet zegelhuijs, uijtgeseijt den vasten tijt tusschen vasten avont ende paeschen ende vrijdagen in die weeke. Item zullen gehouden wesen te speelen in de drie principaele processien, gaende omme der Stede, te weten Sacramenti in de vasten, den XI dach in Meije ende Sacramenti in de zomer, ende voorts in alle generaele processien die bij ordonnantie van den gerechte mitten Hoochwaerdigen Sacramente gehouden zullen worden. Item zullen oick sculdich zijn te speelen bij geboerten

lieten in hun midden eene plaats open voor den schout, die aan het hoofd der heeren van den gerechte, de schepenen, in eerbiedige houding voortschreed. Eindelijk: de 36 raadsleden der stad sloten den optocht.

Zij vormden een eerbiedwaardigen stoet, die vroede mannen, blootshoofds 1), met een waskaars in de hand, biddend de heilige ark volgende, die onder het volk Gods in zegetocht werd rondgedragen. De kloeke magistraat, blakende van ijver voor de verdediging van de stoffelijke belangen der stad en met leeuwenmoed elken aanval op de volkswelvaart afwerende, gaf tevens aan het volk een voorbeeld van vroomheid en godsdienstzin, zonder welke de stoffelijke bloei het volk slechts ten verderve voert.

[beurten] in de twee prochykercken inde processien, die in de prochien gehouden werdden; te weten Karmisdach, te Pinxteren, Kerckmisse ende Sinter Nicolaesdach in d'Oude Kercke; te Paesschen, Assumptionis Mariae ende Heijlige misse inde Nijewe Kercke..... Item zullen gehouden wesen op de voirs. drie solemneele processiedagen mijn Heren van den Gerechte te vereeren over haer maeltijt, ter plaetze daer mijn Heeren vergaert zullen wesen, sonder daer off ijet te ontfangen..... Doer alle welcke diensten de voorscr. Speelluden van dese Stede te wedde hebben sullen elck vierendeel jaers negen gulden current, elck innegaende ter dage voirscr., en hiertoe elck voer zijn persoon zeven gulden thien st. voor een cledinge, die zij zullen laeten maicken bij advys vande burgemeesteren inde tijt. Des zullen zijluden stellen cautie voer 't zilver dwelck zij vande Stede ontfangen zullen. All sonder arch ende list. Actum ut supra". *Groot-Memoriaal* II, Anno 1557, fol. 73 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* C, Art. 30.

Volgens een anderen aanstellingsbrief, 21 Juni 1521, moest hunne kleeding gelijk zijn aan die der stadsboden. *Groot-Memoriaal* I, fol. 280. Vgl. *Beg.-Arch.* C, Art. 34.

1) „De Heren van den Gerechte en de XXXVI Raiden, elck mit een barnende toertze in zijn hant en blooten hoofde, die des vermoghen". *Keurboek* D, 1517, fol. 36 verso. Vgl. *Beg.-Arch.* G, Art. 38, blz, 106.

Achter de processie volgde een onafzienbare menigte volks: poorters en vreemdelingen, rijken en armen, bijna allen met een brandende waskaars, die zij na afloop van den ommegang in de H. Stede voor het tabernakel zouden plaatsen.

Wij sluiten ons bij hen aan, om langs de Heerstraat den tocht meê te maken.

De Nieuwendijk scheen een feestzaal, door het blauwe gewelf des hemels gedekt; zooveel tapijten en boomtakken en wijngaardranken bekleedden de gevels der huizen. Voor de heiligenbeelden aan de hoeken der straten waren de lichten ontstoken en bijna voor alle vensters flikkerden de vlammen der waskaarsen. Het St. Nicolaasbeeld, op den hoek van de St. Nicolaasstraat en Nieuwendijk, prijkte in feesttooi onder het hooge baldakijn. Een weinig verder wenkte het vriendelijk klokgelui ons naar het O. L. V. Gasthuis en de daarbij behoorende kapel, op de hoogte, waar wij thans de Vrouwesteeg ontmoeten. Maar de dreunende slagen van het klokkenspel der Oude Kerk overstemmen het vriendelijk gelui der Lieve-Vrouwe-Kapel. Eerst toen wij de Kolksteeg voorbij waren, klonk het krachtig spel der St.-Jacobskapel ons tegen 1) en verliet ons niet voor en aleer wij de Raamskooi uittrokken en den eersten blik over het IJ wierpen. Boven dit scheeprijk water stak een woud van masten naar omhoog. Aan voor- en achtersteven, aan mast en wand fladderden, zoowel binnen als buiten de palen, de veelkleurige vlaggen en

---

1) „Van die beijerman, die dat urwerck stelt, in Synt Jacops Capelle". *Beg.-Arch.* G, Art. 43, blz. 56.

wimpels zonder tal. Zij schenen, door de beweging der bodems op het wiegelend watervlak, het Allerheiligste toe te wuiven.

Een plechtige stilte heerschte, als de pastoor der Oude Kerk met den monstrans de Nieuwebrug naderde, waar gilden en schutterijen zich in een breed halfrond schaarden, om de geestelijkheid in te wachten. De kolveniers hielden de trompen hunner geweren naar het IJ gericht en de hand aan den trekker. De priester maakte zich gereed om over de schepen den zegen te geven. Om dat plechtig oogenblik aan te kondigen, brandden op een en hetzelfde commando al de vuurwapens met een ontzettend geknal los. Binnen de palen was elk scheepsdek met volk gevuld, dat knielend den zegen ontving en een kruis sloeg. Op de groote vaartuigen, die buiten de palen lagen, ontblootten de matrozen, die aan mast en wand hingen, eerbiedig het hoofd, terwijl hunne makkers op het dek bezig waren het geweervuur der kolveniers met een donderend kanonschot te beantwoorden. Aan alle kanten dreunden de slagen uit de wijde vuurmonden.

Na den zegen gaf de pastoor der Oude Kerk den monstrans aan zijn ambtsbroeder der Nieuwe Kerk over, die op zijne beurt langs de tweede helft van den processieweg de heilige Mirakelhostie naar de H. Stede droeg. Een oogenblik scheen het, alsof op de Nieuwebrug stoornis ging heerschen in de rangorde der gilden; want iedereen wilde, den blik over het IJ slaande, het aantrekkelijk schouwspel blijven genieten; maar een wenk van de schoutsdienaren was voldoende, om verwarring te voorkomen. Onder het gelui der drie zware

klokken van den Oude-Kerkstoren 1), kon men in de Warmoesstraat slechts enkele malen den klank van het Minderbroedersklokje vernemen 2). Dat er in de Warmoesstraat rijke lieden woonden, kon men zien aan de kostbare tapijten, waarmede daar vele gevels behangen waren.

In de Nes bereikte men aan de rechterhand eerst het St.-Pietersgasthuis, bediend door de Cellebroeders, die hun klooster naast het gasthuis hadden, ter plaatse waar thans nog de Cellebroersteeg ligt. In de open poort en voor de vensters van het gasthuis zag men de lijders, een smeekenden blik werpende op het Allerheiligste en den God der mirakelen om genezing biddende. De broeders knielden aan hunne zijde. Deze edele menschenvrienden, hun leven wijdende aan de verpleging der zieken, hadden wel eene eereplaats in de processie verdiend; maar zij leefden als ballingen onder hun eigen volk. De gestadige aanraking met pestlijders en andere besmettelijke zieken, die zij niet slechts om Gods wil verpleegden, maar ook naar het graf droegen, maakte hen voor de samenleving onbekwaam. Zelfs in de parochiekerk mochten zij niet onder de geloovigen komen, om de besmetting niet op anderen over te dragen; weshalve hun in de Oude Kerk boven het portaal van den

---

1) „Van II mael elcke reijze een halve ure te luyden met die drie groote clocken". *Thesauriers-rekening* Anno 1555. Vgl. Scheltema, IV, blz. 236.

2) „Jacob Waegenens, over die betaelinge van vijf ende tzeventich ponden clockspijs, bij hem gelevert tot een clock voer de Minrebroeders deser Stede, ende voer 't fatsoen vande voorsz. clocke te gieten". *Thes. Rek.* 1569. Vgl. Scheltema, V, 244.

zuidelijken ingang, een geheel afgezonderd verblijf was aangewezen, om de kerkelijke diensten bij te wonen 1).

Tusschen louter kloostermuren voorttrekkende, bereikte de processie de Grim en nam dan haren weg over de Langebrug en Taksteeg naar de Kalverstraat; vervolgens om de H. Stede heengaande, hernamen alle gilden hunne plaatsen, die zij vóór de processie in de Kalverstraat hadden ingenomen, terwijl de priesterschaar het Allerheiligste bleef omringen, totdat het op den altaartroon in de H. Stede was nedergezet en ter aanbidding uitgesteld.

Nog altijd bleven de drie groote klokken op den Oude-Kerkstoren in beweging; zij kwamen niet tot rust voor en aleer de gilden zich op den Dam hadden verzameld en de schutterijen in slagorde derwaarts gemarcheerd hadden. Dan eerst was de plechtigheid geëindigd en mocht iedereen huiswaarts keeren.

Een onbeschrijfelijke drukte begon na de processie op den Dam en in de Heerstraat te heerschen. De herbergen, die gedurende den ommegang moesten gesloten blijven, gingen open; wijn en bier, dat niet mocht getapt worden, stroomde in overvloed. Op stoepen en vensterbanken waren alle handen bezig met de uitstallingen. Overal werden banken, kraampjes en stellaadjes opgericht, om koopwaren ten toon te stellen. Vroolijk klonken de tonen der stadsmuzikanten, die zich naar

---

1) „Ende oick omme te maecken een hanckcamer voer de Cellebroeders boven 't portael vande Zuyder doer, omme misse ende predicke daerop te hoeren ende alsoe dieselve broeders bij tijde van peste ende andere contagieuse ziekten vuijten luyden te houden". *Thes Rek.* 1547. Vgl. Scheltema, III, 256.

de feestzaal der heeren van den gerechte begaven, om gedurende den maaltijd door het bespelen van verschillende instrumenten hun ervaring en kunstsmaak te doen bewonderen.

Alle burgers hadden gasten; overal werden vreugdefeesten aangelegd. Om de algemeene blijdschap te bevorderen, had op het Mirakelfeest de Paus van Rome voor poorters en vreemdelingen de vastenwet opgeheven; een hoogst zeldzaam voorrecht, dat nog thans geldt niet slechts voor de bewoners van het Beggijnhof, maar ook voor allen, stedelingen en vreemdelingen, die in de kerk van dat hof op het Mirakelfeest tot 's Heeren tafel naderen.

Acht dagen na den dag der plechtige processie werd de sluiting van het feest met klokgelui aangekondigd. Dan hielden alle privilegiën op; dan moesten de ballingen wederom buiten de banpalen gaan en hernam de stad haar gewoon aanzien.

B. H. KLÖNNE.

VERSCHEIDENHEDEN.

HET CONTRAT SOCIAL EN DE CONSCRIPTIE.

De beroemde Fransche schrijver H. Taine laat, in zijn pas verschenen werk *Le régime moderne*, Stanislas Girardin het volgende van Napoleon Bonaparte verhalen. De *Premier Consul* staat bij het graf van J. J. Rousseau en zegt: „Het ware beter geweest voor de rust van Frankrijk, dat deze man nooit had bestaan. — En waarom, citoyen consul? — Hij is de man, die de Fransche revolutie heeft voorbereid. — Ik dacht, dat niet gij u te beklagen hadt over de Fransche revolutie. — Nu, de toekomst zal leeren, of het voor de rust der wereld niet beter geweest ware, dat Rousseau en ik nooit bestaan hadden. — En, als in een droom, zette hij zijne wandeling voort" 1).

Dit moge als inleiding dienst doen voor de belangrijke bladzijden, die hier uit bovenvermeld werk letterlijk vertaald worden. Nadat de schrijver gesproken heeft over de belastingen onder het *ancien régime*, onder de revolutie en onder Napoleon, komt hij op den last van den krijgsdienst en zegt daarvan het volgende:

Er blijft nog eene laatste belasting te bespreken, die namelijk waarmede de Staat niet meer het geld neemt maar den persoon zelf, den geheelen mensch, ziel en lichaam, en wel in de beste jaren zijns levens, ik bedoel den krijgsdienst.

De revolutie heeft dien zoo zwaardrukkend gemaakt; te voren

1) *Les origines de la France contemporaine* par H. Taine, de l'académie française. *Le régime moderne,* Tome I, p. 109; p. 284—296.

was hij licht; want in beginsel was hij vrijwillig. Alleen de volkswapening was gedwongen en, in 't algemeen, uit het mindere landvolk genomen; de boeren brachten haar door loting samen. Maar deze militie was slechts aanvulling van het dienstdoend leger, een territoriale en provinciale reserve, een versterkingstroep, die niet op de eerste plaats in aanmerking kwam, geheel afgescheiden was, buiten werkelijken dienst, en die nooit dan alleen in geval van oorlog uittrok; zij kwam slechts negen dagen in het jaar op; sinds 1778 in het geheel niet meer. In 1789 telde zij gezamenlijk 75260 man, en hun *acte de présence* bestond, sinds elf jaren, slechts hierin, dat hun namen in de registers stonden opgeschreven. De monarchie kende geen andere *conscrits*; op dit stuk waren hare eischen niet groot, tienmaal minder dan die van de republiek en van het *empire*, daar deze beiden denzelfden dwang uitoefenden; met gelijke of nog erger gestrengheid eischten zij tienmaal sterker lichtingen van *requisitionnaires* of *conscrits*.

Naast deze volkswapening werd onder het *ancien régime* het geheele eigenlijke leger, al de geregelde troepen, door vrije engagementen geworven, niet alleen de vijf en twintig vreemden-regimenten, Zwitsers, Ieren, Duitschers, Luikers, maar ook de honderd vijf en veertig Fransche regimenten, 177000 man. In werkelijkheid waren de engagementen niet vrij genoeg; door de kwade praktijken der ronselaars werd menigeen door verleiding en misleiding, door bedrog en geweld geworven; maar bij de protesten der menschlievendheid waren deze misbruiken veel verminderd; de regeling van 1788 had de ergste uit den weg geruimd, en zelfs met de misbruiken had deze instelling twee groote voordeelen.

Vooreerst was het leger een fontenel: de maatschappij ontdeed zich daardoor van hare kwade sappen, van haar slecht bloed, te heet of bedorven. Het soldatenbedrijf was een der laagste en ter slechtster faam staande, het was een afgesloten loopbaan, zonder avancement en schier zonder uitkomst; men had in die dagen een recruut voor den premie van 100 francs en een fooi, met twee of drie dagen en nachten goede sier maken in de herberg daarenboven; hieruit blijkt van welk soort en kwaliteit deze recruten waren; zij werden inderdaad meest allen gevonden onder de menschen, die in meerdere of mindere mate ongeschikt waren voor het burgerlijk of huislijk leven, die zich niet uit eigen beweging onder eenigen dwang konden schikken en voor geregelden arbeid weinig deugden, gelukzoekers en uit'stand ge-

raakten, halve barbaren en landloopers, de eenen uit het huisgezin door wispelturigheid of balsturigheid in het leger geraakt, anderen mislukte leerlingen of weggezonden bedienden, nog anderen oude vagebonden en uit bedelaarsplaatsen opgeraapten, het meerendeel werklui zonder vaste woonplaats, straatslijpers, uitvaagsel van de groote steden, schier allen van het laagste volkje; kortom, al wat er tot het zedelooste, heftigste en roerigste onder een heftig, roerig en een weinig zedeloos volk gevonden wordt. Op deze wijze werd, ten voordeele van de maatschappij, de onmaatschappelijke klasse benuttigd. Stellen wij ons een gebied voor, dat slecht beheerd is, waar men vele losloopende honden aantreft, die gevaarlijk kunnen worden; men lokt ze met een of ander aas, men doet ze een halsband aan, men houdt ze geketend, en ze worden wachthonden.

Op de tweede plaats behielden, door deze instelling, de onderdanen de eerste en kostbaarste hunner vrijheden, het volle bezit en de onbeperkte beschikking over zich zelf, het volkomen eigendom van hun lichaam en natuurlijk leven; dat was hun verzekerd, dat was gewaarborgd tegen de machtsoverschrijding van den Staat, beter gewaarborgd dan door de wijste constituties; want de instelling was een in de ziel vastgeworteld gebruik; met andere woorden: eene stilzwijgende, van oudsher bewaarde, door den onderdaan en den Staat aanvaarde overeenkomst bepaalde, dat de Staat, zoo hij al macht bezat om te beschikken over de beurzen, toch geen recht had op de personen. Werkelijk en in den grond der zaak was de koning, in dit opzicht, niets meer dan een ondernemer, gelijk ieder ander; hij belastte zich met de nationale verdediging en de openbare veiligheid, gelijk anderen zich belasten met de straatreiniging of het onderhoud van dijken; hij had zijne militaire werklieden te werven, gelijk zij hun burgerlijke, met wederzijdsch goedvinden, na over den prijs gehandeld te hebben, naar het verloop van de markt. Evenzeer als hij, hadden de onder-aannemers, de kolonel en de kapiteins van elke legerafdeeling, te rekenen met de wet van vraag en aanbod; hij gaf hun een bepaalde som voor iederen werveling, om de opengevallen plaatsen aan te vullen, en zij verplichtten zich om hun werkvolk volledig te houden. Zij moesten zelf, voor hun risico en voor hun kosten, zich de manschappen verschaffen, en de werver, dien zij met een zak geld naar de herbergen zonden, engageerde daar artilleristen, ruiters of infanteristen, volgens marktprijs, on-

geveer gelijk men straatvegers, stratenmakers of rioolwerkers in zijn dienst neemt.

Dit gebruik en dit beginsel is overvleugeld geworden door de theorie van het *contrat social;* men verklaarde het volk soeverein. In dat verdeeld Europa nu, waar de wedijverende staten ieder oogenblik in conflict kunnen komen, zijn alle soevereinen militairen — zij zijn dit door geboorte, door opvoeding en professie, uit noodzakelijkheid; de titel brengt de verplichting mede, besluit ze in zich. Als nu de onderdaan zich hunne rechten aanmatigt, legt hij zich ook hun plichten op; op zijne beurt en voor zijn zooveelste deel is hij soeverein; maar hij is op zijne beurt en voor zijn persoon ook militair 1). Is hij voortaan geboren kiezer, hij is ook geboren soldaat; hij heeft eene nieuwe soort van verplichting aangegaan, die zeer verre draagt; kon de Staat weleer alleen beslag leggen op zijne goederen, thans kan hij het ook op zijne ledematen. De Staat laat dit recht niet verloopen; hij kan altijd redenen of voorwendsels vinden om het te doen gelden. Bij een dreigenden of werkelijken inval was het volk spoedig besloten om te voldoen; het dacht, dat deze betaling door de omstandigheden gevorderd en slechts tijdelijk was. Na de overwinning en den vrede gaat zijne regeering voort met ze op te vorderen; de last wordt blijvend en vast; na de verdragen van Lunéville en Amiens, houdt Napoleon in Frankrijk daaraan vast; na de verdragen van Parijs en Weenen, zal de Pruisische regeering de verplichting handhaven in Pruisen. Van den eenen oorlog tot den anderen wordt de last drukkender; als eene aanstekelijke ziekte gaat het voort van den eenen staat tot den anderen; op dit oogenblik is geheel het vaste land van Europa aangetast, en zij heerscht daar met haren natuurlijken gezel, die haar altijd voorafgaat of volgt, met haar tweelingbroeder: het algemeen stemrecht. Elk van die twee treedt meer of minder in het licht en sleept, meer of minder onvolkomen en vermomd, den ander mede; beiden zijn zij blinde en schrikwekkende geleiders of regelaars van de toekomende geschiedenis; de een legt ieder volwassene een stembriefje in de hand, de andere bindt op

---

1) Het beginsel is aanvankelijk door de Jacobijnen gesteld geworden (Yung, *Dubois-Crancé,* 19, 22, 145: *Discours de Dubois-Crancé dans la séance du 12 décembre* 1789): „Tout citoyen deviendra soldat de la constitution". Geen loting, geen plaatsvervanging: „Tout citoyen doit être soldat, et tout soldat citoyen".

den rug van ieder volwassene den soldatenransel; met welke vooruitzichten van verdelging en bankbreuk voor de twintigste eeuw, met welke verscherping van internationale veeten en wantrouwendheden, met welke verspilling van menschenwerk, met welke averechtse toepassing der nuttige uitvindingen, door welke vervolmaking van verwoestingsmiddelen, door welk een terugkeer tot de lagere en ondeugdelijke vormen der oude strijdvoerende maatschappijen, door welk een achteruitgang naar het zelfzuchtig en brutaal instinct, naar de gevoelens, de zeden en de zedelijkheid der barbaarsche volksstammen, dat alles weten wij en nog meer. Het is hier voldoende de twee militaire inrichtingen van het weleer en van het heden naast elkander te stellen. Weleer in Europa weinig soldaten, eenige honderdduizenden; heden in Europa 18 millioen werkelijke of eventueele soldaten, alle volwassenen, zelfs gehuwden, zelfs huisvaders, opgeroepen of opgeroepen kunnende worden, gedurende twintig of vijf en twintig jaren van hun leven, dat is, zoolang zij kunnen. Weleer voor het grootst gedeelte van den krijgsdienst in Frankrijk: geen menschenlevens op bevel in beslag genomen, niets dan levens volgens contract gekocht, en levens, die geëigend waren voor die taak, nutteloos of schadelijk overigens, ongeveer 150000 levens van mindere kwaliteit, van middelmatig nut, die door den Staat met minder spijt konden opgeleverd worden dan de andere, en wier opoffering geen ernstige schade was voor de maatschappij noch voor de beschaving; heden, voor denzelfden dienst in Frankrijk: 4 millioen levens met gezag gegrepen en, zoo zij pogen te ontkomen, gegrepen met geweld; al die levens, te beginnen van het twintigste jaar, aan hetzelfde moorddadig handwerk gezet, daaronder begrepen de meest ongeëigende voor die taak en het best geeigend voor de andere bedieningen, daaronder begrepen de vernuftigste en de vruchtbaarste, de zorgzaamst opgevoede en meest beschaafde, daaronder begrepen degenen, die zich door buitengewoon talent onderscheiden, wier maatschappelijke waarde onberekenbaar is en wier gedwongen mislukken of al te vroegtijdig einde een ramp is voor het menschelijk geslacht.

Zoodanig is de einduitkomst van het *régime nouveau*; de dienstplicht is de tegenhanger en als het rantsoen van het politieke recht; de moderne staatsburger kan ze op de weegschaal leggen als twee zwaarwegende dingen. Hij legge in de eene schaal zijn prerogatief van soeverein, dat is, in eigenlijke werkelijkheid, de

macht om, ééns in de vier jaren, één stem op de tien duizend uit te brengen, ten einde te benoemen of niet te benoemen één afgevaardigde op de zeshonderd vijftig. Nu legge hij in de andere schaal zijn werkelijken en stelligen last, drie, vier of vijf jaar kazerne en lijdelijke gehoorzaamheid, dan de acht en twintig dagen en daarna de dertien dagen van terugroeping onder de wapenen, en gedurende twintig jaren, bij ieder gerucht van oorlog, de angstige afwachting van het bevel, dat hem het geweer in de handen drukt om te moorden of zelf vermoord te worden. Vermoedelijk zal hij tot het eindbesluit komen, dat de twee schalen niet in evenwicht zijn, en dat een zoo loos recht kwalijk opweegt tegen een zoo vollen last.

Men denke niet, dat hij in 1789 iets dergelijks voorzag; hij was optimist, vredig, liberaal, humaan; hij kende noch Europa, noch de geschiedenis, noch het verleden, noch het heden; toen de constituante hem soeverein maakte, liet hij zich gedoen; hij wist niet, waartoe hij zich verplichtte; hij dacht niet, dat hij zulk een schuldenlast op zich laadde. Maar met het *contrat social* te teekenen, heeft hij deze schuldbekentenis onderteekend; in 1793 is de schuld opvorderbaar gebleken, de conventie heeft ze ingevorderd, en daar komt Napoleon om ze te regelen. Voortaan staat ieder mannelijk en geschikt volwassene voor de bloedschuld genoteerd; geen uitzonderingen meer op het stuk van den krijgsdienst; alle jongelingen, die den leeftijd hebben bereikt, loten voor de conscriptie en trekken uit op hun beurt volgens de orde, door hun nummer aangewezen.

Maar Napoleon is een verstandig schuldeischer; hij weet, dat deze schuld „de afgrijslijkste en verfoeilijkste voor de families" is, dat zijne schuldenaren wezenlijke menschen zijn, levend en daarom verscheiden, dat het hoofd van den Staat rekening moet houden met deze verscheidenheden, dat wil zeggen met hun stand, hun opvoeding, hun gevoeligheid, hun roeping; dat men, niet slechts om hun persoonlijk belang, maar ook om 't algemeen belang, niet slechts uit voorzichtigheid, maar ook uit billijkheid, niet allen zonder onderscheid moet verplichten tot hetzelfde werktuigelijk bedrijf, tot denzelfden handenarbeid, tot dezelfde onafgebroken en onbepaalde slavernij van ziel en lichaam. Reeds had, onder het *directoire*, de wet de jonggehuwden en de weduwnaren of gescheidenen, die vaders waren, gedispenseerd; Napoleon dispenseert ook den loteling, die een broeder in werkelijken dienst heeft,

den eenigen zoon eener weduwe, den oudste van drie weezen, dengene, wiens vader van een en zeventig jaar van zijn handenarbeid moet leven; deze werden als steun van het huisgezin aangemerkt. Hij voegt daar nog bij de jongelieden, die dienst nemen in zijn burgerlijken dienst, in zijn geestelijken dienst of in zijn dienst van het hooger onderwijs, kweekelingen van de normaalschool, onderwijsbroeders, seminaristen, die de priesterwijding hebben ontvangen, op voorwaarde, dat zij, de eenen gedurende tien jaren, de anderen voor geheel hun leven, zich verbinden om hem te dienen en dat zij hem ook werkelijk zullen dienen onder een strengere of bijna even strenge tucht als de krijgstucht.

Hij wettigt eindelijk of stelt in: de plaatsvervanging met wederzijdsch goedvinden, door persoonlijke overeenkomst tusschen den loteling en den in de plaats tredenden vrijwilliger, die geschikt moet zijn voor den dienst en waarvoor de in de loting gevallene verantwoordelijk is. Zoo zij dien koop met elkander gedaan hebben, dan is dat vrijwillig geschied, met volle kennis van zaken en omdat iedere partij haar voordeel vindt in dien ruil; de Staat heeft het recht niet om zonder nut den een en den ander van dat voordeel te berooven en een ruil te verbieden, die hem geen schade brengt. De Staat nu lijdt geen schade, en wint er zelfs dikwijls bij. Want het is niet Pieter of Paulus, dien hij noodig heeft, maar een man even geschikt als Pieter en als Paulus om een geweer af te schieten, om lange marschen te maken, om de guurheid van het weer te trotseeren; en zoodanig zijn de plaatsvervangers, die hij aanneemt. Zij moeten allen „een sterke gezondheid" hebben, „een krachtig gestel", een voldoende lengte; daar zij inderdaad armer zijn dan degenen, voor wie zij opkomen, zijn zij meer gewoon aan de ontberingen en de vermoeienissen; daar de meesten den mannelijken leeftijd bereikt hebben, deugen zij beter voor den dienst dan de jongelingen, die te vroeg en te jong gelicht zijn; sommigen zijn oud-soldaat, en in dit geval is de plaatsvervanger dubbel den ander waard, die, geheel nieuweling, nooit den ransel gedragen en nooit in de open lucht gebivakeerd heeft.

Dientengevolge kunnen plaatsvervangers nemen degenen onder de opgeroepenen en in de loting gevallenen van alle klassen, „die de vermoeienissen van den oorlog niet kunnen doorstaan, en die, welke erkend zullen worden als nuttiger te zullen zijn voor den Staat, wanneer zij hun werk en hun studien voortzetten, dan zoo zij deel uitmaken van het leger". Napoleon heeft te veel door-

zicht om zich door de blinde eischen der democratische formulen te laten leiden; zijn blik, die door de woorden heen de zaak ziet, heeft terstond gezien, dat voor een welopgevoed man en voor een boerenknecht of handwerksman de stand van eenvoudig soldaat niet gelijk is; dat een gevoegelijk bed, een volledige kleedij, goede schoenen, de zekerheid van het dagelijksch brood, een stuk vleesch iederen dag, voor den tweede, maar niet voor den eerste, iets nieuws is en daarom een genot; dat het gelijk opgaan en de lucht der chambrée, de grove taal en het ruw bevelen van den korporaal, de soepketel en het kommiesbrood, de lichaamsarbeid van den geheelen dag en van alle dagen, voor den eerste, en niet voor den andere, iets nieuws is en daarom zeer pijnlijk; waaruit volgt, dat men bij de letterlijke toepassing der gelijkheid de werkelijke ongelijkheid vaststelt, en dat zelfs uit kracht der nieuwe leeringen, zoowel uit naam der wezenlijke gelijkheid als uit naam der waarachtige vrijheid, men aan den eerste, die zooveel te meer zal lijden, moet toestaan, dat hij in der minne eene overeenkomst treft met den ander, die minder lijden zal. Des te meer, daar de burgerlijke *état-major* aldus zijne toekomstige recruten behoudt; de toekomstige *chefs* en onder-*chefs* van het groote, vreedzame en vruchtdragend werk, de geleerden, de kunstenaars en letterkundigen, de rechtsgeleerden, de ingenieurs of geneesheeren, de mannen van handel en nijverheid, ontvangen en geven elkander juist op den leeftijd van negentien tot zes en twintig jaren de laatste en geheel bijzondere opleiding, vinden of bemachtigen hunne hoofdrichting, brengen hun originaliteit of bevoegdheid tot rijpheid; indien men den talenten deze vruchtbare jaren ontneemt, dan verstoort men hun groei in den besten tijd, en men laat de burgerlijke capaciteiten mislukken, die dan toch voor den Staat niet minder begeerenswaardig zijn dan de militaire capaciteiten 1).

---

1) Thibaudeau, p. 108 [Paroles du Premier Consul au Conseil d'État]: „Il faut songer aux arts, aux sciences, aux métiers. Nous ne sommes pas des Spartiates... Quant au remplacement, il faut l'admettre. Chez une nation où les fortunes seraient égales, il faudrait que chacun servît de sa personne; mais, chez un peuple dont l'existence repose sur l'inégalité des fortunes, il faut laisser aux riches la faculté de se faire remplacer; on doit seulement avoir soin que les remplaçants soient bons, et tirer quelque argent qui serve à la dépense d'une partie de l'équipement de l'armée de réserve de conscrits".

Tegen 1804, dank de plaatsvervanging, ontkomt een op de vijftien op het platteland, een op de zeven in de steden, en gemiddeld een op de tien in geheel Frankrijk aan deze gedwongen mislukking; in 1806 is de veranderlijke prijs voor een plaatsvervanger van 1800 tot 4000 francs, en daar de kapitalen zeldzaam zijn, is deze som tamelijk groot. De rijke of gezeten klasse derhalve, of anders gezegd, de meer of minder beschaafde klasse, koopt hare zonen vrij; men kan er op rekenen, dat zij hun de meerdere of mindere volslagen ontwikkeling zal geven. Op deze wijze wordt de Staat verhinderd om al zijn opkomend graan af te snijden en behoudt hij een aankweeking van onderdanen, onder welke de maatschappij in de toekomst hare beste en nuttigste leden zal vinden.

Aldus gematigd is de krijgswet nog hard genoeg, maar zij blijft dragelijk; eerst tegen 1807 wordt zij monsterachtig en van jaar tot jaar drukkender, totdat zij het graf wordt van geheel de Fransche jongelingschap; zij neemt eindelijk zelfs die jongelingen, welke den leeftijd nog niet bereikt hebben, en mannen, die reeds uitgezonden of vrijgekocht waren. Maar gelijk zij vóór dien tijd was, kan zij, met de noodige verzachtingen, gehandhaafd worden; het zal haast voldoende wezen haar te herzien, de vrijstellingen en het verlof der plaatsvervanging, die nog maar genade waren, tot wet te verheffen, het jaarlijksch contingent te beperken, den diensttijd te bekorten, de vrijgestelden voor goed te vrijwaren, om in 1818 eene recruteering vast te stellen, die voldoende blijkt, die meer dan een halve eeuw lang haar doel zal treffen zonder al te schadelijk of al te hatelijk te zijn en die, onder zoovele andere wetten van denzelfden aard en geheel en al van kwade gevolgen, wellicht nog de minst kwade is.

Wij hebben hier niets bij te voegen. Natuurlijk onderschrijven wij niet alles, wat H. Taine verzekert, maar de *revolutionaire* oorsprong der conscriptie is duidelijk genoeg aangetoond. Met vaste hand is de karikatuur geteekend, die ons voor den geest blijft staan, het soevereine volk met het stembriefje in de hand en den soldatenransel op den rug. Jammer dat de lachspieren in bedwang gehouden worden door het dreigende van dit beeld, ellendig voortbrengsel der Fransche revolutie.

F. J. P.

EEN STANDBEELD VOOR THOMAS A KEMPIS.

Onder goedkeuring en instemming van het Hoogwaardig Episcopaat van Nederland heeft zich eene commissie gevormd om een standbeeld op te richten voor een Nederlander, die ondanks zich zelven een wereldberoemden naam heeft verworven als schrijver van het gulden boekske, dat in alle talen der wereld tot geheel de Christenheid spreekt over de *Navolging van Christus*.

Geen hulde is minder beoogd en beter verdiend. De nederige schrijver over de versmading van alle ijdelheden der wereld, over het inwendige leven, met Christus verborgen in God, heeft wel het allerminst aan een standbeeld gedacht. Maar geen schrijver heeft er meerderen aan zich verplicht: hij heeft de wijsheid, die van boven is, het eenig blijvende onder 't gewoel van het wisselvallige in een zoo zinrijke en zoo eenvoudige taal gekleed, in eene taal, die zoo doortrokken is van den geest des evangelies, dat zij daaraan een wonderbaar vermogen ontleent om bij allen ingang te vinden en iedere menschenziel wat hooger te stemmen dan de kleinigheden van iederen dag medebrengen. De openbare hulde van een standbeeld heeft hij meer en beter dan de meesten verdiend.

Wij Nederlanders mogen ons de eer om het op te richten niet laten ontnemen, en de plaats, waar het verrijzen moet, kan niet twijfelachtig zijn: de stad Zwolle, in wier onmiddellijke nabijheid de Agnietenberger zijn „hoekske" vond om de *Navolging* te schrijven, de parochie van Sint Michael aldaar, die zijn stoffelijke overblijfselen bezit, zijn daartoe van zelf aangewezen. Zóó zal tevens een dankbaar eerbetoon gebracht worden aan de Nederlanders, wien de bescheidenheid, waarmede de schrijver zijn naam verborg, heel wat studie en moeite gekost heeft, om zijn auteurschap te handhaven en zegevierend te bevestigen. Bij de Zwollenaars inzonderheid zal daardoor zooveel te meer het aandenken in eere blijven aan

den hooggeachten en geleerden pastoor van Zwolle, Mgr. O. A. Spitzen, die onder de verdedigers van den laatsten tijd een eigene, hoogst eervolle plaats bekleedt en, zooals zijn levensbeschrijver in dit maandschrift zeide, zijn naam „aan de restauratie van Thomas a Kempis verbonden heeft".

Om al deze redenen voldoen wij gaarne aan het verzoek om deze zaak met een enkel woord in dit maandschrift te bespreken en aan onze lezers aan te bevelen. De parochie van Sint Michael te Zwolle heeft reeds een geschikt terrein afgestaan bij de nieuwe parochiekerk, die in aanbouw is; eene commissie van acht leden, met den Hoogeerw. Heer L. B. Mulder, kan. deken en pastoor te Wolvega, aan het hoofd, heeft zich verbonden tot de aanzienlijke bijdrage van vijfhonderd gulden voor ieder lid persoonlijk; zij verwachten, dat hun plan allerwegen in Nederland met ingenomenheid zal begroet worden en dat velen door geldelijken steun van die ingenomenheid blijk zullen geven. Wij wenschen en vertrouwen, dat hunne verwachting niet alleen vervuld maar overtroffen zal worden, zoodat zij niet aan het wat al te bescheiden ontwerp — zeker nog maar een voorloopige schets 1) — gebonden blijven, maar in staat zullen zijn om zelfs een eerestrijd onder onze vaderlandsche kunstenaars uit te schrijven, ten einde voor onzen vaderlandschen Thomas van Kempen, op een monumentaal voetstuk, een standbeeld op te richten, dat de hulde van een dankbaar nageslacht op de meest waardige wijze vereeuwigt.

C.

---

1) Het beeld, dat deze schets te aanschouwen geeft, is eene kopie van het „authentieke portret"; de vraag is echter, dunkt ons, of dit portret, aldus van de eene kunst in eene andere overgebracht, een waarlijk monumentaal karakter zal verkrijgen; en al moet het voetstuk ongetwijfeld eenvoudig zijn en blijven, door al te groote soberheid zou het aan het verwijt van onbeduidendheid kunnen blootstaan.

BOEKBEOORDEELING.

Leven van den H. Bonifacius, door een R. K. Priester. Voorafgegaan van een woord van aanbeveling door J. A. de Rijk, Pr. Amsterdam, F. J. H. Bekker, 1889.

In een vorigen jaargang van dit tijdschrift eindigde Dr. L. J. Sicking eene recensie met den wensch, dat er onder de Katholieken van Nederland steeds een dichte rij mocht gevonden worden van mannen, die zich aan elken tak van wetenschap wijden; eene aristocratie van wetenschappelijk gevormde mannen, die aanzien voor de Kerk aan haar vijanden afdwingen; een schaar van ridders, die samenstaan, om hare vaan tegen elke beleediging te verdedigen.

Die edele taak, het erfdeel onzer vaderen te handhaven en het schitterend licht, dat de ééne ware Moederkerk ten allen tijde over de duisternis van heidendom en barbaarschheid heeft ontstoken, op nieuw voor het oog van vriend en vijand te doen stralen in vollen glans, — die hartverheffende en verdienstelijke arbeid is weder met ernst en ijver, en met den gunstigsten uitslag ter hand genomen door den schrijver van het werk, welks titel aan het hoofd dezer regelen staat, en waaraan reeds voorlang een woord van aanbeveling en rechtmatige waardeering in dit tijdschrift werd toegezegd.

De les van onzen roemrijk regeerenden Paus Leo XIII indachtig 1), heeft de schrijver van dit *Leven van den H. Bonifacius* geen ander middel gebruikt, om de eer der waarheid en der Kerk te handhaven, dan het kalm en onbevooroordeeld raadplegen der

1) „Incorrupta rerum gestarum monumenta, siqui tranquillum et praejudicatae opinionis expertem intendat animum, per se ipsa Ecclesiam et Pontificatum sponte magnificeque defendunt". (S. D. N. Leonis PP. XIII Epistola „*Saepenumero considerantes*", 18 Aug. 1883. Vgl. *De Katholiek*, Dl. XCIII, blz. 42 vv.)

onvervalschte geschiedbronnen; en uit het edel, daar opgespoorde materiaal heeft hij van den grooten geloofsverkondiger een ontzagwekkend en tevens liefelijk beeld gevormd, de aandacht en de bewondering, niet enkel van eenvoudigen en ongeletterden, maar ook van veeleischende kunstrechters en gestrenge geschiedvorschers ten volle waardig.

Met de kalme zekerheid, die het bewustzijn der *waarheid* altijd met zich brengt, maar te elijk met den gloed, waarmeê de liefde tot zijn onderwerp hem bezielt, schetst ons de schrijver den H. Bonifacius „als eene heroieke gestalte, wier zeldzame krachten en werken ons gewone stervelingen op eerbiedigen afstand van hem doen stilstaan, terwijl zij ons tevens in liefde aantrekt, waar wij hem deelgenoot bevinden van al die fijnere eigenschappen, die tot het wezen eener schoone menschenziel behooren" (blz. 106); — als een van die groote mannen, welke nu en dan, wanneer menschenkracht te kort schiet en geen uitweg mogelijk schijnt, door den H. Geest verwekt en met bovenaardsche kracht vervuld worden; wier verschijning en werkzaamheid op zich zelf reeds een wonder is; die in het voetspoor van hunnen goddelijken Meester tredende, het Kruis weer door de wereld dragen en door die dwaasheid en zwakheid Gods de wijsheid en sterkte der wereld te schande maken (blz. 127); — als den zachtmoedigen Evangelieprediker, „*den bode des vredes onder het arme volk*", maar tevens den machtigen veroveraar, die met geen ander wapen dan het Kruis, „het Kruis met het stralende licht", geheele volkeren voor de Kerk en daarmede voor de beschaving won: „*een anderen Charlemagne*", zonder wiens voorbereidenden arbeid de Groote Karel nooit de keizerskroon van het Heilige Roomsche Rijk zou hebben gedragen (blz. 72 en 56); — als den echten Ultramontaan, onwankelbaar trouw en met heel zijne ziel gehecht aan den Stoel van Petrus, maar ook met een hart gloeiend van oprechte vaderlandsliefde (blz. 149); — als den onvermoeiden geloofsheld, „*den Paulus van het Noorden*", die, door geen vergeefschen arbeid ontmoedigd, de uitgestrekte gewesten, van de bronnen van den Rijn tot zijne uitmonding in de Noordzee, van de Alpen tot waar de Elbe zich in de Oostzee stort, in alle richtingen doorkruiste, telkens weer onverdroten opbouwend wat werd afgebroken, zelfs al werden bij één inval der Saksers meer dan dertig zijner kerken tegelijk verwoest; — als den Apostel, die met onbezweken moed en grenzeloos vertrouwen op Gods machtigen bijstand den strijd

tegen hardnekkig ongeloof en woeste barbaarschheid, tegen afgunst, ijverzucht en eerzucht volhield ten einde toe, tot hij op 75-jarigen ouderdom zijne nooit verdoofde liefde voor zijne stamverwante Friezen en tevens het reuzenwerk van zijn Apostolaat kwam bezegelen met zijn bloed, onzen vaderlandschen bodem heiligend en ons tot diepe vereering en eeuwige dankbaarheid aan hem verplichtend door zijn glorievollen marteldood (blz. 56, 151, 162).

Dat beeld treedt ons uit deze bladzijden voor de oogen. En hoewel de schrijver zich, gelijk reeds gezegd is, vol liefde en bewondering toont voor Duitschlands grooten Apostel, toch is hier geen spraak van eene doorloopende lofrede of hooggestemden lofzang, waarin de redenaar of dichter — zonder zich strenge rekenschap te vragen, of het beeld met de werkelijkheid overeenkomt — in het vuur der rede of door dichterlijke geestdrift vervoerd, den held afteekent, gelijk hij voor het oog zijner verbeelding staat. Niet aan den dichter of redenaar is hier het woord, maar aan den kalmen *geschiedschrijver*, die ons eene getrouwe en degelijke beschrijving aanbiedt van het veelbewogen leven des H. Bonifacius. De tijd van ernstige voorbereiding en strenge oefening tot wetenschap en deugd van den geleerden en heiligen kloosterling; de onophoudelijke rondreizen van den Evangeliepredikers; zijne herhaalde, in die dagen zoo moeilijke, pelgrimstochten naar de Eeuwige stad, om de lessen en den zegen van Christus' Stedehouder te ontvangen en aan diens voeten belijdenis van zijn katholiek geloof en trouwe gehoorzaamheid af te leggen, ten einde toch vooral de eenheid met den Apostolischen Stoel te bewaren; de talrijke kerkvergaderingen, die hij in zijn wijs en zorgvol bestuur als Bisschop bijeenriep, — alles wordt met nauwkeurige bepaling van tijd en plaats, voor zoover dit bij soms onvolledige historische gegevens mogelijk is, beschreven, en niets wordt vermeld, wat niet uit vertrouwbare bronnen geput is en door onwraakbare getuigen wordt bevestigd.

Het spreekt wel van zelf, dat men in een geschrift van 168 bladzijden geen uitvoerige critische behandeling kan vinden van de menigvuldige historische moeiijkheden en duistere punten, waaraan het tijdvak van Bonifacius' leven zoo rijk is. Toch heeft de schrijver deze vraagpunten niet kleingeacht of voorbijgezien, maar zich de studiën, vóór hem op dit gebied gedaan, en hier en daar — hetzij in afzonderlijke werken, hetzij in artikelen van tijdschriften, niet het minst ook in *De Katholiek* — verspreid, op uitstekende wijze ten

nutte gemaakt en telkens de bronnen aangewezen, waar nadere inlichtingen te vinden zijn. Daardoor is dit boek te gelijker tijd eene bondige, boeiende en stichtende levensbeschrijving *voor iedereen*, en niet minder eene degelijke, grondige studie, waarvan ook meer ontwikkelde beoefenaars der vaderlandsche kerkhistorie kunnen genieten.

Het feit, dat professor J. A. de Rijk „dit eerste oorspronkelijke, uit eene Nederlandsche katholieke pen gevloeide *Leven van den H. Bonifacius*" de eer heeft aangedaan er „eene bladzijde tot aanbeveling" voor te schrijven, bewijst op zich zelf reeds, dat hier *iets degelijks* wordt aangeboden. Maar wat de geleerde, ook op het gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis zoo gunstig bekende professor over dezen arbeid zegt, is hoogst vereerend voor den begaafden schrijver — wiens naam wij zoo gaarne op het titelblad hadden gezien — en eene krachtige aanbeveling voor zijn werk.

De schrijver is, volgens het oordeel van prof. de Rijk, in het vervullen van zijn „zware taak" op hoogst verdienstelijke wijze geslaagd. „Zoekt men" — zegt prof. de Rijk verder — „naar een populair, in edelen toon en over het algemeen vloeiende taal, in echt godsdienstigen, kerkelijken zin voor ons katholiek volk geschreven *Leven van den H. Bonifacius*, dan zal men in dit boek zijne rechtmatige eischen voldaan zien. Men zal méér vinden: de vrucht van zeer nauwgezette studien, hier en daar eene zielverheffende, niet op meesterachtigen toon voorgedragen toepassing, die vruchtbaar medewerken kan tot den bloei des geestelijken levens in de harten der lezers, soms uitweidingen en opmerkingen, die van groot nut kunnen zijn voor de halve of kwart-geleerden, door de richting van onze eeuw gevormd en door haar anti-kerkelijken zin in de war gebracht. Ons volk zal den H. Bonifacius zien, omschenen door het katholieke licht dat hem behoort. Wie juicht niet in deze vreugde?"

„Moge het nu gelukken, de uitgave vrij te houden van de plaag der drukfouten" — aldus eindigt prof. de Rijk — „dan wensch ik den eerwaarden en geleerden schrijver, zoowel als den werkzamen uitgever, ten volle geluk met de volbrachte en edele taak, en aan het werk-zelf den besten uitslag, de meeste verspreiding".

Van ganscher harte vereenigen wij ons met dit oordeel en deze wenschen van den hooggeschatten leermeester. Moge de schrijver zijne studien op het rijke gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis voortzetten, en zijn werk nog vele nieuwe uitgaven beleven.

Het zal ten blijvend nut zijn voor het katholieke Nederlandsche volk, en daarbij een licht voor onze protestantsche landgenooten.

Immers nog altijd schijnen sommigen onder hen over den H. Bonifacius zonderlinge denkbeelden te hebben. Nog niet lang geleden heeft de heer de Gaai Fortman door een levensschets van den H. Bonifacius in *De Heraut* op nieuw de poging gewaagd, reeds vroeger door den heer Diest Lorgion 1) met zoo ongunstigen uitslag ondernomen, om namelijk aan den Apostel van Duitschland het karakter van *Katholiek Heilige* te ontnemen en hem op min of meer bedekte wijze in de rij der voorloopers van de „gezegende hervorming" te troonen.

Een reden te meer om ons te verheugen, nu hier weder het erfdeel onzer vaderen gehandhaafd is, en wij „den H. Bonifacius zien, omschenen door het katholieke licht dat hem behoort".

C. J. JUFFERMANS.

---

1) Het is de moeite waard het antwoord aan den Heer Diest Lorgion na te lezen in *De Katholiek*, 1855, Dl. XXVII, bl. 363 vv.

HET NIEUWE PAULINISME VAN DR. W. C. VAN MANEN.

In de „praefatio" van zijn *Commentarius in Epistolam ad Galatas* 1), schreef P. Palmieri, dat de hypothese vóór ruim eene halve eeuw uitgedacht door Chr. Baur (1792—1860), om den oorsprong van den Christelijken godsdienst op natuurlijke wijze te verklaren, evenals zoovele andere bevindingen van het moderne ongeloof, bijna verouderd is: „*pene antiquata est*". Zij heeft nochtans in het begin niet weinig opgang gemaakt, zóó zelfs, dat de man eene school gesticht heeft, de Tubingsche genaamd. Hij beweerde de oplossing te hebben gevonden van het voor het ongeloof onoplosbare raadsel. Het Christendom zou zijn oorsprong verschuldigd zijn, niet aan bovennatuurlijke openbaring, niet aan den Stichter der Kerk, den Godmensch Jesus-Christus, doch aan den natuurlijken ontwikkelings-gang der godsdienstige begrippen. Hij droomde zich een strijd tusschen de twaalf Apostelen en den meer vrijzinnigen Paulus, tusschen Petrinisme en Paulinisme. De twaalven predikten een door en door Joodsch-Christendom, of liever Christen-Jodendom, waarin de Mosaïsche wet verplichtend en de besnijdenis ter zaligheid noodzakelijk was. Paulus integendeel was de voorstander van een echt vrijzinnig Christen-

1) Galopiae 1886.

dom, verklaarde de wet voor afgeschaft en opende alzoo voor de wijde kringen der Grieksche en Romeinsche wereld den toegang tot zijn Christendom. Na heftigen strijd bezweken de beide richtingen voor het veldwinnend en verzoenend Katholicisme, waarin de twee oorspronkelijke hoofdrichtingen ten slotte zich vereenigden. Dit zou hebben plaats gehad in de eerste helft der tweede eeuw. Van toen af beijverden zich de aanhangers van het nieuwe Christendom, om de sporen van dien vroegeren strijd te doen verdwijnen, en werd de geschiedenis van het oudste Christendom derwijze ingekleed, alsof van het begin de Christenen in vrede en eendracht hetzelfde geloof hadden beleden. Zoo schreef een onbekende de „Handelingen der Apostelen" met het leerstellig doel, om het verschil tusschen de Joodsch-Christelijke partij en Paulus weg te cijferen, Petrus en Paulus aan elkander gelijk te maken.

Verbazend is het getal boeken en bijdragen door Baur en zijne leerlingen geschreven, om deze nieuwe schepping der rationalistische wijsheid te verbreiden. Trouw hielpen zij elkander in het afbreken van hetgeen de overlevering over den oorsprong van het Christendom geleerd had; doch er moest ook worden opgebouwd. Daar zij echter den objectieven grond der geschiedenis hadden verlaten en het ontstaan van den Christelijken godsdienst wilden verklaren uit de abstracte en vage begrippen der Hegeliaansche wijsbegeerte, zoo kon het niet anders, of spoedig waren de meeningen verdeeld. Vinnige strijd ontbrandde in eigen boezem, en reeds vóór den dood van den stichter was zijne school door de leerlingen verlaten. De invloed echter van Baur's

vinding leeft nog altijd voort; ieder der vele bijdragen en commentaren op het Nieuwe Testament, waarmede het ongeloof ons kwistig bedeelt, ziet het „Paulinisme" in een of anderen vorm weder opdagen.

De Leidsche hoogleeraar Dr. van Manen heeft onlangs het doodgeboren kind der Tubingers in een voor ons Nederlanders nieuw kleed gedost. Hij schreef tot beantwoording der vraag naar „de geschiedenis van het Paulinisme": *Paulus, De Handelingen der Apostelen* 1).

Daar de rooster der werkzaamheden mij dit jaar de taak oplegde om de „Handelingen der Apostelen" te verklaren, verwachtte ik van dit geschrift over eenige duistere punten meer licht te zien opgaan, doch ik werd deerlijk bedrogen. Niets, letterlijk niets tot verklaring van den zin der Handelingen. Van het begin tot het einde is het alles „Paulinisme", d. i. verminking en verscheuring van den tekst ter wille dier moderne liefhebberij. Het eenige, wat ik van zijn geschrift wil aanvaarden, is de gulle bekentenis, „dat de opvatting der Tubingsche school onhoudbaar moet worden geacht" (bl. 203). Zoo verwerpt „de wetenschap" heden, wat zij gisteren voor zekere waarheid hield. De hoofdgedachte echter van Baur is ook de zijne; alleen plaatst hij dien strijd tusschen de twee denkbeeldige richtingen één of meer geslachten later. „Er is strijd tusschen Petrus en Paulus. Maar niet tusschen de dragers dier namen. Zij hebben geleefd en gewerkt, met anderen als „*leerlingen*" of „*zonen van Jezus*", terwijl geen leerstellige twisten hen ver-

1) Leiden, Brill, 1890.

deelden. Eerst na hun verscheiden werd het Paulinisme geboren" (bl. 203).

Wij kunnen het vonnis over dit „Paulinisme" in zijn jongsten vorm vrij overlaten aan den dag van morgen, die ook deze nieuwe wijsheid als eene verouderde meening zal verwerpen. Laten wij intusschen nader kennis maken met dit geschrift.

Deze bijdrage van Prof. v. M., „is gewijd aan een onderzoek naar hetgeen uit de Handelingen der Apostelen, afgezien van de brieven, kan en mag worden afgeleid voor onze kennis van Paulus en de naar hem genoemde richting" (bl. 1). Tot dezen arbeid gevoelt hij zich aangespoord, omdat „het gevaar dreigt, dat eerlang de Handelingen, met terzijdestelling van de brieven, zullen worden beschouwd als een tamelijk betrouwbare bron voor onze kennis van Paulus' leven en werken" (bl. 2). Dit nu beschouwt de schrijver als eene grove dwaling, want in zijn oordeel is de historische waarde der Handelingen ongeveer gelijk nul. Van zijn „Paulinisch" standpunt en met zijne vrije methode — indien willekeur methode heeten mag — beoordeelt hij de berichten van dezen geschiedschrijver; bijna geen enkel kan de proef zijner *tendenz*-critiek doorstaan. Op deze wijze kon hij den lezer gemakkelijk vleien met het uitzicht op „verrassende uitkomsten aangaande Paulus" (bl. 3). En toch overtreffen die uitkomsten nog de stoutste verwachting. Want „met voldoende zekerheid" vernemen wij omtrent Paulus uit de Handelingen slechts dit ééne feit: „Paulus, een ietwat jongere tijdgenoot van Petrus, heeft zich, als reizend prediker, vol ijver gewijd aan de uitbreiding van het jeugdige Christendom" (bl. 194 vv.). „Aangaande zijn

leeftijd, afkomst, karakter, gezindheid, denkbeelden en werkkring, zegt het [vertrouwbare gedeelte der Handel.] ons rechtstreeks niets" (bl. 192). De Paulus, dien wij van onze jeugd hebben leeren kennen, zooals hij daar staat beschreven in onze kanonieke Handelingen, „is geen geschiedkundige figuur"; hij is „een herschepping en verheerlijking van dezen [historischen] Paulus, handwerksman-reiziger [sic!] in den dienst van het oudste Christendom en geestverwant der eerste leerlingen" (bl. 197).

Niet minder verrassend is de weg, dien Prof. v. M. gevolgd heeft, om tot deze „uitkomsten" te geraken. Zijne subjectieve en geschiedkundig valsche bevinding over de wording van het Christendom stelt hij als bewezen waarheid voorop, en van dit vooroordeel gaat zijne bewijsvoering uit. Het verwijt van apriorisme, dat den katholieken exegeet door het modernisme zoo vaak ten laste gelegd wordt, drukt in zijne volle zwaarte op deze bijdrage van den hoogleeraar.

„De oude katholieke opvatting omtrent de oudste geschiedenis onzer godsdienst is onhoudbaar" (bl. 203). Deze enkele trek is hem voldoende, opdat de geschiedenis van 19 eeuwen den loop zijner redeneering niet hindere! Zoo vereffent hij het terrein, waarop hij zijn gebouw der Christelijke Kerk zal optrekken. Ziehier in enkele woorden, hoe ZHG. zich de wording van onzen godsdienst droomt.

De oudste leerlingen van Jesus, waaronder de twaalf Apostelen en weldra ook Paulus, zijn geen Christenen, doch Joden: „Zij vormen een richting, een sekte onder de Joden... Het middelpunt hunner bijzondere overleggingen is Jezus,... in wien zij, naar het schijnt, den

aan de vaderen beloofden Messias erkennen. De dingen aangaande Jezus elkander in herinnering brengen en aan anderen verkondigen, ziedaar wat hen van de overige Joden onderscheidt [geen dogmatisch onderscheid, geen enkel nieuw geloofspunt] en tevens noopt zich toe te leggen op een streng zedelijken levenswandel en onderlinge liefde" (bl. 199). Zoo waren zij dus ongeveer gelijk aan onze ethische modernen! De vraag, wie Jesus was, welk aandeel Hij gehad heeft in de stichting van onzen godsdienst, wat Hij aan zijne Apostelen leerde, — wordt door prof. v. M. zorgvuldig ontweken. Hij wist, dat deze vraag, die zich opdringt bij de bespreking van de wording des Christendoms, het groote struikelblok — de steen van Daniël! — voor Baur en zijne volgers was. Daarom spoedt de hoogleeraar zich voort: „Het eerste geslacht, misschien wel meer dan één, is voorbijgegaan. Onder „*leerlingen*" [benaming van „Joden", die zich „met de dingen aangaande Jezus" bezig hielden] buiten Palestina, met name te Antiochië in Syrië, openbaart zich de neiging, om zich los te maken van het Jodendom en ook in andere opzichten met de overlevering te breken. Het verkeer in de heidenwereld en het opnemen van vele voormalige heidenen in den broederkring, mogen wij onderstellen, hebben die neiging doen ontstaan en gevoed. De invloed der Grieksch Romeinsche beschaving, niet het minst de uit Alexandrië ..... overgebrachte schriftgeleerdheid en wijsbegeerte, oefenen daarbij een beslissenden invloed". Uit deze natuurlijke oorzaken „wordt *het Evangelie van Gods genade* geboren; de blijde boodschap ... dat de Allerhoogste God zijn Zoon, den Christus, heeft gezonden....." Zóó

zijn „de *leerlingen*, van eene sekte der Joden, *Christenen* geworden" (bl. 200 vv.).

Wat dunkt u, lezer, van deze natuurlijke (?) verklaring van de wording des Christendoms? Zoodanig is de uitkomst, waartoe de „wetenschap" na meer dan eene halve eeuw zwoegens gekomen is! Het deert haar niet, dat die verklaring in strijd is met het eenparig getuigenis der Christelijke oudheid, dat zich onmiddellijk aan de apostolische geschriften aansluit; moedwillig sluit zij de oogen voor de ongerijmdheid eener verklaring, welke niets verklaart en de verheven waarheden van het Christendom doet ontspringen aan de bron der diep bedorven „beschaving" van Grieken en Romeinen, der met allerlei dwalingen overladen oostersche „wijsbegeerte". Moest de hoogleeraar, die „elk geloof" wil binden „aan den regel", dat „het begint te stellen, zonder te bewijzen" (bl. 182), als man der „wetenschap" het niet beneden zich achten, zelf dien regel te volgen? Zijne éénige verontschuldiging is, dat voor zulke ongerijmdheden zelfs geen schijnbewijzen te vinden zijn.

Uit zijne ongerijmde en geschiedkundig valsche bewering over den oorsprong van den Christelijken godsdienst vloeit rechtstreeks de romantische voorstelling van prof. v. M. over het ontstaan van de Handelingen.

Raadplegen wij de overlevering, dan is het onloochenbaar, dat de H. Lucas, de reisgezel van den H. Paulus, de Handelingen, zooals ze in den kanon zijn opgenomen, geschreven heeft. Hiervoor pleiten vooreerst al die getuigen der hoogste oudheid, die Lucas als den schrijver van het derde Evangelie noemen, want het staat boven allen twijfel, zelfs prof. v. M. erkent het, dat de schrijver

der Handel. „dezelfde is, aan wien wij ons derde Evangelie... danken" (bl. 159). Eusebius 1), de vader der kerkelijke geschiedenis (265—340), plaatste de Handel. onder τὰ ὁμολογούμενα, d. i. onder die klasse van h. boeken, die eenstemmig door allen werden erkend, over wier canoniciteit en echtheid nooit of nimmer was getwijfeld. Wij vinden dan ook reeds bij de Apostolische Vaders, die onmiddellijk na het tijdvak der Apostelen optraden, niet onduidelijke bewijzen, dat zij dit boek gekend en gebruikt hebben. Aanhalingen of zinspelingen, aan dit geschrift van Lucas ontleend, lezen wij bij den H. Clemens Rom. 2), bij den H. Barnabas en den schrijver der *Didache* 3), bij den H. Ignatius 4), bij den H. Polycarpus 5). In het midden der tweede eeuw treedt als historische getuige op de H. Justinus 6), en ná hem spreekt de stem der overlevering steeds luider over den H. Lucas, als schrijver der Handelingen. Noemen wij slechts het naar Muratori genoemd fragment of den Kanon der Roomsche Kerk, die waarschijnlijk uit het jaar 175 dagteekent 7), den H. Irenaeus 8), Tertulliaan 9), die ook prof. v. M. — doch, met voorbijgaan van de boven aangehaalde ouderen, „als de oudste getuigen" (bl. 163) — erkent.

---

1) *Hist. Eccles.* III, 25.

2) I Cor. II, vgl. Hand. XX, 35. Zie Funk, *Patres Apost.* I, p. 571; II, p. 359.

3) S. Barn. *Ep.* 19 en *Διδαχή*, 4, vgl. Hand. IV, 32.

4) *Smyrn.* 3, vgl. Hand. X, 41; *Magn.* 5, vgl. Hand. I, 25.

5) *Ad Phil.* I, vgl. Hand. II, 24.

6) *Apol.* I, 50, vgl. Hand. I en II; *Cohort. ad Graec.* 10, vgl. Hand VII, 22; *Dial. c. Tryph.* 36, vgl. Hand. XXVI, 22.

7) Lin. 34 sqq.

8) *Adv. haer.* III, 14.

9) *De jejun.* 10; *De praescript.* 22; 23.

Wij weten, hoe weinig de hoogleeraar hecht aan het *argumentum ex auctoritate*. Ook hier verwerpt hij lichtvaardig dat historisch gezag; hij weet, dat „de overlevering Lucas noemt als schrijver van onze Handelingen.... zonder er eenige waarde aan te hechten" (bl. 159). Het behoort zoo tot den goeden toon in de moderne „wetenschap" de Christelijke oudheid, als verstoken van alle begrip van critiek, op zijde te zetten. „De schrijver", zegt prof. v. M. (bl. 159), „heeft zijn naam niet genoemd en het zou vruchteloos zijn, daarnaar te raden"!

De hoogleeraar acht „de Handel. geschreven niet vroeger dan omstreeks het jaar 125, liefst tusschen 125 en 150" (bl. 164). De lezer oordeele, hoe de redenen, die voor deze meening worden gegeven, geheel en al steunen op de „dogmatiek" van ZHG., op zijne ontkenning der bovennatuurlijke openbaring.

„De schrijver", zoo zegt hij, „spreekt, XX, 24, 25, 38, uit het bewustzijn dat Paulus' loopbaan is geëindigd, alzoo naar de gewone opvatting: na het jaar 64".

Prof. v. M. ziet hier bij vergissing (?) eene profetie door Paulus over zijn naderend einde uitgesproken; daar deze echter in zijn stelsel eene ongerijmdheid is, zou Lucas na Paulus' dood, dien hij in 64 stelt (?), hem die profetie in den mond hebben gelegd. Volgens den tekst der Handel. spreekt niet „de schrijver" Lucas, doch Paulus, die aan „de ouderlingen der kerk van Ephese" mededeelt, dat hij volgens menschelijke berekening zijn sterven aanstaande acht. De geschiedenis leert, dat Paulus zich hierin vergist heeft; hij was dan ook zelf later van gevoelen veranderd, want uit zijne eerste ge-

vangenis te Rome schreef hij aan Philemon (vs. 22), dat hij wel hoopte naar Kolosse te komen.

Zijn betoog vervolgend, schrijft ZHG.: „Stellig ook na het jaar 70 [schreef L. de Handel.], want zijn eerste boek, ons derde Evangelie, onderstelt de verwoesting van Jeruzalem, Luc. XXI, 20—24".

Wie dit bewijs wil aanvaarden, moet met prof. v. M. goedvinden, alle bovennatuurlijke vóórwetenschap en voorzegging, ook in den Godmensch, te ontkennen, en den Evangelist Lucas voor een bedrieger te houden. Dan eerst is de onderstelling mogelijk, die de hoogleeraar doet: Lucas schreef na de verwoesting van Jerusalem dit „vaticinium ex eventu" en was onbeschaamd genoeg het aan Jesus als eene voorzegging in den mond te leggen!

Een kunststuk van redeneering vult de jaren aan, die nog resten van 70 tot 125 of 150: „De schrijver [Lucas] staat ver genoeg van de Apostelen af, om verschillende legenden [lees: mirakelen] zonder schroom en, naar het schijnt volkomen te goeder trouw, te kunnen verbinden aan de beschrijving van hun optreden en lotgevallen" enz.

Prof. v. M. redeneerde, naar het schijnt volkomen te goeder trouw, aldus: wij lezen in de Handel. vele mirakelen; de „wetenschap" nu heeft uitgemaakt, dat dergelijke zaken niet gebeuren; het zijn alzoo legenden. Daar echter legenden na verloop van tijd ontstaan, leefde de schrijver dus minstens eene halve eeuw na het tijdvak der Apostelen. Waar schuilt de fout der redeneering? Is het niet in de „dogmatiek" van den Hoogleeraar?

Hoe prof. v. M. oordeelt over de *historische geloofwaardigheid* der Handel., blijkt ons uit zijne verhande-

ling (bl. 58 vv.) over „de geschreven oorkonden", welke de schrijver voor de samenstelling van zijn boek zou gebruikt hebben. Als vrije schepping en vrucht van de verbeelding des hoogleeraars worden wij begiftigd met drie nieuwe geschriften, wier bestaan de geschiedenis tot heden zelfs niet vermoedde. Het zijn de „Handelingen van Paulus", de „Handelingen van Petrus" en het „Reisverhaal".

De hoogleeraar heeft ontdekt, dat de aanhangers der „nieuwe richting", die „van een sekte der Joden Christenen waren geworden", deze beweging vastknoopten „aan den naam van Paulus". „Zij komen er toe zijn leven te beschrijven", niet zoozeer uit „bekende overleveringen en geschreven oorkonden", doch om uitdrukking te geven aan „een verhevener beeld van Paulus' leven en werken" (bl. 201 vv.). Met deze woorden roept ZHG. uit het rijk der schimmen de „Handelingen van Paulus" op, een geschrift, van welks voormalig bestaan de geschiedenis niets weet 1), noch „waar, wanneer en door wien" het zou zijn opgesteld (bl. 121). Niet zonder nevenbedoeling echter acht prof. v. M. het geschreven „door een, die reeds ver genoeg van Paulus afstond om zonder schroom zich te kunnen vermeien in het verhalen van onderscheiden legenden, die de dichtende overlevering had weten te verbinden aan den persoon en de werkzaamheden van Paulus" (bl. 122). Met zulk een genialen trek ontdoet hij zich in ééne van al de mirakelen, die in onze Handelingen over Paulus verhaald worden. Blijkens

---

1) Eusebius, *H. E.* III, 25, 4 noemt onder de apocryphen: *τῶν Παύλου Πράξεων ἡ γραφή*. Of dit geschrift eenige overeenkomst had met zijne „Handel. v. Paul.", weet Prof. v. M. niet; hij acht het „niet onmogelijk", meer niet (bl. 122).

hetgeen de hoogleeraar over deze „hoofdbron" schrijft, is hare geschiedkundige waarde al zeer gering: „waarheid en verdichting" zijn er „op in het oog loopende wijze vereenigd" (bl. 197); wat erger is, ZHG. wil ze geschreven hebben met het booze doel om te bedriegen: om te „bewijzen, dat de aan [Paulus'] naam verbonden richting wortelt in een eerbiedwaardig verleden, terwijl het ... niet te loochenen is, dat de beweging, die wij nu gevoegelijkst het Paulinisme heeten, inderdaad nieuw is" (bl. 202). Uit dit alles kunnen wij opmaken, welken eerbied Prof. v. M. heeft voor de geschiedenis, die ons in de zestien laatste hoofdstukken der Handelingen verhaald wordt, want zijne „Handel. v. Paulus" zijn „hoofdbron bij het schrijven van H. XIII—XXVIII" (bl. 143).

Nog minder is de geschiedkundige waarde der „hoofdbron", door prof. v M. uitgedacht voor het schrijven van de eerste helft der Handelingen (I—XII). Toen „de strijd" tusschen de „leerlingen uit den ouden kring" en „de nieuwe richting, het Paulinisme, zijn belang had verloren en kon worden bijgelegd", was een zeker iemand bedacht, „Petrus, den held en patroon der *leerlingen* in naar hem genoemde Handelingen" te teekenen „overeenkomstig het model van den Paulus der HPA [Handel. v. Paulus]" (bl. 202). Met deze enkele woorden schept de heer v. M. het geschrift: de „Handelingen van Petrus". Al zwijgt de overlevering over dit nieuw gewrocht, toch weet ZHG. precies wat „de onbekende schrijver" van dit werk zijner verbeelding bedoelde: „het is duidelijk [sic!], dat hij de verheerlijking beoogde van Petrus en diens kring". Als bron voor historie kan het niet gelden, want „het doel des schrijvers was niet om licht te doen

opgaan over het geschiedkundig verleden, maar om Petrus te doen kennen als de evenknie van Paulus" (bl. 132). Zoowel deze schrijver als Lucas, die hem als bron gebruikte, „hebben hun best gedaan om Petrus en Paulus op één lijn te plaatsen" (bl. 126). Tot staving dezer bewering schrijft prof. v. M. eene bewijsvoering, die te klemmend is, dan dat wij ze geheel mogen verzwijgen 1). Hij bewijst namelijk zijne stelling uit „de treffende overeenkomst in de teekening van Petrus in het eerste en van Paulus in het tweede deel onzer kanonieke Handelingen" (bl. 126). En wel vooral uit de mirakelen, die van weerszijden verhaald worden. Bij voorbeeld: heeft Paulus volgens zijne legendarische „Handelingen" te Lystre een kreupelgeborene genezen (XIV, 8 vv.), de schrijver van de „Handel. v. Petrus" zorgde voor „een tegenhanger"; daarom teekende hij „tot verheerlijking" van zijn held de genezing van den kreupelgeboren bedelaar (III, 2 vv.); immers „in beide gevallen heet de ongelukkige *van zijne geboorte af kreupel* en schuilt de kwaal in *zijn voeten*". Terwijl de eene „ergens *zat*", wordt de andere „gedragen en *neergezet*", enz. (bl. 128). Nog sterker bewijs! De genezing van den lammen Aeneas (IX, 32 vv.) is „tot verheerlijking" van Petrus door den schrijver zijner Handel. verdicht volgens het model, dat hij in „de Handel. v. Paulus" las, de genezing namelijk van Publius op Melita (XXVIII, 8): want, let wel, de eerste „had *acht* jaar moeten *liggen*", en deze, het model, „had *eenigen tijd*

1) Zij is ontleend aan Holtzmann, *Apostelgeschichte* (Schenkel's *Bibellexicon*, I, p. 213), aan Davidson, *Introd.* II, p. 276, aan Renan, *Les Apôtres*, Introd. p. XXVIII.

met koorts en buikloop te bed *gelegen*" (bl. 131). Risum teneatis, amici!

Op zulke zwaarwichtige argumenten berust de „wetenschappelijke" overtuiging van den hoogleeraar omtrent de „Handelingen van Petrus", waarin hij „minder eenvoud, meer onnatuur [sic!] en overdrijving, nieuwe proeven van den voortgezetten arbeid der dichtende legende" (bl. 127) heeft aangetroffen.

Uit die twee „hoofdbronnen" en uit het „Reisverhaal", een geschrift, waarvan wij „nergens eenig spoor aantreffen" (bl. 96), putte volgens Prof. v. M. de onbekende schrijver onzer kanonieke Handelingen. „Het elders gevondene besnoeiende, wijzigende en uitbreidende" (bl. 148), soms „onhandig" (bl. 47), zoodat hetgeen Lucas schreef hier „dwaasheid" (bl. 50), daar „belachelijk" (bl. 81) is, sierde die schrijver dat alles op, met hetgeen „vrucht van zijne verbeelding, van zijn nadenken.... van zijne bijzondere opvatting van het verleden en mitsdien in zekeren zin zijne vrije schepping mag heeten" (bl. 18). Zoodanig is de korte inhoud van den roman, door prof. v. M., hoewel niet oorspronkelijk, gedicht, dien hij „zijne deugdelijke overtuiging omtrent het ontstaan der Handelingen" wil heeten (bl. 2). In die mate beheerscht hem zijn „Paulinisch" vooroordeel, dat hij aan den schrijver der Handel. „het leerstellig doel" toeschrijft, dat ZHG. zelf beoogt met het schrijven zijner bijdrage: „De lezer moet gewonnen worden voor het Paulinisme en dit Paulinisme worden ontdaan van wat het [in zijn Tubingschen vorm] aanstootelijks mocht aankleven in de schatting van minder vrijzinnigen" (bl. 156).

Het betoog, dat Lucas — „gelijk wij den schrijver gemakshalve noemen" (bl. 9) — „geschreven bronnen heeft geraadpleegd", levert prof. v. M. op eigenaardige wijze. Hij vindt in de Handelingen „verschillende voorstellingen en meermalen tegenstrijdige overleveringen" en tevens „duidelijke sporen van het gebruik van geschreven oorkonden" (bl. 45).

Het zou een onmogelijke eisch zijn het geheele betoog van den hoogleeraar (bl. 23—58), waarin de dwaaste beweringen opeengestapeld liggen, nauwkeurig te toetsen; om echter de moderne critiek in hare waarde te kenschetsen, zijn enkele staaltjes voldoende.

Diegenen onder de zoogenaamde „tegenstrijdige overleveringen", welke slechts de volslagen onwetendheid bewijzen van den hoogleeraar in de eerste waarheden van den Christelijken godsdienst, gaan wij met een enkel woord voorbij.

Zoo schrijft ZHG.: „Twee overleveringen zijn hem [Lucas] bekend betreffende het bezit van den heiligen geest. Volgens de eene kan men Christen en zelfs ten bewijze daarvan gedoopt zijn, zonder dien geest te bezitten" (bl. 24). „Daarentegen is, volgens eene andere overlevering, het bezit van den heiligen geest toetssteen en kenmerk van den Christen" (bl. 25). — En verder: „Eene andere dubbele overlevering betreft het hoogste gezag onder Christenen en wijst als zoodanig aan den eenen kant, zeer beslist *de apostelen* aan" (bl. 26). „Naast deze overlevering kent Lucas eene andere, volgens welke het hoogste gezag onder Christenen, niet berust bij *de apostelen*, maar bij den heiligen geest" (bl. 27).

Dergelijke voor ons tastbare ongerijmdheden zijn het

noodzakelijk gevolg van onkunde der Christelijke leer over de sacramenten en de genade, over het onzichtbaar en zichtbaar oppergezag in de Kerk van Christus. De hoogleeraar, die van deze waarheden niets wil weten, „lastert, wat hij niet kent", als hij zich waagt aan de verklaring van geschriften, die de kennis dier waarheden onderstellen.

Andere „dubbele" of „tegenstrijdige overleveringen" zijn blijkbare dwalingen van den hoogleeraar op geschiedkundig, exegetisch en taalkundig gebied.

„Aan wien is de eerste kerstening van heidenen te danken?" (bl. 29). Naar de bevinding van den hoogleeraar, „kent Lucas verschillende antwoorden op die vraag". Want „volgens den een: aan den evangelist Philippus, die optrad onder de Samaritanen". Weet ZHG. niet, dat de Samaritanen niet tot de heidenen gerekend worden? Wij verwijzen hem dan naar Winer 1), die aantoont, dat zij aanbidders zijn van Jehova, de „thora" van Moses en de besnijdenis aannemen. Ook Prof. Kuenen 2) weet beter; hij erkent, dat zij van oudsher „Jahveh gediend hadden; ... door de Joden — na de Babyl. ballingschap — teruggestooten, zijn zij niet van den Jahveh-dienst vervreemd geworden; ... van het tijdstip af, dat zij een Jahvehtempel op Gerizim stichtten, zuiverden zij hun Jahvisme allengs van vreemde bestanddeelen". Prof. v. M. dwaalt dus, als hij ter wille zijner hypothese de Samaritanen tot heidenen wil verlagen. Zij worden dan ook, zoowel in de Evangeliën (Matth. X, 5; Joan. IV, 9), als in de

1) *Realwörterbuch*, i. v. Samaritaner.

2) *De godsdienst van Israël*, II, bl. 109 vv.

Handelingen (I, 8) én van de heidenen én van de Joden onderscheiden, omdat zij om hun half-heidenschen oorsprong den overgang vormden tusschen beiden en den dienst van Israël's God met heidensche bijgeloovigheden verontreinigden. Daarom werd, volgens den uitdrukkelijken wil van Christus (Hand. I, 8), aan hen het Evangelie verkondigd, alvorens Petrus Cornelius en de zijnen, als de eerstelingen der heidenen, in de Kerk opnam.

Wat prof. v. M. verder meent gevonden te hebben (bl. 30), als antwoord op zijne vraag naar „de eerste kerstening van heidenen", pleit niet voor zijne exegetische scherpzinnigheid. Want die „mannen van Cyprus en Cyrene" (XI, 19—22) predikten voor de „Grieken" te Antiochië, nadat Petrus, als Hoofd der Kerk, hen door zijn voorbeeld was voorgegaan. Dit blijkt vooreerst uit de orde van het verhaal: *eerst* meldt Lucas (X) de bekeering van Cornelius en de zijnen; *daarna* (XI, 19) de prediking aan de Grieken te Antiochië. Welnu „met de eischen der tijdrekenkunde is [door Lucas] behoorlijk rekening gehouden. Zeer geleidelijk volgen elkander de verhalen" (v. M. bl. 6). Doch ook het verhaal zelf geeft dit duidelijk te kennen. Immers uit het betoog, door Petrus geleverd, dat „God ook aan de heidenen de bekeering ten leven had gegeven" (XI, 18), besluit Lucas, verhalend: „Zij dan (*οἱ μὲν οὖν*)..., eenige mannen uit Cyprus en uit Cyrene verkondigden den Grieken den Heere Jesus" (XI, 19 vv.).

De hoogleeraar wil eindelijk „aan Barnabas en Paulus, die... als predikers van het Evangelie de wereld ingingen", de eerste bekeering van heidenen zien toegeschreven. Had ZHG. de tijdrekenkunde der Handel.

bestudeerd, het zou hem gebleken zijn, dat Cornelius bijna twee jaren Christen was (a° 40), toen Paulus zijne eerste apostolische reis aanving (a° 42). Mogen wij den hoogleeraar den commentaar van Patrizi 1) aanbevelen, vooral geschreven om de chronologische vragen der Handel. op te helderen; deze katholieke exegeet, priester der Sociëteit van Jesus, zal hem voor dergelijke dwalingen behoeden.

Met herhaalden aandrang komt prof. v. M. gedurig terug (bl. 31—32, 166, 170, 176, 189) op de tegenspraak, die hij meent gevonden te hebben in *den leeftijd van Paulus*, waar deze in de Handelingen optreedt. Volgens de eene voorstelling, zegt hij, „staat deze apostel in leeftijd gewoonlijk op één lijn met de twaalven. Hij woont den dood van Stephanus bij, die zeer vroeg het slachtoffer zijner christelijke overtuiging [sic!] is geworden; en hij is toen reeds oud genoeg, om onmiddellijk daarna de ziel te zijn eener bloedige vervolging, VII, 57—VIII, 3" (bl. 31). — „Volgens eene andere overlevering moet hij vrij wat jonger zijn geweest. Hij is nog een „jongeling", als Stephanus wordt gesteenigd en kan, als νεανίας, naar het schijnt, weinig meer doen dan de kleederen bewaren van hen, die het beulswerk verrichten, VII, 58" (bl. 32).

Moeten wij nu waarlijk den Leidschen hoogleeraar de beteekenis van νεανίας gaan verklaren? Weet hij niet, of wil hij niet weten, dat zoowel Latijnen als Grieken aan het woord *adolescens*, νεανίας eene veel wijdere beteekenis toekenden, dan wij aan het woord *jongeling*?

---

1) F. X. Patritii *In Actus Ap. Comment.* Romae, 1867.

Wij lezen, dat Cicero 1) L. Crassus, een man van 34 jaren, *adolescens* noemt, dat Sallustius 2), sprekende over den 33- (volgens sommigen 35-) jarigen C. Caesar, hem *adolescentulus* betitelt; dat Brutus en Cassius als praetoren, op 40-jarigen leeftijd, door Nepos 3) en ook door Cicero 4) *adolescentes* worden geheeten 5). Dezelfde beteekenis had bij de Grieken het woord νεανίας. Dit getuigt Phavorinus 6): „Νεανίσκος ἀπ' ἐτῶν εἰκοσιτριῶν ἕως ἐτῶν τριακοντατεσσαρῶν ἢ τεσσαράκοντα ἑνός: jongeling is iemand van de 23 tot de 34, of 41 jaren". Eveneens Schleusner 7): „E more loquendi Graecorum νεανίαι, νεανίσκοι et νέοι etiam ii dicuntur qui annum tricesimum egressi sunt, viri, qui adhuc sunt annis florentibus; sic Davides, cum Goliatho certamen ingressurus, a Josepho 8) νεανίσκος vocatur". Dit blijkt ten overvloede uit Xenophon, die νεανίσκος met ἀνήρ (man) naar willekeur verwisselt 9). Doch ook de H. Schrift volgt dit Grieksch spraakgebruik: b.v. Matth. XIX, 22 vgl. Luc. XVIII, 18, waar de rijke νεανίσκος een ἄρχων, aanzienlijk man of overste, genoemd wordt. Is deze de beteekenis van νεανίας, dan kon Lucas, die volgens v. M. (bl. 59) goed en zuiver Grieksch schrijft, Paulus νεανίας noemen, toen hij volgens de berekening van Patrizi 10) ongeveer dertig jaren

1) *De orat.* L. II, c. 2.
2) *Bell. Catilin.* c. 49.
3) *T. Pomp. Att.* c. 8; 16.
4) *Philipp.* II, c. 44.
5) Vgl. Forcellinus: *Lexicon* i. v. adolescens.
6) *Lexicon* i. v. νεανίσκος
7) *Lexicon in N. Test.*
8) *Ant. Iud.* VII, 9, § 2.
9) *Cyrop.* VIII, 3, 25, 26 (edit. Lips. Dindorfii 1871).
10) In h. l.

oud was. Heeft ZHG. dit goed begrepen, dan zal het hem weinig moeite kosten, om de overige teksten, die hij met den ouderen of jongeren leeftijd van Paulus in verband wil brengen, in hunne ware beteekenis te verklaren. Wat echter zijne eigen vinding is, b.v. dat Paulus „weinig meer doen kon, dan de kleederen bewaren", dat „hij als jeugdig toeschouwer zich niet in den strijd mengde" (bl. 32), zal de hoogleeraar, als gevolg zijner dwaling omtrent *νεανίας* gaarne herroepen.

Door verdraaiing van den zin der woorden vond ZHG. „tegenstrijdige overleveringen". Hetzelfde hulpmiddel, zoo het geen onkunde is der Grieksche oudheden, moet dienst doen om „duidelijke sporen van het gebruik van geschreven oorkonden" aan te wijzen.

Wij lezen (bl. 52): „Op den Areopagus te Athene stond men terecht. Men kwam er, om zich te verantwoorden. Er was geen leerstoel voor wijsbegeerte van den godsdienst, ten behoeve van den gaanden en komenden man. Heeft Lucas wellicht in zijne bron gevonden, dat Paulus zich ook te dier plaatse voor de bevoegde macht heeft moeten verdedigen en is daaruit de uitdrukking te verklaren, die zoo vreemd klinkt met het oog op den volkomen vrij zich bewegenden reiziger-prediker [sic!] *ἐπιλαβόμενοί τε αὐτοῦ ἐπὶ τὸν Ἄρειον πάγον ἤγαγον*, XVII, 19?" 1).

De geestige wijze, waarop ZHG. deze proef voordraagt, is wellicht oorzaak, dat de lezer de strekking zijner woorden niet aanstonds heeft begrepen. Hij wil be-

---

1) „Hem medenemende, brachten zij hem op den Areopagus". Vert. Beelen.

wijzen uit de verwarde voorstelling van het verhaal (XVII, 19—31), dat Lucas eigen vinding „onhandig" verbindt met hetgeen hij „in zijne bron" zou hebben gevonden. Terwijl Lucas den Apostel Paulus zich vrij te Athene laat bewegen (vs. 17), wordt hij te gelijk voor de Atheensche rechtbank gebracht (vs. 19). Dit zou blijken uit het woord ἐπιλαμβάνεσθαι, en vooral omdat de Areopagus hier de Atheensche rechtbank beteekent. Het een en ander is valsch.

De Areopagus Ἄρειος πάγος is, gelijk de naam aanduidt, eigenlijk de heuvel van Ares, of van Mars, woordelijk *Martius collis*. Op dezen heuvel, ten N.W. van de Akropolis gelegen, was een open ruimte of plein, waarop het vermaarde Atheensche gerechtshof zijne zitting hield; dit tribunaal ontleende aan dien heuvel zijn naam en werd eveneens Areopagus (ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλή) geheeten. Waar dus de Areopagus genoemd wordt, kan òf dat plein òf het gerechtshof van dien naam bedoeld zijn. Want het staat vast, dat de Areopagus een heuvel en op dien heuvel een open ruimte of plein was. Dit blijkt uit het verhaal van Herodotus (VIII, 52). Hij spreekt daar van Xerxes' tocht, die een paar dagen vóór den slag van Salamis (480 v. Chr.) de grootendeels verlaten stad Athene binnengerukt is. De Perzen, zoo zegt hij, hadden zich opgesteld op den heuvel, die tegenover de Akropolis ligt, en dien de Atheners den Areopagus noemen 1). — Er was dus op dien heuvel een vrij groote ruimte of

---

1) Οἱ δὲ Πέρσαι ἱζόμενοι ἐπὶ τὸν κατάντιον τῆς ἀκροπόλιος ὄχθον, τὸν οἱ Ἀθηναῖοι καλέουσι Ἄρήιον πάγον κ τ λ.

plein, waar de Perzen zich konden stellen. Doch ook de beschrijving van den zetel dier beroemde rechtbank onderstelt het bestaan van dat plein. Het tribunaal van den Areopagus hield zijne zittingen in de open lucht; de rechters zaten neder op steenen banken; er waren twee rotsblokken, een rechts, een links, waarop zij stonden, die tot de vergadering het woord voerden.

Wat nu bedoelt Lucas, als hij zegt, dat zij Paulus op den Areopagus brachten? Dr. Beelen antwoordt: „Aan de rechtbank van den Areopagus valt hier niet te denken: Paulus stond niet *voor* de vierschaar van dien naam, maar *op* den heuvel van dien naam. Deze heuvel was een zeer geschikte plaats om in de open lucht tot velen te gelijk het woord te voeren; daarom bracht men Paulus derwaarts". Eveneens verklaren Lipman 1), van Etten 2), Patrizi 3), Crélier 4). Doch daar het gezag dezer *katholieke* geleerden aan Prof. v. M. misschien onbekend is, voegen wij er nog twee gezagvolle uitspraken bij van Protestanten Rosenmüller 5) en Döderlein 6): „Dass der Apostel Paulus dort [voor dat gerechtshof] wegen Religionssachen vorgefordert worden, beruht auf

---

1) *Het nieuwe Test.* Nederl. vert. met aant. 's Bosch, 1861.

2) *Gesch. der Kerk gedur. het tijdv. d. Apost.* Amst. 1890.

3) *In Act. Ap. Comment.*

4) *Les actes des Apôt.* Paris, 1887.

5) *Scholia in N. T.* III, p. 238: „Areopagus, q. d. Martis collis, vel simpliciter de loco, vel de collegio judicum Athen., quod ibi erat, accipi potest. Hoc loco ipse collis Martius intelligitur..... Ducebant vero Paulum non ad judicium, sed ut explicaret doctrinam suam, quod ibi multi esse solerent homines eruditi, senatores, oratores et alii". Edit. 5*a*, Norimbergae, 1804. — Eveneens Winer *Realwörterb.* i. v.: „Von diesem Hügel herab (nicht vor den Richteren) sprach Paulus die bekannte Rede."

6) *Excyclopädie* von Ersch und Gruber i. v. Areopagus.

einen Missverstand von Apostelgesch. XVII, 19, 22". Deze verklaring wordt dan ook gevorderd door den samenhang van het verhaal, zooals Patrizi terecht opmerkt. Niets is er in den gewijden tekst, wat ons aan de βουλή, het gerechtshof, doet denken. Er is spraak noch van beschuldiging, noch van aanklacht; zij wilden slechts weten, wat voor nieuws hij hen brengen zou. Wufte nieuwsgierigheid, zegt Lipman, niet godsdienstijver of godsdiensthaat, wordt door den beknopten, maar nauwkeurigen Lucas (vs. 21) als drijfveer aangegeven; ook Paulus' rede 1) is gericht tot Atheners, niet tot rechters, om heidenen te evangeliseeren, niet om zich tegen eene beschuldiging te verdedigen. Daarmede strookt ook de afloop. Geen vonnis werd geveld, Paulus werd niet in hechtenis genomen; doch de omstanders waren verdeeld: eenige dreven den spot met hem — dat zouden de *ernstige* Areopagieten niet hebben gedaan; anderen zeiden: wij zullen u daarover andermaal hooren — ook vreemd in den mond van zulke rechters (v. 32). En dan „gaat Paulus uit het midden van hen" (v. 33). Wie weet, hoe nauwkeurig de Atheners zich uitdrukten in hunne rechtstaal, zal niet gelooven, dat hier maar in de verte gedacht is aan een proces of aanklacht. Want de H. Lucas zou dan ten minste een of ander woord gebezigd hebben, dat daarbij te pas kwam. Het schijnt,

1) Prof. v. M. noemt deze rede (bl. 22): „een onbegrijpelijk magere evangelieprediking"! Wat vooroordeel toch vermag! v. Etten en Dr. Beelen bewijzen, dat deze rede een meesterstuk is van kernachtige en voorzichtige welsprekendheid. Het schijnt ook, dat Prof. v. M. er niets van verstaan heeft; volgens hem is die rede „een pleidooi voor de stelling, dat de nieuwe godsdienst aansloot bij de oude heidensche der Grieksch-Romeinsche wereld". Daar staat geen jota van in!

dat Prof. v. M. eenigen steun voor zijne valsche bewering gezocht heeft in het woord: ἐπιλαβόμενοι. Dit wordt ook gebezigd in den zin van „geweldadig opbrengen voor den rechter, naar de gevangenis" enz. 1). Doch Lucas kent ook de andere beteekenis en gebruikt het woord op twee andere plaatsen der Handel. (IX, 7; XXII, 19), waar van vriendelijke bejegening spraak is 2). Zoo ook hier: ἐπιλαβόμενοί τε αὐτοῦ ἐπὶ τὸν Ἄρειον Πάγον ἤγαγον: (op vriendschappelijke wijze, na beleefde uitnoodiging) namen zij hem mede en brachten hem op den Areopagus. Ten slotte merken wij nog op, dat volgens Döderlein 3) de zittingen van dit Atheensche gerechtshof gehouden werden aan het einde van elke maand op drie achtereenvolgende dagen en wel (wat echter door sommigen wordt betwijfeld) bij nacht. Ook dit noodzaakt ons in het verhaal van Lucas te denken, niet aan het gerechtshof van den Areopagus, doch aan het plein van dien naam. Heeft Prof. v. M. deze laatste beteekenis niet gekend, het pleit niet voor zijne kunde der Grieksche oudheden. Of is het hem liever, dat wij zijne verklaring toeschrijven aan verwringing van den zin dier woorden?

De hoofdwaarheid van het Christendom, de Godheid van Jesus Christus, is volgens den hoogleeraar eene uitvinding van het „Paulinisme". „De invloed der uit Alexandrië overgebrachte schriftgeleerdheid en wijsbe-

---

1) In dezen zin komt het voor: Hand. XVI, 19; XVIII, 17; XXI, 30, 33; Luc. XXIII, 26.

2) Alzoo: Matth. XIV, 31; Marc. VIII, 23; Luc. IX, 47; XIV, 4. Schleusner, *Lexic.* i. v. ἐπιλαμβάνω. Xenophon *De Rep. Athen.* I, 18: ἐπιλαμβάνεσθαι τῆς χειρός.

3) T. a. p. Eveneens Winkler Prins, *Encycl.* i. v. Areopagus.

geerte,... de bespiegeling op het gebied van den godsdienst" deed „geruimen tijd" na Christus „de godsdienstige waarheid" geboren worden, „dat de Allerhoogste God Zijn Zoon, den Christus, heeft gezonden". De volgers van het „Paulinisme" stelden in later tijd deze leer op den naam van Paulus (bl. 201). In het verdicht verhaal, dat zij van „Paulus leven en werken" uitgaven, werd die „nieuwe leer" voorgesteld als „een vrucht der openbaring, hem geschonken in verschijningen en gezichten... Zij onderscheidt zich hierin van de leer der „*oudere leerlingen*" of „*zonen van Jezus*", dat zij in dezen niet zoozeer den aan Israël beloofden Messias erkent, als wel den Zoon Gods" (bl. 181 vv.). Zoo droomt zich prof. v. M. „eene dubbele overlevering" onder de eerste Christenen omtrent den persoon van Jesus. Heb ik den hoogleeraar wel begrepen — want zijne voorstelling over dit punt is duister en verward — dan was in de meening der „*oude leerlingen*" Jesus de beloofde Messias, de Christus; in de opvatting echter der volgers van „het Paulinisme" is Jesus niet de Joodsche Messias, maar de Zoon Gods, die één is met Jesus. Het is duidelijk, dat de hoogleeraar niet hecht aan de hoofdwaarheid van het Christendom, de Godheid van J. C. Doch dit is tot zijne eigene verantwoording. Nu hij echter „die dubbele overlevering" wil overdragen in het boek der Handelingen, maakt hij zich zelven voor de wetenschap belachelijk.

Hooren wij slechts (bl. 38): „Ook wat betreft den inhoud van Paulus' prediking kent Lucas een tweevoudige overlevering. Volgens de eene zouden de Atheners en waarlijk niet zij alleen, maar ook de Joden en de

eerste Christenen, recht hebben gehad te spreken van zijn „nieuwe leer" en hem te noemen „een verkondiger van vreemde goden", XVII, 18—19. Voor hem toch is in Jezus niet de Christus, d. i. de aan Israël beloofde Messias verschenen, maar *ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ*, de Zoon Gods, IX, 20, dien hij ook *ὁ Χριστὸς* de Christus noemt. Deze Christus is voor hem, naar ons spraakgebruik: een bovennatuurlijk wezen, van wien hij nochtans aanneemt en betoogt, dat het een is met Jezus. Hij zegt, niet dat Jezus de Christus is, maar dat de Christus Jezus is, m. a. w. dat de door hem verkondigde Zoon Gods de Christus, dezelfde is, dien men, voor het minst onder de Joden, kent als Jezus" 1).

Deze „Paulinische" leer, die niet uitmunt door klaarheid, wil ZHG. op de volgende wijze in den tekst der Handel. aantoonen: „Voor de Joden betoogt hij [Paulus]: *εἶναι τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν*, XVIII, 5. Christus staat bij hem op den voorgrond, niet Jezus".

De hoogleeraar zou bewijzen, dat volgens de leer van Paulus: „niet Jezus de Christus is, maar dat de Christus Jezus is", m. a. w. dathet subject van den zin is *Christus* en het praedicaat *Jesus*, dat van den Christus gezegd wordt, dat hij is Jesus. De hoogleeraar bewijst dit niet door te zeggen, dat Christus in dien tekst op den „voorgrond" staat; want ook het praedicaat wordt in het Grieksch op den voorgrond geplaatst òf willekeurig òf, zooals hier, wanneer men hierop bijzon-

1) Zouden diezelfde Atheners (XVII, 18), zoo zij deze wartaal aanhoorden, niet met recht spotten: *Τί ἂν θέλοι ὁ σπερμολόγος οὗτος λέγειν*; volgens de vertaling van Dr. Beelen: „wat wil die babbelaar toch zeggen?"

deren nadruk wil leggen. Voorbeelden zijn hiervan in overvloed: Joan. I, 1 θεὸς ἦν ὁ Λόγος: het Woord was God; Joan. IV, 24 Πνεῦμα ὁ θεός: God is een geest 1). ZHG. blijft dus het bewijs schuldig, dat deze „overlevering" in de Handel. aanwezig is.

„Naast deze overlevering betreffende den inhoud van Paulus' prediking, vinden wij in de Handelingen een andere, volgens welke zij niet noemenswaardig afweek van die der overige Christenen, althans van de meest ontwikkelden hunner en waarbij het niet noodig, zelfs niet geoorloofd is, te denken aan een volslagen breuk met het Jodendom. Hij predikt te Damascus Jesus, ἐκήρυσσεν τὸν Ἰησοῦν; betoogt voor de Joden, ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ Χριστός, IX, 20, 22" (bl. 42).

Op den tekst der Handel., dien prof. v. M. hier willekeurig afbreekt, komen wij aanstonds terug. Wij willen hier alleen opmerken, dat de H. Paulus, ook volgens de eigen woorden van den hoogleeraar, de katholieke waarheid over den persoon van J. C. ten volle predikt. Hij leert immers èn „dat Jesus is de Christus", èn „dat de Christus is de Zoon Gods", èn „dat in Jesus de Zoon Gods is verschenen". ZHG. poogt wel deze leer in „verschillende overleveringen" te splitsen; dit echter is hem om zijn „Paulinisme" wellicht minder toerekenbaar.

De hoogleeraar wil nog een laatste poging wagen, om die „overleveringen" in den tekst der Handel. te gronden (bl. 44): „Soms zijn ook hier de verschillende voorstellingen eenvoudig naast elkander geplaatst en zoo

1) Zie Winer, *Grammatik*, 4e aufl. S. 507.

nauw mogelijk verbonden. Zoo b. v. wat de Christologische betreft, als het van Paulus' optreden te Damascus heet: ἐκήρυσσεν τὸν Ἰησοῦν, ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, IX, 20 Naar vorm en inhoud is deze mededeeling slechts verstaanbaar, indien wij haar beschouwen als eene opzettelijke samensmelting van twee overleveringen. Volgens de eene predikte Paulus *Jezus*, volgens de andere *den Zoon van God*. Lucas wil zoowel het een als het ander mededeelen en tegelijkertijd doen uitkomen, dat wij geen verschil mogen zien tusschen die prediking van *Jezus* en van *den Zoon van God*, m. a. w. dat volgens Paulus Jezus de Zoon van God is. Had hij echter alleen het laatste willen zeggen, gelijk men gewoonlijk meent, doch wat hij niet doet, dan zou hij hebben geschreven: ἐκήρυσσεν τὸν Ἰησοῦν (εἶναι) τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, of: ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ. Want κηρύσσειν wordt gebruikt òf met een accusativus, VIII, 5 enz., òf met ὅτι, X, 42, maar niet met beide".

Op deze grammaticale haarkloverij berust nu de dwaze bewering dier „dubbele overlevering". De lezer, niet geoefend in de Grieksche taalvormen, zou zich al licht laten bedriegen, omdat de Leidsche hoogleeraar het zegt. En toch is deze bewijsvoering door en door valsch. Dit blijkt reeds hieruit, dat geen enkel, niet door „Paulinisme" bevooroordeeld, schriftverklaarder in dien eenvoudigen zin eenige grammaticale moeilijkheid gezien heeft. Het lag voor de hand te verklaren: ἐκήρυσσε τὸν Ἰησοῦν, λέγων of διδάσκων (want dit ligt in κηρύσσειν), ὅτι κ. τ. λ: hij predikte Jesus, zeggende of leerende, dat hij de Zoon Gods was 1).

---

1) Beelen, *Comment. in Actis Ap.* Lov. 1850, in h. l.

Doch laten wij, ter wille van hen, die met de Grieksche taalvormen minder gemeenzaam zijn, de woordvoeging in Hand. IX, 20 van naderbij beschouwen. De *vorm* der mededeeling acht prof. v. M. *onverstaanbaar*, omdat κηρύσσειν gebruikt is èn met een accusativus èn met ὅτι. En toch is deze woordvoeging van Lucas zeer eenvoudig en veelvuldig in gebruik; wij zien daar eene *attractie*, beter *prolepsis* genoemd. Deze verbinding bestaat daarin, dat het *subject* van den afhankelijken zin overgebracht wordt in den hoofdzin, en wel als *object* van het werkwoord van dien hoofdzin. Hooren wij over dezen regel eenige grammatici van naam. Madvig 1) zegt (§ 196): „Bij nevenzinnen met ὅτι of ὡς ter omschrijving van het object der *verba declarandi* [waaronder κηρύσσειν: prediken] moet men opmerken, dat in 't Grieksch dikwijls het *subject* v. d. nevenzin als *object* naar den hoofdzin overgeplaatst wordt en vervolgens de nevenzin er bijgevoegd, waardoor de betrekking van het hoofdwerkwoord op het object eerst volledig wordt aangeduid". — Ziehier hoe Dr. Francken, hoogleeraar te Utrecht, deze eigenaardigheid beschrijft 2): „Bij objectzinnen met ὅτι (ὡς) en bij afhankelijke vragen wordt meermalen het subject v. d. afhank. zin voorop geplaatst (van daar *prolepsis*), zoodat het zich aan het regeerende verbum aansluit, en daarvan (meestal als object) afhankelijk wordt — b. v. τοὺς κριτὰς ἃ κερδανοῦσι βουλόμεθα ὑμῖν φράσαι (Aristophanes): *wij willen u zeggen, wat de rechters zullen winnen*, of: *van*

---

1) Vert door. Dr. Pluygers.

2) *Gr. Rudim.* 2e druk a° 1880. H. XLIII, n. 15, aanm. 4.

de r. willen wij u zeggen, wat zij .. enz. De oorspronkelijke constructie is dus: *βουλ. ὑμῖν φράσαι ἃ κερδανοῦσιν οἱ κριταί.* — Deze eigenaardigheid komt tallooze malen in het classiek Grieksch voor, en is ook niet vreemd aan de schrijvers van het N. T. Uit de classieken geeft Madvig de volgende voorbeelden: *Κῦρος ἤδει βασιλέα ὅτι μέσον ἔχοι τοῦ στρατεύματος* 1). Dit staat dus in plaats van *K. ἤδει, ὅτι βασιλεὺς ἔχοι κ τ λ.* — *Γνώσει τὸν Ἡσίοδον, ὅτι ἦν σοφός* 2): *gij zult inzien, dat H. wijs was.* — *Ἀνεμνήσθην τοῦ Κόννου, ὅτι μοὶ κἀκεῖνος χαλεπαίνει* 3), in plaats van *ἀνεμ., ὅτι ὁ Κόννος χαλεπ*: *Ik herinnerde mij, dat K. boos op mij wordt.*

De regel staat dus vast; passen wij dien thans toe op onze plaats, Hand. IX. 20: *ἐκήρυσσεν τὸν Ἰησοῦν, ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ.*

Volgens den regel der *prolepsis* is het *subject* van den afhankelijken zin overgeplaatst in den hoofdzin en wordt dus het *object* (*τὸν Ἰησοῦν*) van *ἐκήρυσσε*. De H. Lucas zegt derhalve op deze plaats eigenlijk dit: *ἐκήρυσσε* (de hoofd- of beheerschende zin) *ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ*: *Hij verkondigde, leerde, dat Jesus is de zoon van God.* — Diezelfde woordvoeging volgen wij op zekere wijze na, door b. v. te zeggen: hij leerde omtrent (betreffende) Jesus, dat hij Gods zoon was. Want dan trekken wij het eigenlijk subject — Jesus — in den hoofdzin, maar moeten het dan nog eens door *hij* in den bijzin plaatsen. Dit laatste is juist hier ter plaatse ook in het Grieksch geschied (*οὗτος*),

1) *Anabas.* I, 8, 21.
2) Plato, *De Rep.* V, 466.
3) Plato, *Euthyd.* 295.

maar het is niet noodig, en gebeurt maar als men zeer duidelijk wil zijn. Plato in het reeds aangehaalde voorbeeld deed het ook: *Ἀνεμνήσθην τοῦ Κόννου, ὅτι μοὶ κἀκεῖνος χαλεπαίνει* Het pronomen *κἀκεῖνος*, in den afhankelijken zin ingevoegd, wijst terug op het oorspronkelijk subject, dat nu overgebracht is in den hoofdzin, juist als in onzen tekst *ὅτι οὗτος*.

Deze woordvoeging is volstrekt niet vreemd aan de schrijvers van het N. T. Winer 1) bewijst het met eene lange reeks van voorbeelden. In ditzelfde boek der Handel. bezigt Lucas meermalen deze attractie of prolepsis. Opmerkelijk vooral is III, 10: *ἐπεγίνωσκον δὲ αὐτὸν ὅτι οὗτος ἦν*: *zij erkenden hem, dat hij het was.* De prolepsis, die wij in den *textus receptus* (XVI, 3) vinden: *ᾔδεισαν... τὸν πατέρα αὐτοῦ, ὅτι Ἕλλην ὑπῆρχεν* wordt in de *varians lectio* (Codd. A. B. C.) in den oorspronkelijken vorm gelezen: *ᾔδεισαν ὅτι Ἕλλην ὁ πατὴρ αὐτοῦ ὑπῆρχεν*: *zij wisten, dat zijn vader een heiden was.*

Is het dus niet duidelijk, dat de bewering van prof. v. M.: „*κηρύσσειν* wordt gebruikt óf met een accusativus, óf met *ὅτι*, maar niet met beide", zinledig is voor een ieder die den Griekschen regel der prolepsis kent? Bijgevolg is de vertaling juist, die door Lipman gegeven wordt: „Hij verkondigde Jesus, dat deze is de Zoon Gods"; en eveneens die van Dr. Beelen: „Hij predikte Jesus, dat

---

1) *Grammatik des Neutest. Sprachidioms.* 4e Aufl. S. 483 (§ 63 sub 3°): „Ein Wort des Nebensatzes ist zum Hauptsatze gezogen und diesem grammatisch assimilirt: I Cor. XVI, 15: *οἴδατε τὴν οἰκίαν Στεφανᾶ, ὅτι ἐστιν ἀπαρχὴ τῆς Ἀχαΐας* So sehr oft Mr. XII, 32; XII, 34, II Cor. XII, 3; XIII, 5; Act. III, 10; IV, 13; IX, 20; XIII, 32; XVI, 3; I Cor. XV, 12; I Thess. II, 1; Joan. V, 42; Apoc. XVII, 8; Luc. IV, 34; Mr. I, 24 enz.

deze de Zone Gods was". Valsch daarentegen is de bewering van Dr. v. Manen: „Had Lucas willen zeggen, dat volgens Paulus Jezus de zoon van God is, dan zou hij hebben geschreven *ἐκήρυσσεν τὸν Ἰησοῦν (εἶναι) τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ* of *ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ*". Kent ZHG. dien eenvoudigen en meermalen voorkomenden regel der prolepsis niet, dan moest hij er zich niet aan wagen, om op den *vorm* der Grieksche woordvoeging zulke kolossale beweringen te doen steunen.

Ten slotte nog een vermakelijk staaltje van Prof. v. M.'s exegetische scherpzinnigheid. Gewapend met zijn Tubingschen bril ziet hij „op den bodem der geschiedenis" en ontdekt daar feiten, welke tot heden toe niemand vermoedde. Het geldt het verhaal der bekeering van den proconsul 1) Sergius Paulus (XIII, 6—12). De apostel Paulus was met Barnabas op het eiland Cyprus te Nieuw-Paphos (thans Baffa) aangekomen. Hier was de zetel van den Romeinschen proconsul, op dat oogenblik Sergius Paulus. Deze, een verstandig man, erkende de dwaasheid van het heidendom en zag uit naar een betere leer. Dit had hem in aanraking gebracht met een Jood, Barjesus (woordelijk zoon van Jesus) genaamd,

---

1) Proconsul (*ἀνθύπατος*) was hij, niet legaat. Want Cyprus, hoewel oorspronkelijk (van 27 tot 22 v. Chr.) eene keizerlijke provincie, was, volgens Dio Cassius L. LIV c. 4, 3, door keizer Augustus aan senaat en volk gegeven en daarom door proconsuls bestuurd. Zie Patriz. in h. l.; Wolfius *Curae phil. et crit.* in h. l.; V. Etten (t. a. p. bl. 245): „Wij bezitten nog munten uit den tijd van Augustus, Tiberius en Claudius, waarop proconsuls vermeld worden. Opmerkelijk is het, hoe de h. Lucas het historische onderscheid tusschen praetors en proconsuls, tusschen keizerlijke en senatoriale wingewesten in acht neemt. Vgl. Hand. XIII, 7; XVIII, 12; XIX, 38 met Luc. II, 2".

die zich bovennatuurlijke kracht en kennis toeschreef, zich uitgaf voor een magiër en profeet, en daarom pralend den bijnaam droeg van Elymas, d. i. wijze. Zoodra de proconsul vernam, dat Paulus en Barnabas met grooten toeloop de leer van J. C. verkondigden, liet hij, onbevredigd als hij was over de bedriegerijen van dien Barjesus, de Apostelen ontbieden. De Apostelen — zoo moeten wij het ineengedrongen verhaal van Lucas aanvullen — verschenen voor den Romein en verklaarden in het bijzijn van genoemden Joodschen bedrieger de goddelijke leer van Christus. Sergius luisterde met belangstelling en betoonde zijne genegenheid om den Christelijken godsdienst aan te nemen. Doch het scherpziend oog van den sluwen Barjesus had dit spoedig bespeurd, en beducht, zooals het schijnt, de gunst en de voordeelen te verliezen, begon hij door list en bedrog zich te verzetten en den invloed van Paulus' woord weg te nemen. Paulus echter, bezield met den H. Geest, bestrafte hem door woord en daad; op het eigen oogenblik sloeg hij hem met tijdelijke blindheid. Zoo luidt het verhaal als men door *eigen oogen* ziet.

Door den Tubingschen bril van prof. v. M. krijgt het een geheel ander aanzien (bl. 98). Er „heerscht onzekerheid omtrent den persoon, dien P. en B. ontmoetten bij den stadhouder Sergius Paulus". Het is den hoogleeraar vooral te doen, om den *naam* van dien persoon onzeker te maken: hij mag niet Barjesus heeten, doch zijn eigennaam moet Elymas zijn. ZHG. doet dit niet zonder bedoeling, zooals wij aanstonds zien zullen. „Dáár [d. i. in de „Handelingen van Paulus", waaruit Lucas dit verhaal zou hebben overgenomen: de hoogleeraar

weet precies, wat er in dit denkbeeldig geschrift stond!] „behoefde men niet te vragen: hoe heette hij eigenlijk: Barjezus, vs. 6, of Elymas, vs. 8? Was hij.... een Jood of, gelijk de naam Barjezus doet vermoeden [!], een aanhanger van Jezus? Dáár zal hij wel in de laatstgenoemde hoedanigheid geschetst en *Βαριησοῦς* zijn genoemd, hoewel hij *Elymas heette*, omdat hij dien bijnaam mocht dragen als *zoon* of leerling *van Jezus, omdat* hij behoorde tot hen, die zich naar hem noemden, *in onderscheiding van de Paulinisten*, die andere namen droegen, gelijk een hunner, de ons welbekende Jozef van Cyrus, Barnabas d. i. zoon der profetie heette, Hand. IV, 36, *omdat* hij behoorde tot de partij van hen, die zich in onderscheiding van de oudere „leerlingen", door den heiligen geest geleid achtten. Tegenover dezen staat onze *Elymas, bijgenaamd Barjezus*, in het door Lucas overgenomen en gewijzigd verhaal. Daar was hij noch *μάγος*, noch *Ἰουδαῖος*, misschien zelfs geen *ψευδοπροφήτης* [onbeschaamde loochening der eigen woorden van Lucas!] maar de *type van den vóór-Paulinischen Christen*, zoo men wil: van den Jezus-christen [!], die vrees koesterde voor den invloed van het Paulinisme,... en die bij den stadhouder door Paulus wordt verdrongen".

Is het niet potsierlijk? Lucas zegt: de man heette Barjesus en had als Magiër tot bijnaam Elymas. Neen, zegt Prof. v. M., ik wil dat hij Elymas heet; Barjesus is niet zijn eigennaam, doch zijne hoedanigheid als *zoon* of leerling *van Jesus*, tegenstander van de „nieuwe richting", van het „Paulinisme". Zoo vertoont hij ons voor Sergius Paulus een der tooneelen van den strijd tusschen „Petrinisme" en „Paulinisme"!

De lezer ziet, dat die naam *Barjesus* heel wat meer in zich bevat, dan men oppervlakkig zou meenen. Hierin ligt de historische grondslag van het „Paulinisme"! Van daar ook dat v. M. in zijne bijdrage de oudere „leerlingen" noemt „zonen van Jezus".

Hoewel die zotteklap van ZHG. te ongerijmd is, om ze ernstig te weerleggen, willen wij toch even aantoonen, dat die man niet Elymas heette, doch dat zijn eigennaam is Barjesus.

Hoe heette hij eigenlijk? Lucas zegt vs. 6: ᾧ ὄνομα βαριησοῦς, d. i. zijn naam is Barjesus. Dit laat aan duidelijkheid niets te wenschen over. Nu had Lucas ook verhaald, dat deze Barjesus een Magiër was; deze hoedanigheid had hij zich, of had het volk hem, als bijnaam toegevoegd, doch, om meer vertoon te maken, met een woord van Arabischen oorsprong v. 8: Ἐλύμας ὁ μάγος, οὕτως γὰρ μεθερμηνεύεται τὸ ὄνομα αὐτοῦ, d. i. „Elimas de Magiër, — want aldus [door Magiër] wordt zijn naam [de bijnaam Elymas] vertolkt". Alzoo droeg de man, Barjesus genaamd, om zijne hoedanigheid van Magiër, den Arabischen bijnaam Elymas.

Ditzelfde blijkt ook uit de namen zelf: Barjesus is de persoonsnaam, Elymas de bijnaam van hoedanigheid. Immers, zooals Patrizi opmerkt, de naam Jesus was onder de Joden, vooral in dien tijd zeer gebruikelijk; behalve den Zaligmaker Jesus van Nazareth en anderen, die vóór Christus leefden, vinden wij in de geschiedboeken van Flavius Jos. meer dan tien personen, die den naam Jesus droegen. Was alzoo die naam zoo veelvuldig in gebruik, dan ligt het voor de hand, dat ook de vader van dien toovenaar, den eigennaam Jesus droeg, en hij

zelf, de zoon van Jesus, den eigennaam Barjesus. — Elymas daarentegen geeft een hoedanigheid te kennen; het is een woord van Arabischen oorsprong (*alimon* met Griekschen uitgang Elymas) en beteekent *wijze*, *geleerde* (hetzelfde als het Turksche Ulema). *Magos*, een Magiër, een woord van Perzischen oorsprong 1), is de vertolking van Elymas. Grieken en Romeinen gaven de benaming van Magi (eigenlijk *wijzen*) aan toovenaars, waarzeggers, en andere dusdanige bedriegers. Zoo droeg dus die toovenaar den bijnaam van Elymas, omdat hij, zooals Lucas zeide, een Magiër was.

Hoe talrijk nog de ongerijmdheden zijn in deze bijdrage van den Leidschen hoogleeraar, wij willen den lezer niet langer bezig houden met dat onwetenschappelijk geschrijf. Reeds meer dan genoeg bleek het, dat de hoogleeraar eene slechte zaak op onhandige wijze verdedigt. Wij hebben een nieuw bewijs, dat de moderne wetenschap, die de bovennatuurlijke openbaring op lichtvaardige wijze loochent, de dwaaste hypothesen in de plaats stelt, en daaruit aprioristisch voortredeneerende het gezond verstand in het aangezicht slaat.

Seminarie Hoeven. J. SCHETS.

---

1) Patrizi, *De Evangeliis*, Lib. III, dissert. XXVII, c. I part. I, III. Nog heden in het Perzisch *mogh*, meerv. *moghan*.

DE JUSTIFICATIE VAN OLIVIER VAN HATTEM.

(Vervolg en slot van Dl. XCVIII, blz. 261 vv.)

III.

Daar Ds. van Hattem „serieus" wilde voldoen aan de opdracht der Dordtsche classis, was het zeer zeker een voortreffelijk plan van den godgeleerde, om in „eenige theses van de Kercke Gods" uiteen te zetten, wat hem „graveerde" in den Heidelberger en de 37 artikelen der Ned. confessie. „Want daêrmede worden om verde gestooten, al tgene in hare versoecke, aen hem gedaē, *begrepen* was"; terwijl het ook den broederen niet onwelgevallig wezen kon, aangezien de van Roomsche sympathieën verdachte predikant zich dan bepaaldelijk en onbewimpeld zou moeten verklaren, en het hun, die hem „sochten quyt te wesen", gemakkelijk vallen zou, om, met de stukken in de hand, den ontrouwe te deporteeren uit de bediening des woords. De heeren stelden dan ook zooveel belang in van Hattems verbeide pennevrucht, dat zij geen geduld hadden te wachten, tot hij dezen arbeid in zijn geheel der classis kon aanbieden. Den auteur gewerden „menichfuldige aenporringe, so door brieven als mondelinge gedeputeerde", ten einde vooraf reeds kennis te mogen nemen van deze of gene uitgewerkte stelling, aan welke „versoeckinge" dominé niet wederstaan kon, terwijl de ambtsbroeders niet

nalieten 's mans slagvaardigheid zonder verwijl te beantwoorden.

Zoo was dan reeds vóór den tijd, waarop zijne verdediging bij de classis moest ingeleverd worden, een levendige polemiek ontstaan tusschen van Hattem ter eene en de Dordtsche predikanten Debets en Lydius ter andere zijde, hetgeen alreê tengevolge had, dat de verhouding tusschen de eerwaarde broederen er niet beter op werd en allengs minder „tolerabel". Bedroefden deze zich, dat zij met den afdolende „niet geluckelick ende na haren wille reliteeren mochten": gene vond het „swaer", om het goed recht van zijne overtuiging te handhaven tegenover hen, die „meenden, dat niemant iet weet als sij alléén"; en de theologant verweet zijnen tuchtmeesters, dat zij bijster knap waren in het stellen van sophismen: „Handig sijt gijlieden in de maniere van de Heilige Schrifture ende de oude Kercken-leeraren te fricasseeren..... seggende, dat de oude vaderen ende de catholijcken sulx eñ sulx leerden, datse niet haddē gedacht. Ja, dat se leerden, hetgene ik bevonde, dat de vaderen ende catholijcken selver berispen ende viant sijn. Also soeckt gijlieden den gemeenen man te bedriegen, opdat sij de waerheid van suclker monde niet en souden aennemen".

Lydius verzekerde van dezen „laster" nota te nemen, en dat de eerw. classis het weten zou. Debets, meer gemoedelijk, vroeg van Hattem, zich toch wat te matigen, en of hij dan wezenlijk dacht, dat zij, dienaren des woords, verkondigers van het zuivere Evangelium Christi, zich hadden in te laten met „oude kercke-doctoren"?

„*Nolunt inquiri, ne probentur non esse quae malunt*

credi esse" 1), riep de aangeklaagde predikant van Cillaershoek uit. — „*Heraeses apud illos multum valere, qui fide non valent*", 2) repliceerde Lijdius, zoo goed als zijn tegenstander Tertulliaan citeerend.

Zoo ging het hard tegen hard. En in de eerste classisvergadering de beste, waar de predikant van Cillaershoek wederom door zijne afwezigheid schitterde, liet Lydius niet na deze zaak als urgent aan de orde te stellen, wijl collega van Hattem niet enkel hardnekkig bleef op den verkeerden weg, maar daarop voortholde, de hemel wist waarheen, in alle geval ten schande der heilige bediening en tot verergernis der gemeente.

Dan wilde men er nu ook maar een eind aan maken. Diensvolgens werd besloten: 1°. het verdedigingsschrift van den beschuldigde in zijn geheel niet af te wachten; 2°. de broederen Lydius en Debets, bedienaren des woords te Dordrecht, mitsgaders drie (ongenoemde) predikanten uit den omtrek af te vaardigen tot een laatst en plechtig dispuut met broeder Olivier van Hattem; en 3° onzen lieven broeder Lydius andermaal tot praeses dezer eerbiedwaardige bijeenkomst te benoemen en hem absolute volmacht van de classis te geven, om met den verdachte te handelen naar bevinding van zaken. Van een en ander werd den betrokken persoon kennis gegeven, en op den 15n November des jaars 1607, des avonds ten 7 uur, kwam men bijeen in de kerk van Cillaershoek 3).

Na gebed en lezing van Gods woord werd nu een

---

1) „Zij willen niet onderzoeken, om niet te moeten toestemmen, dat niet is hetgeen zij liever gelooven dat wel is".

2) „De ketterijen gelden veel bij diegenen, die in het geloof niet deugen".

3) Of daarbij ook de gemeente werd toegelaten, vind ik niet vermeld.

godgeleerd steekspel aangevangen, maar op eene wijze, die van Hattem „verdrietelick" vond, vooral omdat men niet logisch te werk ging en sprongen maakte van den hak op den tak. En te minder had dit zin, daar het cardinale punt eigenlijk reeds aanstonds werd afgehandeld. Van Hattem toch had niet geschroomd te belijden, dat hij de Roomsche Kerk niet voor „een hoer hield, die van Godt een scheidtbrief ontfangen had", maar veeleer met Cyprianus van meening was: „En so wie van de Kercke afgescheiden sijnde, hem voecht tot een overspeelster, die wordt gescheiden van de beloften der Kercke, ende hij sal niet geraecken aan de beloninge Christi; die daer verlaet de Kercke Christi, hij is vremdt, hij is onheilich, hij is een viandt, hij en can Godt niet hebben tot eenen Vader, die de Kercke niet heeft tot een Moeder" 1). En wat de 37 artikelen der confessie, mitsgaders den Heidelbergschen catechismus aanging, ontkende hij ten stelligste, dat die schrifturen van eenig wettig en wezenlijk bestaand gezag waren uitgegaan; daar de stellers dier artikelen evenals de auteur van den Heidelberger zich van de van ouds bestaande Kerk hadden afgescheiden, om hunne eigene meeningen te formuleeren en die op eigen gezag bindend te maken voor hunne volgelingen. En die tot dogmata eigenmachtig en willekeurig verheven meeningen zelve, wat behelzen ze? „Als men de leeringen, in den catechismus en in de artikelen der confessie vervat, slechts ter loops nagaat,

1) „*Quisquis, ab Ecclesia segregatus, adulterae iungitur, a promissis Ecclesiae separatur, nec perveniet ad Christi praemia; qui relinquit Christi Ecclesiam, alienus est, prophanus est, hostis est, habere jam non potest Deum Patrem, qui Ecclesiam non habēt Matrem.*" S. Cyprianus, *Tract. de simpl. prelat.*

— voer van Hattem voort — dan valt het niet te ontkennen, dat veel dier leeringen, uut de oude ketteren ende ketterien ende niet uut de leere der ouder Kercke sijn gevischt; ja uut sulcke, die sij selver voor hare voorvaderen niet souden kennen willen. Gelyck, naar 't getuichenisse Augustini 1), de Eunomianen hebben geleert gehad, dat den menschen geen sonden schaden conden, sose maer het geloove hadden; also leeren de Ned. confessie eñ de Heidelb. catechismus oock. Florius leerde, na 't getuichenisse Irenei 2): dat Godt een oorsaecke is van de sonden; confessie eñ catechismus 3) seggen nu met eigene woorden also. De Arianen, so ons de outvader Epiphanius 4) getuicht, namen wech de gebeden voor de dooden ende het vasten op seker dagen, so datse in de Vasten ende andere tijden, gelijck sonderlinge in de goede weeck, begosten vleesch te eten; eñ is 't en nu niet even also gelijck, of de confessie eñ de catechismus d'Arianen uit den grave hebben opgeweckt? Ter leste, om niet alle oude ketterien eñ kettersche practijcken op te halen, welcke met de teghenswoordige accordeeren: de oude kerckenleeraer Augustinus getuicht 5), dat de Donatisten leerden de Kercke te sijn onsiendelick en te bestaen uit enckel rechtveerdige; evenalso leeren nu catechismus en confessie; — en waeren het sonderlinge diezelfde Donatisten, die de bisschoppen ende monicken haetten, de altaeren

---

1) *De Haeres.* Cap. 54.
2) *Apud Eusebium*, Lib. III, cap. 10.
3) Conf. Lutheri lib. *De servo arbitrio*, et Calvini *Institut.* Lib I, cap. 18.
4) *De Haeres.* Cap. 75.
5) Lib. *De unitate Ecclesiae*, Cap. 12.

verbraecken, de kercken beroofden, de kelcken vercochten; door wie dit nu oock gedaen eñ met leeringe veroorsaekt is ende gepresen wordt, en derff ik niet seggen, maer elck weet het".

Al aanstonds dus schonk van Hattem klaren wijn, en gaf hij den broederen duidelijk te verstaan, wat hem „graveerde" in hunne meergemelde belijdenisschriften; derhalve dat hij „niet kost gedoen" wat men van hem begeerde en liever zijn ambt neerlegde dan zijn geweten te verkrachten.

Ds. Lydius echter was zich zijner verantwoordelijkheid te zeer bewust, om nu ook maar dadelijk gebruik te maken van de volmacht, hem als voorzitter dezer bijeenkomst door de Dordtsche classis verstrekt. Des kon hij niet onverwijld besluiten, den predikant van Cillaershoek en St. Anthony-polder uit zijne bediening te ontslaan. Misschien toch was de afdolende broeder nog wel op zijn weg terug te leiden, en het pleit voor den tact van den praeses, dat hij, ten opzichte der zooeven geïnsinueerde leer der Donatisten, van Hattems gevoelen over de kenteekenen der ware Kerk consenteerde en erkende dat die kenteekenen duidelijk en klaar moeten wezen, alhoewel niet, zooals de dwalende dat met de Katholieken verstond. Nu toch, meende Lydius, is de tijd gekomen, door Christus geprofeteerd, zooals men vinden kan bij Joan. IV, 20—24: „Noch op den berg, noch te Jerusalem zult gij aanbidden. God is Geest, en diegenen, die Hem aanbidden, moeten het doen in geest en waarheid". Bijgevolg is de Kerk geestelijk, onzichtbaar.

„So de Kercke op aerde is onsiendelick, so en ist te vergeefs, dat men met diputerē soude soecken te sien

tgene onsiendelick is", hernam van Hattem, die „'t sat en was", en hij gaf „eere aen de poinctulicke argumentatie" van den praeses.

Een der (ongenoemde) predikanten nam nu ook het woord, om in te stemmen met die eer aan onzen lieven broeder Lydius, maar meende toch „dezes argumentatie" nog meer „poinctulick" te moeten maken door de bescheiden opmerking, dat, waar sprake is van de Kerk, men verstaan moet de vereeniging van geroepenen Christi. En daar die geroepenen zijn de voorbeschikten tot de zaligheid, en niemand weet, of hij haat dan wel liefde waardig is, derhalve niemand zijnen broeder noch zich zelf als voorbeschikt tot Gods liefde of haat kan aanwijzen, zoo is het duidelijk, dat de Kerk onzienlijk is.

Dat klopt, meende Ds. Debets. Maar van Hattem vond ook deze redeneering, om meê te „gecken", en op het verzoek van Lijdius, zijne meening daarover dan nog eens uiteen te zetten, ging de predikant van Cillaershoek voort: „Hoedanig de Kerck is, blijckt genoechsamelick in de parabole van de bruiloft, daer niet alleē de uutvercorene, maer goede eñ quade geroepen waren, ja ook eenen was ingecomen, die geen bruiloftscleedt aen en had. Veel sijnder *κλητοί kletoi*, dat is geroepenene, maer weinige uutvercoren. Noteert het woordt *kletoi*, van wiens compositum compt het woordt *Ecclesia* ofte kercke, so dat die woorden des textes niet anders luiden, als veel sijnder van de Kercke, maer weinige uutvercoren: so verre isset van daer, dat de Kercke soude bestaen uut enckel uutvercoren en daerom onsiendelick sijn".

Ja maar, wierp men hem tegen, de verworpenen, die

schijnbaar mede de Kerk uitmaken, zijn niets anders dan de *excrementa* „de onreinicheit, gelijck de nagelen ende het hair sijn in het lichaem der menschen, die wel aen het lichaem hooren, maer affgecort sijnde, so en acht men se niet".

„Ick beken geern — luidde van Hattems repliek 1) — dat de boose sulcx sijn, maer ghij moet wederom met mijn bekennen, datse in het geheel van het lichaem niet sonder quetsinge connen gescheidē worden, want men cort wel de nagelen eñ het haire, maer men roidt se niet uut int geheele met wortel en met al; off anders en souden de medici niet meer genezen, *alopeciam*, dat is den hairbloedt [uitval van het haar], ofte *reduviam*, dat is den dwangnagel 2). Maer het is bij u lieden, so daer heeft het proverbium: *De reduvia querelantur, cum caput elleboro purgari oporteat;* dat is, vrijelick overgeset: sij praeten vā dwangnagel, maer het let haer in 't hooft. Wilt gijl. dan de medicos niet te viant crijgen, so wel als de theologos, so laetse varen dese gelijckenis, want even als een chiurgijn in smenschen lichaem, also snijdt de Kercke wel off de vuile, ondeuchdige, verrotte perthien, maer datse soude wesen geheel sonder sondaren, is haer onmogelick, so wij hebben bewesen. Ende meerder noch blijckt dat inden brief tot Timotheum, daer de Apostel seidt: Datter in eē groot huis (daer bij hij aldaer de Kercke vergelijckt) sijn niet alleene gouden ende silveren vaten, maer oock houtē en aerden, de sommige ter eeren ende de sommige ter oneer. In den brief tot dē Corin-

1) Welke wij meenen in haar oorspronkelijke taal en onverkort den lezer te moeten voorleggen.

2) Dat teekent den man, die zijn „studien in medicina gevolcht zynde ten leste... tot der Calvinisten predickdienst is geimploieert geweest".

then seit oock denselven Apostel, datter eenige der Kercke connen eten eñ drincken haer selven het ordeel ofte de verdommenis; waer blijft ghij dan hier, met u enckel claer louter uutvercoren kerck? Sonderlinge also oock Augustinus seit 1): „*Naer de voorsiennicheit ende d'ordonnantie Godts, hoe veel schapen sijnder buiten*", die te weten noch naermaels tot schapen worden, „*ende hoeveel wolven sijnder binnen*", die namentlick geveinsdelick levende, van het lichaem der Kercke connen gescheidē worden. Hier siet ghij, hoe Augustinus van de Kercke naer de predestinatie selver spreekt; eñ dat oock met recht, want, lieve broeder Debets, hoe soude men de uutvercorene kinderē Godts hier op aerde den naem van Kercke alleen toeschrijven; dewijle ten eersten deselve niet ons maer Gode alleen sijn bekent, waer uit dan soude volgen, dat niemant soude kennen sijne broederen, ende de Kercke niet, sijne moeder, die ons baerdt eñ herbaerdt, voidt eñ opquikt met beide hare borsten des ouden eñ nieuwen testaments: den herder soude niet kennen sijn schapen, eñ de schapen souden niet weten, wie haren rechten herder waer. Ten anderen en can se oock niet onsienlicke wesen van enkel uutvercorene, also Christus de scheidinge der schapen vande bocken, niet den ketteren of iemant anders heeft bevolen, maer hem selven reserveert, seggende aldus: „Ende alle volcken sullen voor hem vergadert worden, eñ hij [niemant anders] salse van dē anderen scheiden gelijck de herder de schapen van de bocken scheidt"! En wederom: „Laetse beide te samen opwassen tot den oegst, eñ in de tijt

1) *Tract.* XLV *in Joannem.*

des oegst [ende niet eerder] sal ick [seit Christus en geenē anderen] tot de maiers seggen: vergadert eerst het oncruit, ende bindet in busselen om te verbranden; maer de terwe vergadert in mijn schuren". Item: „Also salt inde voleindinge der werelt wesen: de Engelen sullen uutgaen eñ de boosen middē uit de rechtveerdige uitscheiden". Hier siet ghij hoegijl., consequentelick redeneerende, Christum soudt willen afzetten van sijn ampt ende selver treden op Christi rechterstoel; hoegijl. voor den tijt wilt hebben, tgene inden oegst moet geschien; hoegijl. selver wilt doen, tgeen de Engelen sal sijn haer ambt.

„Edoch, waertoe wijders gedisputeert? Oock deze leeringe is, even gelijck meest de andere in de confessie eñ catechismum, een oude ketterij, so Augustinus betuicht, seggende 1), dat de Pelagiaenen hebben geleert, de Kerck te wesen een menichte der volmaeckter menschen, die geen sonden hebben. Also verdriet het mijn, in alle die ketteriën te sijn geboren eñ opgevoedet, eñ God sij mijn genadigh, opdat ick se langer niet meer aenhange eñ consequentelick niet meer en leere".

En daarmede achtte Ds. van Hattem zijn „verlaetinghe van der protestanten partye" genoegzaam gejustificieerd. Zullen nu de predikanten der Dordtsche classis later van hem getuigen, dat hij „uit loutere boosheid de waarheid verloochend heeft", de broederen kunnen het niet zeggen, zonder te laten vooraf gaan „dat hij het niet uit zwakheid of onwetendheid deed" 2). Geen

---

1) *De Haeres.* Cap. 88.

2) Jacob Regenboog, *Historie der Remonstranten*, D. II, blz. 243.

der vijf inquisitoren dan ook verlangde nog het woord, weshalve de praeses het Boek der boeken opende en met luider stemme vs. 15—17 las van het XVIIIe en vs. 15—27 van het XIe hoofdst. des Evangeliums volgens Matthaeus. Daarop verklaarde hij, Balthasar Lydius, onwaardige dienaar des goddelijken woords tot Dordrecht, krachtens de hem verstrekte volmacht van wege de Dordtsche classis, Ds. Olivier van Hattem, „gewezen", predikant te Cillaershoek en St. Anthony-polder, onbevoegd de gemeente Christi voor te gaan: 1° wegens zijn ongetrouwheid aan zijn eed en belofte, bij zijn confirmatie als evangelie-dienaar door hem gedaan op den Heidelbergschen catechismus en de 37 artikelen der Ned. confessie; 2°. wegens zijne onloochenbare geneigdheid voor de paapsche leeraars, mitsgaders zijne besmetting met de superstitiën der Roomsche religie; en 3°. wegens het booze opzet, waarmede hij de eerw. gedeputeerden van de classis van Dordrecht wederstond in hun aangezicht, en alle redenen en vermaningen hoovaardiglijk wedersproken had en versmaad. Redenen waarom voornoemde Olivier van Hattem in het predikambt werd geschorst en hem ontnomen werd het recht op eenige gagie zoowel als op de deelneming aan het heilig avondmaal en in de Christelijke gemeenschap.

„So", besloot de praeses plechtig, „sijt ghij ons een heiden eñ publicaen, totdat ghij tot inkeer moghet gecomen sijn eñ in boete en asche sult sijn wedergekeerdt".

En in denzelfden stijl, verhaalt de veroordeelde predikant, dankte ik de broeders, „dat sij mijn ontlastten van een seer swaer pack, dat ick nu eenige iaren met groote moeite gedragen en hadt. — Toen keerde ick mijn

zelve, met mijne huisvrouwe en de acht levende kinderen, ontbloot van alle tijdelicke middelen tot der heiliger Kercke schoot, die ick oock verhope, dat door des Heeren Christi ende hare genade ons sal opnemen ende niet ontsegge".

Wel opmerkenswaard is de terugblik, welken de bekeerling nu slaat op den weg, die hem tot de Moederkerk voerde. Die weg was het predikambt zelf, „waergeenomen voor eenen tijt van elf iaren, 3 weecken, 3 dagen ende 9 uren" 1). Ds. van Hattem stond te boek voor een „vermaerd minister". Wel is waar is er van zijne werkzaamheid als bedienaar des woords zoo wat niets bekend en geeft hij zelf daarvan een uiterst sober bericht; maar om van zich te doen spreken, was de broeder nu eenmaal geen *persona grata* bij classis en synode, ware 't dan op grond van eene vooringenomenheid, die de aandachtige en onpartijdige lezer van 's mans justificatie moet wraken. Zijne lang niet gewone belezen- en geleerdheid toch waren geen geheim; en aan zijne liefde

---

1) Van Heussen heeft het dus glad mis, als hij van Hattem 14 jaren predikdienst toeschrijft en met *negen* kinderen (een paar jaar later maakt Dusseldorpius er al *achttien* van) tot de Kath. Kerk laat overgaan. (Zie 't artikel van Pater H. J. Allard, *De Katholiek* Dl. XCVI, blz. 198 en 203.) Maar dat Soermans zich vergist zou hebben, toen hij in zijn *Kerkelijk Register* schreef, dat dominé eerst in 1608 door de classis van Dordrecht werd afgezet (*De Katholiek* t. a. p.), geloof ik niet. Immers werd den afgedwaalde bij zijn plechtige demissie de bediening des woords ontnomen, uitdrukkelijk totdat hij tot inkeer mocht gekomen zijn en boete zou gedaan hebben. Zooveel dus als een proef, om dat vonnis eerst bij *obstinatie* te doen bekrachtigen door de volle classis, waarna ook nog de synodale vergadering een woordje had meê te spreken. In alle geval was hij 't volgend jaar nog te St. Anthonypolder, waar hij de dedicatie van zijn *Justificatie* aan de Aartshertogen dateerde den 17^{den} Juni 1608.

voor onderzoek, aan zijn ijver in de studie, waartoe hij zich als predikant verplicht rekende, liet hij de broederen vrij zijn overgang tot de Katholieke Kerk te wijten. Zou nu die averechtsche verhouding wel wat vreemd klinken in de ooren van hen, die vasthouden aan de traditie, als hadden de hervormers het vrije onderzoek ingevoerd en in hunne volgelingen voorgestaan en aangemoedigd, als hadden de mannen van Dordt steeds geblaakt van liefde en ijver voor de godgeleerde wetenschap: men trooste zich met de erkenning, dat er in ons goede vaderland romantische kerk-historie geschreven is nog door meerdere auteurs dan van Lennep en Bosboom-Toussaint. En geviel het Busken Huet al eens den draak te steken met het „theologiseerend" *Land van Rembrand*: of de Leidsche hoogleeraaar Rauwenhof gelijk had met te beweren, dat de beoefening der theologie er sinds de oppermacht van Dordrecht niet op is vooruitgegaan, om zich in onze dagen prijs te geven voor litterarische studie, derff ick (met onzen van Hattem) niet seggen, maer elck weet het.

Onder zijn geliefkoosde theologanten, die van Hattem „van den iare 1601 aff tot het climacterische iaer 1607 toe ieverig bestudeerde en lichtelick verstond", roemt de bekeerling na Augustinus, Hiëronymus, Clemens Alexandrinus en Gregorius Magnus, reeds vermeld: Cyprianus, Tertullianus, Vincentius Lerinensis, Thomas, Petrus a Soto enz. enz. Maar dankt hij dus zijn terugkeer tot de Moederkerk en diensvolgens zijn gemoedsrust ook aan zijn degelijke studie en aan de vergelijking van de meeningen der nieuwgezinden met de aloude leeringen der Christenheid: boeken kosten geld, en vooral in die

dagen kostten ze veel geld. Zijn voormalige leermeester Drusius mocht in zijn tijd zoo gelukkig wezen op zijn terugreis van Engeland voor een honderd gulden boeken meê te brengen voor rekening van de Hoogm. Heeren Staten 1), zulk een buitenkansje viel geenen van Hattem ten deel. Het kan ons dus niet bevreemden, dat hij, zich in zijn overgang tot de Moederkerk verheugend, toch somber zegt: „om welcker weldaed wille ick oock uit de twee mijner kerckendiensten ende meer als seven hondert gulde jaerliksche gagie, met mijn huisvrouwe ende acht levende kinderen, worde in vremde landen geiaecht". Zeker moest dat den huisvader „swaer" vallen; en wie zou het hem euvel duiden, als hij, in Antwerpen zich vestigend, voorts zal trachten munt te slaan uit zijn opgetaste wetenschap? Zoo ontstond o.a. het interessante duodecimo, welks titel wij boven deze artikelen afschreven en dat onze voornaamste bron daarvoor is. Treffend luidt van Hattems bede in de meergemelde opdracht van dit werk aan de Aartshertogen Albert en Isabella, „dat het door uwe Hoocheiden worde aengenomen, om niet alleene dit, maar oock mijne andere schriften (indien der noch eenige mochten worden gecõcipieert) voortaen te beschermen: mijn en de mijnen oock nemende in Uwer Hoochheiden protectie ende versorginge, dewijle ick met so veel etende monden, ontbloot sijnde van alle tijtelicke middelen, als een particulier, sonder dienst ofte wettelicke vocatie tegẽwoordich stae. Bereidt sijnde, als een getrouw ende ootmoedich dienaer in den alderminsten ende ge-

1) *Epistola 49 apud v. Limborgh.*

ringsten dienste, daer Uwe Hoocheiden, ofte Uwer Hoocheiden Princelicke vasallen, mijn ende de mijne, in souden gelieven te imploieren ofte mijn te begenadigen". Of en in hoeverre de Aartshertogen die bede hebben ingewilligd, is mij niet gebleken.

Als Pater Allard in zijn meermalen aangetogen artikel heeft medegedeeld 1), dat onze van Hattem Noord-Nederland verliet, gaat de biograaf voort te verhalen: „Hij begaf zich dus naar de Zuid-Nederlandsche universiteit van Leuven. Ten einde eene vaste betrekking te verkrijgen en vrouw en kinderen te kunnen onderhouden, bestudeerde hij aldaar de geneeskunde, waarin hij gelukkig slaagde en den doctoralen graad verwierf". En vervolgens: „Als geneesheer vestigde hij zich nu te Antwerpen, aan wier stedelijke vroedschap hij in 1609 een zijner werken opdroeg". — Jawel, naar de lezing van Foppens *Bibliot. Belg.* (p. 932), luidt 's mans grafschrift 2: „Nobili viro D. O. v. H.... *Ultrajectensi Medico....*" en P. Allard, die „reden heeft om te vermoeden, dat het vervaardigd is door een zijner zonen" 3), zal ook wel reden hebben om zoo stellig melding te maken van dien „doctoralen graad". Ik voor mij heb echter reden om een en ander in twijfel te trekken. Want, hoewel ik eerlijk beken niet te vatten, waarop het

---

1) *De Katholiek*, t. a. p. blz. 198.

2) Ik was niet zoo gelukkig het ter vergelijking ook elders te vinden. *Antonii Scanderi chorographia sacra Brabantia*, waarin men dergelijke zaken anders nog al met vrucht kan nasporen, noemt alleen (Tom. III, pag. 217) den naam Hattem onder de deftige familiën, die een eigen graf hadden bij de Antwerpsche minorieten.

3) Wel vreemd in dit geval, dat er in 't grafschrift twee fouten voorkomen (*De Katholiek* t. a. p. blz. 199).

boven aangehaald bericht steunt, dat V. H. van hier vertrekkend „zich *dus* naar de Z. Ned. universiteit van Leuven" begaf, meen ik toch te mogen verzekeren, dat de bekeerling zijn weg nam over Antwerpen 1) en in laatstgenoemde stad eerst eenigen tijd vertoefde. Hij zelf toch schrijft in zijn opdracht der tweede uitgave van zijn boek aan de vroedschap dezer stad, bevonden te hebben, „dat noch veel reliquien ende overblijfselen van 't Calvinisme in deze landen gebleven sijn, ende so mijn dunckt (indien ick vrij soude mogen spreecken) nergens noch meerder als in U. E. gemeinte ofte republiek; 't welck nochtans niet en geschiet door gebrecke ofte bij faute van geleerde, cloecke ende begaefde mannen; *want ick Anno* 1608, *naer 't verdrijf uut mijne kercken, binnen Antwerpen gecomen sijnde, veel treffelicke predicanten daer heb gehoort*". En eerst deze regelen zijn gedateerd „tot Leuven, desen 17 Septembris, Anno a partu virgineo 1609". Maar als van Hattem den 17 Juni 1608 nog te St. Anthonypolder was, en in datzelfde jaar te Antwerpen toefde, hoe moet hij 't dan wel hebben aangelegd om de Leuvensche doktorsbul machtig te worden, opdat men reeds het volgende jaar naar waarheid zou kunnen getuigen van zijne promotie en vestiging als geneesheer te Antwerpen? Nemen we daarbij in aanmerking, dat hij als vader van een talrijk gezin in bekrompene omstandigheden uit Holland toog en binnen drie jaren tijds twee uitgaven van zijn voortreffelijk werkje bezorgde en bovendien nog twee prijselijke boeken

1) Al beweert ook Jacob Regenboog in zijne *Historie der Remonstranten* (t. a. p.) dat „van Hattem afgevallen zijnde .... uit Holland naar Leuven vertrokken is".

schreef 1), dan wordt dat doctoreeren in de medicijnen wel wat twijfelachtig, te meer als daarvoor geen bron wordt aangegeven. De Leuvensche hoogleeraar, Dr. Paul Alberdingk Thijm, had nog de verplichtende welwillendheid nasporing voor mij te doen in de Brusselsche boekerij. Men bezit aldaar eenige deelen van het *Album* der universiteit van Leuven. Doch ZHGel. vond, dat de jaren 1608—9 en volg. ontbreken en de lijsten der medici toch onvolledig zijn. Dus ook van die zijde geene opheldering. Zou dan het grafschrift „Ultraj. *Medico*" onjuist wezen? Dat geloof ik niet. Maar van Hattem zal gebruik gemaakt hebben van de dosis medische wetenschap, welke hij aan de Franeker academie indertijd heeft opgedaan, waardoor hij trouwens niet afweek van de gewoonte zijns tijds. Als geneesheer van ziel en lichaam beide op te treden was toch onder de hervormingsgezinden meer en meer in zwang gekomen. Reeds aan de nat. synode, ten jare 1586 te 's Gravenhage gehouden, werd o. a. de vraag voorgelegd, „of een Dienaar mag te gelijk zijn een Dienaar en een Medicijn"? Waarop het antwoord luidde: „Dat een Dienaar niet kan, noch behoort beide *ex professo* te doen, maar zoo hij de kranken van zijn eigen gemeente met raad kan helpen, dat het zelve geschiede zonder gewin, en hier van zal de classis oordeelen" 2). Voorts behoorde het telkens weer tot de werkzaamheden der synodale vergaderingen uit te maken, of een predikant onder zijn gemeenteleden als

---

1) Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire* ... etc. IX, p. 97.

2) *Acta v. d. Ned. Synoden der zestiende eeuw*, uitgeg. door P. L. Rutgers, Utrecht, 1889, blz. 509.

dokter of chirurgijn mocht fungeeren 1). — Ja in 1615 achtten de curatoren der Leidsche hoogeschool het wel de moeite waard om, op verzoek van verscheidene med. doctoren, bij de Ed. H. M. Staten eene remonstrantie in te dienen tegen de „inconvenienten ende onbehoorlijcheijt van zoodanige vonden en pratijcken" 2). — 't Blijkt dus, dat vele predikanten destijds ook de geneeskunst uitoefenden. En al deelt de expredikant van Cillaershoek en St. Antony-polder niets mede nopens zijn medische cura, het gebruik zijner dagen geeft billijken grond genoeg voor de bewering, dat Olivier van Hattem, zonder Leuvensche doktorsbul, zich als geneesheer te Antwerpen vestigde, evenals o. a. de welbekende Petrus Dathenus, die in 1585 als predikant ons vaderland verliet, eerst te Staden, daarna te Elbing een drukke dokterspraktijk waarnam. Onze van Hattem heeft dan ook niet voor niemendal zijne „studiën in Medicina ende Theologia, met de faculteiten daer toe behoorende, gevolcht gehad", en zoo mocht — helaas, reeds in 't derde jaar van zijn overgang — een grafschrift gewijd zijn aan den „Utrechtschen geneesheer .... bekeerd tot het katholiek geloof der H. Roomsche Kerk, welke hij opluisterde door zijne geschriften".

fr. A. VAN KERKHOFF, o. c.

---

1) Verg. *Wtenbogaert en zijn tijd*, I, 105.

2) *Ned. Archief voor Kerk. Geschiedenis van Kist en Royaards*, 1848, D. VIII, blz. 56.

BOEKBEOORDEELING.

EEN APOLOGETISCH HANDBOEK.

De Eerw. Heer D. Sloet, aan de lezers van *De Katholiek* gunstig bekend om zijne degelijke studie over de historische waarde van het boek Judith, heeft zijn *Apologetisch Handboek* voltooid. *God, Christendom en Kerk, verdedigd door het gezond verstand en de geschiedenis* (Oldenzaal, G. Bruggeman, 1890), ziedaar den titel.

Uitgebreide verdedigingsschriften des Christendoms bestaan er in onze moedertaal niet. Wie dergelijke boeken van omvang lezen, zijn de moderne talen genoegzaam machtig om Hettingers godgeleerde wetenschap te bewonderen, zijne helderheid van voorstelling te waardeeren, zijn kleurigen schrijftrant te genieten. En Albert Weisz, de diepzinnige Dominicaan, die zich nederig genoeg den „zwakken medestrijder" noemt van den even geleerden als vromen Würzburgschen professor? Gij gaat niet in alles met hem mee, wijl hij voor u soms wat voortdraaft of wat zwaar op de hand is? Goed, maar ontdek het hoofd; zijn arbeid is een standaardwerk. En de schrijver van *Le Christianisme et les temps présents*? Mgr. Dupanloup uitte over hem na het lezen van *La vie de sainte Chantal* de lofspraak: „Quel bonheur que cet hommelà soit dans l'Eglise!.... c'est un écrivain de la force peut-être de M. de Montalembert". De apologie van l'abbé Bougaud is wel eens over den spitsigen hekel der critiek gehaald zelfs vóór het verschijnen van het vijfde deel. Laten wij eerlijk zijn. Bougaud had *zijn* doel; dat doel is bereikt, en l'abbé Lagrange mag zeggen: „Si le bel ouvrage.... ne répond pas à tout, il n'en reste pas moins un grand livre".

Is echter een uitgebreid verdedigingsschrift des Christendoms niet bepaald noodig in onze taal, een *handboek* des te meer.

De Eerw. Heer Sloet spreekt tot hen vooral, die *gelooven*, maar

niet zoo ontwikkeld zijn, dat zij hun geloof kunnen verdedigen tegen „sommige in- of uitwendige aanvallen". Die veronderstelling steunt niet op geringschatting van de verstandelijke ontwikkeling der lezers. De degelijke auteur doelt op studeerenden. Van zijne apologie geldt wat Vosen van zijn eigen werk *Das Christenthum* zegt: „Sie hat durchweg den Nicht-theologen von akademischer Bildung bei ihrer Darstellungsart im Auge". De student in de rechten en vooral in de medicijnen moet meermalen in de „zweetkamer" eene behandeling ondergaan. Het gaat daar heet van den rooster; wie telt de vakken en takken van wetenschap? Maar met dat al maakt onwetendheid op 't punt van godsdienst een ontwikkelden Katholiek te schande. Hoe ernstiger de gevaren zijn, waarin zijn geloof verkeert, en hoe verradelijker wapens gehanteerd worden tegen dat geloof, des te noodzakelijker is het voor hem, wil zijn blazoen niet bevlekt worden, wil de schat des geloofs niet te loor gaan, op zijne hoede te zijn.

Men kan wel is waar „het geloof niet verkrijgen noch behouden door de lezing van een boek", en de vraag van Elmar:

„Beten soll ich? Wird es frommen?
Wenn ich bete, wird im Beten
Mir die Offenbarung kommen?"

mag men gerust met ja beantwoorden, indien dat gebed nederig is; doch ook onwetendheid in zake van godsdienst voert dikwerf tot onverschilligheid of ongeloof 1).

Het atheïsmus grijpt om zich heen, ook in ons vaderland. Waartoe een rozentint over zulk eene treurige waarheid? De wetenschap aan onze hoogescholen is doortrokken van dit brandend gif; de slachtoffers worden bij honderden geteld. Eenigen gelooven niets meer, velen meenen, dat zij niet gelooven, nog meerderen doen, alsof zij niet gelooven. „Il y a de toutes sortes d'athées", zei Nicole reeds in de 17de eeuw. Dit is vooral waar in onzen tijd. De klaagtonen in Baunard's *Victimes du doute* zijn echo's van

1) In het grondig en stichtelijk werk: *Het geloof van den Christen; verhandeling voor ontwikkelde leeken* (Gulpen, Alberts, 1890), eene welkome omzetting van het alom gekend werkje *Schat des geloofs*, heeft de Zeereerw. pater van Gestel op de gevaren voor 't geloof gewezen. Vooral het twaalfde hoofdstuk, dat hierover handelt, is voor velen eene herlezing waardig.

duizenden harten. Die kreten worden niet altijd gehoord, al worden zij geslaakt en al schijnen velen, met den peinzensmoeden leekedichter, den twijfel tot stelsel te verheffen. Daarom achtte de Eerw. Heer Sloet het raadzaam, ook het bestaan van God te bewijzen. Dat maakt zijne apologie verdienstelijker, al loochent niemand God uit overtuiging, al kan men vaststellen met Weisz: „Es gibt keinen interesslosen Unglauben", al kan geen denkend hoofd overtuigd zijn, dat God *niet* bestaat.

De schrijver begint met het *historisch* bewijs, dat hij bondig opzet en waarvan hij de kracht onder het licht brengt van eene gedachte van Techner.

Het *ethisch* bewijs voldoet ons, hoezeer wij nog onder den invloed zijn van eene welsprekende bladzijde uit Weisz over hetzelfde onderwerp en al komt ons de uitspraak van La Bruyère, door den Eerw. Heer Sloet aangehaald, te onbeperkt voor.

Het *kosmologisch* bewijs is, dunkt ons, het beste; het rekent af met de moderne natuurkundigen. Zoo er geen God was, zou er geen beweegkracht zijn; — ware de eeuwige beweging der stof mogelijk, zij moet toch buiten de stof eene oorzaak hebben; — de eeuwige beweging der stof is eene ongerijmdheid; — afgezien van de ongerijmdheid in een „oneindig *getal*" atomen opgesloten, is eene eeuwige beweging der stof ondenkbaar; — het uurwerk der wereld loopt af (dat leeren de natuurkundige wetenschappen); derhalve is het eens opgewonden; het kan zich zelf niet opwinden; dus is er een ander, die het heeft opgewonden. Dit alles word in dertien bladzijden met degelijke en heldere logica aangetoond.

De stof kon het leven niet voortbrengen, toen er nog geen organisch leven was. Er is dus iets onstoffelijks, dat in de levenlooze stof het leven kon leggen. De *generatio spontanea* of *aequivoca* (zelfwording) is door de *natuurkundige* wetenschap opgegeven; deze houdt nog aan de oude spreuk: *omne vivum ex ovo*. Bougaud, haalt getuigen aan: Pasteur, Flourens, Longet, Claude Bernard, Liebig, Ehrenberg, Alexander von Humboldt, Quatrefages. Na de onderzoekingen van Mateucci, Stein, Claparède en Lachmann spreekt men zelfs niet meer over de generatio aequivoca van vele ouderen. „Het moderne materialisme", zegt Dr. Albert Stöckl, „wil haar niet prijsgeven, omdat geen streng-wetenschappelijk tegenbewijs bestaat." De ongeloovige Burmeister is eerlijker. „Het is", bekent hij, „wijl zonder de *generatio aequivoca* het ontstaan

der organismen op de aardvlakte niet dan door onmiddellijke werking eener hoogere Macht denkbaar zou zijn" 1).

Na de *generatio spontanea* of *aequivoca* komt Darwin's „ontwikkelingsleer". Met eene beknoptheid, in een handboek gewenscht en voldoende, bestrijdt de Eerw. Heer Sloet deze hypothese en sluit met een woord van den ongeloovigen Virchow, dat voor eenige jeugdige Darwinisten behartigenswaardig is.

„De beschouwing der natuur", zoo eindigt de Eerw. Heer Sloet het kosmologisch bewijs, „dringt de rede tot de belijdenis: *daar is een God, die haar geschapen heeft.* Elk zandkorreltje aan het strand en elke wereldbol in het hemelruim, het grashalmpje onder onzen voet en de reuzeneik, aan wiens voet geslachten worden begraven, het wormpje in het slijk en de walvisch in den oceaan, het dwaallichtje op het veld en de bliksemstraal aan het uitspansel, het suizen van den wind en het ratelen van den donder — alles, wat wij zien en hooren, alles getuigt: Hij heeft ons gemaakt."

„Laten wij, mijne heeren, toch eindelijk breken met de teleologie". Deze woorden van onzen beroemdsten oogarts, den ontslapen professor aan Utrecht's hoogeschool, zullen het *teleologisch* bewijs voor het bestaan van God niet ontzenuwen. De auteur van *God, Christendom en Kerk* heeft niet minder dan 27 bladzijden aan dit betoog besteed. Zij getuigen van grondig onderzoek, gezette studie, rijke taalkennis en stilistiek. Deze apologeet is een geleerde zonder een *droogstoppel* te zijn. Zijne wetenschap kan men genieten.

Het tweede hoofdstuk handelt over de drie groepen van ongeloovigen: de „wijsgeeren der ervaring" of *empiristen* en *sensisten*, de *materialisten* en de *pantheïsten*. Na eene aandachtige lezing van de 22 bladzijden is elke geloovige leek van eene goede wapenrusting voorzien tegen „in- of uitwendige aanvallen".

Met dit tweede hoofdstuk sluit de eerste aflevering van het *Apologetisch Handboek*, die ons gretig deed uitzien naar de tweede. Ook deze is nu verschenen en heeft ons niet teleurgesteld. Het spijt ons, dat wij de gelegenheid missen de 232 bladzijden van de tweede aflevering breedvoerig te bespreken; wij moeten kort zijn.

Het eerste hoofdstuk handelt over de *openbaring vóór Christus*. *Alle* volkeren brengen den godsdienst en zijne gebruiken in ver-

---

1) Dr. Albert Stöckl, *Lehrbuch der Philosophie*, 2te Abth. 4e Aufl. S. 201.

band met eene goddelijke openbaring, en hoewel het heidendom uit een mengelstof bestaat van mythen en fabels, die het redelijk schepsel schandmerken, zijn er gronden, die overtuigend bewijzen, dat het menschelijk geslacht in het eerste tijdperk van zijn bestaan eene bovennatuurlijke openbaring heeft ontvangen.

Het historisch verval der godsdiensten is het eerste bewijs. Was de godsdienst zuiver menschenwerk, dan moest hij eene voortgaande ontwikkeling toonen. Welnu in plaats van vooruitgang toont hij, „alleen aan de menschelijke natuur overgelaten, overal en altijd achteruitgang". De schrijver doorloopt nu de geschiedenis der godsdiensten van Japhet's afstammelingen: Indiërs, Iraniërs of Perzen, Grieken, Romeinen en Germanen, die allen tot den grooten stam der *Ariërs* of *Indo-Germanen* behooren. Daarna komt hij tot de *Chamieten*, tot wier stam Chineezen, Japaneezen en Egyptenaren gerekend worden, geeft vervolgens een overzicht van de godsdiensten der *Semieten*: Assyriers en Babyloniërs, Syriërs, Kanaänieten en Pheniciers, en blijft ook even stilstaan bij de *halfbeschaafde en wilde volkeren.* In het schijnsel van dit overzicht, op 31 bladzijden compres doch zeer duidelijk gedrukt en wezenlijk gestiliseerd, ligt het feit zonneklaar voor ons: „de geschiedenis der godsdiensten toont verval..... achteruitgang". Door de verslapping der zeden dwaalde men af van het monotheïsme tot *natuurdienst*, en van hieruit verdeelde zich de dwaling in twee hoofdtakken: *pantheïsme* en *mythologisch polytheïsme.* Het monotheïsme was de eerste godsdienstvorm, het is niet de vrucht van de ontwikkeling der menschelijke kennis, dus moet het worden toegeschreven aan eene openbaring Gods. Door ontaarding en verslapping der zeden verloor men de kennis van den éénen waren God. Die ontaarding vindt hare oorzaak hierin, dat de menschelijke natuur — ervaring en geschiedenis leeren het — ten kwade neigt. Die ongezonde toestand der menschelijke natuur wijst op eene *zonde.* Uit de overlevering der volkeren besluiten wij met voldoende geschiedkundige zekerheid, dat de mensch in een meer dan „natuurlijken toestand" van geluk heeft geleefd, waarin hij eene bovennatuurlijke kennis bezat van Gods bestaan en van diens wil — *„de overleveringen der volkeren doen ons eene bovennatuurlijke openbaring Gods aan de eerste menschen kennen als een historisch feit".*

Tevens blijkt, dat de mensch door eigen schuld vervallen is uit den gelukstaat. Het verhaal van den bijbel omtrent den zondeval

staat dus niet alleen; ook het verhaal van de belofte eens Verlossers, het proto-evangelie, wordt gesteund door de overlevering der volken, zooals uit vele getuigenissen van beschaafde en onbeschaafde volkeren uit alle wereldstreken wordt aangetoond.

Bezat dus het menschelijk geslacht door goddelijke openbaring de kennis van 't bestaan van den waren God, ontving het na den zondeval de belofte van eenen Verlosser, dan *voegde* het, dat die kennis en belofte ergens op aarde zuiver en ongeschonden bewaard bleven. Het volk van Israël — *Jisra-El* d. i. „strijder Gods" — heeft het geloof aan den waren God behouden en de profetie aangaande den Verlosser rechtstreeks voortgeplant. De *geschiedenis* van Israël is geheel eigenaardig, zijne *heilige boeken* munten uit door ongekunstelde eenvoudigheid en verheven waardigheid, Israël bezat het ware *monotheïsme*, zijn *eeredienst* en zijne *zedelijkheid* stonden boven alles, wat de oudheid in dit opzicht heeft opgeleverd, het bewaarde de *belofte* van den Verlosser als de onwankelbare hoop des volks. Dit alles vindt zijne verklaring alleen in eene goddelijke leiding en openbaring.

Het eerste hoofdstuk wordt besloten met eene korte herdenking van 't feit, hetwelk zijn steunpunt vindt in historisch gezag, dat namelijk de wereld ten tijde van keizer Augustus in verwachting was naar de komst van eenen Verlosser.

En zoo komt de schrijver tot Christus.

In eenige keurige bladzijden laat hij Hettinger aan *het bestaan alleen* van 't Christendom een schitterend bewijs ontleenen voor de waarheid der geschiedenis van Christus of de *evangelische geschiedenis*, daarna komt de historie ook *rechtstreeks* op voor het bestaan van Christus en voor de waarheid der evangelische geschiedenis.

De *echtheid* en *geloofwaardigheid* der *vier Evangeliën* worden bondig gehandhaafd. De voorname opwerping tegen hunne waarheid is de veronderstelde onmogelijkheid van wonderen. Dit is het uitgangspunt van 't ongeloof. „Wonderen zijn onmogelijk"; dat staat onomstootelijk vast. „Bewijst den ongeloovige de mogelijkheid van wonderen", zegt pater Palmieri, „en indien de logica van zijn hart gelijken tred houdt met die van zijn hoofd, dan wordt hij Christen.... Katholiek."

God kan geene wonderen doen, dus is het Evangelie een fabelboek, of wel de gebeurtenissen, daarin vermeld, moeten natuurlijk worden uitgelegd.

De Kerk is eene rots, die niet splinteren kan; dat getuigen 19 eeuwen; daarom ondergraaft men sinds ongeveer 200 jaren den bodem, het Evangelie, maar ook de bodem blijkt te zijn van het hardste graniet.

Wij nemen afscheid van het *Apologetisch Handboek*, hoezeer de derde afdeeling ons ook boeie. Aan zijne lezers laten wij beoordeelen, of wij overdreven lofsprekers zijn, wanneer wij van den geheelen arbeid, ondanks eenige gebreken, die elk menschenwerk aankleven, durven zeggen: het boek is beknopt en degelijk, geleidelijk in gang, aantrekkelijk van vorm. Het volgt de methode, die aan onze eeuw past, of om met Bougaud te spreken: „qui répond à ces curiosités, éveillées par des observations si précises, couronnées de si belles découvertes". Het is een boek *ten dienste van ontwikkelde leeken* — dit zouden wij bij een herdruk als gewenschte wijziging op het titelblad aanbevelen — die het herlezen zullen en den geachten schrijver in hun hart zullen prijzen zooals wij: hij heeft een zwaar en verdienstelijk werk voltooid en een rijke aalmoes uitgereikt ook aan vele armen in 't geloof; mogen zij ze aannemen en goed gebruiken, tot vermeerdering van de kennis en de zegepraal der waarheid.

Mariëndaal. H. ERMANN S. J.

Maria, de Moeder des Heeren, in hare voorbestemming, haar leven en hare verheerlijking, beschreven door H. J. H Ruscheblatt, Oud-Pastoor en Oud-Leeraar aan het Seminarie Hageveld. Twee deelen. Amsterdam, F. H. J. Bekker, 1890.

Daar ligt voor ons een werk, met groote bescheidenheid aangekondigd, met veel arbeid samengesteld, met de meeste toewijding behandeld. 't Is de vrucht van een geloof, dat leeft en krachtig zich uitspreekt op elke bladzijde, van eene liefde, die brandt met fellen gloed, die zich uitstort naar buiten, en zich wil mededeelen om alom liefde te wekken. 't Is het werk, dat den titel voert: *Maria, de Moeder des Heeren.*

Met eerbiedigen schroom zien wij op tegen de beoordeeling van een arbeid zooals de Zeer Eerwaarde Heer Ruscheblatt aan het Katholieke Nederland heeft geschonken. 't Is namelijk een meesterwerk, waarin alles, wat over Maria kan gezegd worden, in schoon geheel staat samengevat. Maria levend in het plan van God om

en met haren Zoon; Maria geopenbaard in de voor-christelijke geschiedenis; Maria levend in de volle werkelijkheid van haar persoonlijk bestaan, en in haar leven de geheimvolste, hemel en aarde omvattende daden verrichtend en aldus beantwoordend aan de genade van God, die haar riep; Maria in de glorie als koningin der schepping gekroond; — zietdaar in weinige woorden wat ons is aangeboden in het schoone werk: *Maria, de Moeder des Heeren.*

Wat we hier in groote trekken hebben aangegeven, staat daar uitvoerig behandeld. Alles, wat de gewijde oorkonden toepasselijks bevatten, wat de Kerk in hare leer over Maria verkondigt, wat de eeuwen door hare machtige herauten, de Heiligen Gods, doen hooren, wat de kinderlijke liefde treffends kan aanvoeren, wat de vurigste godsvrucht verheffends kan aanbrengen, — dat alles wordt gevonden in het schoone werk van den geleerden schrijver.

Dat boek, 't is wel duidelijk, bevat geen dorre opsomming van gronden, geen aaneengeregen serie van vaderteksten, geen drooge Maria-encyclopedie, maar het geeft een zooveel mogelijk afgewerkte en levende beeltenis van de H. Moedermaagd. Breedheid van opvatting en duidelijkheid van behandeling; verhevenheid van gedachte en duidelijkheid van voorstelling; innigheid van godsvrucht en degelijkheid van wetenschap; fijnheid van bespiegeling en juistheid van toepassing gaan in dat werk hand aan hand. Zulk een boek bestond nog niet in Neerlands taal. Had eenige jaren geleden een der grootste denkers van zijn tijd, C. Broere, het plan opgevat om Maria in heerlijke trekken af te beelden, hij heeft dat plan, breed en machtig opgezet, slechts voor een deel ten uitvoer gebracht; en bovendien dat werk, meer een lierdicht in prozavorm, en wel van den hoogsten rang, was boven het bereik van velen om de verhevenheid der bespiegeling, om de diepte der gedachten. De Zeer Eerwaarde Heer Ruscheblatt geeft ons een afgewerkt geheel, geeft ons eene *Maria*, waarin de ideeën, grootsch en machtig, diep en vol rijkdom, — een en andermaal aan den grooten meester ontleend, — in een vorm voor ons meer gewoon, genietbaar zijn gemaakt. Is het werk van Broere meer geeigend voor geesten van hooger orde, het boek van den Zeer Eerw. Heer Ruscheblatt is voor ons gewone menschen, die behoefte hebben aan eene minder verhevene voorstelling, geschreven.

De ontwikkeling der gedachten in dat werk is zoo geleidelijk en uitvoerig mogelijk; de toepassing van de ideeën is rijk en onge-

zocht en geheel in overeenstemming met de waarheden, door den eerw. schrijver behandeld. Geeft de schrijver somwijlen bij de uiteenzetting zijner gedachten reeds vroeger aangestipte punten breedvoeriger aan, — 't is, naar ons inzien, geene overtolligheid, maar eene goede hoedanigheid in dat werk. Zoo toch worden de reeds aangeduide lijnen van Maria's beeld voor den geest der lezers duidelijker getrokken, toonen die eerste lijnen zich in volkomen overeenstemming met de later geteekende, en winnen, bij verdere afwerking, in gloed, leven en duidelijkheid.

Aan de mystieke beschouwingen is door den schrijver eene vrij ruime plaats in zijn werk geschonken. Deze beschouwingen lijden evenwel niet aan het gebrek van gezochtheid, onverstaanbaarheid, vaagheid; ze zijn duidelijk en vol leven. Ze zijn de beschouwingen van een geest, die weet wat hij wil. Enkele ideeën, door den eerw. schrijver met voorliefde ontwikkeld, zullen de instemming van alle lezers misschien niet wegdragen. Ze zijn dan ook geheel vrije meeningen, waarover de Kerk geen uitspraak gedaan heeft. Wanneer deze of gene lezer daarmede niet instemt, dan behoudt hij zijne volle vrijheid, zooveel te meer, omdat de schrijver de verschillende meeningen, waaruit hij voor zich eene keus deed, meermalen uitdrukkelijk vermeldt. Dat verschil van meening kan voor niemand eene reden zijn om met minder ingenomenheid het schoone werk van den geleerden schrijver te prijzen.

Een voorname bron, door den Eerw. Heer Ruscheblatt gebezigd, schijnt wel te zijn het werk van de beroemde Spaansche abdis Maria van Agreda. Zij, eene bijzondere dienares van de H. Maagd, is door de Moeder Gods met buitengewone gunsten begenadigd en heeft van die Hemelsche Moeder groote verlichtingen en openbaringen ontvangen. Zeker, die openbaringen dragen slechts een privaat karakter en kunnen niet bogen op het gezag van eene kerkelijke uitspraak; maar ze hebben toch voor zich de heiligheid en daarmede de vertrouwbaarheid van de persoon, die ze heeft ontvangen, en vervolgens bevatten ze niets, wat òf rechtstreeks òf zijdelings met de leer der Kerk in strijd is; of laten we ons liever in dezen vorm uitdrukken: ze zijn op alle besliste punten volmaakt in overeenstemming met de leer der Kerk.

We hebben geene bloemlezing willen geven van de schoonste gedeelten, welke het werk: *Maria, de Moeder des Heeren* bevat. We zouden ook tamelijk verlegen zijn geweest met de keuze dier gedeelten en tal van bladzijden hebben moeten uitschrijven. We

hebben ook geene aanwijzing willen doen van die hoofdstukken, welke het meest uitmunten, we vinden ze allen zeer schoon. Evenwel maken we, zonder echter citaat te geven, eene bijzondere vermelding van een gedeelte, dat ons zeer heeft getroffen. 't Is namelijk dat gedeelte, waarin de eerw. schrijver de ten-hemel-opneming van Maria beschrijft. De recensie, voorkomend in het dagblad *De Tijd*, heeft daarop, en terecht, met nadruk gewezen. Daar slaat de Eerw. Heer Ruscheblatt de toon der hoogere bezieling aan. De liefdegloed, die zijne ziel vervult, breekt daar henen door de vormen, waarin de eerw. schrijver gewoon is zijne gedachten te kleeden, en vervoerd door de aanschouwing der ten-hemel-opneming der H. Maagd, kan hij het jubellied niet weerhouden, dat daar zingt in zijne ziel. Daar juicht hij als de dichter, en geeft hij ons in eene dichterlijke beschrijving Maria's triumftocht ten hemel. We vinden dit gedeelte een waardig slot van het schoone werk.

We hopen en verwachten ook, dat *Maria, de Moeder des Heeren*, door den eerw. schrijver Neerlands Katholieken aangeboden, in veler handen moge komen. Niemand late zich afschrikken door de vrij lijvige afmeting der twee deelen. Wie eens begonnen is met lezen zal het boek niet half gelezen uit de hand leggen; dat waarborgt de degelijkheid van het werk. Bovendien is het in vloeienden stijl geschreven, en — mogen we het zeggen, al klinkt deze ontboezeming eenigermate minder beleefd jegens een vroeger geesteskind des schrijvers, — in een Hollandsch dat, naar ons inzien, nog hooger staat dan het meer somber getinte Hollandsch van het *Lijden des Heeren.*

We zijn den eerw. schrijver van harte dankbaar voor het werk, dat hij heeft gewrocht. Moge hij zijne moeite, zijne inspanning, met meer dan gewone toewijding daarvoor ten beste gegeven, bekroond zien in datgene, wat hij met zijn arbeid beoogt: de toenemende vereering van Maria. Voor Maria toch, voor de bevordering der kennis van haar, voor de uitbreiding harer eeredienst en daarmede voor de glorie van God, is het werk door den eerw. schrijver ondernomen en voltooid. Moge dat doel door den Eerw. Heer Ruscheblatt onder Neerlands Katholieken worden bereikt en, ten deele althans, aanschouwd; dan mag hij zich beloond achten voor een arbeid, die hem zoo veel inspanning heeft gekost. Grooter belooning evenwel zal hem bij Maria zelve wachten. Wij hopen, dat deze zoo schitterend mogelijk wezen zal.

Een wensch spreken we hier nog uit, dat namelijk de Eerw.

Heer Ruscheblatt zijne pen geen rust zal gunnen, maar haar tot werkzaamheid zal blijven dwingen ten nutte van geleerd en ongeleerd in Nederland. Zijn we wel ingelicht, dan heeft de schrijver ook nog geen voornemen om het *otium cum dignitate* te gaan genieten en op zijne waarlijk verdiende lauweren te gaan rusten.

Een woord van oprechte hulde moeten we brengen aan den uitgever, die de taak op zich heeft genomen de *Maria* van den Eerw. Heer Ruscheblatt het licht te doen zien. Met toewijding heeft hij zijne taak aangevangen en geen kosten en moeite gespaard, om het werk in een waardig kleed te doen verschijnen. Wel heeft de Heer F. Bekker, tot ons leedwezen, de taak, welke hij had aangevangen, niet mogen voltooid zien; zijn overlijden evenwel heeft geen stoornis in de uitvoering zijner plannen gebracht; daarvoor waren deze te degelijk opgezet. De firma Bekker heeft met de energie, de toewijding, welke haar overleden chef kenmerkten, en met de allergrootste nauwgezetheid het werk van den Heer F. Bekker voortgezet en voltooid. Zij heeft bewezen degelijke werken in keurig gewaad de wereld te kunnen inzenden. Moge ze veel succès hebben en houden in haren arbeid.

We mogen eindigen met een woord van dank aan den Eerw. Heer P. M. Bots, die den verheven treurzang „Stabat Mater" op waarlijk schoone wijze heeft vertolkt. De woorden, waarmede de Eerw. Heer Ruscheblatt deze keurige vertaling inleidt, maken we geheel tot de onze; ze zijn voor den Eerw. Heer P. M. Bots de zaakrijkste hulde voor zijn arbeid. G.

De Heilige Thomas van Aquino, Patroon der zuiverheid of de engelachtige strijd, door P fr. E J. Jansen, Ord. Praed. Leiden, J. W. van Leeuwen, Antiq. Boekh Hoogewoerd, 1890.

Dit werkje is in alle opzichten een practisch devotie-boekje. De eerw. schrijver stelt zich voor de vereering van den H. Thomas meer bekend te maken en ingang te doen vinden bij de Katholieken van ons vaderland en vooral bij de studeerende jongelingschap. Terwijl onze Heilige Vader Paus Leo XIII voor eenige jaren den H. Thomas van Aquino tot Patroon van alle katholieke scholen verhief, wordt hier de weg geopend om dat patronaat bij de studeerende jeugd in beoefening en daardoor meer tot verwezenlijking te brengen. Hiertoe dient bovenal de reeks

van schoone gebeden, die een aanmerkelijk deel van het boekje inneemt, gebeden, door den H. Thomas zelven vervaardigd, zoowel als vele anderen te zijner eer, waaronder een „wijze om de zes zondagen van den H. Thomas godvruchtig te vieren", alsook de kleine getijden van den Heilige in Latijnschen tekst en Hollandsche vertaling.

De eerw. schrijver, wiens bedoeling is deze gebeden bij de katholieke jeugd in te leiden, opdat, onder de bescherming van den Engelachtigen Leeraar, Gods schoonste zegen haar verlichte en geleide, heeft begrepen, dat hier het „ante orationem praepara animam: bereid uwe ziel, voor dat gij bidden gaat" (Eccli. XVIII. 23) behoorde in toepassing gebracht te worden. Immers, al wat voorafgaat, moet hiertoe strekken; en waarlijk, de levensbeschrijving van den Heilige, de geschiedenis van den wonderbaren gordel, met aanprijzing van het broederschap: „De Engelachtige Strijd", de raadgevingen van den Heilige, de lofspraak van Pausen en Bisschoppen kunnen niet falen den godvruchtigen lezer tot een vertrouwvol aanwenden der genoemde gebeden te bewegen.

Om deze redenen meenen wij, dat het boekje hooge waardeering en aanprijzing verdient.

Als echter een tweede druk misschien spoedig gewenscht zal blijken, zouden wij een vijftal regels op blz. 6, die naar onze bescheiden meening een weinig duister zijn, iets meer willen zien toegelicht. Daar staat: „Te Monte Cassino leerde Thomas het Latijn. De heidensche en de gewijde dichters, zooals Ovidius, Virgilius, Horatius, Theodulus en David werden ijverig ter hand genomen". Ofschoon het nu juist wel niet gezegd wordt, kan men hier toch moeilijk iets anders lezen, dan dat de H. Thomas te Monte Cassino een aanmerkelijk deel van de werken der genoemde schrijvers vertaald en bestudeerd heeft; en de studenten van onze dagen, die iets later lezen, dat de H. Thomas reeds op tienjarigen leeftijd Monte Cassino verliet, zullen zich over een en ander des te meer verwonderen, daar op de hier aangehaalde woorden onmiddellijk volgt: „Hierbij voegde men de spraakkunst". In *Het leven van den H. Thomas*, door P. Fr. J. V. de Groot wordt dan ook duidelijker dan hier het geval is in het midden gelaten, in hoeverre de werken dezer schrijvers door den toen nog zoo jeugdigen Thomas bestudeerd zijn, en hierbij wordt de noodzakelijke verklaring gevoegd van hetgeen men destijds door de „spraakkunst" verstond.

Overigens mogen wij den eerw. schrijver onvoorwaardelijk en met ingenomenheid dank zeggen voor de zoo beknopte maar zakelijke en aanschouwelijke beschrijving, welke hij ons van het leven des Heiligen geeft. Ook de bijzondere hoofdstukken, die hierop volgen, zijn degelijk en uitstekend geschikt voor het doel, dat beoogd wordt: den lezer tot navolging van Thomas' deugden en tot vertrouwvol inroepen zijner bescherming te stemmen.

De uitgave is het werk van den Heer J. W. van Leeuwen te Leiden. Een flinke linnen band, met sierlijk, verguld opschrift, goed papier en heldere letter, maken het geheel tot een zeer aantrekkelijk boekje, dat, met twee plaatjes opgeluisterd, voor den geringen prijs van f 0.75 verkrijgbaar is gesteld.

Mogen de godvruchtige wenschen van den eerw. schrijver in overvloedige vervulling gaan.

H. S.

Geïllustreerde Vaderlandsche Geschiedenis door P. Louwerse voor jong en oud Nederland. Amsterdam, Tj. van Holkema, 1890

In twee keurige bandjes, heeft Tj. van Holkema te Amsterdam de twee deelen van bovengenoemde geschiedenis gestoken. Nederlands handel en scheepvaart, zijn kolonisatie en zijn strijd worden er op afgebeeld met de werken des vredes: kunst en wetenschap. En hoe ze er van binnen uitzien? Fraaie letter op deugdelijk papier; doch vooral, Johan Braakensiek heeft ze met het hem zoo eigen talent gestoffeerd door honderd vijf en dertig allerfijnste schetsen. Doch de uitmuntende uitgave heeft voorzeker hier niet de treurige rol om den inhoud te vergoeden, want al miste men de bandjes, en al had de naam van Braakensiek niet de waarde verhoogd, het werk van den heer Louwerse zou genoeg uit zichzelf spreken om onze bewondering en dankbaarheid op te wekken. Wat vorm en inhoud betreft, aarzelen we niet onze meening uit te spreken, dat onze moedertaal door deze geschiedenis met een meesterstuk is verrijkt.

Wat verstaat de heer Louwerse door „jong en oud Nederland"? Hij zelf geeft antwoord in zijn voorbericht: „Met *jong Nederland* bedoel ik de kinderen, die den heelen cursus in eene volksschool doorloopen hebben en de maatschappij intreden als werkkracht op allerlei gebied. Ik bedoel er ook hen mede, die reeds eenige

jaren in die maatschappij verkeerd hebben. De geschiedenis, zooals ze die eens op school leerden, hun in herinnering te brengen, dat was mijn doel. Daar nu geen enkel onderwijzer der volksschool ooit beweren zal, dat zijn onderwijs voldoende zou zijn om iemand er eenig examen in te laten doen, zoo is het duidelijk, dat deze geschiedenis geen studie-boek zijn kan. Met *oud Nederland* bedoel ik de eenvoudigen in den lande, die hetgeen zij in hunne jeugd van de vaderlandsche geschiedenis geleerd hebben, zoo goed als geheel vergeten zijn". Wanneer men echter het werk heeft gelezen, en met aandacht gelezen, zal men het met dat antwoord niet te nauw nemen en de gedachte niet kunnen onderdrukken, dat de heer Louwerse wel wat al te bescheiden op zijn arbeid nederziet. Op de volksschool zal doorgaans de vaderlandsche geschiedenis niet zoo uitgebreid worden geleerd, als wij ze hier, vooral van het vierde tijdvak tot het einde, behandeld zien. Daarbij geloof ik, dat vele beschaafden eenvoudig genoeg *van harte* zullen zijn, om zich als „oud Nederland" vóór den Heer Louwerse op de banken te zetten. Ofschoon er dan geen sprake moge wezen van een studie-boek in den engeren zin, hebben we hier toch met een allernuttigst leesboek te doen. Houden we deze bepaling in het oog, dan valt het ons gemakkelijk het werk te beoordeelen en te waardeeren — èn naar den vorm èn naar den inhoud.

Jacob van Lennep schreef zijn geschiedenis van Noord-Nederland voor zijne kinderen, en men bewondert algemeen den helderen, eenvoudigen toon, dien hij aansloeg. Toch geloof ik, dat hij in dat opzicht 't aan den Heer Louwerse moet gewonnen geven. Bij van Lennep duizelt 't ons nog te veel voor het oog, door de samenpakking dikwerf van ik weet niet hoeveel namen enz. Bij den Heer Louwerse leest men geleidelijk door en wordt telkens wat wijzer, zonder groote inspanning. Volgde van Lennep in het plan van zijn verhaal den steeds toenemenden ouderdom zijner kinderen, de Heer Louwerse schrijft zonder die overweging, maar toch is het, of hij allengs dieper in de geschiedenis doordringt, zoodat hij, gelijk we reeds opmerkten, van het vierde tijdvak af meerdere bijzonderheden verhaalt dan in het eerste gedeelte.

Door de bewonderenswaardige duidelijkheid en eenvoud, welke in deze geschiedenis heerscht, wordt overigens volstrekt geen schade gedaan aan den frisschen, ronden, echt-Hollandschen stijl. Het gemak, waarmede de dichter Louwerse in zijn liederen

Hollands taal weet te kneeden, verloochent zich ook nu niet, en al grijpt hij in zijne geschiedenis niet naar de lier, toch zij erkend, hoe hij het juiste woord voor zijne gedachten steeds weet te vinden. 't Zou ons te ver voeren, hier eenige voorbeelden aan te voeren, en in zulk een rijkdom is het moeilijk uitzoeken.

Een tijdrekenkundig overzicht gaat vooraf, hetwelk onze geschiedenis in zeven tijdvakken verdeeld: Het Heidensche tijdperk. Het Frankische tijdperk. Het Hertogelijke-Grafelijke-Bisschoppelijke tijdperk Het tijdperk van de Gouden Eeuw. Het tijdperk van grootheid en verval. Het tijdperk van verwarring en vernedering. Het tijdperk der koninklijke regeering.

Of er iets tegen is, dat onze roemrijke republiek en de gouden eeuw van Nederland met het vertrek van Leycester begint?

Zeker is het, dat van Oldenbarneveldt, na den Engelschen invloed te hebben vernietigd, onze republiek grondvestte; toch komt ons het jaartal 1588 wel wat te vroeg voor om onzen nieuwen staat te beginnen. Vasthouden aan het vredejaar 1648 gaat ook zeer bezwaarlijk, zoodat wij, den gulden middenweg bewandelend, geneigd zouden zijn de republiek met het twaalfjarig bestand aan te vangen. Het overzicht is met zorg bewerkt; en zonder u te verpletteren met jaartallen, geeft de schrijver er toch genoeg, om telkens goed op de hoogte te zijn van den tijd, waarin de voornaamste gebeurtenissen plaats grepen.

Ieder hoofdstuk draagt in dit werk een eigenaardigen titel, die heel wat levendigheid aanbrengt en een bewijs te meer is, dat de Heer Louwerse een geslagen vijand van dorheid is. Zoo heet het hoofdstuk over Karel den Grooten: *Een man van het zwaard*; dat van de prediking des Christendoms: *De mannen van het kruis*; dat van de gouden eeuw: *Naar het toppunt van glorie*; en dat, waarmede het werk eindigt: *De laatste Oranje-zoon.*

Doch genoeg over den vorm: met welke meesterschap ook de Heer Louwerse dit werk heeft geschreven, het wordt ons vooral dierbaar, door hetgeen *wat* hij verhaalt, en heeft daardoor recht op onze dankbaarheid.

De Heer Louwerse is een geloovige protestant, en met allen ijver heeft hij er naar gestreefd onpartijdig te zijn. Terstond voegen wij er bij, dat hij, wat het stuk van godsdienst betreft, bijna geslaagd is; voorzeker geen geringe lof, en welke het ons spaarzaam vergund is te geven. Bij hem niet die zwarte bladzijden, welke de Hervorming moeten inleiden; bij hem niet al „die gru-

welen der inquisitie"; bij hem niet die ontzagwekkende getallen van slachtoffers, welke voor de vrijheid om God „naar de inspraken des harten te dienen" zouden gevallen zijn.

Geen katholiek zal zich ergeren aan het verhaal van den Heer Louwerse; soms zelfs vinden we uitdrukkingen, welke 't ons bevreemdt bij een andersdenkende te vinden. Toch is hij slechts *bijna* geslaagd; en voor den protestant is het onmogelijk over dat *bijna* heen te stappen. Geen katholiek kan het volgende onderschrijven, wat ook de geschiedenis van Luthers leven weêrspreekt: „Een Dominicaner monnik [is dit een drukfeil? Luther was immers een Augustijner monnik], Luther geheeten, was begonnen met in twijfel te trekken of de Roomsche Kerk, zooals ze in den loop der eeuwen geworden was, wel overeenstemde met de leer van het Evangelie. Die twijfel was ten laatste bij Luther zekerheid geworden" enz.

Daarentegen zal iedere katholiek gaarne kennis nemen van het gevoelen des schrijvers, dat Karel V en Filips II in het bewustzijn van hun plicht tegen de Hervorming hebben gestreden. Zeer geestig teekent de Heer Louwerse in zijn voorbericht aan: „De heilige zoowel als de booze geesten onzer geschiedenis zijn in dit boek zoo heilig en zoo boos niet. Wat personen geldt, geldt ook feiten". Aan dat woord is hij getrouw gebleven; de booze geesten van Filips II, van Kardinaal Granvelle, van Alva zelfs zijn bij hem zoo boos niet; en de heilige, zelfs „Judas de Machabeeër", zooals de Zwijger wel wordt geprezen, schitteren nu niet in dat licht, hetwelk de Calvinistische historie-beschouwing over hen heeft laten vallen.

De lof, welken de schrijver aan Willem van Oranje toezwaait, is een voorwaardelijke. De verdraagzaamheid echter van den prins wordt geroemd. Nu gelooven ook wij gaarne, dat hij verdraagzaam was van aard, maar te veel heeft toegegeven aan eene onverdraagzame partij, wier hulp hij voor zijn heerschzucht noodig had. Met dat al is het beeld van den Zwijger nog niet volkomen geteekend in deze geschiedenis. Wilt ge zeggen, dat hij door zijn opstand, den grond gelegd heeft voor ons nationale volksbestaan, mij goed; wilt ge beweren, dat hij het Hollandsche karakter doorgrondde en ook een tijdlang katholieken winnen kon voor zijn anti-Spaansche staatkunde, ik heb er niets tegen. Maar nationaal wil ik hem niet roemen; hem, die het op een akkoordje wist te gooien met den hertog van Anjou, waarbij hij zichzelf dan toch Holland

en Zeeland toedacht; en met zijn godsdienstzin ben ik niets ingenomen, daar hij nog al de bakens verzet heeft, naarmate het getij verliep. Dat het beeld van den Zwijger, overigens zoo geniaal als weinigen, voor ons geen beletsel is om volbloed Oranjeman te zijn, is duidelijk, als wij verklaren, dat Nederland met zijn stamhuis staat of valt. De geschiedenis van drie eeuwen is dáár om het te bewijzen.

Wat het recht betreft van den Nederlandschen opstand, is de Heer Louwerse niet zeer duidelijk. Hij laat Willem van Oranje als stadhouder optreden, ook nadat hij door den landsheer als dusdanig was afgezet; hij zegt van de eerste staten-vergadering te Dordrecht, welke toch geen recht van bestaan had, dat men ze kan beschouwen „als het begin van de Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden", en over het algemeen wordt de opstand als daad van revolutie niet scherp genoeg bepaald. Toch keurt hij wederom de afzwering van Filips af, en begint de republiek met het vertrek van Leycester en de nederlaag der Armada.

Wij houden opstand voor opstand en vinden, dat de Hollanders van 1572 evenmin gerechtigd waren als de Belgen in 1830. Denk echter niet, dat de Heer Louwerse ook maar in het minst hatelijk wordt; neen — herhaaldelijk merkt hij aan, dat de katholieken evengoed als de hervormden in den beginne hebben meêgestreden tegen Spanje, en dat de gruwelen der geuzen en hunne partijgenooten de katholieken van de algemeene zaak hebben gescheiden. In die opmerking ligt veel waars: wij spanjoliseeren ook zoo bar niet en zijn ons bewust, dat de tachtigjarige oorlog niet had kunnen beginnen noch tachtig jaar duren, als er geen nationale afkeer in den beginne had geheerscht tegen het Spaansche karakter en sommige al te Spaansche handelingen. Doch de oorlog is vooral gevoerd „religionis ergo", en niemand kan ons euvel duiden, dat wij de zegepraal wenschen van onzen heiligen godsdienst. Niemand neemt het ons minder kwalijk dan de eerlijke Louwerse; 't blijkt op ontelbare plaatsen. Hij heeft vele schrijvers van verschillende richtingen bestudeerd, en vooral is Dr. Nuyens hem niet vreemd gebleven; dat pleit voor zijne waarneidsliefde, en het doet ons een groot genoegen te zien, dat ook niet-katholieken zich laten leiden door onzen grooten geschiedschrijver, die voor alles Roomsch, doch voor niets Spaansch wil wezen, en wien de eer toekomt de geschiedenis van ons volk en van de beroerten in de XVIe eeuw in 't bijzonder zoo uitmuntend te hebben gereconstrueerd.

Behalve in den tachtigjarigen oorlog zijn er nog eenige opvattingen, welke ik met den Heer Louwerse niet deel. O. a. volgens hem schijnt Pepijn de Korte tot koning te zijn gezalfd alleen door eigen toeleg; toch staat het historisch vast, dat geheel het volk der Franken de koningskroon op zijn hoofd wilde zetten. In de keizerskroning van Willem II van Holland zou de Heer Louwerse niet veel heil hebben gezien om de geldelijke nadeelen; doch die zouden wel te overwinnen geweest zijn; en dat de Duitsche keizers in „die Haghe" zouden gezeteld hebben, was toch werkelijk wel een eer en een voordeel geweest voor onze gewesten. Doch verschil van opvatting zal wel altoos blijven, en daarom halen we er geen voorbeelden meer van aan.

In het zoo uiterst keurig bewerkte verhaal, zijn nu en dan ook feilen binnengeslopen;..... maar welk menschenwerk is zonder feilen? Daarbij komt nog het getuigenis van een groot geschiedvorscher, „dat men niet dwazer doet dan te meenen een geschiedenis zonder fouten te kunnen schrijven".

Wie kennis wil maken met deze geschiedenis zal in boeienden, fermen stijl zijn volk voor den geest zien staan in alle tijdvakken onzer historie, zal veel hooren, wat hij vergeten had, en veel leeren, wat hij niet wist. Hij zal vooral tot het besluit komen, dat de Heer Louwerse moedig heeft gestudeerd en gearbeid om onpartijdig te zijn, en door het lezen van die bladzijden zal hij warme sympathie krijgen voor het karakter van den schrijver.

Wij wenschen van harte, dat een tweede uitgave spoedig verschijne, en dat het katholieke Nederlandsche volk levendig belangstelle in den arbeid van den schrijver, wiens benijdenswaardige gaven en groote eerlijkheid hem onze hulde en dankbaarheid hebben veroverd.

L. J. J. HAGERAATS.

OP DE GOUDEN PRIESTERKROON

VAN

Z. D. H. P. M. SNICKERS,

Aartsbisschop van Utrecht, Metropolitaan van Nederland.

27 Maart 1891.

O Sions harp, door God in 't hart gegeven
Aan elk, wiens geest voor Christus' glorie buigt,
O Sions harp, het harte voelt u beven
Van heilgen schroom, die onbedwingbaar juicht.

Een vizioen van lang vervlogen jaren
Rijst op. O zie den jongling eenzaam staan,
Het kloppend hart gericht naar Gods altaren.
Zie, zie hem hoog en immer hooger gaan
In heilgen ernst. Welhaast een man geworden,
Een man van ijzer met een hart van goud,
Omgordt hij 't sneeuwblank kleed der Priesterorden.
Van Christus' Bloed wordt hem de kelk vertrouwd
En 't offerwoord, dat fluisterend gesproken
't Groot wonder werkt, waar de Englenwacht bij waakt.

Het Pinkstervuur is in uw borst ontstoken,
O menschenkind, door God een god gemaakt.

* * *

't Zijn vijftig jaar. De storm heeft niet gezwegen,
En aan d' orkaan weêrstaat de Priester Gods
En Herder 's volks, veel duizenden ten zegen,
Onwrikbaar kalm, als eene reuzenrots.
't Zijn vijftig jaar. Omhoog, omhoog den standerd!
Blijf voor ons uitgaan in den wereldstrijd
Voor 't Eenige, dat wankelt noch verandert.
Hoort gij den groet, geestdriftig u gewijd?
Hosanna, klinkt de zang der verste stranden,
Hosanna, galmt het van 's lands grenzen weêr,
Hosanna, juicht de Kerk der Nederlanden,
Gezegend gij, die komt van God den Heer!
Onz' Heiligen en Opperherders groeten
En kronen u, met Vader Willibrord
Aan 't hoofd, met goud, en leggen aan Gods voeten
Den wierook des gebeds, nu nieuw gestort.

O Christusbruid en Koningin der volken,
Gij triomfeert, vervolgd zelfs en gehoond,
Al dreigt de zee, al jagen ook de wolken,
Zoolang ge in 't hart van zulke ridders troont.
Gij triomfeert in 't stralen uwer glorie,
Die altijd jong de wisslende eeuwen tart.
In vlammend schrift prijst juublend de historie
Den adeldom van 't groote Priesterhart.

Zing, Sions harp! De jaren golven henen.
De majesteit van 't hoog karakter blijft.
Zing, Sions harp, de gouden kroon diens eenen,
Die boven 't stormweêr, konings-aadlaar, drijft.

J. A. DE RIJK, Pr.

EEN NIEUWE VOORLICHTER DER PROTESTANTEN OMTRENT ROME'S LEER EN BEDOELINGEN.

Wij, Katholieken, moeten helaas nog altijd zeggen, dat de vijanden van onzen godsdienst in het algemeen en onze protestantsche landgenooten in 't bijzonder van al wat onze leer en de daarmeê strookende praktijk betreft, doorgaans weinig weten. Wie veel met Protestanten omgaat, ondervindt het zoo dikwijls het gesprek er over loopt, en hoe meer men zich op de hoogte houdt van 't geen er in deze zoo al uitkomt van die zijde, hoe dieper zich die overtuiging vastzet. Overal vindt ge sporen van die onkunde, niet zelden van verregaande, van verbazende onwetendheid. Het schijnt, dat men zich de weelde nog maar niet gunnen kan of althans niet gunnen wil, om te achterhalen wat toch van de daken gepredikt en in 't volle daglicht door ons gedaan wordt.

Dit algemeen en standvastig verschijnsel is zoo vreemd, vooral in geschriften van naam, dat men aanvankelijk niet zoozeer aan onwetendheid denkt als wel aan onwil om om katholieke vakgeleerden aan te halen, aan sleur, die sinds lang in de mode was en nog is, om geen rekening te houden met zuiver katholieke werken. Doch op

den duur laat men die onderstelling varen: ze moge gegrond zijn voor enkele geleerden, die nog in 't dwangbuis der protestantsche bekrompen- of enghartigheid zitten, in 't algemeen is ze zeker genoeg onhoudbaar. Immers, kenden de Protestanten werkelijk onze leer en onze voornaamste schrijvers, dan konden zij daaromtrent zooveel onzin als veelal ten beste wordt gegeven de wereld niet inzenden. Dan ook zou men bij voorname boekverkoopingen die werken aantreffen, terwijl het toch een feit is, dat we van die zijde bijna geen cataloog in handen krijgen — en we krijgen ze meest allen — die ook maar een paar der uitstekendste zuiver katholieke werken aangeeft. Dat er uitzonderingen zijn, spreekt van zelf; doch uitzonderingen zijn het, zoodat men zonder overdrijving nog steeds zeggen kan, dat onze Protestanten, hoogleeraren én predikanten incluis, doorgaans weinig van ons weten.

Dit feit wordt trouwens — met waardeering zij er op gewezen — ridderlijk erkend door hen, die een open oog hebben voor de werkelijkheid en er geen heil in zien hun overtuiging daaromtrent te ontveinzen.

Zoo schreef o. a. nog onlangs de welbekende Dr. Bronsveld: „Wij, Protestanten, betoonen ons zoo dikwerf onkundig ten aanzien van hetgeen onze Roomsche mede-christenen gelooven en verrichten. Wat is een rozenkrans, wat is de mis, wat het vormsel? Hoevelen weten op die vragen geen antwoord te geven" (Kroniek in de *Stemmen v. W. en Vr.* Oct. 1890). In denzelfden geest uitte zich het *Predikbeurtenblad* van Ds. Adriani, Dr. Vos enz. Het verzekert, dat vele evangeliebedienaars ondervonden, dat de kennis van Rome's leer en streven onder de Protestanten over het algemeen gering is, en besluit daarom, dat er behoefte is „aan een eenvoudig werk, dat de Protestanten in dit opzicht inlichten kan" (no. van 13 Sept. 1890). Beiden waren het zoodoende volkomen eens

met Ds. Snijder, predikant te Gorinchem, wiens merkwaardig getuigenis aldus luidt: „Gedurende mijn zeventienjarige werkzaamheid als predikant in verschillende gemeenten, moest ik telkens weer de ervaring opdoen, hoe gering over het algemeen bij de Protestanten de kennis is van de leer en het streven der Roomsche Kerk, een verschijnsel dat even verklaarbaar is als gevaarlijk".

Inderdaad het kon niet juister gezegd worden: „bij de Protestanten" zonder meer, zonder onderscheid van richting of ontwikkeling. Ook „gevaarlijk"; ja veel algemeener en gevaarlijker nog dan Ds. Snijder zelf bij al zijn ervaring ook maar vermoeden kon. „Verklaarbaar" ook, zij het dan niet juist in den zin, dien dit woord bij den schrijver heeft; maar verklaarbaar, indien men weet en voor oogen houdt, dat de voornaamsten onder hen er zelven niets van kennen.

Is dit nu eenmaal zoo gesteld, hoewel het zoo uiterst gemakkelijk is de katholieke leer en praktijk te kennen, *zooals zij is*, dan voorzeker bewijst hij, die zijn protestantsche medebroeders met Rome meer bekend maakt, een dienst niet minder aan waarheid en wetenschap dan aan de dwalenden zelven. Dan kan zoo iemand ook ten volle aanspraak maken op aller waardeering, vooral van hen, wie hij door zijn voorlichting van waarlijk Egyptische duisternissen tracht te verlossen.

Zulk een edele poging nu deed Ds. Snijder Jr., die zijn jongste werk: *Rome's voornaamste leerstellingen en bedoelingen voor den Protestant toegelicht* juist daarom heeft geschreven, omdat hij, volgens de zooeven uit het „Voorwoord" aangehaalde zinsnede, die algemeene onkunde door lange ervaring kende en zich van het daarin schuilend gevaar bewust was.

Eerlijk beken ik, dat ik de verschijning van dit boek

met innige vreugde begroette en zeer verlangend was om er kennis mee te maken. Te meer omdat het door mannen van gezag en redacties van naam (onder onze andersdenkenden) gunstig besproken en warm aanbevolen werd.

„Ieder — zegt het *Predikbeurtenblad* — die het Protestantisme liefheeft,.... moet de verschijning van dit boek met vreugde begroeten". „Men late zich — schreef *De Vaderlander* van 9 Aug. 1890 — door den heer Snijder inlichten. De Roomsche Kerk kan er zelve niets tegen hebben, maar moet het toejuichen, dat men tracht haar beter te kennen. De Protestanten.... hebben daarin een aanleiding en handleiding, om met Roomsch Katholieken, die zij ontmoeten, over hun geloof te spreken.... In één woord wij zijn met dit boekwerk, dat met zooveel vlijt is saamgesteld, ingenomen en hopen, dat het weldra zal uitverkocht zijn". De *Kerk. Cour.* van 23 Aug. 1890 oordeelde er óok zoo over: „De heer Snijder heeft er een goed werk op verdienstelijke wijze door verricht. Dit boek schijnt ons zóó nauwkeurig bewerkt en zooveel te brengen, wat *niet* of *niet goed* wordt geweten (van den Rozenkrans en de Monnikorden enz.), dat we het in veler handen wenschen en vertrouwen, dat een tweede druk niet uitgegeven zal behoeven te worden voor rekening van den schrijver". Dr. Bronsveld eindelijk beveelt het zijn lezers met niet minder warmte aan, waar hij op boven aangehaalde woorden onmiddellijk laat volgen: „Het boek van den Heer Snijder, geschreven met warmte maar zonder bitterheid, kan desaangaande inlichten. Wij bevelen het ten zeerste bij u aan. Uw hervormingsfeest van dit jaar zult gij des te dankbaarder vieren kunnen, als gij ziet, van welke dwalingen de Heer u heeft vrijgemaakt".

Uit deze zinsneden — ik ontleende ze aan het prospectus — blijkt alleszins, dat Ds. Snijder bij zijn geloofsgenooten succes heeft. Ook zou men er uit mogen opmaken, dat hij het *verdient*. Wie toch, die zich zelven respecteert, gaat een prulwerk aanprijzen in die mate? Met dat al weerhield mij van te hooge verwachting de overweging, dat veelal de voornaamste Protestanten te weinig van ons weten om waarheid en vooroordeel

te onderscheiden en een boek over Rome naar waarde te kunnen beoordeelen. Toch sloot die overtuiging geenszins de hoop uit, dat we eindelijk eens een verblijdende uitzondering zouden hebben en dan — gelegenheid om er met waardeering op te wijzen. Want het *is* zoo: wij, Roomschen, kunnen niet anders dan toejuichen, dat iemand ons meer en meer onder de Protestanten tracht bekend te maken en allerhande vooroordeelen, waaraan laster het ontstaan, en onkunde, schuldig of onschuldig, ontwikkeling en vastheid gaf, voor zooveel in hem is, zoekt weg te nemen. Hierbij kwam nog dit: Ds. Snijder behandelt, blijkens het prospectus, nagenoeg al de meest bekende geschilpunten, die Roomschen en Protestanten verdeelen. De veertien paragrafen, in meer of minder vragen duidelijkshalve onderverdeeld, bespreken:

1°. De Kerk; 2°. De Priesterschap; 3°. De Kloosters; 4°. De Jezuïeten-orde; 5°. De Inquisitie; 6°. Roomsche Vorsten en Staatsbesturen, Nuntius, Concordaat, Index, Syllabus; 7°. Bijbel en Overlevering; 8°. Geloof en Werken; 9°. De Sacramenten; 10°. De Vereering der Heiligen; 11°. Het Wonder; 12°. Het Vasten; 13°. Het Gebed en 14°. Het Kruisteeken, Wierook en Wijwater, waarop een ampel *Besluit* volgt over 't geen den Protestanten vermoedelijk in de naaste toekomst te wachten staat en ieders plicht is tegenover de Roomsche Kerk.

Alwie belang stelt in het lot van zijn dwalende broeders, door eigen herders in dwaling gebracht en gehouden, moet wel gretig uitzien naar een boek, zoozeer geprezen en tevens zoo veelomvattend, dat het op jarenlange studie en veelzijdige kennis terugwijst, hetwelk „*zich juist ten doel stelt om zoo algemeen een onkunde te bestrijden*".

Was het wonder, dat ik mij niet kon bedwingen het onmiddellijk na aankomst in te zien?

Beantwoordt het aan zijn doel, aan uwe verwachting, vraagt ge, lezer? De eerste indruk was, ronduit gesproken, niet zeer gunstig: formaat, letter en wijze van bewerking — schrijver en drukker hebben er eer van. Doch zij vergoedden mij niet wat ik in 't „Voorwoord" miste. Onder de bronnen toch, uit welke ZEerw. vooral geput heeft, vond ik geen enkel katholiek boek behalve den „*Katechismus*, door zijne Hoogwaardigheid Joannes Zwijsen, Aartsbisschop van Utrecht enz. enz". Een gezagvol boekje zeker, waarvoor ieder, die weet, hoe uiterst moeilijk het is een goeden catechismus te maken, eerbied hebben moet; maar hetwelk toch, saamgesteld als 't is voor *kinderen*, natuurlijk niet toereikend zijn kan voor wie een werk als dit wil schrijven. Ga eens na, wat omvangrijke stof! Hoeveel grondige kennis van roomsche godgeleerdheid, van onpartijdige schriftuurverklaring en geschiedenis is er noodig, om op zóó uiteenloopende en gewichtige punten het noodige licht te verspreiden! Schrijver kon toch zijn taak niet zoo licht geschat hebben, dat hij in gemoede meende met dit boekje het wel af te kunnen. Daarom lag de onderstelling voor de hand dat ZEerw. ook wel een *Conc. Trident.* en *Vaticanum*, de *Acta et Decreta Synodi Prov. Ultraj.* van 1865 en katholieke schrijvers van naam, zooals Beelen of Lipman voor de bijbelverklaring, Prof. Jansen of Dankelman's bewerking van Deharbe voor de dogmatiek en een of andere Algemeene Geschiedenis der Kerk van katholieke zijde zou geraadpleegd

hebben, alhoewel ze niet, zooals de Protestanten Dr. Hase, Dr. Kurtz, Nippold en vooral Tschackert met name vermeld waren.

Dan, die ongunstige indruk werd aldra versterkt. Al aanstonds moest ik tot mijn innige spijt die onderstelling laten varen. En, wat mij nog meer spijt voor schrijver, hij heeft er wel voor gezorgd, dat zij nooit meer in mijn hoofd is teruggekomen. Helaas, overal merkt men, dat hij geen ander Katholiek werk geraadpleegd en, vreemder nog, zelfs dit eene niet altijd, of laat ik liever zeggen bijna nooit, behoorlijk benuttigd heeft. Wellicht heeft hij op alle punten, waar hij van den *Katechismus* afweek, gemeend te moeten zeggen, wat hij in zake zijner leer over den aflaat zeide: „De Heer Zwijsen moet zich dus hebben vergist, of is niet genoeg op de hoogte der zaak geweest" (bl. 143). Menigmaal blijkt verder, dat hij zweert bij voornoemde zegsmannen — wellicht zijn eenige! — zonder het geringste vermoeden, dat hij met hunne voorlichting zijn leiding-behoevende medebroeders nog verder van den weg zou helpen. Meer nog — het geheele boek schreeuwt het, om zoo te zeggen, in klinkklaren onzin crescendo uit, dat schrijver zelf niet veel weet van wat hij zijn eigen geloofsgenooten moet leeren, hij — die hen „op grond van zeventienjarige ervaring" van onkunde beschuldigt. Aan mijne verwachting dus beantwoordt het werk niet in 't minste.

Aan zijn doel soms? Nog minder! Het „Voorwoord" zegt ons van dit werk:

„Het werd geschreven met het doel om dien protestanten, welke voor het lezen van uitvoeriger polemische werken tijd noch gelegenheid hebben, maar die toch gaarne eenige meerdere kennis van Rome's leer en beginselen bezitten, een beknopt overzicht te

geven en hen opmerkzaam te maken op datgene, wat op protestantsch standpunt in hoofdzaak tegen Rome kan worden ingebracht".

Maar daartoe deugt het niet: het mangelt schrijver zelven aan die kennis. *Zijn* Rome is een spooksel, waar hij van ijst en zijn lezers van ijzen doet, en met recht, indien het geen droombeeld ware. Zijn boek wemelt, ik zeg niet van *onjuistheden* maar van *domheden*, van oude en nieuwe, van historische en dogmatische niet minder dan van wijsgeerige, van naïeve en hatelijke domheden! Is Ds. Snijder ook al niet hatelijk *om* hatelijk te zijn of wrevelig te maken, hatelijk *is* hij vaak in hooge mate. Maar hoe hatelijk deze volbloed antipapist zij, slechts bij uitzondering maakt hij u wrevelig. En dan nog maar alleen om zijn domheid zelve. Zijne argeloosheid tot in den diksten onzin en de grofste beschuldigingen toe, zou u vaak doen lachen, indien 't zoo treurig niet ware. Wie 't ook merken zou, hij niet; 'k wil 't althans onderstellen. 't Is of er nog geen goede boeken over Rome bestaan, en of de boeken, aan welke hij zijne wijsheid ontleend heeft, evangelie voor hem zijn. En zoodoende doet hij u de handen ineenslaan van verbazing over zijn verregaande onkunde, die moet strekken om „onder hooger zegen eenigszins den bloei te helpen bevorderen der ons zoo dierbare protestantsche kerk". Deze bedoeling zal ik den schrijver niet ten kwade duiden. Van christelijk standpunt uit hindert ons, Roomschen, minder papenhaat dan ongeloof. En dit deed mij goed in dit werk: er spreekt godsdienst uit, en warme liefde voor godsdienst. Maar des te meer verwondert het, dat de schrijver zulk een werk met zijn geweten in overeenstemming heeft kunnen brengen.

Welken indruk de mij overigens geheel onbekende schrijver op mij maakte? Ik kan het niet juister weergeven dan in het beeld van een Midas met moderne allures. De oude, ge weet wel, lezer, had wel de ooren van het symbolieke beestje, maar de ooren alleen, en hij verborg ze zóó zorgvuldig in zijn Phrygische muts, dat er geen sterveling ooit van geweten had, indien zijn barbier het niet verklapt hadde; deze Midas heeft er een krachtig stemorgaan bij en doorgaans zijn muts af. Daaraan moet ik het dan ook dank wijten, dat ik zijn boek ten einde toe heb kunnen lezen. Want dit wil ik wel zeggen: had die tragi-comische gestalte de vaak onverkwikkelijke bladen niet voortdurend van speelsche schaduwen doen leven, voorzeker zou mij de moed begeven hebben om het boek uit te lezen. Wat meer is, herlezen zelfs heb ik het. En ziehier eerst nog de reden.

Al kan ik het werk van Ds. Snijder niet prijzen, zooals ik gehoopt had en met warmte zou gedaan hebben; al is het zonder eenige waarde en inderdaad — het zal weldra blijken — beneden critiek; nu het, dank zij boven aangehaalde en andere aanbevelingen, bestemd schijnt om in aller handen te komen; nu het geschikt is om de feitelijk bestaande onkunde te bestendigen en nieuwe vooroordeelen aan te kweeken; nu het er als op aangelegd schijnt, en zeker toe in staat is, om nieuw voedsel te geven aan den ouden en zoo karakteristieken afkeer van de Moederkerk, ja zelfs geschikt is om nieuwe verontwaardiging te wekken; nu, zeg ik, scheen het niet overbodig het werk tóch te bespreken. Geen wijdloopige wederlegging echter is mijn doel. Daartoe is het

hier de plaats niet, zooveel te minder, omdat voor de katholieke lezers van dit tijdschrift aanhalen reeds wederleggen is.

Maar als Katholiek wensch ik een ernstig protest in te brengen tegen de valsche en ongerijmde voorstellingen van de Moederkerk, van hare leer en gebruiken, die deze schrijver — als toelichting nog wel! — onder zijn onkundige geloofsgenooten poogt te verspreiden. Bovendien zal het nuttig zijn weder eens te laten zien, hoe ver, nog op 't einde der negentiende eeuw, de onwetendheid omtrent ons openbaar leeren en handelen gaat, zelfs bij hen, die zich geroepen achten haar te bestrijden, bij op vrijheid en alzijdigheid van onderzoek pochende voorgangers in Nederland. Ware deze schrijver een eenling, dan zou ik gewis dit doel niet bereiken en mij tevens bezondigen aan de wet, dat men geen klas van personen mag beschuldigen op grond der uitspattingen van één of van enkelen hunner, eene wet der logica, waartegen zoo dikwijls gezondigd wordt door onze tegenstanders, niet het minst door dezen. Maar Ds. Snijder is, blijkens de gezaghebbende aanbevelingen van zijn werk, een uit velen, al vindt men er zelden een, of ik bedrieg me, die zóóveel onkunde verraadt in zoo weinige bladzijden.

Eén ding spijt me, namelijk dat ZEerw. het ongeluk heeft gehad zijn naam bekend te maken. Want hetgeen nu tegen *het werk* gezegd wordt, zal wellicht tegen *den persoon* gericht schijnen. Gaarne echter betuig ik, dat de persoon van Ds. Snijder mij geheel onbekend en in zekeren zin onverschillig is; 't is mij enkel en alleen om *de zaak* te doen. Zelfs wil ik, al kost het soms moeite, niet twijfelen aan de goede bedoelingen van den

schrijver, en houd ik gaarne rekening met de kracht der vooroordeelen. Maar onwetendheid verdient den naam van goede trouw niet, wanneer zij zoo gemakkelijk was weg te nemen, en mag niet zonder protest blijven, wanneer ze stoutweg tot voorlichting in het openbaar wil optreden en ons, Katholieken, in het hatelijkste daglicht stelt. Dit bedenke ZEerw., wanneer mijn opmerkingen hem soms wat bitter vallen en mijn toon hem wat scherp in de ooren klinkt.

En hiermede is het meer dan tijd geworden om te laten zien, of mijn vonnis over dit boek te streng is. Eerst zal ik door een greep in den overvloed doen zien wat schrijver zoo al weet van Rome's leer, vervolgens wat hij weet van Rome's praktijk en gebruiken, terwijl we in een laatste artikel hooren zullen, hoe hij oordeelt over de toekomst en de door zijn protestantsche broeders jegens ons, Katholieken, aan te nemen houding. Waar 't wenschelijk is, al ware 't enkel om niet te eentonig te worden, zal een kortere of langere kantteekening als *ware* toelichting dienen.

I.

Dat volgens de roomsche leer „de kerk als het ware belichaamd is in de priesterschap" (bl. 6); dat allen, die buiten haar staan, als verlorenen te beschouwen zijn (bl. 24), of althans het onderscheid tusschen die *formeel* en die *materieel* dwalen slechts eene verzachting is, tegen haar beginsel in en „door de omstandigheden afgedrongen, zoodat het elk oogenblik weer teruggenomen kan worden" (bl. 25); dat de vorsten hun goddelijk gezag aan de Kerk ontleenen, hunne wijding en goddelijke

bevestiging door den Paus krijgen en dus slechts middellijk door Rome's opperpriester van Gods genade zijn, alsook door hem kunnen afgezet worden, als zij hunne macht misbruiken (bl. 14); dat verder de bisschoppen sinds 1870 vasallen van den Paus en dus dezes plaatsvervangers zijn geworden bij de genade Gods en die van den pauselijken stoel (bl. 9) — deze en vele andere onjuistheden (!) uit de eerste bladzijden komen hier niet eens in aanmerking. Hooren wij liever wat Ds. Snijder zijn onkundigen lezers meedeelt aangaande het onfeilbaarheids-dogma, waardoor, volgens hem, de absolute wereldheerschappij van den Paus over kerk en wereld is beslist geworden.

Ieder, die eenigszins op de hoogte is van dit zoo menigmaal besproken punt, weet, dat de Paus alleen dán onfeilbaar is, — wanneer hij krachtens zijn apostolisch oppergezag beslist wat als leer in zake van geloof of zeden door de geheele Kerk moet worden aangenomen. Schrijver kon dit woordelijk vinden in de XXIe Les van den *Katechismus*, waarmee hij werkte. De Paus moet dus eerstens spreken, niet als mensch, noch als geleerde, noch zelfs als bisschop van het diocees Rome, maar als Opperhoofd der Kerk; ten tweede een vraagstuk van geloof of zeden behandelen; en ten derde daaromtrent iets leeren als te gelooven door heel de Kerk. Ontbreekt één dezer voorwaarden, dan kan er van geen onfeilbaarheid sprake zijn. Dit is duidelijk uit de woorden van de *Const. Dogm.* uitgevaardigd in de vierde zitting van het Vatic. Concilie. Ziehier nu enkele opvattingen van dezen godgeleerde:

„Nu de paus onfeilbaar is, heeft natuurlijk elke geestelijke, van den kapelaan af tot den aartsbisschop en kardinaal toe, hem zon-

der beding te gehoorzamen en zich onvoorwaardelijk bij al zijn besluiten neer te leggen.... Het is waar, wel luidt de leerstelling, dat hij slechts over zaken van geloof en zedeleer beslist, maar de paus heeft immers alleen het recht om te bepalen wat al of niet op het geloof en de zeden betrekking heeft, zoodat ieder slechts te berusten heeft, als hij goed zal vinden eene zuiver staatkundige of burgerlijke of huiselijke aangelegenheid eene geloofszaak te noemen; en als de paus, wanneer gij roomsch zijt, aan zijn priester gebiedt in uwe particuliere aangelegenheden in te grijpen, dan moet het geschieden of gij het goedvindt of niet... En zoo in alles, totdat eindelijk het groote doel bereikt zal wezen; en daarvoor alle denkbare middelen aan te wenden, daartoe is voortaan elke paus gedoemd. Er is thans een macht boven de paus... die macht zal voortaan elken stedehouder van Christus de handen binden en als slaaf van het dogma voortstuwen" enz. (bl. 19).

Zou men niet geneigd zijn te vragen, of Ds. Snijder in de laatste 17 jaar zóóveel werk had met het naspeuren der onkunde zijner onderhoorigen, dat hij geen enkel roomsch boek hieromtrent heeft kunnen nalezen?

Intusschen pleit het voor zijn scherpzinnigheid, dat hij, op dien onzin als vermeende leer van Rome turend, inziet, dat het onzin is. Daarom kan hij maar niet begrijpen, hoe de Kerk zulk een domheid als die onfeilbaarheids-verklaring heeft kunnen begaan.

Wat de schrijver dan ook verder tegen de pauselijke onfeilbaarheid aanvoert is voor het grootste gedeelte niet tegen de leer der Kerk gericht. maar tegen de ongerijmde voorstelling, die ZEerw. er van geeft. Alles, wat hij te berde brengt omtrent persoonlijke zonden en dwalingen van Pausen, bewijst — al zou het altemaal waar zijn — niet tegen het dogma, zoolang hij niet deugdelijk bewijzen kan, dat ooit een Paus krachtens zijn apostolisch oppergezag eene dwaling in zake van

geloof en zeden aan de geheele Kerk te gelooven heeft voorgesteld. Maar Ds. Snijder bemerkt niet eens, dat het daar juist op aankomt!

Ook is het niet in strijd met de onfeilbaarheid, dat Clemens XIV 17 Juli 1773 de „Jesuïeten-orde" ophief, „omdat zij niet meer de rijke vruchten opleverde, waarom zij gesticht was", en dat Pius VII haar 7 Aug. 1814 herstelde, „wegens de groote mate van vruchten, die zij had opgeleverd" (bl. 17). Er behoeft zelfs geen tegenspraak van oordeel uit de lijnrecht tegenover elkander staande beslissingen te worden afgeleid, omdat de omstandigheden veertig jaar van een lagen. Geen van beide Pausen ontkende de groote verdiensten van de Jesuïeten. Maar Clemens oordeelde met het oog op zijn tijd, vooral op de eischen der verschillende regeeringen, dat het beter was de Sociëteit van Jesus op te heffen, omdat zij in de gegeven omstandigheden door tegenwerking belet werd „de rijke vruchten op te leveren, waarvoor zij gesticht was". En veertig jaar later oordeelde Pius VII, dat er geen bezwaar meer was, om haar, trots de tegenkanting van andere zijden, weder te herstellen, „wegens de groote mate van vruchten, die zij, voor hare opheffing, werkelijk opgeleverd had". Had Clemens XIV toen geleefd, waarschijnlijk zou hij hetzelfde gedaan hebben, gelijk wellicht Pius VII haar veertig jaar vroeger zou opgeheven hebben. Dit is natuurlijk niet meer dan eene gissing, die niet te verifiëeren valt. Maar genomen, dat het anders ware, dan hebben we hier nog slechts verschil van opvatting omtrent den tijdelijken toestand en een daarmede strookenden maatregel van bestuur. Een *dogma* omtrent de „Jesuïeten-orde" bestaat er in de

Roomsche Kerk niet; daar kan Ds. Snijder volkomen gerust op zijn.

En dan wordt waarlijk nog eens in goeden ernst de pausin Joanna voor den dag gebracht op gezag van Prof. Kist! Dat Ds. Snijder er niets van weet, hoe de verhandeling van Prof. N. C. Kist over de pausin Joanna, door wijlen den Warmondschen Professor J. H. Wensing getoetst en tot den grond toe afgebroken is 1), verwondert mij niet. In de katholieke literatuur is deze voorlichter omtrent het katholicisme een volslagen vreemdeling. Maar wat mij verwondert is, dat de schrijver zijn eigen zegslieden, Dr. Kurtz en Dr. Hase, die hij gewoonlijk door dik en dun volgt, nu zij toevallig het rechte voor hebben, heeft laten praten. Volgens de verzekering toch van Dr. Hase „heeft de protestantsche wetenschap dit sprookje prijsgegeven". En Kurtz schrijft er vlakweg dit van, in zijn ten jare 1852 uitgegeven *Lehrbuch der Kirchengeschichte:*

„Der Bericht späterer Chronisten (aus dem 11 und 13 Jahrh.) von der sogenannten Päpstin Johanna ... die als Mann verkleidet ... in Rom gegen die Mitte des 9 Jahrh., als Johann VIII zum Papste erwählt, aber bald darauf durch ein ärgerliches Ereignisz entlarvt worden sei, muss nach Abwägung der jetzt vorliegenden Zeugnisse für ein vom Volkswitz als Satire über das römische Weiberregiment im 10 Jahrh. ersonnenes Mährchen gehalten werden" (§ 52).

Reeds lang hebben de Protestanten, wien het ernst is met de geschiedenis, dit erkend. Zoo b. v. Blondel, Leibnitz, Delprat enz. Van daar dat de afgevallen Reinkens, toen hij nog te Bonn leeraarde, placht te zeggen: „An die Päpstin Johanna glauben nur noch liberale

1) Vgl. *De Katholiek,* Dl. VIII, bl. 422 vv.

Zeitungschreiber und protestantische Elementarlehrer" 1). En in ons vaderland kan, na de ondervinding door Prof. Kist opgedaan, geen wetenschappelijk man nog met dit verzinsel voor den dag komen, zonder zich bespottelijk te maken. Van nog grooter argeloosheid getuigt het zeker, dat Ds. Snijder dit speelpopje houdt voor een solieden stormram tegen het leerstuk der pauselijke onfeilbaarheid, waarmede het in geen geval iets te maken heeft.

Wat Ds. Snijder in een volgende afdeeling aangaande 't roomsche kloosterleven ten beste geeft, getuigt van een niet alledaagsche begripsverwarring.

„De drievoudige gelofte, n.l. „vrijwillige armoede, kuischheid, dat is, onthouding van het huwelijk, en gehoorzaamheid" (bl. 34), die „volgens het Concilie van Trente door een meisje reeds na het 12de jaar [kan] worden afgelegd" (bl. 36), is „eerstelijk op zich zelf onzedelijk", zoodat „een christelijk, dus ook bovenal zedelijk genootschap zulke geloften met een goed geweten niet [mag] aannemen" (t. a. p.) Vervolgens is de levenslange afzondering voor weinigen „geschikt ter voldoening aan roeping en behoefte... Ook verraadt het geen moed, maar wel zwakheid en zelfzucht, als men de afzondering kiest, omdat men de wereld vreest" (t. a. p.) „En bovendien hoe weinig wordt het beoogde doel bereikt... Meenen we toch niet, dat één monnik of ééne non door de kloostercel in geloofs- of geestelijk leven hooger is geklommen dan zij, die te midden van hunne betrekkingen in de wereld leefden!.... Luther is de eenige niet, die in het klooster teleurstelling heeft ondervonden" (bl. 37).

Wie bewondert hier niet de wijsheid en de scherpzinnigheid van Ds. Snijder in het beoordeelen der zelfopoffering uit liefde voor God en tot heil van anderen! Omdat zij niet in allen haar eigen doel bereikt, ja voor hen, die zonder roeping van God dien levensstaat

1) Majunke, *Luthers Lebensende*, 4e Aufl. S. 42

verkozen of zonder beantwoording aan de genade in het klooster leefden, aanleiding wordt tot val, daarom deugt de zaak zelve niet! Gevoelt ZEerw. niet, dat hij zoo met één slag al het goede treft, wat in hem zelven tot nog toe een verdediger heeft gevonden?

„Waarlijk!" heet het verder, „wèl bevatten de kloostergeloften juist het tegendeel van wat den vrijgeboren mensch, den christen betaamt. Hij is verplicht, zoo hij met eere kan, zich zooveel te verwerven, dat hij, zonder iemand ten laste te zijn, de middelen bezit tot eene naar zijne bekwaamheid geëvenredigde werkzaamheid, maar neen! zegt de kerk, gij moet arm zijn" (bl. 39).

Heeft deze evangeliedienaar nooit het woord des Heilands (Matth. XIX, 21) opgemerkt en overwogen: „Indien gij volmaakt wilt zijn, ga heen, verkoop wat gij hebt en geef het aan de armen .... en kom volg mij"?

„Hij is verplicht [de christen n.l.], wanneer het lot hem buiten zijne schuld niet in den weg staat, door het huwelijk zijn levensgeluk te verhoogen en in zijn geslacht voort te leven, maar de kerk, die het leven buiten den echt kuischheid en dus — [hier slaat Midas zijn filosofischen mantel om, lezer!] — en dus bij wettige gevolgtrekking het echtelijk leven, in hare onzedelijke verachting van het huwelijk, onkuischheid noemt [!], beveelt: gij moogt niet huwen, als gij tot de heiligheid van den uitverkoren christen wilt komen" (bl. 39).

Of Ds. Snijder ook het woord des Heeren (Matth. XIX: 12): „Er zijn ontmanden, die zich zelven ontmand hebben om het rijk der hemelen .... die het vatten kan vatte het", door zijn gestadig bijbellezen achterhaald heeft! De beschuldiging, hier door Ds. Snijder uitgesproken, is des te ergerlijker, omdat zij der onbevlekte schutsvrouw van de heiligheid des huwelijks naar 't hoofd geslingerd wordt door een geesteskind van juist onder dat opzicht beruchte apostaten.

„Hij is verplicht, in zijn geweten slechts Gode en de staatswetten onderdanig, in plichtmatige dienst vrij en mondig te worden, maar neen! zegt de kerk, gij maakt u ten hoogste verdienstelijk door een machine, een lijk te wezen, en moet beloven dit levenslang te zijn. Voorwaar! dat is een huiveringwekkende leer!" (t. a. p.)

Geheel de aaneenschakeling van onwaarheden en valsche voorstellingen aangaande de kloosters, die hier (bl. 28—49) uit onkunde — kwade trouw wil ik niet veronderstellen — aan onwetende geloofsgenooten als roomsche leer of opvatting wordt voorgehouden, bewijst niets meer of minder dan huiveringwekkende duisternis in deze godgeleerde lantaarn. Van de vrijwillige beoefening der evangelische raden in de Kerk begrijpt Ds. Snijder niets hoegenaamd. Zoowel het woord als het voorbeeld van den goddelijken Meester daaromtrent zijn hem een met zeven zegelen gesloten boek. Maar hij had ten minste den evangelischen regel kunnen toepassen: „Aan hunne vruchten zult gij ze kennen". Immers de toewijding onzer kloosterlingen aan allerhande werken der christelijke liefde is in heel de wereld overbekend. Ook hij kent er iets van, zooals blijkt uit zijn antwoord op de vraag, waartoe in onzen tijd de kloosters door de Roomsche Kerk gebruikt worden. Maar hij miskent het goede door het grootendeels aan menschelijke sluwheid en een soort van politiek toe te schrijven. Waar hij 't werk niet kan veroordeelen, knaagt hij aan de bedoeling er van. Zelfs op eene zoo alom geëerbiedigde verschijning in de maatschappij als de roomsche liefdezuster poogt hij die vlek van berekening te werpen. Zulk een „coup de pied" is het geschrijf van Ds. Snijder waardig!

Zoo mogelijk nog dwazer onzin bazelt onze schrijver over de Jesuïeten (bl. 49—68). Al wat ooit Protestanten,

Jansenisten en Encyclopedisten tegen hen hebben gelasterd, is door dezen gretig opgenomen. Daaraan dankt hij de wetenschap, dat zij „eene voor de orde pasklaar gemaakte zedeleer, *casuistiek* geheeten", er op nahouden (bl. 52)! Hoofdbeginselen daarvan zijn:

„1°. de leer: dat het doel de middelen heiligt, zoodat zelfs moord „met een door de kerk goedgekeurd doel" zijn „heilige wijding aan het christelijk doel ontleent en dus deugd is" (t. a. p.); 2°. het probabilisme of de waarschijnlijkheidsleer, volgens welke men, „wanneer een duidelijk kerkelijk voorschrift niet aanwezig is, eene probabele (waarschijnlijke) meening volgen [mag], dat is, eene meening, welke een of ander godgeleerde van gezag voorstelt.... Gij hebt b. v. drie dagen geleden tien goudstukken gestolen, zijt thans ziek geworden en gebruikt ze voor uw onderhoud. Zijt gij verplicht ze terug te geven, wanneer gij in een betere positie komt? De gewone meening verplicht er u toe; een jezuïet evenwel leert met toestemming van zijne orde, dat de meening niet onwaarschijnlijk is, dat gij thans de goudstukken behouden moogt" (bl. 53); 3°. „de reservatio mentalis, d. i., bedriegelijke terughouding", volgens welke leer „men slechts tot hetgeen men heimelijk bedoelde [bij eed of belofte], niet tot hetgeen men duidelijk verklaarde, verplicht is.... Deze leer is voor de jezuïeten onmisbaar, omdat de orde een middel moet bezitten om allen te kunnen ontslaan van eeden, die zij voor rechtbanken of bij het aanvaarden van een ambt deden, als het belang der kerk het eischt" (t. a. p.), „en ieder kan begrijpen welk een valschheid dit kweekt in de harten, maar ook hoe groot het gevaar is, dat door die leer elken protestantschen staat bedreigt" (bl. 54); eindelijk 4 de leer: „dat op *wijsgeerig* standpunt elke overtreding van een goddelijk gebod zonde is, doch op *godgeleerd* standpunt slechts dan, wanneer de overtreding geschiedt met vol bewustzijn en met de uitdrukkelijke bedoeling om Gods gebod te overtreden." Zoo kan iemand, „die zijn vader of moeder een klap geeft", zijn geweten volkomen gerust stellen, als hij het maar niet deed met vol bewustzijn, dat hij zijn ouders sloeg, of althans niet met de bedoeling om door dien klap te zondigen tegen het gebod van God. „Zoo kan dus bijna elke zonde worden goedgemaakt.... Wie huivert niet bij de gedachte, dat zulke menschen zich opwerpen als leeraars der volken, en dat de roomsche kerk onzer

dagen steeds meer van hunne heillooze leer doortrokken wordt" (bl. 54).

Vergeef mij deze lange aanhaling, geachte lezer; ze is kenmerkend voor Ds. Snijder's manier van voorlichten. De beschuldigingen, die hier zonder schijn van bewijs tegen een geheele klas van verdienstelijke en eerbiedwaardige personen worden ingebracht, zijn zóó verregaand, dat wij er geen woorden aan verkwisten zullen. Voor onze katholieke lezers, die allen van naderbij bekend zijn, althans met eenigen onder de hier belasterden, zijn zij eenvoudig weg belachelijk. En aan Ds. Snijder kunnen wij de geruststellende verzekering geven, dat geen enkel katholiek — laat staan een katholiek geestelijke — zulke monsterachtige en heillooze dwalingen voorstaat. De eerste beschuldiging is geheel onwaar, de vierde is ongerijmd, de tweede en de derde berusten op een valsche voorstelling. Maar wat wij dezen evangeliedienaar met allen ernst willen afvragen is, — of een der Tien Geboden: „Gij zult tegen uwen naaste geen valsche getuigenis geven" (Exod. XX, 16) voor hem geen bindende kracht meer heeft?

De lezer meene overigens niet, dat hij hiermee alles aangaande de Jesuïeten gehoord heeft. Verre van daar! Zoo gaat het voort op alle tonen en akkoorden.

Doch dit belet onzen onuitputtelijken schrijver niet om soortgelijke aubades te brengen voor het paleis der Inquisitie, die trouwens in onzen tijd geen kwaad meer kan en wellicht nooit meer kunnen zal „daar de Heer het licht der Hervorming niet te vergeefs op den kandelaar zal hebben geplaatst" (bl. 75); aan de Nuntiatuur, die hier gebleven is, om Nederland tot een roomsch

land te maken, en te zorgen, dat de geestelijken nooit tot eenige zelfstandigheid komen enz. (bl. 82); aan den Index, „die woedt tegen alle wetenschap en alle vrije ontwikkeling des geestes en het vrije onderzoek doodt" (bl. 85). Kostelijk voorwaar! — dat pochen op vrij onderzoek. Wij kunnen er hier de vruchten van bewonderen! Aan dat vrije onderzoek danken we bij Ds. Snijder de onmogelijkste beweringen. Op ééne wil ik hier in 't voorbijgaan nog de aandacht vestigen.

ZEerw. is zoo goed aan zijn onwetende geloofsgenooten te verzekeren, dat de van geestelijken gevorderde opbrengst van belastingen aan de wereldlijke overheid door den *Syllabus* veroordeeld is en dat het ontduiken van belastingen voor de roomsche geestelijkheid niet als zonde geldt, „dewijl het vorderen dier belasting uitgaat van de kettersche onderstelling, dat de geestelijkheid met de leeken gelijk zou wezen" (bl. 86). Alvorens eene zoo onuitstaanbare domheid te uiten, had schrijver eens een katholiek handboek over de zedenleer moeten naslaan; dan zou hij daar zeker na een weinig zoekens gelezen hebben, dat de geestelijken even-goed als de leeken gehouden zijn, op zware zonde en op straf van de eeuwige verwerping, om alle rechtvaardige wetten van hun land te onderhouden en diensvolgens de van allen gevorderde belasting te betalen, volgens het woord des Apostels aan de Romeinen (XIII, 2): „Wie zich tegen de macht [de wereldlijke] verzet, die verzet zich tegen Gods verordening en die zich [daartegen] verzetten, brengen een strafoordeel over zich". Het komt alleen aan op de rechtvaardigheid der wet; want is ze niet rechtvaardig, is ze strijdig met de hoogere

wet, dan is ze daardoor reeds geen wet, maar misbruik van gezag en inbreuk op het recht der burgers. Dit alles kan alleen de grofste onkunde niet weten, en het verwijzen naar een openbaar stuk, als de *Syllabus* is 1), zet daarop de kroon.

Volgens de leer der Kerk moeten wij alles gelooven, wat God geopenbaard heeft, en wel omdat Hij het geopenbaard heeft, die niet liegen of dwalen kan. Wat juist geopenbaard is, weten wij door de Kerk, aan wie de H. Geest *alle* waarheid leert tot aan het einde der eeuwen. Wat wij dus gelooven, gelooven wij niet *omdat de Kerk*, maar *omdat God het geopenbaard heeft*; dit weet een catechismus-kind. ZEerw. kan het vinden in de XXVIe Les van zijn boekje. Waarom dan de bewering neergeschreven:

„Niet omdat zij de door God zelven geijkte waarheid bevat, heeft de bijbel gezag over den mensch, maar omdat de *kerk* die waarheid erkent" (bl. 87). „Zoo ontleent de waarheid haar gezag dus niet aan God zelven, maar aan de kerk, die als scheidsrechster boven haar staat" (bl. 88)?

Iedereen, die met de H. Schrift bekend is, heeft de overtuiging, dat zij op zeer vele plaatsen duister is en daarom zonder vertrouwbaren gids zeer licht verkeerd kan verstaan worden. Dit wetende en door treurige ervaring bevestigd ziende, heeft de Kerk, als wijze en liefdevolle moeder, het lezen van den Bijbel zóó, en zoo alleen, toegelaten en bevorderd, dat het in 't algemeen

---

1) Uitdrukkelijk wordt in den *Syllabus* de stelling veroordeeld: „Men mag aan zijn wettige vorsten de gehoorzaamheid weigeren en zelfs tegen hen opstaan" Prop. LXIII.

niet gevaarlijk, maar waarlijk nuttig zal zijn. Iedereen mag den grondtekst en de Latijnsche Vulgaat lezen. Vertalingen echter in de moedertaal mogen dan alleen gelezen worden, wanneer zij òf goedgekeurd zijn door den H. Stoel òf, voorzien van aanteekeningen uit de HH. Vaders of kundige schriftverklaarders, onder bisschoppelijke goedkeuring uitgegeven zijn 1). Deze voorzorgen zijn vooral genomen, nadat de ketters vervalschte vertalingen in het licht gaven. Dat ze alleszins redelijk zijn, ziet men bij eenig nadenken gemakkelijk in. Met recht zeide onze scherpzinnige Alberdingk Thijm:

„Te willen, dat de Bijbel, zonder door het bevoegd gezag te worden verklaard en toegepast, onder de menschen worde verspreid .... is hetzelfde als de zieken te brengen in de apotheek en te zeggen: Tast nu maar toe; er is stellig wat bij, dat u dienen kan .... Te willen, dat de menschen hunne zedeleer zullen opsporen uit de H. Schrift, is even verstandig als exemplaren van een wereldlijk wetboek onder de burgerij te verspreiden en dan te zeggen: Gij hebt geen rechter, geen pleitbezorger, geen deskundige, geen oppergezag van noode om het recht te bedeelen. Het Wetboek zal u richten" (Inl. der vert. van Mgr. Dupanloup's *Vie de N. S. J. Chr.* Amst. 1875).

En zoo is het; de geschiedenis en de ervaring zijn er getuigen van. In de Schriftuur staat niets dan waarheid, maar de mensch, zonder voldoende voorbereiding en nederig mistrouwen van zijn eigen oordeel, vat ze niet altijd. Schrijver zelf is een treurig bewijs te meer voor deze bewering. De duidelijkste plaatsen — b. v. Matth. XVI, 16—19, „Gij zijt Petrus en op deze steenrots zal ik mijne Kerk bouwen" — worden zoo verminkt, dat, wil men niet aan kwade trouw denken, de proef

1) Vgl. b.v. *Syn. Prov. Ultr.* Cap. IV, p. 115.

op de som is geleverd, dat het n.l., zooals de catechismus zegt, zeer gevaarlijk is voor ongeleerde [of bevooroordeelde] menschen de Schrift te lezen.

„Niet de persoon van Petrus" — zegt Ds. Snijder — „zou dus de rotssteen der gemeente zijn, maar de belijdende Petrus, *derhalve*, de belijdenis, die hij zooeven afgelegd had... Wie in die belijdenis vaststaat, die is een Petrus, eene steenrots in en voor de gemeente.... In het algemeen heeft dus iedere geloovige deze sleutelmacht in zoover" enz. (bl. 11).

Wie denkt hier niet aan het woord van Schelling: „Die Worte Christi sind ewig entscheidend für den Primat des h. Petrus unter den Aposteln: es gehörte die ganze Verblendung des Parteigeistes dazu das Beweisende dieser Worte zu verkennen oder den Worten einen andern als diesen Sinn unterzulegen" (*Phil. der Off.* B. II, S. 301).

Doch blijven we bij het punt in kwestie. De woorden des Heilands bij Joan. V, 39, worden door Ds. Snijder aangehaald als volgt:

„Onderzoekt de schriften, want gij meent in dezelve het leven te hebben en die zijn het, die van mij getuigen" (bl. 91). Volgens ZEerw. behelzen zij een gebod, waartegen zich de Kerk in dit punt bezondigt. Immers „duidelijk is Rome, met haar verbod, dus in strijd met den uitgedrukten wil van den Heer... doch Hij... beschouwde de menschen ook niet als onoordeelkundige kinderen, maar als zelfstandige, denkende wezens, voor wie het mogelijk en noodig was eene eigene overtuiging te bezitten, en die zelf verantwoordelijk zijn voor God" (bl. 92).

Al zouden wij de gegeven overzetting van den statenbijbel aanvaarden, dan zou uit deze woorden, tot die bepaalde personen gericht, nog geenszins het onmogelijke gebod volgen, dat allen zonder onderscheid, geletterden en ongeletterden, de Schriften moeten onderzoeken. Maar wanneer Ds. Snijder, die zooveel op

heeft met vrij onderzoek, ooit werkelijk onderzocht had, of deze woorden van den statenbijbel zijn dan wel van den Zaligmaker, dan zou hij bemerkt hebben, dat de grondtekst: ἐρευνᾶτε τὰς γραφάς (Vulg. scrutamini scripturas) zoowel: *gij onderzoekt* als: *onderzoekt* beteekent en dus de vraag open blijft, of de vertaling van den statenbijbel 1) het woord van God, dan wel de misvatting daarvan is? Dat dit laatste het geval is, blijkt genoegzaam uit den samenhang. De Oversten der Joden, tot wie de Zaligmaker sprak, waren, zooals iedereen weet, ijverige bijbellezers en eene aansporing daartoe behoefde hun niet op het hart gedrukt te worden. Maar wèl *de berisping*, dat zij, *hoewel de Schriften onderzoekende*, dezer overduidelijke getuigenis omtrent den Christus als waren Messias daar niet verstonden of niet verstaan *wilden*. Dan ligt er zin in de woorden en wordt alles duidelijk. Geen *bevel* maar een *verwijt*; dus geen *gebiedende* maar de *aantoonende* wijs, zooals onder de katholieke schriftuurverklaarders de gewone opvatting is. Prof. Beelen vertaalt dan ook met recht: „Gij onderzoekt de Schriften, omdat gij meent, dat gij in haar het eeuwige leven hebt; en die zijn het, die van mij getuigen; en (toch) wilt gij niet tot mij komen om het leven te hebben"; en in eene noot staaft hij deze vertaling *als door het zinverband gevorderd* 2).

---

1) Door de kantteekening: „*ofte gij ondersoeckt*" bleek in de oudere uitgaven, o. a. die van Dordr.-Amst. 1710, dat de eenzijdige opvatting aan de „Hooghgemelte Staten-Generael" vreemd was.

2) Dit is de reden, waarom reeds de H. Cyrillus van Alexandrië (*Comment in Joan. V*) deze zinsduiding voor veel natuurlijker en juister houdt dan de andere.

De Kerk laat, 't werd reeds boven gezegd, *iedereen* de Schriftuur lezen in den grondtekst en in de Vulgaat. Vervolgens verplicht zij hare priesters en kloosterlingen voortdurend tot de studie der H. Schriften, ja zij vordert in hare bedienaren een zeer lange voorbereiding, opdat zij in staat zouden zijn om iederen zondag, en zoovaak verder gevraagd, den *waren* zin der H. Schrift te verklaren op eene voor het volk bevattelijke wijze. Ieder geloovige moet zooveel mogelijk gevoed worden met dat brood des levens, maar — zonder gevaar en tot heil der zielen, waarop toch alles aankomt voor de daartoe alleen ingestelde Kerk van Christus.

Na dit alles kan men zonder zweem van lichtvaardig oordeel wel vermoeden, dat Ds. Snijder ook op het stuk van *aflaten* eenige *curiosa* voor den dag zal brengen. Maar de verwachting van den lezer zal overtroffen worden.

Een aflaat is volgens Ds. Snijder het middel, waardoor de paus de in aardsche straffen veranderde vagevuurstraffen kwijtscheldt (bl. 141). Hieruit „zou men opmaken, dat de aflaat geen vergeving van de zonde zelve schenkt, maar alleen de straf voor de zonde in het vagevuur opheft. Dit wordt dan ook door den Aartsbisschop van Utrecht uitdrukkelijk beweerd" (bl. 142). Als Ds. Snijder goed gelezen had in zijn *Katechismus*, zou hij gezien hebben, dat er sprake is van *„tijdelijke straffen, welke wij hier of in het vagevuur (nog) moeten afboeten"*. Intusschen dit is het ergste niet. „Toch moet deze bewering eene vergissing zijn", zegt hij. Hoe langer hoe mooier: Ds. Snijder beschuldigt het hoofd der Nederlandsche kerkprovincie van dwaling in het geloof! Maar meen niet, lezer, dat hij vonnist zonder gronden! „Niet alleen is dit door vroegere en latere aflaatkramers steeds verzwegen... Doch wat wel alles afdoet is, dat Paus Leo XIII, in de bul van zijn Jubileum 12 Maart 1881, geen kwijtschelding van de tijdelijke of kerkelijke straffen, maar „den meest volkomen aflaat van alle zonden" verkondigd heeft.... „De heer Zwijsen moet zich dus hebben vergist, of is niet genoeg op de hoogte der zaak geweest" (bl. 143).

Ds. Snijder kan er volkomen zeker van zijn, dat Mgr. Zwijsen noch onkundig was, noch zich vergist heeft in deze — de veronderstelling is waarlijk *te* dwaas — maar dat de volle eer, èn van vergissing, èn van onkunde, geheel aan zijne zijde is. Vooreerst dan is het een zeker vaststaande waarheid — die sedert eeuwen door de historie ging midden onder het rumoer der ketters — dat volgens de katholieke leer *geen enkele, ook niet de kleinste zonde* door de aflaten kan worden weggenomen. Indien Ds. Snijder het van zich verkrijgen kan om het *Corpus Juris* in te zien, zal hij in het vijfde boek van de *Extrav. Comm.* in den negenden titel *De Poen., et Remiss.* de Jubilé-bullen vinden van Bonifacius VIII (1300) — dien ZEerw., Kurtz (§ 70) uitschrijvende, „een vollen honderdjarigen aflaat" (!) laat beloven (bl. 143) — en van Clemens VI (1349). Laatstgenoemde Paus zegt daarin woordelijk, dat God den genadeschat van Christus' verdiensten „aan den H. Petrus, den sleuteldrager des hemels, en aan zijne opvolgers ter beschikking heeft gegeven, om dien schat met vrucht uit te deelen aan de geloovigen en hem *om billijke redenen*, nu eens ter algeheele dan weder ter gedeeltelijke kwijtschelding *der tijdelijke straf, die zij door hunne zonden verdiend hebben*, zoowel in 't algemeen als in 't bijzonder (naarmate zij zulks voor God nuttig achten), genadig toe te passen op hen, die *ware boetvaardigheid gedaan en gebiecht zullen hebben*" 1).

1) „Quem quidem thesaurum ... per beatum Petrum coeli clavigerum ejusque successores ... commisit fidelibus salubriter dispensandum: et propriis et *rationalibus causis*, nunc pro totali, nunc pro partiali remissione *temporalis poenae pro peccatis debitae*, tam generaliter quam specialiter (prout cum Deo expedire cognoscerent), *vere poenitentibus* et *confessis* misericorditer applicandum". Cap. II. *Unigenitus.*

Kan de leer der Kerk duidelijker in zoo weinige woorden en uit gezagvoller bron worden uitgesproken? Juist wat Mgr. Zwijsen leert! Dit werd dan ook in alle boeken en boekjes, door het kerkelijk gezag goedgekeurd, onder het volk verspreid en voortdurend gepredikt niet alleen sinds jaren, maar ook vóór en tijdens het ontstaan der Hervorming.

„Aflaat", schreef de beroemde Geiler van Kaisersberg (1445-1510), „is kwijtschelding *van schuld.* Maar van welke schuld? Niet van de doodzonde, want om een aflaat te verdienen wordt vereischt, dat men daar vrij van zij; niet van de eeuwige straffen der zonden, want in de hel is geen redding; maar van de tijdelijke straffen, „die Einer nach Reue und Busse, durch welche die ewige Straffe in zeitliche verwandelt wird, noch tragen muss".

De bekende *Seelenführer*, een zeer verspreid volksboek uit denzelfden tijd, de *Summa Johannis* van 1482 enz. zijn daaromtrent onverbeterlijk juist en duidelijk. Op dit punt — dat namelijk de aflaten geene zonden wegnemen, maar alleen tijdelijke straffen en alleen dan, wanneer de zonden rouwmoedig gebiecht zijn — legde Tetzel alle klem in de „106 tegenstellingen", waarop hij in 1517 aan de universiteit van Frankfort a./O. promoveerde. Wie ooit een andere leer predikte, heeft niet de leer der Katholieke Kerk gepredikt. En onze roemrijk regeerende Paus Leo XIII — 't is wel overbodig het te zeggen — verkondigt op dit punt geen andere waarheid dan zijne voorgangers op den H. Stoel. Maar de aangehaalde woorden dan? zal Ds. Snijder vragen. Zij zijn met deze leer niet in strijd: in den jaargang 1881 van dit tijdschrift kan Ds. Snijder het geheele stuk van Paus Leo XIII vinden in den oorspronkelijken tekst (Dl. LXXIX, bl. 235 vv.) met de Nederlandsche verta-

ling (bl. 240 vv.) en een uitvoerige noot (bl. 246), welke de door hem aangehaalde uitdrukking naar het spraakgebruik der Kerk verklaart overeenkomstig de hier voorgedragen en onbetwistbare leer. Dezelfde uitdrukking vindt men reeds in bovengenoemde Jubilé-bul van Bonifacius VIII en Clemens VI. En dit spraakgebruik is ook gemakkelijk te verklaren: immers, wie den jubilé-aflaat *ten volle* verdient — (en wij, Katholieken, zijn allen overtuigd dat dit *ten volle* verdienen slechts mogelijk is voor heilige zielen, die tot een zeer groote liefde van God zijn gekomen) — krijgt volmaakte kwijtschelding van alle zonden, n.l. van de zonde *als schuld* en van de eeuwige straf door de waardige ontvangst van het H. Sacrament van Boetvaardigheid, welke ontvangst een essentiëele voorwaarde is van den jubilé-aflaat, en kwijtschelding van de straf, die gewoonlijk nog overblijft en hier of later moet worden uitgeboet, door den aflaat zelf. Eerst als de schuld vergeven en de eeuwige straf is kwijtgescholden, kan er kwijtschelding verkregen worden van de nog overblijvende tijdelijke straffen. In dien zin kan gesproken worden van volkomen vergeving der zonden volgens de duidelijke uitdrukking van Leo X in zijn Decretaal van 9 Nov. 1518: de Paus heeft de macht schuld en straf te vergeven, „de schuld door middel van het Sacrament van Boetvaardigheid, en de tijdelijke straf door middel van den kerkelijken aflaat" 1).

Ten overvloede verwijzen wij Ds. Snijder naar het werk *Les Indulgences* etc. waarvan in deze eigen afle-

1) „*Culpam* quidem mediante *sacramento poenitentiae*, *poenam* vero *temporalem* mediante *ecclesiastica indulgentia*".

vering eene recensie voorkomt. Dat werk is authentiek verklaard door de H. Congregatie der Aflaten te Rome, eene vergadering van kardinalen, door den Paus zelf officiëel aangesteld, om als hoogste gezag te beslissen omtrent alles wat de aflaten betreft. En in dat werk wordt juist dezelfde leer uiteengezet als wij hier voorgedragen hebben. Tevens zal Ds. Snijder in die recensie het een en ander uit de katholieke literatuur omtrent dit punt in ons vaderland aangewezen vinden.

Het is mij niet mogelijk de menigte van dwaasheden onder dogmatisch opzicht, die Ds. Snijder verder nog uit de mouw zijner toga schudt, ook maar aan te stippen. De paragraaf over *De Sacramenten* wemelt er van. Zij zijn volgens dezen godgeleerde middelen die „op tooverachtige wijze" werken; hun oorsprong zoowel als hunne uitwerkselen worden in volmaakten strijd met de leer der Kerk voorgesteld; en onder zooveel fraais is wel het allerfraaiste de bewering: „dat de Kerk zelve aan de waarde harer sacramenten twijfelt, daar zij zoovelen tegelijk bij het sterven noodig acht, zonder tot boete en geloof op te wekken" (bl. 151)! Dit laatste is het beste bewijs, dat Ds. Snijder van de gesteltenissen, die volgens de leer der Kerk gevorderd worden om een Sacrament waardig te ontvangen, niet het allerminste begrip heeft.

Maar wij moeten nog een oogenblik stil staan bij de uitwerking, die de leer der Kerk, volgens Ds. Snijder, heeft op het zedelijk leven der Katholieken.

Dat, volgens de katholieke leer, de menschelijke natuur door den zondenval wel verzwakt werd, maar in haar

wezen niet veranderde, heeft ZEerw. bij uitzondering goed begrepen. Doch meteen begint hij weder door te slaan:

„De zonde is, volgens de roomsche leer, eigenlijk geen welbewuste ongehoorzaamheid aan Gods geboden, die uitvloeisel is zijner verdorven natuur en den zondaar voor God schuldig maakt, maar meer eene uiting van de zinnelijke of eindige natuur des menschen, daar het begeeren van het vleesch tegen den geest oorspronkelijk tot het wezen van den mensch behoort. Van daar dan ook dat diep schuldgevoel en behoefte aan genade en verlossing den roomsche wel vreemd moet zijn" enz. (bl. 103).

In deze volzinnen is iedere stelling en elk onderdeel daarvan eene onwaarheid, en de gevolgtrekking, die er uit afgeleid wordt, is van zelf de praemissen waardig. Geen Katholiek kan iets daarvan als leer der Kerk onderschrijven. Maar er is nog meer. Naar aanleiding der roomsche leer, dat niemand ontwijfelbaar verzekerd kan zijn van zijne zaligheid, maakt Ds. Snijder de opmerking, dat de Roomsche, helaas! ten einde toe moet twijfelen.

„De roomsche kan zich door persoonlijke geloofservaring dus nooit behouden weten; doch gelukkig voor hem komt zijne kerk hem te hulp, zoodat hij toch niet aan twijfel ten prooi behoeft te zijn. Als de geloovige slechts staat in het geloof der kerk en haar levenslang getrouw blijft, dan zorgt *de kerk* wel, dat hij zalig wordt en blijft *zij* hem borg dat hij niet verloren gaan kan; en zoo is dan ten laatste de zaligheid zijner ziel zeker genoeg.... Zij is als het ware de groote assurantie-maatschappij voor den hemel, bij welke de ziel des geloovigen is verzekerd" (bl 106).

Het zou moeilijk zijn een ongerijmder voorstelling der katholieke leer te geven dan hier aan onkundigen wordt voorgehouden. Ieder Katholiek weet, dat allen, die in staat van doodzonde, zonder boetvaardigheid, sterven, voor eeuwig verloren gaan, al werden zij, tijdens

hun leven, als de getrouwste zonen der Kerk beschouwd, al hebben zij de hoogste waardigheden in de Kerk bekleed. Daarentegen is ieder Katholiek, zoolang hij de genade van Christus, hem door de genademiddelen der Kerk van Christus medegedeeld, niet moedwillig door een doodzonde van zich afstoot, verplicht om met de zekerheid van de goddelijke deugd der hoop te vertrouwen, dat God hem om wille van Christus' verdiensten al wat noodig is ter zaligheid en de eeuwige zaligheid zelve zal geven. In zooverre ligt er in de ironie van Ds. Snijder, al vermoedt hij 't zelf niet, een volle waarheid. Wie alles doet, wat de Kerk voorschrijft, d. i. wie leeft uit het geloof, dat werkzaam is door de liefde, en dientengevolge de zonde vlucht en den wil van God — ook voor zoover deze wil hem middellijk door de voorschriften zijner wettige overheden, zoo geestelijke als wereldlijke, ook door de staatswetten dus, wordt kenbaar gemaakt — naar best vermogen volbrengt, hij wordt zeker zalig, als hij daarin volhardt ten einde toe. Dit is een onmiddellijk gevolg daarvan, dat de Katholieke Kerk door Christus zelf is gesticht en niet eene stichting is van menschen.

Intusschen, dat de leer der Katholieke Kerk verderfelijk werkt op de Roomschen is, judice Mida, zoo helder als de dag. Over priesters en kloosterlingen, wij zagen het reeds, is Ds. Snijder slecht te spreken. Hij dicht hun in het algemeen die kenmerken toe, welke, volgens ons, kenmerken zijn van priesters en kloosterlingen, wier leven niet aan de heiligheid van hun roeping en staat beantwoordt; en dat deze een ware ramp zijn voor de Kerk, zullen wij niet betwisten en is ook

overduidelijk uit de geschiedenis der Hervorming, van welke juist zij in de zestiende eeuw de banierdragers zijn geworden.

Niet minder erg is het, volgens Ds. Snijder, met de leeken gesteld:

„Moeten toch de meesten er aan wanhopen heilig en rechtvaardig te worden, deze gedachte werkt zóó verlammend, dat men voor het verkrijgen dier hoogere gerechtigheid zelfs niet de minste moeite doet.... Wel beschouwd, waarom zou men het zich daarvoor ook zoo bijzonder moeilijk maken? De kerk zelve is er immers mee te vreden, als men maar gelooft en doet wat zij beveelt. Op bekeering of wedergeboorte dringt zij niet aan.... En moet men ook eenmaal in het vagevuur lijden, welnu! dan zijn de overvloedige verdiensten van Christus en zijn heiligen daar om aflaat te verkrijgen en.... de ziel is gered! Zoo gaat de zedelijke ernst van het leven geheel verloren" (bl. 109).

Inderdaad, zoo gaat alle zedelijke ernst verloren, niet van het leven volgens de katholieke leer, maar van het vrije onderzoek bij hare bestrijding en van de discussie met hen, die zulken onzin schrijven en de schrijvers daarvan bewierooken. Onze katholieke lezers weten nu, hoe deze evangeliedienaar over den toestand van hun geweten oordeelt. Zij zullen niet van ons verwachten, dat wij een zoo dwaze aantijging zullen beantwoorden. Maar het zal hun verbaasd hebben — daar zijn wij zeker van — dat een voorganger der gemeente, een man, die krachtens zijn ambt de godgeleerdheid moet bestudeerd hebben, een boek kan schrijven tot voorlichting van onkundige Protestanten omtrent Rome's leer, dat een zoo door en door grondige onkunde van de katholieke leer verraadt, als het werk van Ds. Snijder. Toch kunnen wij den lezer verzekeren, dat wij slechts hier en daar een greep hebben gedaan en zeer veel,

wat reeds geschreven was, weder weggenomen hebben, om den lezer niet af te schrikken door een al te langdradige opsomming van dwaasheden, die Ds. Snijder aan de onkundige gemeente als waarheden opdischt. 't Is of de schrijver en de gezaghebbende protestantsche organen, die zijn werk aangeprezen hebben, altoos nog het gevoelen deelen van den predikant, die eens aan Vossius als verontschuldiging ten antwoord gaf: „dat niemand de leer der Roomsche Kerk schandelijk genoeg voor het volk kan afschilderen, opdat het die des te meer verfoeie" 1). Er moet althans wel rekening gehouden worden met de kracht van ingewortelde vooroordeelen en valsche voorstellingen, om hierbij nog aan goede trouw te kunnen gelooven.

Doch wij willen verder het leerstellige gedeelte van dit geschrijf daarlaten en ons thans tot de meer vermakelijke zijde wenden. In een volgend artikel zullen wij onzen lezers een kleine keurlezing aanbieden uit de inlichtingen, die Ds. Snijder aan de goede gemeente geeft over de praktijk en de gebruiken van Rome.

DR. A. RESEMANS.

---

1) „Neminem posse satis foede Romanae Ecclesiae doctrinam coram populo depingere, ut magis eam abominetur". *Epist. Vossii Grotio*, vgl. *De Katholiek*, Dl. XCVIII, bl. 267.

BOEKBEOORDEELING.

ORBIS TERRARUM CATHOLICUS.

Een reuzenwerk heeft de Zeereerwaarde Zeergeleerde Pater Jesuïet O. Werner voltooid, met een zoo volledig mogelijk overzicht te geven van de uitgebreidheid der Katholieke Kerk. De volledige titel is: *Orbis terrarum catholicus, sive totius Ecclesiae Catholicae et Occidentis et Orientis conspectus geographicus et statisticus, elucubratus per O. Werner S. J. ex relationibus ad Sacras Congregationes Romanas missis et aliis notitiis observationibusque fide dignis;* d. w. z. de katholieke wereld, of het aardrijkskundig en statistisch overzicht van geheel de Katholieke zoo Westersche als Oostersche Kerk, door O. Werner S. J. bewerkt naar de verslagen, bij de Romeinsche Heilige Congregatiën ingediend en naar andere vertrouwbare aanteekeningen en gegevens.

Bij het vernemen van den titel denkt wellicht menigeen onwillekeurig aan de „monniken" van vervlogene eeuwen, die nog steeds de eer genieten van door de waanwijze en breedsprakige pochers als „lui" te worden uitgekreten, terwijl de geleerden, ook de niet-katholieke, met dankbaarheid terugzien op hunnen volhardenden arbeid, waardoor zooveel voor geschiedenis, kunst en letteren is bewaard gebleven. Inderdaad: alleen door groote inspanning en veel arbeid kan een werk worden tot stand gebracht als dat van Pater Werner. Een ieder, die zijne krachten wel eens beproefd heeft aan de uitgave van een werk bij gelegenheid van gedenkwaardige feiten, feesten of herinnerings-dagen, zal kunnen getuigen, welke moeite het kost de noodige gegevens machtig te worden, deze tot een geschikt geheel te brengen en te weten in hoeverre zij vertrouwbaar zijn. Het katholieke Nederland weet nog zeer goed, wat zorg en hoofdbreken de uitgave van *Neerlandia Catholica* gekost heeft, over hoeveel personen die arbeid is verdeeld geworden, en het zal altijd dankbaar blijven

aan Mgr. Dr. A. Jansen. Maar stel hiernaast het werk van Pater Werner, en het zal u duidelijk zijn, dat er voor de Katholieken van geheel de wereld nog vrij wat meer reden tot dankbaarheid aan den geleerden Pater Jesuïet bestaat. Wat beteekent ons land in vergelijking van geheel de wereld? En zeg niet: *Neerlandia Catholica* is veel uitvoeriger; want een *Orbis terrarum catholicus* kan, om aan zijn doel te beantwoorden, niet uitvoerig zijn, en hetgeen u hier beknopt gegeven wordt, is een bewijs te meer voor de taaie volharding van den Eerw. Schrijver: wat hier op één enkele bladzijde te lezen staat, moet de vrucht zijn van weken, soms maanden studie

In een en dertig hoofdstukken wordt een zeer kort, maar allerduidelijkst overzicht gegeven van alle landen en plaatsen, waar zich Katholieken bevinden, en tevens wordt aangegeven de omvang van het rijk en van het bisdom of de missie, waarover gehandeld wordt, het aantal inwoners, het aantal Katholieken, het aantal priesters, kerken, dekenaten en parochien. Maar — zal misschien iemand zeggen — wat geven al die opgaven en cijfers? Over een jaar is alles weder veranderd. O zeker, dit is waar voor iedere statistiek. Geen sterveling ter wereld kan de toekomst registreeren. Menschelijke krachten kunnen niet anders dan menschen-werk leveren. Wel hem echter, die geeft wat hij heeft, die zijne talenten niet begraaft of ongebruikt laat, maar er mede woekert tot eer van God en tot nut van Kerk en maatschappij. En wie zal ontkennen, dat Pater Werner zijne talenten gebruikt en dienstbaar stelt tot genoemde doeleinden, ook al letten wij alleen op de cijfers? Zijn die cijfers niet eene aanmerkelijke bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis? Geven die cijfers niet een zeer groot gemak tot naslaan en vergelijken voor hen, die met kerkelijke aangelegenheden te maken hebben? Zijn vooral die cijfers niet een heerlijk bewijs voor de eenheid en algemeenheid der H. Kerk? Doen zij niet de kracht, de onwrikbare standvastigheid en de schoonheid der Katholieke Kerk uitkomen, en kunnen zij niet voor hen, die van goeden wil zijn, een machtige spoorslag zijn, om die Katholieke Kerk niet alleen te bewonderen, maar als de *ware* Kerk te erkennen?

Na in het eerste hoofdstuk de hierarchie der H. Kerk te hebben aangegeven, spreekt de geleerde schrijver in het tweede hoofdstuk over de verspreiding der Katholieken over de wereld en laat de troostvolle waarheid uitkomen, dat in het jaar 1830 het getal

dergenen, die den christelijken godsdienst beleden, het getal van de belijders der andere over de wereld verspreide godsdiensten aanmerkelijk overtrof, terwijl onder de Christenen het aantal Katholieken wederom veel grooter is dan het aantal dergenen, die van de ware Kerk zijn afgevallen. Vervolgens blijkt uit de opgaven van de laatste helft dezer eeuw, dat de Katholieke Kerk veel meer leden telt: 1°. dan alle oostersche kerken te zamen; 2°. dan alle protestantsche sekten; en 3°. dan alle niet-katholieke Christenen van de westersche en oostersche kerken te zamen. Den lezers van *De Katholiek* zal het niet onbekend zijn, dat het aantal Katholieken ongeveer 230 millioen is.

De groote vraag is: zijn de cijfers, door Pater Werner aangegeven, vertrouwbaar?

Ter beantwoording dezer vraag kan het volgende dienen:

Ten eerste. De vroegere arbeid van den Pater op het gebied van aardrijkskunde en statistiek waarborgen de juistheid en nauwgezetheid van zijn nu verschenen werk *Orbis terrarum catholicus.* Velen zullen ongetwijfeld reeds lang bekend zijn met twee vroeger verschenen atlassen, de *Katholischer Missions-Atlas*, waarvan in 1885 de tweede druk is verschenen, en de *Katholischer Kirchen-Atlas*, van denzelfden Eerw. Schrijver. Beide atlassen zijn voorzien van begeleidenden tekst, van tabellen voor overzicht en statistische opgaven. Een ieder, die ze gebruikt en geraadpleegd heeft, zal erkennen, dat zij gemakkelijk ingericht, zeer duidelijk en, zoover is na te gaan, zeer juist zijn.

Ten tweede. De Eerw. Schrijver verzwijgt in zijn *Orbis terrarum catholicus* nergens zijne bronnen; daaruit blijkt, dat hij de beste bronnen gebruikt heeft, en daardoor geeft hij aan een ieder, die er belang bij heeft, de gelegenheid zijne opgaven na te rekenen.

Als bronnen worden aangegeven:

1°. Eene lange reeks van werken, welke meer in het algemeen handelen over aardrijkskundige en statistische gegevens, wat de Katholieke Kerk aangaat. Deze reeks is te vinden aan het einde van het boek en doet ons reeds eerbied hebben voor de studie, welke de schrijver zich getroost heeft.

2°. De beste werken en atlassen, welke in ieder land verschenen zijn of nog worden uitgegeven ter kennis van den kerkelijken toestand in dat bepaalde land. Zoo worden b. v. voor Nederland genoemd:

a. *Kaart der Kerk-Provincie van Nederland* (ontworpen en

uitgegeven onder toezigt en goedkeuring van Hunne Doorluchtige Hoogw. den Aartsbisschop en de Bisschoppen van Nederland door H. J. van Wees, te Breda 1855).

b. *Handboekje voor de Zaken der Roomsch-Katholieke Eeredienst*, twee en dertigste jaargang, te 's Hertogenbosch bij G. Mosmans, 1879 (de laatste jaargang die verschenen is).

c. *Neerlandia Catholica* sive Provinciae Ultrajectensis historia et conditio. Het Katholieke Nederland, d. i. geschiedenis en staat der Kerkprovincie Utrecht. Ultrajecti, 1888.

d. *Pius-Almanak* voor het jaar onzes Heeren 1889, kerkelijk goedgekeurd. Amsterdam, 15de jaargang.

3°. De verslagen, welke door de Bisschoppen en de Bestuurders der missiën worden ingediend bij de Romeinsche Congregatiën. Deze verslagen zijn de hoofdbron. Daarom is het geheele werk te Rome saamgesteld. Hoeveel moeite dit den Eerw. Schrijver gekost heeft, geeft hij zelf met een paar woorden aan: „Het was geen geringe arbeid" — zegt hij — „die verslagen, vooral die welke uit de oostersche talen in het Latijn moesten overgebracht worden, na te gaan, want ook na de vertaling had het veel moeilijkheid in, de aardrijkskundige namen te onderkennen en juist te schrijven, terwijl de cijfers voor vele weinig bekende landen eene aanhoudende en veelvuldige vergelijking noodig maakten".

Een paar voorbeelden mogen hier niet ontbreken.

Wat het bisdom Haarlem aangaat, is het zeker voor een ieder aangenaam te vernemen, dat de cijfers door Pater Werner aangegeven in overeenstemming zijn met de cijfers, welke door Z. D. H. onzen hoogvereerden Bisschop in de *Relatio Status* van het jaar 1885 naar Rome zijn afgezonden. Door de vriendelijke bereidvaardigheid en hulp van de Zeereerwaarde Heeren Secretarissen van ons bisdom mocht ik hiervan zekerheid verkrijgen. Bij eene vergelijking toch tusschen de cijfers van Pater Werner en van de door hem aangegevene bronnen blijkt, dat er eene kleine afwijking bestaat in de opgaven, maar tevens dat voor Pater Werner, boven alle andere bronnen, hoofdbron is de officiëele *Relatio Status*. Deze kleine afwijking doet niets af aan de vertrouwbaarheid van de particuliere bronnen, maar bevestigt alleen de zekerheid, waarmede men zich kan verlaten op de gegevens van den geleerden schrijver. De *Relatio Status* van Febr. 1889 verschilt b. v. van die in 1885 opgezonden, en in dit jaar 1891 is de feitelijke toestand van ons bisdom wederom afwijkend van 1889, daar er weder nieuwe

parochiën zijn opgericht: het is derhalve niet meer dan zeer natuurlijk, dat *Neerlandia Catholica*, in 1888 verschenen, en de *Pius-Almanak* van 1889 verschillen met Pater Werner; het is ook zeer begrijpelijk dat het werk *Orbis terrarum catholicus* niet de *Relatio Status* van 1889 gevolgd heeft: want wie kan in één jaar alle opgaven verzamelen voor geheel de wereld? Alleen dit volgt hieruit: dat de schrijver, in zooverre het hem mogelijk is, zich geheel verlaat op de officiëele relationes of verslagen, welke door de Bisschoppen of Bestuurders van missien naar Rome worden opgezonden.

Een ander niet onaardig voorbeeld kan hier worden bijgevoegd. In September 1890 had ik de eer een bezoek te ontvangen van den waardigen en ijverigen missionaris R. D. Father J. Althoff. Vancouver-eiland en Alaska maken eene missie uit, welke in ons Nederland niet overbekend is, daar zij niet alleen verre verwijderd ligt, maar ook van nog jonge dagteekening is. Daar *Orbis terrarum catholicus* juist verschenen was, liet ik den eerwaarden missionaris de opgaven zien, welke er van zijne missie in stonden opgeteekend. De cijfers waren zoo juist mogelijk. „Wij hebben — zoo voegde Father Althoff er bij — eene zeer gemakkelijke en voor ons officieele handleiding in *Hofmann's Catholic Directory, Almanac and Clergy List-Quarterly; containing complete reports from all dioceses in the United States*". Dit *Directory* stond dan ook deftig aan den voet der bladzijde vermeld als een der bronnen, welke door Pater Werner gebruikt waren.

Niemand zal het gewaagd noemen, wanneer uit dit alles het besluit getrokken wordt, dat de cijfers zoo vertrouwbaar mogelijk kunnen genoemd worden. Mocht nu iemand dezen arbeid en de zorg er aan besteed niet belangrijk genoeg vinden en volhouden, dat cijfers toch maar cijfers zijn en spoedig hunne waarde verliezen, dan durven wij toch verwachten, dat hij den verderen inhoud van het werk wel zal waardeeren.

De Zeergeleerde Schrijver geeft namelijk, behalve het boven besprokene, een overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der verschillende kerk-provincien, bisdommen en missien. Dit is zeer zeker blijvend en hoogst belangrijk. Men staat verbaasd over de duidelijkheid, juistheid en beknoptheid van dit overzicht. Nemen wij tot voorbeeld ons vaderland. Het zesde hoofdstuk van het werk behandelt in ruim vijf bladzijden Nederland (Belgie en Holland) en Luxemburg. Voordat de tegenwoordige indeeling der

Belgische en Hollandsche bisdommen wordt aangegeven, worden België en Holland te zamen genomen onder den naam Nederland, en hiervan opgegeven:

1°. *De staatkundige toestand.* Het overzicht hiervan begint met de pragmatieke sanctie van keizer Karel V in 1549 en eindigt met het jaar 1830, waarin België zich afscheidde van Holland.

2°. *De kerkelijke toestand.* In overouden tijd behoorde het grondgebied van het tegenwoordige België en Holland onder de volgende Bisdommen: Doornik, Kamerijk, Atrecht (vroeger Atrebatae), Teruanen 1), Utrecht en Luik. Het kerkelijk bestuur was zeer moeilijk om de uitgestrektheid dezer bisdommen en omdat zij bovendien onderworpen waren aan de aartsbisdommen Rheims en Keulen. Hierna wordt vermeld de werkzaamheid van koning Philips II, waarvan het gevolg was, dat Paus Paulus IV bij bul van 12 Mei 1559 „Super universas" in de Spaansche Nederlanden 22 bisdommen, waarvan 14 geheel nieuw waren, vaststelde.

De aloude zetel van Utrecht, door Paus Sergius I gesticht, door den H. Willibrordus het eerst beklommen en gedurende 850 achtereenvolgende jaren door 60 Bisschoppen hoog in eer gehouden, kreeg als suffragaan-bisdommen Haarlem, Deventer, Leeuwarden, Groningen en Middelburg.

Eindelijk worden onder dit nummer nog aangegeven de gevolgen van de noodlottige scheuring in de 16e eeuw, het Protestantisme, voor de Katholieke Kerk in Nederland.

3°. *De staat der zeven kerkelijke districten in* 1837; deze districten zijn:

---

1) Het bisdom Teruanen (Taruanna) hield in 1553 op bisdom te zijn. Omtrent dat weinig bekende bisdom staat het volgende te lezen in het werk: *Stichting van de R. Kerk alsook de heylige en roemweerdige persoonen van Nederland in de tien eerste eeuwen*, door P. Cornelius de Smet van de Sociëteyt Jesu (Tweede uitgaaf, Brussel bij C. J. A. Greuse, 1851): „Het bisdom Teruanen was zoo uitgestrekt, dat, de stad Teruanen door keizer Karel V verwoest zijnde, men het bisdom in drie verdeeld heeft, en wel: het bisdom Boulogne, het bisdom Saint-Omer, en het bisdom Yperen" (bl. 191). Dezelfde schrijver verzekert dat het bisdom Teruanen „omtrent het jaar 637, of een weinig vroeger, het geluk heeft genoten van als Bisschop te hebben den H. Audomarus, die waarschijnlijk de eerste Bisschop van Teruanen geweest is" (t. a p. bl. 209),

a. de Hollandsche Missie met zeven aartspriesterschappen, onder bestuur van Mons. Antonucci (met vermelding van namen en aantal statiën);

b. het Generaal-Vicariaat van den Bosch, verdeeld in negen dekenaten;

c. het Generaal-Vicariaat van het vroegere bisdom Roermond, verdeeld in drie dekenaten;

d. het Apostolisch-Vicariaat van hetgeen vroeger tot het bisdom Antwerpen behoorde, verdeeld in twee dekenaten;

e. het Apostolisch-Vicariaat van Ravenstein en Megen;

f. het Bisschoppelijk-Commissariaat voor dat gedeelte, dat onder het bisdom Gent behoorde; en

g. het Generaal-Vicariaat van Maastricht en Luiks-gestel.

4°. *Eenige veranderingen ten opzichte dezer districten* verordend door den H. Stoel, bij schrijven van 2 Juni 1840 „Universi Dominici gregis" en van 9 Maart 1841 „Universalis Ecclesiae".

Nadat deze door den H. Stoel aangebrachte veranderingen zijn opgenoemd, wordt nog eens opgegeven, hoe de staat van deze missien was in 1847, met bijzonderheden te veel om hier op te noemen, en eerst na dit alles worden België en Holland afzonderlijk behandeld en komen wij aan het herstel der Bisschoppelijke Hierarchie in Nederland en aan den tegenwoordigen toestand.

Dit korte woord moge voldoende zijn, om een ieder te overtuigen van de belangrijkheid van Pater Werner's werk. Moge het velen aansporen, er kennis mede te maken. De prijs (f 6.—) behoeft niemand af te schrikken. De uitgave is zooals het van de roemwaardige firma Herder te verwachten is.

J. J. THUNNISSEN.

Cours Apologétique, offrant ce qu'ont dit de plus remarquable les plus célèbres apologistes, tant anciens que modernes, pour répondre aux principales objections contre la religion, à l'usage de MM. les Curés, Prédicateurs et Missionnaires; par Mgr Emile Lesur, Prélat de la chapelle de Sa Sainteté etc. Troisième édition. Toulouse, Imprimerie catholique St. Cyprien, 4 vols. Prix. 13 frs.

Onder dezen, eenigszins uitgebreiden titel verscheen ten jare 1888, in Frankrijk, de derde druk van een verdienstelijk werk, dat, naar het mij voorkomt, ook onder ons meerdere bekendheid en verspreiding verdient.

Ontelbaar en veelsoortig zijn de aanvallen die Christus' Kerk te verduren heeft; geen punt harer leer, geen onderdeel van haren eeredienst, dat niet bestreden, geen instelling of voorschrift, dat niet veroordeeld wordt, geen drager van haar gezag, geen bedienaar harer genademiddelen, wiens roeping niet misduid, wiens werking niet miskend en belasterd wordt. Dat alles is zeer zeker niet nieuw: altoos is de Kerk geweest, wat eens haar Goddelijke Stichter was: „het teeken, dat wordt tegengesproken". Maar nieuw is, eenigermate ten minste, de driestheid, waarmee het ongeloof optreedt en zijne verspreiding onder alle rangen der maatschappij.

„Schaamteloos en naakt" — zoo zeide voor een paar jaren de beroemde prediker A. da Montefeltro — „staat tegenwoordig het atheïsme voor ons. Het verbergt zich niet langer onder den mantel van een rationalistisch-wijsgeerig stelsel, maar openlijk treedt het op in het parlement, in de pers, in het theater, en spoedig zal het ook de familie binnentreden en plaats nemen aan den huiselijken haard. Dat is het gevaar, wat ons dreigt". Inderdaad, dat gevaar dreigt, óók in menige plaats van ons vaderland, en reeds is het begonnen werkelijkheid te worden. De school zonder godsdienst, en de liberale en zoogenaamd neutrale dagbladpers hebben den akker bereid, en met kwistige hand verspreidt het socialisme de zaden van twijfel en goddeloosheid, rechtstreeks onder zijn aanhangers, maar middellijk in den veel breeder kring dergenen, die door hun levensomstandigheden dagelijks met die aanhangers in gemeenzame aanraking komen. Door de bemoeiingen dier woelgeesten vooral begint het ongeloof populair te worden: had het reeds vrijen toegang tot het studeervertrek, den leerstoel en het redactie-bureau, thans begint het, in werkmanskiel gekleed, zich op straat te vertoonen. De diepzinnigste vraagstukken, over goddelijk bestuur en menschelijke vrijheid b.v., worden, met kwaadaardige roekeloosheid uit hun verband gerukt, den gewonen man ter beoordeeling voorgelegd, en reeds worden er dan ook niet slechts huisvaders, maar ook huismoeders gevonden, die er openlijk voor uitkomen, dat ze meer heil verwachten van het „evangelie der ontevredenheid", dan van het evangelie des Christendoms. Dat zijn uitzonderingen, hoor ik mij tegenwerpen door de optimisten, die zoolang mogelijk wenschen vol te houden, dat ons volk te diep godsdienstig en te koelbloedig van aard is om zich door het barre ongeloof der socialisten te laten meesleepen; — en Gode zij dank, ja, nog zijn het uitzonderingen, vooral onder de

katholieken, maar talrijk zijn toch reeds degenen, wier hoofden in gisting zijn, en aan wier harten de twijfel reeds aanklopt.

Het is de taak der predikers en meer nog der zielzorgers dien stroom van ongeloof te keer te gaan. Tallooze malen zullen ze daarbij in de noodzakelijkheid komen niet slechts om de geloofswaarheden tegen valsche voorstellingen en tegenwerpingen te verdedigen, maar ook om de zoogenaamde „fidei praeambula" met redebewijzen te staven, en de geschiedenis der Kerk van de oude maar altoos nieuwe lasteringen te zuiveren. Niemand zal die taak licht achten, vooral niet waar ze vervuld moet worden ook tegenover minder ontwikkelden, wien het natuurlijkerwijze even moeilijk valt een afgetrokken redeneering te volgen als zich in de toestanden van vroeger eeuwen te verplaatsen. Dankbaar zal daarom bij velen een werk ontvangen worden, dat de vruchten van ernstige wetenschap en rijke belezenheid voor practisch gebruik pasklaar maakt. Zulk een werk nu is, naar mijn oordeel, de hier boven aangekondigde *Cours Apologétique*.

Ter nadere kenschetsing het volgende.

Ofschoon het werk van Mgr. Lesur een grooten schat van wetenschap bevat, is het toch niet een z.g. wetenschappelijk boek; men treft er hoogst zelden technische termen, en waar die soms voorkomen, worden ze den lezer volkomen duidelijk gemaakt; de schrijver volgt geen schoolsche methode en geen stijven, dorren redeneertrant; integendeel, hij spreekt voortdurend tot u of, liever nog, hij spreekt voortdurend met u en weet zijn werk in hooge mate onderhoudend te maken.

Deze *Cours Apologetique* vormt niet een doorloopend systematisch geheel, maar is eene verzameling van losse verhandelingen over alle onderwerpen, die met den godsdienst eenigszins in verband staan; en ofschoon onderwerpen van een zelfden aard achter elkander plegen te volgen, heb ik toch niet kunnen ontdekken, dat alle naar een vast plan zouden gerangschikt zijn. Dit is intusschen van geen belang, wijl elke verhandeling een afgesloten geheel is, en de uitvoerige inhoudsopgaven den lezer aanstonds het verlangde aanwijzen. Van veel belang echter is, dat de gebruiker niet licht dien „inhoud" zal naslaan, zonder te vinden wat hij zoekt: de vier lijvige klein-octavo deelen (van gemiddeld 500 blz.), uit welke het werk bestaat, komen mij voor volledig te zijn, in zoover namelijk een dergelijk werk volledig wezen kan.

De wijze van behandeling der afzonderlijke onderwerpen is

dezelfde, die Mgr. Ségur in zijn *Korte en gemeenzame antwoorden* gevolgd heeft: de opwerpingen, die tegen eenig punt kunnen gemaakt worden, zijn aan het hoofd van ieder opstel geplaatst en worden achtereenvolgens in den tekst afzonderlijk herhaald en behandeld. Ook hier mag het werk over het algemeen volledig genoemd worden, ik heb ten minste nooit te vergeefs naar de weerlegging eener opwerping gezocht, wèl integendeel objecties behandeld gevonden, die ik de eer eener weerlegging niet waardig zou keuren. Ik bedoel objecties als de volgende: „L'enfer, c'est, quand on n'a pas d'argent à la maison". — „Ce sont les prêtres, qui font le choléra et la grêle". Echter wat overbodig schijnt, schaadt niet. Overigens — maar ik mag natuurlijk zooveel ruimte niet vragen — zou het afdrukken der volledige inhoudsopgave, waar wederom iedere opwerping vermeld wordt, waarschijnlijk de beste aanbeveling van dit werk zijn.

Zooals uit den titel blijkt, wilde de HoogEerw. Schrijver hoofdzakelijk het woord laten aan de beroemde apologeten van ouderen en nieuweren tijd. De H. Vaders en de oude schrijvers worden echter zelden aangehaald; de nieuwere tijd, eenigszins ruim genomen, kreeg het leeuwendeel, en het zijn voornamelijk de groote Fransche meesters, uit wier werken geput werd. Bossuet, Fénelon, Massillon, Frayssinous, Bergier, de Maistre, Lacordaire, Félix, Dupanloup, Nicolas, Monsabré en zooveel anderen, die ieder kent, keeren telkens terug. Nu en dan ontmoeten we minder bekende schrijvers, en ook bij hen wist de zeldzame belezenheid van Mgr. Lesur een uitmuntende keuze te doen. Wat een forsche welsprekendheid b. v. en wat een verrassende stoutheid van kleuren in de verdediging van het coelibaat, door een niet genoemden schrijver; hoe sprekend en liefelijk tevens zijn de lijnen gepenseeld, waarin J. Janin — „une main un peu profane", waarschuwt de schrijver — de echt godsdienstige vrouw afschildert. „Rien de plus charmant", zegt Janin van zijn onderwerp; „rien de plus charmant", zou ik — het laatste hoofdstuk van het Boek der Spreuken er buiten gelaten — van zijne beschrijving willen zeggen; geen beter verdediging dan zulk eene karakterteekening. En, om nog slechts één voorbeeld te noemen, wat een overtuigende aanschouwelijkheid ligt er in de tafereeltjes, waarmede de zegenrijke uitwerkselen van het Sacrament der Biecht ons worden voorgesteld. — 't Is waar, die aanhalingen zijn lang, zeer lang dikwerf; de opwerpingen, waartegen zij gelden, hadden korter beantwoord

kunnen worden; maar dengene, die daarop aanmerking wilde maken, zou men allicht òf gemis aan letterkundig schoonheidsgevoel, òf ondankbaarheid en overdreven soberheidszin voor de voeten werpen. Ik zal mij dan ook niet aan zulk een nuchtere opmerking schuldig maken en — onder betuiging van dankbaarheid — alleen maar betreuren, dat de schrijver zoo dikwerf verzuimde de plaats aan te geven, waar zijne aanhalingen te vinden zijn.

Men meene intusschen om het bovenstaande niet, dat Mgr. Lesur niet veel anders heeft gedaan dan verzamelen en rangschikken; onophoudelijk is hij ook zelf aan het woord, en menige verhandeling is geheel van zijne hand. Zijne weerleggingen zijn dan afdoend en duidelijk, en ge bemerkt al spoedig, wat scherp vernuft en wat vurig hart er spreekt in de meestal korte, maar gespierde volzinnen, wier levendigheid nog vermeerderd wordt door den dikwerf terugkeerenden vragenden vorm. Mgr. Lesur is met zijn geheele ziel redenaar, dat zegt u schier elke bladzijde; zijn kloeke welsprekendheid weet afgetrokken denkbeelden te belichamen en aan wijsgeerige bespiegelingen — die immers bij sommige onderwerpen niet vermeden konden worden — een vasten, licht vatbaren vorm te geven. Hij is dan ook altijd gemakkelijk verstaanbaar, óók waar zijn bezielend woord u meêvoert — en dat is volstrekt geen zeldzaamheid — naar de hoogten der pathetiek. Dat voor een enkele maal in een pathetischen uitroep wat veel bewijskracht verondersteld wordt, en dat „La France" met haar „sol sacré", waar ze ter sprake komen, bijzondere geestdrift wekken, was men van den Franschman te wachten.

Het was niet noodig deze kleine opmerkingen te verzwijgen, om het boek van Mgr. Lesur een hoogst verdienstelijk werk te kunnen noemen: verdienstelijk, in het bijzonder, omdat het op zoo uitmuntende wijze het aangename aan het nuttige paart. Immers men vindt er zonder veel moeite en zonder tijdroovend zoeken een degelijk antwoord op de opwerpingen, die gemaakt worden, en terwijl ge u dat antwoord zoekt eigen te maken, geniet ge, niet ongelijk aan de nijvere bij, die uit bloemen honig gaart.

Toch is deze *Cours Apologétique* niet zoozeer een bloemhof dan wel een tuighuis, waar ter verdediging van onzen heiligen godsdienst de wapenen in ruimen overvloed, niet opgeborgen, maar „voor het grijpen" liggen; een tuighuis bovendien, waarin het een lust is rond te wandelen, want alles, wat uw oog er treft, is in

voortreffelijken staat: deugdelijk en sierlijk tevens. Lang zoeken is overbodig, ge hebt de hand slechts uit te strekken, om het zwaard te grijpen, dat u past, en bij het aangorden zult ge bemerken, dat niet slechts de kling van onberispelijk metaal is en scherp geslepen, maar dat ook de greep sierlijk uit smedig goud gedreven is. G. VAN NOORT.

Les indulgences leur nature et leur usage d'après les dernières décisions de la S. Congrégation des Indulgences par le R. P. F. Beringer, S. J. Consulteur de la même Congrégation. Traduction par les PP. E. Abt et A. Feyerstein, S. J. Paris, Lethielleux, Rue Cassette 10, 1890. 2 vols. 8°. de XVI-543 et VI-487 p. Prix: 8 fr.

Dit werk is een gezaghebbende en voortreffelijk ingerichte vraagbaak omtrent alles, wat de aflaten, hun wezen en hun gebruik, betreft. Reeds op het titelblad draagt het de verzekering: „Cette édition française, aussi bien que l'ouvrage original, a été approuvée et declarée authentique par la S. Congrégation des Indulgences" en onmiddellijk daarop volgt het desbetreffende decreet van de Congregatie, uitgevaardigd op 15 April 1890 en gewaarmerkt door het *Imprimatur* van den Aartsbisschop van Parijs. Wat betrouwbaarheid betreft is alzoo alle verdere aanbeveling overbodig.

Maar het is bovendien een voortreffelijk ingericht werk, een wezenlijke aanwinst voor allen, die omtrent de aflaten der Kerk nauwkeurige inlichtingen voor zich zelven wenschen te hebben of aan anderen moeten geven. Veel studie en zorgvuldige nasporing is aan de samenstelling besteed, maar geheel ten bate van den lezer. En dit is niet weinig gezegd. Menigmaal immers gebeurt het, dat iemand door een uitlokkenden titel wordt overgehaald zich een pas verschenen boek aan te schaffen en bij de lezing wel een hoogen dunk opvat van de kunde en geleerdheid des schrijvers, maar het boek toch met een zucht van verlichting op een hooge plank wegzet, in de overtuiging, dat het nut voor den gebruiker geenszins in evenredigheid staat tot den omvang van het werk en dat de elucubratie meer om wille van den schrijver dan om wille van den lezer in het licht schijnt gegeven: men vindt een uitgebreid materiaal, dat in druk is gegeven zonder behoorlijk verwerkt te zijn, en ziet vergeefs uit naar het meegedeelde resultaat van studie en onderzoek. Doch een betere manier

is hier gevolgd: dit werk getuigt van grondige studie en van zorgvuldige nasporing, maar zóó, dat werkelijk de vrucht daarvan aan den lezer wordt aangeboden. Een kort overzicht van de drie gedeelten, waaruit het bestaat, zal deze gunstige meening, vertrouwen wij, bevestigen.

Het eerste gedeelte (115 bladzijden groot) behandelt in een beknopt en toch volledig leerstellig overzicht de leer der Katholieke Kerk aangaande de aflaten en hare algemeene beslissingen daaromtrent. Deze grondige uiteenzetting, zonder eenige polemiek en door een zoo hoog gezag gewaarmerkt, is van belang zoowel voor katholieken als voor niet-katholieken, die zich een goed begrip van de leer der Katholieke Kerk omtrent dit punt willen vormen. Meermalen heeft deze zaak ook in ons vaderland levendigen strijd uitgelokt. Reeds jaren geleden, in 1848, werd de ongerijmde voorstelling, die Ds. Ter Haar van den „gruwel der aflaten" had gegeven zoo duchtig onder handen genomen door Broere 1), dat men de zaak behoorlijk toegelicht en afgedaan mocht rekenen. Dit belette echter niet, dat in 1884 een neutraal onderwijzer beweerde „feiten" uit de geschiedenis mede te deelen, toen hij sprak van „*den verderfelijken aflaathandel, die hierin bestond, dat men voor geld een aflaatbrief kon koopen, waarin iemand de zonde werd vergeven, niet slechts voor misdaden, die men reeds begaan had, maar zelfs voor iets, dat men bedrijven wilde*"; en in de debatten, welke op deze geruchtmakende zaak volgden, werd de aangehaalde enormiteit nog met een aantal dergelijke „feiten" opgeluisterd. Dr. Schaepman heeft toen de heeren behoorlijk van advies gediend, vooral in de „lange narede" zijner „korte rede", die beide in *Onze Wachter* 2) verschenen zijn. Kort daarna begon Pater G. A. Meijer in datzelfde tijdschrift zijne belangwekkende studie over *Johan Tetzel, Aflaatprediker en Inquisiteur* 3). Nog onlangs werd de kwestie op nieuw grondig behandeld in het thans bijna voltooide werk *Geschiedvervalsching* (N°. 38, blz. 473 vv.), dat zoo vele ingewortelde vooroordeelen naar hun waren aard als geschiedkundige „onjuistheden" ten toon stelt. Dezelfde grondbeginselen, welke in de opgenoemde geschriften polemisch gehandhaafd worden, zal

1) *De Katholiek*, 1848, Dl. XIII, bl. 289 vv.
2) *Onze Wachter*, 1884, Dl. I, bl. 1 vv.
3) *Onze Wachter*, 1884, Dl. I, bl. 355 vv.

men in het werk, dat wij hier meer bepaaldelijk bespreken, uitgedrukt vinden, maar zonder eenige polemiek, enkel als een rustige en zakelijke uiteenzetting van de leer der Katholieke Kerk omtrent de aflaten. En deze uiteenzetting draagt door de hooge goedkeuring, welke er aan verleend is, een geheel onwraakbaar karakter. Ieder kan daaruit zien, hoe dwaas de aantijging is, alsof aflaten „zonde-taxen" zijn of door ons aangezien worden als een middel, waardoor ooit eenige zonde, welke ook, kan vergeven worden. „L'indulgence ne remet ni le péché mortel ni le péché véniel" (p. 10) is ook hier hoofdbeginsel. Niet minder blijkt de „onjuistheid" der voorstelling, die men van de zoogenaamde „werkheiligheid" der roomschen geeft, alsof wij aan de goede werken, zelfs der hoogste Heiligen, eenige verdienstelijkheid toekenden dan alleen krachtens de verdiensten van Christus, dat wil zeggen: alleen omdat die goede werken de vruchten zijn van ranken, welke op den éénen wijnstok, Christus, zijn geënt en daarom deel hebben aan Zijn leven en aan de zegenrijke kracht van dat leven. Geenszins echter worden misbruiken, die werkelijk bestaan hebben, ontkend of vergoelijkt, zooals blijkt uit het hoofdstuk, dat handelt over de *Indulgences fausses* (p. 105—114); maar er wordt tevens aangetoond, dat de Kerk de eerste is in het veroordeelen en bestrijden daarvan.

Evenwel is het werk niet voornamelijk geschreven om vooroordeelen te bestrijden en weg te nemen. Hoofddoel is onderrichting der katholieken zelven, en ook welonderwezen katholieken, die met de groote beginselen, waar de aflaten op steunen, volkomen bekend zijn, zullen in dit eerste, leerstellige gedeelte menige nuttige inlichting vinden, inzonderheid omtrent de vereischten, die voor het verdienen van een aflaat noodig zijn en omtrent de beteekenis der gebruikelijke termen. Bovendien treffen wij er een historisch hoofdstuk aan, dat de H. Congregatie der Aflaten ten onderwerp heeft, en eenige belangwekkende en weinig bekende bijzonderheden mededeelt aangaande den oorsprong dezer congregatie, hare geschiedenis, tegenwoordige samenstelling en werkkring, met eene bespreking tevens van hare officiëele uitgaven.

Het eerste, hoofdzakelijk leerstellige gedeelte vormt de inleiding tot het tweede, dat verreweg het omvangrijkste is en den hoofdinhoud van het werk uitmaakt. Dit tweede gedeelte behandelt in vier onderafdeelingen de aflaten ieder afzonderlijk, die verbon-

den zijn a) aan *gebeden*, b) aan *godvruchtige oefeningen* en *werken van liefde*, c) aan *gewijde voorwerpen*, aan *plaatsen* en *tijden*, d) aan *broederschappen*, *congregatiën* en *godvruchtige vereenigingen*. Dit gedeelte vooral, dat hoogst zorgvuldig bewerkt en met vele wetenswaardige bijzonderheden verrijkt is, zal door velen, inzonderheid door hen, die met zielzorg belast zijn, als een hoogst welkome en volkomen betrouwbare vraagbaak begroet worden. Het bescheidene duodecimo-boekje van P. Maurel, later door P. Schneider in verscheidene achtereenvolgende uitgaven steeds vermeerderd en aangevuld, is door P. Beringer, overeenkomstig de nieuwste officieele uitgaven van de H. Congregatie der Aflaten, op nieuw onder handen genomen en thans omgewerkt tot een handboek, dat aan alle vereischten voldoet. En van dit handboek geven ons P. Abt en P. Feyerstein de Fransche, als authentiek gewaarmerkte, vertaling. De hooge waarde van zulk een handboek voor de practijk behoeven wij niet nader uiteen te zetten. Wie heeft niet menigmaal ondervonden, hoe gemakkelijk er omtrent verleende aflaten vragen kunnen voorkomen, die het wezen der zaak raken en alleen zijn op te lossen door een zeer nauwkeurige kennis der beslissingen van de H. Congregatie? Voor zulke gevallen zal men in dit werk een volkomen betrouwbaren zegsman vinden. De behandeling der aflaten, die de geheele Kerk betreffen, is zoo volledig als maar kan gewenscht worden: niet licht zal iemand bij eenige moeilijkheid daaromtrent de oplossing vergeefs in dit handboek zoeken. Ook zeer vele aflaten van meer beperkten en plaatselijken aard — zeker de voornaamste en meest bekende — zijn behandeld, maar volledigheid, wat betreft de aflaten van localen aard heel de wereld over, zou een onredelijke en onmogelijke eisch zijn. De schrijvers zelven zeggen dan ook, dat zij hetgeen in het werk van P. Beringer uitsluitend voor Duitschland van plaatselijk belang was, ter zijde hebben gelaten en in plaats daarvan eenige met aflaten verrijkte vereenigingen, die vooral in Frankrijk bloeien, hebben ingevoegd (*Préface* XV). Daarbij is echter ons vaderland niet over het hoofd gezien, en onder dat opzicht legt het werk getuigenis af, dat het op vaderlandschen bodem is geschreven, te Gemert namelijk, waar de Fransche paters, door de besluiten van 1880 uit hun huis van Saint-Acheul bij Amiens verjaagd, een gastvrij toevluchtsoord hebben gevonden voor hun wetenschappelijken arbeid. Volledigheid echter is bij de opgave dezer plaatselijke aflaten niet te verwachten en ook niet noodza-

kelijk, daar zij op de plaatsen zelven door het bisschoppelijk gezag gewaarmerkt en genoegzaam, ook wat hunne voorwaarden betreft, bekend zijn. Twijfelachtige vragen komen hoofdzakelijk voor bij aflaten van meer algemeenen aard, en omtrent deze zal men in dit handboek, zoowel theoretisch als practisch, de meest volledige en gezaghebbende inlichting vinden.

Wat de bruikbaarheid van het werk niet weinig verhoogt, is het derde en laatste gedeelte (143 bladzijden beslaande), dat een *formularium* bevat. Het geeft niet alleen de bijzondere formulieren, welke voorgeschreven zijn om sommige aflaten aan godvruchtige voorwerpen te verbinden of op personen toe te passen, maar ook formulieren voor het aanvragen van faculteiten en indulten, met aanwijzing, waar zij te adresseeren zijn. Daarna wordt dat gedeelte en tevens het geheel bekroond door een dubbele inhoudstafel: de eerste is een analytische, die een voortreffelijk systematisch overzicht aanbiedt van het geheel, niet alleen in groote omtrekken, maar ook met vermelding der behandelde bijzonderheden, waarbij telkens het cijfer der bladzijden is ingevoegd; de tweede eindelijk is een alphabetisch register, niet minder zorgvuldig bewerkt, dat voor de oplossing van moeilijkheden de beste diensten zal bewijzen. Beide inhoudstafels zijn werkelijk toonbeelden van de wijze, waarop de practische waarde van een degelijk boek kan verhoogd worden, en zij verdienen ter navolging aanbevolen te worden, vooral aan sommige schrijvers van godvruchtige werkjes, wier bladwijzer en inhoudstafel soms een enkele optelling van het eerste tot het zooveelste hoofdstuk geeft, waarbij van den inhoud zelfs met geen enkel woord gewag wordt gemaakt.

Wij vertrouwen, dat dit korte overzicht voor velen eene aanbeveling zal zijn. De eerwaarde schrijvers hebben hun doel volkomen bereikt en wij hebben alle reden om hun voor dezen arbeid der ballingschap op Hollands gastvrijen grond dankbaar te zijn. Wat zij in de voorrede als een bescheiden wensch uitdrukken, dat mag werkelijk als een welverdiende lof van hun werk bevestigd worden: „Ce livre répond donc pleinement, nous osons l'espérer, aux besoins des prêtres et des fidèles qui désirent être éclairés à fond sur cette matière des Indulgences, et qui veulent avoir sur tout ce qui s'y attache les renseignements les plus sûrs et les plus conformes aux dernières décisions de Rome". Geen

wonder dat het in een der hooge aanbevelingen, die er aan geschonken zijn, reeds gekenmerkt is als een „manuel désormais indispensable". Het is te Parijs bij P. Lethielleux uitgegeven, maar ook bij de voornaamste boekhandelaren van Nederland voor den prijs van 8 francs verkrijgbaar gesteld. C.

Le lien conjugal et le divorce, par Jules Cauvière, ancien magistrat, professeur à l'institut catholique de Paris Paris, Ernest Thorin, 1890. 49 p. fr. 2.

In het jaar 1884 werd in Frankrijk de echtscheiding wederom in de wet opgenomen, zeer tegen den zin van allen, die meenden, dat Frankrijk nog steeds een katholiek land mocht heeten. Aan protesten heeft het, natuurlijk, niet ontbroken; ook het werkje, waarvan wij den titel neerschreven, is zulk een protest, maar de schrijver volgt een weg, welken ook zij kunnen bewandelen, die van godsdienst niet veel willen weten, en bezigt argumenten, toegankelijk ook voor hen, die met godsdienstige of wijsgeerige bespiegelingen niet gediend zijn. Frankrijk telt er helaas velen van dat soort. Jules Cauvière toont uit de geschiedenis aan, dat echtscheiding tot zedenbederf voert.

Eene omvangrijke bronnenstudie — de citaten en noten aan den voet der bladzijden bewijzen het voldoende — heeft den schrijver, wiens werk wij gaarne aanbevelen, in staat gesteld, vele wetenswaardige bijzonderheden mede te deelen; de zucht om veel in weinig woorden te zeggen, doet hem echter wel eens het bekende: „Brevis esse laboro, obscurus fio" uit het oog verliezen.

Vooral in het eerste hoofdstuk, wat volgens de inhoudsopgave *Droit naturel* tot titel moet hebben, hadden de volgende volzinnen wel eenige nadere verklaring noodig. Nadat het beginsel vooropgesteld is: „Même sous le régime de la loi naturelle et en faisant abstraction de l'idée de sacrement, on doit dire que le mariage est, en principe, indissoluble", lezen wij, eenige regels verder: „Pour achever de poser les règles du contract naturel de mariage, disons que l'indissolubilité n'est pas de son essence; dans de graves conjonctures, Dieu a permis d'y déroger"; wat daarbij in eene noot aangeteekend wordt: „Notre doctrine se concilie très bien avec le syllabus" is waar, maar iemand, die in theologie niet tehuis is, zal 't moeilijk begrijpen. Eene nadere uitlegging

ware hier des te wenschelijker, omdat ze tevens het tweede hoofdstuk, dat over de echtscheiding bij de Joden, het „libellum repudii" en de verklaring van het „propter aliquam foeditatem" (Deut. XXIV, 1) handelt, duidelijker zoude maken. Bij de Joden werd de al te lichtvaardige verklaring van dat woord „foeditas" door de latere rabbijnen, de oorzaak van de vermenigvuldiging der echtscheidingen en der echtbreuken.

In datzelfde hoofdstuk wordt Levit. XXI, 7 en 14 aangehaald om te bewijzen, dat: „si les juifs eurent de bonne heure la facilité de divorcer, le divorce mit longtemps, semble-t-il, à s'acclimater dans les moeurs", terwijl toch daar ter plaatse slechts sprake is van de huwelijken der priesters, die („quia consecrati sunt Deo suo") geene door haren man verstootene vrouw mochten huwen, omdat zulk eene vrouw slecht ter faam was. Hetzelfde geldt voor Ezechiël XLIV, 22. Het woord „ad duritiam cordis vestri permisit" etc., zou eer doen besluiten, dat de echtscheiding alreeds in de zeden was, eer dat ze in de wet werd opgenomen.

Bij de andere volkeren, die de schrijver bespreekt: Egyptenaren, Assyriërs, Perzen enz., vinden we in den beginne strengere wetten voor de echtscheiding, en de verslapping der wetgeving gaat hand in hand met eene vermeerdering der echtbreuken.

Met opzet spreekt Cauvière niet over de volkeren van losbandige zeden: „Ce n'est pas là qu'il faut chercher les règles protectrices de la stabilité des mariages"; maar hetgeen de schrijver laat volgen: „Chez les peuples adonnés à des moeurs moins grossières, signalons un trait caractéristique: les lois posent que la sterilité de la femme est un cas donnant ouverture au divorce", vindt o. i. juist in de opvatting van sommige dier volken „aux moeurs grossières" eene verklaring; en deze opvatting laat duidelijk doorstralen, hoe de band des huwelijks een band voor het leven werd geacht. Bij verschillende wilde volkeren is het niet meer geoorloofd het huwelijk te verbreken, wanneer er een kind is geboren, omdat naar de (verkeerde) opvatting dier menschen het huwelijk eerst door den kinderzegen tot huwelijk wordt; bij kinderloosheid wordt er volgens hen geen huwelijksband verbroken, maar is er geen geweest.

Doch „la critique est aisée, l'art est difficile"; daarom staken wij deze aanmerkingen, die ons zeker niet uit de pen zouden gevloeid zijn, wanneer we het niet der moeite waard achtten de aandacht op dit boekje te vestigen.

Wij eindigen met het woord van den Chanoine Allègre 1) in het *Journal de Roubaix*: „La suite dont nous souhaitons l'apparition prochaine, nous montrera l'action bienfaisante de l'Eglise instaurant des moeurs nouvelles sur la ruine du paganisme et de ses institutions".

R. K.

De beoefening der liefde tot Jesus Christus. Handleiding, getrokken uit de woorden van den H. Paulus: charitas patiens est: de liefde is geduldig enz. I Cor. XIII, 4. Voor allen, die hunne zaligheid wenschen te verzekeren en den weg der volmaaktheid willen bewandelen. Door den H. Alphonsus Maria de Liguori, Bisschop, Kerkleeraar en Stichter van de Congregatie des Allerheiligsten Verlossers. Uit het Italiaansch vertaald door Th. F. Bensdorp, priester zijner Congregatie. Amsterdam, G. Borg, 1890.

Dit keurig en voortreffelijk werkje heeft alleen reeds in den naam van den schrijver eene zeer hooge aanbeveling; immers de geschriften van den H. Alphonsus Maria zijn niet alleen herhaaldelijk door de Kerk *goedgekeurd* en *aanbevolen*, maar hebben ook steeds bij het Christenvolk dien buitengewonen bijval gevonden, waaruit blijkt, hoezeer de H. Alphonsus tot allen weet at te dalen, hoe hij de verhevene gevoelens, waarvan hij zelf steeds bezield is, in de harten der eenvoudigen weet over te storten en hen met zijne geestdrift voor het edele en heilige weet te bezielen. Zonder iets van de verhevenheid der leer te laten vallen, steeds de man der soliede en ware godsvrucht, weet Alphonsus toegang te vinden tot aller geest en hart door zijn grooten eenvoud, den gloed zijner overtuiging, de degelijkheid en bevattelijkheid zijner leerwijze, het vuur zijner liefde en vooral door den stempel, dien zijne werken dragen, van den geest Gods. Niemand, die dit beter weet te waardeeren, dan het katholieke volk. Het

---

1) De Chanoine Allègre, die het hier besproken werk met een gunstige recensie vereerde, is zelf de schrijver van: *Le mariage religieux et la loi française* en heeft bovendien zijne bevoegdheid als gezaghebbend beoordeelaar meer dan voldoende gestaafd door verscheidene gewaardeerde rechtsgeleerde werken (inzonderheid *Le code civil commenté à l'usage du clergé*, 4 vol. in 8°, dat reeds de tweede uitgave beleeft) en door niet minder degelijke artikelen in het *Journal du droit canon* onder den titel: *Des empêchements et des dispenses de mariage au point de vue canonique et civil.*

is dan ook wonderbaar om te zien, hoezeer de werken van den H. Alphonsus verspreid zijn, niet alleen in alle landen van Europa maar zelfs in Syrië, in Arabië, in China, Indië, Armenië enz. Volgens getuigenis van Armenische priesters zijn Alphonsus' werken in dit land zóó algemeen, dat zij zelfs onder de schismatieken verspreid zijn en onder hen veel nut stichten. Onder alle geestelijke werken nu van den H. Alphonsus Maria munt *De beoefening der liefde tot Jesus Christus* bijzonder uit. Kardinaal Dechamps en met hem kardinaal Villecourt noemen het een van Alphonsus' meesterstukken; de eerste aarzelt zelfs niet het te vergelijken met het gulden boekje van Thomas a Kempis, de *Navolging van Christus.*

De H. Alphonsus stelt zich in dit werkje ten doel ware beminnaren te vormen van Jesus Christus, zielen, met andere woorden, die niet beminnen met de tong alleen, maar met de daad en in waarheid. De Heilige begint met eene krachtige opwekking tot liefde door eene breede uiteenzetting te geven harer beweegredenen; hij gaat hierbij uit van de grondgedachte, dat in de liefde de geheele volmaaktheid ligt opgesloten, omdat hij, die Jesus waarlijk bemint, van zelf alle deugden zal beoefenen, die tot de ware liefde behooren. De Heilige schijnt daarom aan dit eerste gedeelte een meer dan gewone zorg te hebben besteed en heeft er een gloed en bezieling in gelegd, gelijk alleen een Heilige dit vermag. Op de eerste plaats beschouwt hij: *de liefde ons door Jesus betoond in Zijn lijden*, vervolgens: *de liefde, die Jesus ons betoond heeft in de instelling van het Allerheiligste Sacrament*, daarna: *het vertrouwen, dat Jesus' liefde ons moet inboezemen* en ten laatste: *onze verplichting om Jesus te beminnen.* Deze vier hoofdstukken zijn onnavolgbaar schoon; men kan ze niet lezen, zonder zich krachtig tot Jesus' liefde te voelen opgewekt. Na deze opwekking, die als eene inleiding of, wil men, als het eerste deel van het werkje kan beschouwd worden, gaat de Heilige over tot de uiteenzetting van de plichten der liefde, m. a. w. tot de bespreking van die deugden, welke een beminnaar van Jesus noodzakelijk zal beoefenen, opdat een ieder, die Jesus beminnen wil, zien kunne, wat hem nog ontbreekt en wat hem bijgevolg te doen staat; de Heilige neemt hier den tekst van den H. Paulus tot leiddraad: *„Charitas patiens est, benigna est" etc.* Bij deze uiteenzetting, welke dertien hoofdstukken beslaat, worden tevens verschillende wenken en waarschuwingen gegeven omtrent de gevaren, misleidingen enz., waaraan personen, die zich op de volmaaktheid

toeleggen, blootstaan; vooral doet hij dit in het laatste hoofdstuk, dat men daarom desnoods als het derde deel van het werkje zou kunnen beschouwen. Onder die dertien hoofdstukken trok bijzonder onze aandacht het elfde, waar de H. Alphonsus o. a. behartigingswaardige wenken geeft omtrent de roeping tot den kloosterlijken staat en het priesterschap; eveneens het zestiende, waar de Heilige op treffende wijze en tevens zuiver dogmatisch het geluk der zaligen beschouwt; eindelijk het zeventiende om de nuttige wenken, die het bevat voor de leiding der zielen. De Heilige zelf beveelt in een zijner brieven dit laatste hoofdstuk bijzonder ter lezing aan.

De vertaler heeft aan dit schoone werkje nog eenige andere, kleinere werkjes van den Heilige toegevoegd, zooals *Zekere kenteekenen om te weten, of wij de goddelijke liefde bezitten,* — *Godvruchtige verzuchtingen van eene ziel, die geheel aan Jesus wil behooren* enz., werkjes, die ons evenals het eerste met bewondering vervullen voor Alphonsus' verheven en waarlijk seraphijnsche gevoelens. Met recht mocht de vertaler in zijne inleiding schrijven, dat een ieder, die dit boekje leest, er den H. Alphonsus in zal leeren hoogschatten en beminnen; hij had er bij kunnen voegen, dat men er met den H. Alphonsus God leert beminnen en leert bidden.

Wat de vertaling betreft, daarvoor zij den vertaler, dien wij reeds kenden uit een ander werkje van den H. Alphonsus 1), een woord van oprechte hulde gebracht; zijn stijl is, evenals die van het oorspronkelijke, eenvoudig en ongedwongen, de overzetting getrouw; zeker zal deze vertaling den H. Alphonsus hier te lande beter doen waardeeren dan de menigvuldige Vlaamsche vertalingen, die ook in Nederland nog al verspreid worden — iets, wat zeker niet wenschelijk is; want deze vertalingen mogen op zich zelve goed zijn, voor het Hollandsch oor zijn zij niet aangenaam en geven daardoor dikwijls een minder gunstigen dunk van het oorspronkelijke. Heeft ook deze vertaling hare schaduwzijde niet? Ach, wat is er volmaakt onder de zon? Gelukkig stootten wij niet op zinstorende fouten, maar de orthographie en de punctuatie laten hier en daar te wenschen over. Wij laten het in het midden, of dit aan de onachtzaamheid van den vertaler of van den drukker te wijten is; alleen hopen wij, dat bij eene volgende uitgave, die wij het boekje van harte toewenschen, deze vlekjes zullen verdwijnen. Naast den vertaler verdient ook de uitgever een

1) *De weg der goddelijke liefde* — Amsterdam, Lutkie en Smit, 1888.

woord van waardeering; hij zorgde voor duidelijke letter, handig formaat, smaakvol bandje en niet te hoogen prijs 1). Een hartelijke wensch ten slotte. Het boekje heeft van zijn eerste verschijnen af steeds den grootsten bijval gevonden; te Napels, waar het voor het eerst in het licht kwam, werd het in weinige jaren verscheidene malen herdrukt, evenals in andere Italiaansche steden, zooals te Brixen, Milaan, Rome, Turijn, Monza enz.; dezelfde verspreiding viel het werkje in Frankrijk, Duitschland en België ten deel; moge het dan ook hier te lande denzelfden bijval vinden; wij twijfelen niet, of dit zal veel bijdragen tot aankweeking der ware godsvrucht, die toch alleen in de oprechte liefde tot Jesus te vinden is.

A. F.

Godvruchtige oefeningen ter eere der H. Liduina, Maagd van Schiedam, verzameld door M J. A. Lans, Pastoor der O. L Vr. Visitatie-kerk te Schiedam Met kerkelijke goedkeuring. Schiedam, A. L A. van Pinxteren, 1890.

De parochiekerk van O. L. Vr. Visitatie te Schiedam is, dank zij de ijverige bemoeiingen van haar eersten herder, Pastoor van Leeuwen z. g., in het gelukkig bezit der groote relikwieën van de Schiedamsche Maagd Liduina en daardoor ook als het ware aangewezen om het middelpunt te worden der Liduina-vereering. Geen wonder dan ook dat de nimmer rustende priester, die thans het pastoraat aan genoemde kerk waarneemt, Mgr. M. J. A. Lans, zich aan het werk heeft gezet om aan die vereering een flinken stoot te geven, door een allerkeurigst boekje te verzamelen en uit te geven met „godvruchtige oefeningen" ter eere van de Schiedamsche Heilige. Het zal den Schiedammers goed gedaan hebben, dat hun herder het eerst zulk een werkje uitgaf, ten einde niet alleen in hun midden maar ook buiten Schiedam's veste de vereering der Heilige te verbreiden.

Het boekje is in den trant der devotieboekjes van Prof. v. d. Ploeg. Na een korte levensschets volgt een beknopt overzicht van de geschiedenis der heilige relikwieën, hetwelk afgesloten wordt door het decreet van Rome, waarbij de vereering der H. Liduina bekrachtigd wordt. Hierna komt *eene novene* ter eere der Heilige: op elken dag dier negendaagsche oefening wordt

---

1) Het geheele werkje, ruim 400 bladz. bevattend, kost ingenaaid *f* 0,60 en in net linnen bandje *f* 0,75.

in eene schoone overweging een der groote deugden van de H. Liduina voorgesteld, en die meditatie wordt gesloten door een gebed om van God diezelfde deugd te verkrijgen. In die overwegingen vindt de eerw. verzamelaar gelegenheid om verschillende bijzonderheden uit Liduina's leven, die bij het korte levensbericht overgeslagen waren, in het heerlijkste licht te stellen; in de gebeden, die er zich bij aansluiten, vindt hij het middel om de innigste gevoelens van zijn priesterlijk hart te vertolken en tot een gemeengoed voor de geloovigen te maken.

Ook zijn nog opgenomen de Litanie van de H. Liduina, een gebed bij de relikwieen om de versterving des lichaams te verwerven, een gebed tot de Heilige om een zaligen dood, terwijl het boekje gesloten wordt met een elftal liederen, waarvan een paar voor Schiedam's inwoners, andere voor algemeen gebruik, en een tweetal voor pelgrims die van Brielle komen; alle zijn van melodieen voorzien.

Inderdaad een kostelijk boekje, dat door de zorgen van den uitgever in een net gewaad is gestoken en voor geringen prijs verkrijgbaar is gesteld.

Moge de eerw. verzamelaar zijn moeite beloond zien door een groote liefde zijner parochianen en van geheel Schiedam voor de H. Liduina; en — laat mij er nog een wensch bijvoegen — moge heel Nederland door het boekje opgewekt worden tot de vereering van Schiedam's Heilige, opdat het door die vereering vele gunsten van den Hemel verkrijge, en uit dankbaarheid voor die verkregen gunsten den pastoor van O. L Vr. Visitatie in staat stelle de monumentale Liduina-kapel, welke door den talentvollen Jozef Cuypers ontworpen is, weldra in geheel haar luister té doen verrijzen.

W.

Cantiones XII, in honorem SSmi Sacramenti 1, 2, 3, aut 4 vocibus decantandae, quibus additum est motettum: „*Parce, Domine, populo tuo*", pro laudibus, confraternitatibus immaculati cordis B. M V. Auctore W. P. H. Jansen, Pr. Seminarii Hageveldensis Professore. Op. 7 Lugd. Bat., J. W. van Leeuwen, Hoogewoerd, 1890.

Het is een even aangename als gemakkelijke taak een welkomstgroet te wijden aan toonzettingen van den Hageveldschen professor Jansen, telkens als een van zijn geesteskinderen het openbare levenslicht aanschouwt. Als kerkelijk componist heeft deze musicus reeds een goeden naam gewonnen; als men van hem een werk in handen neemt, rekent men op iets goeds, iets degelijks. Talent-

vol leerling van een voortreffelijke school, is hij geheel en al thuis op de moeilijke en kronkelende paden der ingewikkelde leer van harmonie en contrapunt; maar dit niet alleen: men ziet in zijn toonzettingen, dat hij zich vooral doordrongen heeft van de kunst, welke het oude middeleeuwsche lied karakteriseert, — de kunst om een goede melodie te schrijven; eene melodie, die geheel en al past, als een goed gesneden kleed aan het lichaam, bij het woord van den tekst, eene melodie, die, vooral bij den kerkzang, de wet laat heerschen, dat het woord niet daar is om den zang, maar de zang om het woord. Dat deze waarheid zoo dikwerf over het hoofd werd gezien, is hoofdzakelijk het gebrek van de moderne theater-muziek, op kerkzang toegepast.

Ook het polyphone karakter van den kerkzang, waaraan het idee ten grondslag ligt, dat niet een enkele stem domineert, en de andere als ondergeschikte aanvulsels slechts als harmonie daarbij dienst doen, maar dat elke partij beurtelings als de reien der engelen het hoofdmotief aangeven en doorvoeren, wat zoo treffend is uitgedrukt in het woord van den dichter:

„Zee door zee! zoo gaan de zangen",

dat polyphone karakter ligt altijd op voortreffelijke wijze in de toonzettingen van dezen componist, die zich ook hierin een trouw leerling der klassieke Regensburger school toont.

Doch waardigheid en techniek vormen nog den meester niet, brengen alleen nog geen kunstwerken voort: de adem des levens moet ook het toondicht worden ingeblazen, wil het waarlijk kunstwerk zijn: de componist zelf moet door Gods genade bedeeld zijn met dat heilig vuur, wat alleen aan zijn toonzetting gloed en leven schenkt: en ook in dit opzicht zijn wij gewoon, door professor Jansen niet te worden teleurgesteld; hij gevoelt en hij doet gevoelen wat hij zegt en zingt; en zijne melodieen bezitten dien adel en die waardigheid, welke passen aan het verheven woord, wat een kerkelijk toonkunstenaar waagt en de eer heeft met klanken te omkleeden.

Last not least, als practicus weet deze componist schoone en degelijke dingen te schrijven zelfs voor eenvoudige en eerstbeginnende beoefenaars van den kerkelijken zang.

Wie van datgene, wat wij hier over professor Jansen beweerd hebben, een bewijs wil hebben, hij make kennis met de onlangs verschenen gezangen, aan het hoofd dezer regelen geplaatst.

Ik kan dunkt mij niet beter doen, ter verdere inlichting van

den lezer, dan het beknopt voorwoord van den schrijver hier weer te geven: „Deze gezangen zijn voor een gedeelte (de N°s 3, 4, 8, 9, 11, 12, 13) gemaakt, ten tijde dat ik bezig was een kerkelijk zangkoor te vormen; naarmate mannen en jongens vooruitgingen in kennis en in stemomvang, maakte ik nu en dan, ter afwisseling van het Gregoriaansch, een 1-, 2-, 3- of 4- stemmig gezang ten einde hen zoo voor te bereiden tot de polyphone muziek der oude meesters. Hieraan is het ook toe te schrijven (wat anders misschien eenigszins vreemd zou kunnen schijnen), dat in N° 4 de jongensstem zich op enkele plaatsen splitst in Sopraan en Alt. Ook dát heb ik toen opzettelijk gedaan, om de jongens voor het eerst te leeren tegen elkander in eene afzonderlijke partij te zingen. Bijna onveranderd worden de genoemde gezangen hier afgedrukt, daar ik meen, dat zij ook andere jeugdige koren in dit opzicht van dienst kunnen zijn, tevens heb ik er nog enkele 4-stemmige gezangen bijgevoegd, die echter ook geen hooge eischen stellen, noch wat stemomvang, noch wat moeielijkheid aangaat."

Of er ook aanmerkingen te maken zijn? De eerwaarde schrijver zal de laatste zijn om niet toe te geven, dat die bij elke toonzetting kunnen verwacht worden, waar het meestal zoozeer op subjectieve, dus uiteenloopende meeningen aankomt. Zoo zou ik b.v. — in gezang N° 12 — *o quam suavis* — de woorden: *dimittens inanes*, liever niet op die wijze zien herhaald, telkens met daling van een terts: het brengt wel een weinig den indruk te weeg van eenig effectbejag, door al te plastische voorstelling van den zin.

Nog een andere aanmerking houde de componist mij ten goede. Bij zijn over 't algemeen voortreffelijk dooreenwerken der partijen, zou ik toch gaarne zien, dat bij de meer streng rhythmische gezangen — zooals b.v. de strophen der hymni, dus ook bij *Tantum ergo* etc. — niet zoo veelvuldig de syncope werd aangewend (men zie b.v. N° 8 op verschillende plaatsen), wat dunkt mij aan den rhythmus van het woord en het vloeiende van de hymne, die een lied is, schade doet. Doch — ik herhaal dit met nadruk — daar is veel subjectiefs in soortgelijke opvattingen, en ik wil mijn gevoelen gaarne voor een betere opinie prijsgeven.

Intusschen dank ik den begaafden componist wel zeer voor de schoone toonzettingen, die hij hiermede weder aan onze koren heeft geschonken.

S. M. D.

LETTERLOOVER.

LIEFDE.

HET BEKROONDE GEDICHT „AMOR" VAN R. VAN OPPENRAAIJ, S. J.,
IN NEDERLANDSCHE VERZEN VERTOLKT.

„Wij hielden Hem voor een melaatsche".
Is. LIII, 4.

Weg, wulpsche Venus! weg, Cupido met uw lonken!
Van hier ook gij, verwijfd geslacht, van hier!
Mijn zang bekoort geen hart, in zingenot verzonken,
Neen, heilge, heilge Liefde spant de lier. —
Verlosser, mag dit lied Uw zegepralen zingen,
Zoo leide Uw Geest, als Muze, zelf mijn hand.

In 't hart der Stille Zee, die ginds de rijke klingen
Van 't Goudland kust, ginds Azies weeldrig strand,
Waar zich de zoele grens der heete zone teekent,
Daar drijft op 't blauwe vlak een groene gaard.
O Molokai! — geen klank voor 't zangrig oor berekend —
Gij zijt den naam van Zalig Eiland waard.
Hier beurt een trotsch gebergt zijne eeuwig blanke koppen,
En klotst een stortvloed schuimend naar beneên;
Ginds glooit een kronklend dal van groene heuveltoppen,
Of sluipt een beek door vetten kleigrond heen.
't Gevederd zangrenkoor kweelt tusschen geurge blaren
Met trillend keeltje zijn bekoorlijk lied.
Hier zweven zefiers, die aan warmte frischheid paren,
En zonnebrand of nachtvorst kent men niet.

Hier zien we aan d'eigen boom én vrucht én bloesem hangen,
De herfstdruif rijpt, schoon lentes zonne rijz'.
Wat van 't Elysium ooit de oudheid in haar zangen
Verzinnen mocht, bezit dit Paradijs. —
Wat dan, wat zalig volk mag in dit Eden leven?
Of is 't ontzegd aan Adams zondig kroost? —
Een deerniswaard geslacht doolt in die groene dreven,
Ach! lijken treên, waar 't lenteroosje bloost.
De vale Lepra troont in deze vorstenzalen
En geeselt hier haar bleeken slavendrom.
Een vormelooze schaar — waar ge ook uw blik laat dwalen —
Sleept hier — o walg! — geknotte leden om.
Gezwollen mond, gespalkte neus, wild dierlijke ooren,
Daar buil bij buil het troebel oog omsluit.
't Lijf is geen menschenlijf: 't zijn wonden slechts en voren,
En 't vaal steekt aaklig af op 't zwart der huid.
Daar hangen — gruwelijk — daar vallen gansche leden;
Ondraagbre reuk verzelt ondraagbre pijn.
En wordt het kranke vleesch van vlijmend wee doorsneden,
In 't harte blaakt der wellust felst venijn.
De zeeman, die daar ooit met schuchtren voet dorst landen,
Getuigt: „'k Trof duivlen in een hemel aan".
Gij, gij alleen verlaat slechts aarzlend deze stranden
En vlucht niet weg, o vader Damiaan!

U, vader Damiaan, op Brabant's grond geboren,
Dreef stoute zielenmin langs 't deinend nat.
Uw naam, eens Jozef, door uw moeder u verkoren,
Werd Damiaan, toen gij in 't klooster tradt.
U voerde — op 's Heeren wenk, die wind en golven leidde —
Een dolend schip naar 't oord van schande en smet.
Elk springt verrukt aan land, waar tooverpracht hen beidde....
O Vader, hoed u, Liefde spant haar net!
Daar treedt op eens een drom van doodsche schimmen nader
En alles schrikt en deinst en stuift uiteen.
Gij, echter, schept gij vreugd in zulk tooneel, o Vader?
Klopt in uw boezem dan een hart van steen? —

Verstomd, en volk en schip vergetend, blijft hij staren:
Het oog getuigt, wat gloed zijn borst verteert.
Men windt de kabels reeds, begeerig af te varen,
En roept en roept, tot hij met weerzin keert.
Zoo scheidt een moeder, die 't gekluisterd kind vol liefde
Bezocht heeft, slechts met dwang van 't kerkerkot.
En toen het schip reeds lang den zilten vloed doorkliefde,
En elk zich weer vermeide in scherts en spot,
Toen nog zat Damiaan bedrukt aan d' achtersteven,
Het tranend oog naar 't vluchtend strand gericht. —
Waarheen, o Liefde, doet gij 't minnend harte streven?
Den reinsten boezem treft uw scherpste schicht.
O zege! — Ook Damiaan hebt ge in uw net gedreven;
O Vader, hoed u, Liefde's net slaat dicht!

Hij keert. Zijn droef gelaat treft vrienden en bekenden:
Zij gissen niet, welk zwaard hem heeft doorwond.
Als 't hert, dat heenvlood met een giftpijl in de lenden
En moegevlucht straks neerzijgt op den grond,
Zoo kwijnde Damiaan. — Hij blijft zijn wonden voeden:
Geen arbeid beurt hem op, geen slaap schenkt rust.
Maar eindlijk barst hij uit: „Wat draalt gij heen te spoeden?
Roept God, roept Liefde u niet naar gindsche kust?
God roept u, zelf weleer om u melaatsch geworden,
Hem kunt ge nu een zware schuld voldoen".
Zijn vrienden stroomden saam en laakten 't plan en morden:
„O dwaas, gaat gij den dood in de armen spoen?
Of waant ge, dat die pest voor heiligen zal wijken? —
Niet koen, neen roekeloos, geeft gij u bloot.
Rampzaalge! hoop zelfs niet daar weldra te bezwijken:
Een *leven* wacht u, erger dan de dood!"
Vergeefs. — 't Noodlottig schip draagt reeds den koenen lijder,
Die lachend ballingschap en doodsnood tart.
Gegroet, o kiel! Nooit droegt ge een schat als dezen strijder.
Gegroet, o kiel! Gij voert een heldenhart. —

Men werpt het anker uit in 's eilands doodsche haven,
En blij betreedt zijn voet 't gevloekte land.
Die hem verzelden naar dit rijk van sombre graven,
Zien hem geen blik meer wenden naar het strand.
Zelfs hooren ze uit zijn mond dit schertsend woord: „Mijn waarde,
Ziehier uw werk tot aan het stervensuur."
Ja, mooglijk knielt hij neer, kust in vervoering de aarde
En profeteert: „'k Aanvaard mijn rijksbestuur".
Uw rijksbestuur? — Gewis, maar met veel zweets te koopen:
Geweld alleen breekt Lepra's heerschersstaf.
Toch wijkt ge eens, snoode kwaal! En, blijft ge ook 't lichaam sloopen,
't Gezonde hart werpt dra uw schandjuk af. —
Daar staat de vreemde alleen. En zie, langs veld en wegen
Kruipt alles nader, wat nog kruipen kan;
En uit de verte klinkt een schor geroep hem tegen:
„Ook gij besmet, o diep rampzalig man?" ....
Nabij gestrompeld en noch smet noch zweer ontmoetend
Op 't blozend aangezicht, staan zij verstomd.
En Damianus lacht, en hen als broedren groetend,
Ontvouwt hij 't grootsche doel, waarvoor hij komt.
Maar allen deinsden, 't zij zijn zoete taal hen griefde
Als wreede spot, of argwaan had gewekt.
Zij wisten toen nog niet, waarheen des Heeren liefde
En heilge waanzin Christenharten trekt.
Maar weldra zal zijn stem 't weerstrevig oor betoovren,
Reeds reinigt hij behendig zweer en wond;
Straks weet zijn stichtend woord hun harten te veroovren,
En „vader" stamelt hun verzworen mond.
Zoo wijkt de wanhoop van die lijders; zij bemerken,
Dat niemand zich vergeefs den Heer vertrouwt.
Hoe gretig schenkt hun hart geloof aan *'s Meesters* werken,
Daar 't eigen oog des *leerlings* werk aanschouwt. —
Zie, jubelend betrekt Geloof zijn nieuwe woning,
Met Godsvrucht treedt ook Eerbaarheid aan land;
Zie, Vreugde in blank gewaad verzelt de feestvertooning,
Ook Lach en Scherts verschijnen hand aan hand.

Langs veld en heuvlen klinkt een blij gejuich u tegen,
Een nieuwe zang verbaast het vooglenheer;
't Afgrijslijk ballingsoord is nu een plek van zegen,
Een vaderhuis de kerker van weleer.

Tien jaren heeft de held met weggeteerde kranken,
Zelf ongedeerd, al weldoend omgegaan,
Als eensklaps alles treurt bij de onheilvolle klanken:
„Ach! 't pestvuur stak ook Damianus aan".
Hoe vaak klonk 't morrend woord: „Speelt God dus met Zijn vrienden?
Duldt Hij die schand, wie predikt nog Zijn macht?
Ziedaar dan 't loon, dat liefde en heldenmoed verdienden!
Ziedaar de zorg, Zijn trouwen toegedacht!"
O dwazen! Als een held de wonden ziet der zijnen,
Slechts noode blijft hij zelf alleen gespaard:
Zoo, Vader, schaamdet ge u, — zaagt gij uw broedren kwijnen,
Nog vrij van wond en smet te zijn bewaard. —
Nauw ziet hij op de huid een drietal vale vlekken
— Verkondigers van 't ingestort venijn —
Of gaat die krijgstrofeên aan zijne kudde ontdekken
En spreekt: „Nu eerst zal 'k waarlijk vader zijn". —
Dat loon, o Damiaan — en 'k zal u niet beklagen —
Dien gruwbren roem had Liefde u weggelegd.
'k Beklaag u niet, o neen, wat wonde u zij geslagen,
Wat vuil zich aan uw glanzend voorhoofd hecht;
Niet zelden straalt de deugd — hoe 't wufte volk ook spreke —
Met hooger glans van een misvormd gelaat.
'k Beklaag u niet, wat pijn u dag en nacht doorsteke,
Wen 't blaakrend vuur op merg en beendren slaat.
Al treedt in lid bij lid allengs de ontbinding nader
En sleept u stuk voor stuk ter groeve heen:
'k Beklaag u niet. — Ach, dorst mijn huivrend hart, o Vader,
Slechts wenschen op uw lijdensbaan te treên.

Waarom nog snijdbaar hout of marmer aangedragen?
Waarom de kunst van Phidias geleerd
En pleinen aangelegd, die luide een standbeeld vragen,
Zoo stad bij stad niet Jozef's beeltnis eert!
Helaas! wat ondeugd rijst in beeld op plein en straten;
Godlastrend steen met vloekbaar brons belaan!
Daalt neer, gij beelden! haast u 't voetstuk te verlaten,
Op deze plek moet die melaatsche staan.
Dat aanschijn, afgeknaagd door kankers wreede beten,
Zal vuur ontsteken in des weeklings hart;
Die smaalde op Christus zal én schimp én haat vergeten
En zien, hoe 't kruis van Christus de eeuwen tart.

St. Michiels-Gestel, 2 Febr. A. N. MUTSAERS, Pr.

EEN NIEUWE VOORLICHTER DER PROTESTANTEN OMTRENT ROME'S LEER EN BEDOELINGEN.

(Vervolg van blz. 212 vv.)

„Gedurende mijne zeventienjarige werkzaamheid als predikant in verschillende gemeenten, moest ik telkens weer de ervaring opdoen, hoe gering over het algemeen bij de protestanten de kennis is van de leer en het streven der roomsche kerk, een verschijnsel, dat even verklaarbaar is als gevaarlijk". — Ds. Smjder Jr.

II.

Ds. Snijder is, wij zagen 't reeds, geen boekgeleerde, of althans niet enkel dat; hij is ook een man van ongewone ervaring. Niet alleen toch heeft hij de ervaring, waarvan hij zelf getuigt in zijn Voorwoord, n.l.: „hoe gering over het algemeen bij de protestanten de kennis is van de leer en het streven der roomsche kerk", maar zijn ondervinding strekt zich ook uit over het leven en streven der Roomschen zelf. Dit moet reeds opgemaakt worden uit het feit, dat hij zich ook op dat stuk als voorlichter opwerpt. Meer nog zal het blijken uit hetgeen hij desaangaande aan zijne gemeente mededeelt. Hij heeft de roomsche wereld met fijnen speurzin doorsnuffeld, zoodat hij feiten weet aan te halen, die geen tegenspraak dulden en zeker wel waard zijn, dat ook wij er de aandacht op vestigen. En wat nog meer verbazing wekt, zijne ervaring is daarbij zeer uitgebreid, waarlijk veelzijdig, om niet te zeggen alzijdig. Van

alles weet hij te vertellen aan zijn voorlichting-behoevende broeders in den geloove, en van alles het fijnste! Hij kent door en door de roomsche gebruiken, weet hoe het toegaat in onze huizen en kerken, in kloosters en instellingen, in missiën — waar al niet? — ja zelfs in de Romeinsche Congregraties en in het Vaticaan! En dat alles kent hij in oorzaken en gevolgen, zoodat hij, het doel van alles en de bedoelingen van een ieder als 't ware doorschouwend, ook een echt wetenschappelijke ervaring opgedaan heeft. Zijne wetenschap van Rome's leer — eene wetenschap, welke wij in ons voorgaand artikel bewonderd hebben — wordt dan ook door zijn inzage in de roomsche praktijk geëvenaard, wellicht nog in de schaduw gesteld. Daarvan zal iedereen zich kunnen overtuigen door het weinige, dat ten bewijze van ZEerw.'s zaakkennis hier zal worden bijgebracht. Zoo ooit, dan zeker hier, herinnerde de overvloed mij aan het woord van Ovidius: „Quod cupio mecum est: inopem me copia fecit"!

Met de praktijk der Roomschen, ziet het er, volgens Ds. Snijder, over 't algemeen maar treurig uit. Want wat is, volgens ZEerw., het gevolg van de leer der Kerk omtrent het christelijk geloof en de rechtvaardigmaking van den zondaar? Ziehier:

„Van een strijden om in te gaan in het koninkrijk der hemelen is nauwelijks sprake meer. Het leven wordt een leven voor den tegenwoordigen tijd, voor aardsche genietingen, voor geld en goed, hetgeen immers zeer wel met een stipt volbrengen der kerkplichten gepaard kan gaan. Doch zoo lost geheel het christelijk leven zich ten slotte op in kerkelijk leven en in kerkplicht, waarbij, in onzen tijd vooral, haat tegen de ketters niet vergeten wordt. Hoevele oppervlakkigen, welke den diepen ernst der zonde nooit

aan eigene ziel ervaren, zich dan ook tot de roomsche kerk getrokken mogen gevoelen, (dewijl het zoo streelend is voor het hoogmoedig hart, dat men door een goed gebruik van zijn vrijen wil zelfs heilig kan worden en de voor den natuurlijken mensch zoo pijnlijke hellevaart van boete en bekeering niet [!] behoeft te worden gedaan), toch zal de roomsche kerk noch den mensch, noch de menschheid, in waarachtig christelijke zedelijkheid en volmaking, ooit verder brengen" (bl. 109).

Of Ds. Snijder ook een deugdelijk begrip heeft van een stipt volbrengen der roomsche kerkplichten! Eén ding ontbreekt er nog aan, de bewering namelijk, dat de Kerk een leven „voor den tegenwoordigen tijd, voor aardsche genietingen, voor geld en goed" niet als strijdig met het Evangelie veroordeelt en dat alle conciliën, herderlijke brieven, onderrichtingen en godsdienstoefeningen bij de Roomschen eigenlijk geen ander doel beoogen, dan zulk een leven te bevorderen.

Intusschen dit betreft slechts de Roomschen zelven. Erger wordt het, volgens ZEerw., als men hun verhouding tot de maatschappij in het oog vat. Dan toch ervaart men, hoe gevaarlijk Rome is voor vorst en vaderland. Wij zagen reeds, dat Ds. Snijder geheel onkundig is van de katholieke leer, dat alle rechtvaardige wetten der burgerlijke overheid in *geweten* en op *zonde* verplichten voor *alle* geloovigen. Maar hij is ook zoo goed te verzekeren (bl. 53—54), dat de eed van Roomschen weinig vertrouwen verdient en zij derhalve voor eenig ambt of bediening, waartoe een eed gevorderd wordt, klaarblijkelijk ongeschikt zijn, zooveel te meer, wijl „de Poenitentiaria beslist heeft, dat de eed aan een wet, die vrijheid van geloof en geweten veroorlooft, ongeoorloofd is" (blz. 84). Volgens zijne overtuiging kan

dan ook geen Roomsche, „die den Syllabus als rechtzinnig, de Encycliek als levensrichtsnoer, en in verband daarmeê de pauselijke onfeilbaarheid als leerstuk aanneemt, Nederlandsch staatsambtenaar blijven" (t. a. p.). Daarbij komt nog, en dat is het ergste, dat de Roomschen bijzonder gevaarlijk zijn voor een protestantschen staat; want ten gunste van het pausdom hebben zij, dank zij „den jezuieten", „de leer der volkssouvereiniteit aangenomen" (!!), en ziehier hun beginsel van openbaar recht:

„Slechts de pauselijke macht is van God, de koninklijke macht echter van het volk. Het volk kan daarom een koning, die ketter of tyran is, afzetten of, bij verzet daartegen, zelfs dooden" (bl. 79).

En dat alles is ten jare Onzes Heeren 1890 in het openbaar gedrukt tot voorlichting der Protestanten!

Niet alle Roomschen echter worden door Ds. Snijder op één lijn gesteld:

„Er moet onderscheid worden gemaakt tusschen roomschen en roomschen. Er zijn onder hen vele nobele zielen, voorbeelden voor protestanten en roomschen beiden, die wij het een eer zouden achten onze vrienden te noemen. En met deze, die zelf treuren over de onheilige wereldsche richting, die, tengevolge van het drijven der ultramontanen, hunne kerk steeds meer ontadelt, kunnen wij ons verbonden gevoelen door een hoogeren eenheidsband. Maar toch vreezen we, dat deze, die in de eerste plaats catholiek en slechts in de tweede roomsch zouden wenschen te zijn, steeds kleiner worden in getal. Sedert de priesters allen ultramontanen zijn geworden en het onderwijs in kerk en school geheel van den jezuietischen geest is doortrokken, sedert dien tijd groeit er in ons midden een geslacht op, dat roomsch is in merg en been" enz. (bl. 217).

Het afgezaagde onderscheid tusschen Ultramontanen en gewone Katholieken, hier nog opgeluisterd door

de eenvoudige gelijkstelling van Ultramontanen met wereldsgezinde Katholieken, kunnen wij veilig onbesproken laten. Dat ieder Katholiek gehouden is de leer der Katholieke Kerk *ten volle* en in *alle punten* aan te nemen en door die leer zelve verplicht wordt zijn leven niet door een „onheilige wereldsche richting" te „ontadelen", schijnt boven den gezichtskring van Ds. Snijder te liggen. Maar wij hebben op het gemaakte onderscheid willen wijzen om beter te laten uitkomen, waar, volgens Ds. Snijder, het groote kwaad eigenlijk te zoeken is. Niet zoozeer bij de leeken, maar voornamelijk bij de geestelijken, in de kloosters, en bovenal — *horresco referens* — bij de Jesuïeten!

De kloosters zijn een ramp voor het land, voor de Katholieken zoowel als voor de Protestanten:

„Zijn toch de kloosters — zegt hij Nippold na — met haar duizende bewoners de groote kweekplaatsen van den roomschen geest en dus ook van dweeperij en fanatisme; zijn zij de vestingen, uit welke Rome het protestantisme en alles, wat vrijheid en ontwikkeling heet, bestookt en met den ondergang bedreigt; de brandpunten van al die woelingen, welke maar één doel hebben: om den paus tot wereld-monarch te verheffen; de stapelplaatsen der schatten, welke, vooral in de roomsche deelen van ons land, den burgers afhandig worden gemaakt, — het lijdt dan geen twijfel of ieder protestant, neen! ieder christen, die christendom, gewetensvrijheid en vooruitgang, m. a. w. de toekomst van Nederland liefheeft, heeft hier een ernstige roeping te vervullen" (bl. 47).

Deze wetenschap heeft Ds. Snijder blijkbaar niet uit de eerste hand. Maar uit den schat zijner eigene bevindingen voegt hij daarbij: dat ieder, die in een klooster komt, „volgens roomsche beschouwing geen lid zijner familie meer is" (bl. 40); dat „de kloosters iedereen,

die er intreedt, zijn goed aan 't klooster laten vermaken of aan derden, doch altijd ten behoeve van het klooster" (t. a. p.); dat de kloosters zich om geen volksarmoede bekreunen, als zij zelven maar rijk zijn en schatten op schatten kunnen stapelen (bl. 41). Met die opeenhooping van schatten in de kloosters staat dan ook in verband „het opmerkelijk verschijnsel, dat roomsche streken er meestal zoo vervallen en armoedig uitzien" (t. a. p.)!

Doch al deze kostelijke en hoogst betrouwbare inlichtingen, die Ds. Snijder omtrent de verderfelijke kloosters geeft, zijn nog maar luttel: 's mans ervaring vertoont zich eerst in feestgewaad, waar zij, in al heur degelijkheid en wetenschappelijken ernst, voorlichting uitstraalt omtrent eene instelling, die z. i. der gruwelen gruwel is .... de Jesuïeten. Hun praktijk kent hij even door en door als hun leer, waarmede wij reeds kennis maakten. Ze mogen nog zoo slim en sluw zijn, hém konden ze niet ontsnappen! Met argus-oogen heeft hij hen tot in hun diepste schuilhoeken beloerd en, dank zij de fijne opmerkingsgave, waarmede hij toegerust is, door de ziel heen gekeken. Wij zouden ons niet verantwoord achten, als wij de hoogstmerkwaardige nasporingen van Ds. Snijder aan onze lezers onthielden. Hooren we althans wat ZEerw. de Jesuïeten zag tot stand brengen en op het getouw zetten sedert 1814. 't Is waar, hij verzekert ook wel, „dat zij onder de Fransche overheersching vrij spel hadden en onder de regeering van Lodewijk zelfs in vele opzichten [werden] voortgeholpen" (bl. 62); maar dit kan slechts voor een *lapsus memoriae* gelden bij een schrijver, die eenige bladzijden vroeger zeer juist beweerde, dat ze in dat tijdperk niet bestonden, als zijnde

de Sociëteit van Jesus opgeheven in 1773 en hersteld in 1814. Hunne geschiedenis dan sinds 1814 is in 't kort deze:

„In de afscheiding van Nederland en het roomsche België, wier vereeniging onder een protestantschen koning hun een doorn in het oog was, hadden zij de hand, 1830. Onder de regeering van koning Willem I werd, echter te vergeefs, alle mogelijke moeite gedaan om een concordaat met den paus te verkrijgen. Onder Willem II, die den roomschen zeer te wille was, werd dezelfde poging andermaal beproefd, evenwel zonder anderen uitslag, dan dat door den koning, in overleg met den pauselijken nuntius, aan de roomschen vele vrijheden, vooral tot het oprichten van kloosters en dergelijke vereenigingen werden gegeven; doch waarin zij vooral hun doel bereikten, dat was: de stichting van seminaries tot vorming van geestelijken, van jezuieten-colleges en van kloosters van verschillende orden. Achtereenvolgens werden seminaries gesticht te Hageveld, Megen, Boxmeer, Uden en Ravestein, en colleges te Kuilenburg, Katwijk, Warmond en Rijsenburg, al welke stichtingen natuurlijk even zoo vele brandpunten van jezuietische bemoeiingen werden en gedeeltelijk nog heden zijn" (bl. 62—63).

Wie een weinig op de hoogte is merkt aanstonds, hoe vermakelijk hier uit onkunde alles dooreengehaspeld wordt. Maar dit is een kleinigheid. Ds. Snijder heeft nog heel wat merkwaardiger ontdekking gedaan, een inderdaad verbazende vondst! ZEerw. beweert met zooveel woorden, dat de welbekende April-beweging in 1853, „vermoedelijk door de listige jezuieten voorbedachtelijk was uitgelokt, opdat de eenheid der roomschen daardoor te meer toenemen zou" (t. a. p.). Ziedaar nu! 't Is huiveringwekkend te ontwaren, dat al de Protestanten er zoo ingeloopen zijn door zulk een ongehoorde sluwheid! Verbeeld u: heel „ons protestantsche volk", in de felle ontroering der April-beweging, louter speelpoppen in de handen der Jesuïeten! Had Ds. Snijder in die hachelijke dagen eens kunnen voorlichten, 't zou niet gebeurd zijn! Nadat zulk een stout bestaan eenmaal

met goeden uitslag bekroond is, kan niets meer veilig geacht worden. Ds. Snijder verzekert dan ook:

„Sedert dien tijd wroeten de jezuieten, heimelijk en openbaar, door geen belemmerende wetsbepalingen bijna meer tegengehouden, maar meestal door de overheid, die hen niet aandurft, ontzien, altijd voort naar het groote doel: Nederland tot een slavenstaat van den paus te maken" (t. a. p.).

Ter toelichting van dat „wroeten" deelt Ds. Snijder uit zijne ervaring, o zooveel! mede. Wij dienen tot waarschuwing onzer lezers het een en ander daarvan aan te halen:

De Jesuïeten trachten er naar om allen invloed van de ketters op de roomschen en dezer omgang met hen zooveel mogelijk af te snijden, zoodat de welwillende verhouding van vroegere jaren dan ook hoogst zeldzaam is geworden (bl. 64). Zij zorgen er voor, „dat geen andere geestelijken worden aangesteld dan die in de seminaries der jezuieten zijn opgeleid, terwijl daarenboven een toezicht is ingevoerd, hetwelk elke vrije geestesuiting onmogelijk maakt" (t. a. p.). Zij trachten „het onderwijs te bemachtigen en de jongelieden aan de hoogere burgerscholen te onttrekken". Zij pogen „elke vrije geestesuiting te onderdrukken door middel van de pers, als: *Het Huisgezin*, *De Tijd*, *De Maasbode*, *De Katholiek*, *De St. Servatius-klok*, *De Courrier de la Meuse*, *Venloo's Weekblad*, *De IJsselbode*, *De Kath. Illustratie*, *Het Jaarboekje der H. Familie* e. a., al welke bladen ten doel hebben de roomsche kerk te verheerlijken, maar het protestantisme in een slecht daglicht te zetten, waartoe zelfs de hatelijkste aantijgingen niet worden geschuwd. Om bewijsvoering is het meestal niet te doen" (bl. 65).— Het is kenmerkend voor de kennis en ervaring van den schrijver, dat in deze optelling juist het éénige tijdschrift, dat in ons vaderland werkelijk uitsluitend door de Eerw. Paters Jesuïeten geredigeerd wordt, *niet* voorkomt, terwijl de overige redacties niet minder verbaasd zullen zijn dan het bestuur van *De Katholiek* over de belangrijke aanwinst, die hun door Ds. Snijder goedgunstig wordt tehuis bezorgd. — Maar de pers is slechts één van de middelen, waarvan de Jesuïeten zich weten te bedienen: hun streven is ook „om ambten en bedieningen zooveel mogelijk aan roomschen te

brengen, vooral het leger te romanizeeren", om er in geval van nood voor den paus op te kunnen rekenen (bl. 68). — Wie weet, mogen we hierbij wel vragen, of wellicht ook de nieuwe legerwet niet eigenlijk van de Jesuïeten afkomstig en de geheele beweging der Katholieken daartegen enkel listige komedie is, om er de Protestanten weder te laten inloopen? — Maar wat nog erger is: in weerwil van de strenge bepalingen der Kerk, in de 22e zitting van het concilie van Trente nog eens ingescherpt, die aan alle geestelijken het handeldrijven verbieden, weten de Jesuïeten, volgens Ds. Snijder, handel en nijverheid aan zich te onderwerpen. Op dit punt is hij zelfs welsprekend; omtrent handel en nijverheid heeft ZEerw. bevonden: „Van deze bedienen de jezuieten zich niet alleen om voor de kerk schatten te verzamelen, maar ook om den handelsstand in afhankelijkheid te houden. Daar de handelaars en industrieelen, klein en groot, meestal met elkaar in zulk eene betrekking staan, dat zij van elkaar afhangen, beheerscht men hen door het geven en onthouden van klandisie, door voorschotten van geld tegen weinig interest aan winkeliers voor het opzetten of in stand houden hunner zaken, door het aankoopen van huizen op de beste standen, door de roomschen te dwingen elkaar te begunstigen en de concurrentie van protestanten onmogelijk te maken; en zoo zijn allengs de voordeeligste zaken en neringen in handen der roomschen of van de jezuieten gekomen. Te Amsterdam, Rotterdam en elders bestaan roomsche handelsvereenigingen; de winstgevende hôtels te den Haag en in vele andere plaatsen zijn in handen van roomschen, en met slagerijen en bakkerijen gaat het veelal denzelfden weg op, evenals met den manufactuurhandel. Daardoor beheerschen de jezuieten uitgestrekte takken van handel en nijverheid zóó geheel en al, dat de vraag wel eens noodig zou kunnen worden, hoe de houding der protestanten, ook met den inkoop hunner dagelijksche levensbehoeften, daartegenover moet zijn" (bl. 67—68). Zóó geducht en zóó algemeen is in ons goede vaderland de macht der Jesuïeten! En in de toekomst dreigt nog erger gevaar, want, zegt Ds. Snijder: „in onzen tijd schijnt hunne politiek er op uit te zijn eene toekomstige wedervereeniging met België voor te bereiden, daar de in beide landen gedurende de laatste jaren zoo belangrijk versterkte roomsche kerk het dan in zielental verreweg van de in zoovele opzichten ingedommelde en verslapte protestantsche kerken winnen en deze licht overvleugelen kan" (bl. 63).

Na dit alles durf ik vragen, of iemand onzer lezers had kunnen vermoeden, dat er in één enkel hoofd zooveel wetenschap en ervaring huizen kon. En thans kan verklaard worden, dat een opmerker als Ds. Snijder, bij het nadenken over de sluwheid en de macht der Jesuïeten, weer den filosofischen mantel (maar nu dien van Dr. Kurtz) met gracie om de schouderen slaat en op grond zijner ervaring de conclusie trekt:

„Waarlijk, dat voor deze geduchte macht het protestantisme niet bezweken is, dit bewijst onwedersprekelijk, dat hierin een andere geest dan een bloot menschelijke leeft" (bl. 51)!

Wij willen aan het schrijven van Ds. Snijder geen bewijs ontleenen van den geest, „die in het Protestantisme leeft", en zullen het Protestantisme als zoodanig niet verantwoordelijk stellen voor dit boek van ZEerw. Maar aan den schrijver, die beweert, dat in de katholieke pers „de hatelijkste aantijgingen niet geschuwd worden" en dat het daar „om bewijsvoering meestal niet te doen is", durf ik ten stelligste te verzekeren: als ooit iemand onzer het wagen zou voor Katholieken over de Protestanten een boek te schrijven, zóó vol van hatelijke en handtastelijk ongerijmde aantijgingen als het onderhavige, dan zal geen Roomsche, die een weinig kennis en zedelijk bewustzijn heeft, zulk een schotschrift roemen en aanprijzen. En als Ds. Snijder er over klaagt, dat in onzen tijd een geslacht opgroeit, „dat roomsch is in merg en been, dat afschuw van de protestanten of ketters als eerste deugd heeft leeren beschouwen... dat zich door een diepe klove van ons [de Protestanten] gescheiden voelt" (bl. 217), dan wete hij, dat geen enkele Roomsche afschuw van Protestanten als deugd

beschouwen mag. De Kerk leert, bij monde van *al* haar bisschoppen en priesters, dat wij wel de dwaling, maar nooit en in geen geval de dwalenden mogen verafschuwen. Zelfs tegenover de lasterlijkste aantijgingen wordt het woord des Meesters: „Bemint uwe vijanden, doet wel aan die u haten en bidt voor hen, die u belasteren en vervolgen," (Matth. V, 44) ons nog voortdurend ingescherpt. Maar dit is waar, dat wij ons, vooral bij het lezen van een boek als het hier besprokene, door een diepe klove gescheiden voelen! Dat gevoelen wij des te meer, naarmate andersgezinden, die met ons in Christus als „den weg, de waarheid en het leven" gelooven, ons nader aan het hart liggen, omdat zij medeburgers zijn van één vaderland. Dit is dan ook juist de reden, dat zij deel hebben in onze gebeden — gebeden, waaraan de Kerk zelfs aflaten heeft verbonden, — opdat door de genade Gods de waarheid voor allen moge uitschijnen in de Kerk, die door Christus als de „zuil en grondvest der waarheid" (I Tim. III, 15) is gesticht, opdat wij allen niet alleen één volk onder één vorst, maar ook één schaapstal onder één Herder mogen uitmaken.

Is de ervaring van Ds. Snijder zoo verrassend omtrent zaken, die in het openbaar te zien zijn, niet minder belangwekkend is zij, waar het de roomsche praktijken betreft in huis en kerk. Laat ons uit dien rijken schat het een en ander mededeelen.

Ds. Snijder heeft ervaren, „dat de priesters in den laatsten tijd, wanneer zij er voordeel in zien voor hunne kerk, gemengde huwelijken, die toch door hunne kerkleer ernstig ontraden worden, in de hand werken in plaats van ze tegen te gaan. Zelfs ziet men er niet tegen op, de kerkleer te verwaarloozen, als men er slechts

zielen door winnen en het gehate protestantisme tegenwerken kan. Roomsche bladen hebben dientengevolge reeds berekend, hoeveel menschenleeftijden nog noodig zullen zijn om de protestantsche bevolking op dezen weg der „stille hervorming" te niet te doen gaan" (bl. 160).

Het doet mij waarlijk genoegen, dat er in deze zinsneden ten minste iets is, wat Ds. Snijder's kennis eer aandoet, namelijk de opmerking, dat gemengde huwelijken door de kerkleer ontraden en wel *ernstig* ontraden worden. Inderdaad wij beschouwen zulke huwelijken als een ramp voor echtgenooten en kinderen beiden en dus ook voor de Kerk. Soms kunnen zij van twee kwaden 't minste zijn, maar in de *Acta et Decreta Synodi Prov. Ultrajectensis* kan Ds. Snijder zien (Cap. XIII. *De matrimoniis mixtis*, p. 182—187) hoe ernstig aan de priesters door hunne Bisschoppen op het hart wordt gedrukt, gemengde huwelijken, zooveel ze kunnen, te voorkomen en te beletten. De „priesters", waarvan ZEerw. spreekt, zijn even ver te zoeken als de „roomsche bladen", die zulke onzinnige berekeningen zouden maken. Naar gewoonte wordt dan ook geen bewijs aangevoerd behalve het doorslaande (!) in eene noot:

„Niet lang geleden werd in een onzer vaderlandsche steden door den pastoor van den Burgerlijken Stand eene opgave van alle gemengde huwelijken verzocht, aan welk verzoek echter niet werd voldaan. Toch blijkt hieruit wel overtuigend, hoeveel werk de geestelijkheid van de gemengde huwelijken maakt. De protestanten mogen, als zij hun kerk en hun evangelie liefhebben, dus waarlijk wel op hunne hoede zijn" (t. a. p.).

Een zielenherder, die zijn best doet om zijn kudde te kennen, al zou hij daartoe aankloppen op het stadhuis, kan daarom toch waarlijk nog niet aangehaald worden als bevorderaar van gemengde huwelijken!

Volgen wij Ds. Snijder met zijn lantaren wat dieper het huis in: hij laat zijn licht vallen op „*amuletten*" en „*scapulieren*".

„Amuletten zijn wonderdoende voorwerpen, als: heiligen-beeldjes, kruizen, medailles en dergelijke, die, door bepaalde priesters gewijd, om den hals worden gedragen; doch het meest geliefkoosde is het *scapulier* of *schouderkleed.* Het bestaat uit twee vierhoekige stukken van geweven wollen goed, van boven bevestigd, zoodat men het eene stuk op de borst, het andere op den rug onder het bovenkleed kan dragen; en dag en nacht, zelfs bij ziekten, mag het niet worden afgelegd. De uitwerking verschilt, naarmate de kleur bruin, wit, blauw, zwart of rood is, doch het bruine van de Karmelietermonniken werkt het meeste uit" (bl. 190).

Bravo, Domine Snijder, dat is goed afgekeken en — verklaard nog beter! Die uitwerking tengevolge der kleur is overheerlijk van vinding! Wat zijn wij, Roomschen, toch onnoozel, dat wij ons zoo laten foppen, niet waar?

Ds. Snijder is geen vriend van vasten, — wel te verstaan van vasten naar roomsch gebruik, d. i. volgens *kerkelijk voorschrift.* Hij zegt daarvan o. a.:

„Wat moet men van eene christelijke kerk denken, die hare leden beveelt: op dien dag moogt ge vleesch eten, maar geen eieren; op dien, eieren, maar geen vleesch; op dien, eieren, maar geen zuivel, of, als ge door het verkeeren onder protestanten of door andere beletselen uw vasten niet houden kunt, moogt ge van uw priester, tegen eene kleine geldelijke vergoeding, vrijstelling vragen? Klinkt dat niet waarlijk als een bespotting van Jezus' woord, Matth. XV, vr. 11?" (bl. 197).

Hoedanig de inlichtingen van dezen voorlichter zijn, blijkt hier alweder uit de zonderlinge, en bij ons, Roomschen, volslagen onbekende verbodsbepalingen, die Ds. Snijder op eigen gezag uitvaardigt: „*wel vleesch maar geen eieren; wel eieren maar geen zuivel*"! Niet minder blijkt dit uit de verzekering, dat ieder priester „*tegen een kleine geldelijke vergoeding*" vrijstelling kan geven.

En het beroep op Matth. XV, 11: „Niet wat den mond ingaat besmet den mensch, maar wat den mond uitgaat, dat besmet den mensch" is alleen een bewijs te meer, hoe gevaarlijk het bijbellezen is, zonder andere leiding dan eigen willekeur. Doch zien we thans de praktijk van het vasten, volgens Ds. Snijder.

ZEerw. wijst er op, dat er wel vele Roomschen, wier gestel het niet toelaat, zullen zijn, die „vasten met mokkende, morrende harten, dankbaar als die vastendag alweer tot het verledene behoort" (bl. 198), wat volgens hem toch wel geen goed en Gode welgevallig werk zijn kan. Doch onmiddellijk neemt hij een anderen koers — steunend op eigen ervaring: „Maar het is waar, zulke mokkende, morrende harten zullen er wel op de vastendagen niet velen wezen, want, de arme krijgt van eieren, vleesch, visch en zuivel toch niet zooveel op zijn tafel, en de gegoede? nu ja, die smult er vaak toch niet minder om. Schrijver dezes heeft de eer gehad met een pastoor bij een roomschen gastvriend, een getrouw zoon der kerk, op een vrijdag aan te zitten, maar de gebraden eenden en paling in het zuur deden ons niet betreuren, dat het vrijdag was. Was dat vasten ook een goed en Gode welbehagelijk werk, evenzeer als dat van den arme, die dien avond ging slapen na het nuttigen van een korst roggebrood en die dag ook had *gevast?*" (bl. 198—199).

Maar, waarde Domine Snijder, die „gebraden eenden" — *canards* van de bedenkelijkste soort — bederven nu waarlijk deze geheele tirade! Geen onzer katholieke lezers kan er ernstig bij blijven: een trouw zoon der Kerk, een pastoor en een predikant, die zich op een vrijdag — tevens vastendag — gezamenlijk te goed doen aan gebraden eenden! Als de schrijver verzekert er zelf bij geweest te zijn, kunnen we dat natuurlijk niet tegenspreken 1); maar dan verdiende toch die roomsche

1) Een weinig toeschietelijk vriend, wien ik dit liet lezen, riep uit „Niet tegenspreken? Och kom! 't is een puur verzinsel, zooals zooveel.

pastoor een openbare afstraffing voor een zoo ergerlijke interpretatie van de wet der onthouding.

Nadat Ds. Snijder zulk een ervaring van de gestrengheden der Kerk heeft opgedaan, is 't geen wonder, wanneer hij den overgang van velen zijner geloofsgenooten tot de Moederkerk daaraan toeschrijft, dat de uiterlijke gehoorzaamheid aan een onfeilbare Kerk hun „oneindig gemakkelijker [voorkomt] dan de strenge eischen van bekeering en geloofsovergave aan Christus, welke de protestantsche kerken stellen" (bl. 106). Wel zeker!

Volgen wij thans ZEerw. in de roomsche kerken, om met belangstelling te luisteren naar den uitleg, dien hij geeft aan zijn onervaren broeders:

„In den regel heeft men in het roomsche kerkgebouw meerdere altaren, welke gebruikt worden om aan Maria òf de apostelen òf de heiligen te offeren [welk een onroomsche ketterij!], doch het altaar aan de Oostzijde is altijd, als het hoogaltaar, het voornaamste" (bl. 121). Onder de voornaamste bestanddeelen van de offerande wordt als één van de vier opgegeven: „de *adoratie* of aanbieding der bestanddeelen aan God". De vertaling alleen reeds van *adoratie* is geld waard. „Wordt de hostie niet genuttigd [?], dan wordt zij op het altaar bewaard in den zoogenaamden *monstrans*.... en vóór het altaar brandt men kaarsen, om, door het zoogenaamde eeuwige licht, de onafgebroken tegenwoordigheid.... te kennen te geven" (bl. 123). Veelkleurige priesterkleederen worden gebezigd, o. a.: „het rood, teeken der liefde, die door het lijden des doods gegaan is, op paschen" (bl. 122). Nota bene: *rood* op *Paschen!*

Van plechtigheden gesproken, ook daaromtrent heeft

---

van de rest; de man is er ingeloopen door de herinnering aan het welbekende: *alle eendjes zwemmen in het water* en meent eenvoudig, dat wij *eenden* voor *visch* houden". — Men heeft nu eenmaal barsche vrienden.

Ds. Snijder ervaring in overvloed. Zoo is hij wel eens op Goeden Vrijdag in een roomsche kerk geweest:

„Op Goeden Vrijdag wordt in een godsdienstoefening ter eere van de vijf wonden van Jezus, eerst de wond aan den linker voet, dan aan den rechter, dan die van de beide handen, eindelijk de wond in de zijde, telkens met de woorden: „*Ik aanbid u, heiligste wond*" aangebeden" (bl. 203). Daaruit besluit ZEerw., dat men zoodoende *gedeelten* van den Godmensch aanbidt en roept uit: „als dát nu aanbidding van God is, eene christelijke kerk waardig, wat moet dan wel onder afgoderij worden verstaan?" (t. a. p.).

Het treffend kerkelijk officie van Goeden Vrijdag is den schrijver blijkbaar onbekend; hij schijnt hier in de war geraakt te zijn door een godvruchtige oefening voor elken vrijdag, waaraan de Kerk aflaten verbonden heeft en waarin de aangehaalde woorden werkelijk voorkomen. Maar deze woorden verdienen volstrekt niet het verwijt van afgoderij. Afgoderij immers is aanbidding van een schepsel; doch wie goddelijke eer en aanbidding bewijst aan iets, wat de Godmensch, die één is van persoon, heeft aangenomen als behoorende tot zijne heilige menschheid, bewijst die eer en die aanbidding geenszins aan dat gedeelte van den Godmensch, als op zich zelf staande, als „losgemaakt van den persoon", maar aan den Godmensch zelven, die alles, wat tot zijne heilige menschheid behoort, in de éénheid van zijn goddelijken Persoon heeft opgenomen, „assumptione humanitatis in Deum, unus omnino .... unitate personae" (*Symb. Athan.*). Het is dan ook alleen een bewijs van verregaande onkunde hier van afgoderij te spreken en neêr te schrijven, wat ZEerw. aan de zooeven aangehaalde woorden laat voorafgaan:

„Een nieuwe vorm van aanbidding is vooral die van het *Heiligste Hart van Jezus*. Bij deze aanbidding is het niet Jezus

zelf, maar een gedeelte van Hem, zijn hart, dat wordt aangebeden. Als men nu eenmaal begint een gedeelte van 's Heeren lichaam, van den persoon losgemaakt [!!], dus eene zaak te aanbidden, wat verhindert dan daarin verder te gaan? Wie weet, of Rome dan ook niet eens haren kinderen zal voorschrijven, de oogen of de voeten van Jezus te aanbidden. Dit is waarlijk niet onwaarschijnlijk, want met de *wonden* des Heeren heeft men reeds een begin gemaakt. Op Goeden Vrijdag" enz. (t. a. p.).

Maar het helderste laat Ds. Snijder zijn licht schijnen over de plechtigheden eener priesterwijding; hij spreekt er over, alsof hij er zelf bij tegenwoordig is geweest. Zoo ja, dan heeft hij toch zeker gehuiverd om er dicht bij te komen; anders had hij voor geen geld ter wereld den predikant A. Coquerel zonder blikken of blozen nageschreven wat hier volgt:

„Als een priester gewijd wordt, geschiedt dit met groot vertoon: op een bepaald oogenblik der plechtigheid wordt met krijt eene lijn voor hem getrokken, en voor het laatst wordt hem gezegd: gij zijt vrij, zoolang gij deze lijn niet overschrijdt; maar stapt hij er over heen, dan is hij priester. Aanstonds knielt hij neder; hij drukt het aangezicht op den grond; men bedekt hem met een lijkkleed en men zingt een gedeelte van den doodendienst; hij is dood als *mensch*, maar hij staat als *priester* weder op; hij is *meer* dan mensch, hij behoort tot de geestelijkheid, en van dat oogenblik af heeft het priesterschap alleen recht op hem" (bl. 163).

Gelukkig voor Ds. Snijder, dat hij schrijft voor onwetende geloofsgenooten, want daar telken jare op meerdere plaatsen van ons vaderland een plechtige priesterwijding in het openbaar plaats heeft en onze liturgische boeken voor een ieder in druk verkrijgbaar zijn, moeten er, dunkt ons, zelfs Protestanten gevonden worden, die verbaasd zullen staan over den hier uitgekraamden onzin en zich er over schamen zullen. Ons, Katholieken, vervult het niet zoozeer met wrevel als

wel met medelijden jegens onze afgedwaalde broeders, dat hun zulke dwaasheden als waarheid worden uitgestald. En tevens leert deze bevinding weer, wat dat hoog opgevijzeld „vrije onderzoek" om 't lijf heeft, niet het minst bij hen, die als mannen van wetenschap en waarheidsliefde de gemeente moesten geleiden op den weg der waarheid.

Het aangehaalde is, dunkt ons, overvoldoende om de voorlichting, die Ds. Snijder aan zijn onkundige geloofsgenooten aanbiedt, te karakteriseeren. Veel moet ik onbesproken laten: ZEerw. wete, dat ik zijn domme angstvalligheden en aantijgingen betreffende de biecht met medelijden voor hem en met al de verachting, die zij verdienen, voorbijga; evenzoo zijn ongerijmde beweringen omtrent de zielmissen; ook zal ik hem niet lastig vallen om de valsche voorstellingen, die hij geeft, van onze Heiligen, van onze Heiligen-vereering en van de heiligverklaring zelve. Van deze en nog vele andere „inlichtingen" geldt het apostolisch woord: „Hi autem quaecumque quidem ignorant blasphemant: deze lasteren wat zij niet kennen" (Jud. vs. 10).

Maar wij willen den schrijver nog even naar Rome volgen; want ook in de hoofdstad der Christenheid is Ds. Snijder geen vreemdeling. Althans hij spreekt er over met het gezag en de beslistheid van een ooggetuige. Mij dunkt, ik zie hem op de Piazza van St. Jan van Lateranen staan, turend door de glazen deur der *Scala Santa*, de trappen van onder tot boven opnemend, en in zijn reisboekje de som der aflaten opmaken! Hij is op dit punt des te nauwkeuriger, naar gelang hij verband

speurt tusschen dezen trap en de levensleuze van Luther: „De rechtvaardige zal leven door het geloof alleen".

Deze trap, zoo luidt de voorlichting, is „dezelfde die, naar men voorgeeft, eens voor het rechthuis van den Romeinschen landvoogd te Jeruzalem gestaan heeft en op eene wonderdadige wijze, door lucht en wolken heen, naar Rome is overgebracht. Wie dien trap, waarop de gezegende Verlosser van zondaren zijne voeten gezet heeft, als blijk van boetvaardigheid, op zijn knieen beklimt, mag op volkomen aflaat rekenen" (bl. 190).

Een paar kantteekeningen mogen hier niet ontbreken. Vooreerst: onzerzijds wordt noch geloofd noch beweerd, dat de overbrenging op die of een andere wonderdadige wijze is geschied; het is een zeker en welbekend feit, dat de H. Helena, moeder van Constantijn, dien trap omstreeks het jaar 326 naar Rome liet overbrengen. Vervolgens: hoe rijmt de bewering, dat daaraan een *volle* aflaat verbonden is (n. b. telkens als men hem beklimt), met de vroegere verzekering van ZEerw. (bl. 146), dat ieder, die de 28 treden ven den Pilatus-trap knielend beklimt, voor iedere trede 9 jaren aflaat ontvangt, en met de som, die ZEerw. dientengevolge van deze aflaten opmaakt? Intusschen eene contradictie min of meer is in dit werk een bijzaak. Erger vind ik wat er werd bijgevoegd:

„Luther, die eens op ontbloote knieën, onder tranen en gebeden, dezen trap op- en afkroop — [dit laatste kunststuk had ik wel eens willen zien] — ondervond persoonlijk zijne zaligmakende kracht. Gelukkig! want daaraan hebben wij het mede te danken, dat zijne levensleuze is geworden: „De rechtvaardige zal leven door het geloof alleen". Zoo moest een middel tot bevordering van bijgeloof, in Gods hand, middel tot kerkhervorming zijn" (bl. 146).

Waarlijk, er hoort al de schanderheid van een Ds. Snijder toe om verband te zien tusschen deze daad

van Luther en zijn tekst-vervalsching: „door het geloof *alleen*"!

Een ander staaltje van de Romeinsche ervaringen des schrijvers. Volgens dezen godgeleerde is „de biecht, d. i. de *oor*biecht, in 1215 door Paus Innocentius III ingevoerd 1), in een tijd, toen tal van ketterijen het hoofd opstaken, met het doel om deze gemakkelijker te kennen en te onderdrukken" (bl. 132). Maar te Rome heeft daarbij nog iets bijzonders plaats:

„Te Rome is nog een bijzondere vorm van biecht in gebruik op den Witten Donderdag van elk jaar. Op dien dag wordt door den kardinaal-biechtvader in eene hoofdkerk de biecht afgenomen voor bijzondere misdaden, welke door den paus bepaald worden en een gewonen moord te boven gaan, b.v. vader- of moedermoord. Het gebeurt dan, dat een misdadiger, die een der zijnen ombracht, maar den wereldlijken rechter bedrogen heeft, de trappen van den troon des kardinaals beklimt, een oogenblik met hem fluistert, waarop de kardinaal hem omarmt, en .... de misdaad is afgedaan en blijft ongestraft" (bl. 133).

Maar Domine Snijder, waarom gelooft ge toch zulke

---

1) In het pas verschenen werk van Dr. F. Pijper: *Geschied. der Boete en Biecht in de Christ. Kerk*, een boek, hetwelk, èn door kennis der roomsche literatuur èn door rechtschapenheid, bij de meeste protestantsche werken gunstig afsteekt, al getuigt het ook van veel begripsverwarring, leest men, dat de oorbiecht geboren werd uit een schrijven van Leo I (an. 440—461) aan al de bisschoppen van Campanië, Samnië en Picenum: „Hij wil een misbruik afgeschaft hebben, waarvan hij onlangs heeft vernomen. Het bestaat hierin, dat men van de geloovigen eischt, dat een schriftelijke vermelding van iedere soort hunner zonden openlijk worde voorgelezen. Het is voldoende, dat zij de schuld des gewetens aan de bisschoppen — [lees: aan de priesters] — alleen in geheime biecht bekend maken ... Sufficit illa confessio, quae primum Deo offertur, tum etiam sacerdoti, qui pro delictis poenitentium precator accedit (*Epist.* 80) Ziedaar de oorbiecht geboren!" (bl. 273). Wonderlijke logica voorzeker! Doch met dat al eene bewering, die niet zoo dwaas is als die van Ds. Snijder.

dolzinnige verzinsels? Het ligt immers voor de hand, dat door de vergeving der zondeschuld nooit of nimmer inbreuk kan gemaakt worden op de rechten van derden. En hoe is 't ook maar denkbaar, dat door eene biecht een misdaad als vader- of moedermoord ongestraft kan blijven? Maar met zulke kleinigheden breekt zich Ds. Snijder het hoofd niet. Reeds bij de voorstelling alleen van zulk een akelig tooneel maakt hij rechtsomkeer, snelt de basiliek uit en roept zijn afschuw uit over de Piazza Rusticucci, die, dunkt me, er nog van dreunen moet:

„Deze biecht is een van de afschuwelijkste instellingen der roomsche kerk; en zeker is het vermoeden gerechtigd, dat de lichtvaardigheid in het moorden bij Rome's inwoners niet vreemd is aan deze biecht" (t. a. p.).

Oók een aanwinst voor de ethnologie, deze Snijderiaansche verklaring van Romeinschen moordlust!

Na dit alles kan niemand verwachten, dat Ds. Snijder vriendelijke blikken naar het Vaticaan zal gericht hebben. Dat scheelt dan ook veel. Menige plaats in zijn boek getuigt, op welke wijze de schrijver ook omtrent den Paus van Rome het „vrije onderzoek" betracht heeft; en tot afscheid roept hij zijn lezers toe:

„Wend uwe oogen naar Rome! Daar troont in zijn vorstelijk paleis de machtige, die in trotsche vermetelheid en onzinnige verblinding zich Gods plaatsbekleeder waant. Elke zonde tegen hem, zoo decreteert hij, is zonde tegen God. Aan hem is het koninkrijk, dat Jezus in zijn bloed gesticht heeft, dewijl de Heer aan hem het bestuur heeft opgedragen... Dat is de waanzin van het pausdom, waarin meer en meer de Antichrist vleesch te worden schijnt" (bl. 211).

Zóó dan heeft het gestadig bijbellezen Ds. Snijder de kenteekenen van den Antichrist in den geest geprent! Het onvergankelijk pausdom, de verhevenste verschijning,

door God in 't midden van het wereldtooneel geplaatst ter herkenning van Zijne Kerk, waarvan Petrus' opvolgers het zichtbaar opperhoofd zijn, maakt op zijn oog den indruk van de afschuwelijkste persoonlijkheid! In den eerbiedwaardigen grijsaard, die in onze dagen door de hoogheid van zijn geest en den adel van zijn karakter, de hulde zelfs van zijne tegenstanders heeft afgedwongen, en voor wie de driekroon, waar Ds. Snijder (bl. 20) op smaalt, toch waarlijk een lijdenskroon is, ziet hij de kenteekenen van den Antichrist meer en meer verwezenlijkt. De majestueuse houding van den onttroonde, die niet berusten wil in het voldongen feit, omdat hij daarin niet berusten kan krachtens zijn heiligste eeden, en omdat „in deze omstandigheden de tijdelijke macht des Pauses noodzakelijk is voor het vrije bestuur der Kerk", ontlokt aan dezen historicus de opmerking, dat „*dus* de Paus op het aanbod van den verzoeker: „Dit alles zal ik u geven indien gij nedervalt en mij aanbidt" een ander antwoord [heeft] gegeven dan eenmaal Jezus". En door een der onhandigste sprongen, die iemand maken kan, voegt hij er bij:

„Welk een andere, reinere geest was in Luther toen hij zong:
„Geen aardsche macht begeeren wij,
Die gaat alras verloren".
Maar Luther had ook het woord van zijn Heiland leeren begrijpen: „Wat baat het den mensch, als hij de geheele wereld wint en schade lijdt aan zijne ziel"" (bl. 22).

Verondersteld dat Ds. Snijder werkelijk niet beter weet, laten wij hem hier volgaarne gaan in vrede. Over Luther willen wij niet met hem twisten. Maar wat het pausdom betreft, wenschen wij Ds. Snijder, die *ons* woord daaromtrent voor niets zou achten, eenige woorden

aan te bieden van een zijner medestanders, een Nederlandsch Protestant, waardoor hij wellicht tot het besef kan komen, dat zijn „vrij onderzoek" nog wel eenige leemten heeft. Deze woorden ontleenen wij aan de hoogstmerkwaardige levensschets, welke Dr. A. Pierson van den beroemden Engelschen bekeerling Kardinaal John Henry Newman heeft gegeven 1). Zij worden door den schrijver wel niet als zijn eigene meening voorgedragen, maar als eene samenvatting van Kardinaal Newman's denkbeelden. Doch ook zóó getuigen zij van een geheel ander onderzoek dan dat, waartoe Ds. Snijder de vrijmoedigheid vond. Daar lezen wij onder meer, want wij mogen de belangwekkende bladzijden niet geheel overnemen:

„God heeft ons niet aan onszelf overgelaten. De voetstappen van zijn Zoon hebben ons stof gedrukt. En sedert, al de eeuwen door, tot in dit jaar onzes Heeren achttienhonderdennegentig, hebben wij een man in ons midden — een mensch van gelijke beweging als wij; in velerlei verzoekingen gevallen als wij; een man, die gedwaald, zichzelf vergeten, misdaan heeft — maar die niettemin, sprekende als opvolger van dien Petrus, op wien, al zou hij zijn Meester verloochenen, Kristus zelf zijn gemeente heeft willen bouwen, onder ons de stedehouder is van den Godmensch.... Achttienhonderd jaren heeft hij midden in deze wereld verkeerd; alle hare wisselingen en worstelingen beleefd; allen tegenstanders het hoofd geboden; in elke krisis raad geschaft. Indien er ooit een macht was op aarde, die de tijden heeft onderkend; die zich beperkt heeft tot het bereikbare; die op het gelukkigst de toekomst heeft voorzien; woorden heeft gesproken, die gebeurtenissen, bevelen heeft gegeven, die voorspellingen zijn geweest; het is de macht van hem, die van geslacht tot geslacht de leeraar bleef der kerk" (bl. 311). En een weinig verder: „De paus van Rome, en hij alleen, heeft de Kristenheid gevormd. Of liever: deze heeft zich gevormd door hem. De geschiedenis zelve heeft zich belast

1) *Mannen van beteekenis in onze dagen*, Aflevering 7, 1890.

met het vereenigen van alle gezag in de handen van den paus. De eene macht na de andere bezwijkt, om alleen de zijne overeind te laten. De eene macht na de andere komt op, en zoekt bij de zijne steun. Onafhankelijk van den wil en het overleg der pausen, worden de bisschopszetels van Afrika, van Syrië, van Klein-Azië omgeworpen door Vandalen en Sarracenen; wordt de kerk van Constantinopel de kreatuur van den keizer; willen Frankrijk, Engeland, Duitschland alleen luisteren naar hem, van wien zij hun geloof hebben ontvangen; zoeken, zelfs met behulp van valsche documenten, lagere geestelijkheid en volk, tegenover koningen, edelen en bisschoppen, allen even heerschzuchtig, hun toevlucht bij de majesteit van Rome. Denkt in de tijden, die gevolgd zijn, het hoofd der kerk weg! Stelt in de plaats van den éénen kerkvorst — aan regels, verdragen, verbintenissen, aan de openbare meening gebonden en de verantwoordelijkheid dragende van groote belangen — stelt in zijn plaats een heirleger van kerkelijke overheden: iedere bisschop met zijn aanhang; iedere bisschop zelfstandig; iedere bisschop met zijn macht, waarvan hij geheel naar eigen inzicht gebruik en misbruik maakt: wat wordt er van de Kristenheid? De geestelijkheid wordt louter een feodale kaste, vol onderlinge veeten, aan honderd kleine meesters ten prooi, in geen enkel opzicht een bolwerk tegen middeleeuwsche verdeeldheid en anarchie. Nooit ontstaat in Europa een gemeenebest van kristenvolken. — Dát alleen had ik hier te herinneren. Ik laat het pausdom der middeleeuwen in zijn staatkunde en gedrag verder aan zijne plaats. Zoo gij van uwe zijde hierin niet bewilligt; zoo gij integendeel dat pausdom uithoofde zijner feilen voor de rechtbank der openbare meening trekt, ik kan het u niet verhinderen: de geschiedenis heeft hare rechten. Maar dit ééne mag ik u vragen: bejegent dezen aangeklaagde — was er ooit doorluchtiger of belangwekkender? — met eenige kalmte en waardigheid! Verlaagt u niet tot een taal, die u zelf meer zou onteeren dan hem!" (bl. 312).

Dit moge Ds. Snijder tot zich gezegd rekenen. Deze woorden drukken niet alles uit, wat het katholieke hart gevoelt voor den Stedehouder van Christus op aarde, maar ze zijn *fair*; en de levensschets, door Dr. A. Pierson van den grooten bekeerling John Henry Newman geschreven, behoort zeker tot de verblijdende uitzon-

deringen, waarvan wij in den aanhef van deze artikelen spraken. Protestanten, die de roomsche leer en levensbeschouwing met zulk een ruimte van blik en met zooveel onafhankelijke objectiviteit kunnen bespreken, zullen zich met afkeer van een geschrijf als dat van Ds. Snijder afwenden. Maar het boek van Ds. Snijder is geschreven voor onkundigen; het is voor onkundigen door redacties van naam aanbevolen, zooals wij aangetoond hebben. En onkundigen, die zich door deze voorlichters laten leiden, moeten wel tot het besluit komen dat wij, Roomschen, onnoozelen zijn, ja schurken, die krachtens hun beginselen tot alles in staat moeten geacht worden en Nederland met ondergang bedreigen.

Dit is dan ook de heilige overtuiging van Ds. Snijder. En op dit fondament staande, treedt hij op als ziener en als raadsman voor de toekomst met al den ernst, dien 't gewicht der zaak vordert, en met al de gracie, die iemand van zijn postuur op den profetenkansel kan te genieten geven. Ook in die pose willen wij hem ten slotte voorstellen aan de lezers van dit tijdschrift.

Dr. A. RESEMANS.

(*Slot volgt.*)

DE H. NORBERTUS EN RUPERTUS.

In de *Revue Benedictine*, welke maandelijks in de abdij van Maredsous in België verschijnt, leverde de geleerde Benedictijn Dom Ursmar Berlière in de Octobermaand van het voorgaande jaar eene korte maar ernstige beoordeeling van al hetgeen ik in *De Katholiek* over de betrekkingen tusschen den H. Norbertus en Rupertus van Duitz geschreven heb 1). Met evenveel lof als de beleefde kloosterling van het goede sprak, dat hij in mijne opstellen meende te ontwaren, met evenveel bescheidenheid maakte hij zijne aanmerkingen op de punten, die hij meende te moeten betwijfelen.

Aanstonds heb ik hem daarvoor mijn oprechten dank betuigd en hem tevens te kennen gegeven, dat mij alsnog de tijd ontbrak om zijne geopperde bezwaren te beantwoorden. Ik was toen ook weinig genegen daarvoor tijd te zoeken. Nu echter binnen kort in Oostenrijk eene Duitsche vertaling van mijne *Beknopte Levensgeschiedenis van den H. Norbertus* verschijnen zal, acht ik mij verplicht in het openbaar rekenschap te geven van het plan, om in deze nieuwe uitgave, ondanks de heusche bedenkingen van den geleerden Benedictijn, aan mijne stellingen nopens Rupertus niets te veranderen.

1) De *Literarischer Handweiser* gaf in zijn n°. 504 onder zijne *Norbert's Literatur* slechts een kort overzicht,

Met voldoening zie ik in het eerste gedeelte van Dom Ursmar's recensie de voornaamste mijner beweringen bevestigd. Op bladz. 453 vat de Eerw. Schrijver in het kort te zamen, wat ik omtrent het leven en den dood, de werkzaamheid en geleerdheid van Rupertus geschreven heb 1). Vervolgens zegt hij dat er *après la démonstration qu'en a faite van den Elsen* geen twijfel meer kan bestaan, of Norbertus is de persoon, die door den grooten predikant enz. in het werk over den regel van den H. Benedictus wordt aangeduid. Alleen begrijpt de schrijver niet (*note* 7), hoe ik de woorden van Rupertus, dat Norbertus voorgaf met apostolisch gezag te prediken 2), op het concilie van Fritzlar kan toepassen, daar toch Norbertus, toen hij door dit concilie in verhoor werd genomen, nog geen pauselijke jurisdictie had.

Mijn antwoord is gemakkelijk. Ik had de opwerping voorzien en daarom achter het woord Fritzlar (bl. 229) een vraagteeken geplaatst, hetwelk de geachte schrijver niet schijnt opgemerkt te hebben. Door dat teeken gaf ik te verstaan, dat de woorden van Rupertus op het concilie, in 1118 gehouden, *misschien* van toepassing zijn. Dat zij echter *beter* drie jaren later hare toepassing vinden, heb ik uitgelegd op blz. 235 en 236. Daar ook heb ik aangetoond, dat zij op het concilie *kunnen* toegepast worden, maar dan stoot men op enkele moeilijkheden, die ik getracht heb uit den weg te ruimen, o. a. ook deze, dat Rupertus, *qui était parfaitement à*

1) Zie *De Katholiek,* Dl. LXXXIX, blz. 225—227; Dl. XCV, blz. 359, nota 4).

2) *De Katholiek,* Dl. LXXXIX, blz. 230, nota 2).

même de savoir la verité et qui n'assure du reste rien d'erroné" zich vergist heeft. Zulk eene vergissing echter schijnt Rupertus zelf eenigszins te erkennen, daar hij schrijft Norbertus tegengewerkt te hebben, onder anderen omdat hij, *zoo men zeide*, voorgaf, met apostolisch gezag elf bisdommen te moeten hervormen. Die woorden *zoo men zeide* kunnen beduiden, dat Rupertus aan een valsch gerucht het oor had geleend; zij dienen dan tot verschooning van zijn optreden tegen Norbertus. Was het een *valsch* gerucht, dat Norbertus met apostolisch gezag predikte, dan is er van dien kant ook niets tegen, de woorden van Rupertus op het concilie van Fritzlar toe te passen. Vandaar mijn vraagteeken.

Op de tweede plaats schrijft de geleerde recensent, dat het plotseling optreden van Norbertus als hervormer der geestelijkheid natuurlijk wantrouwen wekken moest, daar zijne providentiëele zending nog niet duidelijk genoeg was gebleken. Dit is volkomen waar, zoolang Norbertus nog geen pauselijke brieven bezat; daarom heb ook ik aan Rupertus in dit punt gelijk gegeven 1), misschien wel wat voorbarig. Want moet men de tegenkanting van Rupertus in 1121 plaatsen 2), toen Norbertus werkelijk pauselijke machtiging bezat, dan had zij geen anderen grond meer, dan het loos gerucht, dat Norbertus elf bisdommen wilde hervormen.

Dat zoowel het stout optreden van den grooten predikant als zijn critiek op het boekje *De divinis officiis*

---

1) *De Katholiek,* Dl. XCV, blz. 362, 363.

2) Ik geloof echter, dat die tegenkanting van vroeger jaren dagteekent en aan andere oorzaken haar *ontstaan* te danken had. Door den twist over het boekje *De divinis officiis* werd zij in 1121 hernieuwd en heviger.

bij Rupertus eenigen wrevel verwekte, is natuurlijk, maar, zoo vervolgt de eerw. recensent, „daaruit af te leiden, dat Norbertus het mikpunt was van Rupertus' aanvallen, zoo dikwijls zich deze tegen zijn lasteraars keert, dat gaat te ver. Ware Norbertus alléén zijn tegenstander geweest, dan had men alle redenen zulk eene gevolgtrekking te maken".

Dom Ursmar laat mij hier méér zeggen dan ik in werkelijkheid gezegd heb. Heeft hij echter eenmaal aangenomen, dat Rupertus in gemeld boek over Norbertus spreekt, dat Rupertus hem in zijn prediken heeft gedwarsboomd en hem heeft terechtgewezen wegens het censureeren van zijn boekje, dan is het voornaamste gewonnen, en dan zal ik niet veel woorden verspillen voor de vier overige plaatsen — ik heb er maar vier genoemd 1) — waar Rupertus slechts ter loops van zijn „afgunstigen en onkundigen" tegenstander gewaagt. De omstandigheid, dat die woorden juist in het heete van den strijd, in de jaren 1121-1124, geschreven zijn, dat Rupertus daar slechts van één, *in het bisdom van Keulen wel bekenden* (zijne andere vijanden waren van België of Frankrijk) tegenstander spreekt, en wel meestal tot Cuno van Siburg, alsmede dat hij in zijn boek over den regel Norbertus als een *invidus* en *imperitus* wil doen doorgaan — dit alles deed mij aan Norbertus denken. Anderen mogen anders oordeelen.

De laatste aanmerking betreft de *Altercatio*, waarvan ik beweerde 2), dat zij een verslag is van een redetwist,

---

1) *De Katholiek*, Dl. LXXXIX, blz. 231—235.

2) *De Katholiek*, Dl. XCIII, blz. 150 vv.

welke enkele jaren vroeger, in 1116, tusschen Rupertus en Norbertus te Siburg gehouden werd.

Dat Rupertus er deel aan had, betwijfelt niemand. Dat door den klerk, die daar optreedt, Norbertus wordt bedoeld, trachtte ik te bewijzen, vooreerst negatief (blz. 150—158) door aan te toonen, dat Norbertus in deze de partij der *clerici* koos en dat hij met Rupertus te Siburg omgang had juist in den tijd, toen deze zijn verslag opschreef. Positief (blz. 158—162) door er op te wijzen, dat Rupertus zelf in meer gemeld boek genoegzaam te verstaan geeft, dat zijn tegenstander in het dispuut niemand anders was dan Norbertus, terwijl er bovendien nog twee oude exemplaren bestaan met het opschrift: *tusschen Rupertus en Norbertus.*

Deze hoofdpunten mijner bewijsvoering moest ik hier aanstippen, omdat mijn geachte recensent er zoo weinig van zegt. Hij maakt alleen gewag van de opschriften en van de overeenkomst, die er tusschen dit en andere disputen over hetzelfde onderwerp bestaat. Voorwaar eene gemakkelijke methode, om zich van de zaak af te maken.

Toch kostte het nog moeite. Wat aan te vangen met de opschriften?

In het eene wordt Rupertus *abbas* geheeten, en Rupertus verkreeg de abtelijke waardigheid eerst vier jaren na den strijd. Dus is dit opschrift later er aan toegevoegd en van weinig waarde, te meer daar in andere oude handschriften, afkomstig uit het Luiksche Sint-Laurentius-klooster, waar Rupertus was opgevoed, elke titel of opschrift ontbreekt.

Met zoo te redeneeren zal Dom Ursmar tot het besluit moeten komen, dat ook Rupertus zelf aan de *Altercatio* geheel vreemd is. Wij antwoorden, dat de opschriften

in allen gevalle door een tijdgenoot moeten geschreven zijn, daar men later van Norbertus' aandeel geen bewijzen meer vinden kon. Want zonder die opschriften zou men niet op de gedachte daarvan gekomen zijn en zou een ernstig onderzoek al heel toevallig geworden zijn. Gewis *kunnen* andere bewijzen worden opgespoord, hetgeen mijne artikels aantoonen, maar zij waren niet opgemerkt, wanneer die opschriften daartoe geen aanleiding hadden gegeven. Vóórdat Hugo deze vond 1), heeft men er nooit aan gedacht, dat Norbertus in den strijd zou betrokken zijn.

In mijn laatste artikel 2) heb ik de opwerpingen weerlegd, welke tegen de *Altercatio* uit de geschriften van Philippus van Harveng en Reinerus van Luik konden getrokken worden. Hetgeen de Eerw. Schrijver hiervan zegt, heeft geen antwoord noodig. Hij herhaalt slechts de opwerpingen en wel zóó, gewis te goeder trouw, alsof hij ze zelf gevonden had. Het heeft al den schijn, dat hij mijne wederlegging niet gelezen heeft. Geen woord daarvan. Het is jammer. Ik zou den geleerden schrijver zoo gaarne aan het werk gezien hebben, om dit stuk van mijn betoog te verijdelen. Misschien waande hij de positieve bewijzen genoegzaam ontzenuwd, zoodat het overbodig was bij de negatieve, waartoe ook dit stuk behoort, stil te staan. Maar, zooals ik reeds aanmerkte, hij heeft mijn eerste positief bewijs niet aangeroerd, veel minder weerlegd, ofschoon hij naar mijn oordeel hier, veel beter dan elders, aanleiding tot critiek zou gevonden hebben.

1) Zie *De Katholiek*, Dl. XCIII, blz. 148.

2) *De Katholiek*, Dl. XCV, blz. 351 vv.

Daar toch trachtte ik uit de woorden van Rupertus zelven te bewijzen, dat Norbertus de tegenstander in de *Altercatio* geweest is 1). Zijn verhaal leidt tot die gevolgtrekking; maar het is zoo uitgerekt, de draad der geschiedenis wordt zoo lang onderbroken, dat er twijfel zou kunnen bestaan, of Rupertus zelf aan het einde zijner onderbrekingen nog wist, wat hij beloofd had te zullen mededeelen, of hij zelf den draad niet had verloren en alzoo andere dingen zegt dan hij aanvankelijk bedoelde. Neemt men echter daarbij de opschriften in aanmerking, dan komt het allerwaarschijnlijkst voor, dat het werkelijk zijne bedoeling was, en dat Philippus van Harveng en Reinerus van Luik moeten verklaard worden, zooals ik gedaan heb in mijn laatste artikel. Hierbij moet ik echter erkennen, dat de beschrijving van Philippus, *op zich zelf beschouwd*, doet vermoeden, dat de *Altercatio* tusschen Rupertus en Raimbaldus heeft plaats gehad.

Nog valt één punt te bespreken. Wanneer de geachte recensent het laatste deel van het boek over den regel naleest, zal hij zien, dat Rupertus zijn criticus van vóór vier jaren geweldiger dan ooit op de hielen zat. Het welslagen van Norbertus, de voortgang van zijne zooeven gestichte orde, brengt het hoofd van Rupertus werkelijk op hol. Op afkeurende wijze spreekt hij van de strenge leefwijze, door Norbertus onder de *clerici* ingevoerd. Dat was volgens hem eene ongehoorde nieuwigheid 2).

Wanneer nu Rupertus vier jaren na den twist, dien hij in het eerste gedeelte van ditzelfde boek beschrijft,

---

1) *De Katholiek*, Dl. XCIII, blz. 158, 159.

2) *De Katholiek*, Dl. XCIII, blz. 160, 161. *Bekn. Levensgesch. v. d. H. Norbertus*, blz. 139.

nog even vijandig gezind is, is het dan zoo ongeloofelijk, dat hij in geschriften, welke tusschen dien tijd zijn uitgegeven, nu en dan op die zaak terugkomt en zijn tegenstander met den min liefelijken naam van *invidus* en *imperitus* betitelt? Het tegendeel, dunkt mij, zou veel meer te verwonderen zijn.

De geleerde schrijver weet toch wel, dat Rupertus er eenig behagen in schepte de vijanden te tellen, die hij op letterkundig gebied meende verslagen te hebben, dikwijls aan zijn strijden en overwinnen te herinneren en in zijn eigen belang ietwat te overdrijven. Bespeurden wij eenige vlekjes in het leven van den H. Norbertus 1), men geve toe, dat ook Rupertus daarvan niet vrij was. Wij behoeven het oordeel van Kardinaal Hergenröther z. g. niet te onderschrijven, die zeide, dat er zelden slechter commentaren op de H. Schrift geleverd zijn. Neen Rupertus gaf in voortreffelijken stijl een schat van schoone zedelessen, en niet zonder grond gold van hem eertijds het spreekwoord: „*Experto crede Ruperto*". Maar in het eerste en laatste deel van zijn boek over den regel bezielt hem een geheel andere geest.

Reeds op de eerste bladzijde herinnert hij Cuno van Siburg, aan wien hij schrijft, dat hij maar een klein, dik mannetje is, doch dat God door hem spreekt evenals vroeger door de ezelin van Balaam. Verder verhaalt hij, dat sommigen hem voor een domoor hielden, dewijl hij reizen noch onkosten gemaakt had om de wijsheid te zoeken, maar als de onnoozele Jacob bij zijne moeder Rebecca thuis was gebleven in een klooster. Dan openbaart Rupertus, dat Christus hem verschenen is en hem de wijsheid heeft medegedeeld, welke hij in zijne geschriften heeft ten toon gespreid.

Nergens komt zijne ijdelheid en lust tot overdrijven meer aan het licht, dan bij hetgeen hij verder verhaalt omtrent zijne reis

1) *De Katholiek,* Dl. XCV, blz. 362, 363.

naar Frankrijk in het jaar 1117. Hij begint met zijne tegenstanders, Willem van Champeaux en Anselmus van Laôn, zoo groot mogelijk te maken en zich zelven te verkleinen, opdat de overwinning des te glansrijker schijne. Hij roemt hen als twee groote meesters, beroemde professoren enz. „Nog sta ik verstomd — zegt hij — bij het aanschouwen van dien veldtocht; hoe ik, nog een kleine jongen 1), geheel alleen op een kleinen ezel gezeten, naar zoo verre landen tegen zoo groote mannen ten strijde trok, ofschoon ik wist door hoe groote waardigheid, vernuft, geleerdheid en welsprekendheid die mannen uitblonken en welk een macht van leerlingen zou gereed staan, om mij te hooren en te bestrijden".

Wat een spektakel! Maar geen nood. De kleine David zal alle Philistijnen verpletten; want ziet op het oogenblik, dat hij de stad, die het tooneel van den strijd wezen zal, binnentreedt, begint, o wonder! zijn grootste vijand te zieltogen, en de ander, met wien hij de wapenen kruiste, overleefde den strijd geen jaar. Waarlijk zoo staat er. Rupertus schrijft letterlijk: „Maar wat nog veel meer te verwonderen is, toen ik de stad Laôn binnenkwam, blies mijn grootste tegenstander Anselmus (25 Juli 1117) aanstonds den laatsten adem uit, en de andere, Wilhelmus, met wien ik een hevig gevecht leverde, leefde geen jaar meer". In dezelfde stemming gaat hij voort, en na zijne werken te hebben opgesomd, die hij heeft vervaardigd en wel door hooger ingeving, zooals hij hier voor de derde maal herhaalt, begint hij te vertellen, hoe de overgebleven vijanden over de vernedering hunner meesters hebben wraak genomen en op de eerste plaats over de critiek van Norbertus.

Wat is dit anders dan overdrijving en ijdeltuiterij? Misschien nog erger; want uit andere plaatsen schijnt men te moeten opmaken, dat Anselmus volstrekt niet het gevoelen deelde, 't welk Rupertus hier bestrijden ging 2), dat ook niets bekend is van de voorgewende

1) *Juvenculus* verbeeld u; hij was 30 jaren, misschien 37 jaren oud; want hij was in 1110 priester gewijd en had reeds vroeger kunnen gewijd worden MG XII, 624. De kerkwetten vorderden voor de priesterwijding een leeftijd van dertig jaar; of zou hij door *juvenculus* een jongen os bedoelen?

2) Dit bekent Rupertus zelf, bij Migne CLXX, 476, en blijkt uit een brief van Anselmus aan Heribrandus, overste van Rupertus, bij Migne CLXII, 642 en CLVIII, 488.

dwaling van Wilhelmus 1), dat de oversten van Rupertus de rechtgeloovigheid dier professoren kenden 2) en verstandig genoeg waren om den rusteloozen Rupertus niet naar Frankrijk te zenden, ten einde daar eenige minder rechtgeloovige studenten te weerleggen, die volgens Rupertus' eigen bekentenis niet meer dwaalden. Daaruit moeten wij haast veronderstellen, dat Rupertus het doel zijner reis geheel en al verdraait, dat hij eigenlijk naar Laôn was opgeroepen om zich over zijne eigene gewaagde stellingen te verantwoorden, niet om anderen te bestrijden. Dit vermoeden wordt nog hierdoor bevestigd, dat hij elders zelf erkent omtrent verscheiden punten beschuldigd, meermalen voor de rechtbank gedaagd en eens bijna veroordeeld te zijn om de pen neer te leggen 3).

Na dit alles zal het wel niemand verwonderen, dat sommigen hem een ongeloofelijk laatdunkend mensch noemden; dat Norbertus, die de partij der *clerici* koos en een duisteren volzin uit zijn boekje had veroordeeld, minstens vier jaren herhaaldelijk het mikpunt was van zijne aanvallen, ofschoon hij, terechtgewezen, zijn woord herroepen had; eindelijk dat ik niet zonder reden in mijne *Beknopte Levensgeschiedenis van den H. Norbertus* 4) denzelfden Rupertus heb voorgesteld als een ruim aandeel hebbende in de tegenkanting, welke de Heilige bij het vinden van relikwieën te Keulen en bij het stichten van zijne orde ondervond.

Fr. G. VAN DEN ELSEN,
Ord. Praem.

---

1) Migne CLXX, 659.
2) Zie den brief van Anselmus.
3) Bij Migne CLXX, 455, 495, 496.
4) Blz. 78, 139, 152, 180, 191.

BOEKBEOORDEELING.

ARCHIEF VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET AARTSBISDOM UTRECHT 1).

Deze schatkamer, waar de kostbare oorkonden der kerk van ons vaderland met ijver gezameld en voor het oog van den vorscher ten toon gesteld worden, bevat in hare onderscheiden afdeelingen een rijkdom, die nog immer blijft aangroeien, doch reeds nu den geest tot blijdschap stemt, als de blik er een wijle ongestoord mag rondwaren. Ge ziet er de kerk van Nederland geschetst in al de tijdperken, die zij doorleefde. Hier vindt ge u aan de wieg geplaatst, daar verder gloort de bloei der jeugd, ginds vertoont zich de volle ontwikkeling der mannenkracht; daar volgt een aanval van koorts, hevige, woedende koorts, die zijne prooi vermeestert, zijnen buit niet loslaat. De buit wordt geroofd, het slachtoffer zieltoogt; doch het leven, hoezeer ook verwoest, blijft behouden. Is het nu eene vonk geworden, die schuilt onder de asch, straks, als die vonk door geloof en hoop en liefde opnieuw wordt gevoed, gloort zij weer op, wint gloed en kracht uit den druk der tijden. De stormwind blaze en raze steeds door; zijn lot is, dat hij den vuurgloed, dien het aan eigen voedsel niet hapert, immer sterker ontwikkelt. Hoe feller de storm heeft gewoed, te heller straalt eens de gouden vlam, die als een gloriezuil ten hemel stijgt.

Dit alles u aan te wijzen in de achttien jaargangen van gemeld *Archief*, gaat niet aan in een kort bestek. Beter dat we, ons bepalend tot een der laatstverschenen afleveringen, de tweede van het 18e deel, gaan zien, hoe de vonk, die onder de asch had gesmeuld, te midden der stormen weer opgloorde en een bekoorlijken glans begon te verspreiden. We benutten hiertoe de belangrijke stuk-

1) Uitgave van Wed. J. R. van Rossum te Utrecht.

ken, door Dr. G. Brom, kapelaan te Groningen, weleer afgeschreven in het archief der Propaganda te Rome en thans voor het eerst in het licht gegeven. Alle, negen in getal, hebben betrekking op het bestuur van den apostolischen vicaris Joan. van Neercassel, die hier van 1662 tot 1686 „onder velerlei opzichten zoo vruchtbaar en zegenrijk werkzaam was".

Het eerste stuk, door Zijne Hoogwaardigheid geteekend te Amsterdam den 28 November 1662, geeft aan de vergadering der Propaganda een breed verslag van den toestand der Hollandsche Zending in dien tijd. Het vangt aan met de plaatsen, die weleer tot het aartsbisdom van Utrecht behoorden, en handelt achtereenvolgens over die van de bisdommen Middelburg, Deventer, Haarlem, Groningen en Leeuwarden.

Over de stad Utrecht in het bijzonder deelt de Apost. Vicaris ons mede, dat er vijf pastoors werkzaam zijn. Op de eerste plaats noemt hij Joannes Putcamer, „kerkende" in *St. Nicolaas achter den wal*, een man, die sinds 38 jaren met onvermoeiden ijver de zielzorg droeg en zeer velen voor Christus won, vooral wel door zijn overvloedige mildheid jegens de armen, waardoor hij bekend stond als de barmhartigheid in persoon. Naast hem vinden we Abraham van Brienen, sedert 30 jaren in de Zending werkzaam en van 1640 af pastoor van *St. Geerte in den Hoek*; van dezen luidt het, dat hij uitmuntte door welsprekendheid, wetenschap en strengen levensernst, zoodat hij, in tegenstelling met Putcamer, bij het volk bekend was als „de rechtvaardigheid". In *St. Marie op den Kamp* stond Joannes Roos, een bekeerling, later pastoor van Delft; *St. Jacob in Drakenborg* werd bediend door Gerardus van Wijck, die daar eene nieuwe kerk bouwde; *achter Klarenburg* ontmoeten we Otto van Lichtenberg, die een paar jaren later zich begaf naar het Oratorie van Scherpenheuvel: alle drie konden worden aanbevolen als geleerde, welsprekende en ijverige pastoors (bl. 182).

Onder de leiding dezer vijf heeren, die den herdersstaf droegen, plachten tien kapelaans werkzaam te zijn, waarvan een meer op den voorgrond treedt, Servatius Nieupoort, reeds in 1655 kapelaan van Sint Geerte in den Hoek. De la Torre, in zijn breed uitgewerkt verslag, roemt hem als een man van hooge deugd, van heilig leven, en voegt er bij, dat Nieupoort na heer Jilles de Ridder van Groenestein de eenige der dienstdoende geestelijken

was, die zonder vrees voor gevaar in de stad zich mocht vertoonen. Een onverdacht getuige zegt ons verder, dat deze priester „doorgaat voor een heilige, niet alleen bij de Katholieken maar ook bij de Heeren van den Raad. Van daar komt het, dat soms, als een dier Heeren de liefdadige hand wil uitsteken en op zijne bedienaars en predikanten geen vertrouwen stelt, het geld ondershands wordt gezonden aan dezen trouwen dienaar Gods, opdat hij het aan de armen uitreike. Hij staat in zulk aanzien, dat hij zich overal mag vertoonen en zijne bediening uitoefenen zonder eenigen overlast" (bl. 268-269).

Behalve de wereldsheeren waren binnen Utrecht nog werkzaam vijf ordesgeestelijken, waaronder twee van Jesus' Gezelschap. Pater Aloysius Ballast, die in de Heerestraat „kerkte", wordt ons geschetst als een man des vredes, geacht bij de geestelijkheid en het volk; zijn ordebroeder, die aan de overzij der Nieuwe Gracht in de Katrijnesteeg werkte, was onlangs herwaarts gekomen van Leuven, waar hij de godgeleerdheid had onderwezen; vermoedelijk is dit pater van Dillen, dien we althans in 1664 hier aantreffen. De orde der Predikheeren was vertegenwoordigd door pater Albertus Wijnen, schuilende in de Walsteeg, en door pater Christoffel Flores, wonende op de Lange Nieuwstraat in het tweede huis van het Dorstige-hart-steegje; de oudere wordt ons geteekend als een vroom man, voorbeeldig van leven, — de jongere als onbescholden van gedrag en ijverig in het verkondigen van Gods woord. In het Jerusalemsteegje, twee of drie huizen van dominé Arn. Teckman, was pater Hieronimus van Hove gevestigd, pas onlangs uit het klooster der Augustijner-Eremieten te Mechelen herwaarts gekomen ter vervanging van pater Joan. v. Wamel, die naar zijn klooster binnen Antwerpen was teruggeroepen.

Verder vertoefden er in de stad vijf priesters, die aan de voorsteden en omliggende dorpen hunne zorgen wijdden. Buiten de Witte-vrouwen-poort ontmoeten we den Utrechtenaar Hendrik van der Wel, die ook verder opgaat naar de Bilt en Zeist; buiten de Weerdpoort den Emmerikker Tilman Hanswercker, die mede voor Lauwenrecht enz. zorg draagt; buiten de Katrijnepoort den heer Joan Vermeer, die ook naar Oude Rhijn en Galekop toog; buiten de Tolsteegspoort den Eindhovenaar Reinier Govers, die tevens verder opging naar de Kuyl enz. De laatste van het vijftal is wel geen ander als de heer Teeckelenbergh, die met zijne zuster in de Walsteeg woonde, maar in Schalkwijk de H. Mis placht te doen en te zorgen voor de Katholieken dier streken. — Vraagt

u naar de besomming van het getal der Roomschen in de stad en voorsteden met bijbehoorende dorpen, dan luidt het antwoord: ongeveer achttien duizend. Ze kwamen in den vroegen ochtend onder de hoede der schemering trouw op ter kerke, in spijt der lagen, door den schout en zijne dienaren hun gelegd. Slaagden deze in hun listig opzet, dan werden zware boeten de gevolgen ervan. Dat dit helaas zeer dikwijls voorviel, blijkt uit de begrooting dier boeten, welke jaarlijks voor Utrecht geraamd werden op zeven tot acht duizend gulden, dat is naar den prijs onzer hedendaagsche geldmarkt minstens een halve ton gouds (bl. 183—184). Onze vrome vaderen hadden wel deugdelijke redenen, om op een bijzondere wijze dankbaar te zijn voor zooveel gunsten, als de achtbare Heeren te Utrecht hun toedeelden. — Doch genoeg voor een proefje van hetgeen in dit eerste verslag ons wordt gegeven.

Toen het gansche stuk in de vergadering der Propaganda te Rome was voorgelezen, betuigden de Verheven Vaderen hunne voldoening daarover, doch wenschten onder anderen nadere inlichting over een kring van acht priesters, deelend in het bestuur der Zending, zooals in het verslag was te kennen gegeven. De Vicaris voldeed hieraan in den zomer van het volgend jaar en berichtte, dat de kring dier acht priesters was opgericht door den apost. vicaris Philips van Rooveen, daarna door dezes opvolger Jacobus de la Torre bevestigd en uitgebreid, later ook bekrachtigd door Zacharias de Metz, den medehelper van la Torre. Ik zelf (voegt van Neercassel er bij), die onlangs door de samenroeping van den kring feitelijk een begin van goedkeuring daaraan heb geschonken, beloofde straks ook in schrift mijne bevestiging te zullen geven; doch thans stel ik dit liever uit totdat de Verheven Vaderen, van de zaak onderricht, hun verlof hiertoe schenken. . . . . Uit kracht der oprichting en uitbreiding (dus luidt het verder) strekt deze kring voor het bisdom van Utrecht tot een raad van den Apost. Vicaris, gelijk een kapittel de raad is van den Bisschop. — Doch lees zelf liever de verklaring des schrijvers op bl. 208—209; dan wordt het u klaar als de dag, dat de raad van het vicariaat te Utrecht een nieuwe stichting was van de Apostolische Vicarissen, dagteekenend van November des jaars 1633, bij ontstentenis van rechten. uit hooger hand verkregen, slechts bijgevoegd tot de taak, door de stichters hun aangewezen.

In den zomer van 1664 zien we Neercassel een tocht doen door Zeeland, waar onder de dichte bevolking de Katholieken schaars

voorkwamen. Zij juichten vol vreugde ter blijde inkomst, wijl het meerendeel hunner nimmer een bisschop had aanschouwd; 't ging velen zelfs als weleer die van Ephese, ze kenden de Zalving des H. Geestes niet. Drie weken bracht de Apost. Vicaris in hun midden door en was in tallooze vergaderingen dag en nacht bezig met prediken, biechthooren, uitreiken der H. Communie en met de toediening van het H. Vormsel. Maar de klacht ontglipt hem, dat de menigte veelal groote behoefte had aan onderricht; 't geen moeilijk kon worden verstrekt, zoowel om den zwaren druk der vervolging, als om het droevig gebrek aan geestelijken. Want vier slechts waren er werkzaam in geheel Zeeland: twee paters Jesuieten, één te Middelburg en één te Zierikzee, benevens twee wereldsheeren, één te Goes en één op de dorpen van Zuidbeveland. Doch op laatstgemeld eiland mocht de Vicaris een vijfden priester vestigen, een uitnemend man, van wien hij zich veel beloofde. Gaarne zou hij grooter getal er heen zenden, zoo hij helden kon vinden, grootmoedig genoeg, om onder duizend gevaren in de schamelste armoe te leven, op niets belust dan op winst der zielen (bl. 216—217).

Een geheel ander tooneel leverde het volgend jaar 1665. Bernard van Galen, vorstbisschop van Munster, die ernstige grieven had tegen de Staten der Nederlanden, viel in September van dat laar met 18,000 man in ons vaderland, nam Borkelo, Lochem, Doetinchem onverhoeds in, plunderde Enschedé, veroverde Oldenzaal en overmeesterde geheel Twente. De Katholieken moesten helaas den droeven weerslag hiervan ondervinden, wijl hun werd toegedicht, dat zij heulden met den vijand. De oude wapenen der vervolging werden weer opgescherpt; dreigend kletterden ze alom in het oor. Het „kerken" der Roomschen moest volstrekt worden gestaakt, zoowel in het Zutphensche en Gelderland, als in Overijssel en elders. Te Arnhem dreigde zooveel gevaar, dat de beide priesters hun behoud in de vlucht moesten zoeken; te Doesburg eveneens; te Deventer kon slechts een der twee geestelijken in stil geheim verscholen blijven. — Twente vooral, dat zuchtte onder den druk der verheerende wapenen, wekte Neercassel's deernis. Acht wereldspriesters van uitnemende deugd waren daar werkzaam en hadden het thans zeer hard te verduren. Zij waren (naar luid der getuigenis van voortvluchtige Katholieken) verstoken van bijna alles, wat het leven kon opbeuren, en hadden te zorgen voor een kudde, die in de hoogste armoe verkeerde. 't Verdient wel ver-

melding, dat zij bescheiden bleven „kerken" in hunne schuren, gelijk zij tot dusver plachten te doen, ook al konden ze thans met gunstig uitzicht aanspraak maken op de oude godshuizen. Deze lieten zij niet alleen ter beschikking der Onkatholieken, maar boden hun ook, waar het mocht, hun schamele hulp en bemiddeling (bl. 222).

In het hart des lands, vooral in Holland, was de toestand gunstiger; 't geen nevens het beleid en aanzien van den Apost. Vicaris te danken was aan een gelukkig toeval. Een brief, door Zijne Hoogwaardigheid naar de grensstreken verzonden, werd onderschept en door de hooge Overheid gelezen. Het schrijven had ten doel, de Katholieken op te wekken en te bemoedigen tot onwankelbare trouw aan het vaderland. Hun werd gewezen op het voorbeeld van Joseph in Egypte, van Mardochaeus in Susan, die onkreukbare trouw in den dienst van God paarden aan gelijke trouw jegens hun vorst en meester (bl. 223—224). Bij het lezen hiervan gingen de oogen open, de achterdocht week, de laster verstomde. Geen wonder dat Jac. Rospigliosi, 's Pausen internuncius te Brussel, na ontvangst dezer tijdingen vol vreugde schreef: „Onder de aanhoudende kwellingen, waaraan Neerlands Katholieken blootstaan, hebben zij reden zich geluk te wenschen, een prelaat als Neercassel aan hun hoofd te hebben".

In den voorzomer van 1666 bevond de Vicaris zich in het Cleefsche, om drie volle weken te wijden aan het bezoek der kerken, die, tot het aartspriesterschap van Emmerik behoorend, deel van de Hollandsche Zending uitmaakten. Daar hadden de Katholieken van hun oude rechten zooveel althans gehandhaafd, dat zij den godsdienst hunner vaderen ook in het openbaar ongestoord konden uitoefenen. De stad Huissen onder anderen hield, zoo als zij thans nog jaarlijks doet, op H. Sacramentsdag haar statige omdracht met het Allerheiligste, eene plechtigheid, waaraan van heinde en ver tallooze bezoekers deelnamen. De Hoogwaardige Vicaris benutte de schoone gelegenheid, om het treffende feest op te luisteren niet alleen door zijne tegenwoordigheid, maar ook door zegenvolle medewerking. Hij hield een schitterende rede over het aanbiddelijk liefdegeheim van Gods waarachtige en zelfstandige tegenwoordigheid in het allerheiligste Sacrament des Altaars. Bij de behandeling zijner stof wist de spreker het scherpe, dat alleen verbittering wekt, behoedzaam te vermijden; maar het groote geheim werd zoo treffend ontvouwd, de waarheid ervan zoo krachtig

bewezen, het gemoed der hoorders zoo onweerstaanbaar meegesleept, dat straks een blijde jubel opging van lof aan God in den hoogen en van hulde aan den machtigen verdediger van de eer en de rechten zijns Heeren. Het gelukkig welslagen wekte de bede op van velen, die bij den vromen redenaar aanhield en hem drong, om op den volgenden Zondag andermaal over dezelfde belangrijke stof het woord te voeren. De toeloop werd toen zoo groot, dat de kerk al spoedig te klein bleek, zoodat buiten op het open plein een gestoelte voor den spreker moest worden opgericht. Katholieken niet alleen, ook tal van andersgezinden verdrongen zich, om een gunstig plekje te bekomen. Onder de hoorders bevonden zich vier leden der Staten van Utrecht en, naar gezegd werd, vierentwintig predikanten. De uitslag voldeed aan de hooggespannen verwachting. Van de vervoering der Katholieken gewagen we niet. De andersgezinden waren niet alleen vol van bewondering voor de wetenschap en welsprekendheid van den redenaar, maar gaven hem ook door heusche wellevendheid de blijken hunner vereering. De mannen van Staat aarzelden niet te erkennen, dat de besluiten, tegen de Katholieken en vooral tegen de priesters genomen, veel scherper waren dan hun geloot en zeden verdienden. Daar waren ook Onkatholieken van allen rang en stand, wier hart was geroerd; in zich gekeerd, togen zij heen en bereidden zich voor om, na het afzweren der dwaling, de katholieke waarheid te omhelzen (bl. 226—227).

Twee jaren later ging er naar de H. Stad weer een verslag, waarin de toestand der Zending over het algemeen vrij gunstig wordt voorgesteld. Maar over Friesland en Groningen slaakt de Vicaris droeve klachten. Immer droegen de Katholieken daar een knellend juk, doch sedert den Munsterschen oorlog was de druk ervan verdubbeld. In den zomer van 1667 gaven de Staten van Friesland een allerbitterst placaat uit tegen al wat den Roomschen dierbaar is, en een half jaar later volgden de Groningers met besluiten, geheel van denzelfden aard. Zijne Hoogw. had de hoop gekoesterd, dat de Noordsche buien zonder uitbarsting zouden afdrijven; maar deerlijk werd die hoop teleurgesteld. Want in Februari 1668 vielen de mannen des gewelds met toomlooze woede in het huis van den aartspriester en pastoor te Leeuwarden, heer Willem Peters, en plunderden het uit: alle geraad en gewaad, hetzij kerkelijk of wereldlijk, werd weggesleept, de boeken eveneens, en helaas ook al zijne schriften, die 's mans kostbaarsten

schat uitmaakten. Gelukkig mocht hij zelf aan de handen der vervolgers ontsnappen, om het lijf in een veiligen schuilhoek te bergen. Van Neercassel toonde zich erg beducht voor de gevolgen dier bittere verdrukking. Want bij zijn bezoek was 't hem gebleken, dat de Katholieken aldaar, weinig in getal, niet grondig waren onderwezen. Immer dreigende gevaren verhinderden vele samenkomsten, zoodat het onderricht te zeer ontbrak. Welk een reden om te vreezen voor den val van menigeen (bl. 233—234).

Hetzelfde jaar 1668 zag te Rome nog een tweede verslag aankomen, waarin gewaagd wordt van eene vormreis in Gelderland, welke alleszins merkwaardig is. Niet alleen had de stad Doesborg en de landdrost der Veluwe aan den Apost. Vicaris vrijgeleide geschonken voor hem en de zijnen, maar de dienaar der Kerk werd er als een bode des Hemels ontvangen zelfs door de Onkatholieken. Woensdag 3 Juni tegen den avond kwam Neercassel te Doesborg aan en nam (naar allen schijn) zijn intrek bij Dr. Baerken, een der aanzienlijkste Katholieken aldaar, in den bloede verwant aan den zaligen Petrus Canisius. Twee volle dagen bracht Zijne Hoogwaardigheid hier door, „kerkte" en predikte er, en diende aan verscheidenen het H. Vormsel toe. 't Werd als een wedstrijd tusschen Roomsch en Onroomsch, wie den Bisschop de hoogste eer, de meest heusche beleefdheid zou bewijzen. Molisson, een Schotsch Puritein, luitenant-generaal der Lunenburger troepen in dienst der Staten en kommandant van Doesborg, die met Zijne Hoogw. onder hetzelfde dak vertoefde en de tafel met hem deelde, wilde blijkbaar den palm in den strijd voor zich winnen. Toen Zaturdag ochtend de Bisschop uit de stad toog, stond niet alleen het krijgsvolk langs de straten in gelid, maar de kommandant zelf met al zijne officieren deed Zijne Hoogw. uitgeleide tot buiten de poort en leende zijn eigen rijtuig, om den Kerkvorst over de Veluwe te voeren naar het kasteel Veenhuis. Hier werd van den tocht een wijle uitgerust onder het gastvrije dak der jonkers van Grotenhuis; doch tegen den avond ging het in stilte naar Deventer, om er de hard verdrukte Katholieken, ongeveer twee duizend in getal, naar vermogen op te beuren. Tot Dinsdag 8 Juni bleef de Vicaris er werkzaam; maar tegen den middag, toen zijne aanwezigheid te ruchtbaar werd, toog hij den IJssel weer over, om zuidwaarts zich te richten naar het vermaarde kasteel Nijenbeek, destijds in het bezit der vrijheeren van Steenbergen. De grijze muren der burcht schenen weer eene bestorming te moeten onder-

gaan, zoo druk toog het van Zutphen, van Deventer, uit Overijssel en uit de Veluwe op 9 en 10 Juni derwaarts. Het waren de vredige scharen van het Pinksterfeest, tot wie Gods woord weerklonk en onder de oplegging der handen van den Bisschop de gaven des H. Geestes neerdaalden. Donderdags was de Vicaris weer op het Veenhuis, om thans ook daar het H. Vormsel toe te dienen. Na den middag toog hij benedenwaarts den IJssel langs naar het kasteel Zwanenburg, bezuiden het klooster Hulsbergen op de Neder-Veluwe gelegen. Hier waren sedert den aanvang der 15e eeuw de jonkers van Essen gevestigd, wier laatste erfdochter Catharina Sophia, in den echt verbonden met Jhr. Jan Godfried van Ensse, eene schaar van kinderen naliet, thans als weezen daar opgroeiend. Den ganschen Vrijdag stelde de Hoogw. Vicaris zich ter beschikking der burchtvrouwe Sophie van Voorst, wede Rickwijn van Essen, voogdes en grootmoeder van gemelde kinderen. 't Was plicht, voor alles zijne zorgen te wijden aan het gezin, dat zoo gul de gastvrijheid hem bood. Maar de volgende dag was bestemd voor de Katholieken, niet juist van den omtrek — want het Noorden der Veluwe is daaraan hoogst arm — maar van over den IJssel, uit Wijhe, ter Heine, Raalte en de marken van Zalland. In grooten getalle togen ze van daar naar den Zwanenburg, ontvingen er het H. Vormsel en werden door het bezielend onderricht van Zijne Hoogw. in het geloof en den godsdienst bevestigd. De adel van Overijssel, die bij de plechtigheid niet ontbrak, verzocht den Vicaris, dat hij de rivier mocht oversteken, om ook hunne gouwen met zijne tegenwoordigheid gelukkig te maken. Doch het antwoord moest afwijzend zijn, wijl de tijd drong en de volgende dag was bestemd voor die van de Midden-Veluwe. Derwaarts ging straks de lange tocht, die in den laten avond hen bracht op het kasteel Duistervoorde, bezuiden Twello gelegen. Dit riddergoed, in de 15e en 16e eeuw eigendom der jonkers van Apeldoorn, kwam in 1596 door het huwelijk eener erfdochter aan de vrijheeren van Steenbergen, van wie het bij erfenis overging op Sophia van Voorst, wede van Dirk Stepraedt, die, twee jaar geleden, er mee was beleend. 't Scheen of de komst van Zijne Hoogw. de werking der drukkende placaten deed ophouden; alle vrees er voor was verdwenen. Waren de predikanten van den omtrek geërgerd over de „stouticheit der Papisten", toch moesten zij hulde brengen aan de uitnemende gaven van den Bisschop, dien zij te Huissen of elders hadden leeren bewonderen. De

Zondag 14 Juni werd te Duistervoorde op de plechtigste wijze gevierd, gevierd met een luister als de Veluwe nimmer had aanschouwd. Gansche scharen togen aan van Deventer en Zutphen, en uit dorpen en gehuchten van den omtrek nog meer. Mateloos groot was het aantal van hen, die het H. Vormsel ontvingen en daarbij een schitterende rede hoorden over de waarachtigheid en het wezen van het Offer der Nieuwe Wet. Des anderen daags bracht de koets der vrouwe van Duistervoorde den Hoogw. Vicaris naar het Loo benoorden Apeldoorn, sedert 1487 eigendom der jonkers Bentinck, en langs de van Arnhems, van Voorsten, van Ysendoorns, van Stepraedts overgegaan op de barons van Doornick 1). De tegenwoordige bezitter, die de belangen der H. Kerk met warmen ijver voorstond, voelde zich gelukkig, nu hij van nabij aan Zijne Hoogw. de blijken hiervan kon geven. Drie volle dagen herbergde hij den Vicaris, die op 16 en 17 Juni de Katholieken, uit de omliggende dorpen samengestroomd, op zijne voortreflijke wijze onderrichtte en het H. Vormsel hun toediende. — Als van Neercassel zijn tocht door de Veluwe weer overziet, dan vindt hij een rijkdom van vruchten gegaard, die zijne verwachting ver overtrof. „Ik heb (dus luidt het) vergaderingen mogen houden, zoo druk bezocht, als waren ze belegd in de volkrijkste steden van het katholieke België. Schoon wij er nacht en dag moesten bezig zijn met prediken, biechthooren het toedienen des H. Vormsels en der H. Communie, gevoelden wij den arbeid niet, omdat we verkwikt werden door den honger, waarmee de scharen aanvielen op de spijs hunner zielen. De soldaten der Nederlanden volgden ons bij troepen en bewezen ons zooveel eer, dat ik twijfel of de bisschop in een katholiek land van katholiek krijgsvolk wel grooter eer kan ontvangen. Hoe meer we trachtten zulk eerbetoon te ontgaan, des te heuscher werd het ons gebracht. Ik houd het er voor, dat God dit zoo heeft beschikt, opdat de erg verdrukte Katholieken dier streken

---

1) De anders zoo nauwkeurige Baron van Spaen zal zich vergist hebben, toen hij (*Inleiding t. d. Hist. v. Gelderl, IV*, bl. 204) schreef, dat in 1656 het Loo door Johan Carsilius van Doornick aan den Prins van Oranje werd verkocht. Immers de schrijver in het *Archief v. h. Aartsbisd.*, die van nabij was ingelicht, getuigt (XVIII, bl. 266): „ejus modo (1668) toparcha est Doorninghius."

door deze buitengewone of liever onbegrijpelijke welwillendheid der Onkatholieken jegens een roomsch kerkvoogd mochten worden opgebeurd, en beter bevroeden, hoe voortreffelijk het katholiek geloof is, dat ook zonder wapenen, zonder schatten zoo hooge vereering van zijne tegenstanders weet af te dwingen" (bl. 255).

In 1671 had de hoogwaardige John Breñan, bisschop van Waterford in Ierland, dè H. Stad bezocht, maakte zijne terugreis over Duitschland, was in het midden van October te Keulen, tegen het feest van Sint Ursula in Utrecht, en toog van daar naar Amsterdam. Hier zette hij op 24 October zich neder, om volgens den wensch van Zijne Doorluchtigheid den Secretaris der Propaganda in schrift te stellen, wat zijn oog hier te lande had aanschouwd. Zijne berichten zijn van hooge waarde, omdat ze komen uit de pen van een vreemde, die de zaken door een anderen bril aanschouwt en niet blootstaat aan de verleiding van partijdrift of eigenbelang. Voeg daarbij, dat Rome, zijne narichten wenschende, blijk geeft deze hoog te schatten — voor ons zeker een nieuwe aanbeveling. Dit wettigt gewis, dat we de enge ruimte hier een weinig uitbreiden en een deel van dat schrijven in trouwe verdietsching hier wedergeven.

Van de Amstelstad heet het, dat de Katholieken daar velen in getal zijn, en dat de geestelijken er meer vrijheid genieten dan elders. „Hier zag ik (zoo vervolgt de schrijver) dat beroemde begijnhof, bewoond door omstreeks twee honderd maagden, die daar eene wijk in eigendom bezitten, niet veel kleiner dan het Ghetto te Rome. Steeds hebben zij, ook met vergunning van den Raad der stad, een eigen bedehuis behouden; thans hebben zij onder goedkeuring van denzelfden Raad een nieuw, veel grooter godshuis gebouwd, dat vijftienhonderd menschen kan bevatten, van binnen de gedaante heeft eener kerk, maar van buiten gelijkt op een paleis 1). Zij volgen een vasten regel onder de leiding van een priester. De tegenwoordige (Mr. David van der Meye), die verscheiden jaren te Rome heeft doorgebracht, is een waar edelman. Daar is groote toeloop van volk bij de Missen en preeken, en de kerk is wel voorzien van kostbare gewaden. — Nog heb ik een ander bedehuis bezocht, dat vrij ruim is en goed wordt verzorgd; tijdens de H. Mis en de preek heeft het van de menschen grooten toeloop; met groote vrijheid kan men er heengaan. Nog

1) Vgl. *De Katholiek*, Dl. L, bl. 119.

had ik aanstalten gemaakt voor een bezoek aan de bidplaats der vaders Jesuïeten in deze stad, maar ik mocht daar niet binnen, omdat de Eerwaarde Overste uitter stad was gegaan".

„Gisteren (zoo luidt het verder) ben ik naar Haarlem geweest, een heerlijke stad, twee uren gaans van hier gelegen. Daar heb ik een begijnhof gezien van honderdvijftig maagden, die recht voorbeeldig leven. Het inwendige van haar bedehuis is ruim en vrij goed ingericht; doch de sacristie berg een ongelooflijken schat. Men vindt er de kostbaarste en rijkste gewaden voor bisschoppen en priesters, en alle soorten van outersieraden, die men slechts wenschen kan. Deels zijn ze behouden gebleven uit den ouden tijd, deels door de begijntjes nieuws vervaardigd of worden het nog alle dag. Ook is er overvloed van zilverwerk tot opluistering van het altaar. Ik moet in waarheid bekennen, dat ik niet had gedacht, in gansch Holland zulk een schat van kerkgeraden te vinden, als ik in deze enkele plaats heb aanschouwd. 't Is volkomen waar, dat alle kerken, die ik mocht bezoeken, behalve de outergeraden en misgewaden, hunne zilveren kandelaars hebben en evenzoo hunne zilveren lampen, brandend voor de kostbare sacramentskassen, die daar ook prijken. — In gemelde stad Haarlem vond ik acht priesters. De voornaamste onder hen (Dr. Joseph Cousebant), die de zorg heeft voor genoemde maagden, onderscheidt zich door wetenschap, door geest en door stichtenden omgang. Tot huisgenoot heeft hij zijn broeder, een priester, die hem bijstaat met de H. Mis te doen, wijl een enkele niet voldoende is. Ook in de andere godshuizen zijn er meestal twee priesters, en naar ik verneem, doet het geval zich nimmer of slechts hoogst zelden voor, dat een priester twee H. Missen opdraagt, zelfs op hoogtijden. — Behalve gemelde twee geestelijken heb ik er vier andere ontmoet. Een dezer, met wien ik mij heb onderhouden, een geleerd, ijverig en bescheiden man, bezit een schoon bedehuis, gebouwd op zijne eigen kosten 1). Hij behoort

1) Dit doelt gewis op Vincentius Palesteyn, pastoor van St. Bavo in de Achterstraat. Wat echter zijne bescheidenheid (discretie) betreft, dunkt ons, dat deze met de jaren niet is toegenomen. Die kennis heeft gemaakt met het schotschrift van Joan. Huwé *'t Welvaren van de Catholijke Godsdienst in de Vereen. Nederl.*, en bij Theod. de Cock (*De Petro Codde*, p. 80) heeft gezien, wie de eigenlijke schrijver is, hij zal wel tot de overtuiging komen, dat de wijsheid en bescheidenheid van Palesteijn met den loop der jaren als rook is vervlogen.

tot de aanzienlijksten der stad en geniet een groote vrijheid, gelijk alle andere geestelijken, naar ze mij zeiden, er eveneens genieten. Doch zij maken een voorzichtig gebruik ervan en verrichten al hunne bedieningen met veel bescheidenheid. Meestal komen de pastoors overdag niet buitenshuis, tenzij de zielzorg hen roept; en als ze uit moeten, houden zij zich niet op, om iemand aan te spreken op de straten en pleinen, waar groote toeloop van volk is. Dit geschiedt, om geen ongenoegen te geven aan de Heeren van den Raad, aan wie deze behoedzaamheid der geestelijken zeer bevalt"..... (bl. 269—271).

We kunnen den ganschen brief hier niet weergeven, doch het slot meenen we den lezer niet te moeten onthouden: „Zoover ik in zeer weinige dagen heb kunnen opmerken, zou ik meenen, dat er in de wereld geene zending bestaat, beter geordend en geregeld dan deze, — en dat dit na Gods voorzienigheid te danken is aan de voorzichtigheid, den ijver en het voorbeeldig leven van Zijne Hoogw. den Apostolischen Vicaris vooral, maar ook van de andere geestelijken dier streken, die een heilig en voorbeeldig leven leiden. En God, die voor de aarde zorgt zoowel als voor den hemel, heeft hun aardsche en hoogere zegeningen geschonken, zoodat zij naar het tijdelijke goed kunnen leven, en rijk zijn in deugd en geestelijke goederen" (bl. 272).

Een half jaar later werd zooveel geluk allerdroevigst verstoord. De koningen van Frankrijk en Engeland, in bond met de vorsten van Munster en Keulen, vielen op ons vaderland aan, verheerden steden en gewesten zonder tal, en hielden twee jaar lang den staat der Nederlanden als in doodstrijd. Met de lente van 1674 zag de overweldiger zich genoopt tot den aftocht, maar roofde alles, alles wat onder zijn bereik viel. Mateloos groote sommen werden alom als brandschatting gevergd en zonder genade afgeperst. De laatste druppel bloed werd uitgezogen, eer de gier zijne prooi losliet. — En de eene ramp, helaas! reikte de hand aan de andere. Op 1 Augustus (nieuwe stijl) van hetzelfde jaar 1674 werden de Nederlanden geteisterd door een helsch onweer, dat een alles vernielenden hagelstroom uitwierp en gedreven werd door een storm, zoo toomeloos woedend, als wilde hij alles vernielen. In een ommezien was het schip der prachtige domkerk te Utrecht omvergeworpen en de gansche stad als in een puinhoop veranderd. Leed Utrecht het meest, de wijde omtrek, van Arnhem af tot Amsterdam en Purmerend, moest het ook deerlijk ontgelden. Gansch verpletterd

lag de oogst, die nog te velde stond; geen enkel gebouw bleef er ongehavend; tal van schepen werden onderstboven gekeerd, op strand geworpen of verzwolgen door de zee. De schade alom geleden ging alle berekening te boven. — En nog was aan den rampspoed geen einde. Het volgend jaar riep een ontzettend leger op van kleine, kwaadaardige vijanden; spottend met allen weerstand, trokken zij voort, vernielden en verteerden alles, wat onder hun bereik kwam; het land werd plat geloopen in den vollen zin des woords; de muizenplaag bracht een overmaat van ellende. — Dit algemeen lijden werd den Katholieken op menige plaats nog verdubbeld, doordat de edelmogende of achtbare Heeren goedvonden, de roestige en botgeworden placaten tegen de Papisten weer op te scherpen.

Om bij zooveel tegenspoed de zijnen te troosten en hunnen geest te verkwikken deed de Apost. Vicaris de ronde door zijne Zending. Te Utrecht vond hij de Katholieken gansch verslagen door de bittere vervolging, die hen beroofde van het woord der prediking, van het gebruik der H. Communie, van de plechtigheden der H. Mis. De komst van Zijne Hoogw. beurde hen op, en zijne voorspraak bij de achtbare Heeren bracht leniging in den druk der vervolging. Maar de zorg voor de armen had zich uitgezet tot ongekende verhoudingen. In de stad Utrecht alleen hadden de Roomschen meer dan zes honderd gezinnen, die in droeven nood verkeerden. Doch het gevaar van afval, dat dreigde, wekte de liefde in de ziel van hen, die na zooveel rampen nog iets hadden overgehouden. Zij sloegen de handen ineen en met den moed van helden namen zij de taak der verzorging op de schouders. Te Amsterdam ging het evenzoo; het aantal der armen was er mateloos groot; doch alwie iets kon derven, schoot niet te kort in het reiken der milde hand aan den noodlijdenden broeder. Het voorbeeld hier gegeven werd elders trouw gevolgd; waar de nood drong, wist de liefde middelen te vinden ter leniging. Met het oog hierop was de vrome Bisschop van oordeel, dat de geesel der armoede, hoe fel ook striemend, ten zegen heeft gestrekt; aan het geloof deed hij weinig schade en aan de liefde schonk hij krachtige vleugelen. Maar zorg en kommer kwelde Zijne Hoogw., als het oog zich vestigde op de kweekscholen voor de toekomstige priesterschap. Wel vond hij, dat de tucht er bleef heerschen, dat men op de vorming van het hart zich evenzeer toelegde als op de ontwikkeling van den geest; doch bij het genot dezer blijde welvaart voor de ziel, leed

men deerlijk gebrek aan het noodige onderhoud des levens. Want de bezittingen, die zij hadden in Brabant en Henegouwen, lagen verwoest, en in Holland was het vermogen uitgeput van hen, die voorheen hunne aalmoezen reikten. De toestand was zoo zorgvol, dat er van gerept werd de jongelingen voor een wijle naar huis te zenden. Doch dit middel ware erger geweest dan de kwaal, omdat het den katholieken godsdienst ten hoogste zou schaden. Na rijp beraad viel het besluit, de jongelingen niet weg te zenden, maar geld op te nemen en de eigendommen ten onderpand daarvoor te stellen (bl. 277). Het verslag, dat ons deze dingen vermeldt, werd in August. 1675 opgemaakt te Huissen, waar de Hoogw. Vicaris met goedvinden der Cleefsche Raden zich onlangs had gevestigd in het klooster van Sint Elisabeth.

Binnen 's jaars ging er van hier naar de H. Stad opnieuw een schrijven, waarin van Neercassel verslag geeft over den arbeid, vier maanden lang aan het bezoek der onderscheiden kerken besteed. Daar geschiedt onder anderen ook melding van een gerucht, dat er liep, als zou de Vicaris te Rome zijn aangeklaagd, zoodat zijn ontslag te duchten stond. De syndicus der Geldersche Ridderschap, die hiervan had hooren reppen, bood Zijne Hoogw. aan, de bescherming der Staten van Gelderland voor hem te verwerven. „Ik heb dien man (dus zegt de schrijver) mijnen dank betuigd, om jegens zoo veel heuschheid mij erkentelijk te toonen, maar de aangeboden hulp heb ik van de hand gewezen, ten einde geen afbreuk te doen aan de macht van den H. Stoel, die naar zijne beproefde wijsheid over mij kan beschikken. Gaarne wil ik afdalen, opdat de Katholieken der Vereenigde Provincien onder een waardiger herder stijgen mogen in aantal en verdiensten. Om zorg voor hen te dragen heb ik, op den wensch der geestelijkheid en op besluit van onzen Heiligen Vader zal. ged. Alexander VII, de hoogst zware taak op mijne schouders genomen; op bevel van Zijne Heiligheid paus Clemens X, wiens jaren God met onze jaren verlenge, zal ik gaarne de moede schouders aan den drukkenden last onttrekken, opdat een ander met blijkbaarder liefde zijne zorg aan de kudde hier wijde. Doch moeilijker dan het afleggen van den last des gezags, dat ik ten bate van Neerlands kerk moest dragen, valt mij het lossen van den band der liefde, die mij hecht aan diezelfde kerk. Daarom voel ik mij gedrongen Uwe Hoogheden te smeeken, dat zij, in geval ik van den last word ontslagen, in den vollen ijver hunner zorgen voor alle kerken het

daarheen mogen leiden, dat hij, die over de Hollandsche Zending wordt gesteld, aldaar bekend en welkom zij. Ik huldig in den Heiligen Stoel zulke volheid van macht, dat Hij over de Vereenigde Nederlanden kan aanstellen al wie Hem goeddunkt. Maar gewaardigt Hij zich, niet naar de volheid zijner macht, doch naar die zijner goedheid aan de Hollandsche Zending een hoeder te geven, dan zal Hij dengene schenken, die, om met Leo den Groote te spreken, wordt aanbevolen door de bede der geestelijken, door de getuigenis der aanzienlijken, door de instemming van Overheid en volk. — Uwe Hoogheid weet al te wel, dat, waar de voorschriften der H. Kerk den steun missen van den sterken arm, waar het besturend gezag zijne kracht alleen kan putten uit de liefde, door den onderdaan jegens zijne overheid gekoesterd, waar de herder bijna niets mag doen van hetgeen aan de schapen misvalt, — dat daar geen ander zij aan te stellen dan een, die door den glans der wetenschap, door heiligen levenswandel en door bevallige welsprekendheid de harten heeft veroverd van volk en geestelijkheid. Dezulken zijn onder de priesterschap der Hollandsche Zending niet moeilijk te vinden. Als zoodanig mag ik wel aanwijzen Adriaan van Outheusden en Joannes Wandelman (pastoors te Rotterdam en Amsterdam) en anderen, die ik nu twee jaar geleden in mijne brieven heb aanbevolen als versierd met de deugden, vereischt in een bisschop. Gelijken lof verdienen Joseph Cousebant en Petrus Codde 1); van wie de eerstgenoemde in het bisdom Haarlem mijne plaats op zulke wijze vervangt, dat hij door den luister der wetenschap, door den gloed der liefde, door bescheiden nederigheid en door oprechtheid van ziel aller vereering voor zich heeft gewonnen" (bl. 284—285).

Maar te lang reeds, veel te lang heb ik den lezer opgehouden, allicht hem vermoeid. En nog is de rijkdom der bronnen, door Dr. G. Brom ons geopend, ver van uitgeput. Daar kwelt, daar

---

1) De laatstgenoemde, die in 1688 Neercassel's opvolger werd in het vicariaat, heeft, als bekend is, aan de gunstige verwachting, helaas, niet beantwoord. Doch in Juli 1688 kon Theodor. de Cock, die later den gevallen Vicaris moest vervangen, van dezen nog getuigen, dat hij een geleerd en vroom priester was. „Mij schijnt hij — zoo luidt het verder — een man te zijn van rijp oordeel en groote voorzichtigheid, met bijzonder talent voor den kansel" (*Archief v. 't Aartsbisd.* XII, bl. 326)

stroomt een overvloed, die u verrast en bekoort en meesleept. De belangstellende lezer vervoege zich derwaarts, hij zal er gewis voldoening vinden. Uit echte bescheiden, voorgelegd aan de Prinsen der Kerk, leert hij den toestand dier tijden van naderbij kennen en ziet er het levend beeld geschetst van den Apost. Vicaris, een man „van natuur, zoowel innerlijk als uiterlijk, met de schitterendste gaven bedeeld, in zijn geloofsijver altoos onvermoeid en het vuur, dat hem bezielde, ook aan anderen meedeelende, als controversist en kanselredenaar gelijk geen zijner katholieke landen tijdgenooten gevierd" (bl. 173—174). Ook waar zijne pen, als hier, een dor verslag schreef, bracht zij eer aan haren meester. Wat zij gaf, was vloeiend en geestvol en zoo welgevormd, dat het den blik van de meesters in Latium niet behoefde te schromen. Ik houd mij overtuigd, dat hij, die het besproken boek heeft geopend, de lezing ten einde toe zal voortzetten en aan het slot zich met mij zal vereenigen, om vollen dank te betuigen aan Dr. Brom, die hier zoo veel belangrijks ons leverde voor de geschiedenis der kerk in ons vaderland. J. H. HOFMAN.

BIJDRAGEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET BISDOM VAN HAARLEM 1).

Het *Archief* en de *Bijdragen* zijn door een zoo broederlijken band van gezamenlijke werkzaamheid voor de kerkelijke geschiedenis van ons vaderland verbonden en hebben gedurende eene reeks van jaren zoo vreedzaam met elkander gewedijverd in rijkdom van inhoud, ieder op eigen terrein, dat eene bespreking van de eene periodieke uitgave als van zelf een woord uitlokt over de andere. Van ganscher harte en volkomen stemmen wij in met de welverdiende hulde, hierboven aan het *Archief* door een bevoegd beoordeelaar gebracht, en 't is ons persoonlijk een waar genoegen ons te vereenigen met de dankbetuiging aan Dr. G. Brom voor den kundigen ijver, waarmede hij te Rome in den onvergelijkelijken bronnenschat der Eeuwige Stad gezocht heeft, en ons uit het gevondene eene reeks van allerbelangrijkste documenten mededeelt, die een verrassend licht werpen juist

1) Uitgave van W. Kuppers te Haarlem.

over een tijdperk onzer kerkelijke geschiedenis, dat nog zooveel toelichting noodig heeft. Ook de laatstverschenen aflevering, op onzen omslag aangekondigd, brengt wederom goede vrucht daarvan ten algemeenen nutte 1). Daarom waardeerden wij het als een voorrecht, dat wij bovenstaande bespreking van het *Archief* ter opneming in *De Katholiek* mochten ontvangen.

De herinnering werd er door herlevendigd, hoe reeds in den jaargang 1875 van dit tijdschrift het toen nog jeugdige *Archief* te zamen met de ongeveer een jaar oudere *Bijdragen* werden besproken in twee onmiddellijk achter elkander volgende artikelen 2) door twee, thans overledene, maar steeds dankbaar en eerbiedig herdachte medewerkers: Pastoor J. J. van der Horst en Dr. Th. Borret. Vooral het tweede en verreweg het uitvoerigste van deze artikelen, in 't welk Dr. Borret, onvergetelijker gedachtenis, naar aanleiding van J. Habets' *Geschiedenis van het tegenwoordig Bisdom Roermond* enz. (eerste deel), onze vaderlandsche *Kerkgeschiedenis* in 't algemeen behandelde, op eene wijze, zooals hij dat alleen doen kon 3), zal nog in veler herinnering zijn. Dat goede voorbeeld sloot, meenden wij, voor *De Katholiek* de verplichting in om ook thans, al moest zulk een voorganger ons anders ongetwijfeld huiverig maken, het *Archief* en de *Bijdragen* niet van elkander te scheiden in een tweede waardeerende bespreking, terwijl we de dankbare verwelkoming van Pastoor Habets' overrijke tweede deel, volgens ontvangen toezegging, aan een meer bevoegde hand mogen overlaten.

Maar, zal iemand ons te gemoet voeren, meent ge dan waarlijk die mindere bevoegdheid te kunnen verantwoorden bij het beoordeelen van twee zoo hoog verdienstelijke en zoo uitstekend geredigeerde verzamelingen als het *Archief* en de *Bijdragen*? — Geenszins; van eene beoordeeling zal hier geen sprake zijn. Alleen wenschen wij als belangstellend lezer van beide hooggeschatte

---

1) Bovendien hebben wij met veel belangstelling vernomen, dat weldra van dezelfde hand een *Bullarium Trajectense* (uit te geven door het Utrechtsch Historisch Genootschap bij M. Nijhoff te 's Gravenhage) mag te gemoet worden gezien.

2) *De Katholiek*, Dl. LXVIII, bl. 333 vv. en bl. 340 vv.

3) Nog onlangs kenmerkte de bekende historicus H. J. Allard, bij de bespreking van het thans verschenen tweede deel der aangehaalde *Geschiedenis*, dit opstel van Dr. Borret als „een magistraal artikel, gelijk hij alleen in staat was dat te schrijven" (*Studiën*, Dl. XXXVI, bl. 91).

uitgaven, broederlijk met elkander vereend, een plicht van erkentlijkheid te vervullen, wanneer wij ze ook vereenigd houden in de meest oprechte waardeering van beider gezamenlijken arbeid, die voor de kerkgeschiedenis van ons vaderland gedurende eene reeks van jaren de beste vruchten heeft afgeworpen. Daarom stellen wij er evenveel prijs op onze volkomen instemming te betuigen met het woord van onzen verdienstelijken inzender J. H. Hofman omtrent het *Archief*, als er van onzen kant een woord van waardeering bij te voegen voor de *Bijdragen*. Daarbij komt nog, dat bijzondere omstandigheden — waarover straks — ons reeds geruimen tijd eene aansporing waren, die zich telkens krachtiger en niet zonder eenig zelfverwijt deed gevoelen, om de *Bijdragen* op nieuw in dit tijdschrift te bespreken en, zoo al niet naar verdienste dan toch naar best vermogen, aan te bevelen in de belangstellende ondersteuning onzer lezers.

„Het zou nutteloos zijn — zeggen wij met nog evenveel recht als zooveel jaren geleden de recensent van 1875 — het zou nutteloos zijn te willen onderzoeken, wie van beiden [het *Archief* of de *Bijdragen*] de meeste verdiensten heeft, daar beiden met evenveel ernst en ijver en bekwaamheid naar het gestelde doel streven". Maar dit durven wij, met instemming zeker van alle lezers, thans getuigen, dat aan de goede verwachting, die Dr. Borret omtrent beiden koesterde ten volle is beantwoord: „Onwaardeerbare diensten zal deze onderneming, waaraan de medewerking van niet weinige in onze geschiedenis ervaren mannen is verzekerd, aan onze kerkelijke historiographie bewijzen". Inderdaad „onwaardeerbare diensten" hebben de reeksen van beider jaargangen voortdurend bewezen, en wel in die mate, dat het, zooals de ZEerw. Heer J. H. Hofman hierboven zeide, niet aangaat in een kort bestek daarvan een volledige optelling te geven. Dit geldt van het *Archief* en van de *Bijdragen* gelijkerwijze.

Heeft Dr. Borret in 1875 geestigen lof, dien hij meesterlijk wist te schakeeren, toegebracht aan het „keurige, van biographische nieuwigheden overvloeiende opstel" van den toenmaligen secretaris J. J. Graaf over Meester Jan Albert Ban, den Haarlemschen kanunnik en aartspriester; aan het „nog belangrijker biographisch opstel" van den Hoogeerw. kanunnik J. F. Vregt, de „uitmuntende verhandeling over het Apost.-Vicarisschap van Joannes van Bijlevelt"; aan de „merkwaardige extracten" uit het tot dusver onuitgegeven *Liber Capituli Harlemensis* (laatstgenoemde

waardeerende vermelding gekruid met een kleine ondeugendheid, die niet onbeantwoord is gebleven); aan „de steeds toenemende belangrijkheid" van den inhoud 1) — thans zouden wij onze lezers door een al te langdradige optelling vermoeien, wilden wij met eenige volledigheid van het wetenswaardige en belangrijke melding maken.

Een paar herinneringen slechts. Het tafereel van J. v. Bijlevelt's Apost.-Vicarisschap, een onder vele opzichten zoo bedroevend en toch ook weder zoo bemoedigend tijdperk onzer kerkelijke geschiedenis, is in een tiental opstellen voltooid (Dl. I—V) op eene wijze, die ongetwijfeld beantwoord heeft aan de „gespannen belangstelling", waarmede het vervolg in 1875 werd te gemoet gezien. Wij hebben deze zoo menigmaal reeds aangehaalde studie nog nooit ergens vermeld gezien, zonder dat aan de aanhaling eenige woorden van erkentelijke hulde waren toegevoegd, een duidelijk bewijs, hoe hoog zij in aller schatting staat aangeschreven. Zij ontving later van dezelfde bekwame hand nog eenige aanvullingen, o. a. door mededeelingen *Over de Katechismussen vroeger op de Hollandsche Missie in gebruik* (Dl. VI), door eene rectificatie der berichten omtrent de *Onderhandelingen tusschen het Oud-Kapittel van Haarlem en den Nuntius Spinelli in* 1726 (Dl. VII) enz. De volgende jaargangen brachten ons bovendien twee nieuwe studiën van den Hoogeerw. Schrijver, die minder dikwerf aangehaald worden maar geenszins minder te waardeeren zijn: *De vroegere Collegiën of Seminarien tot opleiding van Geestelijken voor de Hollandsche Missie* (Dl. VIII, in vijf afdeelingen) en: *De Kerkelijke Goederen en de Staatsregeling van* 1798 (Dl. XII en XIII, in vijf afdeelingen en vier onderafdeelingen); waarbij

---

1) Ten bewijze werden in een noot aangevoerd: „het door historische critiek uitmuntende opstel over het klooster Mariënhoven te Warmond; de belangrijke aanteekeningen over de Leidsche pastoors gedurende een tijdvak van drie eeuwen; de historische bijzonderheden over onderscheidene parochiën; het opstel over de Reliquiën van St. Jeroen en St Adalbert; de boeiend geschreven levensberichten van Bekeerlingen onder de Geestelijken in 't Haarlemsche Bisdom; en niet het minst de merkwaardige extracten uit de Akten van het Haarlemsche Kapittel, alsmede de voor de statistiek onmisbare naamlijst van pastoors en parochie-priesters in de Haarlemsche diocese te beginnen met 1238 enz." (T. a. p. bl. 342).

nog eene doorloopende mededeeling van belangrijke *Oorkonden uit het Archief van het Bisdom* (Dl. X en volgende) telkens nieuwe belangstelling wekte.

Deken J J. Graaf, hier zeker op de tweede plaats voor alle anderen te noemen, heeft het voorrecht gehad zijn grondig opstel over *De Reliquiën van S. Jeroen en S. Adalbert* (Dl. II) op de eervolste wijze bekroond te zien door het officieele *documentum authenticitatis*, waarmede Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid de Bisschop van Haarlem Mgr. C. J. M. Bottemanne de aldaar besproken reliquieën gerecognosceerd en hare openbare vereering toegestaan heeft; en bij het canonieke onderzoek, dat aan die daad van piëteit jegens twee groote vaderlandsche Heiligen voorafging, was eene samenvatting van dit voor jaren geschreven opstel voldoende om de overtuiging te vestigen, dat aan de scherpzinnige bewijsvoering niets ontbrak en niets toe te voegen was. De uitvoerige *Plaatsbeschrijving der S. Bavo-kerk te Haarlem* (Dl. IV) is van verschillende zijden als eene hoogst zorgvuldige bronnenstudie, een ware aanwinst voor onze kennis van de majestueuse kathedraal aan het Spaarne gewaardeerd en begroet. De uitgave van de reeds vermelde *Acta Capituli Harlemensis* werd in de opeenvolgende deelen geregeld voortgezet naar het eenmaal ontworpen plan. En in de laatstverschenen aflevering (Dl. XVII) hebben we met de levendigste belangstelling het begin zien verschijnen van een opstel, getiteld: *Uit de levens der „Maechden van den Hoeck" te Haarlem*, dat een waren schat van intieme bijzonderheden over den donkersten tijd onzer Haarlemsche kerkgeschiedenis mededeelt en voor het vervolg nog toezegt. Reeds vroeger was door Deken Graaf het een en ander uit deze rijke bron openbaar gemaakt, gedeeltelijk in dit tijdschrift (Dl. LXI, bl. 284 vv.), gedeeltelijk in het tiende deel der *Bijdragen* (bl. 295 vv.). Maar thans zijn de „drie quartijntjes handschrift", die, „voor meer dan 200 jaren met zorg geschreven", tot de rijke boekerij van het Seminarie te Warmond behooren, in hun geheel aan een nauwkeurig en alomvattend onderzoek onderworpen. Hoeveel wetenswaardigs de vrucht van dat onderzoek ons aanbiedt en toezegt, blijkt het best uit hetgeen de schrijver zelf ons aangaande zijne methode mededeelt: „Om van „al hetgeen de drie quartijntjes wetenswaardigs bevatten eene „eenigszins ordelijke mededeeling mogelijk te maken, ben ik met „de pen in de hand de drie deeltjes gaan doorloopen; en zoo

„hebben zich de historische bijzonderheden gemakkelijk laten rang-
„schikken in drie groepen: 1° die van de bijzondere geschiedenis
„van den Hoek en de „vergaderinghen der maechden", 2° die van
„het godsdienstig en ascetisch leven, 3° die van vaderlandsche
„kerkgeschiedenis in het algemeen. De eerste groep splitst zich in:
„eigenlijke geschiedenis van de Statie en van de vergaderingen in
„ „den Hoeck", met inrichting en lotgevallen, vaers- en moeders-
„oversten, dagelijksche levenswijs, geldelijk vermogen, kleeding enz.
„der maagden, en het Maagdenhuis; de tweede groep brengt be-
„langrijke bijzonderheden over de geestelijke „beleiding", welke
„de Eerw. Overste jegens de maagden uitoefende, het eigenlijke
„ascetische leven, bijzondere deugden of gaven der maagden, vrome
„oefeningen, vrome spreuken, vasten, boete- en liefdewerken; de
„derde groep eindelijk kan verdeeld worden in de volgende onder-
„werpen: reformatie en „trubbele tijt", oude kloosters en kerken,
„latere staties, geestelijken, katholieke familien, kerkelijke liturgie
„en kunst, zeden en godsdienst algemeen". Met één oogslag ziet hier ieder, welk een rijke bron in deze studie aan het licht wordt gebracht. En hoezeer het eerste gedeelte — dat om goede redenen de derde groep, en wel den „*trubbelen tijt*" der Reformatie, voor de andere groepen behandelt — aan de hooggespannen verwachting heeft voldaan, is genoegzaam gebleken uit de bespreking, die de Warmondsche professor der kerkgeschiedenis, Dr. A. H. L. Hensen, daaraan gewijd heeft in het dagblad *De Tijd*. Onnoodig te zeggen, dat wij ons bij die zaakkundige waardeering van ganscher harte aansluiten.

Naast de twee genoemde schrijvers, de steunpilaren der geheele uitgave, hebben tal van andere, te veel om ieder afzonderlijk te noemen, gewedijverd in het aanbrengen van bouwstoffen en in eene meer of minder volledige ordening daarvan tot onderdeelen eener *Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, die nog lang niet in staat van wijzen is, maar alleen door zulk eene samenwerking voor de toekomst kan voorbereid worden.

De Heer C. J. Gonnet, die ons een blik vergunde in het katholieke leven van het voorgeslacht door zijn uitvoerige verhandeling over de *Nederlandsche Bedevaarten in het algemeen en die naar Jerusalem in het bijzonder* (Dl. XI), toegelicht door het aanschouwelijke en dikwerf zoo verrassend naïeve reisverhaal van Meester Arent Willemsz. ten jare 1525, is nog onvermoeid bezig aan de mededeeling der onuitgegeven oorkonden, betreffende *Het*

Zijlklooster te Haarlem (Dl. XVI). In de laatste aflevering waren die oorkonden reeds tot het respectabele cijfer 212 aangegroeid: zeker geen uitspanningslectuur voor een „*Muszestunde*", maar waarvan het gewicht voor den historicus niet kan miskend worden. Met recht wordt deze geleerde archivaris om genoemde en nog tal van andere belangrijke inzendingen door de redactie der *Bijdragen* een „hoogst verdienstelijk medewerker" genoemd.

De „belangrijke aanteekeningen over de Leidsche pastoors gedurende een tijdvak van drie eeuwen" en de „historische bijzonderheden over onderscheidene parochien", die in 1875 met lof vermeld werden, zijn niet alleen in elken jaargang voortgezet en uitgebreid, maar er zijn ook meerdere min of meer volledige monographieen van afzonderlijke parochien, ieder als zelfstandig geheel, in 't licht gegeven: herinneren wij slechts aan *De Parochie van den H. Laurentius te Weesp.* (Dl. II, III, V, VI, VIII), *De Parochie Overveen* (Dl. II en III), *De Parochie van de HH. Petrus en Paulus te Leidschendam* (Dl. III), *De Parochie Diemen* (Dl. IV), *Vier Parochien in de middeleeuwen* (Dl. IV, V, VI, VII, IX), *De R. K. Gemeente Zijpe* (Dl. V), *De Parochie van Maasland-ambacht en Maasland* (Dl. VI en VII), *De Kerken en Parochien op Walcheren* (Dl. VI, VII, VIII), *Uitgeest* (Dl. VIII), *De Parochie Voorburg* (Dl. IX), *De Parochie Nieuwkoop* (Dl. XII), de inderdaad keurige monographie over *Limmen* (Dl. XIII en XIV), de beschrijving der werkzaamheid van *De Dominicanen te Haarlem* (Dl. XV)... wij vragen verschooning, dat we er waarschijnlijk over het hoofd zien.

Bovendien vindt men een schat van fragmentarische bijzonderheden over parochiën, heilige plaatsen, personen, tijden en toestanden, tal van afgeschreven oorkonden en bescheiden, belangrijke naamlijsten en nog tallooze andere wetenswaardige sprokkelingen in de zeventien deelen verspreid: A. van Lommel, C. J. Giudici, in de laatste jaargangen Bernard J. M. de Bont, nog vele anderen hebben om strijd het „zoekt en gij zult vinden" in toepassing gebracht en vele losse of gedeeltelijk reeds saamverbonden bouwsteenen in de *Bijdragen*, als het bouwmagazijn voor de toekomst, nagenoeg pasklaar ter neder gelegd.

In één woord de tot dusver verschenen deelen der *Bijdragen* zijn door de goede zorg van de redactie en door de medewerking van velen tot een zeer kostbare en thans reeds onmisbare bron gemaakt voor de kerkelijke geschiedenis van ons vaderland, en de bruikbaarheid daarvan wordt niet weinig verhoogd door de

ondankbare en toch zoo nuttige en noodzakelijke moeite, die de ZEerw. Rectoren van St. Jacobs-Godshuis te Haarlem voortdurend aan de *Alphabetische Registers* besteed hebben 1). Algemeen worden de *Bijdragen* dan ook, te zamen met het *Archief*, als een onmisbare bron erkend en gewaardeerd door ieder, die belang stelt in de geschiedenis van ons katholieke voorgeslacht 2); telkens en telkens vindt men ze overal in historische studien aangehaald; menigmalen worden de exemplaren — bij ondervinding kan ik het getuigen — door niet-inteekenaren, die een of andere geschiedkundige bijzonderheid te onderzoeken hebben, in bruikleen geno-

---

1) Eene samenvoeging van de afzonderlijke registers tot een algemeen *Alphabetisch Register* b.v. over een twintigtal deelen — het zestiende en zeventiende zijn thans in bewerking — zou in gunstige omstandigheden, naar wij vertrouwen, mogen te gemoet gezien worden. En aan het verzoek daartoe, onder de aangeduide voorwaarde, zouden wij nog het volgende willen toevoegen: wanneer, zooals thans, twee deelen te gelijk in omwisselende afleveringen verschijnen — een zeer goed gemotiveerde en te waardeeren maatregel — zou het, geloof ik, een tegemoetkoming voor velen zijn, wanneer telkens op den omslag van ieder dezer afleveringen aan de eenmaal aangekondigde regeling herinnerd werd: er zijn nu eenmaal zeer vele vergeetachtige menschen, die in een tijdsverloop van een paar jaren zulk eene herinnering noodig hebben, om met hun afleveringen niet in de war te geraken.

2) Dit geldt niet enkel van katholieken: ten bewijs daarvan de volgende aanhaling, ontleend aan het *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis,* onder redactie van J. G. R. Acquoy en H. C. Rogge, dat elke kerkhistorische uitgave in ons vaderland steeds met de loffelijkste onpartijdigheid vermeldt. Daar lezen wij in de laatstverschenen aflevering (Dl. III, Afl. 4, bl. 427): „Tot voor weinige jaren was de geschiedenis van de Roomsch-Katholieken in de Nederlanden, sedert het einde der 16e eeuw, zoo goed als onbekend.... Sedert de uitgave van het *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* en van de *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* is over deze bladzijden der Nederlandsche kerkgeschiedenis meer en meer licht opgegaan, en wij verblijden ons in de volharding, waarmede onze Roomsch-Katholieke landgenooten zich beijveren openbaar te maken wat tot hiertoe in bibliotheken en archieven verborgen was. Eerst wanneer een genoegzame voorraad van bouwstoffen is bijeengebracht, zal het mogelijk zijn eene geschiedenis van de Katholieke Kerk na de Hervorming te schrijven".

men; „wellicht staat er iets van in de *Bijdragen*" is voor zeer velen een toevlucht en een uitkomst in den nood geweest; niemand eindelijk is er, die niet volgaarne erkent, dat de *Bijdragen* gedurende eene reeks van jaren ten volle hebben gegeven wat zij bij den aanvang beloofden en werkelijk onschatbaren dienst hebben bewezen.

Daarbij komt nog, dat de redactie van de *Bijdragen* ook voor het vervolg de beste vooruitzichten van haren kant heeft geopend. Nog onlangs, in den loop van het vorig jaar, gaf een rondgaande brief, aan de geestelijken van het bisdom van Haarlem gezonden en door „de redactie" onderteekend, de verzekering: „Belangrijke „oorkonden, aktestukken en verdere bronnen: ze zijn in het bis„schoppelijk archief en elders nog in overvloed aanwezig. Bewerkte „stukken, opstellen en studiën: ze zijn in den laatsten tijd wel met „minder snelle vaart dan vroeger komen toevloeien; doch hierin „mag verbetering worden verwacht. Op dit oogenblik toch zijn „o. a. uitgebreide opstellen in bewerking, over de geschiedenis van „het *Oud-Kapittel van Haarlem*, over de bijzonder merkwaardige „*Levens der maechden van den Hoeck* te Haarlem, 1583—1659". En zooals wij zeiden, is deze toezegging reeds gedeeltelijk en op voortreffelijke wijze door het eerste stuk van laatstgenoemde studie ten uitvoer gebracht.

Er zou ons alzoo, naar allen schijn, niets anders moeten overblijven dan een oprechte en ruimverschuldigde dankbetuiging voor het verledene, een vruchtbaren arbeid van meer dan achttien jaren, te besluiten met den van zelf daaruit voortvloeienden wensch, dat de *Bijdragen* nog een reeks van toekomstige jaren den goed begonnen maar lang niet voltooiden arbeid mogen voortzetten en vervolledigen. En toch, hoe gaarne wij de verschuldigde dankbetuiging brengen, den wensch, die van zelf daaruit moest voortvloeien, durven we bijna niet uitdrukken. In de gegeven omstandigheden zou zulk een wensch een al te sterke, bijna ironische, tegenstelling vormen met de werkelijkheid. Want — laten wij het zonder eenige omwegen zeggen — het voortbestaan zelf van de *Bijdragen* loopt gevaar, eenvoudig door gebrek ..... aan inteekenaren! — Onmogelijk, meent ge? — Gaarne wenschte ik met u in te stemmen, maar in den bovenvermelden rondgaanden brief van de redactie staat het, dunkt mij, niet alleen tusschen de regels maar met duidelijke woorden te lezen. Onder de „middelen van bestaan" worden daar natuurlijk ook de inteekenaren besproken, en wij lezen:

„En nu is, helaas! het „aliquid humanum", aan wat al te velen „onder hen overkomen, aan sommigen zelfs ook nog in eene andere „beteekenis dan de Ciceroniaansche van „sterven". En, gelijk het „gaat, de gedunde rijen zijn niet zoo aanstonds weer aangevuld". Als wij deze geestig gestileerde volzinnen van hun klassiek euphemisme ontdoen, dan staat er in goed rond Hollandsch te lezen, dat de inteekenaren niet alleen door sterfgevallen maar ook door het opzeggen van inteekeningen verminderd zijn, en dat er geen nieuwe aanwinst is geweest, die tegen deze verliezen kan opwegen. Daaraan wordt eene uitnoodiging vastgeknoopt om de leemten, die „door overlijden of anderszins" ontstaan zijn, aan te vullen, en deze uitnoodiging ontvangt bescheiden maar toch krachtigen aandrang van de verzekering, „dat een voldoend aantal nieuwe inteekenaren volstrekt noodzakelijk is". Dit laat, dunkt mij, aan duidelijkheid niet te wenschen over, en juist deze omstandigheid is ons, zooals wij in den aanvang van dit opstel zeiden, sedert het ontvangen van dezen brief eene aansporing geweest om de *Bijdragen* op nieuw in dit tijdschrift te bespreken.

Wij zijn overtuigd, dat een eenvoudige uiteenzetting van dezen toestand voldoende zal zijn om er verbetering in te brengen. Immers het geldt hier niet alleen de *Bijdragen*, maar ook de eer en den goeden naam onzer katholieke wetenschap. Eeuwen lang hebben wij, katholieken, ons op den voorvaderlijken bodem schuil moeten houden, blijde, wanneer het ons als vergrijp tegen 's lands plakkaten met oogluiking vergund was ten minste de Heilige Geheimen in schuilkerken te vieren, zonder door den schout en zijn dienaren te worden overvallen en gebrandschat. Maar thans, nu wij sedert jaren onder het zegenrijk bestuur van een nationaal vorstenhuis — nationaal, niet alleen voor drie vijfden, maar voor het geheel der landskinderen — vrijheid en gelijke rechten herwonnen hebben, kan het niet ontkend worden, dat onze katholieke wetenschap eene taak en een wezenlijke plicht te vervullen heeft, niet enkel meer in eigen kring, maar wel degelijk ook in het openbaar. Wellicht echter is het eene nawerking van den vroegeren toestand, dat het algemeene bewustzijn daarvan nog wat zwak schijnt voor de tegenwoordige omstandigheden, en dat pogingen, in dien geest aangewend, bij ons publiek niet altoos zooveel daadwerkelijke ondersteuning vinden als zij verdienen en voor haar welslagen ook behoeven. Met alle reden zegt de boven aangehaalde brief: „Het is waar, niet alles, wat in de *Bijdragen* wordt

„aan het licht gebracht, kan voor allen gelijkelijk van belang zijn. „Toch is het een waarlijk katholiek belang, dat onze kerkelijke „historie met eere voor den dag kunne treden". Niemand onzer zal dit ontkennen. Al te lang hebben wij onze eigen voorvaderlijke kerkgeschiedenis *ex professo* door protestanten zien behandelen en mishandelen. Want wat daarvan wordt, zelfs bij zoo doorkundige en welgezinde geleerden als b. v. Prof. W. Moll en Aem. W. Wijbrands, kan men het best nalezen in de alom bekende artikelen, die Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid Mgr. C. J. M. Bottemanne als Deken van Soeterwoude en als President van Warmond in dit tijdschrift heeft geplaatst over de *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming* van den een en over de Wittewierumsche monographie van den ander 1). En sedert wij in zooveel gunstiger toestand van openbaar leven verkeeren dan vroeger, kunnen wij ons niet meer bepalen tot het afweren van aanvallen, maar moeten we ook ongetwijfeld zelf de hand aan het werk slaan om op het voorvaderlijk erf onzer kerkhistorie de plaats in te nemen, die ons toekomt en die wij met eere hebben te handhaven.

Daartoe hebben de Haarlemsche *Bijdragen* met het Utrechtsche *Archief* als periodieke uitgaven eene reeks van jaren zeer vruchtbaar samengewerkt. Beide uitgaven mogen daarom op algemeene waardeering en ondersteuning aanspraak maken. En het zal ons recht aangenaam zijn, wanneer wij, vooral in de gegeven omstandigheden, door eene bespreking en aanbeveling naar best vermogen iets daartoe kunnen bijdragen.

---

1) *De Katholiek*, Dl. LXIX en LXX (I—VI) en *De Katholiek* Dl. LXXXIII. Het zou ons niet voegen en ook overbodig zijn hier iets tot lof van deze artikelen bij te willen voegen. Maar de volgende aanhaling uit een onlangs verschenen studie willen we onzen lezers toch niet onthouden: „De vervolgartikelen in het 69e en 70e deel van *De Katholiek*, aan Moll's Kerkgeschiedenis gewijd, maken een der schoonste en degelijkste, een der meest leerrijke, meest objectieve en kalme boekbeoordeelingen uit, welke ik ooit gelezen heb. De hooggewaardeerde maar daarom niet gespaarde noch gevleide hoogleeraar Moll heeft er veel uit kunnen leeren. Van nog grooter nut kan de lezing wezen voor leergierige en welmeenende protestantsche geschiedschrijvers, die, met den besten wil van de wereld, zich zoo weinig thuis gevoelen in een vóór-reformatorisch tijdperk". Aldus P. H. J. Allard in de *Studien*, Dl. XXXVI, bl. 145.

Des te aantrekkelijker was dit goede doel voor ons, omdat wij daardoor tevens de gelegenheid vinden om het katholieke belang, dat hierbij betrokken is, ook onder een algemeen oogpunt aan de welwillende behartiging onzer lezers aan te bevelen. Immers, zooals wij reeds zeiden, de gunstig veranderde toestand van ons openbaar leven maakt een krachtiger optreden van onze katholieke wetenschap, in het openbaar, tot een eisch des tijds en eene eerezaak voor ons. Maar dit kan niet geschieden zonder samenwerking en zonder ondersteuning, ook materieele, van hetgeen in dien geest, onder goedkeuring en leiding van ons Hoogwaardig Episcopaat, wordt verricht. Het zij ons vergund dit met eenige vrijmoedigheid te bespreken, verschooning vragend voor de aanmatiging, die er misschien in ligt opgesloten. Samenwerking is noodig om iets goeds voor den dag te brengen, om het goede maar nog gebrekkige te verbeteren, om de aanwezige krachten door het „*emolumentum societatis suae*" — het voordeel van hun onderling verbond — te versterken. Ondersteuning kan niet ontbeerd worden, wil de goede kern tot wasdom en bloei komen. Ongetwijfeld wordt er zeer veel door ons, katholieken, gedaan tot bevordering der wetenschap in eigen kring, vooral met het practisch doel van opvoeding en onderwijs. Dit moet luide en dankbaar erkend worden. Met groote toewijding van zeer velen wordt in dien kring de wetenschap beoefend en zegenrijk vruchtbaar gemaakt. Geenszins ook schroomt die katholieke wetenschap in het openbaar op te treden. Maar zouden we niet mogen zeggen, dat, althans bij een gedeelte van ons publiek, de pogingen, om haar met eere en goed gevolg in het licht der openbaarheid te brengen, nog te veel aangemerkt worden als een weeldeartikel of eene soort van particuliere liefhebberij, dat zij althans niet die mate van belangstelling en ondersteuning vinden, welke zou mogen afgeleid worden uit de roemwaardige onbekrompenheid, waarmede andere katholieke belangen worden ter hand genomen en bevorderd? Vele van die belangen, ongetwijfeld, zijn van hooger orde en van meer gewicht, vele ook aantrekkelijker van aard. Maar valt toch eene vergelijking, *servatis servandis*, niet wat al te ongunstig uit? Zou er niet eenige grond zijn tot de aansporing, als eisch des tijds, om het eene te doen en het andere niet achter te laten?

Nemen we nu b. v. de geschiedenis van onze wetenschappelijke tijdschriften; niet alleen van de *Bijdragen*, maar in 't algemeen,

ook van *De Katholiek*. — Oho! hoor ik mij toeroepen, daar hebben we de *cauda* eindelijk voor den dag: een preek voor eigen parochie! — Neen maar, waarde lezer, een oogenblikje: een preek wordt het in geen geval; maar wat is er tegen, nu wij eenmaal aan dit onderwerp zijn, het een en ander goedsmoeds en openhartig — we zijn hier zoo goed als onder ons — te bespreken. *De Katholiek* bestaat welhaast, zooals zekere heer W. C. F. reeds in het dagblad *De Tijd* ter sprake bracht, vijftig jaar als een *Godsdienstig, geschied- en letterkundig maandschrift*. Als secretaris heb ik in den laatsten tijd nog al eens gesnuffeld in de stukken, notulen en lijsten, die ons kleine — ongelukkig niet geheel volledige — archief uitmaken. Dat is voor een secretaris altoos leerzaam, ook om zich de gelijkmoedigheid eigen te maken, die voor zulk eene taak, hoe dan ook vervuld, steeds gevorderd wordt. Maar tevens verkrijgt iemand daardoor een overzicht van het getal inteekenaren en van den toestand, die daarmede samenhangt, gedurende die reeks van jaren. Voor mededeelingen zijn die bevindingen van zelf weinig geschikt. Maar zonder al te groote onbescheidenheid mag ik toch wel zeggen, dat de totaal-indruk van die reeks mij het meest herinnerde aan den welbekenden Nijl-droom van wijlen den Egyptischen Pharao, die door Joseph moest verklaard worden. Zulk eene verklaring is hier niet noodig, omdat het visioen niet profetisch is, gelukkig, maar retrospectief. En het mank gaan van iedere vergelijking komt hier ook goed uit, aangezien de partijen geenszins even sterk in getal zijn, maar de magere individuen verreweg de overhand hebben en zich in den regel ook de moeite van het verslinden konden besparen om de afdoende reden, dat er niet *de quoi* was. Almede een schraal visioen zulk een halve eeuw! En in den laatsten tijd, waarom zou ik het verzwijgen, is het er bij lange niet beter op geworden. Zou dit aan den inhoud te wijten zijn? Het oordeel daaromtrent moet ik aan den lezer overlaten. Maar er staat toch, zou ik zeggen, in die jaargangen nog al het een en ander in, alhoewel van zelf in een lange reeks iedere jaargang afzonderlijk niet op één en dezelfde hoogte blijft. In alle geval echter zou ik in bedenking willen geven, of het onttrekken van ondersteuning als geneesmiddel — zullen wij het homoëopatisch of allopatisch noemen? — het meest wenschelijke is voor een tijdschrift, dat altoos voor aller medewerking op godsdienstig, geschiedkundig en letterkundig gebied heeft opengestaan. Bovendien, eene vergelijking der cijfers maakt

't voor mij zeer waarschijnlijk, dat zij niet in zulk een nauw verband met den inhoud staan, als uit deze veronderstelling moest volgen. En met evidentie zou ik er uit kunnen bewijzen, dat meer dan één met recht hooggeroemd schrijver uit het geslacht, dat ons onmiddellijk voorafging, veel meer lofsprekers heeft gehad na zijn dood dan lezers bij zijn leven. Dit feit is zelfs zoo sprekend, dat het een minder hoogen dunk doet opvatten van posthume lofprijzing aan deze zijde van het graf, wanneer eenmaal de betrokken personen zelve aan de overzijde zijn aangekomen.

Maar, scherts ter zijde, zouden de ervaringen van anderen zoo heel veel gunstiger zijn? Het zal mij groot genoegen doen, dit te vernemen. Maar ik meen reden te hebben voor niet al te hoog gespannen verwachting. In de *Dietsche Warande* heeft onze met recht hoogvereerde J. A. Alberdingk Thijm jaren lang al den rijkdom van zijn vernuft nedergelegd, en wat dit tijdschrift gedaan heeft om onze katholieke kunst uit den doodslaap op te wekken kan niet gemakkelijk overschat worden. Maar heeft het zich in ruime ondersteuning van inteekenaren uit de onzen mogen verheugen? Den meester zelf heb ik daarvan wel eens in anderen geest hooren gewagen en moet, om eerlijk te zijn, erkennen, dat ik toen zelf in gebreke was. Zeker is het ook, dat de *Dietsche Warande* aanstonds na den dood van den hoofdredacteur het „mildere zuiden opzocht" en aldaar onder de leiding van Dr. Prof. Paul Alberdingk Thijm een belangrijke aanwinst van medearbeiders en lezers heeft gevonden, die, wij wenschen het van harte, nog steeds in aantal mogen toenemen. Met deze overgeplante, maar toch zoowel in Noord- als Zuid-Nederlandsche bloemen en vruchten bloeiende *Dietsche Warande* heeft zich onlangs *De Wetenschappelijke Nederlander*, welke reeds met *De Wachter* saamverbonden was, tot één tijdschrift vereenigd. Zulk eene aansluiting kunnen wij niet anders dan goedkeuren; over het algemeen zijn onze krachten te veel versnipperd; het is, dunkt ons, mede een gevolg van den vroegeren ongunstigen toestand, dat wij te gewoon zijn geraakt als *franc-tireur* voor het dierbaarste en hoogste te strijden, ieder op eigen gelegenheid en met eigen middelen zonder veel aaneensluiting, die toen niet wel mogelijk was. Samentrekking van verdeelde krachten onder de leuze: *unitis viribus fortior* 1) — versterking door vereeniging — mag daarom

1) Deze leuze wordt als wensch van *De Wetenschappelijke Nederlander*

in de tegenwoordige omstandigheden met ingenomenheid worden begroet. Ook *De Katholiek* heeft in 1885 te zamen met *Onze Wachter* onder de leuze: „Sluit de gelederen! een gebiedende eisch van den toestand" 1) een *Nieuwe Reeks* geopend, en de vereenigde redactien deden daarbij een beroep „op den noodzakelijken steun én van medewerkers én van inteekenaren"; zij wenschten, dat het gezamenlijk tijdschrift een „vereenigingspunt voor verstrooide krachten" zou zijn, onder medewerking van allen, „die hun talent en kunde willen gebruiken om op wetenschappelijk en letterkundig gebied de katholieke beginselen met de eerlijke wapenen eener oprechte overtuiging te verdedigen en te handhaven" 2). Maar al mogen wij, onder dit opzicht, de vereeniging van *Dietsche Warande* en *Wetenschappelijke Nederlander* met ingenomenheid en goede wenschen begroeten, als wij in de kennisgeving daarvan door den uitgever, de firma C. L. van Langenhuysen (Jan F. M. Sterck), lezen: „Toch zoude men door deze omstandigheden opnieuw tot het besluit kunnen komen, dat, op den Nederlandsch-Katholieken bodem, de periodieke wetenschappelijke literatuur niet tieren wil", dan klinkt deze effen opmerking ons eenigszins anders dan een slot-fanfare te gemoet.

En *Onze Wachter* dan? Heeft dat tijdschrift niet gedurende eene reeks van jaren zelfstandig een eerste plaats in onze letterkunde ingenomen? Mocht het niet met recht bij zijne vereeniging met *De Katholiek* verklaren, dat in dien tijd „veel aangenaams, veel goeds genoten... ruime en warme waardeering gevonden" was? Ongetwijfeld, en niet licht zal ik vergeten, hoeveel in die jaargangen voor geest en hart te genieten is gegeven vooral door den dichter en schrijver, wiens meerderheid op letterkundig gebied door ons allen zoo gaarne wordt erkend. Maar dat neemt niet weg, dat het inleidend woord van Dr. Schaepman's *Nieuwe Gedichten* 3) aldus met „nog ééne mededeeling ten slotte" eindigt:

---

aangegeven door zijn hoofdredacteur, den ZEerw. Heer J. W. Brouwers, bij de bekendmaking der voltrokken vereeniging.

1) *Onze Wachter*, 1885, bl. 377.

2) Aanhalingen uit de in December 1885 rondgezonden kennisgeving der vereenigde redactiën.

3) Utrecht, Wed. J. R. van Rossum, 1889, bl. XIX.

„Het gedicht *Aan Onze Wachter* van *Desiderans* is een bij-
„drage van een zeer trouwen vriend. De aanleiding daartoe be-
„hoeft niet te worden beschreven. Men zal zich nog wel willen
„herinneren, hoe *Onze Wachter* nog al eens op ongeregelde tijden
„verscheen. Toen het tijdsverloop tusschen het reeds verschenen
„en nog niet verschenen nummer eens wat al te lang aanhield,
„ontving ik deze vriendelijke aanmaning. Zij had dit buitenge-
„wone, dat zij vriendelijk was en geestig. Wat bleef mij over dan
„uit dankbaarheid een antwoord te schrijven? — Als *Onze Wachter*
„voor één tiende aan bijdragen had mogen ontvangen, wat hij
„ontving aan vriendelijke en onvriendelijke aanmaningen tot ge-
„regelde verschijning, dan hadden zijn redacteurs reden tot groote
„dankbaarheid gevoeld. Nu hadden zij overvloed van goeden raad,
„terwijl de goede raadgevers in het bewustzijn van hun welvol-
„brachten plicht zich luide konden ergeren over de weêrgalooze
„nalatigheid der redacteurs". Iemand moet noodwendig aan eene redactie debet zijn, om dit slotzinnetje in zijn vollen fleur te genieten, maar als epiloog van een tijdschrift, dat zoo hoog heeft gestaan in onze letteren, is het toch mede aan den schralen kant, en een warme dankbetuiging zullen niet velen, meen ik, er in gelezen hebben.

Van deze misschien al te lange reden is de korte zin, dat er naar onze overtuiging wel aanleiding is om bij ons allen — mijzelven zonder ik daarvan niet uit — aan te dringen op onderlinge samenwerking en ondersteuning, ten einde in onze vaderlandsche wetenschap en letteren openlijk de plaats te bekleeden, die in overeenstemming is met ons herwonnen gelijk recht en onze gunstig veranderde omstandigheden. Geenszins is dit eene opwekking om elkander te gaan ophemelen; integendeel, zoowel in het ophemelen als *casu quo* in het afbreken van elkander — naar ieders opvatting en temperament — worden gemakkelijk genoeg wat al te groote woorden gebruikt. Maar het komt hier op daden aan, waartoe zeer velen van ons, hetzij door medewerking hetzij door ondersteuning, in staat zijn, wanneer slechts de overtuiging gevestigd is, dat het hier geen bijzondere belangen geldt maar een algemeen katholiek belang.

Ziet ge wel, dat de parochie-preek al mooi op weg is? — fluistert een spotvogel mij toe. Neen, dat is werkelijk toch de bedoeling niet. Wij hebben hier niet voornamelijk *De Katholiek* in 't oog. Zelfs kunnen wij ten stelligste verzekeren, dat het ons aangenaam

zou zijn, wanneer het honderdste deel van dit tijdschrift met een fraai vignet kon besloten worden: *finis coronat opus*: het einde bekroont het werk. Maar dan moest het zeker zijn, dat de nedergelegde taak aanstonds door anderen zooveel te krachtiger zou opgevat worden; dan moest er goede verwachting zijn, dat de opengevallen plaats geen verlaten erf zou worden, maar een bodem voor nieuwen en krachtiger bloei. Wie zulk eene verwachting meent te kunnen koesteren zou verkeerd doen met *De Katholiek* nog langer te steunen. Wat geen levenskracht meer heeft en slechts in den weg staat moet niet op kunstmatige wijze in het leven gehouden worden. Op den duur baat het toch niet. Daartoe willen we volstrekt niet aansporen. Nog veel minder zouden wij persoonlijke bedoelingen met de vlag van een algemeen katholiek belang willen dekken en er zoo reclame voor maken. Zelfs den schijn daarvan willen we niet dragen. Daarom zouden wij deze zaak met het oog op dit tijdschrift niet eens besproken hebben en ons vergenoegen met de algemeene verzekering, dat wij voor ons het allerliefst zouden medewerken, hoe dan ook, aan een tijdschrift, dat aan aller wenschen mocht kunnen beantwoorden en aan de hoogsten eischen kon voldoen. Reeds lang hebben wij dit mede onder onze *pia vota* opgenomen.

Maar wij spreken hier vooral met het oog op de *Bijdragen*. En van deze uitgave durven wij zonder vrees voor iemands tegenspraak volhouden, dat een onverhoopte staking een werkelijk verlies voor onze kerkelijke historie zou wezen en een ledige plaats zou open laten, die niet beter *kan* ingenomen worden dan zij gedurende meer dan achttien jaren door de tegenwoordige redactie is gehandhaafd. Dit hebben we vooral in het licht willen stellen, en naar aanleiding van de circulaire der redactie, die ons zoo onaangenaam verraste, hebben wij gemeend tevens met een enkel woord te mogen wijzen op een verschijnsel, dat in den laatsten tijd herhaaldelijk onze aandacht had getrokken. Immers, terwijl we over het algemeen stichtingen, die een goede, al is het dan aanvankelijk weinig aanzienlijke, kern van wezenlijk katholiek belang hebben, tot wasdom en bloei zien komen, wanneer zij slechts tijd van leven hebben, is het een feit, dat onze wetenschappelijke tijdschriften voor en na de opgevatte taak ontmoedigd opgeven en zich op den duur, zelfs door overigens gewaardeerde diensten, ter nauwernood staande kunnen houden. Uitzonderingen willen wij met vreugde begroeten; hoe meer hoe liever; maar het feit

is toch, zooals wij zagen, te vaststaande om met excepties op zijde te worden geschoven. Er moet hier, hoe dan ook, iets haperen. Want met de redactie van de *Bijdragen* mogen wij zeggen: dat „onze kerkelijke historie", en in het algemeen, dat wij in wetenschap, kunst en letteren, ook door middel van de periodieke pers, „met eere voor den dag kunnen treden, is een waarlijk katholiek belang", dat thans duidelijker nog dan vroeger in het licht treedt. Het is nog zoo lang niet geleden, dat wij van de overzijde daaraan met hoogst onvriendelijke bedoeling herinnerd werden; toen hebben we het *testimonium paupertatis*, dat men ons wilde uitreiken, naar behooren terugbezorgd als een bewijs van eigen onkunde omtrent onzen arbeid; met alle recht zeker; maar toch werden we, dunkt ons, op leemten gewezen, die ter harte mogen genomen worden: „Fas est et ab hoste doceri".

Wij hebben alzoo gemeend deze aangelegenheid met eenige vrijmoedigheid en te goeder trouw te mogen bespreken. Wij deden het in de verwachting, dat onze lezers tot dezelfde gevolgtrekking zouden komen, die zich aan ons voordeed: namelijk, dat hier een ruim veld voor onderlinge samenwerking en ondersteuning open ligt. Wij zijn niet talrijk genoeg om elkander te kunnen ontberen; ook is het de tijd niet meer, dat ieder op eigen hand en alleen ter verdediging van eigen hof en haard ten strijde heeft te trekken; het werk des vredes eischt meer overleg en samenstemming. Van onzen kant zijn wij volgaarne tot samenwerking bereid. En wat de ondersteuning betreft, zij ligt in dit geval, wel voor een beperkt, maar toch niet te versmaden gedeelte in het bereik van de groote meerderheid. Bovendien, zouden wij durven zeggen, is onze toestand gunstig genoeg geworden, om naast onze roemwaardige stichters van vroeger thans ook naar katholieke Maecenaten te mogen uitzien. Welk Maecenas bij voorbeeld trekt zich de *Bijdragen* eens aan, om aan die uitgave een vrijmachtig bestaan te verzekeren, onafhankelijk van het gehengel naar inteekenaren, dat altoos min of meer een industrieel aanzien heeft? — Maar zóó hoog kunnen wij onze wenschen niet stellen. Alleen willen wij onze lezers naar best vermogen en zoo krachtig mogelijk aansporen, om aan de *Bijdragen* het „voldoend aantal nieuwe inteekenaren", dat „volstrekt noodzakelijk" is, in de ruimte te bezorgen.

Dat deze uitnoodiging, zich aansluitend bij de circulaire van de redactie, gereeden ingang zal vinden, durven wij met goed vertrouwen verwachten. Het bedrag van de inteekening is niet

zoo hoog, dat het velen behoeft af te schrikken, ook al zouden oude oorkonden en bescheiden op zich zelf zoo heel veel aantrekkelijks niet voor hen hebben; de *Bijdragen* geven veel meer dan dit; en aan belangstelling in ons kerkelijk verleden ontbreekt het zeker niemand onzer. Ook is er geen overwegend bezwaar om de inteekening thans midden in de reeds vrij aanzienlijke reeks te beginnen; de redactie heeft het aanschaffen der vorige deelen vergemakkelijkt, en bovendien is er bij verkoopingen herhaaldelijk gelegenheid om de reeks langzamerhand te vervolledigen. Dit alles in aanmerking genomen, *kunnen* wij ons niet voorstellen, dat de *Bijdragen* werkelijk, midden in haar bloei en in zoo bekwame handen, zouden geknakt worden door een gebrek aan inteekenaren. Wij vertrouwen vast, dat de eenvoudige voorstelling van de zaak, zooals zij werkelijk is, door een belangstellend en onpartijdig lezer voldoende zal zijn om een gevreesde staking af te wenden. Wij hebben nooit anders dan met belang stelling en waardeering over de *Bijdragen* hooren spreken, maar zij ondergaan het nadeel, dat altoos aan lange reeksen, waarvan het begin eenige jaren verwijderd ligt, is verbonden, en het schijnt wel, dat exploitatie tegenwoordig ook al een gebiedende eisch van onzen tijd is. Mocht de uitgave werkelijk, uit gebrek aan inteekenaren, gestaakt worden — wij gelooven het niet, eer wij het zien — dan zouden we, op gevaar af van de maat eener gepaste bescheidenheid wat al te ver te overschrijden, het verzoek willen doen, dat, als laatste „bijdrage" *sui generis*, de volledige lijst der overgebleven inteekenaren in de slot-aflevering mocht worden afgedrukt. Mij dunkt haast, dat de geachte redactie dit aan hare getrouwen verschuldigd zou wezen.

A. M. C. VAN COOTH.

Gezangen op alle feesten des jaars voor de Congregatie van O. L. V alsook ten gebruike van alle Katholieken in kerk en huisgezin, van oude en nieuwe kerkelijke melodieen voorzien. Door J. S. Ponten, organist der kerk van O. L Vrouw Hemelvaart te Zwolle Tilburg, stoomdrukkerij van het R K Jongens-Weeshuis, 1890. Gezangboekje met volledigen tekst f 0,50, het tekstboekje alleen f 0,15

Bovengemeld werkje sluit zich op waardige wijze aan bij het vele, wat op dit gebied in de laatste jaren verschenen is. *De Tijd*

van 2 Februari dezes jaars bracht er ons eene recensie van, waarmede ik mij volkomen vereenig. Het boekje brengt inderdaad veel goeds en kan daarom warm aanbevolen worden voor het doel, waartoe het uitgegeven is, n.l. voor alle feesten des jaars, voor de Congregatiën van O. L. Vr. alsook ten gebruike van alle Katholieken in kerk en huisgezin.

Aan de liederteksten is reeds in een vroeger deel (Dl. XCIII, bl. 362) van dit tijdschrift welverdiende hulde gebracht; mij rest derhalve niets anders dan de melodieen te bespreken.

De verschillende schoone *oude* zangwijzen, die in dit boekje opgenomen werden, zijn bijna alle van Duitschen oorsprong; mij dunkt, dat was niet noodig geweest. Wèl missen wij nog een standaardwerk voor onzen oud-Hollandschen geestelijke-liederenschat, gelijk Bäumker er een gemaakt heeft voor het Duitsche lied; wèl wordt dientengevolge het zoeken naar passende oud-Hollandsche zangwijzen zeer bemoeilijkt; maar dit wettigt toch niet het geheel en al voorbijzien van ons oud-Hollandsch lied. Terloops wil ik hier opmerken — wat ik weldra in de gelegenheid hoop te zijn elders te bespreken — dat de onvoldoende kennis, welke wij tot dusverre hebben van het Nederlandsche oude lied, mijns inziens, een groot beletsel zal wezen bij het samenstellen van een algemeen gezang- en gebedenboek, gelijk dit op het getouw is gezet. Ik voor mij althans zou het verkeerd vinden, indien in dat boek niet een zeer ruime plaats werd gegund aan onze eigene volkszangen.

Intusschen is er van onze eigene liederen genoeg bekend om er meer aandacht aan te wijden dan de Heer Ponten deed en er meer van over te nemen, ten einde aldus wat onze voorvaderen met geloof en liefde gezongen hebben, door het tegenwoordig en toekomstig geslacht — zij het dan desnoods naar de eischen des tijds eenigszins gewijzigd — weer te laten zingen. Dit was den Heer Ponten te gemakkelijker geweest, daar hij in de keuze zijner liederteksten vrij was, wat bij andere verzamelaars (de ondergeteekende rekent zich tot dit getal) niet altijd het geval is. Ik moet het dan ook van ganscher harte betreuren, dat onze oude liederenschat met zoo weinig voorliefde behandeld werd.

De nieuwe melodieën zijn voor verreweg het grootste deel van den verzamelaar. En hier breng ik hem gaarne welverdienden lof, want in de meeste zijner liederen heeft hij den waren volkstoon getroffen, terwijl slechts enkele niet van een zekere

matheid zijn vrij te pleiten. Een paar opmerkingen moge de Heer Ponten mij ten goede houden. Mij wil het toeschijnen, dat No 11 wegens zijn rhythmus niet gemakkelijk te zingen is, terwijl tevens de toonsoort, waarin deze melodie gecomponeerd, en welke ons volk nog altijd wat vreemd is, de voordracht zal bemoeilijken; ook de begeleiding van dit lied zal menigen organist in geen geringe moeilijkheid brengen, iets wat evenzeer met No 25 het geval is. De melodie van No 17 vind ik voor mij een minder gelukkig geslaagde proeve om een gregoriaansche melodie te bewerken tot volkszang; misschien echter denken anderen daar anders over. Aangaande No 69 moet ik opmerken, dat de wijzigingen, aangebracht in Witt's melodie, ontleend zijn aan de *Marialiederen* van Mgr. v. d. Ploeg. Ten slotte een kleine opmerking met betrekking tot No 55: ik ben zoo gelukkig geweest in gemeld lied van den Heer Ponten zeer sterke reminiscenties te ontdekken aan No 59 der *Marialiederen*, ja zelfs voor een gedeelte heb ik er mijn eigen werk noot voor noot in teruggevonden; hoe eervol en hoe streelend voor mijn gevoel de opname van mijn werk in des Heeren Ponten's verzameling ook voor mij wezen moge, toch vraag ik mij af, waarom dan het geheele lied niet overgenomen? Te meer — en ik meen dat dit mijn gevoelen nog wel vereenigbaar is met de bescheidenheid — daar ik niet overtuigd ben, dat hetgeen de Heer Ponten van eigen hand er aan heeft toegevoegd, zooveel beter is dan wat ZEd. van mijn lied heeft weggelaten of gewijzigd. Bovendien is deze manier van handelen meer in 't bijzonder het middel om de gewenschte eenheid ook in den volkszang voor onbepaalden tijd op de lange baan te schuiven.

Alles bij elkander genomen, is Ponten's werk een zeer verdienstelijke arbeid, dien ik met warmte aanbeveel; de uitgevers hebben gezorgd voor een goeden, helderen druk, en de prijs is, al had hij ook iets lager kunnen zijn, toch niet al te hoog.

W. P. H. JANSEN.

AAN DEN

H. ALOYSIUS GONZAGA, S. J.

1591 — 21 JUNI — 1891.

Het hart vol schuldbesef blijf 'k voor uw beeltnis staan
  En zie U, voor het kruis ter aarde neergebogen,
  Met tranen van berouw in uwe onschuldige oogen,
De maagdelijke leên met felle geesels slaan.

Mocht na de kleene fout zóó ver de droefheid gaan
  O, lelieblanke ziel ten Hemel opgevlogen?
  Gods weegschaal heeft de schuld en het berouw gewogen;
Met eerbied staren U de Serafijnen aan.

  Zingt gij het hallel mee in 't heir der Boetelingen,
Den hoogen bruiloftszang der reine Maagdenschaar
Of 't eeuwig zegelied met elken Martelaar?

  Er straalt een troon voor U in al die breede kringen;
Uw liefde droeg een merk van ongekenden gloor:
Dies zingt ge een eigen lied in 't jublend Englenkoor.

„Wie das eine einfarbige Licht sich in sieben verschiedenfarbige Strahlen zerlegt, und wie die Einigung der Brechungen das ursprüngliche, reine Licht wiederherstellt, so strahlt jeder der Heiligen das reine Licht Gottes in seiner eigenthümlichen Weise wieder".

Fr Albert Maria Weisz, O Pr

Te Rome of te Castiglione, een stadje halfweg tusschen Brescia en Mantua, toont men een schilderstuk, dat zeer waarschijnlijk gepenseeld is door den vermaarden kunstschilder Paolo Caliari, doorgaans il Veronese geheeten, en dat uit diens laatste periode dagteekent. Het is 't portret van een ongeveer vijftien-jarigen jongeling, eene slanke, rustige, vaste gestalte 1). Het regelmatig gelaat, breed van voorhoofd, met een eenigszins langen neus en scherp gesloten lippen, blikt ons aan met groote, heldere oogen. De sneeuwblanke halskraag, het fulpen wambuis, dat in sierlijke plooi vastgehouden wordt door den blinkenden gesp van een gordelriem, terwijl de rechterarm langs de onderborst op de greep van de stootdagge rust, doen ons denken aan een edelman.

Wij falen niet. Het portret stelt den oudsten zoon van Don Ferdinand Gonzaga, Markgraaf van Castiglione, voor en van Donna Martha Tana Santena, gesproten uit eene der edelste familiën van Piëmont. Men wil, dat het beeld omstreeks het jaar 1584 gemaald is op last van Don Ferdinand zelven.

Den 28 Juli 1604, dus twintig jaren later, werd dit schilderij in de collegiale kerk van Castiglione op 't altaar ten toon gesteld. Het gold eene hulde aan de nagedachtenis van dien jongen markgraaf. Onder de groote menigte, die was toegestroomd, knielde ook de

1) Zie: M. Meschler S. J., *Leben des hl. Aloysius von Gonzaga*, 1891.

markgravin, de moeder van het voorwerp dier vereering, en weende tranen van vreugde en smart over het kind, dat haar dertien jaar te voren door den dood ontrukt was. Een beroemde Dominicaan P. Silvester Ugolotti, vicaris-generaal van het kerspel, hield de lofrede. Wat vond hij te prijzen in den jongeling, die op drie-en-twintig-jarigen leeftijd deze aarde verliet? Tot tekst koos hij: „Qui vicerit, faciam illum columnam in templo Dei mei, et foras non egredietur amplius: hem, die overwonnen heeft, zal ik maken tot een pilaar in den tempel van mijn God, en hij zal daar niet meer uitgaan" (Apoc. III, 12). Die jongeling heeft grootsche overwinningen behaald, daarom omgloort de kroon van glorie zijn hoofd. Ziedaar de stof voor den lofspreker.

Een jaar later verscheen de treffende levensbeschrijving van den jeugdigen markies. Dat boek van P. Vergilius Cepari werd door kardinaal Federigo Borromeus, neef en opvolger van den H. Carolus Borromeus, in eene vergadering aan de kloosterzusters van zijn kerspel als geestelijke lezing aanbevolen. De eerste vertaling in 1608 geschiedde in de taal van Latium door P. Joannes Horrion, kort daarop volgde eene vertolking in 't Fransch door P. Antoine de Balinghem, ten jare 1615 eene in 't Vlaamsch door P. Leonardus de Fraye en eene Spaansche door P. Joannes de Lugo, die later kardinaal werd. De Groninger geleerde Bollandist Conradus Janning bezocht de plaatsen, waar Aloysius geleefd had, en drukte de akten op meer dan driehonderd bladzijden in folio.

En nu volgden de levensbeschrijvingen zoo veelvuldig, dat P. Alessio Narbone S. J. in zijn *Dieci glorie di*

S. Luigi Gonzaga 1) in 1852 na een grondig onderzoek durfde schrijven: „Ik verzeker niet te weten, of een ander Heilige biografen telt in zulk een aantal en zulk eene verscheidenheid".

Wat trekt en boeit in dit drie-en-twintig-jarig leven? Heeft deze jonge edelman door een of andere heldendaad lauweren geplukt op het oorlogsveld en den alouden roem van zijn stamwapen verhoogd? — Hij heeft geen krijgsnaam gemaakt.

Oogstte hij, zooals kardinaal Francesco Gonzaga, lof in door grootmoedige toewijding van zijne onderscheidingsgave aan de belangen der Kerk? Is hij het evenbeeld of zelfs maar de afschaduwing geweest van kardinaal Hercules Gonzaga, die de ziel van de kerkvergadering van Trente geroemd wordt? Mag zijn naam in de breede rij van kerkvoogden op den stamboom zijner familie staan? — Geen mijter siert zijn hoofd, met geen purper is hij omhangen.

Heeft hij onder zijne tijdgenooten door buitengewone geestesgaven uitgemunt en op het gebied der wetenschap de sporen verdiend? — Al bezat hij een scherp en doordringend verstand, al beloofde zijne mannelijke studie reeds in den aanvang gezonde vruchten voor de toekomst, zijn naam staat op geen perkamenten boekband gestempeld. Hij is — om hem met eenige zijner medebroeders uit de 16e eeuw te vergelijken — niet „een wonder van geest en vernuft", zooals de eerste kardinaal der Sociëteit van Jesus, Franciscus Toleto, door zijn leermeester Soto kon geprezen

1) Zie: Seconda edizione, Roma, 1888, p. 175.

worden. Geen *doctor doctorum* mag hij heeten, gelijk Gregorius de Valencia door Clemens VIII betiteld werd. Benedictus XIV kon hem geene plaats toekennen naast Gabriël Vasquez noch naast den bespiegelenden godgeleerde Franciscus Suarez, die „twee lichten der godgeleerdheid". Aloysius heeft geen leerstoel bekleed, zooals Lodewijk Molina te Evora en Joannes Maldonatus, de grootste exegeet van zijn tijd, aan 't college St. Louis te Parijs. Hij schreef geene diepgrondige uitlegging van 't Nieuwe Testament, zooals Alphonsus Salmeron. Niet gelijk onze landgenoot Martinus Becanus kampte hij in bondige en kristalheldere taal tegen Calvinisten, Anglicanen en Luthers volgelingen. Hij was geen Robertus Bellarminus, de schitterende polemist, de geduchte tegenstander der Protestanten door de *Disputationes de controversiis fidei.*

Niet als de Zal. Petrus Canisius, het pronkjuweel van Nijmegen, heeft hij op den kansel met den ijvergloed van het echte katholieke hart door levenwekkende welsprekendheid voor de hervorming der Kerk gezwoegd en door het gesproken en geschreven woord tallooze Protestanten naar den voet des altaars teruggeleid.

Wat was er dan in dit drie-en-twintig-jarig leven aantrekkelijks, wat boeide de aandacht, prikkelde de nieuwsgierigheid zoozeer, dat de levensbeschrijvingen van dezen jongeling in alle beschaafde talen met duizendtallen verkocht werden?

In 1568 wordt deze prins te Castiglione geboren, ontvangt, zooals alle beschaafde jongelieden, eene letterkundige opvoeding, leeft van Juli 1581 tot het voorjaar 1584 als page aan 't hof van Madrid, bezoekt daarna eenige steden van Italië, doet in 1585 afstand van zijn

markgraafschap en alle onleenroerige goederen, treedt toen, voorgegaan door den onderkoning van Catalonië, door den adellijken Stanislaus Kostka en zoovele andere hooge personen, in de Sociëteit van Jesus en verwisselt zes jaren later het tijdelijke met het eeuwige. Ziedaar in chronologische orde het kort begrip van dat bestaan.

Wapenroem, grondige wetenschap, uitzetting van werkkracht naar buiten, niets van dit alles valt in dit leven te bewonderen.

Aloysius was een Heilige, maar evenmin als Joannes de Dooper heeft hij in zijn leven een enkel wonder gewerkt. „Eene oefening van geduld", zegt Gregorius de Groote, „stel ik boven alle teekenen en wonderen". Na den dood van den jeugdigen markies ging het lichaam den weg van alle vleesch; het keerde tot stof en asch. Doch eenige jaren na zijn verscheiden werden reeds meer dan tweehonderd wonderen op 's Pausen bevel getoetst en bekrachtigd 1).

De naam des overledenen werd in alle landen met hoogen eerbied uitgesproken en aangeroepen door personen van elken rang en stand. In den loop eener eeuw hadden vijf keizers en even zoovele keizerinnen, zes koningen en koninginnen, vele vorsten en hertogen, overheidspersonen, bisschoppen en kardinalen, koninkrijken en republieken bij den H. Stoel aangedrongen op de heiligverklaring van dien markgraaf. Om te weten, in welken omvang de lofgalm over Aloysius werd aangeheven, geeft het merkwaardig woord van Clemens XI tot den Generaal der Orde, P. Michaël Tamburini, licht

1) Zie Narbone, p. 84.

genoeg: „Aan dezen gezegenden jongeling, door allen geroemd en bewonderd om zijne heiligheid, zijn in geheel de Kerk Gods zulke en zoovele eerbewijzen te beurt gevallen, toen hij nog maar „zalig" verklaard was, als aan weinigen na hunne heiligverklaring bewezen worden; het schijnt derhalve, dat de Apostolische Stoel hem niet zoozeer heeft „heilig" te verklaren als te betuigen, dat hij door de Kerk reeds „heilig" verklaard is" 1).

Aloysius was een Heilige.

Geen oord ter wereld, of het telt zijne Heiligen; geene eeuw, zoo barbaarsch, of zij heeft hare Heiligen bewonderd; elke deugd heeft hare helden en heldinnen in elken ouderdom en stand. Alle Heiligen behooren tot de Katholieke Kerk en tot haar alleen. Na de negende eeuw, d. i. na de scheuring, heeft de Grieksche kerk geene Heiligen meer voortgebracht. Anglicanen en Protestanten mogen zoovele brave en deugdzame Christenen tellen als te goeder trouw dwalenden, maar geen enkelen Heilige. Waarom? Niet wijl volgens den hooggeschatten godgeleerde van het Protestantisme, Christiaan von Palmer, dan alleen iemand waarlijk heilig is, als de ongeregelde lusten hem niet meer genaken kunnen en de verleider geene zwakke zijde in hem vindt. Ware dit zoo, dan is de Heilige geen levend mensch en het Evangelie niet voor menschen, zooals wij zijn, zegt Weisz. Waarom dan buiten de Katholieke Kerk geene Heiligen in pragmatischen zin, Heiligen, die hun levensgedrag met wonderen merken? Ach, die kostbare planten

1) Zie: Narbone, p. 55.

kunnen alleen wassen en bloeien in den bloemhof, waar het zaad der martelaren is gestrooid.

In haar wezen is heiligheid de liefde tot Jesus Christus. Die liefde, aangeblazen tot gloeiende geestdrift, maakt den Heilige, den „alter Christus". — „In ihrem Herzen schlug der Pulsschlag des Herrn, flammte sein Eifer, brannte seine Liebe; aus ihrem Munde flossen seine Worte, aus ihren Händen seine Thaten und Gaben" 1). Dat geldt van alle Heiligen. Het goddelijk vuur gloeit in het hart. De gloed is bijwijlen zoo fel, dat eene Magdalena de Pazzi om te herademen de borst ontblooten, een Stanislaus Kostka, eene Rosa van Lima de hitte der zwoegende borst met bronwater moeten temperen, het hart van een Philippus Nerius uitzet en zwelt en letterlijk eene ribbebreuk veroorzaakt. — Lachen wij niet met hetgeen wij niet verstaan!

De brandende liefde tot Jesus Christus, dat is de heiligheid. Die liefde echter draagt haar eigen keurmerk en kenschetsenden stempel, haar eigen karaktertrek. — „Wie das eine einfarbige Licht sich in sieben verschiedenfarbige Strahlen zerlegt, und wie die Einigung der Brechungen das ursprüngliche, reine Licht wiederherstellt, so strahlt jeder der Heiligen das reine Licht Gottes in seiner eigenthümlichen Weise wieder".

Vergelijk den zachtaardigen en beminnelijken bisschop van Genève, na Thomas van Kempen wellicht den meest populairen leidsman in 't geestelijk leven, die het edelmoedig woord gesproken en tot daad heeft gemaakt: „Ik heb mij geheel en al aan mijnen evennaaste over-

1) Weisz.

gegeven met alles, wat ik bezit, zoodat deze over mij beschikken kan", vergelijk den H. Franciscus de Sales met den diep-ernstigen kardinaal-aartsbisschop van Milaan, den waardigen opvolger van Ambrosius, in zijn huis den strengen kloosterling, in zijn kerspel den krachtdadigen hervormer, in de Kerk den omzichtigen raadgever des Pausen. Franciscus en Carolus, beiden heilig, beiden het ideaal van zielzorger en bisschop, en toch welk een verschil in heiligheid!

Stanislaus en Aloysius zijn beiden van hoogadellijke afkomst, hebben brave ouders gehad, waren leden van dezelfde Orde, leefden naar dezelfde regelen, stierven beiden in den bloeitijd huns levens. Stanislaus is altijd vriendelijk en beminnelijk, toont een lachend gelaat, neemt b. v. in de wereld zijnde dansles om aan zijn broeder te behagen; Aloysius is altijd minzaam doch diep-ernstig, lacht zelden of nooit; hem de danszaal binnenleiden, zijn vader kon het niet. Welk een verschil in heiligheid!

Dat verschil worde echter niet gezocht in de meer of minder brandende liefde tot Christus, niet dáárin, dat de een vuriger, edelmoediger liefheeft, niet dan gedeeltelijk in de tijdsomstandigheden, in den landaard .... het ligt vooral in de wijze, waarop zich de liefde uit, in de schuilhoeken van het hart, waarvan die liefde uitgaat en waartoe zij wederkeert, in de natuurlijke gesteldheid des geestes, in het karakter, in den aanleg der natuur, die door den invloed der genade geadeld, niet vernietigd wordt. Daarom moet men, om den Heilige te kennen, in hem eerst den mensch bestudeeren. „Erst Mensch, dann Christ, und so ein ganzer Mensch." Daarom ook is de taak

van den levensbeschrijver eens Heiligen nog al zwaar. Wil hij zijn held naar gelijkenis schetsen of schilderen, hij dient een nauwkeurigen blik te slaan in het bloot menschelijk hart en spieden wat dat hart geworden is, toen daarin het volle zonlicht der genade zijne stralen wierp. Hij mag het menschelijke niet voorbijzien, al werd het door den adem Gods als 't ware vergoddelijkt.

Aloysius had een zeer helder en scherp verstand, dat ernstig en kalm onderzocht, het wijdloopige zakelijk opnam en vereenvoudigde. Te oordeelen naar hetgeen hij schriftelijk heeft nagelaten, bezat hij nagenoeg geene verbeeldingskracht; zijn stijl is sober, zonder sieraad, zonder beeldspraak, zwcemt naar dorheid en schraalte. De jonge student schijnt dit echter als een gebrek beschouwd, tot zijn voordeel als een gemis gevoeld te hebben. Moeilijk is het anders te verklaren, dat onder de profane schrijvers Seneca met zijn hooggekleurden schrijftrant, Plutarchus met zijne opeengestapelde beelden, Valerius Maximus met zijne hoogdravendheid een tijdlang zijne lievelingsschrijvers zijn geweest. Uit hunne werken teekende hij merkwaardige zinsneden op, ook om die in den omgang aan te halen ter opwekking in de deugd. Hij legde zich naarstig toe op de classieke literatuur in engeren zin, doch haalde liever plaatsen aan uit de H. Schrift en de Kerkvaders dan uit Vergilius en Homerus.

Van natuur was de jeugdige markies zeer opgewekt, vurig, vol ondernemingsijver. Hij had een teeder hart; zijne overvloedige tranen mogen dat bewijzen. Er stak in hem een goed soldaat, een moedig krijgsman; twee

onbezonnen daden uit zijne vroegste jeugd getuigen dat ook. Doch die levendige hoofdtrekken van zijn karakter traden ten minste uiterlijk op den achtergrond; een vroegrijpe en ernstige gemoedsaard deed zich gelden.

Quid hoc ad aeternitatem? Wat is dit in vergelijking met de eeuwigheid? Die woorden werden niet letterlijk door Aloysius geuit; maar als de weerklank van zijn: *„Alles volgens de beginselen der eeuwigheid"* zijn zij door de overlevering tot ons gekomen. Die vraag keerde immer terug, besliste over alles. Zij was als de weegschaal, die elke gedachte, ieder woord, elke daad afwoog en de waarde daarvan bepaalde. Zij gold de kompasnaald, die de richting van den weg aanwees, de noordstar voor het scheepje zijner ziel.

De jonge markgraaf bevindt zich in de levenslustigste stad van het toenmalig Italië; Florence heet ook „de schoone" bij uitnemendheid. Daar bouwen de burgers als koningen; daar en in den omtrek leeft alwat beschaafd en rijk is in lustsloten en villa's; daar wordt bij de fonkelende waterstralen der kunstige springbronnen in den balsemgeur der weeldetuinen feest aan feest gehouden; daar zingen de bruine en blonde wijnleesters de zangzoete coupletten van Ariosto. Wat doet Aloysius? Hij knielt in *La santissima Annunziata*, eene der grootste en schoonste kerken der stad, en legt voor de liefelijk-schoone fresco schilderij der H. Maagd de gelofte van eeuwige zuiverheid af. Het was een offer, gebracht door het negen-jarig kind met de ernstige bewustheid van den man.

Aloysius bewoont een der grootste paleizen van de stad, waar de Mantuaansche Zwaan het levenslicht zag.

Men verlustigt zich in de wonderschoone fresco's van de prachtige tempels; de knaap ziet ze niet. Men bezoekt den schouwburg, pronkt in de danszaal, houdt zich onledig met allerlei spelen; „quid hoc ad aeternitatem?" vraagt de elf-jarige zich af. Zijne dienaren buigen voor hem en noemen hem „prins" en „heer"; het ernstig woord klinkt hun tegen: „God dienen gaat hooger dan alle heerschappijen over de wereld"; de gedachte der vergankelijke eer vaarwel te zeggen heeft in zijn geest wortel gevat.

Na een zijner veelvuldige bezoeken aan het klooster der Barnabieten te Casale teekent hij eenige goede gedachten op, vergelijkt zich met die kloosterlingen en vraagt: „Wat doet *gij*, waaraan denkt *gij*, waarom kunt *gij* die levenswijze niet kiezen?"

Te Milaan moet hij op uitdrukkelijk verlangen van zijn vader bij eene wapenschouw der ruiterij tegenwoordig zijn. Terwijl de regimenten in wapenpraal onder trompet-, hoorn- en paukengeschal in gestrekten galop met vliegende vaandels voorbij ijlen en de duizenden toeschouwers zich vergasten, zit de twaalf-jarige niet op den eersten rang, waar de adel was, maar op verren afstand en .... slaat de oogen naar den grond.

„Wat laten wij ons toch voorstaan op onze hooge geboorte! Welk onderscheid is er tusschen het stof der armen en dat der vorsten dan dat dit laatste onaangenamer riekt!" Dit snijdend woord is van den dertienjarigen markies van Castiglione.

De page staat naast zijn heer, den kroonprins Don Jacobus, aan 't venster van 't paleis te Madrid. Er waait een hevige wind. De infant zegt ongeduldig: „Ik beveel

u, domme wind, stil te zijn". — „Prins! aan de menschen kunt gij bevelen geven, en zij zullen gehoorzamen; over de elementen hebt gij geene macht; zij gehoorzamen aan God alleen, aan wien ook gij te gehoorzamen hebt". Aloysius was in zijn vijftiende levensjaar, toen hij zoo sprak.

Hij leeft drie jaren aan 't hof te Madrid, verschijnt bijna dagelijks in de tegenwoordigheid van koningin Maria, -- de edelknaap heeft nooit haar aangezicht gezien.

In 't paleis van den aartsbisschop van Turijn is hij in gezelschap van hofheeren. Een ridder begaat de lichtzinnigheid ongepaste geestigheden te slijten ten aanhooren van jeugdige personen. — „Schaamt gij u niet bij uwen ouderdom en rang zulk eene taal uit te slaan in 't bijzijn van jongelieden? Weet gij dan niet, dat slechte taal goede zeden verderft?" Met dit vrijmoedig woord, waarin de klank der verontwaardiging trilde, snoerde de zestien-jarige den zeventig-jarige den mond.

Alle pogingen van Aloysius om van zijn vader toestemming te erlangen tot het volgen van zijne roeping waren vruchteloos gebleven. De markgraaf kon het offer niet brengen. Hij ligt ziek te bed. Daar verschijnt de zoon onverwachts voor de legerstede en zegt op eerbiedigen doch vasten toon: „Ik ben in uwe macht, vader! gij kunt over mij beschikken. Maar weet, dat God mij roept tot de Sociëteit van Jesus; gij weerstreeft Gods wil, als gij mijne roeping wederstreeft". Hij buigt en verlaat het vertrek.

Welk een ernst en vastheid van karakter spreken uit deze trekken, die vermenigvuldigd kunnen worden.

De Gonzaga's voeren het volgend wapen: een schild van zilver door een kruis van keel gequarteleerd; in elk veld zweeft de rijksadelaar van sabel. Het hartschild toont dwars tegenover elkander een klimmenden met goud gekroonden leeuw van zilver op een veld van keel en drie zwakke, liggende balken op goud. De wapenspreuk luidt: *Fides-Olympos! Trouw-Hemel!*

Geen telg uit het geslacht van Castiglione heeft die wapenspreuk zoo in waarde gehouden als Aloysius. Trouw aan God, zijn Heer en Meester, trouw in 't kleine tot den dood. Hij heeft een spiegelblank geweten omgedragen, de aanritseling van 't kwade niet gevoeld, naar 't gevoelen van velen geen enkele dagelijksche zonde met volkomen vrijen wil bedreven. Het feestgedruisch der wereld hoorde hij niet, wijl hij luisterde naar het „Heilig, Heilig, Heilig" der engelen; hij plukte geene rozen op zijn weg, daar de bloemen van 't hemelsch Paradijs hem tegengeurden; de schoonheid der aarde zag hij niet, wijl het licht der toekomstige heerlijkheid hem aanschitterde; hij bekreunde zich niet om het vergankelijke, omdat zijne ziel onvergankelijk was; hij scheen van vleesch noch bloed, een „engel" heette hij. Hij hield aan de keuze, in den dageraad zijns levens gedaan: *Trouw* aan God, streven naar den *Hemel! Fides-Olympos!*

Zoo staat Aloysius voor ons. En zoo mag het natuurlijk zijn, dat hij bewonderaars en navolgers — zij 't ook van verre — bij legioenen telt. Er ligt geen waas van rhetorische overdrevenheid over dit woord van een zijner beste lofredenaars: „Het is gemakkelijker de sterren aan het uitspansel te tellen dan de zielen,

die door Aloysius zijn gered. Getuigen zijn de volkeren der aarde en wij, die gezien hebben, wat het voorbeeld, de liefde, de naam en de bescherming van Aloysius Gonzaga vermogen op 't jeugdige hart" 1).

Zoo zweeft Aloysius ons voor den geest; dit is zijn beeld, doch in half-schaduw op het halfvlak. Wij moeten hem zien, geknield voor den gekruisten Christus, aan wiens voet een doodskop en een geeselroede liggen naast de witte leliebloem. Het kleed, dat hij draagt, is van grof zwart laken. De rechterhand rust op de zwoegende borst, het hoofd buigt voorover, tranen leken langs het bleek en vermagerd gelaat 2). Dat mag de gelijkenis des Heiligen zijn. Zij spreekt ons van innerlijk leven door het gebed, van innige vereeniging met God, van onschuld des harten, van vaarwel aan de wereld met haar schijnzoet, van verloochening der zelfzucht, van diepen ernst, van strenge boetedoening. Ja, ook van boetedoening. Die schuldelooze, maagdelijke jongeling heeft den uitgevasten woestijnbewoner in zedelijke kracht door zelfkastijding beschaamd gemaakt.

Daar zijn Heiligen geweest, die de lelie der kuischheid gekweekt, de zuiverheid des gewetens bewaard hebben; de wilde dieren hebben zich op den grond voor hen neergevlijd, dorsten niet opzien, den klauw niet uitslaan 3), zij likten den voet der martelares.

Daar hebben Heiligen geleefd, die het schandmerk der zonde door een stroom van tranen hebben uitgewischt,

---

1) P. Vincenzo Stocchi.

2) Een jaar na Aloysius' verscheiden werd zulk eene beeltenis op last van kardinaal Bellarminus geschilderd.

3) Ambrosius, *De Virginibus*.

volijverig om door wreeden geeselslag de verkrachting van Gods wet op hun lichaam af te boeten.

Wie een roerend en eenig schouwspel zien wil, werpe een blik op Aloysius. De dertien-jarige tuchtigt zijn rug ten bloede, omspant de lenden met een ijzeren boetgordel en spreidt stekelige spaanders over zijn rustbed. Uren lang knielt hij in den nacht op den naakten grond en blijft in overweging verdiept; door buitenmatig vasten vermagert hij zichtbaar en wordt door zware hoofdpijnen gekweld. — „Het kind brengt zich zelf om het leven", zucht de markgraaf. Vergeefs. Zijn zoon heeft de boetedoening voortgezet tot de ure des doods, zijn leven wellicht verkort, doch geen spijt gevoeld, neen de reinste vreugde gesmaakt in den stervensstond. Verheven tafereel, onaantrekkelijk misschien, maar ook beschamend voor hem, die de hand in zijn eigen boezem steekt! Een lelie van onschuld en een boeteling, die zijn tenger lichaam afgeeselt en martelt. Eenig voorbeeld onder 't heirleger der zaligen! — „Alle Heiligen", waagt kardinaal Bellarminus tot de Congregatie van den Ritus in 1612 te zeggen, „alle Heiligen zijn òf door onschuld òf door boetvaardigheid heilig geworden; Aloysius echter door beide". Het kind van Donna Martha is de eenige, aan wien de Kerk den treffenden lof geeft „eene *wonderbare* onschuld van leven met eene *gelijke* boetvaardigheid" vereenigd te hebben. Zoo schuldeloos als boetvaardig. En wat heeft die jongeling afgeboet? Het vergrijp van vele zijner tirannieke voorzaten tegen menschenplicht en deugd 1)? In hem zulk een zoenoffer te

1) Weisz.

zien is eene diepgrondige gedachte, die niet het laatste antwoord geeft. Christus is het „Lam zonder vlek" en tevens de „Man van smarten". Christus' werk en leven voortzetten, Christus uitdrukken is bij uitnemendheid de taak des Heiligen. Een hooggaande geestdrift voor de persoonlijkheid van den Godmensch, een brandende liefde tot den zondeloozen Zoener van het menschelijk geslacht, dát alleen werpt een helderen lichtstraal op de wondervolle heiligheid van den gezegenden schutspatroon der jeugd, den H. Aloysius Gonzaga, op wien het woord van den Doctor mellifluus door de Kerk zelve wordt toegepast: „Primum et maximum miraculum quod fecit, ipse erat" 1).

Mariëndaal. H. ERMANN, S. J.

1) Het eerste en grootste mirakel, wat hij deed, was hij zelf.

DE VULGAAT EN DE KERKVERGADERING VAN TRENTE.

Alleen in de twee eerste besluiten der groote kerkvergadering 1) wordt van de *Vulgaat* gesproken. Onze aandacht blijft dus beperkt tot het daar verhandelde, wat zeer belangrijk is. Gelijk de vrucht in het zaad, ligt de nieuwere geschiedenis onzer gebruikelijke bijbelvertaling in die besluiten. Het eerste spreekt den ban uit tegen hen, die de H. Schriften niet aannemen, zooals deze in de latijnsche *Vulgaat* gevonden worden. Het tweede, waarvan vooral hier sprake zal zijn, wijst uit alle latijnsche bijbelvertalingen dezelfde *Vulgaat* aan als den authentieken, met kerkelijk zegelmerk gewaarborgden bijbeltekst en gelast van dezen een verbeterde uitgave. Dit is in het kort beider inhoud, voor zoover zij op ons onderwerp betrekking hebben. Hunne beteekenis voor de *Vulgaat* wordt in de volgende bladzijden verklaard.

I.

Nadat de kerkvergadering in haar eerste besluit als de kenbronnen der bovennatuurlijke openbaring de H. Schriften en de Apostolische Overleveringen genoemd en den canon of lijst der H. Boeken afgekondigd heeft, gaat zij daar nog nauwkeuriger aanwijzen, wat als H.

1) Zie: *Conc. Trid.* Sess. IV.

Schriftuur geëerbiedigd moet worden. En dit kan geene verwondering wekken. Immers niet alles, wat den naam van Gods woord voert, is daarom inderdaad dat heilig woord. Willekeur en arglistigheid misbruikt ook het heiligste. Niet tevreden alzoo met eene algemeene veroordeeling van hen, die de opgenoemde schriftuurboeken in hun geheel of voor een gedeelte verwerpen, zegt de kerkvergadering in haar banvonnis: „Indien iemand die H. Boeken in hun geheel en met al hunne deelen, *zooals zij in de katholieke Kerk plegen gelezen te worden en in de oude latijnsche vulgaatuitgave worden gevonden*, niet voor heilig en canoniek zal aannemen, hij zij uitgesloten". Even eenvoudig als rechtmatig is deze beslissing. Hier wordt de regel toegepast: „quod semper, quod ubique, quod ab omnibus creditum est, hoc est catholicum: wat altijd en overal en door allen geloofd werd, dat is katholieke waarheid". Gij wilt met zekerheid weten, wat feitelijk de H. Schriftuur is. Het antwoord luidt: datgene, wat altijd geëerd is door Gods Kerk als H. Schriftuur. En vraagt gij dan weer, wat altijd door Gods Kerk als H. Schriftuur geëerd is geworden? Het concilie verwijst naar de *Vulgaat*. Bijna duizend jaren was zij voor de christenheid de bewaarster van het geschrevene woord Gods, werd zij in de vervulling dier taak trouw bevonden en als rechtmatig erkend door de Kerk, welke onder de hoede des H. Geestes in zulke gewichtige belangen niet falen kan. Alzoo wat in de oude *Vulgaat* wordt gevonden, dat is altijd in de Kerk als H. Schriftuur gelezen en moet bijgevolg als H. Schriftuur worden geëerd en aangenomen.

Zoo werd hier reeds zijdelings aangeduid de vertrouw-

baarheid en rechtsgeldigheid der *Vulgaat*, welke in het tweede besluit, gelijk blijken zal, rechtstreeks verkondigd wordt. In zijn zwaarwichtigen aanhef zegt dit besluit: „Dezelfde heilige vergadering, overwegende, dat het van niet weinig nut kan zijn voor de Kerk Gods, zoo het bekend wordt, welke uit alle latijnsche uitgaven der H. Schrift, die in omloop zijn, voor authentiek te houden is, stelt vast en verklaart, dat deze oude en algemeen bekende (vulgata) uitgave, welke door het langdurig gebruik van zoovele eeuwen in de Kerk zelve goedgekeurd is, in de openbare voorlezingen, redetwisten, preeken en uitleggingen voor authentiek moet gehouden worden, en dat niemand zich, onder welk voorwendsel ook, vermete of aanmatige haar te verwerpen".

Elk woord is hier met groote wijsheid gekozen. Bijzonder zij opgemerkt, dat door deze beslissing de *Vulgaat* authentiek *verklaard*, niet autenthiek gemaakt wordt. Zij was reeds authentiek, dat is betrouwbaar en rechtsgeldig. Sedert lang al bezat zij die dubbele hoedanigheid, gaf zij ontwijfelbaar zeker het in de H. Schriften vervatte woord Gods getrouwelijk weer en werd zij als zoodanig in de Kerk en door de Kerk gekend en geëerd. Sedert lang immers was zij de gebruikelijke bijbeltekst der onfeilbare Kerk. Maar in de laatste tijden was, niet het minst door de menigte van nieuwe bijbelbewerkingen, de kennis van dit feit verduisterd tot schade der christenheid. Wanneer toch voortaan een ieder naar eigen goeddunken uit de vele, dikwijls ten bate der dwaling veranderde bijbeluitgaven zijnen bijbeltekst kiezen ging, hoe moest dan de onzalige tweedracht der ketterij gestuit worden, dreigde dan zelfs

geen gevaar voor de eenheid en vrede tusschen de huisgenooten des geloofs? Daarom oordeelden de Vaders van Trente het hoogst nuttig, zoò dat vergetene maar werkelijk bestaande feit *bekend werd* en zij maakten het derhalve bekend en wel zoo plechtig en nadrukkelijk mogelijk door hunne authenticiteitsverklaring. Wederom, evenals bij het vorige besluit, beriepen zij zich op de handelwijze der onfeilbare Kerk, welke gedurende zoovele eeuwen de *Vulgaat* als haren bijbeltekst gebruikt en dus goedgekeurd, beproefd bevonden had, en verklaarden zij, dat derhalve de Vulgaat authentiek was, dat zij het geschreven woord Gods onvervalscht bevatte en als zoodanig door allen erkend moest worden. Inderdaad komt de authenticiteitsverklaring op deze twee punten neer, gelijk Bellarminus in zijne *Disputationes* (*De verbo Dei*, II, 11) verklaarde. De kerkvergadering betuigde hiermee de innerlijke overeenstemming der *Vulgaat* met den oorspronkelijken bijbeltekst en verleende haar een bepaald uitwendig gezag.

Van zelf komt nu de vraag, waarin de *Vulgaat* authentiek is. Want authentiek is niet hetzelfde als volstrektelijk in alles overeenstemmend en onbeperkt gezag voerend. Dit betuigde de Kerk nadrukkelijk genoeg, daar zij, gelijk wij zullen zien, aan de *Vulgaat* een binnen grenzen besloten gebied aanwees. Waarin dan heeft onze gebruikelijke bijbelvertaling ontwijfelbaar met den oorspronkelijken bijbeltekst innerlijke overeenkomst en oefent zij naar buiten een onbetwistbaar gezag uit?

Zeker is de *Vulgaat* authentiek in zake van *geloof en zeden*, zoodat zij de in den Bijbel geopenbaarde geloofs- en zedeleer nergens wederspreekt en die leer

uit het oorspronkelijke woord Gods getrouwelijk overbrengt. Dit lijdt geen tegenspraak. Immers de duidelijk uitgesproken bedoeling van het concilie is, om tot heil der Kerk de *Vulgaat* als zuivere bron der goddelijke openbaring aan te wijzen; ook wordt niet zonder reden gezegd, dat het authenticiteitsgezag gelden zal in de openbare voorlezingen, redetwisten, preeken en uitleggingen, dáár met één woord, waar de Kerk haar openbaar leerambt uitoefent als leermeesteresse der geloofs- en zedeleer.

In de H. Schrift is echter veel meer nog opgeteekend. Ook voor den beoefenaar der ongewijde geschiedenis, der aardrijkskunde en andere menschelijke wetenschappen zal steeds de Bijbel om zijn inhoud belangrijk zijn. Is nu de Vulgaatvertaling eveneens authentiek in datgene, wat wel met de bijbelsche geloofs- en zedeleer meer of minder in betrekking staat, maar overigens zuiver menschelijk is?

Niet eensluidend is het antwoord der godgeleerden. Terwijl velen met Kaulen 1) en Cornely de authenticiteitsverklaring alleen verstaan van de vertrouwbaarheid en rechtsgeldigheid in zake van geloof en zeden, leeren anderen met Franzelin 2), dat de *Vulgaat* ook in het overige, wat de kern of hoofdzaak betreft, authentiek is. Dit verschil heeft echter meer schijn dan werkelijkheid. Want hetgeen hier door de laatsten kern of hoofdzaak genoemd wordt, zal gewoonlijk zoo innig één zijn met

---

1) Kaulen, *Gesch. der Vulg* S. 406—408. Cornely, *Introduct. gener.* p. 453.

2) Franzelin, *De div. tradit. et Scriptura*, p. 492, n 1.

de dogmatische waarheid, dat het noodzakelijk moet worden teruggebracht tot de geloofs- en zedeleer zelve. Of zou b. v. het historische hoofdfeit van Abrahams bestaan geloochend kunnen worden zonder schade voor de bijbelsche geloofs- en zedeleer? Ook komen zij, die met Franzelin het authenticiteitsbegrip wijder uitstrekken, tot dezelfde gevolgtrekkingen als de eersten. Wanneer de betrekkelijke feilbaarheid der *Vulgaat* besproken wordt, erkennen allen, dat onze kerkelijke bijbelvertaling niet volstrekt betrouwbaar is in sommige geschilpunten van oudheidkunde, tijdrekenkunde enz., dat zij fouten kan hebben in de overzetting van namen, getallen en dergelijke minder gewichtige zaken, welke daarom minder gewichtig heeten, omdat zij de geopenbaarde geloofs- en zedeleer niet raken. Reeds in Bellarminus zien wij beide meeningen elkander ontmoeten. Op bovengestelde vragen geeft hij dit antwoord: „dat de Kerk met hare authenticiteitsverklaring ons zekerheid wilde geven van de vertrouwbaarheid der Vulgaatvertaling vooral in die dingen, welke het geloof en de zeden betreffen". Bellarm. *De verbo Dei*, II, 11 d.

De *Vulgaat* heeft dan authenticiteit in zake van geloof en zeden, maar volgens voorafgaande verklaring zij zulks in ruimen zin opgevat. Tevens worde niet vergeten, dat alle katholieken het gezag onzer kerkelijke vertaling ook in minder belangrijke dingen altijd als hoogst eerbiedwaardig erkennen, zoo eerbiedwaardig, dat het alleen om gewichtige redenen kan worden weersproken. Want zij werd naar de oudste en beste handschriften door den kundigen Hiëronymus bewerkt en was in het dagelijksch gebruik der christenheid, onder de bijzondere

hoede der Kerk, veel minder dan eenige andere bijbeltekst aan tekstverderf onderhevig.

Nog blijft nu het onderzoek over naar de meerdere of mindere mate der besprokene authenticiteit. Want zooals een portret goed gelijkend kan zijn, hoewel een ander van treffender gelijkenis mogelijk is, zoo is elke goede vertaling weerspiegeling van den grondtekst, maar in meerdere of mindere mate. Hoedanig is hier die weerspiegeling, hoedanig de innerlijke overeenstemming tusschen Vulgaatvertaling en eersten bijbeltekst, en wat moeten wij daarvan houden krachtens de authenticiteitsverklaring?

Niemand verdedigt een geheel volmaakte overeenstemming der *Vulgaat* met het oorspronkelijke woord Gods, zelfs niet in zake van geloof en zeden. Zulks is niet mogelijk en niet noodig. Authentiek en volmaakt overeenstemmend zijn woorden van verschillende beteekenis. Het concilie van Trente liet de andere authentieke bijbelvertalingen van het Oosten, b. v. de grieksche Septuagint en de syrische Peschito, in al hare waarde, hoewel deze dikwijls van onze authentiek verklaarde Vulgaatvertaling merkelijk verschillen. Wie hieromtrent nog eenigen twijfel mocht hebben, leze bij Matthaeus en Marcus, bij Lucas en Paulus de woorden der instelling van het H. Altaargeheim. Op authentieke wijze verhalen zij hetzelfde, maar niet met dezelfde woorden. Evenzoo is het met onze *Vulgaat* en den grondtekst. Dezelfde waarheid verkondigend, verschillen zij dikwijls niet weinig in de wijze der verkondiging. Hoever nu kan dit verschil gaan?

Eenstemmig wordt door de godgeleerden de mogelijk-

heid aangenomen, dat de authentieke vertaling soms de leerstellige waarheid alleen voor de hoofdzaak uit de oorspronkelijke schriftuur overbracht en hierbij zelfs kleinere fouten maakte, welke echter de hoofdzaak niet raken; dat ook de authentieke vertaling een of anderen dogmatischen (waarheid voor geloof en zeden bevattenden) tekst niet heeft overgebracht, zoodat derhalve de grondtekst, omdat hij of wel de betere lezing heeft of ook nog meerdere waarheden voor geloof en zeden behelst, de voorkeur kan verdienen. Een enkel voorbeeld moge dit verduidelijken. Het authenticiteitsdekreet blijft ongekrenkt, al wordt ook beweerd, dat de lezing van den grondtekst Gen. III, 15: „ipse conteret" beter is dan die der Vulgaat: „ipsa conteret". Want is ook in onze vertaling rechtstreeks Maria, in den grondtekst rechtstreeks Christus aangewezen, beide lezingen verkondigen één en dezelfde overwinning op het helsch serpent, welke Christus door zich zelven en Maria onafscheidelijk met en door Christus behaald heeft. Onafscheidelijk één in de groote vijandschap (zie heel de paradijsbelofte van vs. 15), zijn de vrouw en haar zaad ook onafscheidelijk in de groote zegepraal. Evenzoo blijft genoemd decreet in al zijne waarde, wanneer ook het schriftuurlijk gezag zou verdedigd worden van Prov. III, 35: „praeparatur voluntas a Domino", hoewel deze aan de Septuagint ontleende en door Augustinus meermalen tegen de Pelagianen gebezigde tekstplaats in onze *Vulgaat* niet gevonden wordt. Het kan hiermee zijn als met de oude *Itala*, welke naar het getuigenis van Hiëronymus eenige messiaansche voorspellingen van den grondtekst niet had en toch meerdere eeuwen de authentieke vertaling geweest is.

Nog wordt door eenige godgeleerden, maar onder tegenspraak van de meesten, de mogelijkheid aangenomen, dat de *Vulgaat* enkele dogmatische teksten kan hebben, welke niet uit den oorspronkelijken grondtekst zijn overgebracht. Bewerende, dat de *Vulgaat* authentiek verklaard is niet enkel *omdat,* maar ook *voor zoover* zij door het gebruik der eeuwen werd goedgekeurd, achten zij het aan de menschelijke wetenschap geoorloofd de echtheid te blijven betwisten van die dogmatische teksten, waarover reeds in vroegere eeuwen twijfel geopperd werd, b. v. het getuigenis der hemelsche getuigen I Joan. V, 7. Hoewel deze meening door mannen van naam als Vercellone, Kaulen en Cornely verdedigd is, dunkt ons hier Franzelin, die dat gevoelen ten sterkste bestrijdt, een veiliger leidsman 1). Laatstgenoemde is, naar ons bescheiden oordeel, veel meer in overeenstemming zoowel met de letter als met de bedoeling der twee eerste besluiten van Trente.

Voor de duidelijkheid wordt het tot nu toe verhandelde met enkele gevolgtrekkingen in de volgende regelen samengevat:

De *Vulgaat* is *authentiek* in zake van geloof en zeden en in datgene, wat hiermee nauw samenhangt.

De *Vulgaat* heeft ook in hetgeen met geloof en zeden niet samenhangt groot gezag.

Elke dogmatische tekst der *Vulgaat* is overgezet uit de oorspronkelijke schriftuur.

Niet elke dogmatische tekst der oorspronkelijke schriftuur behoeft in de *Vulgaat* te zijn overgezet.

De *Vulgaat* verkondigt nimmer in dogmatische teksten andere waarheid als de oorspronkelijke schriftuur daar ter plaatse.

---

1) Zie Franzelin, *Tract. de div. Script.* Th. XIX, p. 473 etc.

Alleen is er tusschen *Vulgaat* en grondtekst verschil mogelijk in de wijze, waarop dezelfde waarheid verkondigd wordt.

Er kan geen tegenspraak zijn tusschen *Vulgaat* en grondtekst, zoodat de eerste in dogmatische teksten ontkennen zou wat de andere bevestigt, of omgekeerd.

Waar dergelijk verschil schijnt te bestaan, levere de wetenschap het bewijs, dat die lezing van den grondtekst de ware is, welke van de bedoeling der *Vulgaat* niet afwijkt.

Waar in dit geval de wetenschap zulk een bewijs niet kan geven, moet aan de *Vulgaat* de voorkeur gegeven worden.

Al is de *Vulgaat* authentiek, blijft toch, ook waar van dogmatische waarheid sprake is, het gebruik van den grondtekst even als vroeger lofwaardig, nuttig en zelfs voor den schriftverklaarder, die den vollen zin der woorden verklaren moet, noodzakelijk.

Hiermee eindigt van het authenticiteitsbegrip der *Vulgaat* de uiteenzetting, welke, hoewel tamelijk uitvoerig, bij ernstige lezers, naar wij hopen, geene verontschuldiging zal behoeven.

II.

Te gelijk met de authenticiteitsverklaring ging de verordening, dat van de H. Schrift, maar vooral van de oude Vulgaatuitgave eene zoo goed mogelijk verbeterde druk moest worden vervaardigd 1). Het verdient opmerking, dat hier niet enkel van de latijnsche vertaling sprake is. Aan hen, die zich om de kleinere fouten der *Vulgaat* op den hebreeuwschen en griekschen bijbel zouden beroepen, werd zoo in herinnering gebracht, dat de grondtekst evenmin onberispelijk was. Op die wijze bleek tevens, dat om de kerkelijke vertaling het oorspronkelijk bijbelwoord volstrekt niet veronachtzaamd werd, maar evenals voorheen het gebruik van den grond-

1) „Ut posthac sacra scriptura, potissimum vero haec ipsa vetus et vulgata editio quam emendatissime imprimatur." Sess. IV: *Decret. de editione et usu Sc. Libror.*

tekst nuttig geoordeeld bleef voor de Kerk Gods. Was ook alleen de verbetering der *Vulgaat* meer nadrukkelijk in het vooruitzicht gesteld, niets kon meer redelijk zijn, want duidelijk zou deze vóór alle andere tekstverbetering ten heil strekken van de latijnsche christenheid.

Op wat wijze echter moest die gezuiverde Vulgaat-uitgave tot stand komen? Volgens Sarpi hebben de vaders van Trente zelf de eerste hand aan het werk geslagen door onmiddellijk na de vierde zitting eene commissie van zes leden te dier zake te benoemen. Maar zoowel de brieven van enkele zaakkundige personen als de akten van de kerkvergadering getuigen voldoende, dat op de bemoeiingen des Pausen aller hoop gevestigd was, dat van den Paus die nieuwe uitgave verlangd en verwacht werd. En zoo is het ook gebeurd, veel later echter dan zich menigeen had voorgespiegeld. Wel werden nog tijdens de kerkvergadering de voorbereidende werkzaamheden te Rome begonnen, maar zooals een beknopt overzicht zal uitwijzen, kon het hoogst gewichtige en moeilijke werk slechts uiterst langzaam vorderen. Intusschen heeft gezegde verordening van Trente reeds aanstonds als een krachtig zaad gewerkt, al liet zich vooreerst nog de volle vrucht wachten. Het concilie had in zijne besluiten der vierde zitting niet verklaard, wie die verbeterde Vulgaatuitgave bewerken zou, en dadelijk werden nu van meerdere zijden alle krachten ingespannen, ten einde die eeretaak te vervullen. Vooral moet hier met eerbied melding gemaakt worden van het streven der leuvensche godgeleerden, te meer wijl hun arbeid later aan de romeinsche Vulgaatverbetering geen geringe diensten bewezen heeft.

Op den 8sten April 1546 was te Trente de vierde zitting gehouden, en reeds in het volgend jaar gaf Joannes Henten, op last van de theologische faculteit der hoogeschool te Leuven, een herziening der *Vulgaat* in het licht. Tot grondslag voor zijn werk had de kundige dominicaner-godgeleerde de Vulgaatuitgave van den boekdrukker Stephanus uit het jaar 1540 genomen, niet alleen omdat dezelve een zorgvuldig verbeterden tekst bevatte, maar ook veel meer nog omdat zij aan den rand voorzien was van eene uit velerlei handschriften critisch samengebrachte variantenverzameling. Hij raadpleegde bovendien nog dertig andere handschriften en vermeerderde met derzelver verscheidenheden de genoemde variantenverzameling, zoodat nog nimmer ter verbetering van de *Vulgaat* zulk een aantal oude manuscripten was vergeleken geworden.

Hoewel deze uitgave met groote ingenomenheid ontvangen en verschillende keeren herdrukt is geworden, besloot toch de theologische faculteit der leuvensche hoogeschool, na den dood van Henten in 1566, het werk der Vulgaatherziening nog meer te volmaken. Aan vijf medeleden der faculteit, van wie Lucas Brugensis de voornaamste was, werd de uitvoering toevertrouwd. Als bouwstoffen dienden de door Henten verzamelde handschriften, de verschillende Vulgaatuitgaven van Stephanus met hunne critische aanhangselen, alsook de tekst der complutenser polyglotte met diens herdruk in de pas verschenen antwerper polyglotte. Daarbij kwamen nog de tekstverscheidenheden van zestig andere handschriften, welke de antwerpsche boekdrukker Christoph. Plantijn uit de nederlandsche boekerijen had verzameld. Met al

deze hulpmiddelen vermeerderden zij nu in de nieuwe uitgave de verzameling der verschillende lezingen, maar bewerkten geen nieuwen Vulgaattekst. Onveranderd werd de herziening van Henten afgedrukt, zoodat dit laatste werk der leuvensche geleerden van het eerste niet in den bijbeltekst verschilt, maar in de tekstvarianten, die aan den rand staan opgeteekend, en in de critische bemerkingen en beoordeelingen, die wegens gemis aan ruimte in een afzonderlijk boekdeel werden samengevat en bij den tekst enkel door q. n. (quaere notationes) zijn aangewezen.

Ook deze Vulgaatuitgave, welke in 1574 bij Plantijn verscheen, is in velerlei herdrukken vermenigvuldigd en heeft een groot gezag gehad. Daarbij kreeg zij nog een heel bijzondere beteekenis, omdat de nieuwe bewerking aanstonds te Rome door de Vulgaatverbeteraars ten hoogste gewaardeerd werd en bij hunne beraadslagingen grooten invloed uitgeoefend heeft. Te meer is dit opmerkelijk, wijl haar tekst, immers dezelfde als van Henten, in eerste wording steunt, zooals reeds gezegd werd, op de Vulgaatherziening, welke in 1540 door den calvinistisch gezinden Stephanus was uitgegeven. Voorzeker moet reeds die omstandigheid bij iedereen het gunstig vermoeden wekken, dat de onpartijdigheid der echte wetenschap het kenmerk zal zijn van het werk der romeinsche tekstherziening, waarover thans het een en ander dient gezegd te worden.

Paus Pius IV, onder wiens regeering (1559—1565) het concilie van Trente eindigde, gaf in het eerste of tweede jaar zijner regeering aan vier kardinalen de opdracht, om den tekst der *Vulgaat* tot de vroegere zuiverheid

terug te brengen. De latere kardinaal Sirlet, die reeds langen tijd 1), op pauselijk bevel, in de voorbereidende werkzaamheden een bijzonder deel had en om zijn kennis van de oude talen zeer vermaard was, zou hen met zijne wetenschap ter zijde staan. Ofschoon die opdracht met ijver aanvaard werd, zoodat reeds in 1561 kardinaal Sacripandus te Trente meende, dat welhaast met den druk kon begonnen worden; ofschoon de hooge lastgever zelf die hoop schijnt gekoesterd te hebben, daar hij den bekenden drukker Paulus Manutius naar Rome ontbood, opdat onder diens leiding de nieuwe tekst in het licht zou komen, moest meermalen nog een nieuwe Paus den Stoel van St. Petrus beklimmen, alvorens die verwachting in de werkelijkheid overging. Waarschijnlijk is de uitvoering vertraagd, althans minder bespoedigd geworden, omdat nog andere gewichtige belangen regeling noodig hadden. Onder den heiligen Paus Pius V (1565—1572) werd de romeinsche catechismus uitgegeven en geschiedde de herziening van brevier, missaal en martyrologium. Onder Gregorius XIII (1572—1585) werd die herziening der liturgische boeken besloten met de nieuwe bewerking van den juliaanschen kalender en hield de verbetering van het *Corpus juris canonici* de aandacht hoofdzakelijk bezig. Wel bleef al dien tijd de commissie der Vulgaatherziening in stand en werd haar

---

1) In den Cod. Vatic. 3965, fol. 48 is eene aanteekening aangaande een bepaalde som gelds, welke door den Paus aan Sirlet werd geschonken, wijl deze reeds sedert jaren bezig is met de verbetering van het Nieuw Testament overeenkomstig de besluiten van het concilie van Trente. De aanteekening is van 14 Jan. 1554 Vercellone, *Diss. Accad.* p 62.

ledental dikwijls aangevuld en vermeerderd, wel werd ook door de voortreffelijke geleerden dier pauselijke commissie geregeld de arbeid voortgezet, maar bij elke schrede rezen nieuwe bezwaren en breidde zich altoos wijder het gebied der tekstcritiek uit. Alleen, om van de boeken Genesis en Exodus de Vulgaatlezing vast te stellen, werden in het jaar 1569 van den 28sten April tot den 7den December zes en twintig zittingen gehouden. Het is dan wel begrijpelijk, dat een der medeleden, Thomas Manriquez, de boekdrukkers Giunta van Venetië en Plantijn van Antwerpen aanmoedigde tot den herdruk van de beste Vulgaatuitgaven, omdat de arbeid der romeinsche correctoren of tekstverbeteraars in geenen deele nog aan het einde was.

Naarmate nu de moeilijkheid der onderneming duidelijker uitscheen, moesten zich ook de correctoren, wilde de uitvoering gunstig slagen, hoogere eischen stellen. En zoo gebeurde het, dat zij bij monde van kardinaal Peretto in het jaar 1578 het voorstel deden, om ten dienste van hun herzieningswerk eerst een critische uitgave van de *Septuagint* te doen bewerken. Paus Gregorius stemde toe, maar wijl dezelfde commissie der correctoren voor die taak benoemd werd, bleven de rechtstreeksche bemoeiingen met de *Vulgaat* geschorst tot het jaar 1587, toen de nieuwe Septuagintuitgave, welke nog als de beste geprezen wordt, tot voltooiing kwam.

Inmiddels was dezelfde kardinaal Peretto als Sixtus V op den pauselijken troon verheven en werden thans, naar 's Pausen wensch, de onderbrokene werkzaamheden met grooten ijver hervat. De verzameling van oude latijnsche handschriften werd merkelijk vermeerderd. Wat

voor geld te verkrijgen was, kocht kardinaal Caraffa, en hij stelde alles, o. a. een correctorium der dertiende eeuw, ter beschikking der correctoren. De Benedictijnen van Florence vergeleken de beste handschriften in hunne omgeving, twaalf in getal, en zonden als oogst van den arbeid de varianten der verschillende lezingen naar Rome. Evenzoo handelden hunne ordebroeders op Monte Cassino met de vier en twintig oude manuscripten, die zij bezaten. Eerst tamelijk laat werd de beroemde *Codex Amiatinus* van het jaar 541 door de Cisterciënsers van Mont Amiato ten gebruike afgestaan, waartoe een uitdrukkelijk bevel des Pausen noodig was. De bezitters konden maar moeilijk scheiden van hun kostbaar handschrift, dat aanstonds bij de beraadslagingen als een der eerwaardigste en beste oorkonden in eere gehouden en geraadpleegd werd. Ook liet de Paus buiten Italië zijnen invloed gelden. Van Frankrijk en de Nederlanden was niets meer te verwachten. Wat dáár in de boekerijen ten nutte der Vulgaatzuivering kon strekken, was reeds in de bijbels van Stephanus en van de leuvensche geleerden te Rome aanwezig, en ten overvloede had nog Plantijn, na vergelijking zijner vele handschriften, zijn variantenschat aangeboden. Maar in Spanje bleven nog enkele belangrijke handschriften te onderzoeken en werden daarom door de bemiddeling van den pauselijken nuntius de twee voornaamste, het eigendom der kathedraalkerken van Leon en Toledo, met een gedrukten Vulgaattekst vergeleken en hunne afwijkende lezingen naar Rome opgezonden. Bij deze optelling zij wel in het oog gehouden, dat zij geenszins een volledige opgave is. Uit de akten der pauselijke commissie blijkt,

zooals Vercellone getuigt, dat nog vele andere, nu onbekende handschriften zijn gebruikt geworden.

Wat de wijze betreft, naar welke tijdens de regeering van Paus Sixtus aan de Vulgaatherziening gearbeid is, bleven vele bijzonderheden bewaard. Punt van uitgang was de tweede bijbelbewerking van Leuven en wel de plantijnsche uitgave van 1583. Door den geleerden Laelius werd nu de leuvensche tekst vergeleken met de latijnsche handschriften, en eveneens handelde Agellius met den hebreeuwschen en griekschen grondtekst, als de Vulgaattekst onzeker was. Vervolgens stelden beiden in de zittingen der commissie voor, welke veranderingen hun wenschelijk toeschenen en werden dan, na de beraadslagingen der correctoren, de goedgekeurde verbeteringen op den rand van genoemde Vulgaatuitgave aangeteekend. Bij de beraadslagingen gold als eerste regel aan den latijnschen tekst zooveel doenlijk zijn oorspronkelijke gestalte terug te geven 1). Vandaar dat met zooveel ijver de oudste codices waren bijeengebracht en dat vooral de *Codex Amiatinus* als een der beste getuigen veelvuldig gevolgd is Wanneer de Vulgaatlezing ondanks de vergelijking der handschriften twijfelachtig bleef, werden de getuigenissen der kerkvaders en oudste schriftverklaarders ingeroepen, en eerst als ook hun gezag geen zekerheid gaf, begon de raadpleging van den hebreeuwschen en griekschen grondtekst, om zoo tot een

1) Waar echter de kerkelijke lezing sedert eeuwen zeker was, mocht alleen om zeer deugdelijke redenen verandering geschieden. Wel schijnt dit aanvankelijk de regelen der critiek te weerspreken, maar, goed beschouwd, is de eeuwenoude praktijk der Kerk een critisch getuigenis van het grootste gewicht.

duidelijke eenvormige lezing te geraken. Begrijpelijk moest tevens groote zorg worden aangewend om de *Vulgaat* van alle inlasschingen te zuiveren. Gebeurde het, dat na alle onderzoek de correctoren tot geen beslissing konden geraken, dan werden de verschillende lezingen met de gedane opmerkingen eveneens aan den rand der plantijnsche uitgave opgeteekend.

In het begin van het jaar 1589 werd eindelijk de verbeterde Vulgaattekst den Paus overhandigd, die nu persoonlijk den voltooiden arbeid nogmaals herzag en die taak zoo ernstig opvatte, dat hij dagelijks, naar eigen getuigenis, meerdere uren daarmede bezig was. Niet tevreden met, na onderzoek der nog twijfelachtige lezingen, te bepalen, hoe voortaan te dezer plaatse de tekst moest gelezen worden, maakte hij ook daar dikwijls veranderingen, waar de lezing eenstemmig door de correctoren was vastgesteld. Door middel van kardinaal Caraffa, hun voorzitter, gaven wel de laatsten, die toch naar de voorschriften des Pausen zelven gearbeid hadden, hun misnoegen te kennen, maar het mocht niet baten. Sixtus verlangde, dat de nieuwe *Vulgaat* meer overeen zou stemmen met de leuvensche uitgave, die hij zeer hoogschatte, en hij rustte niet, vooraleer hij heel den tekst naar zijne zienswijze verbeterd had. Ten jare 1590 werd nu in de vaticaansche drukkerij deze Vulgaatuitgave, van de pauselijke bulle „Aeternus ille" voorzien, in drie statige foliobanden gedrukt. De katholieke hoven ontvingen aanstonds een afdruk of exemplaar ten geschenke, maar de eigenlijke uitgave was nog niet gebeurd, toen de Paus in de maand Augustus van hetzelfde jaar 1590 het tijdelijke met het eeuwige verwisselde.

De commissie der tekstverbetèring had nu gelegenheid haar afkeurend oordeel te herhalen en, wijl ook de uiterlijke vorm der sixtijnsche *Vulgaat* door tal van drukfouten verre van onberispelijk was, vond zij lichtelijk gehoor. Op voorstel van kardinaal Caraffa werd dan de verkoop der nieuwe uitgave voorloopig belet. Vervolgens ging men nog eene schrede verder. Nadat Sixtus' opvolger Urbanus VII reeds dertien dagen na zijne kroning gestorven was, werd bij den nieuwen Paus Gregorius XIV in Januari 1591 op eene herziening der misprezene uitgave aangedrongen, en deden zelfs mannen van invloed den voorslag, dat het gebruik der sixtijnsche *Vulgaat* bij openlijk verbod zou geweerd worden. Toen hieromtrent ook de raad van den lateren kardinaal Bellarminus werd ingewonnen, was deze van meening, dat zulk een verbod niet betaamde, wijl de nagedachtenis van den vroegeren Paus geene schade mocht lijden. Zijn voorstel luidde dan: de verbetering van de sixtijnsche uitgave zooveel mogelijk te bespoedigen en daarna den verbeterden tekst op naam van Paus Sixtus te drukken met eene voorrede, waarin gezegd zou worden, dat door haastigheid in de vorige uitgave eenige fouten hetzij van de drukkers, hetzij van anderen waren binnengeslopen. Die raad vond instemming, en om nu de gewenschte herziening tot stand te brengen benoemde Gregorius eene congregatie van zeven kardinalen en twaalf godgeleerden. De nieuwe congregatie 1) aan-

1) Bij de eerste samenkomst op 7 Februari 1591 werd bepaald, dat de consultoren afzonderlijk met den voorzitter tweemaal, en dat al de leden in gezamenlijke zitting eenmaal iedere week zouden vergaderen, om woord voor woord den bijbeltekst na te gaan en dien bij verschil

vaardde met grooten ernst hare taak, maar vorderde langzaam, wijl hare wijze van onderzoek te omslachtig, haar ledental te groot was. Alleen de herziening van het boek Genesis vorderde veertig dagen. Derhalve werd aan den voorzitter, kardinaal Colonna 1), pauselijke volmacht gegeven om de zaak te bekorten. Hij koos daarop kardinaal Allen en nog acht godgeleerden der congregatie, waarbij Bellarminus, en deze vertrokken nu met Colonna naar diens landgoed te Zagarola, alwaar dan in de afzondering de arbeid voortgezet en spoedig voltooid werd. Reeds op het einde van den zomer, in October, keerden zij naar Rome terug, om den Paus hunne tekstverbetering aan te bieden. Ongelukkig kwam thans weer nieuwe vertraging. Den 14den van dezelfde

---

van lezingen vast te stellen, na aanwending der reeds vroeger verzamelde critische hulpmiddelen. Kon omtrent een of ander punt de onzekerheid niet opgelost worden, dan bleef aan den Heiligen Vader de eindbeslissing. Ook zouden als vaste regels de volgende vijf punten gelden: 1. *Herstel der weglatingen*, waarmee bedoeld waren de aan Hiëronymus toegeschrevene voorberichten op de deutero-canonische gedeelten van Esther en Daniel, de hebreeuwsche titels der bijbelboeken en enkele weinige verzen van het Oud en Nieuw Testament, welke Sixtus uit de hem voorgelegde tekstverbetering niet had overgenomen. 2. *Verwijdering der inlasschingen*, die de Paus tegen de getuigenis van de oudste handschriften en van den hebreeuwschen grondtekst behouden had, omdat ze in de leuvensche bijbels stonden. 3. *Onderzoek en zoo noodig verbetering der veranderingen.* 4. *Onderzoek der plaatsing van schei- en zinteekens en der versverdeeling*. De gewone, door Rob. Stephanus ingevoerde tekstafscheiding was in de sixtijnsche uitgave veranderd. Zij werd echter in de nieuwe herziening weer hersteld. 5. *Geene verandering zonder noodzakelijkheid*, en wel bijzonder, waar het woorden van gelijke beteekenis als b. v. ergo en igitur gold. Was echter verandering noodig, dan moesten de oude handschriften en, gaven deze geen oplossing, ook de grondteksten, de vaders en oude schriftverklaarders geraadpleegd worden.

1) Kardinaal Caraffa was 12 Januari 1591 gestorven.

maand stierf Gregorius, en ook zijn opvolger Innocentius X volgde hem spoedig, slechts twee maanden later, den 30sten December in den dood.

Zoo bleef dan voor Clemens VIII, die den 30sten Januari den pauselijken troon beklom, de taak weggelegd om aan den grooten arbeid van meer dan veertig jaren de laatste hand te leggen. Hiertoe benoemde hij de kardinalen Fred. Borromaeo en Valiero met den geleerden en godvruchtigen Jesuïet Toletus, die alleen al den last op de schouderen nam en van deze allerlaatste herziening de ziel genoemd mag worden. Toletus nam een van de groote prachtexemplaren der sixtijnsche uitgave, en terwijl hij nu bij zijn onderzoek te gelijk de voornaamste critische hulpmiddelen gebruikte, de oudste handschriften en beste drukken met den grondtekst in complutenser- en antwerper-polyglotten raadpleegde, schreef hij op den rand van het bijbelboek de verbeteringen der laatste tekstherzieners met zijn eigene beoordeelingen Na zeven maanden was het werk den 28sten Augustus 1592 voleind en werd heel de tekstverbetering, zooals zij door de gregoriaansche congregatie te Zagarola vastgesteld en door Toletus beoordeeld was, door de twee kardinalen goedgekeurd. Ten slotte veranderde de Augustijner Ang. Rocca overeenkomstig deze beslissende eindherziening een ander exemplaar der sixtijnsche uitgave, hetwelk door de kardinalen den Paus werd ter hand gesteld. Deze gelastte dan, op hun verzoek, den druk, waarbij Toletus in 's Pausen naam het toezicht hield, terwijl aan Rocca de typographische correctie werd toevertrouwd. Nog voor het einde van 1592 kwam nu uit de drukkerij van het Vaticaan de

nieuwe bijbel in het licht, die bij pauselijke breve als de verplichtende Vulgaatuitgave en officiëele normaaleditie voor de toekomst bleef aangewezen en voorgeschreven.

Zoo is dan onze *Vulgaat-bijbel* de vrucht van een arbeid zonder voorbeeld in de geschiedenis. Jaren aan jaren hebben velerlei uitgelezene mannen geijverd en samengewerkt, om met deugdelijke hulpmiddelen, welke hun in ruime mate ten dienste stonden, de bijbelbewerking van Hiëronymus in hare oorspronkelijke tekstzuiverheid te herstellen. En hoewel ook zij 1), om de menschelijke zwakheid, voor hun werk geen aanspraak konden maken op volstrekte volmaaktheid, gerustelijk mag gezegd worden, dat zij het bereikbare hebben bereikt. Naarmate in de laatste eeuwen de tekstcritiek meerdere ontdekkingen deed en grootere vorderingen maakte, is de *Vulgata* in schatting gestegen en wordt zij meer, ook door de onkatholieken, een roemwaardig kleinood der Roomsche Kerk geprezen 2): „Celeberrimum Romanae Ecclesiae cimelium".

Wel is niet hierom de *Vulgaat* onze standtekst. Immers, voor nog de bemoeiingen der tekstzuivering een aanvang namen, was zij reeds in het concilie van Trente, om hare door het gebruik van zoovele eeuwen beproefd bevondene teksttrouw, authentiek verklaard en verplich-

---

1) „*Quam quidem* [editionem] *omnibus numeris absolutam pro humana imbecillitate affirmare difficile est*". *Voorrede onzer Vulgaat.*

2) Zie E. Ranke, *Codex Fuldensis*, p. 569. — „Wij zouden eene lange lijst van protestantsche geleerden kunnen opnoemen, beginnende vóór *Walton* en met *Lachmann* niet eindigende, om door hunne eenparige getuigenis de van geen hunner thans miskende waarde der *Vulgata* te staven." Lipman, *Het Nieuwe Testament, Inleiding*, bldz. LXIV.

tend gesteld. Op het gezag der Kerk, niet op het goeddunken van menschen rust onze overtuiging, dat de *Vulgaat* is het onvervalschte woord van God. Niettemin moet ook om hare wetenschappelijke waarde en critische voortreffelijkheid de *Vulgaat* geëerd en geprezen worden. Die voortreffelijkheid is een geschikt middel om zelfs de meest bevooroordeelden tot nadenken te stemmen aangaande de redelijkheid onzer gehoorzaamheid en blijft een krachtig bewijs zoowel van de nauwgezetheid, waarmede de Kerk de rechten der wetenschap eerbiedigt, als van de zorgzaamheid, waarmede zij het haar toevertrouwde, heilige bijbelwoord bewaart.

Warmond. P. L. DESSENS.

ONTWIKKELING.

(Vervolg van blz. 65 vv.)

VI. HET EERSTE HOOFDSTUK 1).

Er zullen slechts weinigen de meening zijn toegedaan, dat de woorden van het eerste hoofdstuk der H. Schriftuur eene kosmogenetische ontwikkeling uitsluiten. Bewust of onbewust, zijn we meest allen aanhangers geworden van de leer, dat de kosmos zich op eene of andere wijze uit een oer-nevel heeft ontwikkeld. Wel laat zich ons causaliteits-beginsel de bewering niet aanleunen, „dat evenmin als er een begin geweest is, er evenmin ook een eind kan zijn" 2), en kunnen wij er geen vrede meê hebben, dat het scheppingsverhaal van den Bijbel slechts „als eene dichterlijke fantaisie" 3) beschouwd wordt; maar eens het „In den beginne schiep God hemel en aarde" aangenomen, zien wij er geen bezwaar in, eene redelijke en op de waargenomen feiten gegronde ont-

1) Dit artikel is gedeeltelijk eene inleiding tot het werk van Pater Braun S. J.: *Ueber Kosmogenie vom Standpunkte christlicher Wissenschaft.* Wat Braun uitvoerig behandelt en waarvan de *Stimmen a. Maria Laach* (Jan. 90) en de *Studiën* (XXXV, bl. 101) een overzicht geven, hebben wij slechts even aangestipt, voor zooverre niet een paar bezwaren, die tegen deze theorie oprezen, eene uitvoeriger bespreking noodig maakten.

2) *Wat is het begin geweest* enz. Redevoering uitgesproken door Dr. J. A. C. Oudemans, bl. 47. 3) *Ibid.* bl. 2.

wikkelingshypothese aan te hangen, in de vaste overtuiging, dat met zulk eene hypothese de H. Schrift niet in strijd is.

„Wij weten natuurlijkerwijze van de wording van het heelal slechts weinig af en moeten ons in alle geval met hypothesen behelpen" 1); wij hebben slechts te zorgen, dat onze hypothesen met geene waargenomen feiten of zekere waarheden in strijd zijn, en als proef op de som eischen wij, dat eene hypothese ons nieuwe feiten doe voorzien, die dan later door de waarneming aangetoond worden. Zulk eene veronderstelling krijgt door de proef op de som eene hooge mate van waarschijnlijkheid; geene zekerheid nochtans. Zoo heeft b. v. de zoogenaamde wet van Titius of Bode geleid tot de ontdekking der asteroïden, ofschoon later gebleken is, dat de verhoudingen van de afstanden der planeten niet nauwkeurig en zonder uitzondering volgens deze wet zijn. Op het gebied der kosmogonie hadden we tot nog toe vooral met twee hypothesen te doen: de eene door den Königsberg'schen wijsgeer Kant 2), de andere door den mathematicus Laplace opgesteld. De theorie van Laplace houdt zich slechts met ons zonnestelsel bezig en gaat uit van eene onmetelijk groote, bolvormige nevelmassa, die eene zeer hooge temperatuur bezat en van het Westen naar het Oosten omwentelde. Deze rotatie had afplatting aan de polen en aanzwelling aan den evenaar ten gevolge; door uitstraling van warmte in de koude ruimte koelde

1) *Ibid.* bl. 36.

2) Kant's *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* is in de verzameling van Ostwald, *Klassiker der exakten Wissenschaften* onlangs afzonderlijk uitgegeven.

die nevelmassa af, trok zich samen, terwijl de omwentelingssnelheid bij het kleiner worden van den straal toenam, en wel zóó zeer, dat de middelpuntvliedende kracht op de zwaartekracht het overwicht verkreeg.

Daardoor konden aan den evenaar ringvormige nevelmassa's van de centrale kern worden afgescheiden. Bij het scheuren dier ringen vereenigde zich de stof tot bollen, die om den oorspronkelijken nevelbol bleven wentelen en de planeten vormden. Eene herhaling van hetzelfde verschijnsel op kleinere schaal deed uit de planeten de wachters geboren worden.

Tegen deze hypothese zijn, sedert haar ontstaan, zoovele bezwaren gerezen, dat het niet meer mogelijk schijnt haar aan te hangen. In het onlangs verschenen werk van K. Braun S. J.: *Ueber Kosmogenie vom Standpunkte christlicher Wissenschaft* worden die bezwaren op duidelijke wijze uit elkander gezet en wordt aangetoond, hoe noch de stand der omloopsvlakken van sommige lichamen van ons planetenstelsel, noch de richting der rotatie, noch de duur van de wentelingen in het systeem van Laplace voldoende verklaard worden, terwijl de opmerking wordt gemaakt, dat, wijl de concentratie eene voortdurende is geweest en derhalve ook de rotatie-snelheid voortdurend is toegenomen, de nevelmassa tot eene dunne schijf had moeten uit elkander vloeien, in plaats van nu en dan ringen af te scheiden 1).

En afgezien ook van deze bezwaren, die wij technische zouden willen noemen, bevredigt de theorie van Laplace den geest niet:

1) In plaats van eene dunne schijf, „ein Weltkuchen", zou men ook op die wijze een groot aantal nevelvlekken kunnen krijgen.

„Im Kleinen für ein einzles Weltsystem
Wär diese Theorie wohl sehr bequem:
Indess zu Gas verdampft die eine Welt
Ist nebenan die andre kalt gestellt;
So kann die Hitze langsam sich verlieren,
Das Chaos allgemach sich temperiren;
Doch nimmermehr die Hypothese stimmt,
Sobald das Weltall man im Ganzen nimmt".

En tot het „im Ganzen" nemen van het heelal voelt men zich op onweerstaanbare wijze gedrongen.

Wat voor onze zon waarschijnlijk is, zal voor de andere zonnen, de vaste sterren, die wij aan den nachtelijken hemel zien schitteren, niet onwaarschijnlijk mogen heeten en, wordt er een genetisch verband aangenomen om den oorsprong der bewegingen van ons planetenstelsel te verklaren, dan zal men zulk een verband niet kunnen ontkennen tusschen onze zon met haar gevolg en het geheimzinnige centrum, waarom ons geheel planetenstelsel zich beweegt. En, zijn er groepen van vaste sterren, die door een onzichtbaren band gebonden, met gelijke snelheid in dezelfde richting zich door het ruim voortbewegen, zooals in 1870 aan Proctor bleek, toen hij de eigen beweging van ongeveer 1600 sterren in kaart bracht 1), of zooals Dr. Gould van onze zon veronderstelt, die met 400 sterren van den melkweg één systeem zou vormen 2), dan moet de kosmogenetische hypothese zoo ruim zijn, dat zij de verklaring van geen dier verschijnselen uitsluit of onmogelijk maakt, al willen of kunnen wij den eisch niet stellen, dat ze werkelijk alles zal verklaren.

---

1) A. M. Clerke, *A popular history of astronomy* etc. p. 458.
2) *Ibid.* p. 459.

Δός μοί που στῶ: geef mij eene plek, waar ik staan kan, zouden we dan met Archimedes wel willen uitroepen, niet om van die plek uit de aarde te bewegen, maar om van dat standpunt af de ontwikkeling van het heelal gade te slaan. Kunnen wij de vreeze al niet bedwingen, dat ook op dat standpunt ons eene stem in de ooren zal klinken: „Wie is deze, die de raadslagen verduistert met woorden zonder wetenschap?.... Kunt gij de schitterende Plejaden samensnoeren of losmaken de banden van den Arcturus?.... Kent gij des hemels samenstel en beschikt gij zijn invloed op aarde?" 1) en dat wij beschaamd zullen moeten antwoorden: „Onverstandig heb ik gesproken en over dingen, die mijn kennis eindeloos te boven gaan" 2), zoo weten wij toch, dat het doorvorschen der natuur den onbevooroordeelden geest overal de voetsporen doet zien van den Schepper: „Want het onzichtbare van Hem wordt van de schepping der wereld af uit de werken met het verstand gezien, ook zijn eeuwige kracht en goddelijkheid" 3), en daarom juichen wij het gaarne toe, wanneer goed uitgeruste natuuronderzoekers het wagen, door te dringen in de geheimen der wordingsgeschiedenis van het heelal en de hoogte te beklimmen, van waar zij de wording van den kosmos kunnen..... gissen.

Zulk een waagstuk heeft, naar onze meening, K. Braun S. J., in het reeds aangehaalde werk, met veel meer succes dan een zijner voorgangers volbracht.

Wij wezen er reeds op, dat eene hypotese, welke

---

1) Job, XXXVIII, 2, 31, 33. 2) *Ibid.* XLII, 3. 3) Rom. I, 20.

slechts van ons zonnestelsel spreekt, niet in staat is den geest te bevredigen. Om die reden zouden wij meer sympathie hebben voor de theorie van Kant. Deze immers neemt aan, „dat alle stoffen, waaruit de bollen, die tot ons zonnestelsel behooren, alle planeten en kometen, gemaakt zijn, in den beginne in hunne elementen ontbonden waren en de geheele ruimte vulden, waarin thans die lichamen rondwentelen" 1) en stelt zich later 2) de vraag, „of de vaste sterren, die op dezelfde wijze als onze zon moeten gevormd zijn, niet eveneens met elkander in betrekking staan en systematisch met elkander verbonden zijn". Maar Kant was geen mathematicus en, „hoezeer men de scherpzinnigheid van Kant en zijn divinatorische kracht moet bewonderen, toch kan men niet ontkennen, dat bij nader inzien bijna overal, waar Kant het mechanisch gedeelte der ontwikkeling schildert, zijne verklaringen met de wetten der mechanica niet overeenstemmen, ja er somtijds lijnrecht mede in strijd zijn; dat eene verklaring van de verschijnselen der planetenwereld niet door hem wordt gegeven; en dat niet wordt aangetoond, dat, onder bepaalde veronderstellingen, die ontwikkeling zóó en niet anders moest geschieden" 3).

Pater Braun bouwt zijne hypothese op even breeden grondslag als Kant en is, voor zooverre wij weten, de eerste, die eene aanneembare verklaring van het ontstaan der „koude ruimte" geeft; en op dit punt wenschten wij de aandacht voor een oogenblik te vestigen.

Die koude ruimte is lang een struikelblok geweest.

't Is een feit, dat onze aarde langzaam maar zeker

1) L. c. S. 15. 2) L. c. S. 56.

3) Pfaff, *Die Entwicklung der Welt* etc. S. 159.

hare warmte verliest en dat vele hemellichamen, voor zooverre wij er kennis van dragen, in hetzelfde geval verkeeren; en hetgeen nu geschiedt gebeurt reeds gedurende eene lange, lange rij van eeuwen. Denken we ons nu dien verloren warmteschat aan de aarde en aan de andere hemellichamen teruggegeven, dan kunnen we ons best voorstellen, dat hunne temperatuur zoo hoog moet stijgen, dat alle samengestelde stoffen zich in hunne elementen ontbinden en in den gasvormigen toestand overgaan. Tegelijkertijd zouden de volumina toenemen en zoude het mogelijk worden, dat alle stof zich vereenigde tot eene reusachtige nevelmassa. De temperatuursverschillen zouden ten gevolge der vermenging verdwijnen en we zouden een oer-nevel hebben van ééne temperatuur. Op deze wijze zouden wij van het bestaande uitgaan en, rekening houdende met waargenomen feiten, tot een vorigen toestand van het heelal besluiten.

Maar zulk een oer-nevel kan onmogelijk het punt van uitgang zijn. Want, wijl wij al het bestaande in die gasmassa vereenigd denken, bestaat er buiten haar niets stoffelijks, en de warmte van dien nevelbol kan nergens heen; er is geene gelegenheid tot afkoeling, wijl er niets is om warm te worden; of, om in den geest der nieuwere warmteleer te spreken, de deeltjes dier gasmassa kunnen zich niet minder snel gaan bewegen, omdat er geene stofdeeltjes zijn, die zich langzamer bewegen en die een gedeelte der snelheid van de eersten kunnen overnemen. De ruimte, d. i. de plaats, waar iets kan zijn, krijgt voor eene kosmogenetische ontwikkeling pas hare waarde daardoor, dat er feitelijk iets is.

Evenmin kan een oorspronkelijk gering verschil in temperatuur tusschen de verschillende deelen van den gasbol voldoende zijn om de ontwikkeling te verklaren, wijl in dat geval spoedig een evenwichtstoestand bereikt ware en van dat oogenblik af alle veranderingen onmogelijk worden.

Men zou dus een zeer groot verschil in temperatuur moeten aannemen; maar dan dringt zich de vraag op: vanwaar dit verschil; is het niet mogelijk dit op natuurlijke wijze te verklaren?

't Spreekt van zelf, dat noodzakelijkerwijze de wil van den almachtigen Schepper de laatste grond blijft, maar wij zullen waarlijk geen geringer denkbeeld van Gods wijsheid krijgen, wanneer wij de mogelijkheid inzien om de eindelooze verscheidenheid van den kosmos door slechts weinige oorzaken te verklaren.

Stellen we, in den geest der nieuwere warmteleer, dat onze aarde en alle hemellichamen eerst de in den loop der tijden afgestane warmte terugontvangen en dientengevolge in temperatuur stijgen en in volumen toenemen; en daarna, wanneer ze den geheelen voorraad warmte, dien ze eens bezaten, hebben terugontvangen, dat ze voortgaan, met zich uit te zetten, totdat alle warmte aan volumenvermeerdering is verbruikt, — dan komen we tot eene zeer ijle gasmassa, waarvan de temperatuur gelijk nul is. Van zulk een toestand gaat Pater Braun uit in zijne kosmogonie.

Eéne enkele beperking moet echter nog gemaakt worden. Op de door ons beschreven wijze zouden we misschien tot een gasbol van homogene samenstelling komen; maar als begintoestand moeten wij ons de stof noodzakelijk ongelijk verdeeld denken. Bij eene homo-

gene, koude nevelmassa zou er geene andere beweging dan de verdichting tot één enkel lichaam mogelijk zijn.

De factoren, die bij de ontwikkeling van den kosmos medewerken, zijn nu, dunkt ons, tot een minimum gereduceerd. We hebben vooreerst de stof, nl. de elementen, in hunne laatste bestanddeelen ontleed en niet gelijkmatig verdeeld; in dien chaos heerscht er volstrekte rust, d. w. z. er is geene beweging hoegenaamd, noch warmtebeweging, noch lichttrilling, noch welke andere beweging dan ook. Als kracht heerscht daar de algemeene aantrekkingskracht, waarvan we wel weten, dat ze bestaat, en hoe ze werkt, maar waarvan we het innerlijke wezen niet kennen, evenmin als we weten, wat stof eigenlijk is. Pater Braun neemt ook nog de afstootende kracht aan, welke de deeltjes op elkander uitoefenen, wanneer zij in elkanders onmiddellijke nabijheid komen, maar voegt er toch bij, dat we voor deze kracht wellicht de warmte in de plaats kunnen stellen.

De moeilijkheid is dan teruggebracht tot eene van de bekende „Grenzen des Natur-erkennens" van Du Bois-Reymond: tot het innerlijk wezen van stof en kracht, waarbij voor de laatste de moeilijkheid van de *actio in distans* — werking op een afstand — mede begrepen is 1) De oorzaak van de ongelijke verdeeling der stof moeten we, zooals van zelf spreekt, in den wil des Scheppers zoeken.

Onder die stoffen is er eene, die eene nadere kennismaking eischt, de ether; eene stof, zoo fijn, dat wij haar

1) Het wezen der hypothese verandert niet, wanneer men, zooals sommigen, de aantrekking als schijnbaar gevolg der beweging wil beschouwen. De beide factoren worden dan: stof en beweging.

nergens kunnen buitensluiten, wijl ze door alle poriën binnendringt, zoo bewegelijk, dat zelfs de hemellichamen met hunne verbazende snelheid er geen merkbare wrijving door ondergaan. De ether schijnt aan de wetten der zwaartekracht niet onderworpen te zijn, maar wordt toch zoozeer door de kleinste deeltjes aangetrokken en in verdichten toestand aan hunne oppervlakte vastgehouden, dat de atomen met een etherhulsel omgeven zijn en omgeven blijven.

„Si parva licet componere magnis", zoude men den ether met de dampkringslucht kunnen vergelijken. Ziet men een steen vallen, dan komt het ons voor, alsof de lucht, die door den steen doorkliefd wordt, niet door de aarde wordt aangetrokken. Ook biedt de lucht weinig weerstand en veroorzaakt zij (betrekkelijk) weinig wrijving en hecht zij zich aan de oppervlakte van vaste lichamen als een omhulsel vast. Naderen vaste lichamen, elk met zijn luchthulsel omsloten, tot op zeer korten afstand elkander, dan wordt een gedeelte der luchtomkleeding als het ware uitgeperst en voegt zich bij de in vrijen toestand verkeerende dampkringslucht, terwijl er in de ruimte, die er steeds tusschen de aan elkander sluitende vlakken van vaste lichamen overblijft, een ander gedeelte terugblijft.

Imponderabile (onweegbare stof) heeft men den ether genoemd, en deze eigenschap behoeft ons zoozeer niet te verwonderen en nog minder aan eene onstoffelijke stof te doen denken. 't Is immers bekend, dat een korreltje muskus in staat is jarenlang een geheel huis met zijn geur te vervullen — en men ruikt daardoor, dat vochtige gasvormige deeltjes der reukgevende stof

de reukvliezen van de neus treffen — zonder dat de fijnste weegschaal in staat is eene gewichtsvermindering aan te geven.

In den chaos stellen we ons nu de elementen der ponderabilia (weegbare stoffen) tusschen den ether op ongelijkmatige wijze verdeeld voor, en dit mengsel bezat volstrekt geen warmte. Als eenige kracht is daarin voorloopig de aantrekkingskracht werkzaam en, in den zin dien we bij de vergelijking met de dampkringslucht deden uitkomen, hebben we alleen op de aantrekking der ponderabilia te letten.

De stofdeeltjes, welke door elkander worden aangetrokken, hebben een voorraad energie, een arbeidsvermogen, waaraan alle arbeid kan ontleend worden, welke in den kosmos noodig is, onder welken vorm het ook zij. Die energie is in 't eerst uitsluitend *potentiëele*; men noemt ze ook wel „arbeidsvermogen van plaats". Een eenvoudig voorbeeld zal dit duidelijk maken. Een steen, op zekere hoogte boven de aarde vastgehouden, wordt door de aarde aangetrokken en oefent op de hand, die hem vasthoudt, op de onderlaag, waarop hij is neergelegd, een zekere drukking uit, doet daarin een zekere spanning ontstaan. Men zegt dan, dat die steen potentiëele energie bezit. Valt de steen werkelijk, dan kan dat arbeidsvermogen van plaats op verschillende wijze in een arbeidsvermogen van anderen vorm omgezet worden.

Valt de steen vrij, d. i. zonder belemmering, dan neemt zijne snelheid voortdurend toe, en in die snelheid hebben wij een vorm van arbeidsvermogen dien men *kinetische* energie noemt. Deze snelheid kan dienen, om door botsing andere lichamen in beweging te brengen, of om door

wrijving warmtebewegingen te doen ontstaan, of om electrische verschijnselen te veroorzaken enz. Maar hoe men het ook wende of keere, altijd zal men, in de som van het arbeidsvermogen op een gegeven oogenblik, geheel het oorspronkelijk arbeidsvermogen terugvinden.

En wat voor den vallenden steen waar is, is eveneens waar voor alle lichamen, die onder den invloed eener kracht snelheid kunnen verwerven: er gaat in het heelal geen arbeidsvermogen verloren, of, zooals de physici zeggen, de energie van het heelal is constant.

De geheele voorraad energie was alreeds van den beginne af aanwezig, evenals de geheele hoeveelheid stof, en wel als *potentiëele energie*.

In de oorspronkelijke, koude, ongelijk verdeelde nevelmassa kon, zooals reeds Kant opmerkt, de rust niet van langen duur zijn, of liever moest de beweging onmiddellijk een aanvang nemen.

De plaatsen, waar de stof dichter is, worden middelpunten van aantrekking; daarheen begeven zich de stofdeeltjes, eerst langzamer, dan sneller, en in die eerste beweging ligt eene der oorzaken van het ontstaan der warmte. Wij zullen ons die warmte wel als door botsing of wrijving veroorzaakt moeten voorstellen, en vinden dan in de kracht, welke de stofdeeltjes tot elkander trekt, de oorzaak van het ontstaan der wrijving. Dat de warmte, welke ontstaat, wanneer gasvormige lichamen met geweld tot eene kleinere ruimte worden beperkt, zeer aanzienlijk is, wordt in de physica door verschillende proeven duidelijk gemaakt, en wij hebben geene reden om het gloeiend worden van de zich concentreerende nevel-

massa's als eene onmogelijkheid of zelfs als eene onwaarschijnlijkheid te beschouwen. Bij die samentrekking der oer-gassen heeft er echter nog iets anders plaats. Er gebeurt met de etherdeeltjes en de overige stofdeeltjes ongeveer hetzelfde, wat we bij vaste lichamen en lucht zagen geschieden. Bij de beweging der ponderabilia zijn het voornamelijk deze, welke warm worden, terwijl de etherdeeltjes weinig weerstand bieden en bijna zonder wrijving naar alle zijden uitwijken, om de opene, door de verdichting ontstane, ruimten te blijven vullen en daar werkelijk te zijn, wat men onder „koude ruimte" moet verstaan. Verder wordt, wanneer de stofdeeltjes tot op zeer geringen afstand van elkander zijn genaderd, een gedeelte van het etherhulsel als het ware „uitgeperst", om den voorraad vrijen ether te vermeerderen.

Op deze wijze, dunkt ons, moeten we ons het ontstaan der koude ruimte tusschen de nu gloeiende nevelbollen, volgens P. Braun — die deze ontwikkeling slechts met zeer korte woorden aangeeft — voorstellen.

Een ander deel van den onmetelijk grooten voorraad potentiëele energie van het heelal wordt de bron van de beweging der hemellichamen, zoowel van de translatie- als van de rotatie-beweging, terwijl wederom een gedeelte dezer beweging, althans in den beginne, in warmte wordt omgezet.

Niet alleen worden de stofdeeltjes naar de verschillende middelpunten van aantrekking heen gedreven, maar die centra beginnen eveneens, en wel van het eerste oogenblik af, tot elkander te naderen. Deze beweging moet in den beginne, én wegens de geringe dichtheid én

wegens den grooten afstand, eene uiterst langzame geweest zijn; naarmate echter twee gasmassa's elkander naderden en, door het opnemen van nieuwe stofdeeltjes, hunne massa vergrootten, werd de beweging, tengevolge dezer beide oorzaken, sneller. Waren er slechts twee nevelmassa's die tot elkander naderden, dan zouden die zich volgens eene rechte lijn bewegen en eindigen met in beider zwaartepunt op elkander te stooten. Zijn er echter vele, dan bestaat de mogelijkheid, dat een nevelbal door den invloed van een nabijzijnd lichaam in zijne rechtlijnige beweging wordt gestoord en zich dientengevolge in eene spiraal van steeds enger windingen om het centrum van aantrekking heen beweegt, om eindelijk deze nevelmassa van ter zijde te treffen; deze zijdelingsche stoot veroorzaakt dan, behalve warmte, ook nog eene rotatie.

Pater Braun meent wel is waar, dat de primitieve gasbollen, die, met elkander vereenigd, eene zon zullen vormen, eerst een tijdlang rustig hebben staan te groeien en in omvang toe te nemen, om „eerst dan" naar elkander op weg te gaan, maar dit schijnt ons niet consequent geredeneerd. De aantrekkingskracht moet zonder twijfel van den beginne af én de ijlere stof naar de centra én deze naar elkaar bewogen hebben, hoe langzaam overigens de beweging ook geweest zij. En de verdichting moet om elk centrum terstond een aanvang hebben genomen, en 't is wederom o. i. onjuist aan te nemen, dat op sommige plaatsen de concentratie later begon en daarom ook op dit oogenblik nog niet zoo verre zou gevorderd zijn, dat er eene zon, maar wel zoo ver, dat een lichtende nevelvlek zou ontstaan

zijn. Daar we eene ongelijkmatige verdeeling der stof toch moeten veronderstellen, kunnen we het later gereed komen van zulke „im Werden begriffen" zonnen door een ijleren aanvangstoestand verklaren.

Wat in 't klein begon — verdichting, beweging naar, en vereeniging met elkander — herhaalde zich in den loop der tijden op grootere schaal, maar kon toch niet tot in 't oneindige zoo blijven doorgaan. Er moet een tijd zijn aangebroken, waarop de nevelbollen, die tengevolge der stooten eene roteerende beweging hadden aangenomen, bij de beweging naar elkander niet meer in spiraal-lijnen tot elkander naderden, maar in gesloten kromlijnige banen zich om elkander bleven voortbewegen. Dit moet het geval geweest zijn, toen voor elk de bewegingssnelheid zoo groot was geworden, dat zij een tegenwicht vormde tegen de aantrekkende krachten van alle andere nevels.

Op dit tijdstip moeten in de ruimte de nevelachtige zonnen-embryo's, op denzelfden onderlingen afstand en met dezelfde relatieve beweging, als nu de vaste sterren, welke uit die nevels ontstaan zijn, zich door het uitspansel hebben voortbewogen. De aswenteling van elke centraal nevelmassa zal voor de bewegingen van de later ontstaande planeten van invloed zijn.

Welke die bewegingen, de zoogen. eigen beweging der vaste sterren, werkelijk zijn, kan de astronoom niet dan met de grootste inspanning — en het grootste geduld tevens — uit de gegevens, door vele juiste waarnemingen aan de hand gedaan, voor sommige hemellichamen afleiden. Eene gedetailleerde beschrijving van *al* die bewegingen zal dus nog vele jaren — om

niet te zeggen „voor immer" — tot de pia vota der sterrenkundigen blijven behooren.

Eene opmerking moeten we hier nog maken, alvorens wij onze aandacht meer bepaald op dien nevelbol vestigen, waaruit ons zonnestelsel zal geboren worden.

Moesten we aannemen, dat alle deeltjes zich op het eerste oogenblik van hun ontstaan in beweging zetten, zoo hebben we toch niet noodig te veronderstellen, dat op eenzelfde tijdstip alle nevelmassa's even ver in hare ontwikkeling zijn gekomen. De vooropgestelde ongelijkheid der oorspronkelijke gasmassa maakt het waarschijnlijk, dat op een punt de verdichting, met hare gevolgen — warmte, gloeiing, licht enz. — verder vooruit is dan op een ander, en verklaart dan tevens, hoe wij nu aan het uitspansel te gelijk lichtende zonnen, nevelvlekken en donkere sterren kunnen waarnemen.

Eene nauwkeurige en langdurige waarneming der nevelvlekken moet, dunkt ons, een criterium aan de hand doen voor de waarschijnlijkheid dezer ontwikkelings-hypothese. Hetgeen in den beginne met de kleinste, we zullen maar zeggen elementaire, nevels gebeurde, moet later met grootere nevelbollen geschieden. Sommige kleinere moeten in spiraalvormige windingen om een grooteren heenwentelen, om zich ten slotte met dezen te vereenigen; de hevigheid van den schok hangt af van hun massa en snelheid. Zijn deze massa en snelheid aanzienlijk, dan kan daardoor de stof van de getroffen sfeer zoozeer omgewoeld worden, dat ze in spiraalvorm uit elkander gestooten wordt. Maar de windingen van zulk eene spiraal moeten langzamerhand weer dichter tot elkander naderen, om na verloop van

tijd eene wentelende bolvormige nevelmassa te vormen. Er zullen echter heel wat jaren moeten verloopen, eer zulk eene verandering, b. v. in de spiraalvormige nevelvlek, die in 1845 door Herschell in het sterrebeeld der jachthonden ontdekt werd, zichtbaar zal worden.

De aswenteling der nevelvlekken kan echter van betrekkelijk laten oorsprong zijn. Niet echter omdat die centra eerst eene periode van rustigen groei hebben gekend en daarna slechts hunne bewegingen begonnen zijn, maar wijl in den beginne verschillende bewegingsoorzaken elkanders uitwerking belemmerden en vernietigden. Dit schijnt ook de meening te zijn van Braun, al luiden, op de aangehaalde plaats, de woorden anders. Hij zelf immers verklaart, dat, wanneer eene massa zich naar eene tweede heen beweegt en door eene derde verhinderd wordt die beweging in eene rechte lijn te volbrengen, er bij het samentreffen van 1 en 2 wel beweging zal ontstaan, maar dat die beweging ook geheel en al zal ophouden, wanneer later 3 zich met de beide andere vereenigt. Alleen dan, wanneer deze 3 niet meer met de vereenigde 1 en 2 samentreft, ontstaat er eene blijvende beweging.

In den kosmos kan dat zoo vroeg niet hebbèn plaats gehad; daartoe moest de oer-nevel eerst wat gedund zijn.

Wij hebben gezien, hoe volgens deze hypothese, de zonnen-embryonen uit den oer-nevel ontstonden en door welke oorzaak ze in beweging geraakten. Bij die beweging, wij vestigen er de aandacht op, kwam de impuls van buiten, en de grootste snelheid vinden we dus in de bui-

tenste lagen. Het feit, dat op de zon de evenaar sneller roteert dan de polen kan hierdoor verklaard worden; de zon is, zoo al niet geheel gasvormig meer, dan toch door een gasvormigen gloeienden mantel omgeven.

Uit een van zulke roteerende nevelbollen is onze zon met haar planetenstelsel voortgekomen.

Nemen we aan, dat zich op kleinere schaal herhaalt hetgeen we ons in het groot hebben voorgesteld, dan zullen we weer verdichtingscentra in die gasmassa moeten veronderstellen op ongelijke afstanden van het middelpunt, dat dan zon zal worden. Die kernen, welke in de wenteling van de geheele massa deelen, zullen, wanneer zij tengevolge harer voortgaande verdichting nader bij het middelpunt komen, daar eene middelstof treffen, die 1°. langzamer draait dan zij zelven, omdat zij de snellere beweging der buitenste lagen grootendeels bijbehouden; die 2°. naar het middelpunt toe voortdurend aan dichtheid toeneemt; en die 3°. naar het middelpunt toe voordurend aan snelheid afneemt, omdat de stoot, de oorsprong der wenteling, van buiten kwam.

Deze drie oorzaken werken samen om aan de planeten in fieri eene rotatie mede te deelen in denzelfden zin als de wenteling om het middelpunt, de aanstaande zon.

In den beginne, derhalve, bewegen zich de planetennevels in spiraallijnen om de zon en krijgen bij die beweging door de ruimte tevens eene aswenteling.

Wanneer echter de verschillende planeten langzamerhand alle stof, die onder hun bereik viel, onder elkander verdeeld hebben en in de nu ijle ruimte geen noemenswaardigen weerstand meer ontmoeten, komt er een tijd waarop de middelpuntvliedende kracht, die toeneemt

bij het steeds enger worden der windingen en het versnellen van den omloop, met de aantrekkende kracht der zon evenwicht maakt; de spiraallijn gaat in eene gesloten kromme, in eene ellips over, en de planeet heeft haren vasten weg aan het uitspansel gevonden 1). Eene herhaling van hetzelfde proces doet uit de planeten de wachters of manen geboren worden. Al deze veranderingen der banen en deze wentelingen gaan gepaard met verdichting, waardoor de oer-nevel tot een gloeiend gas wordt samengedrongen, terwijl dit gloeiend gas zijne warmte aan de eindeloos groote hoeveelheid kouden ether langzaam kon afstaan om daardoor gloeiend-vloeibaar en eindelijk vast te worden 2).

Wij moeten nu op eenige moeielijkheden in deze hypothese wijzen.

1. Hoe komt het, dat alle planeten ongeveer in het vlak der ecliptica zijn gekomen, terwijl ze, volgens de theorie, even goed op plaatsen nabij de polen kunnen onstaan zijn dan elders? 2. Waar van daan zijn de asteroïden? 3. Op welke wijze zijn de afwijkende bewegingen der buitenste planeten van ons stelsel te verklaren?

Het eerste bezwaar laat zich vrij gemakkelijk uit den weg ruimen. In den om zijne as wentelenden nevelbol moet in den evenaar, ten gevolge der middelpuntvliedende kracht, eene opeenhooping van stof hebben plaats gehad — men denke aan de afplatting van onze aarde en van verschillende planeten. Het gevolg hiervan moet

1) Voor eene uitvoerige verklaring zie het werk van P. Braun.

2) Ook hier kunnen we kort zijn, wijl we dit gedeelte der ontwikkeling bij de meeste onzer lezers als bekend mogen veronderstellen.

geweest zijn, dat, behalve de wenteling van den geheelen bol, ook eene strooming van de polen naar den evenaar moet plaats gehad hebben, en deze strooming heeft de planetenkernen medegerukt om ze nabij den evenaar, de latere ecliptica, te brengen.

Deze strooming, een noodzakelijk gevolg der aswenteling van den gasbol, kan wellicht ook dienen om het derde bezwaar, de onregelmatigheden der buitenste planeten te verklaren. Door de beweging der stofdeeltjes, die van de polen naar den evenaar afvloeien, ontstaat in de planetenkern, welke aan deze beweging deelneemt, eene rotatie, wier richting een rechten hoek maakt met de eerst besproken wenteling, die we West-Oostelijke zullen noemen.

De planeten, van Mercurius af tot en met Saturnus, moeten dan óf wel in den evenaar van den grooten gasbol zijn ontstaan, óf er betrekkelijk vroeg zijn aangekomen, en de overwegende invloed der beweging in het vlak van de ecliptica heeft deze planeten de draaiing, die ze tengevolge van hunne reis naar den evenaar hadden, geheel of nagenoeg geheel doen verliezen.

Bij de buitenste zonnewachters, Uranus en Neptunus, die, naar alle waarschijnlijkheid, bij de andere in ontwikkeling ten achter zijn, daar ze, in ijlere streken gevormd, meer tijd noodig hebben gehad om den voorraad oer-stof om hunne kernen te vergaderen, is de invloed der verticale rotatie (wé zullen aldus de draaiing noemen in een vlak, loodrecht op het vlak der ecliptica, en de draaiing in dat laatstgenoemde vlak zal dan de horizontale heeten) niet geheel en al opgeheven, en het gevolg hiervan is, dat bij Uranus de baan der wachters een

hoek maakt met de ecliptica en dat ook de planeet zelve, blijkens hare aanzwellingen, in dit vlak roteert.

Eene wenteling geheel en al in tegenovergestelde richting met de overige planeten, zooals die van Neptunus en zijn wachter, kan door de voorgaande beschouwingen wel niet volkomen verklaard, maar toch eenigszins waarschijnlijk gemaakt worden. Voor Uranus was reeds de horizontale rotatie niet krachtig genoeg meer om hem geheel en al met de overige planeten in overeenstemming te brengen; bij Neptunus moet zulks in veel sterkere mate het geval zijn geweest, en die planeet kan, in de ecliptica aankomende, een wentelingsvlak gehad hebben dat de ecliptica nagenoeg rechthoekig sneed. In dien toestand kan een samentreffen met eene andere gasmassa voldoende zijn geweest, om dit vlak naar de eene of andere zijde te doen overhellen.

Pater Braun neemt, om de beweging van Neptunus te verklaren, zijne toevlucht tot de ring-theorie, maar op eene wijze, die zijn ordebroeder Epping 1) volstrekt niet duidelijk vindt. En terecht, het hoofdbezwaar tegen de ring-theorie, door Prof. Kirkwood te berde gebracht, blijft onverminderd bestaan: „De stof, door toenemend overwicht der centrifugale snelheid afgescheiden, zoude zich van de hoofdmassa hebben afgezonderd, niet door van tijd tot tijd zich herhalende rukken of schokken, maar voortdurend, stukswijze, *pari passu* met de verdichting en versnelling. Elk vlokje nevel, met meer dan gewone snelheid voortgestooten, zou zich onaf-

1) Zie *Stimmen a. Maria Laach* (Jan 1890) of *Studiën* (XXXV, 101 vv.). De rede waarom Epping hier van ringvorming niet wil hooren, is eene andere.

hankelijk verklaard en voor eigen rekening zijne wenteling en zijne condensatie begonnen hebben. Het resultaat zou geweest zijn niet een planeten-systeem maar een stelsel van meteoren" 1). Wij zouden hier willen bijvoegen, dat, evenals vroeger voor de planeten verklaard werd, de spiraalwindingen dezer nevelvlokjes ook in eene gesloten kromme lijn kunnen overgaan en de meteoren op die wijze tot planeten of tot wachters kunnen worden, welke misschien in groot aantal ringvormig het centrum omgeven.

In den ring der asteroïden en in de ringen van Saturnus, die, naar het thans heerschend gevoelen, uit eene opeenhooping van manen bestaan, hebben we dan een voorbeeld van deze wijze van wording. De omloopstijden van de weggeslingerde nevelvlokjes moeten van langeren duur zijn dan de rotatie van de kern, wijl ze met de snelheid, welke zij van de kern ontvingen, eene grootere baan moeten doorloopen. Dit moet ten minste in den beginne zoo zijn; wat er later voor eene verhouding in snelheid kan ontstaan, is moeilijk te bepalen, wijl èn kern èn planeten- of manen-ring de beweging versnellen, maar niet in dezelfde mate.

De rotatie van den ring van Saturnus — in 10 uur, 32 min. en 15 sec., terwijl Saturnus zelf in 10 uur, 30 min. wentelt — is wellicht een laatste rest dezer langzamere beweging.

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

---

1) Clerke, l. c. p. 359.

VERSCHEIDENHEDEN.

DE ZEGENINGEN DER DEMOCRATIE.

Wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht. Nu iedereen tegenwoordig het woord democratie in den mond heeft, kan het zijn nut hebben eens te laten zien, welke zegeningen de verwezenlijking van dit hooggeroemd ideaal kan verspreiden. Amerika wordt steeds als toonbeeld gesteld. Zien we eens wat daar in dit opzicht gebeurt. Wij hebben het oog op het tegenwoordige, niet op het Amerika van Washington, waarvan weinig of niets is overgebleven. Jefferson heeft het eerst de volkssouvereiniteit praktisch gehuldigd. Sinds 1840 en vooral sinds 1850 heeft het *algemeen stemrecht* Amerika geregeerd en heeft het hooggeroemd maar zoo ijslijk valsch beginsel der souvereiniteit van het volk zijne verwoestingen begonnen aan te richten.

Het is van belang na te gaan, op welke wijze het volk nu zijne souvereiniteit uitoefent in dat wonderland. In zeer pikanten vorm wordt dit voorgesteld in een comediestuk van Gayarré, *The school for politics* getiteld, en te New-York opgevoerd in het jaar 1854.

De schrijver voert verschillende zoogenaamde *politicians* op, echte, volleerde mannen van het vak, Lovedale, Gammon, Turncoat, Trimsaïl, den aftredenden Gouverneur van den staat Louisiana, en een nieuweling in de politiek, Randolph, hun candidaat voor het ambt van *Gouverneur*, wien zij de les lezen en hun eischen stellen.

Randolph. — Hebt ge het volk gepolst over mijn candidatuur?
Lovedale. — Hoe naïef! wat duivel heeft het volk met die zaak

te maken? Het volk bemoeit zich daar niet mee; of alleen in zóóver dat het gaat ratifieeren wat wij, de leiders, hebben beslist. Dank onze partij-organisatie regelen wij de dingen zoodanig, dat niemand tegen onze *ukasen* in verzet kan komen, en dat het volk wel gedwongen is de candidaten te aanvaarden, die wij voor hen kiezen. De schotel wordt warm en dampend voorgediend; ze moeten het slikken zooals 't is.

Randolph. — Ik sta verbaasd!

Lovedale — Om kort te gaan, zie nu wat gij te doen hebt. Gij moet beginnen de medewerking te koopen van een dozijn invloedrijke bladen in het land, en u ook van de geheele pers van Nieuw-Orleans verzekeren. Er worde echter gezorgd, dat een dier bladen in schijn u vijandig gezind zij en een uwer tegenstanders steune, dien gij vóór de samenkomst kunt hebben, maar zóó, dat hij gemold worde. Dat is gezonde politiek. Dan moet gij nog een onafhankelijk blad hebben en de operatie is volkomen in orde.

Randolph. — De pers te koopen, dat groot *palladium* onzer vrijheden!

Lovedale. — Het groote *palladium* onzer vrijheden! Wat een primitieve onnoozelheid!

Randolph. — Maar dat zal tamelijk duur wezen, dat koopen van de pers!

Gammon. — Neen. Een zes duizend dollars ongeveer, en gij hebt immers de middelen.

Lovedale. — Meneer Gammon heeft gelijk. Voor een geringe tegemoetkoming zullen die bladen zeggen, dat gij de volmaaktheid zelve zijt, en aantoonen, dat het volk als om strijd u tot gouverneur wil hebben. Vervolgens moeten de voorbereidende vergaderingen bewerkt worden. In iedere landsgemeente zijn twee of drie leiders, die kunnen laten kiezen wien zij maar willen. Verzekeren wij ons van deze mannen, dan verzekeren wij ons den invloed van de streek, en wees er gerust op, wij kennen de middelen, die gebruikt moeten worden Wat Nieuw-Orleans betreft, 't is de gemakkelijkste zaak ter wereld, 't is eenvoudig een kwestie van dollars.

Randolph. — Is het dan zoover met ons gekomen? Laten vrije mannen zich dan opkoopen als het vee op de markt? Welaan, wat zal het kosten?

Trimsaïl. — Voor het controleeren der voorloopige maatregelen en voor het hebben van eigene afgevaardigden in de stadsarrondissementen moeten wij rekenen vijf duizend dollars.

Lovedale. — Heeft de voorbereidende bijeenkomst u eens gesteld, dan is de zaak gemakkelijk. Dan hebt gij niets anders meer te doen dan tien duizend dollars ter hand te stellen aan het centraal comité, dat voor u zal koopen of, zoo ze er niet zijn, zal fabriceeren vier duizend stemmen voor Nieuw-Orleans. Dat 's alles, wat noodig is om een verkiezing te verzekeren.

Randolph. — Niets meer?

Turncoat. — Neen; gij hebt een drie, vier duizend dollars rond te strooien voor het werven van agenten en om al de stemmen te koopen, die in de verschillende plattelandsgemeenten te koop zijn.

De Gouverneur. Om een ronde som te noemen, kunt ge alle kosten berekenen op een twintig duizend dollars.

Randolph. — Zoodoende zal iemand, die arm is, weinig politieke kansen hebben.

Lovedale. — Pardon! Hij heeft ook kans, maar op een andere manier. Zoo gij arm waart, zou ik gezegd hebben: toon uw talenten, maak schulden, veins eene of andere ondeugd. Dan zal de afgunst je uw talenten vergeven. Iedere verdienste, die ge kunt hebben, moet door een in het oog springende onvolmaaktheid worden opgewogen. Als het volk maar kan zeggen: 'n knappe vent, jammer dat het zoo'n vagebond is, dan kunt ge zeker wezen, dat ze allen voor je stemmen; maar zijt ge een exceptioneel candidaat, ge zijt veroordeeld. Reik ieder, die je tegenkomt, de hand; hoe smeriger hand, hoe beter dat 't werkt. Kleed je erg slordig, neem grove manieren aan, vloek zoo luid en krachtig mogelijk, klop ieder vriendschappelijk op zijn schouders, bedrink je eens in de week en in een kroeg, die in trek is, word lid van een der dagelijks opduikende associaties van Nieuw-Orleans, declameer tegen de tirannen, de aristocraten en de kapitalisten; maar vergeet vooral niet om eeuwig en altijd te spreken van het arme verdrukte volk en zijne rechten, en gij hebt kans op een triumfantelijke verkiezing, vooral zoo ..

Randolph. — Gij schijnt te aarzelen? Zoo... ik beloofde een werktuig te wezen der hoofden?

Gammon. — Juist; dat is het.

Trimsail. — Spelen wij open kaart! De wetenschap der politiek bestaat hierin: koopen of gekocht worden, zich van de anderen te bedienen als werktuigen of op zijn beurt hun eigen werktuig te wezen.

Randolph. — Hebt ge mij nog andere instructies te geven?

Lovedale. — Ja. Zoodra gij in de bijeenkomst gekozen zijt en gij het comité alle middelen zult hebben in handen gegeven, moet gij bedaard in den staat rondreizen en van tijd tot tijd een redevoerinkje houden. Dat is goed voor het theatraal effect; het wezenlijke werk gebeurt achter de schermen.

Randolph. — Maar heeren, ik voorzie meer moeilijkheden dan waaraan gij schijnt te denken. Cramford wordt als gouverneur genoemd, en er is niemand die ook maar een tiende part van zijne rechten heeft. Naar mijne meening doet hij in talent voor geen staatsman uit de Vereenigde Staten onder. Hij wordt zeker gekozen.

De Gouverneur. — Cramford is de man niet; hij mist oordeel en gezond verstand.

Lovedale. — Overigens kunnen wij hem niet gebruiken; hij is niet van de vrienden, en 't is gemakkelijk hem op zij te zetten. Met behulp van handige agenten in de stad en enkelen op het land spelen wij dit zonder moeite klaar. Iederen keer, als de naam Cramford genoemd wordt, zullen onze agenten zich houden, alsof ze zijn beste vrienden zijn, en verklaren, dat hij de volmaaktheid zelve is, maar met een beweging van diepe neerslachtigheid zullen zij uitroepen: „Hoe jammer dat hij zoo onpopulair is! De publieke opinie is tegen hem, en tegen dien stroom in te gaan is wel onmogelijk".

Randolph. — Heel goed; maar ik heb laatst in den staat rondgereisd, en ik weet dat het platteland voor hem is.

Turncoat. — Gij vergeet, dat wij daar agenten zullen hebben, die het gerucht zullen verspreiden, dat de stad hem slecht gezind is. Zij zullen zich daar erg bedroefd over toonen, en deze handige manoeuvre zal hem heel het platteland athandig maken.

De Gouverneur — Overigens, beste Randolph, is het zeer gemakkelijk om iedere gemeente afzonderlijk te winnen. Wij zenden dan overal onze mannen, naar Attakapas b.v. en Opelousas. Voor wie zijt gij? vragen ze het volk. — Voor Cramford. — Wij ook, antwoorden ze, en geheel Nieuw-Orleans houdt het met ons; maar ongelukkigerwijze zal het tot niets dienen, de man is zoo onpopulair! — Wat jammer! roept het volk uit, wij hadden hem gekozen; maar wij moeten hem nu natuurlijk laten vallen om de partijeenheid te verzekeren. — Natuurlijk, zeggen de agenten, met tranen in de oogen; 't is wel treurig, maar wij moeten er ons bij

neêrleggen. — Wien kiezen we nu in zijn plaats? — Randolph. — Daar hebben we nooit van gehoord. — Wat? de populairste man van den staat! — Hij is niet de man van onze keuze; maar als iedereen dit wil, dan moeten we hem wel de voorkeur geven. — Wij verzekeren u, dat deze candidaat de meeste kans van slagen heeft, antwoorden de agenten. En zoo is de zaak geschikt.

Lovedale. — Hetzelfde tooneel wordt in al de andere districten van den staat gespeeld, en de man, die door iedereen verlangd werd, is voor heel zijn leven onschadelijk gemaakt.

Randolph. — Maar men zal ons vragen, waarom hij dan zoo onpopulair is.

Gammon. — Goede heer, een *politician* geeft nooit bijzondere uitlegging aan het volk. Cramford is onpopulair, omdat hij onpopulair is; 't is onbegrijpelijk, maar hij is nu eenmaal onpopulair. Misschien kon men er bij voegen, dat hij trotsch is, dat hij geen man uit het volk, dat hij aristocraat is . . . Dat pakt, geloof me, en hij heeft voor goed gedaan.

De Gouverneur. — Welnu Randolph, wat hebt gij nu te zeggen?

Randolph. — Mijneheeren, zoo ik u goed begrepen heb, dan is onze regeering, ofschoon constitutioneel in schijn en democratisch op het papier, ten slotte niet anders dan eene oligarchie.

De Gouverneur. — Dat is niet onze schuld.

Randolph. — Het doet er niet toe, wiens schuld het is. Daar ik dan, eenmaal tot gouverneur verkozen, dit niet aan het volk maar aan deze oligarchie zal te danken hebben, wat verwacht dan deze oligarchie van mij?

Lovedale. — Te weerga! wederkeerigen steun. Gij zult haar en zij zal u helpen.

Randolph. — Maar men kan mij wat vragen, dat tegen mijn eeden is en tegen hetgeen ik aan 't volk meen schuldig te wezen.

Lovedale. — Laat het volk naar den duivel loopen! Wie bekommert zich om het volk? Wij spreken hier onder elkander als vrienden, openhartig, als praktische mannen, als staatsmannen. Ik begin te gelooven, dat onze vriend niet begrijpen wil. —

In dit levendig en fijn geteekend tooneeltje is geen overdrijving; tegenwoordig blijft het zelfs ver beneden den werkelijken toestand. Want de democratie is sinds 1854 met snelle schreden vooruit gegaan. De *North American Review*, van Januari 1876, teekent, in eene vergelijkende studie van

de politieke zeden ten tijde van Washington en tegenwoordig, met scherpe trekken een personaadje, uit zulke bedorven politieke toestanden voortgekomen. Het is *the Boss* of de patroon. Wij lezen:

„Daar, waar het systeem tot zijn hoogste ontwikkeling is gekomen, brengt het de nieuwe, noodlottige vrucht voort van *the Boss*. Dit is het laatste en meest volkomen voortbrengsel van eene ontwikkeling, waaraan honderden behendige en sluwe mannen gewerkt hebben en waarbij het Amerikaansche volk het grootste deel van zijn politieke energie heeft ingeschoten. Het is terecht opgemerkt, die tucht, die macht van bedwang, waarvan wij niet hooren willen, als het een nationaal doel geldt en in constitutioneelen vorm is, vertoont zich met al de kracht van het militair despotisme in de partij; het begrip van loyauteit, dat in ons politiek systeem geen plaats vindt, is in de partij tot het hoogste punt ontwikkeld. Zoodat wij, met deze laatste ontwikkeling, het gezag hebben der leiders, de aristocratie der behendigsten, zelfs het monarchische bestuur van den koning der partij. Het is een buitengewone dictatuur; hij heeft macht zonder de beperking en de lasten van een wettig ambt."

Dit schandelijk despotisme heerscht niet alleen in de groote steden zooals New York. In de groote staten, gelijk Pensylvanië en Massachussets, zijn de partijen allernauwst verbonden aan een *clan* of club van *politicians*, welke een opperhoofd hebben, die over de openbare ambten en betrekkingen beschikt en alle plaatselijke zaken regelt met een waar absoluut gezag. De senaat der Vereenigde Staten met het patronage, wat hare leden bezitten, is het middelpunt waar de hoofden zich vereenigen. Bittere ironie tegenover de hooggeroemde democratie — deze hoofden worden in de gewone politieke taal de *baronnen* genoemd!

Een treffend toonbeeld van verkiezingsagenten, waarvan boven sprake was, levert de *New York Herald*, van 17 Mei 1876, in de necrologie van William Varley, beter bekend onder den naam van *Reddy the Blacksmith*. Deze beroemdheid was op jeugdigen leeftijd uit Engeland in Amerika gekomen. Spoedig had hij daar slechte betrekkingen aangeknoopt,

pleegde een paar moorden, waarvan hij werd vrijgesproken. Hij werd een eerste *politician*, altijd bereid den meest betalenden van dienst te zijn, ontzien en gevreesd bij zijne vakgenooten. Jaren lang stond hij aan het hoofd van een bende onverlaten; zijn woord was wet voor hen. Zijn *salon* was het *rendez-vous* der allerslechtste sujetten der stad. Hij was waarlijk een „praktisch man, een staatsman", in den zin van Lovedale.

Men kan zich moeilijk een denkbeeld maken van de list en de sluwheid en de macht dezer *politicians*. Bij de presidentskeuze van 1872 begon zich een krachtige reactie tegen dit bederf te openbaren; in een bijeenkomst te Cincinnati werd als program aangenomen: de politieke eerlijkheid en de vernietiging der partij-organisatien. Maar wie meent gij, dat het wonnen *onder deze leuze*? Geen anderen dan juist de *politicians*. Waarlijk, de blijspeldichter heeft niet overdreven. Nog niet lang geleden brandmerkte een uitstekend schrijver, Philips Quincy, de verdrukking der groote massa weldenkende lieden door de organisatiën der *politicians* en betitelde zijn hervormingsplan met *„de bescherming der meerderheden"*. Leve de souvereiniteit van het volk! Proudhon heeft een waar woord geschreven: *La démocratie c'est l'envie.*

F. J. P.

DE H. WILGEFORTHIS.

In een vorig deel van *De Katholiek* (Dl. XCI, bl. 422 vv.) recenseerde de Eerwaarde Heer van Rootselaar een boek van Baron Sloet over de H. Ontkommer of Wilgeforthis. Met verwijzing naar dit artikel en naar het boek zelf wensch ik hier een oud gebedje tot die Heilige en een lied ter harer eer mede te deelen: het gebedje, waarop ik door den Heer van Leeuwen, antiq. boekhandelaar te Leiden, opmerkzaam gemaakt ben, staat in een klein handschrift, dat wel uit de 14e eeuw kan zijn, zeer keurig en duidelijk geschreven is en een verzameling van gebeden bevat, voornamelijk gebeden, waaraan aflaten verbonden zijn; het lied is

van den bekenden Stalpert van der Wielen en kan gevonden worden in zijn *Gulde-Jaers Feestdaghen* (1635). Beide moge hier een plaatsje vinden:

„Totter heyligher bruyt xri en maghet s'ontcomere God gruetu heylighe gods wtuercoren bruyt conics dochter suuer maghet sinte ontcomer nauolghersse des onbesmetten lams xri die niet ontsien en hebt dat cruce noch die tyranicht ws vaders Maer in den cruce verblijt hebt midsdien dat u verlosser iesus sinen gheest gaf in de cruce in verlossinghen des menschelijcs gheslechts O glorioze speciale wtghelesen peerle die volhert hebt inden gheloeue Wies beede verhoert wert van gode int verkeeren ws suuerlike aeschijns doer vreese uwer reynicheit die ghi ihm uwen bruydegoem gheoffert hadt Vercrijght mij O suuer maghet aen gode dat ic aerm sodersse ten ynde mijs leuens volherden mach in goeden werken en dat ic ontcomert mach werde van alle dat mij herte belast opdat mij ziele wt dinen gheselscape nemmermeer en moet ghesceyden werden maer dat ic ind' ewicht met di moet verblijde Ame".

† SINTE WILGEFORTIS,

DIEMEN OOCK COMMERINA OFTE ONTKOMMER NOEMT.

XX July.

(Stem: *Galathea geestich dier.*)

Wilgefortis, stercke Maeghd!
Die hier op de aerde
Door uw' kuysheyd hebt behaeght
Aen de hooghste waerde
Van uw' Bruygom, van uw' God;
Kryght ons, dat wy by 't gebod
Voeghen, door genaden,
Oock des Heeren raden.

Zulcks ghy hier ons voorgegaen
Hebt met u exempel.
Daer van noch de sporen staen
In den Christen Tempel.
Sporen van snee-witte le'en
Die ghy hier ten danck besne'en
Hebt om daer te vatten
D'alder-rijckste schatten.

D'alder-rijckste, wel te recht.
Christen, wildy weten,
Wat haer voor een kroon gevlecht,
Waer sy is geseten?
In het hooghste Paradijs:
By de Maeghden vroed en wijs,
Die voor Christus vrede,
Lijf en goed besteden.

Hier is Wilgefort gehuyst
Wie sou anders wanen?
Die voor Christo wierd gekruyst,
Vande Lusitanen:
Omdat d' alder-reynste vrou,
Christo haer beloofde trou,
Van d'onkuyssche scharen,
Zuyver wou bewaren.

Maer is 't dat my yemandt vraeghd
(Zijnd' een weynigh dommer
Van begrijp) na dese Maeghd,
Hoord: 't is Sint' Ontkommer.
Sint' Ontkommer, die gebaerd,
Van naturen onvervaerd,
Christum heeft beleden,
Mann'lijck heeft gestreden.

Tot de dood des cruycen toe,
Met gestaefden wille;
Zonder oyt te werden moe,
Zonder oyt te stillen
JESUS naem of JESUS Kerck 1).
Wilgefort! maeckt ons oock sterck.
Om in alle lijden
Mannelijck te strijden.

Mannelijcken: want het quaed
(Hebb' ick 't wel onthouwen)

1) Zonder oyt te stillen [d. i. te zwijgen van] Jesus' naem of Jesus' Kerck.

Van de mans, te boven gaet
't Goed-doen van de vrouwen.
Van de vrouwen (wel verstaen)
Welck de zielen, die gedaen
Weynigh deughds, met allen
Licht weer doen vervallen 1).

Weerd ons desen vrouwen aerd,
Maeghd! door uw' gebeden.
Op dat wy-luy, wel bedaerd,
Door gesette zeden,
Allen hinder, allen stoot,
Op het sneeu-wit, op het rood,
Van uw schoone blommen
Mannelijck ontkommen.

W. P. H. JANSEN.

---

1) Van deze vrij duistere strofe waag ik eene uitlegging: H. Wilgefortis, maak ons sterk om *mannelijk* te strijden: *mannelijk*, want de mannen zijn in alles, wat zij doen, krachtig, zoozeer zelfs dat, indien zij kwaad doen, hun kwaad het goeddoen der vrouwen overtreft; de vrouwen daarentegen zijn zwak en worden zeer licht (= met allen licht) tot val gebracht door degenen, die slecht zijn (= die weinig deugds gedaan hebben). Derhalve: Wilgefortis, weer dézen vrouwenaard van ons en verkrijg ons door uwe gebeden den waren mannenaard.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

Gedrukt ter „Utrechtsche Stoomdrukkerij" — te Utrecht.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

HONDERDSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. TWAALFDE DEEL.

1891.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit.
(*Onze Wachter.*)

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. 1 Mach. XV, 34.
(*De Katholiek.*)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.

Melis Stoke.

LEIDEN,
J. W. VAN LEEUWEN.
Antiq. Boekhandel.

UTRECHT,
WED. J. R. VAN ROSSUM.

1891.

INHOUD VAN HET HONDERDSTE DEEL.

NIEUWE REEKS — TWAALFDE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bldz.

Een nieuwe voorlichter der Protestanten omtrent Rome's leer en bedoelingen. (Vervolg en slot van Dl. XCIX, blz. 277 vv.)

Dr. A. RESEMANS 1

Is de empirie *de* wetenschap?

J. M. L. KEULLER 25

Traditie in de kerkelijke kunst.

I 51

II 185

J. J. GRAAF.

Een Oud-Egyptisch opschrift over den zevenjarigen hongersnood.

D. A. W. H. SLOET, Pr. . . . 223

Custos quid de nocte?

P. ZWART 249

De werklieden-vereenigingen in Engeland.

F. J. POELHEKKE. 260

De Creool. Losse schetsen uit het West-Indisch volksleven.

I 287

II 353

O. S. T.

De laatste levensdagen van Talleyrand.

L. M. VAN PINXTEREN 313

Bldz.

VERSCHEIDENHEDEN.

Geuzenklacht van het jaar 1567.
B. H. KLÖNNE 88
Nassau-Grimhuysen.
GOMARIUS MES 401

BOEKBEOORDEELING.

Prof. Kuenen's Pentateuch-critiek, historisch-critisch onderzocht, door Jos. Schets.
P. L. DESSENS 96
Leven van den H. Ignatius, door W. van Nieuwenhoff S. J.
H. J. H. RUSCHEBLATT . . . 101
De katholieke jongeling in de hedendaagsche wereld, door A. Egger.
V. P. 106
Bullarium Trajectense.
J. H. HOFMAN 236
Uit mijn lente, gedichten van W. de Veer, S. J.
A. N. MUTSAERS, Pr. 242
Polemiek over Lodewijk van Nassau en Willem den Zwijger, tusschen Prof. P. J. Blok, Hoogleeraar te Groningen, P. Goedhart, Leeraar te Roermond en X.
A. 310
L'Evolution restreinte aux espèces organiques. Par le P. M. D. Leroy.
J. M. L. KEULLER 408
L'Assyriologie depuis onze ans par A. J. Delattre, S. J.
J. VAN MIERLO, S. J. 414

LETTERLOOVER.

Het drievoudig „Wees gegroet".
H. E. 247

Bldz.

De arbeid.

H. E. 248

Engelenschreden.

J. v. W. 419

BIJLAGE.

Encycliek van Zijne Heiligheid Paus Leo XIII, *Over het arbeidersvraagstuk*: Latijnsche tekst met de Nederlandsche vertaling 109

EEN NIEUWE VOORLICHTER DER PROTESTANTEN OMTRENT ROME'S LEER EN BEDOELINGEN.

(Vervolg en slot van Dl. XCIX, blz. 277 vv.)

„Gedurende myne zeventienjarige werkzaamheid als predikant in verschillende gemeenten, moest ik telkens weer de ondervinding opdoen, hoe gering over het algemeen by de protestanten de kennis is van de leer en het streven der roomsche kerk, een verschijnsel, dat even verklaarbaar is als gevaarlijk." — Ds. Snijder Jr.

III.

Heeft Ds. Snijder's kennis van Rome's leer en zijne ervaring omtrent het roomsche leven recht op den titel van veelzijdig, — zijne scherpzinnigheid doet er niet voor onder. Deze toch beheerscht niet slechts het heden en 't verleden sedert eeuwen her, zij strekt zich daarenboven over de verre toekomst uit. Zij openbaart zich, om zoo te zeggen, als zienersgave en verdient als dusdanig wel, dat we ze meer van nabij beschouwen.

In den loop van zijn voorlichting liet hij reeds nu en dan een sprank van zijn zienersvernuft vallen. Zoo b. v. waar hij profeteert, dat de macht van 't geld „Rome's vonnis zal worden, als straks de Geest des Heeren roomschen en protestanten.... de oogen openen zal" (bl. 130) en dergelijke. Wil men echter Ds. Snijder's zienersgave naar waarde schatten, dan moet men hem hooren, als hij, „aan het einde van zijn onderzoek [!!] genaderd",

als 't ware den kansel bestijgt om de vraag: wat staat ons in de toekomst, als gevolg van Rome's leer en bedoelingen, vermoedelijk te wachten? — in heiligen ernst te beantwoorden en dan nog even voor te lichten omtrent de tegenover de Roomschen aan te nemen houding. Het kan zijn nut hebben op ZEerw.'s *Besluit* afzonderlijk de aandacht te vestigen: onder meer dan een opzicht kan het voor ons leerzaam zijn.

„Zonder ons — zegt hij — op het gewaagde gebied der voorspelling te begeven, of iets met zekerheid te willen vaststellen, daar de uitkomsten in 's Heeren hand, en Zijne gedachten vaak zoo geheel anders dan de onze zijn, zooveel is toch zeker: daar rukken in de christelijke wereld twee ontzachlijke legermachten tegen elkaar op, de roomsche geest met zijn 200 millioen strijders en de protestantsche geest met zijn 120 millioen belijders; en alles wijst op een geweldigen strijd, die in de toekomst gestreden worden zal. Zal die strijd voortdurend met vreedzame wapenen kunnen worden beslecht, met de wapenen van waarheid en gerechtigheid? O mocht het zoo wezen!.... Stond het aan de protestanten alleen, dan zou in de toekomst, overeenkomstig den wil des Heeren, het zwaard ook zeker in de scheede blijven rusten; en al is eene menschheid zonder strijd om hare hoogste heilgoederen ook niet denkbaar, die strijd zou gewis een strijd met rechtvaardige wapenen zijn. Wat Luther wilde, toen hij het aanbod van Ulrich van Hutten, om Rome met geweld te wederstaan, afsloeg, zou dan zeker waarheid worden: Niet met geweld en bloedstorting moet er voor het Evangelie gestreden worden!" (bl. 210—211).

Dit klinkt inderdaad fraai genoeg. Maar het maakt een zonderlingen indruk, aan het einde van een boek, waarin gestreden wordt met de wapenen, die Ds. Snijder goedvond te gebruiken, den wensch te hooren uiten, dat de strijd mocht worden beslecht „met de wapenen van waarheid en gerechtigheid". Zooveel te meer omdat die wensch bovendien nog onderstreept wordt door een

beroep op Luther, wiens „vreedzame wapenen" tegen Rome waarlijk berucht genoeg zijn. Dat echter Ds. Snijder den *historischen* Luther niet kent en weinig vertrouwd is met diens geschriften, blijkt op tal van plaatsen in zijn boek. Slechts hier wil ik er met een enkel woord op wijzen. Luther kende geen ongerechte wapenen tegen Rome, om de eenvoudige reden, dat hij *alles* rechtvaardig achtte, indien het maar dienst kon doen tegen de Roomsche Kerk. Dat spreekt hij zelf zoo ondubbelzinnig mogelijk uit. In het naschrift b. v., dat hij voegde bij de uitgave van Prierias' werk: *De juridica et irrefrag. veritate Rom. ecclesiae,* roept hij tegen Rome ten strijd op „non jam verbis sed ferro": niet meer met woorden maar met het zwaard; en daarbij voegt hij de liefelijke aansporing: „Als wij dieven met den strop, moordenaars met het zwaard, ketters met het vuur straffen, waarom tasten wij dan niet veeleer met alle wapenen die leermeesters des verderfs aan, die kardinalen, die pausen en heel dat samenraapsel van het roomsche Sodoma, dat de Kerk Gods zonder einde bederft, en waarom wasschen wij onze handen niet in hun bloed?" 1). Overeenkomstig hiermede schreef hij dan ook aan zijn vriend Joh. Lange te Erfurt (18 Aug. 1520), dat naar zijne overtuiging tegenover „het pausdom, den zetel

---

1) „Mihi vero videtur, si sic pergat furor Romanistarum, nullum reliquum esse remedium, quam ut imperator, reges et principes vi et armis accincti aggrediantur has pestes orbis terrarum, remque *non jam verbis, sed ferro decernant*". — „Si fures furca, si latrones gladio, si haereticos igne plectimus, cur non magis hos magistros perditionis, hos cardinales, hos papas et totam istam romanae Sodomae colluviem .... omnibus armis impetimus, et manus nostras in sanguine istorum lavamus?" (p. 107) Vgl. J. Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes,* Bd. II, S. 104.

van den Antichrist, *alles* geoorloofd was" 1). Ziedaar Luther's karakter en zijn beginsel in deze. Dit klinkt heel anders dan het schrijven aan Ulrich van Hutten, dat Ds. Snijder aanhaalt. Wil ZEerw. de reden van deze zonderlinge tegenspraak onderzoeken, dan kan de protestantsche schrijver Meiners hem gemakkelijk terecht brengen. Luther namelijk liet dezen brief, dien hij aan Ulrich van Hutten schreef, ook bezorgen aan den keurvorst van Saksen, die van Ulrich en zijn godsdienstkrijg niets weten wilde: deze begunstiger moest tot de overtuiging gebracht worden, dat Luther daarin volkomen met hem instemde 2).

Intusschen zijn de brieven van Luther aan Ulrich van Hutten verloren gegaan; maar Cochlaeus, die ze in zijn tijd nog ter hand kon nemen, noemt ze „bloeddorstige brieven: *cruentas* litteras ad Huttenum" 3); voor het bewijs van Luther's zachtmoedigheid kunnen zij geen contingent leveren! En als het Ds. Snijder ernst is met de bewering, dat, lag het aan de Protestanten, het zwaard in de scheede zou blijven, dan kan hij aan de beoefening der geschiedenis van het Protestantisme nog zeer nuttige uren wijden.

Maar welke wapenen men ook goedvinde te gebruiken, de Katholieke Kerk vreest ze in geen geval. Het is juist een bewijs voor hare waarheid, dat zij reeds van den

---

1) „Nos hic persuasi sumus, papatum esse veri et germani illius Antichristi sedem, in cujus deceptionem et nequitiam ob salutem animarum nobis omnia licere arbitramur." De Wette, *Martin Luther's Briefe, Sendschr.* u. s. w. Bd. I, S. 478.

2) Meiners, *Lebensbeschreib. berühmter Männer*, Bd. III, S. 278. Ed. Zür. 1795—1797.

3) Otto, *Johannes Cochläus*, S. 121, Note.

beginne af met alle wapenen bestreden is door alwat buiten haar was, zoodat zij tot den dag van heden toe strijd te voeren heeft tegen heel de wereld, die een of ander punt der volle waarheid heeft verworpen: zoowel tegen alle heidensche richtingen, als tegen alle oudere en nieuwere ketterijen, waaronder het Protestantisme noch de talrijkste, noch de geduchtste is. Nadat zij zulk een strijd negentien eeuwen zegevierend heeft gestreden, kan Ds. Snijder Jr. wel niet verwachten, dat *hij* haar op de rots der eeuwen zal doen sidderen.

En wat de toekomst betreft, er is waarlijk geen zienersgave voor noodig om uit den tegenwoordigen toestand met zekerheid op te maken, dat de strijd der toekomst niet zal zijn tusschen de Katholieke Kerk en het Protestantisme, maar tusschen de Katholieke Kerk en het volslagen ongeloof, waarin het Protestantisme zich, krachtens zijn eigen beginsel, meer en meer ontbindt. Hoevelen onder de 120 millioen, die Ds. Snijder als Protestanten opvoert, hebben thans reeds met alle bovennatuurlijke openbaring gebroken!

Geen wonder, dat Ds. Snijder de toekomst vrij donker inziet; maar, zonderling genoeg voor een evangeliedienaar, het gevaar dreigt, volgens hem, niet van den kant des ongeloofs — de 120 millioen Protestanten staan broederlijk bijeen! — maar van den kant van Rome. Duidelijk blijkt dan ook, dat, ondanks den hoogen toon, dien hij tegen Rome voert, toch de eigenlijke kern van geheel zijn boek is: vrees voor Rome. Vandaar zijn veelvuldige tegenspraak. Nu eens verzekert hij, dat Rome machteloos is en „sprekend gelijkt op een..... kerkhof"; dan weder heet het, dat „Rome het Protestantisme met onder-

gang bedreigt" enz. Maar vooral in het besluit van zijn werk komt de vrees voor Rome zijne snoeverijen logenstraffen. Hij ziet „duistere, onheilspellende wolken boven de christenheid samenpakken" (bl. 211); hij geeft op zijne manier eene beschrijving van Rome's gezindheid, toenemenden invloed en verwachtingen voor de toekomst (bl. 211—212); en dan laat hij ter motiveering zijner vrees volgen:

„Zeker heeft het protestantisme, historische voortzetting van het christendom van den apostolischen tijd als het is, Gods hooge goedkeuring." [Eene historische voortzetting alzoo met eene onderbreking n. b. van niet minder dan vijftien eeuwen.] „Ook mogen wij ons verzekerd houden, dat een geloof, hetwelk in nog geene vier eeuwen zoovele millioenen belijders verkreeg, ondanks alle machten der duisternis zich er tegen keerden, behalve de kracht der waarheid in zich zelve, ook de hooge bescherming heeft van den Koning zijner kerk." [Deze pragmatische voorstelling der geschiedenis van het Protestantisme is eenig in haar soort.] „Toch leert de geschiedenis eveneens [?], dat de Koning, als zijne onderdanen afwijken en in hunne liefde tot Hem verkoelen, het wel eens noodig oordeelt met harde tuchtmiddelen te komen; en ondenkbaar is het niet, dat verdrukking en vervolging, als in de vroegere eeuwen, weder de smeltkroes zou kunnen worden, die in de hand des Heeren zijn goud louteren moest. Wat het zielental betreft, is Rome nog altijd ver in de meerderheid. In America gaat zij krachtig vooruit, hetgeen niet zonder invloed op onze Europeesche toestanden kan blijven. Door hare zending wint zij in de heidenwereld telkens meer terrein. Zij beschikt over rijke geldmiddelen en steeds meer over de legers[!]. In den biechtstoel, evenzeer als in de list en sluwheid harer dienaren, heeft zij wapenen, die het protestantisme niet bezit. Door hare tallooze monnikken en nonnen, niet minder dan door hare geheime[?] en openbare vereenigingen, beschikt zij over geheele scharen van trouwe volgelingen; en door het gemengde huwelijk ontrooft zij het protestantisme jaarlijks een groot aantal leden, wier gezinnen voor de kerk eene belangrijke aanwinst zijn of worden kunnen[!!].... Alles bijeengenomen is Rome, wat aardsche middelen aangaat, verreweg de sterkste boven het protestantisme, dat voor zijn strijd

slechts geestelijke wapenen uit Gods Woord kan putten [zooals het boek van Ds. Snijder uitwijst]; en al moet het einde ook wezen, dat het groote Babel vallen en het Evangelie zal zegepralen, wie weet of niet de eind-overwinning nog door vele tijdelijke zegepralen van Rome moet worden voorafgegaan" (bl. 212—213).

Wij zullen al deze verzekeringen van Ds. Snijder laten voor wat ze zijn, ook de profetie, dat in het eind Rome — volgens ZEerw. „het groote Babel" — vallen moet. Er is geen ondankbaarder onderwerp voor zulk eene profetie dan de Roomsche Kerk, die juist door haar onverwoestbare duurzaamheid eenig is in de geschiedenis der wereld. Reeds vier eeuwen lang heeft het Protestantisme, van zijn eerste optreden af, haren val op alle mogelijke wijzen geprofeteerd! En wat is het gevolg? De aangehaalde woorden van Ds. Snijder zelf kunnen er een antwoord op geven, dat echter geenszins de werkelijkheid uitdrukt, omdat ZEerw. alleen van „aardsche middelen" gewaagt en blind is voor de vervulling van het woord: „Zie Ik ben met u *al de dagen,* tot aan de voleinding der wereld" (Matth. XXVIII, 20).

Maar het is Ds. Snijder voornamelijk te doen om de gevolgen te kunnen profeteeren, die de verwezenlijking zijner vrees na zich zou sleepen. Zien wij, wat volgens ZEerw.'s voorspelling zou gebeuren, als Rome de overhand mocht houden, dank zij zijn verbazende organisatie en de lichtzinnigheid der Protestanten in Nederland.

„Wee dan onzer! Dan zou onze *burgerlijke* vrijheid verloren zijn! Daar de roomsche kerkstaat geen Staat boven zich duldt, zouden alle vorsten en overheden, die zich niet onder Rome's schepter buigen willen, terstond worden ontslagen, en in hunne plaats priesters worden aangesteld, of althans dienaren van den paus, die niet anders dan willenlooze werktuigen in zijne hand

zouden zijn." [Welk een diepzinnig politiek program!] „Geen boek of geschrift zou mogen worden uitgegeven, zonder eerst door een collegie van priesters te zijn goedgekeurd. Zware belastingen ten dienste der kerk, dat is, van de heerschende geestelijkheid, zouden drukken. Alle huwelijkszaken zouden in de handen der kerk komen en de echtscheiding zou absoluut worden verboden. Op de roomsche heiligen-dagen zou niet meer gewerkt mogen worden en armoede de plaats innemen van welvaart. Alleen roomschen zouden geschikt worden geacht voor staatsambten en al die betrekkingen, welke invloed uitoefenen en goed bezoldigd worden." [Wie denkt hier niet aan ons spreekwoord: zoo de waard is, vertrouwt hij zijn gasten?].... „Alle streven naar vrijheid, ontwikkeling en welvaart, anders dan in roomsch-kerkelijken zin, zou in den grond worden gesmoord en onmogelijk zijn.... Dat alles natuurlijk in meerdere of mindere mate, naar gelang van de meerdere of mindere volkomenheid van Rome's overwinning in de verschillende landen; maar dit groote priesterideaal zou toch nooit uit het oog verloren, doch telkens meer der verwezenlijking te gemoet gevoerd worden; en.... hiervoor beware ons God!" (bl. 213—214). — Men ziet, dat Ds. Snijder zijn volk kent en de rechte snaren weet te roeren.

En niet alleen met de *burgerlijke* vrijheid zou het dan gedaan zijn; „maar — zegt Ds. Snijder — dan ware ook onze *godsdienst*-vrijheid verloren en de aanbidding van God, naar het voorschrift van Christus en naar de inspraak van ons geweten, een droombeeld" (t. a. p.). En dan volgt een zoetsappig venijnige schets van de „geweldadige middelen", waarvoor „Rome niet zou terugdeinzen, als zij de macht in handen had", eene schets, waarbij als schrikbeelden de „Bartholomeus-nacht" en „gruwelen, in naam der onfeilbare kerk bedreven," dienst moeten doen, en die besloten wordt met het knaleffect: „dan zouden weer onze kerken als die van de gehate ketters verwoest, onze bijbels verbrand, de kloosterkerkers met ketters worden gevuld en de rechtbanken der inquisitie over goed en leven naar welgevallen beschikken" (bl. 215). Een lang citaat uit Mr. van Bemmelen's *Sociaal-politieke gezindheden* moet dit alles bevestigen.

Tegen voorspellingen, waarbij de fantasie en zelfs de boosaardigheid vrij spel heeft, valt natuurlijk niet te redeneeren. Maar in het licht der feiten van het verledene

gaat zulk een opwekking tot godsdiensthaat tegen ons, Katholieken, toch inderdaad wat al te ver. Wie hebben, willen we even vragen, hier op onzen voorvaderlijken bodem de kerken gebeeldstormd? Wie hebben de kloosters uitgeplunderd en verwoest? Wie hebben zoovele priesters en kloosterlingen, die niets misdreven hadden, dan dat ze God „naar de leer van Christus en de inspraak van hun geweten" wilden dienen, op wreedaardige wijze vermoord? Wie hebben drichonderd jaren lang door middel van plakkaten naar welgevallen beschikt, zoo al niet over het leven, dan toch over het goed van de katholieke landskinderen, die aan den eeredienst hunner voorvaderen trouw wilden blijven en het ook, ten spijt van alles, gebleven zijn? Dat zijn geen fantastische voorspellingen, maar feiten. Dat zulke toestanden ooit mogen terugkeeren .... „daarvoor beware ons God". Wij gevoelen ons krachtig genoeg om thans geen onderdrukking meer te vreezen en wenschen het niemand anders te doen. Wij verfoeien allen godsdiensthaat. Elken gruwel, door wien en onder welken dekmantel ook bedreven, brandmerken wij van ganscher harte als zoodanig. Het is treurig genoeg, dat de menschelijke hartstochten alles, zelfs het heiligste, misbruikt hebben tot een dekmantel der boosheid. Maar wij ontkennen ten stelligste, — al steekt onze Midas zijne ooren tot het klankbord op, — dat zulke gruwelen „bedreven zijn in naam [d. i. op gezag] der onfeilbare kerk". Van de onfeilbare Kerk leeren wij, bij monde van onzen Paus Leo XIII, dat niemand tegen zijn wil gedwongen mag worden om het katholieke geloof te omhelzen, omdat, zooals Augustinus wijselijk in herinnering brengt, *een mensch niet kan*

gelooven dan vrijwillig 1). Bepaaldelijk wat de Parijzer gruwelen van den „Bartholomeüs-nacht" betreft, die wij verfoeien en vonnissen, ontkennen wij zelfs het bestaan van godsdienstige beweegredenen in de eerzuchtige, sluwe en alles behalve godsdienstige Catharina de Medicis. Gemakkelijk zou het ons vallen daartegenover een tafereel op te hangen van de bloedstorting en verdrukking, waardoor het Protestantisme overal, waar het de overhand behield, zijn heerschappij heeft gevestigd, — onder de leus van godsdienstvrijheid nog wel! Maar zulk eene polemiek, al is zij in de zoetsappige woorden van Ds. Snijder gekleed, boezemt ons weerzin in. Alleen teekenen wij er ernstig protest tegen aan, dat iemand van de predikanten-partij, die de Katholieken drie eeuwen lang onderdrukt heeft, thans, nu zij de macht niet meer hebben, ons door voorspellingen voor de toekomst poogt verdacht te maken van datgene, wat zij zelven in het verledene aan ons misdreven hebben.

En hiermede zouden wij van Ds. Snijder en zijn geschrijf afscheid kunnen nemen. Ons doel is niet geweest eene wederlegging van zijn boek te schrijven. Van wederlegging kan eerst spraak zijn, als de leer en de praktijk der Katholieke Kerk worden aangevallen, na een eerlijke en ernstige poging om ze voor te stellen, gelijk ze werkelijk zijn. Maar van zulk eene poging is in het boek van Ds. Snijder geen spoor te bekennen. De grofste onkunde treedt daar stoutweg ter voorlichting

---

1) „Atque illud quoque magnopere cavere Ecclesia solet, ut ad amplexandam fidem catholicam nemo invitus cogatur, quia, quod sapienter Augustinus moret, *credere non potest homo nisi volens.*" Encyclick „Immortale Dei": *De civitatum constitutione christiana.*

op, en aan die onkunde worden allerlei aantijgingen ontleend, die slechts in haar bespottelijkheid aan het licht behoeven gebracht te worden, om het werk van Ds. Snijder naar waarde te karakteriseeren. Dit vooral hebben wij duidelijk willen maken. Wij hebben daardoor verzet willen aanteekenen tegen de valsche en dwaze beschuldigingen, die hier aan de Moederkerk en hare kinderen op hoogen toon worden ten laste gelegd, en tevens wilden wij laten zien, hoe verbazend nog in dezen tijd de onkunde der Protestanten is in alles, wat Rome aangaat. De lezer moge hierna beoordeelen, of ik Ds. Snijder onrecht aandeed, door het beeld van een Midas met moderne allures voor den geest te brengen.

Wij willen echter Ds. Snijder volgaarne alles geven, wat hem toekomt. De laatste bladzijden van zijn boek behelzen een antwoord op de vraag, wat den Protestanten te doen staat tegenover de Katholieken, willen zij aan de vreeselijke toekomst, die hierboven voorspeld werd, ontkomen. 't Is de moraal der voorlichting. Welnu, wij willen erkennen, dat die moraal ons, na al het voorafgaande, medegevallen is. Na zulk eene reeks van aantijgingen en verdachtmakingen hadden wij erger verwacht. Er heerscht in die bladzijden ook bij wijlen een meer gemoedelijke toon, die ons in weerwil van alles aan de goede trouw van Ds. Snijder doet gelooven, ofschoon hij, te kwader trouw schrijvend, het bezwaarlijk erger had kunnen maken en geen doeltreffender toelichting had kunnen geven van de stelling: zorgt toch, dat ge die Roomschen overal buiten houdt en hun zooveel mogelijk afbreuk doet. Zelfs komt hij uitdrukkelijk op tegen het verwekken van godsdiensthaat, al heeft hij meermalen in

zijn boek getoond, hoe hij de rechte snaren daartoe weet aan te roeren. Daarom willen wij ten slotte ook van de hier aanbevolen middelen een kort overzicht geven: onze katholieke lezers zullen er, meenen wij, met belangstelling kennis van nemen.

Ds. Snijder begint met nogmaals te verzekeren, dat zijn strijd niet tegen *alle* Roomschen is gericht, „dat hij hen, die in oprechtheid den Heer zoeken en in de gemeenschap der heiligen gelooven, gaarne de broederhand reikt, maar dat hij het heeft tegen het geslacht, dat roomsch is in merg en been en afschuw voor de protestanten als eerste deugd heeft leeren beschouwen" (blz. 217). Dit zou een stap tot den vrede kunnen zijn, omdat ook wij van onzen kant alleen de eerstgenoemden als goede Katholieken erkennen en dien eerenaam zoo beslist mogelijk weigeren aan degenen, die afschuw voor Protestanten als eerste deugd zouden beschouwen. Dezulken zijn slechte Christenen en *dus* slechte Katholieken. Maar haastig neemt Ds. Snijder de uitgestoken broederhand, die wij gaarne zouden aannemen, terug, als hij laat volgen:

„Zij dit echter zoo, het droevig feit is niettemin, dat het getal dier welmeenende katholieken van den ouden stempel steeds kleiner wordt, die protestanten als broeders en zusters in Christus waardeeren en lief hebben kunnen; en als wij spreken over middelen tot bestrijding van Rome, dan hebben wij, behalve hare dwaalleer, ook bovenal dien rampzaligen geest op het oog. Wij bedoelen dan dien onheiligen geest, die, uitgaande van Rome, onze roomsche medechristenen maakt tot één groot slagvaardig leger tegenover ons, protestanten, en die godsdienstvrijheid, vaderland, samenleving, staat en huisgezin dreigt met onberekenbaar gevaar. Niet tegen de goedgezinde roomschen, maar tegen dezen fatalen geest gaat onzen strijd" (bl. 217).

Zoo zijn we weer op het oude terrein! Goedgezinde *Roomschen* zijn, volgens Ds. Snijder, alleen diegenen, die afkeerig zijn van den geest, welke van *Rome* uitgaat, — een onheiligen geest volgens ZEerw.; de overige bedreigen alles met onberekenbaar gevaar; de uitzondering schijnt alzoo alleen gemaakt om wille der zoogenaamde oud-katholieken of Jansenisten, wien we de bedenkelijke eer van deze onderscheiding gaarne overlaten. De strijd van Ds. Snijder is gericht tegen de Katholieken, die de rots van Petrus te Rome als grondslag der Kerk erkennen, d. i. tegen *alle* Katholieken.

Als eerste middel in dezen strijd geeft ZEerw. aan: *het protestantsch bewustzijn versterken*:

„En hoeveel vermogen in dit opzicht predikanten en onderwijzers, vooral van bijzondere scholen, niet! Onze kinderen moeten, meer dan tot heden veelal geschiedt, van roomsche scholen worden geweerd, al schijnen deze op het oog ook nog zoo onschuldig. De groote daden, die de helden der Hervorming in Gods kracht verrichtten, moeten hun worden herinnerd. De hooge voorrechten, die wij boven onze roomsche medechristenen genieten, moeten hun met heiligen ernst worden voorgehouden. Zoodra de leeftijd het toelaat, moet de onwaarheid van Rome's voornaamste leerstellingen in het licht der H. Schrift aangetoond worden; en met wat tact en liefde kan dit alles wel zóó voor jeugdigen in jaren worden behandeld, dat het aankweeken van godsdiensthaat streng wordt vermeden..... Nooit godsdiensthaat, o neen! dàt nooit, want hij is zoo onchristelijk en draagt zoo wrange vruchten, maar dankbaarheid en liefde tot dien God, die ons in Christus zooveel gegeven heeft" (bl. 219).

Gaarne nemen wij akte van deze betuiging, dat Ds. Snijder geen godsdiensthaat wil gezaaid hebben in de harten der kinderen. Maar als wij hooren aansporen „om de onwaarheid van Rome's leerstellingen in het licht der H. Schrift aan te toonen", terwijl we de wijze voor

oogen hebben, waarop Ds. Snijder dit in zijn boek heeft pogen te doen, dan is het toch duidelijk, dat *op die wijze* wat in theorie wordt afgekeurd, in de praktijk een noodzakelijk gevolg moet zijn. En als Ds. Snijder op de aangehaalde woorden laat volgen: „het groote wapen, dat de wereld overwint, is nog altijd *het geloof*"; als hij daarom dat „geloof in den gekruisten Christus" met warmte aanbeveelt, dan stemmen we daarmede van harte in. Doch dit is geen wapen *tegen* de Katholieke Kerk maar *voor* haar. Immers waar vindt dat geloof zijn vasten grondslag? In de verschillende schakeeringen van het Protestantisme? Op het stuifzand der wisselende individueele meeningen, die ieder haar eigen letter in de Schriftuur zoeken en weten te vinden, ja zelfs, op grond van het vrije onderzoek, het „geloof aan den gekruisten Christus" als een onwetenschappelijk overblijfsel van vroegere eeuwen ten eenenmale verworpen hebben? Of — op de rots van Petrus, de rots van de ééne Katholieke Kerk, die negentien eeuwen lang nooit gewankeld heeft in haar geloof in den gekruisten Christus en nog altoos, dag aan dag, op hare altaren den kruisdood des Heeren verkondigt, totdat Hij komt (I Cor. XI, 26)? Voor ons, Katholieken, is het antwoord zoo helder als de dag.

Als tweede middel wordt aangeprezen: *onkundigen de oogen openen en onverschilligen wakker maken.*

De oorzaak van Rome's vooruitgang, „ook in ons vaderland, naar het schijnt," is niet, „dat zij zelve zooveel levenskracht bezit of in de waarheid is, maar dat vele protestanten, òf hun christelijk geloof en daarmee alle belangstelling in eigene protestantsche kerk verloren, òf zich door Rome's schoone woorden en schijnbaar onschuldig optreden verblinden laten. Spreek met vele protestanten over het gevaar, dat

van Rome dreigt, en... men ziet u vaak ongeloovig lachend aan; men vindt, dat gij schromelijk overdrijft en heeft medelijden met u, dat genog zoo dom zijt u door hersenschimmen bang te laten maken; en als gij de waarheid al te eerlijk blootlegt en Rome's bedoelingen openbaar maakt, dan neemt men het u vaak nog kwalijk, dat gij die lieve roomsche kerk zoo schandelijk miskent. En dat is hoogst treurig gewis, want natuurlijk is dat koorn op Rome's molen, daar zij niets liever wil, dan dat de protestanten slapen en haar het terrein open laten" (bl. 219).

Uit deze woorden en hun vrij spijtigen toon spreekt naar allen schijn persoonlijke ervaring, en het is waarlijk geen wonder, dat, waar Ds. Snijder over Rome's leer en praktijk zulke ongerijmdheden ten beste geeft en zijn hatelijke beschuldigingen zoo tot het onmogelijke opvoert, zelfs eigen geloofsgenooten, die niet geheel onwetend zijn, de schouders ophalen over zijn onkunde en dweepzucht. De laatste woorden echter bevatten weder eene onwaarheid. Wij, Roomschen, wenschen volstrekt niet, „dat de Protestanten slapen", maar integendeel, dat zij, voorgelicht door de genade, die God in Zijne goedheid aan allen aanbiedt, tot de waarheid zullen komen. Het aangewezen middel daartoe is — een ernstig en oprecht onderzoek naar de waarheid, onder aanroeping van het licht des hemels. En vooral is dit onderzoek plichtmatig ten opzichte der Kerk van Rome, wier onafgebroken pausenrij tot de apostelen terugvoert, wier leer één is over heel de wereld, heilig en *uitteraard* tot heiligheid voerend; in één woord ten opzichte der Kerk, die beweert de kenteekenen te hebben, welke de Heiland aan zijne ééne Bruid moest geven, opdat zij, met wie Hij zijn zou tot aan het einde der eeuwen, ten allen tijde *als ware Kerk* zou kunnen gekend worden door alwie zien *willen*. Juist daarom betreuren wij het innig, èn dat het ont-

wikkelde gedeelte der Protestanten, zoo hier als elders, in volslagen ongeloof uitkomt, èn dat het nog geloovige volk in onkunde gehouden, ja nog dieper in de duisternissen gevoerd wordt door onkundige leiders en voorlichters. Dat zij door „slapen" daarin volharden zouden, verlangen wij geenszins.

Als derde middel prijst Ds. Snijder aan: *het mede opbouwen onzer protestantsche kerken, door jongelingen op te wekken tot het predikambt.*

Het wordt maar te veel vergeten, „dat er wel geen ambt is, hetwelk meer Rome's indringen te keer gaat... Wie is het, die bij het godsdienst-onderwijs de kinderen op Rome's dwaalleer opmerkzaam maakt en liefde inprent voor de protestantsche kerk? De predikant. Wie is het, die op den Hervormingsdag de gemeente tot waardeering der Hervorming opwekt? De predikant. Wie is het, die de vereenigingen, opgericht ter bestrijding van het ultramontanisme, in stand houdt en geldelijk steunt? Meer dan anderen al weder, de predikant. Wie is het, die op de gemengde huwelijken let en jongelieden, die raad en voorlichting noodig hebben, met deze bijstaat? Nogmaals in het bijzonder, de predikant" (bl. 221).

Merkwaardig is deze schets van de bemoeiingen eens predikants zeker, maar dat zij in staat zal wezen om voor het predikambt geestdrift op te wekken bij jongelieden en sympathie bij het geloovige volk, durven wij betwijfelen.

Eindelijk wordt dringend aanbevolen: „*de bevordering van eenheid onder de protestanten,* in al die zaken, welke op het weerstand bieden aan Rome's aanmatigingen betrekking hebben" (bl. 221).

Het is, dunkt ons, in hooge mate karakteristiek, dat Ds. Snijder tevreden is met eenheid *in den strijd tegen Rome.* 't Moge vreemd klinken in den mond van een evangeliedienaar, toch is het zoo! Eenheid van leer is bijzaak; alles komt hier op aan, dat de Protestanten één zijn tegen de Katholieken. Van de eerste

eenheid spreekt hij hier niet eens. Maar vroeger wees hij er op: er dient eenheid te zijn „omtrent de groote hoofdzaak, de verzoening in Christus," en daaromtrent „zijn alle protestanten, die de H. Schrift als oorkonde van Gods openbaring beschouwen, en haar als zoodanig lezen, het vrij wel [!!] eens" (bl. 94). Op de overige punten komt het minder aan, integendeel: „Het verschil in meeningen, dat overblijft, schaadt de eenheid in Christus niet, maar is juist een bewijs van veelzijdigheid, van wrijving en leven" (t. a. p.). Ja, wat meer is, „de zoo hoog geroemde eenheid van Rome in kerk en leer [is] geen bewijs van leven, maar veeleer van dood" (t. a. p.)! Hoofdzaak is derhalve eenheid in den strijd tegen Rome! De eenheid, welke de wereld ten allen tijde heeft verbaasd als een wonder in de historie, is voor dezen scherpzinnigen wijsgeer een teeken des doods, terwijl die andere eenheid, van vereenden tegenstand en strijd tegen de door wezenlijke eenheid uitschitterende Kerk, wordt geroemd als teeken van bloei en leven, ja als afgebeden door den Heiland! Want Ds. Snijder heeft het door zijn gestadig bijbellezen achterhaald: „het wordt meer dan tijd, dat wij, zonen en dochteren der Hervorming, de bede zoeken waar te maken van onzen Zaligmaker, Joh. XVII, vrs 21—23" (bl. 222).

En op de aangehaalde plaats van het evangelie staan de woorden des Heeren te lezen: „Niet voor hen alleen vraag ik, maar ook voor degenen, die door hun woord in mij gelooven zullen: opdat zij allen één zijn; gelijk gij, Vader, in mij en ik in u, dat ook zij in ons één zijn; opdat de wereld geloove, dat gij mij gezonden hebt. En ik heb hun de heerlijkheid gegeven, die gij mij gegeven hebt, opdat zij één zijn, gelijk wij één zijn; ik in hen, en gij in mij; opdat zij volmaakt tot één zijn; opdat de wereld erkenne, dat gij mij gezonden hebt en hen hebt liefgehad, gelijk gij mij hebt liefgehad." Alle commentaar is hierbij overbodig en zou den indruk slechts verzwakken. Zóó is de eenheid, welke Christus voor Zijne Kerk afgebeden heeft, — als kenteeken. Maar voor de eenheid, welke Ds. Snijder verlangt tusschen de sek-

ten, die alleen in afkeer van de Moederkerk overeenstemmen, beveelt ZEerw. als middel „vooral" aan: het „steunen van die Genootschappen en Vereenigingen, *welke middelijk of onmiddelijk tegen de roomsche propaganda gericht zijn* [wij cursiveeren] of welmeenenden roomschen de oogen openen kunnen" (t. a. p.). Scherper kan de tegenstelling niet gekarakteriseerd worden!

Deze genootschappen en vereenigingen zijn — wie 't nog niet wist verneme het van Ds. Snijder, die hier op de hoogte blijkt te zijn:

„1° De Zendingsgenootschappen, 2° de Bijbel- en Tractaatgenootschappen, 3° de Maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden, 4° Unitas, 5° Christelijk hulpbetoon, 6° de Broederschap Phylacterion (onlangs opgeheven), 7° de Evangelische Maatschappij en 8° de Nederlandsche Gustaaf-Adolf-Vereeniging" (bl. 222—223).

En hierna eindigt Ds. Snijder zijn boek met de volgende woorden, die een verzoenenden indruk maken, en die wij van alles, wat wij aangehaald hebben, het liefst overnemen:

„Maar steeds worde bedacht, dat een geloof, in liefde werkzaam en rijk aan vruchten der gerechtigheid, het beste wapen in den grooten strijd der geesten is. Als wij dat wapen trouw hanteeren, dan zullen wij bewaard zijn voor het gebruik van onheilige middelen, welke den Heiland bedroeven, den Christen onteeren en Gods zaak bederven... Het woord des Heeren, Matth. V, vrs. 13—16, zal dan aan ons waarheid worden; en alle weldenkende roomschen... zullen zich tot ons getrokken voelen, omdat zij gedwongen zullen worden de Saulsbelijdenis te herhalen: gij zijt rechtvaardiger dan ik.... En zóó zal het dan ook kunnen geschieden, dat het groote Babel valt en het Koninkrijk Gods komt, maar als in het suizen van eene zachte koelte.... en zoo wordt dan allengs, ook door onze medewerking, de oude spreuk waarheid: Tandem justa causa triumfat" (bl. 224).

Om den christelijken geest, die in deze woorden doorstraalt, willen wij het herhaald en machteloos geprofeteer over Rome's val voorbijzien. Zij bewijzen ons, dat Ds. Snijder beter is dan zijn boek; dat hij leugen, laster en hatelijke verdachtmaking in beginsel als „onheilige middelen" verwerpt en zich niet bewust is, hoezeer zijn boek er van overvloeit; dat geen boos opzet hem bij 't schrijven heeft bezield. Moge zijn woord, dat „een geloof, in liefde werkzaam en rijk aan vruchten van gerechtigheid," het groote wapen moet zijn, ingang vinden bij al zijn lezers! Dien strijd neemt de Katholieke Kerk volgaarne aan; juist daaraan, als werking van den H. Geest, die haar in eeuwigheid blijvend is geschonken, dankt zij het, dat zij de Kerk van *alle* eeuwen is. Ook in de toekomst is aan dit wapen de eind-zegepraal der goddelijke liefde zonder eenigen twijfel verzekerd.

Maar al kunnen wij om deze slotwoorden zonder wrevel afscheid nemen van den persoon des schrijvers, dit neemt niet weg, dat ons oordeel over zijn boek zoo ongunstig mogelijk blijft. Moest ik in het kort den indruk samenvatten, dien Ds. Snijder's geschrijf op mij maakt en maken moet op ieder welonderwezen Katholiek, dan zou ik daartoe de keurige woorden dienen over te nemen, die ZEerw. zelf gebruikt naar aanleiding van de leer over vagevuur en aflaat, zooals hij ze zich droomt en *als roomsche leer* aan zijn onkundige lezers voorstelt: „Walging, toorn en medelijden — zegt hij — vervullen de ziel van den Christen, als hij aan deze dingen denkt" (bl. 147).

De valsche en dwaze voorstellingen, de ongerijmde beschuldigingen, de verguizing van hetgeen ons heilig

is, — die zelfs het heiligste, ons door den Heiland uit eindelooze ontferming nagelaten, bespottelijk voorstelt, — zouden, dunkt ons, de twee eerstgenoemde gewaarwordingen wettigen en naar waarheid mogen gekenmerkt worden als „hardnekkig volgehouden misleiding der zielen"; maar 't is toch vooral *medelijden*, dat ons beweegt, medelijden zoowel met de onkundigen, die hier voorgelicht worden, als met den voorlichter zelf. En daar Ds. Snijder ons telkens beschuldigt van afkeer tegen Protestanten en van stelselmatigen ketterhaat, volge hier nog een korte toelichting dier oprechte verzekering.

Beschouwen wij allen, die buiten de ware Kerk zijn, als verdoolde schapen, welke buiten den éénen schaapstal, — aan Petrus *alleen* te weiden en te besturen toevertrouwd, zooals onloochenbaar blijkt uit de Schriften, — rondzwerven, òf zonder leiding hoegenaamd òf onder de hoede van voorgangers, die alle zending missen; dan zijn zij reeds daarom voor ons een voorwerp van deelneming en medelijden. Het aangewezen middel om hun de oogen te openen is *ware* voorlichting niet van katholieke schrijvers, die geen toegang tot het protestantsche volk vinden, maar in eigen kring. En zie, nu verschijnt als proeve van de voorlichting, die daar verstrekt wordt, een boek, door een voorganger der gemeente openlijk, in allen schijn van rechtschapenheid en kennis, uitgegeven om de Moederkerk beter bekend te maken. Dat werk wordt door vele gezaghebbende protestantsche organen aangeprezen en opgehemeld; nog onlangs stond Dr. Bronsveld in zijne zoogenaamde *Stemmen voor waarheid en vrede* niet minder dan 22 bladzijden af aan een opstel, waarin J. H. verzekert, dat het werk van

Ds. Snijder ten zeerste verdient te worden aanbevolen! En dat aldus uitgegeven en verheerlijkte werk getuigt van de meest verregaande onkunde, geeft van de leer en de praktijk der Moederkerk de gedrochtelijkste voorstelling, vloeit over van ongerijmde beschuldigingen, en stelt de katholieke landskinderen als menschen voor, die tot alles in staat zijn en vaderland, samenleving, staat en huisgezin met onberekenbaar gevaar bedreigen! Met dwalenden, die zoo voorgelicht worden door eigen voorgangers, gevoelen wij oprecht medelijden. De uitwerking van zulk een boek kan niet anders dan verderfelijk zijn niet voor ons, Katholieken, — wij zijn heel wat erger dingen te boven gekomen! — maar voor de Protestanten zelven, inzonderheid voor de onkundigen, die in dit boek hun erfelijke vooroordeelen bevestigd en met vele andere vermeerderd zullen vinden. Zoo drijft men de kudde steeds verder van den schaapstal af en den afgrond in van het moderne ongeloof! Want ofschoon Ds. Snijder zijn boek voornamelijk voor geloovige Protestanten schijnt bestemd te hebben en zeker zelf tot de Gideonsbende behoort, die onder de Protestanten nog de vaan hoog houdt van de goddelijke openbaring in Christus Jesus, den Zoon Gods, die ons met den Vader verzoend heeft door Zijn bloed, en den H. Geest heeft uitgestort over de zijnen — toch kan dat geloovig Protestantisme, krachtens zijn eigen beginsel, aan de innerlijke verwoesting van het steeds veldwinnend ongeloof geen afdoenden weerstand meer bieden. De toestand, ook hier in ons vaderland, doet aan den smartkreet denken, die niet lang geleden werd geslaakt door den protestantschen hoogleeraar te Göttingen Paul de Lagarde:

„Die Kirche der „Reformation" würde die sie jetzt Vertretenden ausstossen.... Das Volk ist nicht mehr protestantisch, vorausgesetzt dass man den Namen Protestantismus in seinem ursprünglichen Sinne nimmt.... Die Wissenschaft ist mit dem Protestantismus fertig.... Die Geschichte ist mit dem Protestantismus fertig.... Und höre man auf vom Protestantismus zu reden. Solch Ungluck kann man nicht vergeben, nicht vergessen, sondern nur schweigend verwachsen."

En er is, volgens ZHGel.'s overtuiging, geen verandering ten goede te verwachten, vóór dat het bewustzijn levendig wordt, dat het Protestantisme zijn tijd gehad heeft: „Der erste Schritt zum Bessern musz die Einsicht sein, dasz es mit dem Protestantismus vorbei ist" 1).

Maar inzonderheid jegens den schrijver zelf koesteren wij, in plaats van wrevel, oprecht medelijden. Omtrent godsdienstvragen van het hoogste gewicht, waarvan hij als predikant en voorganger zijner gemeente grondige kennis *moest* hebben, stelt hij in dit werk zulk een onkunde ten toon, dat hij zelfs bij de ontwikkelden en bezadigden onder zijn eigen geloofsgenooten, in weerwil zijner lofprijzers, geen eer kan inleggen met dit geschrijf. Hoe ingeworteld over 't algemeen de vooroordeelen tegen Rome bij onze Protestanten zijn, vele zijn toch niet zóó onkundig, of ze mocten bij de lezing van dit boek weldra bespeuren, dat Ds. Snijder *denkbeeldige* dwaasheden als roomsche leer opdischt en de roomsche landgenooten, die in hun midden leven, afschildert, alsof zij een ras van vóórhistorische barbaren waren.

Maar bovenal treft ons de verantwoordelijkheid, die ZEerw. op zich laadde, door op zulk een wijze als

---

1) *Ueber einige Berliner Theologen* u. s. w. Gott. 1890. S. 103, 110, 111, 112, 114.

voorlichter op te treden, zonder zich eerst de moeite te hebben getroost van een ernstig en degelijk onderzoek. 't Zal toch wel den naam van onderzoek onwaardig zijn, zich te laten inlichten omtrent Rome door schrijvers als Tschackert, Nippold, Kurtz en Hase. ZEerw. heeft zich zelf laten misleiden en zich aan die misleiding dienstbaar gesteld, om ze in wijderen kring te verbreiden. Dit moge niet met boos opzet geschied zijn, het neemt toch de verantwoordelijkheid niet weg, noch de verplichting om het nadeel, daardoor berokkend, te herstellen.

„Toch is het einde van dit alles, — zegt Ds. Snijder (blz. 147) — dat de Christen instemt met de bede: Vader vergeef het hun, zij weten niet wat zij doen!" — Dat is ook *onze* bede voor ZEerw. Hadde hij geweten wat hij deed, zijn boek ware nooit in 't licht gegeven! En ware dit eene reden geweest om er het zwijgen toe te doen, dan zouden ook deze bladzijden in de pen gebleven zijn. Mogen zij Ds. Snijder nu aansporen tot een ernstig onderzoek — maar dan in katholieke werken — naar de katholieke geloofs- en zedenleer, gelijk zij werkelijk is 1). Dan zal ZEerw. zelf inzien, dat hier niet te veel gezegd werd, dat zelfs de meeste en grofste dwaasheden niet zijn aangehaald ten bewijze, dat zijn boek juist het tegendeel is van hetgeen men met grond mocht verwachten. Dan moge hij ook den edelen moed hebben om aan katholieke mede-

---

1) De *Catechismus Romanus* of de meer uitgebreide *Grondige verklaring van de katholieke geloofs- en zedeleer,* naar het Hoogduitsch van J. Deharbe door B. Dankelman (Utrecht, Wed. J. R. van Rossum, 4 dln.) en een historische studie in Janssen's *Geschichte des deutschen Volkes* (Freiburg, Herder, 7 Bde) zouden we daartoe voorloopig aanbevelen.

burgers, die hij uit onkunde verguisd heeft, eerherstel te geven, en om geloofsgenooten, die hij zonder opzet heeft misleid, door *ware* toelichting beter met Rome bekend te maken. Wat mij betreft, ik zou bij de vervulling van dezen oprechten wensch de eerste zijn om hem met innige vreugde de eer te geven, die ZEerw. voor zulk een christelijke daad toekwam.

Dr. A. RESEMANS.

IS DE EMPIRIE *DE* WETENSCHAP? 1).

M. H.

Als antwoord op de vraag: is de empirie *de* wetenschap? — d. w. z. heeft de empirie alleen het bezit van het uitgestrekte terrein der wetenschap en duldt zij, de alleenheerscheresse, daar geene mededingster naast en veel minder nog boven zich, kan ik, niet anders dan met instemming de woorden herhalen der inwijdingsrede van prof. van der Wijck: „Het empirisme, hetwelk al ons weten uit de éene bron, de ervaring, wilde afleiden, is dood" 2). „De strijd tusschen empirie en bespiegeling is in beginsel beslecht. Van de eene zijde erkent men thans, dat ons denken steeds den vasten bodem der ervaring onder de voeten moet hebben, en van den anderen kant, dat de macht van het denken steeds boven de ervaring uitgaat" 3).

Wel zoude ik bezwaar hebben tegen het gebruik van het woordje *thans*, indien daarmede niet de wijsbegeerte

1) Deze verhandeling werd gehouden in eene debating-vergadering der Katholieke Studentenvereeniging *Veritas* onder de zinspreuk: „Deus scientiarum Dominus" te Utrecht. Hetgeen bij de discussie eenige nadere toelichting bleek te vereischen, is hier ook eenigszins uitvoeriger behandeld.

2) Bl. 10. 3) Bl. 5. Ik wil, met het aanhalen dezer woorden, niet betuigen, dat ik met alles, wat de rede bevatte, instem. Ik heb naar punten van overeenstemming uitgezien; eene critiek dier redevoering te leveren is datgene, waaraan ik het minst gedacht heb; dit zou ook in strijd geweest zijn met doel en wezen der vereeniging.

van den laatsten tijd bedoeld wordt, het veld, waarop prof. van der Wijck zich heeft bewogen en waarop hij, naar het oordeel van v. d. Vlugt in *De Gids*, „niet vreemd is gebleven aan de wederzijdsche toenadering der partijen" 1). De scholastieke wijsbegeerte immers heeft deze leer reeds lang verkondigd met eene duidelijkheid, welke niets te wenschen overlaat: „De kennis van ons verstand heeft, overeenkomstig met onze wijze van zijn in het tegenwoordige leven, haren oorsprong in de zinnen. En daarom kan hetgene niet onder de zinnen valt, door het verstand des menschen niet gevat worden dan voor zooverre de kennis uit de zinnen verkregen wordt" 2). In deze woorden zegt de H. Thomas duidelijk, „dat wij bij ons denken den vasten bodem" der ervaring en waarneming onder de voeten moeten hebben, en niet minder duidelijk verklaart hij, „dat ons denken steeds boven de ervaring uitgaat": „... de zinnelijke kennis is niet uitsluitend de oorzaak (tota causa) der verstandelijke kennis; en daarom is het geen wonder, dat de verstandelijke kennis zich hier verder uitstrekt dan de zinnelijke" 3).

't Is in aansluiting met deze twee zeer oude en ook weer in zekeren zin zeer nieuwe waarheden, dat ik heden avond U, M. H., wensch aan te toonen, tot hoeverre de rechten der empirie gaan op het gebied der kennis en der wetenschap, terwijl ik mij voornamelijk

---

1) *De Gids*, Februari, 1891.

2) „... quum intellectus nostri, secundum modum praesentis vitae, cognitio a sensu incipiat. Et ideo ea, quae in sensum non cadunt, non possunt humano intellectu capi, nisi quatenus ex sensibus earum cognitio colligitur." *Contra Gentiles*, Lib. I, Cap. III.

3) *Summa*, P. I, Q LXXXIV, Art. VI ad 3.

tot die wetenschappen wil beperken, die men bij uitstek de „empirische" noemt. Ik behandel dit onderwerp echter meer in vertrouwen op uwe welwillendheid dan op mijne kennis.

De aard en het wezen der kennis en der wetenschap hangt, zonder twijfel, grootendeels af van den aard, het wezen van het kennend subject.

Wie is degene, die kent?

In de eerste plaats is dat *één* wezen en, afgezien van een plurale majestatis of humilitatis, is iedereen er vast van overtuigd, dat zijn *ik* een *éénheid* is. Al mocht iemand, door allerspitsvondigste redeneeringen, er toe komen, in zichzelven eene zeer groote hoeveelheid van *ikken* en *ikjes* te zien, zoodra hij uit zijne bespiegeling in de werkelijkheid terugkeert, spreekt, denkt, handelt hij in het volle bewustzijn zijner ééne ondeelbare ikheid.

„Il n'est aucune substance matérielle — meent Bonniot terecht 1) — que l'homme ne divise et ne fractionne. En est-il ainsi du moi? L'âge, la maladie, les accidents ôtent au corps quelque chose de lui même; le moi n'augmente ni ne diminue et l'homme qui dit „je meurs" ne met pas moins de réalité sous ce sujet *je* que celui qui écrit „je vis". Peut être comprenez vous que vous puissiez cesser d'exister, mais pendant qu'il vous est donné d'être, il vous est impossible de vous figurer réduit à la moitié par exemple de votre moi. Est il rien de plus ridicule que de supposer un homme qui ne pourrait parler de lui même, sans donner au pronom de la première personne la signification rigoureuse de:

$$\frac{je}{2} \quad \frac{je}{3}\,?"$$

Maar het ééne wezen, de mensch, heeft een deelbaar, veranderlijk en in zijne deelen voortdurend zich vernieuwend lichaam, hetgeen onmogelijk de drager, het

1) *L'Ame et la Physiologie*, p. 52.

beginsel dier eenheid kan zijn; — daaruit volgt, dat er met het lichaam een ander beginsel moet verbonden zijn, niet van lichamelijken en stoffelijken aard, om de vele deelen tot een geheel te verbinden, dat zich zijner eenheid bewust is. Met Griesinger zeggen we: „Vor allem ist vom empirischen Standpunkt die Einheit von Leib und Seele fest zu halten" 1).

De onstoffelijkheid onzer ziel, die tevens, volgens de ervaring, een denkend en willend wezen is, wordt door den H. Thomas bewezen door eene redeneering, welke zoo juist in het kader der tegenwoordige empirische wetenschappen past, dat ik mij het genoegen niet ontzeggen kan, ze hier met een paar woorden ter sprake te brengen.

In de *Summa contra gentiles* heet het:

„Bij geen lichaam wordt de handeling eigenlijk op het werkend beginsel uitgeoefend. Want, zooals bewezen is (Phys.), ondergaat een lichaam de handeling van zichzelven niet anders dan zóó, dat een deel handelt en een ander deze handeling lijdt. Het verstand echter oefent eigenlijk op zichzelven eene werking uit; immers het neemt zichzelven niet gedeeltelijk doch geheel en al waar. Dus is het verstand geen lichaam" 2).

't Is een feit, en de waarneming is er om het te bevestigen, dat de stof als zoodanig slechts op de stof werkt; hemellichaam werkt op hemellichaam, molecule op molecule, atoom op atoom. Een stofdeeltje of eene massa, waarvan eene werking uitgaat om geheel en al

---

1) *Pathologie und Therapie der Psychischen Krankheiten.*

2) „Nullius corporis actio reflectitur super agentem. Ostensum est enim in *Physicis* quod nullum corpus a seipso movetur nisi secundum partem; ita scilicet quod una pars ejus sit movens et alia mota. Intellectus autem supra seipsum agendo reflectitur; intelligit enim seipsum non solum secundum partem sed secundum totum. Non est igitur corpus". Lib. II, Cap. XLIX.

en in allen deele ook weer op hetzelfde stofdeeltje of dezelfde massa gericht te zijn, is in de stoffelijke wereld een ongekend iets. En toch is zoodanige werking bij een denkend wezen aanwezig. De mensch neemt waar, denkt en wil, en hij kent zich zelven als waarnemend, denkend, willend; hij is bij die zelfkennis èn het onderwerp, waarvan de handeling uitgaat, èn het voorwerp, waarop de handeling in haar geheel gericht is.

Het beginsel, waarvan het denken uitgaat, is derhalve in zijn wezen onstoffelijk, al weten wij, ware het slechts door de vermoeienis alleen, dat „zelfs het begrijpen der menschelijke ziel vermogens noodig heeft, die door lichamelijke organen werkzaam zijn" 1).

Nu we den aard van het kennend subject, zij het dan zeer in 't kort, hebben besproken, kunnen we daaruit afleiden, hoedanig onze kennis, onze wetenschap zal zijn. We dienen 't echter eerst eens te zijn over hetgeen we door het woord wetenschap bedoelen; en dan geloof ik, dat we genoegen kunnen nemen met de bepaling der school, die voor de wetenschap in den ruimsten zin geldt: „De wetenschap is een geordend geheel van bewezen gevolgtrekkingen, welke allen een en het zelfde object betreffen en dit met waarheid en zekerheid door zijne eigenaardige oorzaken doen kennen" 2).

---

1) „Ipsum intelligere animae humanae indiget potentiis, quae per organa corporalia operantur." *Cont. Gent.* L. II, C. 68.

2) „Systema conclusionum demonstratarum, quae omnes circa unum idemque objectum versantur ejusdemque veram et certam probant cognitionem per proprias causas." — Causae (oorzaken) is hier in den wijderen zin der scholastiek te verstaan: wij denken bij *oorzaken* bijna enkel aan causae *efficientes*, maar de scholastici aan causae *finales, formales, efficientes* et *materiales*, d. i. aan oorzaak, aard en doel.

De uitgebreidheid van het gebied eener wetenschap hangt dan af van den omvang en het aantal der bewezen gevolgtrekkingen; de rangorde der wetenschappen wordt bepaald door de oorzaken, waartoe ze tracht door te dringen, en het object, wat zij tracht te kennen.

Maar de vraag, welke ik heden te beantwoorden heb, kan voor alle wetenschappen zonder onderscheid gesteld worden: langs welken weg geraken we er toe; is dat de weg der empirie alleen?

En het antwoord moet luiden: Neen! De mensch begint met zinnelijke kennis; die zinnelijke kennis leidt tot verstandelijke kennis, tot begrippen en denkbeelden; begrippen en denkbeelden, met elkander vergeleken, geven aanleiding tot oordeelen. Waarneming en redeneering doen ons oorzaken en gevolgen onderscheiden, en op die wijze komen wij tot een geordend geheel van samenhangende kennissen over een bepaald onderwerp, komen we tot wetenschap.

Wij beginnen met zinnelijke kennis, d. w. z. met eene kennis, die ons door het zintuig verstrekt wordt en niet verder gaat dan waar het zintuig ze brengt. Deze kennis overschrijdt de grens van het bijzondere (singulare) niet.

Wij zien — niet het algemeene denkbeeld *boom*, maar *den boom*, die op een gegeven oogenblik een beeld op ons netvlies doet ontstaan. (Ik wil het bij niemand verkerven heden avond, en daarom voeg ik, voor de physiologen, er bij *suppositis omnibus supponendis.*)

Wij hooren — niet in abstracto toonshoogte, sterkte en timbre, maar in concreto *den toon* van deze hoogte, sterkte en klank.

Wij proeven — niet het begrip zoet, maar de zoete suiker of misschien de zoete saccharine.

Daar echter deze kennis een product is van meer dan een factor: — het voorwerp, ons orgaan en het midden, waarin het voorwerp zich bevindt, — zoo is het duidelijk, dat, terwijl de subjectieve indruk, welken het voorwerp op ons maakt, absoluut waar is, het oordeel, wat wij over het object uitspreken, valsch kan zijn, òf omdat de omgeving den normalen indruk wijzigt, òf omdat ons orgaan op de eene of andere wijze ontsteld of ontstemd is. Oefening is dus voor de organen noodig — een blindgeborene, die door eene gelukkige operatie het licht der oogen terugkrijgt, moet de dingen, die hij door de andere zintuigen reeds kent, nog leeren kennen voor zooverre die kennis van het gezicht afhankelijk is, al kan hij ze onmiddellijk na de operatie waarnemen 1) — en gepaste voorzichtigheid in het uitspreken van een oordeel is zeer zeker aan te raden, maar dan mogen wij ook, willen wij niet aan alle werkelijkheid twijfelen, aannemen, dat onze zintuigen ons betrouwbare inlichtingen geven aangaande de voorwerpen buiten ons.

Met die zinnelijke kennis hangt het vermogen dien indruk eenigermate te reproduceeren, het zinnelijk geheugen en de verbeelding, samen, en dit alles vinden wij in de dierwereld terug — met dit onderscheid nochtans, dat de mensch zich zijner zinnelijke kennis *bewust* kan zijn en zijn *wil* zich kan doen gelden op het gebied van het geheugen en van de verbeelding.

---

1) Vgl. Raehlmann, *Physiologisch-psychologische Studien über die Entwickelung der Gesichtswahrnehmung bei Kindern und bei operirten Blindgeborenen*: *Zeitschrift f. Psychol. u. Physiol. der Sinnesorgane*, 1891, Bd II, S. 53, en voor het gehoor, *Ibid.* 1890, I, S. 486.

Wanneer we het woord „empirie" in de striktste beteekenis nemen, dan zijn we hier reeds aan eene der grenzen van haar gebied. Bij het waarnemen der voorwerpen buiten ons, bij het beschouwen der natuur, levert de empirie ons niet meer dan het zintuig waarneemt. Ons kenvermogen strekt zich echter veel verder uit.

Laten we voor een oogenblik bij het kind ter school gaan. Toen ik in het begin eener vacantie een klein neefje van me terugzag, een ventje, hetwelk tijdens mijne afwezigheid zijn mondje nog voor iets anders dan eten, drinken en schreeuwen had leeren gebruiken, werd door den gelukkigen vader, met de noodige vingerwijzing op mijn persoon, aan het kereltje gevraagd: „Wie is dat?" En het antwoord was: „zwarte oome".

Een merkwaardig denkproces ligt in die woorden opgesloten. Het kind had eenige andere menschen te zien gekregen, had een handje moeten geven en moeten groeten met de woorden „dag oome". De eene oome heeft allicht bakkebaarden en donkere kleeding, de andere een knevel en lichtkleurige fantasiestoffen gedragen; de eene is groot, de andere klein geweest; met een woord, het kind heeft twee of meer geheel verschillende personen gezien, waargenomen; zijne empirie is met twee of meer verschillende zinsindrukken verrijkt; en toch heeft de dreumes met zijn ontluikend verstand, niet met zijn lichamelijk oog, in die personen iets ontdekt, wat, in weerwil van de grootste verscheidenheid, aan allen gemeen was. De beelden op het netvlies zijn middelen geworden om een *denkbeeld* te doen ontstaan (in casu het denkbeeld „man" verborgen onder het woord „oome"). Dit denkbeeld, dit begrip, afgetrokken van het voor-

werp, is ontdaan van al het bijzondere en, in 't algemeen, op alle dingen van dezelfde soort toepasselijk, en de jongen aarzelt dan ook niet het woord voor een nieuwen persoon te gebruiken, dien hij met kennis nooit gezien heeft.

Het epitethon ornans „zwart" had ik aan mijne zwarte soutane te danken. Zooals met het begrip „oome", eveneens was het gegaan met het denkbeeld „zwart". De jongen had — hoewel niet explicite, d. w. z., zoo, dat hij er zich rekenschap van kon geven — reeds opgemerkt, dat de kleur, hier de zwarte, tot het wezen der zaak niet behoort, maar als hoedanigheid er kan zijn of niet, hij had in abstracto leeren kennen wat zwart is, door in concreto iets zwarts te zien, en hij weet reeds te vergelijken en te onderscheiden, eene bepaling te leveren, als hij zegt „zwarte oome"; want „oome" is het *genus proximum* en zwart de *differentia specifica.*

't Spreekt van zelve, dat oome wat bonbons voor het neefje had medegebracht en, toen de guit op zijn best daarvan aan 't smullen was, vond de vader zich gedrongen mij te bewijzen, dat zijn spruit ook al op weg was om de wellevendheid te leeren en hij vroeg: „wat is de oome nu? — „Brave oome", zei mijn kleine naamgenoot en bewees daardoor, dat hij het in de kunst van afgetrokken denkbeelden te vormen al een heel eind ver had gebracht, want dat begrip braaf had hij moeten krijgen door verschillende, zeer uiteenloopende bewijzen van goedheid te ondervinden van verschillende personen, door het woord braaf te hooren toepassen op handelingen van zijn eigen persoontje en .... Maar een gedresseerde hond kan opzitten en pootjes geven en geeft door zijn kwispel-

staarten het duidelijkste bewijs, dat hij de woorden „brave jongen" begrijpt?

„En combinant d'une certaine façon — antwoordt Bonniot 1) — la douleur et le plaisir, on arrive à combiner aussi leurs [i. e. des animaux savants] mouvements naturels de manière à leur faire exécuter un mouvement général qui plaît par sa singularité; puis on associe à l'image du plaisir et de la douleur celle de certains gestes et de certains cris. Dès lors l'animal semblera obéir à la parole; il ne cèdera vraiment qu'à la passion réveillée par la parole. Et encore l'éleveur a-t-il besoin de temps en temps de raviver directement le plaisir par des flatteries et la douleur à coups de fouet; sans cette précaution, l'association s'affaiblirait et la docilité disparaîtrait bientôt" 2).

De mensch daarentegen begint met empirie, met waarnemingen en gewaarwordingen, en zonder twijfel kan het associatie-vermogen, hetgeen de kinderen bezitten ook voor dat men nog iets van hun verstand merkt, dienst doen om ze al vast te leeren doen of laten wat ze later met kennis zullen verrichten of vermijden; maar reeds als kwajongen, of liever voor dat hij nog eigenlijk kwajongen is, gebruikt hij de empirie als wipplank om in het rijk des geestes, waar hij denkbeelden vormt, vergelijkt, onderscheidt en oordeelt, over te springen 3).

---

1) *La Bête,* p. 142.

1) De scholastici spreken hier van eene *vis aestimativa,* waardoor het dier, hoewel op zinnelijke wijze, het nuttige en het schadelijke, het aangename en het onaangename weet te schatten.

3) Men heeft wel eens de algemeene begrippen op eene lijn geplaatst met de typische portretten, die men volgens het systeem van Galton kan verkrijgen door de beelden van verschillende personen (van eenzelfde familie b. v.) of van eenzelfde soort menschen (als b. v. mathematici, physici etc.) op dezelfde plek eener photographische plaat te projecteeren. Men verkrijgt zoodoende eene photographie, welke men de „algemeene" photographie dier familie etc. zou kunnen noemen. In de toepassing echter vergeet men o. a., dat zulk eene photographie op niemand sprekend,

Weldra ontwaakt in het kind de zucht om van de dingen, die hem omringen, iets meer te weten te komen. Als het speelgoed aan zijne eerste bestemming, *speelgoed* te zijn, heeft voldaan en de licht veranderlijke kinderzin er zijn bekomst van heeft, komt de nieuwsgierigheid, of beter de weetgierigheid van het kengrage ontluikende verstand aan de beurt, en het kind wordt een onvermoeide en bijwijlen lastige vrager, die steeds een wat, hoe of waarom op de lippen heeft. Of wel de kleuter zit met zijn speelgoed rustig in een hoekje, en die er mee te doen hebben zijn blij, dat de levenslustige jongen van daag „o zoo zoet is" — totdat hij in eens uit zijne schuilplaats te voorschijn komt met de miniatuurlocomotief, waarvan hij de radertjes heeft weten los te krijgen, of het springduiveltje, dat hij uit het doosje heeft gehaald, om heel triomfantelijk te kunnen zeggen, dat het zóó in elkaar heeft gezeten of zóó gaat; indien ten minste eene associatie als die, waarvan wij boven spraken, hem niet reeds heeft geleerd, dat het beter is de bewijzen van zijn ontwakend vernuft maar stilletjes weg te stoppen, als hij iets heeft stuk gemaakt om te zien „wat er in zit". Laat dat kind een jongen worden, en de vraag naar het wat, hoe en waarom zal hem blijven plagen en zal zijn geest aanzetten tot onvermoeide werkzaamheid.

Hij zal willen weten, hoe de zware stoomwagen in elkander zit, die hem snel als de wind meevoerde, toen

---

op iedereen misschien iets of wat gelijkt, terwijl een algemeen begrip op elk individu volkomen juist past; en men denkt er niet aan, dat de plaats, waar algemeene begrippen in onze hersenen geprojecteerd zouden worden, gelatine-platen moest bezitten, die voor eigenschappen en hoedanigheden vatbaar moesten zijn, welke wel langs den weg der zinnen in het atelier aankomen, maar toch zelve onzinnelijk zijn.

hij zijn eerste bezoek bracht aan grootpa; wat er schuilt in dat kleine doosje, waarin hij de stem van zijn makker hoorde, die toch zoo verre van hem af woonde; wat brandglazen zijn, weet hij wel, en wat men er mede doen kan nog beter, maar hij verlangt de reden te kennen, waarom een samenstel van die glazen een vliegenoog zoo groot doet schijnen als een tafelblad. Men spreekt hem van electriciteit, licht, warmte, krachten en wetten, en hij vraagt: wat is eene kracht, wat is electriciteit, waarom zijn er wetten. In zijne kwajongensjaren heeft hij buskruit weten te bemachtigen om er vuurspuwende bergen mede na te bootsen; hij wenscht nu te weten, hoe het komt, dat het zwarte kruit zoo'n verbazende kracht ontwikkelt. En men spreekt hem van atoom, molecule, affiniteit, en hij wil weten wat dat is atoom, molecule, affiniteit. Hij volgt met aandacht alle natuur- en scheikundige proeven en experimenteert zelf al zoowat mee; hij heeft aanleg en lust voor de empirische wetenschappen.

Zal de empirie alleen den sluier, die zooveel bedekt, oplichten?

We zullen het onderzoeken, en gij zult het me niet ten kwade duiden, dat ik, om aan te toonen, tot hoeverre de rechten der empirie gaan, mij meer bepaald met de zoogenaamd empirische wetenschappen bezig houd. In zijne ontwikkeling heeft onze jongen kennis gekregen van oorzaak en gevolg, van krachten en wetten, en zonder die kennis brengt hij het niet ver in de wetenschap. Hoe is hij aan die kennis gekomen?

„De ervaring alleen helpt ons niet aan de causaalwet", beweert terecht prof. v. d. Wijck, en zonder de kennis

van het causaalverband is de kennis eener wet onmogelijk.

Waarneming en ervaring doen ons feiten aan de hand, die ná elkander plaats grijpen. Ons verstand vat het verband dier feiten. Wij zien meestal, om niet te zeggen altijd, het gewordene en niet de wording, het ontstane en niet het ontstaan, het „*post* hoc", en toch weten we zeer goed, dat wij in sommige gevallen recht hebben een „*propter* hoc" uit te spreken en een causaalverband te erkennen, in andere gevallen niet; dat wij *hier* met het gevolg eener wet, *daar* met een op zichzelven staand feit te doen hebben.

Vanwaar die kennis? Moeten we, om een aangehaald woord van Bain te gebruiken, „hier een sprong wagen, die door geen logica ter wereld kan gerechtvaardigd worden?" Heeft de samenhang der werkelijkheid slechts eene aangenomen zekerheid, eene zekerheid, die enkel en alleen in onzen geest zoude bestaan?

Zonder twijfel, beweren sommigen:

„Die Kraft ist nichts als eine versteckte Ausgeburt des unwiderstehlichen Hanges zur Personification, der uns eingepragt ist, gleichsam als ein rhetorischer Kunstgriff unseres Gehirns...." (Dubois-Reymond).

„Wir helfen unserer Rathlosigkeit dadurch ab, dass wir gedachte Ursachen (der Bewegung) hinstellen, die wir Kräfte nennen... Sie entstehen thatsachlich in unserer Gedankenwelt und haben dort ihre volle Berechtigung" (E. Brucke, *Ueber die Erhaltung der Kraft*).

„Das Gesetz tritt uns als eine objective Macht entgegen, und demgemass nennen wir es Kraft. Wir objectiviren" (Helmholz, *Pop. wiss. Vorträge*, Heft II, S. 190).

Wij hebben daarentegen de zekerheid, dat er oorzaken bestaan, ook buiten ons verstand, en dat eene wet in de natuurwetenschap niet is eene bloote hersenschim, maar

een werkelijk bestaande vaste en onveranderlijke verbinding van oorzaak en gevolg, en die zekerheid steunt op de volgende grondslagen.

Afgezien nog van het bewustzijn, dat wij zelven iets kunnen bewerken, te weeg brengen, veroorzaken, zijn we er van overtuigd, dat hetgene er niet is zich zelven niet kan voortbrengen en de oorzaak van zijn ontstaan niet in zich zelven kan dragen — noem dat iets nu beweging, wijziging van beweging, natuur- of scheikundige werking of wat ge wilt. Ontstaat er dus iets, dan ligt de grond, de reden van het ontstaan buiten datgene, wat ontstaat. De oorzaak moet er *zijn*; eene oorzaak, die slechts in het verstand gedacht wordt, voldoet niet.

En verder: nemen wij in de natuur een feit waar, hetwelk, ook onder de meest verschillende omstandigheden, op dezelfde wijze plaats grijpt, dan hebben wij de zekerheid, dat zulke feiten het gevolg zijn van eene standvastige oorzaak. Zulk eene oorzaak kan niet in de wisselende omstandigheden gezocht worden, maar moet dáár gevonden worden, waar we iets aantreffen, wat door die omstandigheden niet veranderd wordt; zulk eene oorzaak moet tot de natuur der waargenomen lichamen behooren en kan derhalve in haren samenhang met het daaruit voortspruitend gevolg bevestigd worden voor alle lichamen van dezelfde soort. En daarom is voor ons de wet der aantrekking eene *wet*, en aarzelen wij niet ze toepasselijk te verklaren ook voor die gevallen, welke wij niet hebben waargenomen en niet zullen waarnemen.

We zouden waarlijk niet vooruitkomen met het opbouwen van het heerlijke paleis der empirische wetenschappen, indien eene gezonde redeneering de mortel

niet aan de hand deed, om de bouwstoffen, de feiten, hecht met elkander te verbinden.

De bekende Mendelejeff heeft dus wel gelijk als hij zegt:

„Das Gesetz [van Avogadro-Gerhardt].... erscheint aber stets, wie alle hoheren Gesetze (z. B. das Gesetz der Unzerstörbarkeit des Stoffes, das Gesetz der Erhaltung der Energie, das Gravitationsgesetz u. s. w.), nicht als empirische Folgerung aus directen Beobachtungen und Versuche, nicht als unmittelbares Resultat der Analyse, sondern als Product des selbständigen Schaffens der forschenden, von der Beobachtung und dem Versuche nur geleiteten, disciplinirten Vernunft, als Resultat der Synthese, welche in der exacten Wissenschaft in demselben Maasse berechtigt ist, wie in den höchsten Gebieten der Kunst. Ohne solches synthetische Schaffen der Vernunft, wäre die Wissenschaft nur eine systemlose Ansammlung einer unendlichen Anzahl vereinzelter Thatsachen, und würde sich nicht durch die Macht auszeichnen, die ihr in Wirklichkeit eigen ist, sobald sie, ohne die Analyse der realen Thatsachen zu verschmahen, sich zur Synthese aufschwingt, und in derselben die Einheit der Formen der äusseren Welt und des inneren Denkens erfasst: d. h. sobald sie nach den äusseren sich der Sinneswahrnehmung, der Beobachtung und dem Verstande darbietenden Formen, den inneren vernunftgemässen Sinn der Dinge und Verhaltnisse, die Einheit in der Verschiedenheit auffasst" (*Grundlagen der Chemie*, S. 338).

Dat ons verstand kan dwalen in de erkenning eener wet, hindert niet aan het bestaan er van: het huis, hetgeen gij ziet, staat er, ofschoon uw vriend, die bijziende is, het niet waarneemt. De kans van dwalen wordt natuurlijk grooter, wanneer wij in de natuurwetenschappen den vasten bodem der feiten — door de waarneming en het verstand ook als oorzaak en gevolg erkend — verlaten, om ons te wagen op het gebied der hypothese.

En toch is er niemand, die eene hypothese niet gaarne aanneemt, wanneer zij de feiten en wetten, die bekend zijn, gereedelijk verklaart en onbekende feiten doet voor-

zien, die den ijver der natuuronderzoekers aansporen tot onvermoeide werkzaamheid; en toch is er niemand, die de hooge waarde der hypothese, het dagelijksch brood der natuurwetenschappen, niet volmondig erkent; — maar vergeten wij niet, dat de hypothese groeit in het rijk der waarschijnlijkheid en der mogelijkheid, voordat ze op den empirischen bodem der werkelijkheid wordt overgeplant en als *wet* wordt erkend.

Ik sprak daar van eene gezonde redeneering. Maar om den gezondheidstoestand eener redeneering te kunnen beoordeelen, om eventueel te kunnen zeggen, waarom ze hinkt of mank gaat, moet men de constitutie van den patient anatomisch en physiologisch kennen.

„Mein lieber Freund, ich rath euch drum
Zuerst Collegium logicum.
Da wird der Geist euch wohl dressirt,
In span'sche Stiefel eingeschnürt,
Dass er bedachtiger so fortan
Hinschleiche die Gedankenbahn;
Und nicht etwa, die Kreuz und die Quer
Irrlichtelire hin und her."

De logica zou ik de anatomie noemen; de physiologische kennis eener redeneering zal dan de kennis zijn der beginselen, waar zij haar leven uit put, de kennis der zoogenaamd analytische oordeelen. Vreemde dingen die analytische oordeelen, M. H. Iedereen vormt ze met nog minder moeite dan Monsieur Jourdain had om in proza te spreken; kent men van zulk een oordeel onderwerp en gezegde, dan weet men ook terstond, dat het een aan het ander moet toegekend worden of dat ze bij elkander niet passen. Als men ze hoort uitspreken: het geheel is grooter dan elk zijner deelen; een ding kan

niet tegelijkertijd zijn en niet zijn, dan is men overtuigd, dat elk kind ze begrijpt en toch liggen ze aan de diepzinnigste redeneering ten grondslag en — zijn op het terrein der empirie niet te vinden.

En wanneer we de werkingen van „het denkend deel" van ons zelven bestudeeren, zal dan de studie van het beginsel, hetwelk denkt, uitgesloten worden?

Ge ziet het, M. H., we komen geheel en al buiten de grenspalen der empirie, in het gebied der metaphysica terecht.

Keeren we daarom binnen de grenspalen van het empirisch natuuronderzoek terug. Vergeten we echter niet, dat we uit metaphysicopolis drie instrumenten hebben medegebracht van onschatbare waarde bij het onderzoek der natuur, namelijk: de algemeene begrippen, het causaliteits-beginsel en de redeneerkunde.

Er is, geloof ik, wel geen enkel empirist, die zal beweren, dat deze kostbare hulpmiddelen onnoodig zijn en dat hij zelf althans het zonder deze wel af kan; integendeel elkeen beweert ze te bezitten. Zelfs Haeckel, en die durft anders nog al wat aan, geeft hoog op van Induction en Deduction, logische Schlussfolgerung en Denknothwendigkeit, en de professor uit Jena zou boos worden, als men hem zeide, dat hij „evenwel nochtans en desalnicttemin" dikwijls zeer onlogisch redeneert. Het valt dan ook niet te ontkennen: de werktuigen, die we noemden, zijn in het bezit van velen — „don't play with edge-tools" mogen ze voor sommigen wel tot opschrift dragen — maar de gelukkige bezitters vergeten maar al te gaarne, van welk fabrikaat ze zijn en wie de milde gever is, die ze hun schonk.

We zijn dan weer in de empirische gewesten.

Terwijl we — aan den drang gevolg gevend, die ons als kind reeds deed vragen en onderzoeken — als jongen en als student steeds met voorliefde de empirische wetenschappen hebben beoefend, is het ons gelukt bij stukken en brokken op de vraag „hoe" een antwoord samen te lijmen, dat er dragelijk genoeg uitziet; de beide andere vragen „wat en waarom" blijven ons echter in den mond bestorven.

Wat is het wezen der dingen? Wat is de eerste reden van hun bestaan, welk is hun laatste doel?

Dat die vragen nu in meer bepaalden vorm gegoten worden, heeft zijne goede reden.

In den kosmos zoowel als in 't laboratorium hebben we de stof gevonden, met bepaalde eigenschappen voorzien, en of we ze verdeelden, eerst in werkelijkheid dan in gedachte, wat we aan de *rudis indigestaque moles* eener grondstof toeschreven, konden we aan het kleinste deel daarvan, het chemisch atoom, niet ontkennen, maar we zijn met die kennis geen stap nader bij het antwoord, wat is het wezen der dingen. Waarom, om een concreet voorbeeld te noemen, zijn de eigenschappen van het metaal *ijzer* gebonden aan een kleinste deel, dat met betrekking tot eene aangenomen éénheid een gewicht heeft = 56, en waarom zijn de eigenschappen der grondstoffen afhankelijk van het atoomgewicht?

Wij hebben waargenomen en erkend, dat er oorzaken zijn, die iets te weeg brengen (causa efficiens = id a quo aliquid fit); eveneens, dat er tusschen die oorzaken eene gradatie kan ontdekt worden, dat er oorzaken zijn van hoogere orde, die meer ondergeschikte oorzaken tot

werking brengen; en in de natuur- zoowel als in de scheikunde hebben we ons b. v. over de uitgestrektheid van het machtsgebied der beweging verwonderd — is het nu te verwonderen, dat wij verder vragen naar de *hoogste* oorzaak? We nemen waar, dat het gevolg in den tijd nà de oorzaak verschijnt om op zijne beurt weer oorzaak te worden — is de vraag naar eene *eerste* oorzaak ongerijmd? We zien orde en doelmatigheid in de onbewerktuigde zoowel als in de bewerktuigde natuur — en kan men het euvel duiden, dat wij vragen naar den oorsprong van orde en doelmatigheid?

Wanneer wij met deze vragen op de lippen de vergaderzaal der empiristen binnentreden, dan krijgen wij vreemde antwoorden te hooren. De bezadigden antwoorden: „De positieve wetenschap houdt zich niet met de eerste oorzaken noch met het laatste einddoel der dingen op" (Berthelot). „Ihr wesentlicher Gegenstand [der Chemie] ist nicht die existirende Substanz, sondern vielmehr ihre Vergangenheit und ihre Zukunft" (Kekulé). M. a. w. aan uw verlangen kan hier niet voldaan worden, als empirist alleen hebben we geen antwoord.

We keeren terug op onze schreden en geven het voornemen te kennen om aan de deur der bespiegelende wijsbegeerte te gaan kloppen. „Geef u geen moeite", meent Dubois-Reymond, „ignorabimus". Ook Haeckel houdt zich nog rustig en erkent: „Wir gelangen nirgens zur Erkentniss der letzten Gründe". Sla toch, bid ik u, niet aant 't phantaseeren, waarschuwt P. Bert: „Analyser les conditions des phénomènes, et mesurer l'importance de chacune d'elles, voilà la science; chercher à en expliquer l'essence et pour cela leur supposer un mobile immatériel,

imaginer une force qui soit en dehors d'elles, et cependant les domine, voilà la fantaisie".

Neemt het ons niet kwalijk, brengen wij daartegen in, wij geven 't gaarne toe: op uitsluitend empirisch gebied zullen wij het antwoord niet vinden; maar veroorlooft ons de goed waargenomen feiten en de erkende wetten, zelfs de stoute maar redelijke hypothesen tot grondslag van ons verder onderzoek te gebruiken. De heeren behoeven zich niet ongerust te maken, wij bezorgen ze ongeschonden terug. Meer nog, wij wenschen niets vuriger dan dat de natuurkennis zich meer en meer moge uitbreiden en dat de natuuronderzoekers met de scherpzinnigheid en den ijver, die wij hoogschatten en bewonderen, steeds dieper in de geheimen van den kosmos mogen doordringen. Maar aan den eisch van ons denkend verstand kunnen wij het zwijgen niet opleggen, wij willen meer weten, wij eischen antwoord, en daarom zullen we ons veroorloven hier naast de deur, bij de wijsbegeerte.....

„Nu als ge 't dan absoluut weten wilt: de stof is eeuwig, de kracht is eeuwig; in de eeuwige stof werkte de eeuwige kracht nu hier en dan daar, nu zus en dan zoo, louter toevallig, en zoo kwam het heelal klaar, en in die stof kwam leven, en toen ontwikkelde zich het leven door toevallige omstandigheden zonder doel tot een doelmatig en ordelijk geheel. En nu, ga stilletjes naar huis en wees als zoete kinderen tevreden — 't is Haeckel, die het woord neemt en ongedurig begint te worden, en Büchner, Sterne e tutti quanti knikken hem goedkeurend toe — en ga niet bij de wijsbegeerte te rade, vooral niet bij die oude zeurkous de „Afterphilosophie" en de „Kirchenweisheit" der middeleeuwen;

want over causae finales „wird kein Wort mehr verloren", en als men van eene „Zweckmässigthätige Schöpferkraft" spreekt, dan „wirft man sich einer Glaubungsrichtung in die Arme, welche als solche auf dem Gebiete naturwissenschaftlicher Erkentniss durchaus keine Geltung haben mag" 1).

Wij verlaten de zaal om ons naar de aula der wijsbegeerte te begeven. Wellicht vernemen we uit den mond van een dier middeleeuwers eene leer, die ons over sommige bezwaren der nieuwere atoom-theorie zal heen helpen en die ons, zonder dat wij het noodig hebben één enkel resultaat, door de empirische wetenschappen verkregen, te ontkennen, een diepen blik in het eigenlijke zijn der dingen zal veroorloven, al zullen wij dan ook daarna nog overtuigd blijven, dat er nog veel, oneindig veel te vragen valt.

Maar ik verg te veel van uw geduld, M. H., en op eene uiteenzetting van hetgeen de ouden onder „stof" en „vorm" verstonden kan ik heden avond niet ingaan.

Een enkel woordje nog als antwoord op de laatste uitingen, die we uit den mond van sommige zoogenaamde empiristen hoorden. Sommige zeg ik, want gelukkig denken allen nog lang niet zooals zij.

Ik wil u niet wijzen op de ongerijmdheid, dat de stof, die zeer zeker het kenmerk van „noodzakelijk" niet bezit, maar even goed er niet zou kunnen zijn als wel, dat de stof, die wij aan vele veranderingen onderhevig zien, toch eeuwig zou moeten zijn, d. i. noodzakelijk en onveranderlijk; ik wil niet in den breede uit elkander

---

1) *Natürliche Schöpfungsgeschichte.*

zetten, hoe onlogisch het is ons eigen doelmatig handelen aan een samenloop van toevallige omstandigheden toe te schrijven; ik wil u de onwaarschijnlijkheid niet aantoonen, dat duizenden omstandigheden toevallig, d. i. zonder iets, wat die omstandigheden beheerscht, toch een geordend en doelmatig geheel hebben voortgebracht — eene onwaarschijnlijkheid zoo groot, dat een mathematicus ze zonder aarzelen met den naam onmogelijkheid zoude bestempelen; ik wil mij slechts beroepen op één enkel feit, dat ons de empiristen toegaven: op de thans bestaande orde in de natuur.

Er heerscht orde, en in de levenlooze natuur is die orde zonder twijfel het gevolg van den aard en van de eigenschappen der stof en van de beweging, welke in die stof ontstaat of bestaat 1).

Maar wie „orde" zegt, erkent daardoor van zelf, dat het aantal geordende zaken bepaald is, het moge overigens zoo onuitsprekelijk groot zijn als men wil; en de eigenschappen van één enkel stofdeeltje zijn mede een factor in de orde, die op 't oogenblik in 't heelal zichtbaar is.

Denkt een der hemelbollen weg aan het uitspansel — vernietigt er een, al ware het de kleinste der asteroiden, en het evenwicht wordt verbroken: onmiddellijk streven de hemellichamen naar een nieuwen evenwichtstoestand, welke een andere is dan die thans heerscht.

Neemt een atoom weg, en de chemicus zal u zeggen, dat een nieuwe scheikundige evenwichtstoestand moet ontstaan.

---

1) Wij wenschen hier de vraag, of niet alle krachten der natuur tot één enkele „de beweging" teruggebracht kunnen worden, in het midden te laten.

Vanwaar de beperking in aantal, welke de orde, die op dit oogenblik heerscht, mogelijk maakte?

Men zegge niet, dat het aantal hemellichamen met noodzakelijkheid uit aantal en aard der primitiefste stofdeeltjes is voortgekomen, iets wat wij met zeker voorbehoud gaarne toegeven, de draagwijdte der vraag is daardoor niet verkort.

Vanwaar *dit* aantal en geen ander, toch evenzeer mogelijk?

En de tweede factor der orde, de natuur der stofdeeltjes, de kracht, welke van hen uitgaat, of de beweging, waarmede ze bedeeld zijn, en wel bedeeld zijn zóó, dat, eens die natuur gegeven en die kracht of beweging aanwezig, het universum moest ontstaan — aan welke oorzaak is die te danken?

Ook hier is eene keuze gedaan: van de vele mogelijkheden is er ééne enkele slechts verwezenlijkt.

Een aantal kan zichzelven niet voortbrengen, een getal kan zichzelven niet beperken en eene eigenschap zichzelve niet vormen.

We vergeten een element der orde: „den tijd". En toch ook deze is noodig, want de orde, die er op dit oogenblik heerscht, hangt af van die er was vóór dit oogenblik en bepaalt mede die er het volgend oogenblik zal zijn. In den tijd, zeggen ons de physici, streeft het heelal naar eene toekomst, waarin „de entropie" een maximum zal bereikt hebben, waarbij geene warmte meer in arbeid zal om te zetten zijn — in den tijd, maar terug in 't verleden, is er dus een oogenblik geweest, waarop die entropie een minimum was en alle arbeid begon in de onbezielde stof.

Wie bepaalde dat oogenblik?

Een Wezen met vrijen wil — want Hij koos uit een oneindig aantal mogelijkheden;

een Wezen met oneindig verstand, want het oog Zijns geestes overzag het geheele oneindige rijk der mogelijkheden, om er ééne uit te kiezen;

een Wezen met oneindige macht, want hij maakte de mogelijkheid tot werkelijkheid en riep de stof te voorschijn uit het niet.

Die Oneindige, die één moet zijn uit hoofde Zijner oneindigheid, en aan wien tijd noch ruimte deel kunnen hebben, omdat Hij het noodzakelijke wezen is, heeft het aantal gewild en gekend, de eigenschappen doorgrond en geschapen in de stof; en de orde, die er heerscht in de levenlooze natuur, is Zijn werk, Zijn doel.

En wanneer we zelfs uit de doode natuur het leven zouden willen te voorschijn roepen en uit een eerste levend wezen het leven in al zijne verscheidenheid zouden willen ontwikkelen — waar de stof geven moet hetgeen ze niet bezit, en het leven voort moet brengen, hetgeen ze niet bevat, zijn we gedwongen de tusschenkomst aan te nemen van Zijne macht: in de omstandigheden, welke de ontwikkeling leiden (indien er ontwikkeling feitelijk bestaat) zijn we gedwongen de leiding te erkennen van Zijn wil.

Op die wijze komen we, van de waarneming uitgaande, door eene reeks van gevolgtrekkingen tot de erkenning der eerste oorzaak, die tevens de hoogste is. De erkenning der eerste oorzaak, brengt ons tevens tot het laatste doel, het einddoel van alwat er is.

Want de orde der levenlooze zoowel als der levende

schepping kan onmogelijk het einddoel zijn van den Schepper. Zijn doel kan niet anders dan Zijner waardig, d. i. oneindig zijn, en dan is er geen ander doel Zijner waardig dan Hij zelf.

Daarom is de geheele schepping, die aan Hem haar ontstaan dankt, naar Hem als naar het einddoel gericht. In hare onmetelijkheid verkondigt ze Zijne macht, hare orde verkondigt Zijne wijsheid, hare doelmatigheid verkondigt den lof Zijner goedheid.

Volmaakter wordt die weerspiegeling van den Schepper, wanneer het leven te voorschijn wordt geroepen in het heelal, want Zijn bestaan is leven. Heerlijker nog worden de trekken van Zijn beeld uitgepenseeld, wanneer er zelfbewust denken en willen geschapen wordt, want Zijn leven is verstandelijk zien en willen in één enkele daad, waaraan geene onvolmaaktheid kleeft en die geene beperking kent. En wanneer het verstandelijke wezen op aarde, de mensch, ook in de vrijheid het beeld en de gelijkenis met zijn Schepper mag dragen, dan heeft hij met die vrijheid tevens den plicht om zijn streven te richten uit vrije keuze naar het één einddoel der schepping. Naar Hem, van wien hij kwam, moet de mensch terug. Wel kan de mensch zich van zijn einddoel afwenden, maar hij mag zich niet afwenden. Hij is van te hooge afkomst en draagt de merkteekenen van zijn adel te diep gegrift in zijn wezen, dan dat hij niet zoude streven naar het hoogste, wat er voor hem te bereiken valt, naar den Oneindige zelf. Voor dat doel moet den mensch al het overige slechts middel zijn.

Daarom mag zelfs voor den geleerde de leuze niet gelden wetenschap om der wetenschap wille. De weten-

schap, hoe hoog en verheven ook, staat niet hoog genoeg om einddoel te zijn van ons streven; zij mag het middel zijn om ook de Bronwel der kennis beter te leeren kennen, en dan is ons geene moeite te zwaar om den schat der wetenschappelijke kennis met eene nieuwe waarheid te verrijken, wijl alle waarheid niet anders is dan een weerschijn van het oneindige licht; zij mag dienen om met goed gevolg werkzaam te zijn op de plaats, waar Hij ons roept, en ook zoo beschouwd moet ons geen arbeid te vermoeiend zijn, want het geldt toch weder Zijn dienst; Hij alleen blijft ons einddoel: „Deus scientiarum Dominus est".

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

TRADITIE IN DE KERKELIJKE KUNST.

Reeds drie jaren zijn er heengegaan, sedert ik in dit tijdschrift 1) het voornemen te kennen gaf om op te komen tegen zekere stelling, waarop Prof. Johann Graus van Graz 2) had postgevat, ten einde van daar strijd te voeren tegen zijnen collega van Regensburg. Deze namelijk, kanunnik Jakob 3), had de renaissance een „*breken*" genoemd „*met de kerkelijke bouwtraditie*".

Aan dat voornemen zou ik gewis reeds eerder gevolg hebben gegeven, indien ik niet intusschen betrokken ware geraakt in zekere schermutselingen, naar aanleiding van andere strijdvragen over hetzelfde onderwerp ontstaan. Er waren toen oogenblikken, dat er geweervuur knetterde aan alle zijden. Vrij wat kruitdamp, rook en stof werd daar opgejaagd; zoodat het, geloof ik, den toeschouwers van het gevecht ten laatste begon te schemeren voor de oogen. Rookvrij kruit, trouwens, was toen nog niet, of ternauwernood uitgevonden; en, ach, zal het voor den *penne*strijd ooit uitgevonden worden!

Thans echter, nu ik rekenen durf, dat de kruitdamp is opgetrokken, mag ik vertrouwen, dat de tijd gekomen is om het geschilpunt met alle kalmte in de oogen te zien. Laat mij mogen hopen, dat de lezers welwillende

1) Deel XCIII, bl. 399.

2) Tevens „Obmann des Christl. Kunstvereines der Diöcese Seckau".

3) Prof. aan de kerkelijke muziekschool.

aandacht zullen schenken. Het geldt hier een vraagstuk, dat van dagelijksche toepassing is in de beoefening onzer kerkelijke kunst. Eenmaal gesteld, kan het niet onbehandeld blijven. Wat er door Prof. Graus waars en gegronds geschreven is behoeft niet te worden verzwegen; wat er door Z.Eerw., naar mijne overtuiging valschelijk of overdreven beweerd is, moge hier in alle vrijheid worden aangetoond. Tot geruststelling der lezers diene verder, dat schilders noch beeldhouwers, evenmin als hunne werken, ter sprake zullen komen. Het geldt hier slechts bouw of inrichting van kerken en andere bedehuizen. Ik erken en betuig gaarne, dat deze studie voor mij leerzaam is geweest in velerlei opzicht; en ik hoop en vertrouw, dat zij het ook voor den geduldigen lezer moge wezen.

Tusschen de twee bovengenoemde Professoren is het woord *traditie* als de hoofdstelling geworden, waar geheel de strijd zich om samentrekt; en het heeft mij altijd toegeschenen, dat door een recht en goed begrip van dat woord velerlei verkeerde opvatting van de baan zal raken. Daarom het opschrift: *Traditie in de kerkelijke kunst.*

Geheel de *cardo quaestionis* is de uitdrukking van Jakob, dat de renaissance eene „*Abkehr*" was „*von der kirchlichen Bau-tradition*" 1): het breken met de kerkelijke bouwtraditie. Nu zou deze bewering door Prof. Graus, naar men meent, met zeer degelijke redenen wederlegd zijn, namelijk in het vijfde hoofdstuk zijner brochure: *Die Katholische Kirche und*

---

1) In het nieuwe *Kirchenlexikon*, Art. Baustil, Sp. 75—83.

die Renaissance (Freiburg i. Br. 1888, bl. 42 vlg.), en nog wel door de uitkomsten zijner „Autopsie jener südlichen Monumente", van welke „gerade das entgegengesetzte richtig ist, als was bei uns darüber behauptet wird". Met andere woorden: wat praat ge van eene breuk met de kerkelijke bouw- en kunsttraditie; komt maar eens in Italië zien, en dan zult ge bevinden, dat juist dáár de tradities het best onderhouden zijn 1).

Prof. Graus behandelt in dat hoofdstuk punt voor punt: a) de oriëntatie, b) het voorhof der kerken, c) de verhouding van het uiterlijke tot het inwendige aanzien der gebouwen, d) den platten grond der kerk, e) het aantal beuken, proportiën, verlichting, afdekking, f) het kruispand, g) de ruimte van priester- of altaarkoor, h) de zijaltaren, i) de kerkmeubelen, k) den torenbouw.

Men ziet, deze vraagstukken zijn van hoog belang voor de praktijk en laten zich geheel objectief behandelen.

De renaissance dan, zoo zou Jakob verweten hebben, heeft met de kunsttraditie gebroken. — Neen, is het antwoord, Italië is in hare renaissance-kerken veel trouwer gebleven aan (men zou verwachten: aan de kunsttraditie, neen)... aan den *oud-christelijken kerkbouw*. Zóó toch luidt, als men goed toeziet, het antwoord, en dit is dunkt mij eene wederlegging, die geen steek houdt. Ik heb

---

1) Zoo ook in de *Grazer Kirchen-Schmuck* 1888, bl. 84. „Kurz ausgedruckt kan mann sagen: von der Apsis bis zum Thor und Thurm der Kirche, von Aeussern der Kirche bis hinein zum Altar und jedem Einrichtungsstücke hält sich alles in Italien naher an die altchristlichen, beziehungsweise romanischen Kunstgestaltungen als im Norden es der Fall ist."

daarom reeds in *De Katholiek* 1) de aanmerking gemaakt, dat Jakobs *Bau-* of *Kunsttradition* handig *verwisseld* werd met *alt-christliche Bau.* Daarenboven wordt ook, het zij hier alvast eens voor goed gezegd, terwijl het verwijt tegen *de* renaissance gericht is, even handig in de wederlegging de *Italiaansche* renaissance ondergeschoven.

Vragen wij, wat de zin is van Jakob's beschuldiging: breuk met de kerkelijke bouw- of kunsttraditie. Hij spreekt van de levende, voortwerkende en zich voltooiende bouwstijlen der christelijke middeleeuwen. Daarom verwijt hij een „*willekeurig* opnemen en navolgen van heidensch-Romeinsche bouwvormen"; daarom keurt hij „het streven" af „om zich van de nog bestaande liturgische en stylistische *ontwikkeling* meer en meer los te maken" 2).

Wát, immers, is de hier bedoelde *traditie* in de H. Kerk? Een *doodelijk* en *strak* vasthouden aan hetgeen van ouds bestond? Alles behalve. Hooren we dat Prof. Jakob zelf beschrijven 3).

Wat wonder, dat de Kerk, zoodra zij vrij was geworden „een eigen bijzonder beginsel van vormen aan hare architectuur gaf, en uit den zoogenaamd klassieken, of liever Romeinschen, bouwstijl den eigenlijk kerkelijken bouwstijl voortbracht". De vormen, eerst eenvoudiglijk overgenomen, werden weldra zelfstandig en met groote oorspronkelijkheid verwerkt. De reeds bestaande vorm van „basilica" (koningshalle, zuilenhal) ontving zijne nieuwe en christelijke beteekenis. Die zuilenhal zou ook voor geheel de volgende ontwikkeling van den kerkbouw de grondslag blijven. En

---

1) Deel XCIII, bl. 399.

2) *Kirchenlexicon* t. a. p.

3) *Kirchenlex.* Art. Baukunst en Baustil. Wij geven de plaatsen verkort terug.

die ontwikkeling was eene geleidelijke; zij was eene vooruitgang van den oud-christelijken tot den romaanschen en van dezen tot den gothieken stijl. Door kloosterlingen en geestelijken nam de Kerk veelal zelve deel aan bouw en inrichting. Al mochten de vormen een tijd lang den invloed ondergaan van de barbaarschheid, waarin de wereld na den val van het Romeinsche Rijk vervallen was: allengs kwamen zij weder tot grootere volkomenheid. Was de schoonheid des tempels eerst meer van binnen dan van buiten zichtbaar: gaandeweg kwam er meer overeenstemming tusschen innerlijk en uiterlijk aanzien; in de logge steenmassa der muren trachtte men meer en meer leven en afwisseling te brengen; door gewelven en torenbouw kwam er meer en meer verheffing in de lijnen. Ten laatste waren de volkomene eenheid en evenredigheid tusschen het geheel en de deelen, tusschen het inwendige en het uitwendige van den bouw bereikt, en had zich de romaansche stijl gevolglijk tot den gothieken ontwikkeld. Een nieuw systeem, namelijk van overwelving door spitsboog, was gevonden; de vierkante indeeling, onafscheidelijk aan het tongewelf verbonden, was niet langer verplichtend; afstand tusschen kolommen en hoogte van gewelven waren van elkander vrijgemaakt; het geheel van den bouw had ontzaglijk gewonnen in lichtheid en slankheid; de massa der materie was als vergeestelijkt. Als een snel ontwikkelde en heerlijk ontplooide bloesemknop breidde de nieuwe, gothieke bouwstijl zich over Europa uit en werd door de opgetogen wereld aangestaard, zegt von Görres. Zelfs kerken, die in den romaanschen stijl begonnen waren, werden afgebouwd in den gothieken. Daarbij ontwikkelde zich de nieuwe stijl met eenen rijkdom, die voor elk land der Christenwereld als 't ware een nieuw en eigen werk wist voort te brengen; anders was de Fransche, anders de Duitsche en anders de Engelsche gothiek".

In hoever nu *Italië* die ontwikkeling ook heeft mede gemaakt, moge hier ter zijde gelaten worden. De vraag is, hoe Jakob de zaak beschouwt, en wat hij door *traditie* verstaat. Wat is dan bij hem „Bruch mit der Tradition"? „Dat men 1500 *jaren van ontwikkeling over het hoofd ziende,* dezelfde vormen van bouwkunst weder aangreep, welke de Kerk *wel ook reeds van den beginne af* in haren dienst opgenomen, maar *toen naar haren geest*

omgewerkt had" 1). Hoe had men, naar Jakobs oordeel, moeten handelen?

„Men had juist van de vernieuwing des kerkelijken geestes [tijdens en door het Concilie van Trente] ook de vernieuwing van den kunstvorm moeten verwachten; doch in plaats daarvan drong men aan den geest eenen geheel vreemden vorm op, en vermoedde niet, hoe zulks allengs den geest zelven moest verduisteren en verzwakken; men bedacht niet, dat het gevaarlijk was, datgene wat die geest tot stand gebracht had voor barbaarsch te verklaren en als zoodanig te behandelen: men zag niet in, dat de vormen, die men aan de klassiek ontleende, de rechte gedaante niet verkrijgen zouden, en men niet nogmaals de ontwikkeling, die eens doorloopen was, van voren af aan beginnen kon, dat ook hier alles op uiterlijkheid zou uitloopen. Weldra bleek dan ook, dat met zulk eene wedergeboorte geen nieuw leven, geene ontwikkeling tot iets edelers en volmaakters gekomen was. Het geheel was slechts een spelen met andere vormen en bovendien nog wel met vreemde. Geen wonder dan ook, dat nooit de bouwkunst van eenig volk of tijdvak zoo snel en zoo jammerlijk ontaardde als die der zoogenaamde renaissance, en dat alle pogingen om op dit stuk eenen omkeer naar beter te bewerken, mislukten. Zoo had men zichzelven gestraft door *van eene meer dan duizendjarige traditie af te wijken.* Een nieuw tijdvak der kerkelijke bouwkunst nu mag men slechts daardoor verhopen, dat men, gelijk sedert ongeveer vijftig jaren begonnen werd, den kerkelijken geest weder in geheel de maatschappij tot leven tracht te brengen en den draad dáár weder aanknoopt, waar die in noodlottige begoocheling afgebroken is geworden" 2).

De proef op de som vinden we van dit alles in Jakob's oordeel over Palestrina. Daar vinden we duidelijk aangegeven, wat er ook in de bouwkunst had moeten geschieden, maar, helaas, niet geschied is. „In Palestrina, zoo schrijft hij 3), vinden we volstrekt niet eene nieuwe muziek, die geheel anders is dan de tot dusver ge-

1) *Kirchenlex.* t. a. p.
2) *Kirchenlex.* Art. Baukunst, Sp. 52—55.
3) *Die Kunst im D. der Kirche*, 2e Aufl. 1870, bl. 408.

bruikelijke; neen, zij stamt volkomen af van die der oude meesters, doch in haren edelsten vorm. Zijne muziek bevestigt voor alle tijden, dat het om te voldoen aan hetgeen de Kerk eischt, niet noodig is, met de traditie te breken en iets nieuws te zoeken, en dat men evenmin de ontwikkeling, welke de christelijke muziek gedurende 1500 jaren doorloopen heeft, moet overspringen en tot de klassiek der Grieken terugkeeren, ten einde ook aan de fijnst beschaafden te bevallen". Daarom is de muziek van Palestrina volstrekt niet die der renaissance. Deze begint volgens Ambros eerst omstreeks 1600; en háár wezen, zoo verklaart Jakob geheel gevolgelijk (bl. 409), bestaat in een verlaten van den grondslag door de Kerk gelegd, d. i. van het Gregoriaansch, zijn melodiënbouw en zijn tonaliteit". En dat Jakob goed oordeelt, kan men bij Ambros lezen 1): „Een nieuwe tijd was aangebroken, en in de ontwikkelingsgeschiedenis der muziek begon eene omzwenking, eene oppositie tegen het bestaande en eene zucht tot hervorming, waarvan het doel eene toonkunst was, die geheel nieuw moest wezen, en op geheel andere fundamenten moest staan dan waarop zij tot nu toe berust had. Zij begint, om een rond getal te nemen, met het jaar 1600. Het is een tijdperk bij hetwelk men van voren af aan moet gaan tellen. Niet zonder hartstocht werd nu tegen het contrapunt, in den naam van eene toonkunst, die zich op antieke autoriteiten en antieke kunstprincipen beriep, een strijd gevoerd, welke het juiste tegenbeeld is van de beweging, die een paar honderd jaar ouder is, en als

1) *Gesch. d. Musik*, B. IV, S. 147.

de „renaissance" bekend staat." En hoe oordeelden de mannen dezer renaissance over den Palestrina-stijl? De eerste „Fortschrittsmänner", zegt Ambros 1), zooals Vicenzo Galilei, hadden Palestrina nog met achting, al was die ook zeer afgemeten, behandeld. Pietro della Valle is reeds naïef en oprecht genoeg om Palestrina's muziek voor eene „zeer schoone antiquiteit" te verklaren, die alleen nog maar in een museum op hare plaats is. Doni spreekt eenmaal, als onwillekeurig, heel zijn hart uit met te zeggen, dat de Palestrina-stijl eene barbaarschheid was. Beide schrijven deze machtspreuken te Rome, toen Palestrina ter nauwernood een vijftig jaar uit den tijd was. Doni had trouwens voor niets gevoel tenzij voor de antieke muziek, gelijk hij zich die droomde.... en hij komt gestadig daarop terug 2).

Ook in de schilderkunst erkent Jakob wat er met goed gevolg in den geest der Palestrijnsche ontwikkeling, gedaan is door de school van Siënna en door Fiësole (*Die Kunst. i. D. d. K.* bl. 283—84). Merkwaardig is ook het woord van de Montalembert over Fiësole, bij Brunner aangehaald 3): „De naam van Joannes van Fiësole wordt bijna in geen enkel van die werken aangetroffen, welke over kunst zijn geschreven geworden. [Men denke aan den tijd, waarin de Montalembert dit schreef]... Fra Angelico had de eer met den maat-

---

1) T. a p. bl. 308—309.

2) De geheele plaats is onder vele opzichten lezenswaard. Bij ons te lande was het de Haarlemsche kapelaan en kanunnik *Jan Albert Ban*, die omstreeks 1630—1640 met zijne „*musica flexanima*" de renaissance in de muziek voorstond, en ook met denzelfden Doni in briefwisseling verkeerde. Zie *Bijdr. v. d. Gesch. v. h. B. v. Haarlem*, I, bl. 35 volg.

3) *Die Kunstgenossen der Klosterzelle*, Wien 1868, bl. 152.

schappelijken toestand der middeleeuwen, met de vrome en ridderlijke poëzie, welke Europa gedurende langen tijd betooverde, en met de *heilige tradities der katholieke* 1) *kunst* op eene lijn gesteld, d. i. in den ban gedaan te worden".

Ben ik in deze uiteenzetting wat uitvoerig geweest: het was om duidelijk en klaar aan te toonen, wat Jakob door Kunst-tradition verstaat. Ik vraag daarom nu: hoe kan Prof. Graus dat zoogenaamde verwijt met goed gevolg afslaan, wanneer hij niets anders aantoont, dan dat de renaissance, in Italië en het zuiden wel te verstaan, getrouw, ja nog getrouwer dan de gothiek gebleven is aan de *oud-christelijke* bouwtradities, alzoo aan die eigenaardigheden alleen die den oud-christelijken stijl kenmerken?

Wij gaan nu Prof. Graus' bewijzen stuk voor stuk na. Ik geef telkens geheel zijnen tekst 2). Is deze manier wel wat omslachtig, zij bleek mij de eerlijkste, ook de gemakkelijkste, en naar ik verhopen durf, de meest afdoende.

I.

„a) De oriëntatie van de kerk. Hoe geregeld ook zich de middeleeuwen aan de oriëntatie hebben gehouden, die reeds in de, „apostolische canones" aangegeven wordt: zoo zeker is het evenwel dat de oudste kerkgebouwen, bijzonderlijk te Rome, haar niet vertoonen, ja zelfs precies in omgekeerde richting, met het altaarkoor naar het westen, gebouwd waren (zie Mothes *Baukunst des Mittelalters in Italien*, bl. 78 en 151, en Reusens *Archéologie chrétienne*, I, bl. 146). In de vijfde eeuw komt er een omkeer in

1) Gewis zou de Montalembert hier voorzichtiger gesproken hebben van *christelijke* kunst.

2) *Die Kath. Kirche und die Renaiss.* V. *Die Ren. und die kirchl. Kunst traditionen*, bl. 42 volg.

het gebruik, hetwelk zich eerst in de 8ste eeuw voor goed aansluit bij het westelijk Europa der middeleeuwen. Bij de *gothieke* kerken van het noorden, wijkt men toch ook wel af, wanneer de plaatselijke gelegenheid het in de straten der steden of op berghoogten zeer gewenscht maakte. Zoo hebben wij bij ons [in Graz] het voorbeeld, dat de parochiekerk der stad zich zeer bedenkelijk uit de oostelijke richting naar het noordoosten, en dat „Straszengel" zich bijna naar het zuiden keert. In den tijd der *renaissance*, toen men de steden reeds geregelder bouwde, toen het wenschelijk was, wat meer acht te geven op de eischen van het verkeer, en verbouwingen van de kerk vorderden, dat men van het oude plan afging, kon zeer verklaarbaar de symboliek van overoude tijden zooveel invloed niet meer uitoefenen. Desniettegenstaande vinden wij nog genoeg kerken van dat tijdvak georiënteerd, b.v. om slechts beroemde voorbeelden aan te voeren, te Venetie: Giorgio maggiore, de Jesuietenkerk, Salvatore enz.; te Padua: Giustina, Carmine; te Mantua: S. Andrea; de meeste der renaissance-kerken van naam te Ferrara; in Bologna: de Dom, S. Domenico; te Firenze: S. Spirito, Annunciata; Maria degli Angeli in Assisi; de bedevaartskerk van Loretto; te Rome: al Gesù.

Men zou uit de stedenplannen van Italië nog eene groote menigte van zulke voorbeelden bijeen kunnen brengen; en als de overige renaissance-kerken daartegen gewoon zijn, zich niet aan de orientatie te houden, dan kan dit, gelijk gezegd is, zijnen grond slechts hierin hebben, dat de bouwmeesters, gebonden aan den loop der straten en bijgevolg rekening moetende houden met het verkeer van den openbaren weg, derhalve niet vrij waren in de keuze van de bouwlijn.

Wat alzoo deze traditie aangaat, komt men tot het besluit, dat zij *dikwijls genoeg* ook in de renaissance werd in acht genomen. Waar dit echter niet plaats had, kan de reden daarvan onmogelijk in den stijl gezocht worden, maar in behoeften van plaatselijken aard, die ook in onzen tijd niet over het hoofd gezien mogen worden".

Het komt mij voor, dat deze eerste proef om de trouw, juist aan de *oud-christelijke* traditie, te bewijzen, niet bijzonder gelukkig mag worden genoemd. Indien namelijk de zoogenaamde „canones apostolorum" 1), al zijn ze

1) Gelijk men weet, eene verzameling van canones, die als 47ste hoofd-

niet door de apostelen zelven opgesteld en, gelijk ik vind aangegeven, niet voor het eind der vierde eeuw bijeengebracht, toch gerekend mogen worden getuigenis te geven over de tradities der oud-christelijke Kerk, en indien onder deze tradities *ook de orientatie vermeld* wordt: welnu dan zouden „de oudste kerkgebouwen, bijzonder te Rome," tot in de vijfde eeuw *met die tradities niet zijn medegegaan* door *niet te oriënteeren.* Aangenomen daarentegen, dat de traditie der oriëntatie in de eerste vijf eeuwen der oud-christelijke Kerk *niet bestond*, dan zoude volgens Prof. Graus zelven Rome en Italië, sinds de vijfde eeuw allengs, en met de achtste eeuw voor goed, *met die oud-christelijke traditie gebroken hebben* door *wel te oriënteeren.* In de eene veronderstelling zoo min als in de andere, is er van trouw aan de oud-christelijke traditie veel te bespeuren! Verder laat ik de andere beschouwingen van Prof. G. gerustelijk voor zooveel zij zijn. Uitzonderingen op eenen regel komen trouwens altijd voor. Maar met alle kracht mag worden opgekomen tegen de uitspraak, zoo boud daar neergeschreven, dat de oudste kerken van Rome geen oriëntatie zouden vertoonen. Met vrucht zou Zijn Hooggeleerde het beroemde pleit van wijlen zijnen Nederlandschen collega, Prof. Alberdingk Thijm, over *De „Heilige Linie"* kunnen bestudeeren. Laat mij hier slechts eene plaats uit diens kleiner opstel 1), waarin hij de uitkomsten van zijn onderzoek samenvat, mogen

---

stuk aangehangen zijn aan het 8ste boek van de meest-bekende *constitutiones* apostolorum. Het verdient de aandacht dat Reusens, die door Prof. G. wordt aangehaald, spreekt van de „*constitutions apost.* liv. II, c. 57 '.

1) *Geen kerkel, bouwkunst zonder orientatie*, Amst. 1859, bl. 38—40.

aanvoeren. „En zoo zijn er in Rome niet minder dan negentig georiënteerde kerken... Van 35 groote romeinsche kerken of bazilieken zijn er 17 met den ingang, 17 met de apsis en het choor georiënteerd. Bij ééne is omstr. 1216 de oriëntatie omgezet. Zij zijn de volgende", [Volgen twee lijstjes: A van 18, die met den ingang; B van 18, die met de choorsluiting ten oosten staan]. Alb. Thijm gaat voort: „Bij de A gemerkte heb ik van de 9 eerstgenoemde kunnen konstateeren, dat óok het autaar naar het oosten staat; gelijk de ingang (derhalve niet de apside). Bij de B gemerkte zijn het de 14 eerste, van de 18, die de apside naar het oosten hebben en daarbij het behoorlijk georiënteerde altaar. Beide stelsels, als ik boven aantoonde, hebben niet alleen door het feit van hun bestaan-alleen, naast elkander *recht* van bestaan en van huldiging, maar hebben hunne *reden* van bestaan, hunne *raison d'être* — men zie dit uitvoerig besproken in *De Heilige Linie*: beide stelsels sluiten in beginsel volkomen met de door mij, in navolging van het onwraakbaarste gezach der katholieke eeuwen, aangeprezen leer — hoewel men niet kan voorbijzien, dat het stelsel B (oriëntatie met de choorsluiting) en het daarmeê gepaard gaand bepalen van het hoofdaltaar in de diepte der apside zelve, zich het beste tot de toepassing van dat rijke symbolismus leent, hetwelk in de kathedraal der middeleeuwen tot eene zoo groote ontwikkeling gekomen is".

Wat daarom ook de woorden betreft: „ja zelfs precies in omgekeerde richting met het altaarkoor naar het westen gebouwd zijn", vermeen ik schappelijk te wezen, indien ik hier slechts spreken wil van *oppervlakkig* oor-

deel. De *Archéologie* van *Reusens* wordt aangehaald: ziehier den tekst: 1) „La coutume d'orienter les églises date des premiers siècles de l'Eglise. Les *constitutions apostoliques* (liv. II, c. 57) la consacrent, et plusieurs saints Pères en parlent comme d'un usage universellement admis 2). Pendant toute la durée du moyen âge, on a observé scrupuleusement la règle établie par l'Eglise, et l'on n'y a dérogé que dans le cas où il eût été impossible de s'y conformer.

„Au IVe et au Ve siècle, la plupart des basiliques avaient l'abside tournée vers l'Occident. Saint Paulin de Nole, qui écrivait au commencement du Ve siècle, nous atteste ce fait. En parlant de l'église qu'il avait fait construire en l'honneur de saint Felix: „La façade de cette basilique, dit-il, *contrairement à la coutume générale* n'est pas tournée vers l'orient" 3). A cette époque le célébrant se plaçait derrière l'autel et avait la face tournée vers les fidèles, et par conséquent vers l'orient; les fidèles aussi se tournaient vers l'orient depuis l'offertoire jusqu' à la fin de la Messe. La plupart des anciennes basiliques de Rome présentent *ce mode d'orientation*: telles sont les basiliques de Saint Pierre au Vatican, de Saint-Jean-de-Latran, de Saint-Clement, et telle

---

1) In de eerste uitgaaf: I, bl. 155.

2) „TERTULLIEN, *Apol.* ch. XVI. S. BASILE, *De Spiritu sancto*, ch. XXVII, nº 66. S. ISIDORE DE SEVILLE, *Orig.* lib. XV, d. 4. Cotelerius, dans l'édition des *Patres apostolici* (constit. apost. II, c. 57) cite en note un grand nombre de témoignages des saints Pères qui ont trait à l'usage reçu par les premiers chrétiens de se tourner vers l'orient lorsqu'ils priaient."

3) „Prospectus basilicae non, *ut usitatior* mos est, orientem spectat, sed ad domini mei beati Felicis basilicam pertinet, memoriam ejus aspiciens" Let. 32.

était aussi la basilique de Saint-Laurent-hors les murs avant les remaniements qu'elle a subis".

Summa summarum aarzel ik niet, het volgende voor bewezen en waar te houden. Niet eerst sedert de 5de of 8ste eeuw, maar ook vroeger kennen en onderhouden Rome en Italië de oriëntatie; zelfs de *eerste* eeuw der renaissance trekt er partij voor; wij geven haar gaarne dien lof. Maar we zouden gaarne van Prof. Graus het bewijs vernemen, dat ook de renaissance der 17e en 18e eeuwen die traditie der middeleeuwen niet heeft opgegeven. Ten blijke, dat alle begrip van oriëntatie in die eeuwen uit den kerkbouw verloren is geraakt, staan er in de kerken van Rome talrijke altaren der zijkapellen in de richtingen naar het noorden en het zuiden, zoodat de priesters, die aan zulke altaren gelijktijdig celebreeren, met de ruggen naar elkander gekeerd zijn. Overvloed van bewijzen hiervoor is te vinden in het werk van Regent de Bleser 1), dat rijk is aan plannen van Romeinsche kerken.

II.

„b) Het voorhof (Atrium) der kerk. Dit was een bestanddeel van de oud-christelijke basilica, doch raakte reeds in den tijd van den romaanschen stijl in onbruik, en is nog veel minder bekend in de *gothiek*. Zoeken wij zulke aanbouwen nog buiten de eigenlijk oud-christelijke kerken, dan vinden wij die nog het spoedigst aan eenige *renaissance-kerken* van het zuiden, b. v. aan de Annunciata te Firenze, aan de parochiekerk van Chiavenna, S. Maria Madd. dei Pazzi te Firenze, S. Sisto te Piacenza, S. Maria presso Celso te Milaan, S. Bernardino te Verona, Maria dei Servi te Bologna; de renaissance is hier zoo trouw in het vasthouden aan

1) *Rome et ses monuments*, Guide du voyageur cath. dans la cap. du monde chr. Louvain 1866.

eene oud-christelijke traditie, meer dan de gothiek, die zulke voorhoven volkomen mist. Nog zijn te vermelden de *portalen, over de geheele breedte van het schip* aangebouwd, die, als eene oud-christelijke behoefte, den naam van *Nardex* [Narthex] dragen en aan de oud-christelijke basilieken (S. Laurens buiten, S. Georgio in Velabro enz.) zeer karakteristiek zijn, als de laatste overblijfselen van het voorhof; welke portalen in de gothiek van het noorden zelden meer voorkomen, maar aan de Italiaansche kerken der renaissance niet geheel gemist worden. Als voorbeelden van eene heerlijke uitvoering daarvan noemen wij onder anderen: de voorportalen der „Navicella" te Rome, van den Dom van Spoleto en van S. Maria delle grazie te Arezzo".

Atrium, een open voorhof van zuilengangen omringd, en *Narthex*, een portaal (tweevoudig, soms: een *buitenst*, dat toegang verleende tot het atrium, of een *binnenst*, dat van het atrium in het schip der kerk geleidde) stonden, gelijk bekend is, in allernauwst verband met de oude disciplien der openbare boetelingen. Wat wonder dan, dat zij in het westelijk Europa, bij het in onbruik raken dezer disciplien, niet meer gebouwd werden, vooral toen, met de zich zoo heerlijk ontwikkelende bouwkunst, de romaansche kerken door gothieke vervangen werden. Het is nogmaals Professors verkeerd begrip van traditie, dat zijn bewijs te niet doet. Bovendien, wanneer Prof. Graus ook eens in het westen was gaan „zoeken", dan zou hij aan de hand van Dr. Heinrich Otte 1) spoedig genoeg, alleen in Duitschland, een vijf en twintig plaatsen gevonden hebben, alwaar voorhoven of voorportalen onder den naam van „Paradies" aanwezig zijn. De meeste mogen uit den romaanschen tijd dagteekenen, doch dat zal met zijne Italiaansche voorbeelden ook gewis het

1) *Handbuch der kirchl. Kunstarchaeologie des Deutschen Mittelalters*, 5te Aufl. I, bl. 83.

geval wezen. S. Maria della Navicella te Rome, door Prof. aangehaald, is b.v. zeer oud en werd reeds in 817 door Paus Paschalis I gerestaureerd 1). Ook in ons land is aan de munsterkerk van Roermond en aan de S. Servatius van Maastricht de narthexbouw duidelijk genoeg te herkennen 2). Maar, al had men in de Gothiek geen atrium meer noodig voor de boetedisciplien: men heeft den bouw er van wel zeer goed weten aan te wenden voor kloosterpand. Waarom haar dan die afwezigheid verweten? De levende, voortwerkende ontwikkeling van disciplien of liturgie eischte ze niet langer. Gewis, ook de ware „Gothiker" ziet met heiligen eerbied al zulke kerken aan, die, gelijk S. Clemens te Rome, ons geheel de oude liturgie van de eerste eeuwen voor oogen stellen. Eere aan Rome en Italië, die ons zulke monumenten bewaard hebben; maar men zou bij eenen man, die meermalen een hartig woord spreekt tegen *archaisme* in de kunst, niet verwacht hebben, dat eigenaardigheden, die voor den kerkbouw al eeuwen lang haar nut en toepassing verloren hebben, nog in het geding worden gebracht.

III.

„c) *De verhouding van het* inwendige *tot het* uitwendige *der kerkgebouwen, wat aangaat indeeling en versiering*".

Laat mij hier eerst even den lezer mogen zeggen, wat er bedoeld wordt. Prof. Jakob had in zijne artikelen „Baustil" en „Basilika" van het *Kirchenlexicon*, toen hij de geleidelijke ontwikkeling beschreef, door welke de

1) *De Bleser*, bl. 288.

2) *Verslag v. h. S. Bernulphus-gilde* 1888, bl. 45 en 51.

kerkelijke bouwkunst vooruitgang heeft gemaakt van den oud-christelijken tot den romaanschen en van dezen tot den gothieken stijl, geschreven, gelijk de lezer boven bl. 55 aangehaald heeft gezien: „Was de schoonheid des tempels eerst meer van binnen dan van buiten zichtbaar: gaandeweg kwam er meer overeenstemming tusschen innerlijk en uiterlijk aanzien" enz.

Evenzoo vermeldt hij ook in zijn bekend Handboek (I Hfdst. I, §§ 10, 15 en 19) als kenmerkende eigenschappen van den oud-christelijken bouwstijl: „rijke behandeling van den bouw in het inwendige, gebrek aan sieraad van buiten"; vervolgens van den romaanschen stijl: „grootere overeenstemming van het uitwendige met het inwendige; vol van zin komt de inwendige schoonheid naar buiten voor den dag, vooral in den portaalbouw"; eindelijk, van den gothieken stijl: „volkomene uitdrukking van het inwendige door het uitwendige. Het uiterlijk van den gothieken Dom (maar ook van de kleinste gothieke kerk) is op zich zelf eene aesthetische schoonheid, niet alleen wijl het de organische eenheid van verscheidene deelen aanschouwelijk maakt, maar ook omdat het uit de natuur van het inwendige is voortgegroeid en eene uitdrukking is, die volkomen beantwoordt aan het innerlijke en geen ander doel heeft dan dit te zijn. Daarmee hangt ook samen een ander beginsel van dezen tijd: Alles klaar en waar".

Prof. Graus zal ons dus weer moeten bewijzen, dat de renaissance ook in dit opzicht geen breken is geweest met de kunsttraditiën, die van geslacht tot geslacht het Huis Gods telkens al schooner en schooner trachtten te bouwen, niet alleen inwendig maar ook uitwendig, altijd

met meer lichtheid, slankheid, vergeestelijking der materiëele massa enz.

„De oud-christelijke basilica — zegt Prof. Graus — was uitwendig evenzoo sier- en vormloos als heerlijk ingericht van binnen. In den loop der stijlontwikkeling, die in het noorden plaats had, wijzigde zich deze verhouding zoo volkomen, dat de romaansche basilica, reeds door haren grooten rijkdom aan torens, er toe overging, den buitenbouw sterker te doen uitkomen, en dat de *gothiek* zelfs, met hare volop uitgewerkten kathedraal-bouw, waarbij zij haar uiterste best doet om heel het systeem van beren en schraagbogen ten toon te stellen, precies het *contrast* van de oud-christelijke basiliek vertoont, en een ware „Aussenbau" geworden is. De Italiaansche *renaissance* volgde op dezen weg de gothiek niet na [ah zoo! zij brak dus met de tot dusver gevolgde bouwtraditien] en hield, met uitzondering van den voorgevel, welke ook daar naar eene oud-christelijke [alweer die *oud-christelijke*] traditie minder karig behandeld werd, het uiterlijke van den bouw eenvoudig, gelijk onze noordsche oogen dat niet gewend zijn te zien; ja zij gaf dikwijls volkomen den brui van alle versiering. Zoo is dan ook het uiterlijk aanzien van den Gesù, van S. Ignazio, van S. Andrea della Valle te Rome van eene effenheid die haast stuitend is [ja, waarlijk, dat heeft ieder Hollander gezegd, die ooit Rome bezocht!]; en deze voorbeelden vindt men heel Italie door, de kringvormige kerken eenigszins uitgezonderd, zoodat er in dit opzicht de grootste overeenkomst bestaat tusschen de kerken der renaissance en de oud-christelijke basilieken, meer dan zulks bij eenig anderen stijl wordt aangetroffen. Wanneer derhalve in een Duitsch „handboek" van eene „aanmatigende uiterlijkheid van dezen bouwtrant" geschreven wordt en dit betrekking zou moeten hebben op de verhouding van het uiterlijk tot het innerlijk der renaissance-kerken, dan is daar de waarheid nog al tamelijk onderst boven gesteld" 1).

Mij dunkt, dát mag men toch eerst *reactionnair* noe-

1) Hier is eene plaats bedoeld in Jakob's *Die Kunst i. D. d. Kirche*, I, I, § 21. Maar Prof. Graus zegt niet zonder bedoeling: „wanneer dit betrekking *zou moeten hebben* op de verhouding van het uiterlijk tot het innerlijk"; immers op de bedoelde plaats is slechts spraak van den *voorgevel*, de façade, voor welke Prof. G. zelf reeds uitzondering gemaakt had. Zie boven.

men. Het is trouwens merkwaardig te zien, met wat onverholen blijheid onze Professor zich menigmaal vermeit in de „edle Schlichtheit" der kerken van de renaissance als in eene „eminente altersgraue kirchliche Bau-Tradition" 1). Neen, dán zijn onze vaderen nog veel nader aan de traditie van het „*Urchristenthum*" geweest met de „*Schlichtheit*" van hunne *huis-* en *schuurkerken*!

IV.

„d) De plattegrond der kerk, het *langwerpig vierkant*, aan welks eene smalle zijde het altaarkoor geplaatst is, dit grondplan, hetwelk voor *bisschoppelijke* en *parochie-kerken* als vaststaande regel onderhouden is geworden, van den bouw der oud-christelijke basilieken af, blijkt ook vastgehouden te zijn door de geheele periode der renaissance. Voor een kerkgebouw, van de zoo even vermelde bestemming is deze plattegrond de hoogste traditie der kerkelijke bouwkunst; het ontzaglijk aantal renaissance-kerken bewijst, dat „reeds aanstonds in den plattegrond .... een breken met de christelijke bouwtraditie *niet te vinden is*".

De traditie, dat de kerk als een *langwerpig vierkant*, ook door de renaissance, gebouwd wordt, is wel iets, maar daarom nog niet alles. En Jakob spreekt op de plaats, die hier van hem wordt aangehaald, nog van iets meer dan van het langwerpig vierkant. De geheele plaats 2) luidt: „Reeds in den *plattegrond* van de meeste 3) kerken der renaissance komt deze breuk met de christelijke bouwtraditie openlijk voor den dag. De indeeling van den bouw wordt niet meer geregeld naar het schema der basiliek, gelijk zich dat uit de liturgie van zelf gevormd heeft, door alle eeuwen vastgehouden

---

1) *Grazer Kirchenschmuck* 1886, bl. 80. Verg. 1890, bl. 21—22.

2) *Die Kunst i. D. d. K.* I, IV, § 21, 2.

3) De lezer geve acht op de woorden: „de meeste".

is en zich volgens de regelen der kunst tot eenheid ontwikkeld heeft, maar naar het streven om eene ruimte te verkrijgen, die zoo wijd en zoo licht en zoo imposant mogelijk is. Daarom wordt het koor breed aangelegd, het middenschip nog breeder, maar de zijbeuken zeer smal, of men maakt ook wel slechts één zaal van grooten omvang; er is eene kaalheid van inrichting, die machtig afsteekt bij die der middeleeuwsche basilieken, welker plannen zich met zulk een glans en verscheidenheid ontplooien en als kristal zoo klaar en zoo ordelijk gevormd zijn" 1).

„In de oudste periode van den kerkbouw — gaat Prof. G. voort — week men gewoonlijk van het langwerpig-vierkant grondplan af en ging men tot den *centraalbouw* over bij zulke kerken die, om van doopkapellen en grafmonumenten te zwijgen, eene *memorie* moesten zijn, eene *gedachtenis- votief* of *bedevaartskerk*, en die niet voor den eigenlijken parochialen dienst bestemd waren. Ook deze christelijke bouwtraditie blijft onder de renaissance in eere; en daarom zijn de vele *votiefbouwen*, *Maria ter cer* in alle deelen des lands opgericht, *meestal* „Centralbauten" heerlijk uitgevoerd en van ouds beroemd 2). Men onderzoeke eens of in

---

1) „Schon gleich im Grundrisse der meisten Renaissance-Kirchen stellt sich dieser Bruch mit der christlichen Bautraditionen offen dar. Es ist nicht mehr das aus der Liturgie selbst gestaltete (vgl. oben S. 27, 32, 33), durch alle Jahrhunderte festgehaltene und zur kunstgemässen Einheit entwickelte Schema der Basilika, welches für die Disposition des Baues massgebend erscheint, sondern das Bestreben nach einem möchlichst weiten, lichten und grossartig wirkenden Raume. Daher breite Choranlage, noch breiteres Mittelschiff mit ganz engen Seitenschiffen oder auch nur eine einzige umfangreiche Halle, eine Nüchternheit in der Disposition, die von jenen so glänzend und mannichfach entfalteten, dabei so klaren und krystallisirten basilikalen Grundrissen des Mittelalters mächtig absticht."

2) „S. Maria della Salute te *Venetië*, Madonna della campagna bij *Verona*, S. Maria della Croce bij *Crema*, Madonna del monte Berico bij *Vicenza*, Madonna del Soccorso te *Rovigo*, Madonna di San Luca bij

het noorden deze oud-christelijke bouwregel voor votiefbouwen ook gevolgd wordt".

Zulk een onderzoek is vrij gemakkelijk en de uitslag valt nog al niet ongunstig voor het noorden uit. Bij Otte 1) vindt men een rijk „Uebersicht der Kirchl. Rund- und Polygonbauten des M.-A. in Deutschland". Ik zoek er natuurlijk slechts de eigenlijke votief- of Heiligenkapellen uit, die later zijn dan het romaansche tijdvak, terwijl het aantal romaansche bewijst, dat men aan die „oud-christelijke traditie" ook in het noorden voortdurend de hand gehouden had. Hier mogen dan genoemd worden: *Kobern a/d Moesel*: de Mathiaskapel op de Oberen Burg, zeshoekige centraalbouw uit de 13de eeuw 2); *Keulen*: het tienhoekige schip van S. Gereon, 13de eeuw; *Lahneck*: Burgkapel gothiek; *Metz*: kapel in de citadel, achthoekig, 13de eeuw; *Salzbad* a/d Elzas: Amanduskapel, 14de eeuw; *Trier*: de O.L.Vr.-kerk, zooals Bock zegt 3): een „komplizirter vieleckiger Centralbau aus dem 13de Jahrh." en door hem genoemd: „die Perle

---

Bologna, S. Maria di Canepanova te *Pavia*, Madonna della Steccata te *Parma*, Madonna delle Carceri te *Prato*, Mad. dell Umiltà te *Pistoja*, Mad. del Calcinajo te *Cortona*, Mad. della Consalatione te *Todi* — dat zijn maar enkele namen uit een aantal votiefkerken als centraalbouwen in den zin van het oud-christelijk gebruik. Uitvoeriger is dat onderwerp behandeld in mijn opstel: *Die kirch. Bau-Tradition hinsichtlich des Centralbaues: Kirchenschmuck* [van Graz] 1882, S. 52 u. ff."

1) *Handbuch der kirchl. Kunst-archaeol. des Deutschen Mittelalters*, 1888, I, bl. 28—31.

2) In overgangsstijl, beschreven door A. v. Reichensperger in Bock's *Rheinl. Bau-Denkm.* I. Vlak daarvóór wordt door Bock de Wernerskapelle te *Bacharach* behandeld, door Otte niet eens genoemd, maar door Bock geheeten een „unübertrefflichen Musterbau des reinsten gothischen styles" enz.

3) *Rheinl. Baudenkm.* I.

der heimatlichen Spitzbogenkunst im ihrer frühesten Entwickelung"; *Vianden*: slotkapel, tienhoekig, 13de eeuw; *Drüggelte* bij Soest: 12hoekige centraalbouw, 12de eeuw; *Krukenburg* bij Karlshafen: burgtkapel, 13de eeuw; *Goslar*: Ulrichkapel, 13de eeuw; *Heiligenstadt*: Annakapel, gothiek, achthoekig; *Marburg*: slotkapel, polygonisch, 1288; *Mühlhausen*: zeshoekige kapel naast de S. Joriskerk, gothiek; *Ober-Wittighausen*: achthoekig, 13de eeuw; *Standorf*: achth. kapel, 13de eeuw; *Konstanz*: Mauritskapel, rond, 13de eeuw; *Moosburg*: Michaelskerk, 13de eeuw; *Stadtamhof*: Catharinakapel, zesh., 1270; *Wasserburg*: Michaelskapel (?), 16de eeuw; *Wolpertschwendi*: Gangolfskapel, zesh.; *Meran*: Barbarakapel, 15de eeuw; *Neustift* bij Brixen: S. Michaelskapel, gothiek; *Schöna* bij Meran: S. Joriskapel. De vroeggothieke S. Bartholomaeuskapel bij de Abdijkerk *Wilten* is achthoekig. In Boven-Oostenrijk: *Neuburg*: Agneskapel, negenhoekig; *Aussen-Fraggant*: filiaalkerk, zeshoekig; *Praag*: Karlshofer-kerk, gothiek, achth., 14de eeuw. — In het gebied van den Noord-Duitschen baksteenbouw, zoo schrijft Otte, komen slechts gothieke, meest achthoekige, „Rundbauten" voor. Er worden daarvan zestien vermeld. Alles saamgenomen, romaansche en gothieke, vermeldt Otte voor Duitschland [Beneden-Oostenrijk en Stiermarken er af gerekend]: voor Rheinland 20, voor Westfalen 3, voor Sachsen-Thüringen en Hessen 14, voor Franken 6, voor Beieren en Schwaben 16, voor Zwitserland, Tirol en Salzburg 11, voor Boven-Oostenrijk 2, voor Bohemen 14.

Ik ben niet in staat, eene opgave mede te deelen van wat er aan „Centralbauten" van gothieken stijl in *Enge-*

land en *noordelijk Frankrijk* wordt aangetroffen. Alleen moge ik er de aandacht op vestigen, dat, naar aanleiding van de O. L. V.-kerk te Trier door Fr. Bock gezegd wordt: „De wetenschappelijke oudheidkenners van Duitschland zijn het heden daarover eens, dat voor plan en inrichting der O. L. V.-kerk, gelijk ook voor den vorm en het organisme der bijzondere deelen van den bouw, de kerkelijke bouwwerken van het noordelijke Frankrijk niet zonder invloed geweest zijn". En tot bewijs daarvoor deelt Bock den plattegrond mede van het koor der kerk van S. Yved te Braine bij Soissons.

Er blijkt alzoo meer dan genoeg, dat Prof. Graus, die om wille der „Autopsie" veertien malen 1) naar Italië toog, indien hij even zoo goed in het noorden onderzocht had, wel een weinig voorzichtiger geschreven zou hebben dan hij het boven deed. Men ziet wel: het ligt er maar aan, wáár en hoe men zien wil. Maar ook, wanneer het op een tellen moest aankomen, dan zou aan Italië met alle gulheid het grootste aantal van „Centralbauten" gaarne gegund worden. Er kunnen daar eigenaardige redenen bestaan hebben voor bijzonderen smaak of keuze Italië, zoo is ons in navolging van Prof. Gr. gezegd, was het vaderland der antieke, Romeinsche kunst, haar volk de naast aangewezen, de rechtmatige erfgenaam dezer nalatenschap 2). Niet onwaarschijnlijk daarom, dat de overgebleevene groote of kleinere tempels der oude romeinsche bouwkunst, zooals het Pantheon, de

---

1) Zie zijn schrijven aan *De Tijd* van 27 Jan. 1890.

2) *De Katholiek*, Dl. XC, bl. 255.

Vestatempels van Rome en van Tivoli 1) hunnen invloed hebben doen gelden, zoodat wij hier eene traditie zouden hebben, die nog over de oud-christelijke heenreikt. En niemand fronse nu de wenkbrauwen, als ware hier bedoeld, een „bitter verwijt" aan de renaissance te doen. Geen „Gothiker" zal er den centraalvorm van de O. L.-Vrouwekerk van Trier, „die parel van den gothieken stijl in het noorden" iets minder om bewonderen, al wordt de type er van terug gebracht tot den Vestatempel uit den heidenschen tijd. Hij zal daarin eenvoudig, met Jakob, „eenen bouwvorm in zien, welken de Kerk ook reeds van den beginne af in haren dienst opgenomen, maar toen naar haren geest omgewerkt heeft".

V.

„e) Getal schepen of beuken, verhouding, verlichting, afdekking. De *driebeukige* 2) kolommen-basilica van den oud-christelijken tijd gaf voor den kerkbouw het grondschema aan; haar volgde de driebeukige romaansche basilica met kolommen, later met pilaren 3), en met eene bepaalde verhouding van breedte van 2: 1 voor het hoogere middenschip en de zijbeuken, en met bovenlicht in het middenschip. Hiervan liet de *gothiek* eerst de kolommen geheel varen; vervolgens gaf zij ook in den bouw van de duitsche „Hallenkirche" 4) het hoogere middenschip en het bovenlicht op. De *renaissance* telt het eerst weer zeer veel voorbeelden van kerken met driebeukig plan, zoowel met *kolommen*

---

1) Vergel. *Das Leben der Griechen und Romer* von Guhl u. Körner, Berlin 1864, bl. 372—373.

2) „Dreischiffig", driebeukig, nam. een middenschip en twee zijbeuken.

3) *Kolommen* of *zuilen* (Säulen) zijn daarin van *pilaren* (Pfeiler) onderscheiden, dat zij *rond* zijn, en duidelijk drie bestanddeelen vertoonen, *voetstuk, schacht* en *kapiteel* Pilaren zijn doorgaans *vierkant* en zoowel van boven als van onderen eenvoudiger afgesloten door *lijstwerk* van verschillend profiel.

4) Eene kerk met twee of drie even hooge schepen,

(compleet wedergeboren basilicken, gelijk de twee heerlijke bouwwerken van Brunelleschi: S. Lorenzo en S. Spirito te Firenze, waaraan zich vele kerken, zoo uit den eersten als uit den laatsten tijd der renaissance aansluiten, eene manier waaraan zich de gothiek buiten Italie in het geheel niet meer vasthield)'.

„In het geheel niet meer". Het komt mij voor, dat hier door Prof. Graus weder veel te algemeen gesproken wordt. Immers wij hebben hier te lande tal van driebeukige, gothieke kerken met eenvoudige kolommen, zelfs groote kerken in onze steden: Breda, Delft: S. Hippolytus en S. Ursula, Dordrecht, Gouda, Haarlem: S. Bavo, Leiden: S. Pieter en S. Pancras, Rotterdam, Utrecht: S. Catharina 1). En werd dan de „Hallenkirche" zoó zeer algemeene regel in Duitschland, gelijk de schrijver hier te verstaan geeft? Bij ons ook weer blijft zij altijd uitzondering.

Prof. Graus vervolgt: („zoowel met kolommen"....) „als ook met samengestelde (gegliederten) *pilaren*, voor welke men slechts te denken heeft aan S. Giustina in Padua, Maria degli angeli bij Assisi enz." *)

[Noot van Prof. G. op den hier aangehaalden tekst].

*) „Hoe weinig het „schema der basilica" uitgestorven is onder de renaissance-kerken, daarvoor kan getuigen de navolgende optelling, die echter, wijl het land nog slechts onvoldoend door mij onderzocht is, nog verre van volledig blijft, maar die toch aansporen moet tot nadenken over de verwijten, zoo wonderlijk vlug neergeschreven tegen de kerkeplannen der renaissance. Alzoo *basilieken* (met „drei Schiffen" hooger middenschip en bovenlicht) met *kolommen* zijn de volgende renaissance-kerken, buiten de bovengenoemde twee Florentijnsche: te *Cividale*: de Dom, te *Venetië*: Zaccaria, S. Michele bij en S. Pietro e Paolo op *Murano*, S. Maria in organo te *Verona*, de Dom te *Mantua*, S. Faustino Maggiore te *Brescia*, S. Agostino, St. Sisto en S. Vicenzo te *Piacenza*, S. Bartolomeo te *Bologna*, Annunziata, S. Siro en Nostro Signore delle vigne te *Genua*, de Kathedraal te *S. Miniato al tedesco*, gli Servi

1) Men kan over deze kerken de opstellen van *Essenwein* naslaan in het bekende Keulsche *Organ für christl. Kunst* 1856, bl. 99, 124—125, 149, 169—170, 182, 195.

te *Siena*, Mad. della Quercia te *Lucignano*, Maria del glorioso te *Sanseverino*, M. Annunziata te *Camerino*, Gesù te *Perugia* S. Bernardino te *Aquila*, S. Filippo Neri te *Napels*, S. Nicolò te *Messina*, S. Domenico, S. Giuseppe, S. Matteo te *Palermo*, de domkerken van *Termini* en *Girgenti*. Aan deze echte *zuilen-basilieken* sluiten zich ook nog dezulke aan, die gekenmerkt zijn door het romaansche motief des „*Stützenwechsels*", alzoo waar *kolommen met pilaren* in afwisseling middenschip en beuken scheiden, b.v. de kathedraal van *Faenza*, S. Francesco te *Padua*. Bij deze laatste hebben wij te voegen S. Agostino te *Rome* met afwisselende groote en kleine pilaren, en de kloosterkerk Osservanza bij *Siena*, wel is waar slechts van één schip, maar met pilaar- en gewelfinrichting van eene gewelfde romaansche basilica. Men beproeve nu maar eens, ook uit het gansche groote „Gebiet des Nordens" gothieke kolommenbasilieken bijeen te scharrelen [„aufzutreiben"], welke aan dit aanzienlijk getal der Italiaansche kerken der renaissance mochten worden tegenovergesteld! Hier is nu een land met zooveel voorbeelden van trouw aan oud-christelijke tradities alle overige landen, die eenen anderen stijl hebben, de baas"! [Professor moet toch noodzakelijk eens naar Holland komen, om onze oude gothieke kerken te zien met hooger middenschip, bovenlicht en wezenlijke ronde kolommen tusschen middenschip en zijbeuken, wel niet „*compleet wedergeboren basilieken*", immers die *wedergeboorte* had men hier volstrekt niet noodig; doch haar bouwtrant heeft zich uit den oud-christelijken bouwstijl, door den romaanschen heen, natuurlijk en geleidelijk aldus ontwikkeld.] En dan is nog ter harte te nemen welk groot aantal „dreischiffiger, *basilicaler*" *pilaarkerken* de Italiaansche renaissance kan vertoonen, die, als men spreekt van ontwikkeling uit de oud-christelijke basilica, evenzoo goed recht hebben genoemd te worden, als ooit eene romaansche of gothieke pilaarkerk" 1). [De lezer bemerkt, vertrouw ik, wel dat hier handig die „basilicale" kerken der renaissance gered moeten worden welke óók wel „*de kolommen geheel hebben laten varen*".] Ik noem daarvan de kathedralen van *Turijn*, van *Savona*, en *Belluno*, in *Venetië*: S. Pietro in castello, S. Salvatore, S. Giorgio Maggiore, de domkerken van *Padua*, *Treviso*, *Carpi*, *Pavia*, *Vercelli*, *Montepulciano*, *Urbino*, *Spoleto* en *Terni*, S. Pietro al Po te *Cremona*, S. Benedetto in *Ferrara*, S. Sepolcro te *Piacenza*, St. Giovanni te *Parma*, S. Maria della passione, S. Vittore en S. Maria presso Celso te *Milaan*, S. Paolino te *Lucca*, Mar. Annunziata te *Arezzo*, Gesù nuovo en S. Giacomo degli Spagnuoli te *Napels*, S. Mar. maggiore te *Città di castello*, de benedictijnenkerk te Catania enz. De kloosterkerk van *Praglia* bij *Padua* mag wel wegens de slankheid van hare „Stutzen" eerder tot de kolommen-basilieken gerekend worden".

Ik moet bekennen, niet in staat te zijn, om van de lange lijst der renaissance-basilieken in deze noot opge-

1) „Die ebenso sicher in der Entwicklungsreihe von der altchristl. Basilica herwärts ihren Platz beanspruchen als nur irgend eine romanische oder gothische Pfeilerkirche"

noemd, den bouwtijd te achterhalen; maar ik durf toch wel de gissing wagen, dat het juist deze kerken zullen zijn, waarop van toepassing is, wat door Jakob, na opgaaf der „Charakteristik" van den renaissance-bouw (vergelijk boven bl. 69 en 70), om niet verkeerd verstaan te worden, opgemerkt is 1): „Ofschoon deze „Charakteristik" op de meeste kerken der renaissance van toepassing is, zoo is toch in verschillende tijden menige eigenaardigheid op te merken. Zoo heeft de eerste periode, de *oudste renaissance* (tot aan het eind der 16de eeuw), nog een zekeren eerbied voor de kerkelijke behoeften; zij behoudt in veel zaken de algemeene inrichting van den bouw vast, en omkleedt die alleen met den overvloed van de nieuw-aangeworven, klassiek gewaande vormen". Al zulke oudere renaissance-kerken mogen dus, om Jakob te wederleggen, niet in het gevecht worden gebracht.

Prof. G. gaat voort:

„De verhoudingen in *breedte* van *middenschip* tot de *zijbeuken* blijven zooals zij sedert den tijd van den romaanschen stijl vastgesteld waren. [Alzoo werd door den terugkeer tot den *ronden* boog en het *tong*gewelf van den romeinschen bouw het groote „Errungenschaft' van het gothieke systeem weer prijsgegeven. Vergelijk boven, bl. 55. Beminnelijke trouw aan de oud-christelijke basiliek.] Evenzoo is ook de verhouding in afstand van stutten en boogspanning 2) gewoonlijk de romaansche [natuurlijk, wegens ronden boog en tongewelf] zoodat de plattegrond van „dreischiffigen" kerken der renaissance, op vergissen af, gelijk zijn aan die van romaansche. Wat betreft *de meerdere hoogte van het middenschip* en het *bovenlicht* daarvan, is de renaissance veel getrouwer dan de gothiek in het noorden; beide zijn geregeld aanwezig. Ja zelfs bij kerken van één schip is voor het „Hauptraum", heel Italie door, „Ueberhöhung und Oberlicht" regel, terwijl het gothieke

1) *Die K. in D. der Kirche*, § 21, N. 4.

2) „Das Verhältniss der Stützen-Distanzen und Gewölbejoche".

noorden de „Hallenkirche" ingevoerd, en zoo geheel en al met de „Physiognomie" der oud-christelijke basiliek gebroken had. [Alsof de „Hallenkirche" zoo maar overal de éénig gebruikelijke vorm geworden was. Mij dunkt, hier is ook wel een weinig „Ueberhöhung" in de voorstelling.]

„Behalve kerken van drie beuken, waren er zonder twijfel van vroeg af ook „*einschiffige*", die immers reeds in de kapellen der katakomben haren oorsprong vonden. De renaissance, die dit plan op schoone en veelvoudige manier uitwerkte, behoefde het niet eerst uit te vinden, want het bestond reeds lang vóór haar; men kan er onder onze plattelands-kerken uit den tijd van den romaanschen stijl vele voorbeelden van vinden; in Zuid-Frankrijk had men er toenmaals reeds met gemetseld gewelf, met rijen van nissen tusschen een zeker soort beren uitgebouwd 1). De kerk van één schip was verder bij de gothiek in het noorden en het zuiden tallooze malen in gebruik (hoeveel daarvan hebben we immers niet reeds in Stiermarken alleen!), en in het zuiden van Italie op groote schaal en tot ware „Raumbauten" gemaakt (men denke slechts aan S. Fermo maggiore in *Verona*, Eremitani in *Padua*, S. Dominico in *Siena* enz.). Het schema der „einschiffige" kerken, van welke ik er in Zuid-Frankrijk en Spanje een groot getal, gothiek van stijl van 14de en 15de eeuw aantrof 2), precies zoo met rijen van lage kapellen langs het wijde en hooge schip, dat zijn eigen bovenlicht bezit 3), was alzoo reeds voorhanden; en als de renaissance dat schema met voorliefde aanwendde, het volk en den altaardienst ten gevalle, dan kon het zich daarmee niet schuldig maken aan eenen „Bruch mit der

---

1) Ik geef hier gaarne mijne vertaling voor eene betere. Zie hier den tekst: „In Südfrankreich damals schon als Gewölbebau, mit den Verstrebungsvorlagen und Nischenreihen dazwischen organisirt". Er schijnt eene manier van inrichting bedoeld, gelijk die der Spaansche kerken van S. Felice en van Arbós, afgebeeld en beschreven in den *Kirchenschmuck* van Graz 1887, bl. 74—77, die echter tot den gothieken stijl behooren.

2) Van de 14de eeuw brengt Prof. er niet bijster veel voor den dag in zijne reisbeschrijving.

3) Men vergelijke mijne opstellen hierover in den *Kirchenschmuck* 1887 en 1888, onder den titel van *Kunstbetrachtungen auf einer Reise nach Spanien*.

christlichen Bau-Tradition" 1). Het was slechts een hoogere, ten gevolge „des sudlichen Raumgefuhles" noodzakelijk geworden *trap van ontwikkeling der „dreischiffigen" basiliek*, met kapellenrijen in de lengte tusschen de beren: de twee rijen van lagere kapellen met afdak, die zich zoo ontwikkeld hebben uit den eisch der liturgie, dat zijaltaren en biechtstoelen eene afgezonderde plaats bekomen, blijven behouden; in de plaats van „drei Schiffen" wordt één wijd en groot schip gevormd, van het bovenlicht „des einstigen 2) Mittelraumes" voorzien en bij het christenvolk bovenal geliefd, dewijl het „in ihnen" door geen kolommen- of pilaren-rijen gehinderd, ongestoord op het hoogaltaar zien, en met den plechtigen eeredienst, die er aan geschiedt, in gewenschte vereeniging blijven, en bidden kan. Om deze groote voordeelen heeft het tijdvak der Jesuïeten, van het Tridentinum en van de waarachtige verbetering in de Kerk, dat systeem uitverkozen, en zoo veelvuldig aangewend in den kerkbouw, dat zelfs mannen, die buiten onze Kerk staan, zooals Burkhard, dit systeem „het bovendrijvende en weldra in heel de katholieke wereld gangbare type moeten noemen (*Gesch. d. Renaiss. in Italiën*, bl. 130). Wijl dit soort kerkeplannen zoo juist te pas rekening houdt met den eeredienst en het volk, is het een leerstuk voor eeuwen en, voor den kerkbouw *eene geheel bijzonder katholieke aanwinst*, welke ons door on-katholieken gewis niet zal worden nagemaakt [altijd, natuurlijk, zoo lang zij niet biechten zullen of de mis doen] en kan het diensvolgens nooit als een verwijt tegen de renaissance gelden. Het zou inderdaad volkomen onbegrijpelijk moeten voorkomen, zoo een katholiek priester, die ooit met zulke kerkeplannen kennis heeft gemaakt, de groote voortreffelijkheid daarvan niet zou willen erkennen; maar wat kan de voorliefde voor zekeren stijl al niet doen. Dezen toch ter eere moet, naar het schijnt, de wereld der katholieke kunstbeoefening tot eene op niet zeer *katholieke* wijze bekrompen en beperkten omvang gereduceerd worden".

Over deze groote voortreffelijkheid van één schip, met kapellen voor zijaltaren en biechtstoelen, zal straks ge-

---

1) Vloeiend is Professor's taal juist niet: „und auch in der dem Volke und dem Altardienst zulieb geschehenen bevorzugten Anwendung desselben konnte die Ren. gar keinen Bruch m. d. chr. B. begehen".

2) „einzigen"?

handeld worden. Doch bijzonder merkwaardig is het, hier op te merken, hoe verschrikkelijk ver Prof. verzeild raakt van het punt waarop moest worden aangestuurd. Bewezen zal worden, dat de renaissance niet gebroken heeft met de oud-christelijke basiliek, wat aangaat getal en verhouding van schepen en beuken. Eerst heet het: „*dreischiffig*" blijft zij bouwen, want ziet maar eens, wat macht van Italiaansche kerken op *oud-christelijke* basilieken gelijken; 't is om zich inderdaad te vergissen: zóó zeer blijft ook de verhouding van breedte tusschen middenschip en zijbeuken. Men lastere dus niet, dat de renaissance het schema der basiliek verworpen heeft. — Maar hoe dan met die (renaissance) *kerken van één schip?* Geen zwarigheid: „Zonder twijfel" zijn die er ook al geweest van de vroegste tijden af; denkt maar eens aan de *katakomben;* en er zijn veel voorbeelden van op het *platte land*, zelfs van gothieke, bij ons in Stiermarken, en in het zuiden van Italië, van Frankrijk en van Spanje. Wat zeg ik, zoo'n „kerk van één schip" is eigenlijk slechts een hoogere trap van ontwikkeling der basilica met middenschip en zijbeuken: „die zwei Reihen niederer kapellen unter Pultdächern..... bleiben", die zijn nu zoo veel als de voormalige zijbeuken der oude basiliek; „statt den drei Schiffen wird eines weit und gross ausgebildet, mit dem Oberlicht des einstigen Mittelraumes versehen". De uitkomst is waarlijk verrassend. Zoo pas nog stonden we in de deftige basilicale kolom- en pilaarkerken der Italiaansche renaissance, of ziet, daar zijn kolommen en pilaren, met heel den „Stützenwechsel" er bij, weggegoocheld, en we staan gansch verbluft te kijken in de „*einzige umfangreiche Halle*", door Jakob beschreven.

En dan moeten we toch altijd nog blijven gelooven aan de ongekreukte trouw der renaissance jegens de *oud-christelijke* bouwtraditie!

Men zou echter ook kunnen meenen dat Professor Graus de kerken van één schip, die „door de *gothiek* reeds in de 14de en 15de eeuwen, in zuidelijk Frankrijk en Spanje in groot getal" gebouwd werden slechts als een *argumentum ad hominem* gebruikt worden, in dezer voege (zie boven bl. 78) de renaissance *kon* daarin niet breken met de christelijke bouwtraditie, want zie, de gothiek zelf had dit al lang gedaan.

Het is daarom van belang, dat we ook de noodige aandacht wijden aan Professor's *Kunstbetrachtungen auf einer Reise nach Spanien*, waarnaar hij zelf verwijst 1).

Vooreerst blijkt daaruit meer dan genoeg, dat het hem wel degelijk hooge ernst is, als hij de „einschiffigen von Kapellen begleitete Kirchen" een *leerstuk* noemt *voor eeuwen* en een *geheel bijzonder katholieke aanwinst* [N.B. „katholieke"] *voor den kerkbouw.* Geheel de Spaansche „Kunstbetrachtungen" zijn vol van dergelijke uitdrukkingen. Ja zelfs, als we aan het eind der kunstreis gekomen zijn, dan lijkt het wel, of de geheele reis om wille dier „einschiffigen Kirchen" ondernomen is. Zóó toch luiden de laatste woorden 2): „Schon um ihretwillen danke ich vom Herzen, dass mir Spanien zu bereisen ermöglicht war".

Vervolgens is er vrij wat *onderscheid* te maken ten aanzien der Spaansche kerken, die ons worden voorgesteld. Bijna alle, het is waar, hebben rijen van kapellen

1) Zie boven bl. 78.

2) *Kirchenschm.* 1888, bl. 78.

langs het middenschip. Deze zullen straks in behandeling komen. Maar wat de *breede middenschepen* aangaat, welke in de *gothieke* kerken aldaar worden aangetroffen, „*zufolge des südlichen Raumgefühles*" moeten we een weinig behoedzaam toezien. Niet weinige toch dier kerken, hoewel *gothiek van gewelf*, zijn niet ouder dan 1500 of daaromtrent, en moeten tot de renaissance gerekend worden. Immers Professor zelf schrijft, den dom van Grenada besprekend 1):

„Overigens is het juist Spaansche zede — „cosa de España", gelijk men de Spaanjaarden hoort zeggen van iets dat vaderlandsch maar minder mooi is 2) — van de architecten der 16de eeuw geweest, de opgaande deelen van den bouw in renaissance-stijl te maken en uit de antieklijkende pilasters en kolommen laat-gothieke gewelven van een populairen sterrevorm te laten ontspringen". Uitvoeriger aan het einde der reisbeschrijving 3): „Eene bijzondere neiging hadden de Spaansche architecten der 16de eeuw, om den bouw van onderen op in renaissance te vormen, en van boven nog het gewelf met laatgothieke sterreribben te maken, over het algemeen de siervormen van beide stijlen naast en door elkander aan te wenden. Dat komt elders zelden voor; wij noemen als voorbeeld hiervan 4) den dom van Grenada. Spaansch echter is het, de stijlvormen van de noordsche gothiek aan te wenden (alzoo niet eene eigene gothiek, gelijk de Italiaansche is, te maken) en tegelijk rekening te houden met de eischen van het zuidelijke klimaat, de hoogteverhoudingen van het inwendige der gebouwen te matigen, de horizontale verhoudingen beter te doen uitkomen, de daken dikwijls geheel weg te laten, de torens (oud-christelijk traditioneel!) afzonderlijk te plaatsen, de vensters te verkleinen".

Dit soort kerken mag dus eerder tot de renaissance gerekend worden; en het was alleen echt practisch van die renaissance-meesters begrepen, dat zij om een breed

1) *Kirchenschm.* 1887, bl. 118.

2) „Ueber eine heimische ärgerliche Sache".

3) *Kirchenschm.* 1888, bl. 78.

4) De lezer begrijpt wel: *niet* van het zeldzaam voorkomen.

middenschip te maken, aan den ogiefvorm de voorkeur gaven boven den ronden boog, omdat de gothieke wijze van overspanning grootere vrijheid liet in den aanleg.

Nochtans zijn er ook verscheidene zuiver gothieke kerken van Spanje door Prof. Graus beschreven, waarvan het middenschip eene opmerkelijke breedte vertoont; doch over het algemeen gaat ook bij deze, als het middenschip *buiten verhouding* is, de bouw daarvan niet ver over de 15de eeuw heen. De voornaamste bouwwerken, zooals de kathedralen van Barcelona, Palencia, Valencia, Tarragona, Sevilla, Toledo, Segovia, Salamanca en Burgos, mogen grootsch van plan zijn: bij geen der genoemde is de *proportie* ongewoon; enkele, zooals Segovia en twee van moskee-achtigen aanleg, hebben zelfs vrij breede zijbeuken. De twee belangrijkste kathedralen der Spaansche renaissance: Granada 1) en Malaga 2) hebben, bij een middenschip van hoogstens 16 meter, zijbeuken van 10 of 11 meter breedte. — Maar de Dom van Gerona dan, met een middenschip van meer dan 22 meter? — Zeker, dat is ontzaglijk; maar, vooreerst, niemand die op de plaat 3) het „Inneres des Domes" beschouwt, zal bij dezen imposanten bouw, met dat koor en omloopende zijbeuken op den achtergrond, de minste gedachte voelen opkomen aan Jakob's „Charakteristik" der renaissance. Het geheel blijft er vrij streng en indrukwekkend gothiek uitzien. Bovendien heeft het, volgens Professor's zeer merkwaardige mededeelingen, heel wat

---

1) Gebouwd van 1523—1689: *Kirchenschm.* 1887, bl. 116.

2) Gebouwd 1538—1680: *Ibid.* 138.

3) *Kirchenschm.* 1887, bl. 21. Ook bij Lübke, *Grundriss der Kunstgesch* II, bl. 42.

voeten in de aard gehad, eer het plan van een éénig middenschip er door was. Ten laatste viel, in 1417, de beslissing: men zou aan het oude koor met zijn twee omloopende beuken één middenschip bouwen, zóó breed als koor met beuken samen, en veel hooger; dat zou met grooteren luister schitteren, dat zou vroolijker en recht genoeglijk zijn: „quod majori claritate fulgebit, quod laetius et jucundum". Welnu, wij gunnen aan de kerkgangers van Gerona volgaarne het vroolijk en prettig genoegen van hun „*südliches Raumgefühl*": we zijn er eenmaal aan gewend, dat de zuidelijke katholieken, zooals in Spanje en Italië, in zaken van kerkelijke kunst vaak een *bijzonder gevoel* hebben. Hun „*Tongefühl*" b.v. wil ook altijd nog zoo gaarne iets vroolijkers en recht genoeglijks, dat ons, „barbari" van het noorden, minder gepast voorkomt. Ik kan echter niet nalaten, hier, uit Professor's Spaansche reis, ook nog eene bijzonder merkwaardige plaats aan te halen ter kenschetsing van dat „*Raumgefühl*" der Spanjaarden; want het is inderdaad van een zeer bijzonder soort. De lezer moet dan weten, dat, ook al weer eene *cosa de España*, — „eene bijzonderheid, welke een ieder, die in Spanje komt, bovenmate bevreemden moet — de *eigenaardige plaats* is, welke in Spanje door het *koor der kanunniken* in de kathedralen wordt ingenomen" 1).

„Het staat namelijk midden in het schip, op een tamelijken afstand van het hoogaltaar, naar welks zijde het open is, en slechts door traliewerk gesloten wordt, terwijl aan de zijden en tegenover de achterste kerkdeur drie muren van eene verdieping hoog de driedubbele rijen zetels omgeven. Hoe zulk een koor midden in

1) *Kirchenschm.* 1887, bl. 24.

het schip staat, kan men zien uit de afbeelding hiernaast gegeven 1) van het inwendig aanzien der kathedraal van Palencia, alwaar op den voorgrond het koor met de zuidzijde 2) van zijnen wand (in Spanje *trascoro* geheeten) goed te onderscheiden is. Daardoor neemt dit kanunniken-koor het grootste gedeelte van het schip in (in kerken van drie beuken strekt het zich uit over de volle breedte van het middenschip) 3), zoodat van de westelijke hoofddeur af alle uitzicht op het hoogaltaar verloren gaat en ook de grootste kerken natuurlijk den indruk der „*Weiträumigkeit*" niet meer verschaffen kunnen, dien men anders verhopen kon. Ook het volk verliest daardoor zijne traditioneele plaats, waarvan het leeuwendeel wordt ingenomen door het domkapittel, dat zich onbarmhartiglijk hoog ommuurd heeft. Terwijl het volk, naar kerkelijke inrichting, als „derde stand" om het zoo te noemen, recht heeft op eene eigene plaats, wordt het in deze domkerken slechts als parasiet geduld 4), dewijl het slechts in de zijbeuken rondzwerft, aan de ingangen der kapellen, naar het gelegen komt, zich in kleine hoopjes verzamelt om eene H. Mis te hooren en bij plechtigheden zich tusschen [kanunniken-] koor en hoogaltaar opeen dringt tegen de leuningen, welke eenen weg tusschen presbyterium en koor vrij moeten houden voor het verkeer der assistenten (wierookdragers enz); want van voren is het presbyterium om het hoogaltaar en van achteren het kanunnikenkoor met traliewerk gesloten; tusschen beide ruimten echter wordt midden in door twee 1—1¼ meter hooge hekken van metaalwerk een weg afgezonderd die van het hoogaltaar naar het koor der kanunniken voert. De stichtende aanblik op eene groote menigte, die met schoone orde in het wijde schip bijeen is, godvruchtiglijk biddend, gaat door deze buitensluiting van het volk uit het middenschip, in zulk eene Spaansche kerk natuurlijk verloren" 5).

---

1) Ook andere afbeeldingen worden in de *Kirchenschmuck* gegeven: Granada, bl. 132, en Sevilla, bl. 149.

2) *Zuidz*ijde, blijkbaar een schrijffout voor *west*zijde.

3) Men kan de ligging ook aangewezen vinden op de plattegronden van *Gerona*, bl. 19, *Barcelona*, bl. 35, *Segovia*, bl. 47.

4) Het is kras gezegd! „Von einem nach den Kirchenverfassung — man könnte sagen, als der „dritte Stand" berechtigtem Factor wird das Volk in diesen Domkirchen zum geduldeten Parasiten".

5) Men leze hierbij ook de schildering uit den dom van Sevilla: *Kirchenschm.* 1887, bl. 143—144.

Ach ja, Heer Professor; maar dan mogen we het arme volk van Spanje, juist om zijn „südliches Raumgefühl", dubbel beklagen, als zelfs zijne grootste kerken het den indruk der „Weiträumigkeit" niet verschaffen kunnen.

Het is mij niet gebleken, of dit Spaansch gebruik, buiten de eigenlijke kathedrale, *ook* in *collegiale* kerken voorkomt. Daarom blijve de vraag in het midden gelaten: in hoever wij hier oorzaak en gevolg moeten zoeken. Heeft men soms dáárom in Spanje breede middenschepen gebouwd, omdat de Heeren kanunniken nu eenmaal zoo'n breede plaats voor zich eischten; of hebben zich de kanunniken zoo „rücksichtlos" in het middenschip geïnstalleerd, omdat het wegens de breedte daarvan nu toch zoo goed lijden kon? Van veel belang is het voorzeker, deze Spaansche eigenaardigheid, gelijk Prof. Graus zeer gepast gedaan heeft, in verband met de „*Lettnerabschlüsse*" te behandelen; doch deze vragen zijn hier niet ter plaatse. We hebben ons mogelijk reeds te lang met de Spaansche kerken van één schip bezig gehouden.

Ons rest nog een laatste stukje van paragraaf e).

„Wat het *dak* betreft komt de gothiek met hare spitsboog-gewelven niet zoo nabij aan den oud-christelijken bouw met hare tradities als de renaissance, in wier bouw de vlakke afdekking herhaaldelijk *vooral in het hoofdschip voorkomt*, en waarin de halfronde bogen, de rustige lijnen van het tongewelf, duidelijk verkozen tot betere harmonie met het „antikisirende" bouwsysteem, de bovenhand hebben. Voor het overige mag de renaissance om haar tongewelf ter nauwernood lastig gevallen worden door de gothiek, die immers sedert de vijftiende eeuw voor hare groote middenschepen ook slechts tongewelven heeft aangewend (met

velden boven de arkaden) al waren zij ook spitsbogig en op fatale wijze van ribben in netvorm voorzien" 1).

Mij dunkt, volgens hetgeen boven al meermalen besproken is, wederleggen deze beschouwingen zich zelf; het is altijd de „fatale" verwarring van den oud-christelijken bouwtrant met de tradities eener bouwkunst, die in den loop der eeuwen juist de heerlijke „Errungenschaft" van den spitsboog verworven had. De tweede volzin geldt deels de Spaansche kerken, boven behandeld, deels eene gothiek, in welke, volgens Professor's uitdrukkingen, de renaissance reeds voor den dag trad.

J. J. GRAAF.

(*Wordt vervolgd.*)

---

1) Tot verantwoording dezer vertaling, over welke ik niet geheel gerust ben, volge hier de oorspronkelijke tekst: „Uebrigens kann die Gothiek, welche seit dem XV Jahrhunderte für ihre grossen Mittelschiffe auch nur Tonnengewölbe (mit Kappen über den Arkaden) wenn auch spitzbogige und mit einem fatalen Rippennetz verzierte angewendet hat, der Renaissance über ihr Tonnengewölbe kaum einen Vorwurf machen".

VERSCHEIDENHEDEN.

GEUZENKLACHT VAN HET JAAR 1567.

De schrik sloeg den beeldstormers in het gebeente, toen het leger van Margareta deze apostelen van het Calvinisme in hun wilde vaart kwam stuiten. Straffeloos hadden zij, op aanhitsing der predikanten en onder deels openlijke deels bedekte begunstiging van den berooiden adel, hunnen plundertocht door de zuidelijke en noordelijke provinciën van ons vaderland gehouden, allerwegen de kerken en heiligdommen onteerd en bestolen, priesters en kloosterlingen verjaagd en vermoord. Geen wonder, dat de woestaards, die zich op hunne kloekheid verhieven, als zij vrome priesters martelden en weerlooze kloostervrouwen in diepen rouw brachten, later in bittere klaagliederen hun spijt en wroeging openbaarden, toen het zwaard der gerechtigheid werd opgeheven om hen te bedreigen en te teisteren.

Zulk een klaaglied vond ik onlangs te Brussel in de Bourgondische Bibliotheek (Afdeeling *Handschriften* no. 17917, fol. 18—25). De schrijver van het gedicht doet zich voor als iemand, die dapper met de beeldstormers heeft meêgedaan en het zelfs betreurt, dat hij met zijn handlangers niet tegelijk alle priesters, monniken en nonnen, alle papen, duiven en doffers, heeft om hals gebracht. Vooral aan de predikanten, een samenraapsel van oproerkraaiers, afgevallen geestelijken en vreemde gelukzoekers, wijt hij den benarden toestand, waarin de geuzen gebracht zijn. Aan het einde van zijn gedicht spreekt hij den Prins van Oranje toe, hem vermanende den weg des oproers te verlaten en hem wijzende op den Zaligmaker, die aan Zijne apostelen verbood geweld te gebruiken; terwijl de geuzen juist het omgekeerde deden.

't Beclach der geuessen.

1567.

Och! hoe es die canse met ons guessen gekeert!
Ewelyck sijn wij onteert en al ons generacie.
Wij meijnden wel dat ons rijck sou hebben vermeert;
Midts dat 1) elck soe geleert wert doer de predicatie.
Het begin was goet en seer sterck van fondatie.
Wij hadden wel seven tegens tweemaels sesse.
Wij en dochtens niet te verliesen tot eeniger spacie 2).
Maer eijlaes! het eijndeken geeft anders getuijchenisse.
Nijeuwers 3) en crijghen wij geen addresse.
Die predicanten met ons als de cat mette muijs jocken 4).
Qualijck can men met ijdele 5) hant den havick gelocken.

Die predicanten sneeuden in dit Nederlant.
Seer abundant quamen sij int beginnen.
In corten tijt leerden sij 't volck so nae haer hant,
Dat die drie deelen van vieren 6) veranderde van sinnen.
Wij en twijffelden niet wij en souden 't al winnen;
Want veel treffelycke personen met ons draijden.
Maar het quaetste was, dat buijten en binnen
Die Martinisten 7) tegens ons leere craijden,
En al was 't dat wij de sulcke ten vollen paijden 8),
Doer die differentie moeten wij comen in weenen.
Twee herde steenen malen selden seer cleene.

Wij waren eens heeren, vol blijdschap beloken,
Toen het geestelijk gedoken lach in cacus drievieren[?],
't Was er keijl deijl, toen d'outaeren waren gebroken,
En de beelden uijt de tempels geweert in alle quartieren.

---

1) omdat. 2) tijd. 3) nergens. 4) spelen. 5) ledige. 6) drie vierdedeel. 7) Lutherschen. 8) De Martinisten of Lutherschen, in ons land van de zijde der altijd onverdraagzame Calvinisten aan de bitterste vervolging blootgesteld, werden soms gepaaid, als laatstgenoemde hunne hulp behoefden om de Katholieken te bestrijden. Zoo b.v. vroeg de beruchte Moded hun bijstand, ten einde alle Katholieken, zoowel geestelijken als leeken, uit Antwerpen te verbannen. Maar de Lutherschen weigerden.

Och! Wat vreucht sach men ons oijck versieren,
Als wij uijten groenen velde in de kercken gingen preken.
Wij beroemden ons, dat tegen stroom eer souden drijven die [rivieren,
Eer wij daer off scheijden, off daer uijt laten steken.
Van de Kerck van Romen en wilden wij niet horen spreken.
En nu falen wij van alles, hoe dat wij hebben gestreden
Die sulcke refuseren die met erger sijn te vreden[?].

Noch en was dit niet genoech voer ons Calvinisten.
Wij, guesen, vonden een ander loose practijcke.
Wij meijnden te niet te brengen de papisten,
Met allen die abdijen, weer 1) arme, weer rijcke;
Maar eijlaes! dit concept sloech ons oijck swijcke,
Midts grooten moort die te Geesberch 2) was geschiet;
Gelijck huerpeerden lachen, loegen wij van gelijcke,
Als wij hoorden dat onse broeders waren in sulck dangier;
't Was quaet beginsel, maer ten docht ons al nijet 3);
Maer nu gevoelen wij 't quaet en meest op ons welven.
't En quam noijt iemant in last off hij en deet hem selven.

Hoe verblijt waren wij guessen alle gare
Als men ons die mare brochten dat die Westvlamingen [opstonden,
Principalyck als sij bij Dornick sonder anext off vare,
Die cloosters verbranden, oijck die huijsen van plasance, aldaer [gevonden.
Wij dansten van blijdschappen, 't hert was geheel ontbonden;
Maer onlancx 4) duerdet, 't welck wij beclagen,
Want te Waterloo 5) waren sij versmoort als honden.
Te Lannoije 5) betaelden sij 't meest met haer cragen.
Wij hadden 't wel willen wreken, wij moesten 't verdragen.
Veel honden, seijt men gemeen, zijn den hasen doot.
Sot is hij die een ander helpt en selfs blijft in den noot.

---

1) Zoowel.

2) Te Geesberg werden eenige beeldstormers gegeeseld, andere opgehangen. Zie Brandt, I, 372.

3) Wij telden het niet.

4) Kort.

5) Te Watrelos werd de geuzenbende door Rassenghien, te Lannoy door Noircarmes geslagen.

Wat nederlagen dat wij guesen hebben verdragen,
Ende hoe verslegen waren ons broederlijcke genoracie.
Nochtans en cost men ons daer bij geenssins bewegen;
Want noch om Orangiens, noch om Egmonts supplicatie,
Noch om den lesten man en wilden wij stateren die predicatie.
Maer soe haest als men ons aentaste, met een alarme
Als spreeuwen schieden wij met groter desolatie.
En toen was 't alomme: eijlacen, wach armen!
Soms bleven sij doot ter plaetsen, soms achter de barme.
Deerlijcker gecrijs en was er noijt gehoort off gesien.
Dwaes sijn sij, die 't perickel mercken ende niet en vlien.

Als die consistorie dat sach, na Antwerpen es sij gesmact,
Daer 't al sackt, die eenich graen hebben op haer tongen.
Daer sij het gemeente soe hebben verlact,
Dat se bijcans die gansse stadt hebben bedwongen,
Maar seer onlancx, doer haer schone sprongen.
Want 't moeste al selver springen ende dansen,
Alsoe die papisten ende martinisten songen.
En Hermannus 1), die 't meijnde te houden staende metter lancie,
Salveerde hem 2) in een tonne, als hij 't gestelt had in
[perturbantie.
Die qualyck beginnen gemeenlyck qualyck eijnden.

Waar sijn nu gevaren alle dees vossesteerten 3)?
Van vreemder geveerten en hoorde ick noyt in eenich gewest.
Eijlacen! sij sijn seer berooft van haer begeerten.
En al sijn vossen loos, sij werden verschalekt in 't lest;
Want te Ousterweel 4) deden sij al te samen het best
Met haer adherenten seer veel in 't getal.
Nu en weten sij nauwelijck waer vliegen ten nest.
Men speelde „cat nijeuwers vrij", de passagien sijn gesloten
overal.
Arme dwasen, dit haddij behoort te overleggen in 't begin.
Luttel onderwints brengt veel rusten in.

---

1) De predikant Hermanus Moded, een volksopruier, die zelf gewapend ging en, bij Gent predikende, van lanciers en musketiers was omgeven.

2) Maakte zich uit de voeten.

3) Hier krijgen de Calvinistische predikanten wederom een beurt.

4) Te Oosterweel werd Jan van Marnix met zijn muitelingen den 13 Maart 1567 door Filips van Lanoy verslagen.

Och! hoe heeft men ons het hooft in den wint gehouden!
't Scheen: geen benauwen en soude geschien uijt enige hoecken.
De roep was, dat wij wonder soude hebben gebrouwen,
Midts dat te onser assistencie [nyet] quamen om vercloecken
Veel duijsent frissche 1) mannen met haer grote broecken,
Waer tegens die papisten nijet en souden dorven roeren.
Maer 't was al hoij; dus mogen wij wel vloecken,
Dat wij gemaect hebben veel famoys en soeveel voeren,
En sinisterlijck gespeelt ons valssche toeren.
't Sal ons al bespannen en brengen in banden;
Want Heeren handen recken in alle landen.

Onwijselycken waren wij al tsamen bedocht,
Als wij hadden die macht en nyet te werck en leijden.
Die niet spreken en costen hebben wij te onder gebrocht.
Ons partijen lieten wij vrij vranck gaen vermeijden.
Hadden wij die mestverckens gekeelt in alle contrijen
Ende die doffers met de duijven gedoot algemeene,
Soe en souden wij nu nijet suchten moeten nochte screijen;
Die coten souden mettertijt wel hebben gevallen alleene.
Waer 't noch te doen, wij souden al anders trecken te beene.
Ontwijffelijck dees groote slechtichheijt ons wel leet es.
Een yser dient gesmeet te wijle dat 't heet es.

Hebben wij guessen, nijet wel cause om clagen?
Allen ons dagen moeten wij in onruste leven,
Verlaten wijff, kinderen, vrienden ende maghen.
Ja, daer wij gedient waren en grotelijcx verheven,
Selver moeten wij ons tot dienen begeven
En blijde sijn als wij sulcx vinden in eenige steden.
Och! in wat gat vinden wij ons gedreven!
Hadden wij met 't slaken der inquisitie geweest te vreden,
En die liberteijt ghebruijct met eendrachtigheden!
Maar neen, wij wilden beter broot dan wit, 't sij jonck of grijs.
Met schanden off schaden wert men gemeen wijs.

Och! wat sullen wij te hant gaen trecken,
Off tot wat plecken vlien, om te sijn ongequolen?
In al conincx lant en mogen wij ons hooft nijet ontdecken,
Als muijtmaeckers siet men ons te galgewaert catrolen,

1) Friezen.

En 't quaetste waer om wij aldermeest wel mogen grollen,
Dat 's dat wij verre bijster sijn; want elck om te voldoene
En souden wij op veel nae nijet toerollen.
Dit heeft ons gedaen 't maken van kercken in 't groene,
En 't onderhouden van de predicanten, avont en noene.
Want ons affaijren en sloegen wij geen gade. Bij cort verclaren:
Wij sagen na 't hinnen eij en 't ganssen eij lieten wij varen.

Dus 't fondament leijt nu geheel ten ruijne;
Want op Valenchijne 1) was ons betrouwen vroeg ende spade.
Maar eijlacen! sij sijn ter hant gecomen ten fine
En hebben hemluijden gegeven in 's conincx genade,
Waerdoer ons arme guesen sal naken grote schade.
Als slachtrenders sullen wij gebrocht worden ter doot.
Och! dat wij nyet gedaen hebben bij rade!
Wij waren genoech gewaerschout van cleijn ende groot.
Maar ons docht niet, dat wij hebben souden eenige noot,
Noch dat ons dusdanige deerlycheijt stont te geschien.
Als d'oude honden bassen, soe is 't tijt uijt te sien.

Och! waren wij niet wel berooft van sinnen.
Als wij buijten en binnen de beelden deden in stucken smijten
En boven dien gingen vijf dick opgeblasen als spinnen,
Gestockt, gestaeft, gewapent seer hert om bijten,
En die kercken opbraken, wie 't oijck mochte spijten,
Daer in prekende veel sermonen vrij onbelaijen.
Wij maecten ons selven heeren, verwachtende grote proffijten;
Want om roven en pilleren was 't meest al gedaen.
Maer wij waren veel te vroech opgestaen,
Wij en costen niet sien, dat ons naecte dusdanige schande.
Die versint eer hij begint, es wijs van verstande.

't Was quaet advijs, 't welck ons stelde in 't verweeren,
Het bernen en blaecken van cloosters aan elcken cant.
Toen aldereerst gingen ons vijanden haer nette speeren
En namen die saken soe ter hant, als dienaers constant,
Dat wij nae die date alomme hebben gelegen in 't sant,
Weer in Vlaenderen, weer in Brabant, 't en mochte hen nijet [liegen,
Die predicanten hadden het spaije ende ruijmden in tijts 't lant

1) Valenciennes gaf zich op genade aan Noircarmes over.

Ende Hermannus es metten gelde gaen vliegen 1).
Meest heeft hij geprophiteert die meest cost bedriegen.
En wij, arme guessen, worden onlancx so povere.
Daer den thuijn laechst es gaet men gemeen overe.

Ons leelyck aensicht had noch wel een nuese gehadt,
Hadden wij om den graef van Egmont 't preken willen stateren;
Maer verre van daer, wij vielen veel te prat,
Ons dochte dat sulcx nemmermeer soude caveren.
Maer het contrarie wij nu wel considereren;
Want al 't voerstel is gans gevallen in d'asschen.
Per force moeten wij laten, derven en cesseren,
Ende mettet Scheltwater 2) en souden ons niet schoon wasschen.
O doot! comt subijt en wilt onsen tijt verrassen,
Lachesis den draijt afsnijt tot ons bederven!
Want het leven is ons bitterder dan het sterven.

Adieu! geuskercken seer nettelijck verchiert;
Geconfisqueert wordij aen 's conincx tafele eersame.
Vliedt gij ministers, die ons soe deerlyck hebt bestiert.
Bercht u, consistorie-heeren, die geheel sijt infame.
Treckt het hooft in, gij diakens, weerdt alder blame.
Ruijmt ghij ouderlingen, met alder dwaesheijt doervlogen.
Scheijt ghij dachvaerders, voer Gods ogen onbequame.
Loopt ghij predicanten, die ons dickmaels hebt gelogen.
Kermt ghij gemeente, dwelcke seer deerlijck sijt bedrogen.
Weent ghij guessen, al eeuwelijck sijdij confuijs,
Ende alomme werdij ontfaen als de soch 3) in den jodenhuijs.

Adieu! predicanten, die 't al hebt gestelt in 't drichte,
Nijet lichte en werdij ieuwers meer geadmitteert.
Adieu! houwelijck, seer cleijn van gewichte.
Adieu! doopsel, seer periculeus, als men 't wel grondeert.
Adieu! nachtmael, eerst van Calvinus geinstitueert.
Adieu! begraving met uwen blauwen sanck.
Adieu! psalmen, eerst van Dathenus gecomponeert,

---

1) Deze bijzonderheid uit het leven van Moded heeft de heer Brutel de la Rivière in zijn Academisch Proefschrift onvermeld gelaten.

2) Water der Schelde.

3) Zeug.

Adieu! voersangers, al maectij groot geclanck.
Adieu! geusboecxkens, die cause sijt dat menich gaet manck.
Adieu! ydelheijt der ydelheijt, die wonder hebt gewrocht.
Die den ouden weeh om den nyeuwen laet es qualijck bedocht.

PRINCHE.

Ick en weet ons guesen geenen beteren raet
Dan dat wij ons misdaet kennen en belijen,
En bovendien om pardoen bidden sonder verlaet;
Want 't is quaet tegens sijn overhooft te strijen.
Waren ons dingen van God, 't sou blijven t' allen tijen,
Maer 't en mach niet duren dat met forts is ingestelt.
Als God sijn Apostelen sant preken in allen tijden,
Hij verboot hemluijden forts en gewelt,
Sij en mochte noch stock dragen, noch male, noch gelt.
En wij hebben al contrarie gedaen, als van sinnen berooft.
Hij vint hem lichtelijck bedrogen, die lichtelijck gelooft.

FINIS.

B. H. KLÖNNE.

BOEKBEOORDEELING.

Prof. Kuenens Pentateuch-critiek historisch-critisch onderzocht door Jos. Schets, Professor aan het Seminarie Hoeven. Leiden, J. W. van Leeuwen; Utrecht, Wed. J. R. van Rossum, 1891.

Het kan overbodig schijnen nog de aandacht te willen vestigen op bovengemelde studie, welke door Prof. Schets van het Seminarie Hoeven het eerst aan de lezers van dit maandschrift is aangeboden. Maar ook na een eerste lezing blijven zijne tegen de ongeloovige Pentateuch-critiek gerichte artikelen meer dan gewone belangstelling waardig en, zooals ze thans aaneengesloten in een boekdeel zijn samengevat, verdienen ze zeker nog in ruimeren kring verspreid en gelezen te worden. Hierop wenschen wij te wijzen en des te liever, wijl, naar ons beste weten, de mannen van het hooggeroemd wetenschappelijk onderzoek in hunne tijdschriften geen woord over hadden voor hunnen vrijmoedigen maar met de wapenen der wetenschap wel toegerusten bestrijder. Tegenover de tactiek van het doodzwijgen is het dubbel plichtmatig, aan de verdediging der waarheid welverdiende hulde te brengen.

Wordt de Pentateuch-leer des Leidschen hoogleeraars van de vele windselen ontdaan, waarin belezenheid en geleerdheid die wisten te wikkelen, dan komt er een geesteskindeke voor den dag, dat hoogstens verbazing kan wekken. Wat wil die zoo breedvoerige Pentateuch-beschouwing? Dat de vijf boeken van Moses niets anders zijn dan velerlei losse geschriften en stukken van geschriften, welke eerst vele eeuwen na Moses door verschillende personen opgesteld en nog later zoo goed doenlijk tot een geheel samengeflanst werden. Zeg niet, dat dan de Joden wel uiterst stompzinnig geweest moeten zijn om zich zulk een zwaar juk als hunne wet was te laten opladen; dat dan de Christenen negentien eeuwen lang op ongeloofelijke wijze door kwakzalvers bedrogen werden; dat kortom alle historische zekerheid hiermee heeft opgehouden. Zulke opwerpingen zijn slechts de uiting van treurige achterlijk-

heid. Want, de hoogleeraar zelf heeft het gezegd, de tijd, toen Moses als schrijver van de eerste bijbelboeken erkend werd, is voorbij.

Echter zoo armelijk en ontoonbaar dat heidensch kindeke van nature is, zoo voornaam en verstandig lijkt het, zoodra het binnen de academiezaal verschijnt, uitgedoscht in de pronkkleederen, waarmede vader het opschikte. Dan kijkt het zoo ernstig en wijs uit de oogen, dan is het zulk een ongemeen en deftig personaadje, dat een mensch zich wel tweemaal bedenken zal, alvorens een oneerbiedige bemerking te uiten. Vraag dan niet meer, wat die Pentateuch-beschouwing wil, maar luister deemoedig, want zij bewijst al wat zij wil, en met „onwedersprekelijke bewijzen". Daar hebt ge b.v. „het eigenaardig gebruik der Godsnamen *Elohim* en *Jahwe* of *Jehova*". Wat een vervaarlijke kracht schuilt er reeds in dat eerste bewijs! Het is een dynamietbewijs. Al aanstonds doet het Genesis en Exodus, ja heel den Pentateuch uit elkander spatten, en vliegen u duizende Jahwe-stukken en Elohim-splinters om de ooren. Niet minder vernietigend werken „de herhalingen en tegenstrijdigheden" in onze H. Boeken. Geen scherpzinnige bijbelonderzoekers als Origenes en Hiëronymus hebben ze ooit ontdekt. Maar leve de vooruitgang der wetenschap! Deze bijbelgeleerde ziet ze en toont ze in menigte. Legioen is de naam dier literarische microben, welke, elkander verdelgend, te gelijk van heel het lichaam, dat zij doorkrielen, den dood veroorzaken. Ook mag hier niet vergeten worden „de vergelijking tusschen den Pentateuch en de overige bijbelboeken", welk bewijs met verrassende zekerheid de eeuwen zelfs aanwijst, toen het Pentateuchische stukwerk door aartsbedriegers aan elkaar werd geknutseld.

In zestien paragraphen nu en op meer dan driehonderd bladzijden, waarvan wel de helft met zeer kleine letter, ontwikkelt zich wijd en breed de bewijsvoering, waarbij verschillende Elohisten en Jahvisten, drie groepen wettenmakers, Harmonisten en Redactoren een duizelingwekkende behendigheid vertoonen. Waarlijk er behoort moed toe om deze bijbelcritiek met hare eindelooze verwijzingen te lezen. Het hagelt tekstaanhalingen en in de nevelen der redeneering verdwijnt alle daglicht.

Wellicht oordeelen de toekomstige dominés en bedienaren van het goddelijk woord, de jongeren voor wie dit „leerboek" geschreven werd, veel gunstiger. Zeker hebben velen, die het gelooven op gezag meenen verleerd te hebben, het fameuze werk zoo niet gele-

zen dan toch hoog geprezen, en inderdaad mag het ook, om de gevolgtrekkingen, voor menigeen een poos zeer jolijselijk heeten. Wie de christelijke zedenwet ondragelijk noemt en de wonden van zijn mishandeld geweten wil doodschroeien, kan hier zijn „leerboek" vinden. Maar voor een christenmensch is het hard zulk een boek door te werken. Niet gering dan worde de arbeid gerekend, dien zich Prof. Schets getroostte om deze zoo onrechtvaardige als langgerekte bestrijding van het bovennatuurlijk geloof in al hare kronkelredenen na te gaan en te beschamen. Of dit laatste woord te veel is, zal zoo dadelijk blijken. Wie met ernst zijn nauwgezet onderzoek volgt, zal gemakkelijk inzien, dat waarlijk op beschamende wijze in de ongeloovige Pentateuch-critiek de noodige samenwerking van gezond verstand met geleerdheid gemist wordt en dat het ongeloof bij zijn hoogwijze uitspraken, ook nu gelijk altijd, van valsche redeneeringen uitgaat en voert tot deerlijke vergissingen.

Nemen we ter verduidelijking het bewijs der Godsnamen. Volgens K. blijkt uit Exod. VI, 2 en 3, dat eerst ten tijde van Moses God, de almachtige Elohim Zijnen naam Jahwe of Jehova bekend maakte. Bij gevolg mag nergens in de voor-Mosaische geschiedenis, zoo die door Moses geschreven is, de nieuwere Godsnaam gebezigd worden. Wat is echter het geval? Het uitsluitend gebruik van Elohim is maar beperkt tot een gedeelte van Genesis, terwijl in het andere gedeelte vrijelijk Jahwe gebruikt wordt. Alzoo is Genesis zeker uit berichten van verschillende herkomst samengesteld, en zijn de Elohim-verhalen en de Jahwe-verhalen van verschillende schrijvers. — Geven we nu in hoofdzaak het antwoord van S. zoo beknopt mogelijk. In Exod. VI is geen sprake van den blooten naam maar van de volle kracht, welke in dien Godsnaam beloofd is, zooals uit den samenhang van heel het verhaal duidelijk wordt. Jahwe was wel degelijk reeds vóór Moses een aan de Joden bekende Godsnaam. Dit bewijst o. a. Exod. III, waar de Heer aan Moses gelast om zich aan Israel te vertoonen als zijn gezant, als gezant van Jehova. Maar verondersteld zelfs, dat toen eerst de naam Jahwe bekend is geworden, dan blijft nog de rationalistische gevolgtrekking meer dan lichtzinnig. Of waarom zou Moses, als hij na den uittocht begon te schrijven, niet naar verkiezing Elohim en Jahwe geschreven hebben? Overigens is er ook in de meerderheid der voor-Mosaische verhalen geen schijn of schaduw van een uitsluitend gebruik der verschillende Godsnamen. De

rationalisten beleven weinig vreugde van de kinderen hunner verbeelding. Die Elohisten en Jahvisten zijn zeer weerbarstig. Dikwijls schrijven zij juist den verkeerden Godsnaam of plaatsen zelfs zonder eenige wroeging beide namen nevens elkander, zooals in het verhaal van paradijs en eerste zonde (Gen. II, 4 — III), waar slechts driemaal Elohim en twintig malen Jehova Elohim gevonden wordt. Pogen zich nu de critische mannen te redden met de klakkelooze bewering, dat dergelijke teksten later omgewerkt en bedorven zijn, dan volgt de waarschuwing, dat zij zoo zelfmoord plegen. Want als de Godsnamen zoo dikwijls, waarom niet overal, verwisseld zijn, wat bewijst dan nog hun aan die Godsnamen ontleend bewijs? Immers niets, en zoo zinkt reeds de eerste grondslag weg, waarop het gebouw der Pentateuch-critiek werd opgetrokken.

Een ander voorbeeld, wat echter om niet te veel plaatsruimte te vergen, nog onvolledíger moet worden samengevat. Niettemin zal het duidelijk genoeg spreken. Volgens K. staan er in Gen. I, II, 4 en II 4—23 twee onderling strijdige scheppingsverhalen nevens elkander, en derhalve slaat hier de hoogleeraar, zooals meer gebeurt, een dubbelen slag. Want het door de herhaling van een zelfde feit reeds gewettigd vermoeden, dat hier meerdere schrijvers hunne krachten beproefd hebben, wordt door de onderlinge tegenspraak zeker. — Hoe nu weerlegt S. deze bewering? Er is wis en zeker in Gen. II 4—23 geen tweede scheppingsverhaal, maar daar ter plaatse wordt alleen de vorming van het eerste menschenpaar, als het belangrijkste onderdeel van het voorafgaande scheppingswerk, meer uitvoerig beschreven. Die oogen heeft om te lezen, hij leze. Wat verder de vermeende tegenspraak aangaat, als zouden hier in averechtsche volgorde eerst v. 7 de man, daarna v. 8 boomen en planten, dan v. 19 de dieren en eindelijk v. 21 de vrouw zijn geschapen, die tegenspraak steunt eenvoudig op een moedwillige ontkenning van het Oostersche taaleigen. Immers een ieder, die niet heel en al met het Hebreeuwsch onbekend is, weet, dat die taal voor de verschillende wijzen eener handeling in het verleden eenzelfden tijdvorm heeft en b.v. met eenzelfde uitdrukking zegt, dat God schiep en dat God had geschapen. Zulks geeft gewoonlijk geen moeilijkheid, wijl uit den samenhang van het verhaal de bedoeling des schrijvers klaarblijkelijk is. Terwijl nu ter aangehaalde plaatse in Gen. II noodzakelijk de meer dan volmaakte tijd is bedoeld en een ieder, die zijn verstand wil gebruiken, wegens den samenhang niet anders kan lezen dan dat God boomen en planten

en dieren toen ter tijd had geschapen, leest Prof. Kuenen, dat God toen schiep. En zoo doet hij, zonder zelfs in zijn „leerboek" de argelooze leerlingen in te lichten aangaande de andere beteekenis, welke toch in het allerergste geval als mogelijk door hem erkend moet worden.

Hiermee is geenszins het zwakste en ergerlijkste in de ongeloovige Pentateuch-critiek aangestipt. Wij deden slechts een greep op den tast uit het tweede hoofdstuk van Prof. Schets' verhandeling, waar hij de onvaste grondslagen onderzoekt, welke den nieuwerwetschen bijbelbouw moeten dragen. Even goed had de keuze kunnen vallen op het eerste hoofdstuk, dat de deugdelijke bewijzen voor de echtheid van den Pentateuch uiteenzet. Wie er b.v. de potsierlijke toelichting der nieuwe schriftgeleerden op II Esdr. VIII leest, kan zijne oogen niet gelooven. De daar beschrevene voorlezing van Moses' wetboek door Esdras wordt door K. goedwillig als echt erkend, maar in dien zin, als zouden toen voor het eerst wetbundels uit Babylonie op Moses' naam aan het volk zijn opgedrongen! Ook had de overvloed van het derde hoofdstuk dienst kunnen doen, waar de beginselen en regels getoetst worden, volgens welke de rationalisten den lateren oorsprong der Mosaïsche boeken pogen te bewijzen. Overal wordt door den schrijver duidelijk en met velerlei voorbeelden aangetoond, dat tekstvervalsching en tekstvernietiging schering en inslag zijn der moderne bijbelgeleerdheid.

Van harte hopen wij, dat menigeen de studie van Prof. Schets zal ter hand nemen of nog eens ter hand nemen, ten einde zich een klaar denkbeeld te vormen van de onhoudbaarheid der ongeloovige bijbelcritiek. Moge de lezing eenige inspanning vorderen, deze zal ruimschoots beloond worden. Werkelijk kost het een weinig moeite om altoos den schrijver in zijn onderzoek op den voet te volgen. Dit ligt niet zoozeer aan den schrijver als wel aan zijne wijze van behandeling. Want hoewel hem, ook om duidelijkheid van zegswijze, lof toekomt, uit den aard der zaak is zijn rechtstreeksche bestrijding van het rationalistische leerboek eveneens een leerboek geworden. Alleen reeds de lange aanhalingen, welke hij onveranderd uit Kuenen's Pentateuch-critiek moest overnemen, maken voor menigeen zijne verhandeling minder aantrekkelijk en naar onze bescheiden meening zou hier een opvolger van Alban Stolz nog een goed werk verrichten, wanneer hij dit wetenschappelijk onderzoek tot een volksboek wist om te werken. Zoo wij

ons dan niet bedriegen, is deze bestrijding des ongeloofs meer bepaaldelijk bestemd ten dienste van hen, die, om een apostolische beeldspraak in gewijzigde beteekenis te gebruiken, vaste spijze kunnen verdragen: ten dienste van ontwikkelde leeken, van studenten aan hoogeschool en groot seminarie en van priesters. Moge die bestemming haar doel treffen!

Al is het waar, dat de dwaze bijbeltheorieen, welke zoo lang reeds aan de staatsuniversiteiten als orakeltaal gelden ons katholiek volk in het algemeen geen schade doen, zij zijn gevaarlijk. Langzamerhand zijn ze in tijdschriften en nieuwsbladen van de hoogte der universiteit ook doorgedrongen tot de lagere kringen der maatschappij, en voor niet weinigen, die de gave des geloofs niet trouw genoeg bewaarden, die, aan hunne hartstochten toegegeven, de genade van God verspilden, waren ze het noodlottige kunstmiddel, waarmee de smetstof van twijfel en ongeloof uit het zieke hart op het verstand werd overgeplant. Wie dan waarlijk den geloofsstrijd onzer dagen wil strijden, blijve niet onverschillig. Het moge aangenamer zijn, in zoete rust zich het hoofd niet te breken met de hopelooze pogingen des ongeloofs; het kan zelfs aan hen, die de Schriftuur liefhebben, nuttiger toeschijnen, niet in den voorhof der Isagoge naar rationalistische visioenen te luisteren, maar liever in den tempel van Gods woord de zoetheid van het heiligdom te genieten, evenwel de waarheid verdient meer nog dan kinderlijke liefde. Wij moeten ook altoos bereid zijn ter verantwoording voor een ieder, die ons rekenschap vragen zou van de hope, die in ons is: de heilige waarheid heeft ook recht op verdediging. Wie dien mannenplicht erkent, kan in de verhandeling van Prof. Schets leeren, hoe op mannelijke wijze die plicht moet vervuld worden en, dáár de valschheid van het ongeloof doorziende, zal hij met heel zijne ziel God voor de gave van het heilig bijbelwoord danken en blijde erkennen: narraverunt mihi fabulationes, sed non ut lex tua (Ps. CXVIII, 85).

Warmond. P. L. DESSENS.

Leven van den H. Ignatius van Loijola, door W. v. Nieuwenhoff S. J. Kerkelijk goedgekeurd. Amsterdam, G. Borg, 1891.

Het is gewis een verblijdend verschijnsel, dat in het laatste tiental jaren de levensbeschrijvingen van Heiligen, die aan Neêr-

land's Katholieken bekend en dierbaar zijn, toenamen en zelfs gereeden aftrek vonden. Het getuigt voor de degelijke geleerdheid der schrijvers, die zich met die even eervolle als moeilijke taak belastten, niet minder voor den godsdienstigen zin der lezers, die door hunne belangstelling de uitgave ook van uitgebreide werken mogelijk maakten. Wij noemen hier slechts bij wijze van voorbeeld de levensbeschrijvingen van de HH. Philippus Nerius, Alphonsus de Liguori, Thomas, Joannes Franciscus Regis.

Nu wordt wederom aan de beschouwing van het Katholieke Nederland door eene alleszins bevoegde hand het leven voorgesteld van een Heilige, wiens geestelijke zonen op tal van plaatsen in ons vaderland met zijn naam ook zijne voorbeelden en onderrichtingen, zijne van bovennatuurlijke wijsheid getuigende raadgevingen en levensregelen verkondigen.

Met vreugde begroeten wij dan ook de verschijning van het nieuwe werk des Zeereerw. Paters van Nieuwenhoff. Zijn naam, zeker niet minder dan die van den beste onzer schrijvers, waarborgt van die rijke stof eene behandeling, welke den strengsten criticus voldoen moet. Beroemd als redenaar van fijnen geest en van meêsleepend gevoel, heeft hij ook als schrijver reeds vele lauweren geplukt op letterkundig gebied. Men zie slechts de lange lijst na, op de achterzijden der afleveringen afgedrukt, waarin de werken van denzelfden auteur worden opgenoemd — werken waarvan eenige meer dan eenmaal herdrukt werden.

Of ook nu aan alle redelijke verwachtingen zal beantwoord worden? Met klimmende belangstelling lazen wij de drie afleveringen, welke ons tot dusverre geworden zijn, en alwie ons voorbeeld volgt zal zich overtuigd moeten verklaren, dat aan alle eischen, welke den geschiedschrijver mogen gesteld worden, voldaan wordt. Ook hiervan afgezien, dat het voornoemde werk een monument belooft te worden van piëteit van een lidmaat der beroemde Sociëteit jegens den Heiligen Stichter, zal het een sieraad der Katholieke literatuur wezen. Gij ontmoet op elke bladzijde bewijzen van eene benijdenswaardige belezenheid, waaruit de schrijver als uit een schatkamer slechts te grijpen heeft om tot de kleinste bijzonderheden te kunnen mededeelen van het veelbewogen leven, dat hij te boek wil stellen. En al het wetenswaardige, dat hij mededeelt, is in een vloeienden, sierlijken stijl geschreven, met eene helderheid van voorstelling en eene meesterschap over de taal, welke een denker verraden, wiens geest

fijn en wiens blik scherp is, wiens gevoel voor gekuischten vorm gelijken tred houdt met de historische kennis, welke als een zekere gids hem in de kronkelpaden van een lang verleden rondleidt.

Met zeldzame begaafdheid schildert de geleerde schrijver de familie, de jeugd en opvoeding, de eerste krijgsbedrijven van zijn held, ook diens liefde voor eene jonkvrouw, „die geene gravin, geene hertogin, maar meer was, en bij wie hij zich wilde onderscheiden door schitterende wapenfeiten". In dat wereldsch gezind leven vertoonen zich echter ook lichtpunten van een warm godsdienstig gemoed. Een woord van verzet tegen Gods beschikkingen kwam nooit over zijne lippen; voor priesters legde hij diepen eerbied aan den dag; hebzucht en winstbejag bleven hem vreemd. Ook zijn oordeel was rijp en in de moeilijkste zaken had hij een juisten blik.

„Die boom, tot nu toe slechts wilde vruchten dragend, zou weldra door eene bekwame hand geent worden." De volgende hoofdstukken verhalen van het beleg van Pampeluna, van Ignatius' wonden, van zijn schier bovenmenschelijk geduld en het verdragen van de lange en pijnlijke martelingen enkel uit liefde voor de wereld. Die smartelijke beproeving werd echter voor hem eene groote genade. Om de verveling gedurende den tijd zijner toenemende beterschap te verdrijven wilde hij lezen, en het toeval, neen, de Voorzienigheid Gods speelde hem *Het leven van Christus* en *De Bloem der Heiligen* in handen. Eerst achteloos bladerende, vond hij er weldra smaak in en besloot, in het vuur van den ontgloeiden ijver, het leven der beroemde Heiligen na te volgen.

Daar de goddelijke barmhartigheid hem nabij bleef, stelde hij zich de moeilijkste en zwaarste daden dier Heiligen voor en besloot: „dus zal ik het ook doen". Wel streden nog eenigen tijd natuur en genade om den voorrang; maar door de hulp van God en de tusschenkomst der allerreinste Moeder is weldra de ridder in een strijder voor Gods eer veranderd, en zijn pantser en zwaard verwisseld voor bidsnoer en geeselkoord. Nu ook heeft hij de ware vrouwe zijns harten gevonden, en van Maria, de Moeder Gods, zou hij voortaan de trouwe ridder wezen. Vol verlangen om de beroemdste bedeplaatsen te bezoeken, begeeft hij zich op weg naar Montserrat, Manresa, Barcelona, Rome, Venetie, Jerusalem; doch geene nieuwsgierigheid dreef hem tot die moeilijke en verre reizen; eigen heiliging en het geestelijk welzijn van den evennaaste

waren de edele drijfveeren, welke hem geene rust lieten. Wij zien hem dan ook ons voorgesteld in het gewaad van een pelgrim, maar een ijzeren keten en een haren boetkleed moesten voor het oog der menschen bedekt blijven. Dewijl hij ook anderen tot de beoefening der deugd wil opwekken, predikt hij alom, aan allerlei slag van volk, niet het minste aan armen en aan zondaars, de waarheden, waaromtrent hij dikwerf door onmiddellijke openbaring van God hooger licht had ontvangen. Manresa vooral was het tooneel, waar hij zijne grootste werkzaamheid ontwikkelde ten dienste van het lijdend menschdom, maar daar ook had — gelijk de Zaligmaker aan Zijne leerlingen voorspeld had — de nieuwe volgeling van den Gekruiste het meest van kwaadgezinden te lijden.

Met eene begrijpelijke voorliefde behandelt de Eerw. Schrijver Ignatius' verblijf in de grot van genoemde stad. Daar toch heeft de Heilige het meest gebeden en geboet, daar de leerrijkste openbaringen ontvangen, daar ook die treffende, door het gebruik van reeds meer dan drie eeuwen geijkte *Geestelijke oefeningen* geschreven. Om beter nog dan vroeger zich aan aller heil te kunnen wijden, deinsde Ignatius, ofschoon reeds 33 jaar oud, voor de moeilijkheid niet terug om eerst de Latijnsche taal en daarna te Alcada de godgeleerdheid te gaan bestudeeren. Ofschoon in al zijne studiën uitmuntend slagend, achtte hij het noodzakelijk ze nog verder voort te zetten. Onder de studenten der toenmaals zoo beroemde universiteit te Parijs opgeschreven, beoefende hij onder de leiding van groote geleerden de godgeleerdheid en wijsbegeerte en, aanvankelijk met beslistheid weigerende den graad van doctor te behalen, legde hij een weinig later het examen voor het licentiaat en kort daarop het meesters-examen af. Het was ook te Parijs, dat de Heilige de eerste volgelingen vond, de eerste lidmaten van de Societeit, welke hij weldra stichten zou en waarvan de hoofd-ideeën hem reeds lang voor den geest stonden; zelfs den naam er van had hij bij een onderhoud met een godvreezend jongeling genoemd.

Het zijn slechts de dorre omtrekken, welke wij gaven van een leven, dat, al spoedig rijk bloeiend, vruchtbaar werd in ontvangene genaden, en in de beoefening der deugden. Men leze de eerste 180 bladzijden, door den Eerw. Schrijver aan de vermelde bijzonderheden gewijd, en geen lezer, die niet verbaasd zal zijn over de milddadige barmhartigheid van God, die zijn rijkste gaven aan den uitverkorenen en tot groote daden voorbestemden edelman zoo over-

vloedig verleende, en over den onvermoeiden, voor geene hindernissen terugschrikkenden ijver van den bekeerling, die al ras zich ten offer wijdde aan het bevorderen der eer van zijn Schepper en der zaligheid van zijn evennaasten. Maar geen lezer ook, die niet gaarne hulde zal brengen aan het talent van den historicus, omdat deze op bewonderenswaardige wijze, met levendige kleuren, in een taal, welke boeit zonder te vermoeien en sticht zonder een zweem van gezochtheid, weet te beschrijven de gunsten des Hemels, aan zijn held verleend, en de rijke overwinst, daarmede door Don Ignacio de Loyola al meer verworven. Gewis, de geestelijke Vader zal over zijn waardigen zoon tevreden zijn en hem, tot loon, meerdere weldaden verkrijgen dan het dankbaar Nederland hem kan toewenschen.

Onnoodig kan het schijnen, toch meenen wij de volgende woorden van den geleerden schrijver te mogen overnemen.

„In 1891 zijn vierhonderd jaar verstreken, sinds de Stichter der Societeit van Jesus geboren werd.

„Zeggen, dat zijn leven merkwaardig genoeg was om beschreven, dat het nog belangrijk genoeg is om gelezen te worden, zal wel niet eene stoute bewering zijn. Iets vreemder zal het klinken, dat wij tot dusverre geen zuiver geschiedkundig leven van den H. Ignatius bezaten: wij bedoelen een leven, dat, zich streng aan tijdorde houdend, als jaar voor jaar de werking volgt van Gods genade in dat heldhaftige hart en de ijverige trouw van 's Heeren dienaar om daaraan te beantwoorden.

„De wijd en zijd verspreide, met onbeschrijfelijke moeite nu voor 't eerst, in zes lijvige deelen, waarbij weldra nog een zevende komen zal, verzamelde en uitgegeven brieven van Ignatius en andere, tot hiertoe minder bekende of ongebruikt gebleven bescheiden, maakten zulk eene levensbeschrijving mogelijk."

Ook de uitgever zij eere gegeven. In een voor zulk een werk passend gewaad biedt hij aan de Katholieken van Nederland de belangrijke studien van Pater Nieuwenhoff aan. Papier, letter, wijze van verschijnen, alles noodigt uit om de uitgave met inteekening te ondersteunen.

De wijze van uitgave is als volgt: het werk zal verschijnen in 2 deelen groot 8°. in maandelijksche afleveringen van minstens 4 vel druks of 64 blz. Ieder deel zal voorzien zijn van een plaat, welke de inteekenaars *gratis* ontvangen, evenals titels, inhoud en omslagen, die bij de laatste afl. van ieder deel gevoegd worden.

De prijs per aflev. zal zijn 40 ct. Meer dan 15 afl. zullen den inteekenaars niet in rekening gebracht worden.

H. J. H. RUSCHEBLATT.

De katholieke jongeling in de hedendaagsche wereld, door Augustinus Egger, Bisschop van St Gallen. Leiden, J. W. van Leeuwen, 1891.

Hoewel — terecht of ten onrechte — de briefvorm door velen als een minder gelukkige vorm beschouwd wordt om zijne gedachten aan het lezend publiek voor te stellen, heeft hij toch het voordeel, dat een schrijver aldus in de gelegenheid wordt gesteld om zeer ernstige en diepe waarheden op losse en bevattelijke wijze voor te stellen. Indien dit het doel is geweest van den Hoogwaardigen Schrijver van bovengenoemd werkje, dan heeft hij dat doel volkomen bereikt. In een zevental brieven aan een jongeling, die voor het eerst het ouderlijk huis gaat verlaten, om zich te midden der gevaren eener groote stad te vestigen, wijst Mgr. Egger hem op de klippen, die zijn godsdienst, zijne deugd en zijn maatschappelijk geluk bedreigen, en geeft hem de middelen aan om zonder schade door die klippen te kunnen heensturen.

In zijn eersten brief bespreekt hij die gevaren in het algemeen en geeft als voorbehoedmiddel tegen allen te zamen aan: de kennis van zijn eigen zwakheid en als gevolg daarvan: het wantrouwen van zichzelven. Vervolgens teekent hij op zeer duidelijke en onderhoudende wijze de gevaren voor het geloof, die vooral bestaan in het lezen van verkeerde bladen en boeken, en in het aanhooren — in werkplaats, fabriek of kazerne — van godsdienstlooze gesprekken. In waarlijk populaire bewoordingen wordt de wijze aangegeven, waarop ook een gewone leek de meest voorkomende valsche voorstellingen, b. v. omtrent de onfeilbaarheid van den Paus, de zedeloosheid in de kerk, den oorsprong van den mensch, het bestaan der eeuwige vergelding enz., kan weerleggen.

Maar, zoo gaat de schrijver voort, dat zijn nog slechts uitwendige gevaren. Veel grooter is de strijd, dien het geloof in den mensch zelven te voeren heeft tegen het te groote zelfvertrouwen, waardoor een jeugdig karakter zoo spoedig meent alles zelf te kunnen beslissen, tegen de lauwheid en tegen het slechte voorbeeld, waardoor de zonde zich langzamerhand meester maakt van het hart des

jongelings en het geloof daaruit verdringt; want „ieder, die het kwade doet, haat het licht en komt niet tot het licht, opdat zijne werken niet gestraft worden".

De volgende brief, de boeiendste van het geheele werkje, handelt over het krachtigste middel om het geloof te bewaren en te verlevendigen, en tegelijk geheel den mensch, door aardsche zorgen aan het stof geboeid, te veredelen en te verheffen, n.l. het godsdienstig vieren van den dag des Heeren. Vooral in onze dagen, nu de arbeider zooveel gevaar loopt om als een onderdeel van de machine, die hij behandelt, beschouwd te worden, is het noodig, dat hij ten minste één dag in de week zichzelve als een kind van God kunne beschouwen, dat tot dezelfde bestemming geroepen is met zijn meesters en werkgevers.

Grooter nog dan het gevaar om in het geloof te wankelen, zijn de gevaren, die de zeden bedreigen. Vooral op twee ondeugden wordt gewezen, die de kanker zijn, welke de levenskracht der maatschappij verwoesten: de ontucht en de onmatigheid, die beiden zoovelen medesleepen, omdat men den moed niet heeft zich daartegen te verzetten. Vandaar de ernstige waarschuwing: wees een man en veracht het menschelijk opzicht.

Eindelijk wordt in duidelijke en voor ieder begrijpelijke woorden gesproken over de algemeene ontevredenheid, die zich in de lagere klassen der maatschappij vertoont en daar voortdurend aangroeit; de oorzaak wordt aangewezen, waaruit zij voortkomt, maar tegelijk ook het middel, waardoor zij kan genezen worden: terugkeer tot den godsdienst, waarvan de maatschappij is afgeweken. Zeer terecht merkt de schrijver op, dat socialistische beschouwingen, omdat zij steeds een schijn van waarheid vertoonen, veel aanlokkelijks bezitten voor een jeugdig hart, dat den toestand der wereld nog niet genoeg heeft kunnen waarnemen. Drie groote middelen geeft hij aan om zich voor die socialistische neigingen te kunnen vrijwaren: het vertrouwen op de Voorzienigheid, die ieders levenslot beschikt, de vrede met God en de hoop op den hemel.

Ziedaar in korte trekken den loop geschetst van een werkje, dat zeker, om den gemoedelijken en tegelijk onderhoudenden toon, waarin het geschreven is, veel lezers zal vinden, en dan ook ongetwijfeld veel goeds zal uitwerken. Wij kunnen het niet genoeg aan ieder jongeling, die om welke reden ook het ouderlijk huis gaat verlaten, aanbevelen, en de vertaler, de Welecrw. Heer Stolk,

heeft aan de Nederlandsche jongelingschap een dienst bewezen door ook hen in de gelegenheid te stellen, zich de raadgevingen van den Bisschop van St. Gallen ten nutte te maken.

De vertaling is zeer goed; alleen zou ik den vertaler in bedenking willen geven, bij een mogelijken herdruk te trachten zijn zinnen wat korter te maken, daar hij over het algemeen vermoeit door te veel gedachten in een enkelen zin te willen samenvatten. Wat het uitwendige betreft, de uitgevers hebben gezorgd door formaat en druk een werkje te leveren, dat voor den geringen prijs waarvoor zij het aanbieden, zeker zijn weg wel vinden zal.

V. P.

SANCTISSIMI DOMINI NOSTRI

LEONIS

DIVINA PROVIDENTIA

PAPAE XIII

LITTERAE ENCYCLICAE

DE CONDITIONE OPIFICUM

AD PATRIARCHAS, PRIMATES, ARCHIEPISCOPOS ET
EPISCOPOS UNIVERSOS CATHOLICI ORBIS GRATIAM ET COMMUNIONEM
CUM APOSTOLICA SEDE HABENTES.

DE ENCYCLIEK

VAN

Z. H. PAUS LEO XIII

OVER HET

ARBEIDERS-VRAAGSTUK

AAN ALLE PATRIARCHEN, PRIMATEN, AARTSBISSCHOPPEN EN
BISSCHOPPEN, DIE IN GENADE EN GEMEENSCHAP
ZIJN MET DEN APOSTOLISCHEN STOEL.

Latijnsche tekst met de Nederlandsche vertaling 1).

1) Herhaaldelijk en van verschillende zijden is het verzoek tot onze redactie gericht om weder, zooals vroeger, bij de officiëele pauselijke stukken eene Nederlandsche vertaling te voegen, welke in de laatste jaren achterwege is gebleven, omdat wij meenden, dat het voordeel daarvan voor onze lezers niet tegen de velerlei bezwaren opwoog. De welwillende bereidvaardigheid van twee redactie-leden heeft ons in staat gesteld aan dit verzoek te voldoen, en daardoor kunnen wij hier de hoogst belangrijke encycliek *Over het arbeiders-vraagstuk* in den officieelen tekst met eene vertaling laten volgen; wij voegen haar als *Bijlage* bij eene voor de evenredigheid dubbele aflevering van meer dan gewonen omvang. Wanneer deze terugkeer tot de vroegere gewoonte bijval vindt bij de meerderheid onzer lezers, vertrouwen wij ook voor het vervolg op de thans verleende hulp te mogen rekenen. SECR.

VENERABILIBUS FRATRIBUS

PATRIARCHIS, PRIMATIBUS, ARCHIEPISCOPIS ET EPISCOPIS UNIVERSIS

CATHOLICI ORBIS GRATIAM ET COMMUNIONEM

CUM APOSTOLICA SEDE HABENTIBUS

LEO PP. XIII.

VENERABILES FRATRES

SALUTEM ET APOSTOLICAM BENEDICTIONEM

Rerum novarum semel excitatâ cupidine, quæ diu quidem commovet civitates, illud erat consecuturum ut commutationum studia a rationibus politicis in œconomicarum cognatum genus aliquando defluerent. — Revera nova industriae incrementa novisque euntes itineribus artes: mutatae dominorum et mercenariorum rationes mutuae: divitiarum in exiguo numero affluentia, in multitudine inopia: opificum cum de se confidentia maior, tum inter se necessitudo coniunctior, praeterea versi in deteriora mores, effecere, ut certamen erumperet. In quo quanta rerum momenta vertantur, ex hoc apparet, quod animos habet acri expectatione suspensos: idemque ingenia exercet doctorum, concilia prudentum, conciones populi, legumlatorum iudicium, consilia principum, ut iam caussa nulla reperiatur tanta, quae teneat hominum studia vehementius. — Itaque, proposita Nobis Ecclesiae caussâ et salute communi, quod alias consuevimus, Venerabiles Fratres, datis ad vos Litteris de imperio politico, de libertate humana, de civitatum constitutione christiana, aliisque non dissimili genere, quae ad refutandas opinionum fallacias opportuna videbantur, idem nunc faciendum *de conditione opificum* iisdem de causis duximus. — Genus hoc argumenti non semel iam per occasionem attigimus: in his tamen litteris totam data opera tractare quaestionem apostolici muneris conscientia monet, ut principia emineant, quorum ope, uti veritas atque aequitas postulant, dimicatio dirimatur. Caussa est ad expediendum difficilis nec vacua periculo. Arduum siquidem metiri iura et officia, quibus locupletes et proletarios, eos qui rem, et eos qui operam conferant, inter se oportet contineri. Periculosa vero contentio, quippe quae ab hominibus turbulentis et callidis ad pervertendum iudicium veri concitandamque seditiose multitudinem

AAN AL ONZE EERWAARDIGE BROEDERS
DE PATRIARCHEN, PRIMATEN, AARTSBISSCHOPPEN EN BISSCHOPPEN,
DIE IN GENADE EN GEMEENSCHAP ZIJN MET DEN
APOSTOLISCHEN STOEL

PAUS LEO XIII.

EERWAARDIGE BROEDERS
HEIL EN APOSTOLISCHEN ZEGEN

De eenmaal opgewekte zucht naar nieuwigheden, die nu reeds geruimen tijd de maatschappij in gisting brengt, moest ten gevolg hebben, dat het streven naar hervorming zich te eeniger tijde van het gebied der staatkunde zou mededeelen aan het daaraan grenzende gebied der maatschappelijke belangen. — En waarlijk, de jongste vooruitgang op het gebied van nijverheid en de nieuwe wegen, die het handwerk bewandelt; de gewijzigde verhouding tusschen patroons en werklieden; de opeenstapeling van rijkdom bij slechts enkelen, het gebrek onder de groote menigte; het meer ontwikkeld bewustzijn van eigen kracht bij de werklieden en hun nauwere aaneensluiting onderling; bovendien nog de ten kwade veranderde zeden en gewoonten; dat alles heeft medegewerkt tot het uitbreken van een strijd. Wat bij dien strijd al op het spel staat, blijkt voldoende hieruit, dat hij allerwege de gemoederen in levendige spanning houdt, en dat hij een krachtigen stoot geeft tot studie onder de geleerden, tot het bijeenkomen van deskundigen, tot vergaderingen onder de volksklasse, tot onderzoek van den kant der wetgevende machten en tot beraadslaging in den raad der vorsten; zoodat wel geen ander vraagstuk bij machte is om sterker de algemeene aandacht te boeien. — Daarom dan, Eerwaardige Broeders, hebben Wij gemeend om, met het oog op de zaak der Kerk en het belang van het algemeen, evenals Wij reeds gedaan hebben in onze Encyclieken over het staatsgezag, over de menschelijke vrijheid, over de christelijke inrichting der staten en andere dergelijke onderwerpen, die Wij geschikt achtten ter weêrlegging van verkeerde stellingen, zoo ook nu weer te moeten doen ten opzichte van het *arbeiders-vraagstuk*, en om dezelfde redenen. — Reeds meermalen werd, bij gelegenheid, dit onderwerp door Ons

passim detorquetur. Utcumque sit, plane videmus, quod consentiunt universi, infimae sortis hominibus celeriter esse atque opportune consulendum, cum pars maxima in misera calamitosaque fortuna indigne versentur. Nam veteribus artificum collegiis superiore saeculo deletis, nulloque in eorum locum suffecto praesidio, cum ipsa instituta legesque publicae avitam religionem exuissent, sensim factum est ut opifices inhumanitati dominorum effrenataeque competitorum cupiditati solitarios atque indefensos tempus tradiderit. — Malum auxit usura vorax, quae non semel Ecclesiae iudicio damnata, tamen ab hominibus avidis et quaestuosis per aliam speciem exercetur eadem: huc accedunt et conductio operum et rerum omnium commercia fere in paucorum redacta potestatem, ita ut opulenti ac praedivites perpauci prope servile jugum infinitae proletariorum multitudini imposuerint.

Ad huius sanationem mali *Socialistae* quidem, sollicitatâ egentium in locupletes invidiâ, evertere privatas bonorum possessiones contendunt oportere, earumque loco communia universis singulorum bona facere, procurantibus viris qui aut municipio praesint, aut totam rempublicam gerant. Eiusmodi translatione bonorum a privatis ad commune, mederi se posse praesenti malo arbitrantur, res et commoda inter cives aequabiliter partiendo. Sed est adeo eorum ratio ad contentionem dirimendam inepta, ut ipsum opificum genus afficiat incommodo: eademque praeterea est valde injusta, quia

aangeroerd; maar het bewustzijn van Ons apostolisch ambt dringt Ons om in deze Encycliek het vraagstuk in zijn geheel en opzettelijk te behandelen, om de beginselen te doen uitkomen, die, naar den eisch van waarheid en billijkheid, den strijd moeten beslechten. Het vraagstuk is moeielijk om op te lossen en niet zonder gevaar. Bezwaarlijk toch laten zich de rechten en plichten afbakenen, die bezitters en proletariers, kapitaal en arbeid met elkaar in het juiste verband moeten houden. Gevaarlijk ook is deze strijdvraag, wijl ze door woelzieke en arglistige personen doorgaans misbruikt wordt om een onbevangen oordeel onmogelijk te maken en om oproerige gisting te brengen onder de volksmenigte. Hoe het ook zij, ééne zaak wordt helder door Ons ingezien, en daarin zijn allen het eens, dat er spoedig en afdoende raad moet worden geschaft voor den nood van het proletariaat, daar een zeer groot gedeelte des volks onverdiend een ellendig en rampzalig bestaan heeft. Want sedert in de vorige eeuw de gilden zijn afgeschaft, zonder dat de arbeidende stand daarvoor een ander schutsmiddel terug ontving, sedert ook de openbare instellingen en wetgevingen van den godsdienst der voorvaderen zijn losgemaakt, zagen de werklieden zich langzamerhand zonder onderling verband en onbeschermd overgeleverd aan onmenschelijke werkgevers en aan eene teugellooze zucht naar concurrentie. — Het kwaad werd erger door den verslindenden woeker, die wel meermalen door de Kerk veroordeeld is, maar nog altoos door gewinzuchtige speculanten onder een anderen vorm bedreven wordt; daarbij komt dan nog, dat het monopolie van den arbeid en alle takken van handel nagenoeg in de handen van slechts weinigen zijn geraakt, zoodat een uiterst klein aantal overmachtige kapitalisten waarlijk niet veel minder dan een slavenjuk heeft gelegd op de onafzienbare menigte proletariërs.

Om nu dat kwaad te verhelpen wekken de *Socialisten* bij de armen afgunst op jegens de rijken en beweren, dat men het bijzonder eigendomsrecht moet opheffen om daarvoor ééne enkele gemeenschap van aller bezittingen in de plaats te stellen, die dan beheerd zou moeten worden door de hoofden van staat of gemeente. Door aldus het eigendom van allen naar de gemeenschap te verplaatsen, meenen zij het heerschende kwaad te kunnen bestrijden, wijl in dit geval goederen en baten gelijkelijk onder alle burgers zullen worden verdeeld. Nu is echter de door hen voorgestelde maatregel zóó weinig geschikt om aan den bestaanden

vim possessoribus legitimis affert, pervertit officia reipublicae, penitusque miscet civitates.

Sane, quod facile est pervidere, ipsius operae, quam suscipiunt qui in arte aliqua quaestuosa versantur, haec per se caussa est, atque hic finis quo proxime spectat artifex, rem sibi quaerere privatoque iure possidere uti suam ac propriam. Is enim si vires, si industriam suam alteri commodat, hanc ob caussam commodat ut res adipiscatur ad victum cultumque necessarias: ideoque ex opera data ius verum perfectumque sibi quaerit non modo exigendae mercedis, sed et collocandae uti velit. Ergo si tenuitate sumptuum quicquam ipse comparsit, fructumque parsimoniae suae, quo tutior esse custodia possit, in praedio collocavit, profecto praedium istiusmodi nihil est aliud, quam merces ipsa aliam induta speciem: propterea que coemptus sic opifici fundus tam est in eius potestate futurus, quam parta labore merces. Sed in hoc plane, ut facile intelligitur, rerum dominium vel moventium vel solidarum consistit. In eo igitur quod bona privatorum transferre *Socialistae* ad commune nituntur, omnium mercenariorum faciunt conditionem deteriorem, quippe quos, collocandae mercedis libertate sublata, hoc ipso augendae rei familiaris utilitatumque sibi comparandarum spe et facultate despoliant.

Verum, quod maius est, remedium proponunt cum iustitia aperte pugnans, quia possidere res privatim ut suas, ius est homini a natura datum. — Revera hac etiam in re maxime inter hominem et genus interest animantium ceterarum. Non enim se ipsae regunt belluae, sed reguntur gubernanturque duplici naturae instinctu: qui tum custodiunt experrectam in eis facultatem agendi, viresque opportune evolvunt, tum etiam singulos earum motus exsuscitant iidem et determinant. Altero instinctu ad se vitamque tuendam, altero ad conservationem generis ducuntur sui. Utrumque vero commode assequuntur earum rerum usu quae adsunt, quaeque prae-

strijd een einde te maken, dat daarentegen juist de arbeidende stand zich daar slecht bij zou bevinden; maar bovendien is die maatregel zeer onrechtvaardig, omdat hij geweld pleegt aan wettige bezitters, de roeping van het staatsgezag geheel verkeerd opvat en volslagen verwarring sticht in de geheele maatschappij.

Immers, gelijk men lichtelijk inziet, de eigenlijke beweegreden van den arbeid bij allen, die een winstgevend bedrijf uitoefenen, en het doel, dat de werkman onmiddellijk op het oog heeft, is niets anders dan het gewin van eenig goed, dat hij krachtens persoonlijk recht en als zijn eigendom mag bezitten. Indien hij toch zijn krachten en zijn kennis van het bedrijf ten dienste van een ander stelt, dan doet hij zulks om zich het noodige voor onderhoud en verzorging te verschaffen: bijgevolg streeft hij, met zijn arbeid af te staan, naar het eigenlijke en volle recht om niet slechts het loon te kunnen opeischen, maar om het ook naar welgevallen te kunnen besteden. Indien hij dus door bezuiniging zijner uitgaven iets heeft bijeengespaard en uit voorzorg, dat de vrucht dier spaarzaamheid bewaard blijve, haar in een stuk grond belegt, dan is dit stuk grond ongetwijfeld niets anders dan het loon van den werkman, slechts tot een anderen vorm gebracht; en bijgevolg zal de werkman op het aldus aangekochte stuk grond hetzelfde recht kunnen doen gelden, dat hij reeds had op zijn door arbeid verdiende loon. Maar daarin juist bestaat, wat licht te begrijpen is, het eigendomsrecht op roerende of onroerende goederen. Het streven dus der *Socialisten*, om ieders persoonlijke bezitting over te dragen aan de gemeenschap, brengt aan al degenen, die voor loon werken, het tegendeel van lotsverbetering, want met de vrijheid om hun loon te beleggen wordt hun ook het uitzicht en het vermogen benomen om hunne bezitting uit te breiden en hun toestand te verbeteren.

Erger nochtans is, dat het voorgestelde middel in openlijken strijd komt met de rechtvaardigheid, daar het eigendomsrecht den mensch door de natuur is toegekend. — Ook in dit opzicht bestaat er ongetwijfeld tusschen den mensch en de redelooze dieren een hoogst belangrijk verschil. De dieren toch kunnen zichzelf niet besturen, maar worden daarentegen bestuurd en geleid door een dubbele natuurlijke aandrift: deze onderhoudt in hen het eens gewekte vermogen tot handelen, geeft de noodige ontwikkeling aan hunne krachten en is tevens de beslissende oorzaak van al hunne bewegingen. De eene aandrift strekt tot instandhouding van het

sentes sunt: nec sane progredi longius possent, quia solo sensu moventur rebusque singularibus sensu perceptis. — Longe alia hominis natura. Inest in eo tota simul ac perfecta vis naturae animantis, ideoque tributum ex hac parte homini est, certe non minus quam generi animantium omni, ut rerum corporearum fruatur bonis. Sed natura animans quantumvis cumulate possessa, tantum abest ut naturam circumscribat humanam, ut multo sit humanâ naturâ inferior, et ad parendum huic obediendumque nata. Quod eminet atque excellit in nobis, quod homini tribuit ut homo sit, et a belluis differat genere toto, mens seu ratio est. Et ob hanc caussam quod solum hoc animal est rationis particeps, bona homini tribuere necesse est non utenda solum, quod est omnium animantium commune, sed stabili perpetuoque iure possidenda, neque ea dumtaxat quae usu consumuntur, sed etiam quae, nobis utentibus, permanent.

Quod magis etiam apparet, si hominum in se natura altius spectetur. — Homo enim cum innumerabilia ratione comprehendat, rebusque praesentibus adiungat atque annectat futuras, cumque actionum suarum sit ipse dominus, propterea sub lege aeterna, sub potestate omnia providentissime gubernantis Dei, se ipse gubernat providentia consilii sui: quamobrem in eius est potestate res eligere quas ad consulendum sibi non modo in praesens, sed etiam in reliquum tempus, maxime iudicet idoneas. Ex quo consequitur, ut in homine esse non modo terrenorum fructuum, sed ipsius terrae dominatum oporteat, quia e terrae fetu sibi res suppeditari videt ad futurum tempus necessarias. Habent cuiusque hominis necessitates velut perpetuos reditus, ita ut hodie expletae, in crastinum nova imperent. Igitur rem quamdam debet homini natura dedisse stabilem perpetuoque mansuram, unde perennitas subsidii expectari posset. Atqui istiusmodi perennitatem nulla res praestare, nisi cum ubertatibus suis terra potest.

eigen leven, de andere tot instandhouding der soort. En dat tweevoudig doel bereiken zij gemakkelijk door slechts datgene te nemen, wat zich oogenblikkelijk onder hun bereik bevindt; verder kunnen zij niet komen, daar alleen het zinnenleven hen drijft en wat zij met dat zinnenleven als op zich zelf staande indrukken in zich opnemen. — Geheel anders de natuur van den mensch. Wel is ook in hem de levenskracht van het dier in heel haar volmaaktheid aanwezig en vandaar is hem dan ook, zeker in niet mindere mate dan aan iedere diersoort, het genot der stoffelijke goederen toegekend. Doch de natuur van het dier, zelfs in hare hoogste volkomenheid, evenaart toch geenszins de natuur van den mensch; veeleer staat zij daar verre beneden en heeft de bestemming om haar gehoorzaam en onderworpen te zijn. Datgene, wat in ons hoog boven alles uitstaat, wat den mensch tot mensch maakt, en hem in geheel zijn wezen van de dieren onderscheidt, dat is het verstand, de rede. Wijl nu de mensch alléén als levend wezen een verstand bezit, dáárom moet het hem vergund zijn, de stoffelijke goederen niet slechts te gebruiken, wat alle levende wezens met elkaar gemeen hebben, maar ze ook met blijvend en duurzaam recht te bezitten; en dit geldt niet slechts van goederen, die met het gebruik verloren gaan, maar ook van goederen, die na het gebruik nog in stand blijven.

Zulks blijkt nog duidelijker, indien wij een dieperen blik slaan in de menschelijke natuur, op zichzelve beschouwd. — Immers de mensch, die met zijn geest ontelbare dingen kan omvatten, die het tegenwoordige in velerlei verband weet te brengen met de toekomst, die bovendien meester is over zijne eigen handelingen, is daarom ook, in ondergeschiktheid aan de alles bestierende Voorzienigheid Gods, de bestuurder van zichzelven, naar eigen voorzorg en overleg; hij is dus in staat datgene uit te kiezen, wat hij niet slechts voor het oogenblik, maar ook voor de toekomst nuttig acht. Daaruit volgt, dat de mensch niet slechts de vruchten der aarde, maar de aarde zelve dient te beheeren, wijl hij in hetgeen zij hem oogenblikkelijk oplevert ook datgene reeds weet te ontdekken, wat hem in de toekomst van noode kan zijn. De nooddruft van iederen mensch keert, om zoo te zeggen, onophoudelijk terug, en, vandaag bevredigd, stelt zij gebiedend weer andere eischen voor morgen. Daarom moet de natuur iets aan den mensch geschonken hebben, dat blijvend en duurzaam is en hem het uitzicht opent, dat hij zich gestadig zal kunnen helpen. Maar

Neque est, cur providentia introducatur reipublicae: est enim homo, quam respublica, senior: quocirca ius ille suum ad vitam corpusque tuendum habere naturâ ante debuit quam civitas ulla coîsset. — Quod vero terram Deus universo generi hominum utendam, fruendam dederit, id quidem non potest ullo pacto privatis possessionibus obesse. Deus enim generi hominum donavisse terram in commune dicitur, non quod ejus promiscuum apud omnes dominatum voluerit, sed quia partem nullam cuique assignavit possidendam, industriae hominum institutisque populorum permissâ privatarum possessionum descriptione. — Ceterum utcumque inter privatos distributa, inservire communi omnium utilitati terra non cessat, quoniam nemo est mortalium, quin alatur eo, quod agri efferunt. Qui re carent, supplent operâ: ita ut vere affirmari possit, universam comparandi victus cultusque rationem in labore consistere, quem quis vel in fundo insumat suo, vel in arte aliqua operosa, cujus merces tandem non aliunde, quam a multiplici terrae fetu ducitur, cum eoque permutatur.

Qua ex re rursus efficitur, privatas possessiones plane esse secundum naturam. Res enim eas, quae ad conservandam vitam maximeque ad perficiendam requiruntur, terra quidem cum magna largitate fundit, sed fundere ex se sine hominum cultu et curatione non posset. Iamvero cum in parandis naturae bonis industriam mentis viresque corporis homo insumat, hoc ipso applicat ad sese eam naturae corporeae partem, quam ipse percoluit, in qua velut formam quamdam personae suae impressam reliquit: ut omnino rectum esse oporteat, eam partem ab eo possideri uti suam, nec ullo modo ius ipsius violare cuiquam licere.

in dit opzicht kan bestendigheid door niets anders worden gewaarborgd dan door den grond met zijne overvloedige vruchtbaarheid.

Er bestaat ook geen reden om de zorg voor de toekomst over te dragen aan den Staat; de mensch toch is ouder dan de Staat; hij heeft bijgevolg het recht om zijn lichamelijk leven te bezorgen van nature reeds moeten bezitten, éér nog eenig staatsverband gevormd was. — En dat God de aarde aan het geheele menschelijk geslacht in vruchtgebruik heeft gegeven, kan aan het eigendomsrecht volstrekt geen afbreuk doen. Wèl kan men zeggen, dat God de aarde als gemeen goed aan het menschelijk geslacht geschonken heeft, echter niet in dien zin, als hadde Hij het recht om haar te bezitten aan allen gezamenlijk toegekend, doch slechts in dezen zin, dat Hij niet zelf aan iederen mensch afzonderlijk een deel der aarde heeft toegewezen, maar de bepaling van ieders bezitting heeft overgelaten aan 's menschen persoonlijke vlijt en aan de rechtsinstellingen van ieder volk in het bijzonder. — Overigens, hoe ook de aarde onder verschillende personen verdeeld worde, toch blijft zij altoos dienstbaar aan het algemeen belang, want geen mensch ter wereld, of hij leeft van de vruchten der aarde. Wie geen bezittingen heeft, voorziet in dat gemis door zijn arbeid; en daarom kan men naar waarheid zeggen, dat het middel, waardoor iedere mensch het noodige voor zijn levensonderhoud verkrijgt, in den arbeid bestaat; de een arbeidt op zijn eigen stuk grond, de ander in eenig handwerk, maar ten slotte wordt alle werkloon ontleend aan de rijke opbrengst der aarde, en wordt daarvoor in ruil gegeven.

Ziedaar dus wederom een bewijs, dat de bijzondere eigendom in volkomen overeenstemming met de natuur is. Wel geeft de aarde met groote kwistigheid al hetgeen noodig is om het leven in stand te houden, en vooral om het te vervolmaken, maar zij kan dat alles niet geven, indien de mensch haar niet bebouwt en verzorgt. Doordat dus de mensch, om zich de gaven der natuur te gewinnen, de vindingskracht van zijn geest en de werkkracht van zijn lichaam ten beste geeft, komt er tusschen het gedeelte der stoffelijke natuur, dat hij bewerkt heeft, en zijne eigene persoonlijkheid een innig verband, ja, hij laat er, om zoo te zeggen, een indruksel zijner persoonlijkheid op achter; maar dan behoort ook als rechtmatig erkend te worden, dat zulk een gedeelte der aarde hem in eigendom

Horum tam perspicua vis est argumentorum, ut mirabile videatur, dissentire quosdam exoletarum opinionum restitutores: qui usum quidem soli, variosque praediorum fructus homini privato concedunt: at possideri ab eo ut domino vel solum, in quo aedificavit, vel praedium quod excoluit, plane ius esse negant. Quod cum negant, fraudatum iri partis suo labore rebus hominem, non vident. Ager quippe cultoris manu atque arte subactus habitum longe mutat: e silvestri frugifer, ex infecundo ferax efficitur. Quibus autem rebus est melior factus, illae sic solo inhaerent miscenturque penitus, ut maximam partem nullo pacto sint separabiles a solo. Atqui id quemquam potiri illoque perfrui, in quo alius desudavit, utrumne iustitia patiatur? Quo modo effectae res caussam sequuntur a qua effectae sunt, sic operae fructum ad eos ipsos qui operam dederint, rectum est pertinere. Merito igitur universitas generis humani, dissentientibus paucorum opinionibus nihil admodum mota, studioseque naturam intuens, in ipsius lege naturae fundamentum reperit partitionis bonorum, possessionesque privatas, ut quae cum hominum natura pacatoque et tranquillo convictu maxime congruant, omnium saeculorum usu consecravit. — Leges autem civiles, quae, cum iustae sunt, virtutem suam ab ipsa naturali lege ducunt, id ius, de quo loquimur, confirmant ac vi etiam adhibenda tuentur. — Idem divinarum legum sanxit auctoritas, quae vel appetere alienum gravissime vetant. *Non concupisces uxorem proximi tui*: *non domum, non agrum, non ancillam, non bovem, non asinum, et universa quae illius sunt* 1).

1) Deut. V, 21.

toebehoort, en dat niemand, op welke wijze ook, dat eigendomsrecht mag schenden.

De kracht dezer redenen doet zich zoo duidelijk gevoelen, dat men zich er over verwonderen mag, hoe sommigen, voorstanders van reeds verouderde leerstellingen, er niet mede instemmen en den mensch wel het gebruik en het vruchtgenot van den grond willen toestaan, maar hem volstrekt het recht ontzeggen om zich te beschouwen als den eigenaar, hetzij van het erf, waarop hij gebouwd, hetzij van het stuk land, dat hij ontgonnen heeft. En zij zien maar niet in, dat de loochening van dat recht gelijk staat met een roof, gepleegd aan al datgene, wat de mensch door eigen arbeid heeft tot stand gebracht. Want een stuk land, dat door de vaardige hand van den landman ontgonnen is, verkrijgt daardoor eene geheel andere gesteldheid: wat braak lag wordt goede teelgrond, en de onvruchtbaarheid maakt plaats voor de vruchtbaarheid. En de verbeteringen, door hem aangebracht, vormen met den grond zóózeer een geheel, dat zij er grootendeels niet van te scheiden zijn. Welnu, kan de rechtvaardigheid dan gedoogen, dat de eene mensch te zijnen bate bemeestert wat een ander in het zweet zijns aanschijns heeft tot stand gebracht? Gelijk de uitwerkselen verbonden zijn aan de oorzaak, die ze voorbracht, zoo ook is het rechtvaardig, dat de vrucht van den arbeid het eigendom blijft van hen, die den arbeid verricht hebben. Met recht heeft dan ook de geheele menschheid zich om de afwijkende meening van enkelen volstrekt niet bekommerd, maar met een nauwlettenden blik op de natuur, juist in de wetten dier natuur den grondslag gevonden voor de verdeeling van het bezit; en daar het bijzonder eigendomsrecht in volkomen overeenstemming is met den aard van den mensch en met eene vreedzame, kalme samenleving, heeft de menschheid aan dat recht door eeuwenoude toepassing zijne wijding gegeven. — En de burgerlijke wetgeving, die, zoo ze rechtvaardig is, hare rechtsgeldigheid aan de natuurwet ontleent, zij bevestigt het recht, waarover Wij hier spreken, en beveiligt het, zoo noodig, met haren sterken arm. — Ook werd het bekrachtigd door de goddelijke wet, die zelfs het haken naar eens anders goed ten strengste verbiedt. *Gij zult uws naasten huisvrouw niet begeeren: noch zijn huis, noch zijn land, noch zijne dienstmaagd, noch zijn os, noch zijn ezel, noch iets van al hetgeen hem toebehoort* 1).

---

1) Deut. V, 21.

Iura vero istiusmodi, quae in hominibus insunt singulis, multo validiora intelliguntur esse si cum officiis hominum in convictu domestico apta et connexa spectentur. — In deligendo genere vitae non est dubium, quin in potestate sit arbitrioque singulorum alterutrum malle, aut Iesu Christi sectari de virginitate consilium, aut maritali se vinclo obligare. Ius coniugii naturale ac primigenum homini adimere, caussamve nuptiarum praecipuam, Dei auctoritate initio constitutam, quoquo modo circumscribere lex hominum nulla potest. *Crescite et multiplicamini* 1). En igitur familia, seu societas domestica, perparva illa quidem, sed vera societas, eademque omni civitate antiquior; cui propterea sua quaedam jura officiaque esse necesse est, quae minime pendeant a republica. Quod igitur demonstravimus, ius dominii personis singularibus naturâ tributum, id transferri in hominem qua caput est familiae, oportet: immo tanto ius est illud validius, quanto persona humana in convictu domestico plura complectitur. Sanctissima naturae lex est, ut victu omnique cultu paterfamilias tueatur, quos ipse procrearit: idemque illuc a natura ipsa deducitur, ut velit liberis suis, quippe qui paternam referunt et quodam modo producunt personam, anquirere et parare, unde se honeste possint in ancipiti vitae cursu a misera fortuna defendere. Id vero efficere non alia ratione potest, nisi fructuosarum possessione rerum, quas ad liberos hereditate transmittat. — Quemadmodum civitas, eodem modo familia, ut memoravimus, veri nominis societas est, quae potestate propria, hoc est paterna, regitur. Quamobrem, servatis utique finibus quos proxima eius caussa praescripserit, in deligendis adhibendisque rebus incolumitati ac iustae libertati suae necessariis, familia quidem paria saltem cum societate civili iura obtinet. Paria saltem diximus, quia cum convictus domesticus et cogitatione sit et re prior, quam civilis coniunctio, priora quoque esse magisque naturalia iura eius officiaque consequitur. Quod si cives, si familiae, convictus humani societatisque participes factae, pro adjumento offensionem, pro tutela deminutionem iuris sui in republica reperirent, fastidienda citius, quam optanda societas esset.

---

1) Gen. I, 28.

Nu vertoonen zich dergelijke rechten, die iederen mensch van nature toebehooren, in nog grootere kracht, wanneer men ze beschouwt in hun verband en samenhang met 's menschen plichten ten opzichte van het familieleven. — In het kiezen van een levensstaat heeft een ieder ongetwijfeld volle vrijheid om òf wel den raad van Jesus Christus op te volgen, die de maagdelijkheid aanprijst, òf wel eene echtverbintenis te sluiten. Geen menschelijke wetgever kan den mensch het natuurlijk en oorspronkelijk recht op een huwelijk ontnemen of het hoofddoel van het huwelijk, zooals Gods gezag het in den beginne reeds heeft ingesteld, ook maar eenigerwijze beperken. *Groeit en vermenigvuldigt u* 1). Ziedaar dan het huisgezin, de huiselijke maatschappij, die, hoe klein ook, toch in waarheid eene maatschappij is en bovendien eerder in oorsprong dan ieder staatsverband, eene maatschappij, die bijgevolg zekere eigen rechten en plichten moet hebben, welke van den Staat in geenen deele afhankelijk zijn. Derhalve moet men het eigendomsrecht, dat, zooals Wij bewezen hebben, de natuur aan iederen mensch, afzonderlijk genomen, geschonken heeft, ook toekennen aan den mensch, in zooverre hij aan het hoofd van een huisgezin staat; wat meer is, dat recht wordt voor hem van nog grootere beteekenis, omdat zijne persoonlijkheid zich in zekeren zin met het huisgezin uitbreidt. Het is een der heiligste wetten der natuur, dat de huisvader zorg moet dragen voor het volledige levensonderhoud van zijn kroost; maar bovendien heeft dezelfde natuur in hem het streven gelegd om voor zijn kinderen, waarin de persoonlijkheid des vaders zich afspiegelt en om zoo te zeggen voortleeft, ook datgene te verwerven, waarmede zij zich, indien het wisselvallige leven hun soms tegenspoed mocht brengen, toch op eerzame wijze kunnen redden. Maar daartoe bestaat weer geen ander middel dan het bezit van goederen, die in staat zijn om vruchten af te werpen en bij erflating op de kinderen kunnen overgaan. — Even goed als de Staat is ook het huisgezin, zooals Wij reeds zeiden, waarlijk eene maatschappij, die door een eigen gezag, namelijk dat van den vader, bestuurd wordt. Bijgevolg heeft het huisgezin, altoos binnen de grenzen van zijn eigen bestemming, bij de keuze en de toepassing der middelen, waardoor het zijn bestaan en rechtmatige onafhankelijkheid moet handhaven, althans dezelfde rechten als de burgerlijke

1) Gen. I, 28.

Velle igitur ut pervadat civile imperium arbitratu suo usque ad intima domorum, magnus ac perniciosus est error. — Certe si qua forte familia in summa rerum difficultate consiliique inopia versetur, ut inde se ipsa expedire nullo pacto possit, rectum est subveniri publice rebus extremis: sunt enim familiae singulae pars quaedam civitatis. Ac pari modo sicubi intra domesticos parietes gravis extiterit perturbatio iurium mutuorum, suum cuique ius potestas publica vindicato: neque enim hoc est ad se rapere iura civium, sed munire atque firmare iustâ debitâque tutelâ. Hic tamen consistant necesse est, qui praesint rebus publicis: hos excedere fines natura non patitur. Patria potestas est eiusmodi, ut nec extingui, neque absorberi a republica possit, quia idem et commune habet cum ipsa hominum vita principium. *Filii sunt aliquid patris*, et velut paternae amplificatio quaedam personae: proprieque loqui si volumus, non ipsi per se, sed per communitatem domesticam, in qua generati sunt, civilem ineunt ac participant societatem. Atque hac ipsa de caussa, quod filii sunt *naturaliter aliquid patris... antequam usum liberi arbitrii habeant, continentur sub parentum cura* 1). Quod igitur *Socialistae*, posthabitâ providentiâ parentum, introducunt providentiam reipublicae, faciunt *contra iustitiam naturalem*, ac domorum compaginem dissolvunt.

Ac praeter iniustitiam, nimis etiam apparet qualis esset omnium

1) S. Thom. II—II. Quaest x, art. XII.

maatschappij. Wij zeiden: althans dezelfde rechten, want daar het huisgezin èn in de orde der gedachte èn in de werkelijkheid de burgerlijke maatschappij voorafgaat, daarom hebben ook zijn rechten en plichten een natuurlijken voorrang. Indien de mensch, indien het huisgezin, door deelgenootschap aan de menschelijke samenleving en maatschappij, in plaats van hulp letsel moest ondervinden, en rechtsschennis in plaats van rechtsbijstand, dan hadde men dit maatschappelijk verband eer te vermijden dan te zoeken.

Het is dus een grove en gevaarlijke dwaling te verlangen, dat de Staat naar willekeur kunne doordringen tot in ieders binnenhuis. — Zeker indien bij geval het een of andere huisgezin in zulke hachelijke omstandigheden verkeert, dat het geheel ten einde raad is, hoe zich daaraan te ontworstelen, dan is het rechtmatig, dat in dien uitersten nood van staatswege worde voorzien; want ieder huisgezin is als een lid van het staatslichaam. En eveneens, indien ergens binnen de wanden der huiselijke woning eene ernstige verstoring van wederzijdsche rechten mocht plaats vinden, laat dáár de openbare macht voor ieders goed recht optreden; want dat is dan geen ingrijpen in de rechten der burgers, maar ze verdedigen en bevestigen, zooals de rechtvaardigheid zulks vordert. Verder evenwel moet de Staat weer niet gaan: hier heeft de natuur een grens gesteld, die niet mag worden overschreden. De vaderlijke macht is van dien aard, dat de Staat haar noch te niet mag doen, noch ook haar van den vader mag overnemen, wijl ze haar oorsprong dankt aan hetzelfde beginsel, waaruit ook 's menschen leven ontstaat. *De kinderen maken een deel uit van den vader* en zijn als eene uitbreiding van zijn persoon; en eigenlijk gezegd sluiten zij niet persoonlijk zich aan bij de maatschappelijke samenleving, maar door middel van het huisgezin, waarin zij werden geboren. En juist om die reden, wijl namelijk de kinderen *van nature deel uitmaken van den vader ... blijven zij, vóór zij nog hun vrijen wil gebruiken kunnen, onder de ouderlijke zorgen staan* 1). De *Socialisten* dus, die in plaats van die zorg der ouders een algemeene staatszorg willen invoeren, handelen daardoor *tegen de natuurlijke rechtvaardigheid*, en rukken het verband der huisgezinnen uiteen.

En behalve de onrechtvaardigheid blijkt ook maar al te duidelijk,

---

1) S. Thom. II — II, Quaest. x. art. xii.

ordinum commutatio perturbatioque, quam dura et odiosa servitus civium consecutura. Aditus ad invidentiam mutuam, ad obtrectationes et discordias patefieret: ademptis ingenio singulorum sollertiaeque stimulis, ipsi divitiarum fontes necessario exarescerent: eaque, quam fingunt cogitatione, aequabilitas, aliud revera non esset nisi omnium hominum aeque misera atque ignobilis, nullo discrimine, conditio. — Ex quibus omnibus perspicitur, illud *Socialismi* placitum de possessionibus in commune redigendis omnino repudiari oportere, quia iis ipsis, quibus est opitulandum, nocet; naturalibus singulorum iuribus repugnat, officia reipublicae tranquillitatemque communem perturbat. Maneat ergo, cum plebi sublevatio quaeritur, hoc in primis haberi fundamenti instar oportere, privatas possessiones inviolate servandas. Quo posito, remedium, quod exquiritur, unde petendum sit, explicabimus.

Confidenter ad argumentum aggredimur ac plane jure Nostro, propterea quod caussa agitur ea, cuius exitus probabilis quidem nullus, nisi advocatâ religione Ecclesiaque, reperietur. Cum vero et religionis custodia, et earum rerum, quae in Ecclesiae potestate sunt, penes Nos potissimum dispensatio sit, neglexisse officium taciturnitate videremur. — Profecto aliorum quoque operam et contentionem tanta haec causa desiderat: principum reipublicae intelligimus, dominorum ac locupletium, denique ipsorum, pro quibus contentio est, proletariorum: illud tamen sine dubitatione affirmamus, inania conata hominum futura, Ecclesiâ posthabitâ. Videlicet Ecclesia est, quae promit ex Evangelio doctrinas, quarum virtute aut plane componi certamen potest, aut certe fieri, detracta asperitate, mollius: eademque est, quae non instruere mentem tantummodo, sed regere vitam et mores singulorum praeceptis suis contendit: quae statum ipsum proletariorum ad meliora promovet pluribus utilissime institutis: quae vult atque expetit omnium ordinum consilia viresque in id consociari, ut opificum rationibus, quam commodissime potest, consulatur: ad eamque rem adhiberi lèges ipsas auctoritatemque reipublicae, utique ratione ac modo, putat oportere.

welk een ommekeer en stoornis in de verschillende standen, welk eene ondragelijke en hatelijke dienstbaarheid er voor de burgers uit zou voortvloeien. Een breede toegang zou daardoor verleend worden aan wederzijdsche afgunst, aan allerlei verdachtmaking en tweedracht; daar alle prikkel tot persoonlijke uitvinding en nijverheid zou ophouden te bestaan, zouden noodzakelijker wijze ook de eigenlijke bronnen van welvaart opdrogen; en de gelijkheid, die men zich droomt, zou in werkelijkheid niet anders zijn dan één zelfde toestand van ellende en verlaging voor allen, zonder onderscheid. — Uit dit alles blijkt ten duidelijkste, dat het denkbeeld der *Socialisten* om allen eigendom over te brengen op de gemeenschap volstrekt te verwerpen is, daar het schade berokkent juist aan degenen, wier lot verbetering noodig heeft, in strijd is met de aangeboren rechten van iederen mensch in het bijzonder, en stoornis brengt in den werkkring van den Staat en in de openbare orde. Het sta dus vast, dat alle streven naar lotsverbetering voor de geringere klasse de onschendbaarheid van den bijzonderen eigendom ten grondslag moet hebben. In die veronderstelling zullen wij nu uiteenzetten, waar de oplossing van het vraagstuk gezocht dient te worden.

Met vertrouwen en volkomen in overeenstemming met Ons recht gaan wij over tot deze uiteenzetting, omdat het een vraagstuk geldt, welks oplossing men wel onmogelijk zal vinden zonder den godsdienst en de Kerk ter hulp te roepen. Daar het nu bijzonder Onze taak is om voor den godsdienst te waken en te beschikken over alles, wat de Kerk in haar macht heeft, zouden Wij het voor plichtverzuim houden, als Wij zwegen. — Voorzeker, dit zoo gewichtige vraagstuk eischt ook de hulp en de samenwerking van anderen: van de regeeringen namelijk, van de werkgevers en van de bezittende klasse, ook van de werklieden zelf, wien het geldt; maar zonder aarzeling durven Wij verzekeren, dat alle pogingen der menschen vergeefs zullen zijn, als men de Kerk er buiten houdt. De Kerk immers put uit het Evangelie de leerstellingen, die de kracht hebben om den strijd te doen ophouden of althans van zijn ruwheid te ontdoen en te verzachten; zij ook beijvert zich om niet alleen het verstand van iederen mensch voor te lichten, maar ook het leven en de zeden door hare voorschriften te regelen; zij verbetert den toestand der armen door talrijke nuttige instellingen; zij verlangt en streeft er naar, dat de pogingen

Illud itaque statuatur primo loco, ferendam esse conditionem humanam: ima summis paria fieri in civili societate non posse. Agitant id quidem *Socialistae*: sed omnis est contra rerum naturam vana contentio. Sunt enim in hominibus maximae plurimaeque naturâ dissimilitudines: non omnium paria ingenia sunt, non sollertia, non valetudo, non vires: quarum rerum necessarium discrimen sua sponte sequitur fortuna dispar. Idque plane ad usus cum privatorum tum communitatis accommodate; indiget enim varia ad res gerendas facultate diversisque muneribus vita communis; ad quae fungenda munera potissimum impelluntur homines differentiâ rei cuiusque familiaris. — Et ad corporis laborem quod attinet, in ipso *statu innocentiae* non iners omnino erat homo futurus: at vero quod ad animi delectationem tunc libere optavisset voluntas, idem postea in expiationem culpae subire non sine molestiae sensu coegit necessitas. *Maledicta terra in opere tuo: in laboribus comedes ex ea cunctis diebus vitae tuae* 1). — Similique modo finis acerbitatum reliquarum in terris nullus est futurus, quia mala peccati consectaria aspera ad tolerandum sunt, dura, difficilia: eaque homini usque ad ultimum vitae comitari est necesse. Itaque pati et perpeti humanum est, et ut homines experiantur ac tentent omnia, istiusmodi incommoda evellere ab humano convictu penitus nulla vi, nulla arte poterunt. Siqui id se profiteantur posse, si miserae plebi vitam polliceantur omni dolore molestiaque vacantem, et refertam quiete ac perpetuis voluptatibus, nae illi populo imponunt, fraudemque struunt, in mala aliquando erupturam maiora praesentibus. Optimum factu res humanas, ut se habent, ita contueri, simulque opportunum incommodis levamentum, uti diximus, aliunde petere.

1) Gen. III, 17.

en krachten van alle standen zich vereenigen om het belang der werklieden zoo goed mogelijk te behartigen; zij acht het noodzakelijk, dat de wetten en het gezag van den Staat, in gepaste mate nochtans, voor dit doel tusschenbeide treden.

Vooraf dan zij vastgesteld, dat de mensch zijn lot moet dragen; dat in de maatschappij het laagste niet aan het hoogste gelijk kan worden. Dit beweren de *Socialisten* wel, maar het is vruchteloos tegen de natuur der dingen te strijden. Van nature immers zijn er in de menschen zeer groote en zeer vele ongelijkheden: ongelijk zijn bij allen de aanleg, de vlijt, de gezondheid, de krachten, en uit de noodzakelijke ongelijkheid daarvan volgt van zelf verschil van fortuin. En dit is juist in volkomen overeenstemming met de belangen van ieder in het bijzonder en van de maatschappij. Het maatschappelijk leven toch heeft behoefte aan verscheidenheid van werkkracht en van bedieningen, en tot het verrichten van die bedieningen wordt de mensch het meest aangespoord door verschil van tijdelijk vermogen. — Wat verder den lichamelijken arbeid betreft, daarvan zou de mensch zelfs in den *staat van onschuld* niet vrijgesteld zijn; maar wat toen de wil met vrijheid zou gekozen hebben tot verlustiging, dat moest later niet zonder gevoel van bezwaar uit noodzakelijkheid ondergaan worden tot uitboeting van schuld. *De aarde zij gevloekt in uw werk: in gestadigen arbeid zult gij er van eten alle de dagen uws levens* 1). — Insgelijks zal er op aarde nooit een einde komen aan de overige ellenden, omdat de rampen, die de zonde op den voet volgen, zwaar zijn om te dragen en hard en lastig, en omdat zij den mensch noodwendig bijblijven tot het einde zijns levens. Lijden en verdragen is dus 's menschen lot, en wat de menschen ook beproeven of welke poging zij aanwenden, zij zijn machteloos en onbekwaam om dusdanige rampen geheel uit de samenleving te weren. En zoo sommigen voorgeven, dat zij dit kunnen, zoo zij aan het ongelukkige volk een leven voorspiegelen, dat vrij is van allen kommer en last, en vol van rust en ongestoorde genoegens, voorzeker, dan misleiden zij het volk en plegen een bedrog, dat uit zal loopen op grooter rampen dan de tegenwoordige zijn. Men behoort de menschelijke zaken te beschouwen, zooals zij zijn, en daarbij het geschikte middel tot verbetering van den toestand, gelijk Wij gezegd hebben, elders te zoeken.

---

1) Gen. III: 17.

Est illud in caussa, de qua dicimus, capitale malum, opinione fingere alterum ordinem sua sponte infensum alteri, quasi locupletes et proletarios ad digladiandum inter se pertinaci duello natura comparaverit. Quod adeo a ratione abhorret et a veritate, ut contra verissimum sit, quo modo in corpore diversa inter se membra conveniunt, unde illud existit temperamentum habitudinis, quam symmetriam recte dixeris, eodem modo naturam in civitate praecepisse ut geminae illae classes congruant inter se concorditer, sibique convenienter ad aequilibritatem respondeant. Omnino altera alterius indiget: non res sine operâ, nec sine re potest opera consistere. Concordia gignit pulcritudinem rerum atque ordinem: contra ex perpetuitate certaminis oriatur necesse est cum agresti immanitate confusio. Nunc vero ad dirimendum certamen, ipsasque eius radices amputandas, mira vis est institutorum christianorum, eaque multiplex. — Ac primum tota disciplina religionis, cuius est interpres et custos Ecclesia, magnopere potest locupletes et proletarios componere invicem et coniungere, scilicet utroque ordine ad officia mutua revocando, in primisque ad ea quae a iustitia ducuntur. Quibus ex officiis illa proletarium atque opificem attingunt; quod libere et cum aequitate pactum operae sit, id integre et fideliter reddere: non rei ullo modo nocere, non personam violare dominorum: in ipsis tuendis rationibus suis abstinere a vi, nec seditionem induere unquam: nec commisceri cum hominibus flagitiosis, immodicas spes et promissa ingentia artificiose iactantibus, quod fere habet poenitentiam inutilem et fortunarum ruinas consequentes. — Ista vero ad divites spectant ac dominos: non habendos mancipiorum loco opifices: vereri in eis aequum esse dignitatem personae, utique nobilitatam ab eo, character christianus qui dicitur. Quaestuosas artes, si naturae ratio, si christiana philosophia audiatur, non pudori homini esse, sed decori, quia vitae sustentandae praebent honestam potestatem. Illud vere turpe et inhumanum, abuti hominibus pro rebus ad quaestum, nec facere eos pluris, quam quantum nervis polleant viribusque. Similiter praecipitur, religionis et bonorum animi haberi rationem in proletariis oportere. Quare dominorum partes esse, efficere ut idoneo temporis spatio pietati vacet opifex: non hominem dare obvium lenociniis corruptelarum illecebrisque peccandi: neque ullo pacto a cura domestica parsimoniaeque studio abducere. Item non plus imponere operis, quam vires ferre queant, nec id genus, quod cum aetate sexuque dissideat. In maximis autem officiis domino-

Het is bij het vraagstuk, dat wij behandelen, een hoofdfout, dat men zich de eene klasse als uiteraard vijandig tegen de andere voorstelt, alsof rijken en armen van nature in hardnekkigen tweekamp moesten verkeeren. Maar dit is zoozeer in strijd met de rede en de werkelijkheid, dat veeleer het tegendeel waar is: gelijk in het menschelijk lichaam de ledematen wel verschillen, maar zóó bij elkander passen, dat daardoor de goede verhouding ontstaat, die door het woord symmetrie zoo juist wordt uitgedrukt, zoo ook moeten in de maatschappij die twee klassen volgens de wetten der natuur eendrachtig samenleven en het juiste evenwicht tegenover elkander bewaren. De eene klasse heeft de andere volstrekt noodig: er kan geen bezit zijn, als er geen arbeid is, en geen arbeid, als er geen bezit is. Eendracht brengt schoonheid en orde voort; uit voortdurenden strijd daarentegen moet noodzakelijk verwarring en afgrijselijke verwildering ontstaan. Nu hebben de christelijke leerstellingen een wonderbare kracht om den strijd te beslechten en in zijn oorsprong te vernietigen, en wel op velerlei wijze. — Vooreerst toch berust in de geheele godsdienstleer, waarvan de Kerk de vertolkster en bewaarster is, een zeer groote kracht om rijken en armen met elkaar verzoenen en tot eendracht te brengen, door namelijk beide klassen tot hun wederzijdsche plichten terug te voeren, en wel bijzonder tot de plichten der rechtvaardigheid. Eenige dier plichten betreffen de armen en den werkman: volledig en trouw het werk verrichten, wat men in vrije en billijke overeenkomst heeft aangenomen; op geenerlei wijze de goederen beschadigen of den persoon aanranden van den werkgever; bij de handhaving van zijn recht zich onthouden van geweld en in geen geval oproer maken; zich niet inlaten met booze lieden, die bedrieglijk vertoon maken met buitensporige vooruitzichten en groote beloften, waaruit teleurstelling en verarming van goederen pleegt te volgen. — Andere plichten gelden de rijken en de werkgevers: de werklieden mogen niet als slaven behandeld worden; de waardigheid van hun persoon moet geëerbiedigd worden, omdat zij geadeld is door hetgeen men het merkteeken van den christen noemt. De handenarbeid is noch van nature noch volgens de christelijke leer een schande, maar een eer voor den mensch, omdat hij daardoor op gepaste wijze in zijn levensonderhoud kan voorzien. Het is vlakaf schandelijk en onmenschelijk om de menschen tot eigen gewin af te matten en hen niet hooger te achten, dan voorzoover hun spierkracht reikt. Evenzeer is men verplicht om bij de

rum illud eminet, iusta unicuique praebere. Profecto ut mercedis statuatur ex aequitate modus, caussae sunt considerandae plures: sed generatim locupletes atque heri meminerint, premere emolumenti sui caussa indigentes ac miseros, alienâque ex inopia captare quaestum, non divina, non humana iura sinere. Fraudare vero quemquam mercede debita grande piaculum est, quod iras e caelo ultrices clamore devocat. *Ecce merces operariorum,... quae fraudata est a vobis, clamat: et clamor eorum in aures Domini Sabaoth introivit* 1). Postremo religiose cavendum locupletibus ne proletariorum compendiis quicquam noceant nec vi, nec dolo, nec fenebribus artibus: idque eo vel magis quod non satis illi sunt contra iniurias atque impotentiam muniti, eorumque res, quo exilior, hoc sanctior habenda.

His obtemperatio legibus nonne posset vim caussasque dissidii vel sola restinguere? — Sed Ecclesia tamen, Iesu Christo magistro et duce, persequitur maiora: videlicet perfectius quiddam praecipiendo, illuc spectat, ut alterum ordinem vicinitate proxima amicitiaque alteri conjungat. — Intelligere atque aestimare mortalia ex veritate non possumus, nisi dispexerit animus vitam alteram eamque immortalem: qua quidem dempta, continuo forma ac vera notio honesti interiret: immo tota haec rerum universitas in arcanum abiret nulli hominum investigationi pervium. Igitur, quod naturâ ipsa admonente didicimus, idem dogma est christianum, quo ratio et constitutio tota religionis tamquam fundamento principe nititur, cum ex hac vita excesserimus, tum vere nos esse victuros. Neque enim Deus hominem ad haec fragilia et caduca, sed ad caelestia atque aeterna generavit, terramque nobis ut exu-

1) Jac. v, 4.

arbeiders te letten op hunne godsdienstige en zedelijke belangen. Daarom moeten de werkgevers zorgen, dat de arbeider geschikten tijd voor zijn godsdienstige plichten heeft; zij mogen hem niet blootstellen aan verderfelijke verleiding en aanlokselen tot zonde; hem op geenerlei wijze afhouden van de zorg voor zijn gezin en van spaarzaamheid. Ook is het niet geoorloofd hem meer werk op te leggen, dan zijn krachten kunnen dragen, of zoodanig werk, wat met leeftijd of kunne in strijd is. Tot de voornaamste plichten der werkgevers behoort om ieder het rechtmatige te geven. Voorzeker, om een billijke mate van loon vast te stellen, moeten vele omstandigheden in acht genomen worden; maar in het algemeen moeten de rijken en de werkgevers er aan denken, dat noch de goddelijke noch de menschelijke wetten veroorloven om behoeftigen en ongelukkigen tot eigen bate te verdrukken en voordeel te zoeken in den nood van anderen. Een groote misdaad is het om het verschuldigde loon aan iemand te onthouden; dit roept den wrekenden toorn des hemels af. *Zie het loon der werklieden, ... hetwelk achtergehouden is door u, roept luide, en hun geroep is doorgedrongen in de ooren van den Heer der legerscharen* 1). Eindelijk moeten de vermogenden er zich zorgvuldig voor wachten de spaarpenningen der armen door geweld of list of woekerbedrijf te ontvreemden, en dit te meer, omdat dezen niet genoegzaam tegen onrecht en geweld beveiligd zijn, en hun eigendom, juist om zijn geringheid, te hooger eerbiediging verdient.

Zou niet het opvolgen van deze wetten alleen reeds in staat zijn om den voortduur en de oorzaken van den strijd tegen te gaan? — Maar de Kerk, door Jesus Christus onderricht en geleid, zoekt meer te bewerken: door hooger volmaaktheid te bevelen, streeft zij er naar om de eene klasse door nauwe banden en door vriendschap aan de andere te verbinden. — De aardsche dingen kan onze geest niet naar waarheid begrijpen en waardeeren, zonder te letten op het andere, het eeuwige leven: als dit leven weggecijferd werd, dan zou aanstonds ook het wezen en het ware begrip van zedelijken plicht te niet gaan; dan werd zelfs de geheele bestaande wereld een geheim, door geen menschelijk onderzoek te doorgronden. Wat derhalve de natuur alleen ons reeds leert, is ook christelijke geloofsleer, waarop als hoofdbeginsel de geheele orde en samenstelling van den godsdienst steunt, dat wij namelijk dan eerst

1) Jac. v, 4.

landi locum, non ut sedem habitandi dedit. Divitiis ceterisque rebus, quae appellantur bona, affluas, careas, ad aeternam beatitudinem nihil interest: quemadmodum utare, id vero maxime interest. Acerbitates varias, quibus vita mortalis fere contexitur, Iesus Christus *copiosa redemptione* sua nequaquam sustulit, sed in virtutum incitamenta, materiamque bene merendi traduxit: ita plane ut nemo mortalium queat praemia sempiterna capessere, nisi cruentis Iesu Christi vestigiis ingrediatur. *Si sustinebimus, et conregnabimus* 1). Laboribus ille et cruciatibus sponte susceptis, cruciatuum et laborum mirifice vim delenivit: nec solum exemplo, sed gratia sua perpetuaeque mercedis spe proposita, perpessionem dolorum effecit faciliorem: *id enim, quod in praesenti est momentaneum et leve tribulationis nostrae, supra modum in sublimitate aeternum gloriae pondus operatur in nobis* 2).

Itaque fortunati monentur, non vacuitatem doloris afferre, nec ad felicitatem aevi sempiterni quicquam prodesse divitias, sed potius obesse 3): terrori locupletibus esse debere Iesu Christi insuetas minas 4): rationem de usu fortunarum Deo iudici severissime aliquando reddendam. De ipsis opibus utendis excellens ac maximi momenti doctrina est, quam si philosophia inchoatam, at Ecclesia tradidit perfectam plane, eademque efficit ut non cognitione tantum, sed moribus teneatur. Cuius doctrinae in eo est fundamentum positum, quod iusta possessio pecuniarum a iusto pecuniarum usu distinguitur. Bona privatim possidere, quod paulo ante vidimus, ius est homini naturale: eoque uti iure, maxime in societate vitae, non fas modo est, sed plane necessarium. *Licitum est, quod homo propria possideat. Et est etiam necessarium ad humanam vitam* 5). At vero si illud quaeratur, qualem esse usum bonorum necesse sit, Ecclesia quidem sine ulla dubitatione respondet: *quantum ad hoc, non debet homo habere res exteriores ut proprias,*

1) II ad Tim. II, 12. 2) II Cor. IV, 17. 3) Matth. XIX, 23—24. 4) Luc. VI, 24—25. 5) S. Th. II-II Quaest. LXVI, a. II.

waarlijk zullen leven, als wij uit dit leven zijn heengegaan. Want God heeft den mensch niet voortgebracht voor dit broos en vergankelijk bestaan, maar voor den hemel en de eeuwigheid, en de aarde heeft Hij ons gegeven als een oord van ballingschap, niet als blijvende woonplaats. Voor het eeuwig leven is het volstrekt van geen belang, of men rijkdom en andere zaken, die goederen der aarde heeten, overvloedig bezit of er van verstoken is; maar van het grootste belang is de wijze, waarop men die gebruikt. De velerlei kwellingen, waaruit het menschelijk leven als het ware is samengeweven, heeft Jesus Christus door zijn *overvloedige verlossing* geenszins weggenomen, maar tot een prikkel voor deugd en tot een gelegenheid van verdienste gemaakt; en wel zóo, dat niemand onder de stervelingen de eeuwige belooning kan ontvangen, als hij het bloedig voetspoor van Jesus Christus niet volgt. *Zoo wij verdragen, zullen wij ook mede-heerschen* 1). Door lijden en kwelling vrijwillig op zich te nemen, heeft Hij de hardheid van het lijden en van de kwellingen op wonderbare wijze verzacht; en niet alleen door zijn voorbeeld, maar ook door zijn genade, en door de hoop op een eeuwige belooning voor oogen te stellen, heeft Hij het verdragen van smarten vergemakkelijkt: *want onze tegenwoordige kortstondige en lichte verdrukking bewerkt in ons een bovenmate uitnemend eeuwig gewicht van heerlijkheid* 2).

Aan de bezittende klasse wordt dus geleerd, dat de rijkdommen geen vrijdom van lijden verschaffen en voor het geluk van het eeuwig leven geen bate maar veeleer schade toebrengen 3); dat de buitengewone bedreigingen van Jesus Christus de rijken met vrees moeten vervullen 4); dat zij aan den Goddelijken Rechter eenmaal strenge rekenschap moeten afleggen over het gebruik van hun vermogen. Voortreffelijk en allerbelangrijkst is omtrent het gebruik van den rijkdom de leer, waarvan de wijsbegeerte eenige beginselen heeft kunnen ontwerpen, maar die in de hoogste volkomenheid is overgeleverd door de Kerk, welke er tevens voor zorgt, dat zij niet alleen gekend, maar ook in het leven onderhouden wordt. Deze leer is hierop gegrond, dat het rechtmatig bezit van geld onderscheiden is van het rechtmatig gebruik. Het persoonlijk bezit van goederen is, gelijk wij zooeven zagen, een natuurlijk recht van den mensch, en het gebruik van dit recht in het maatschappelijk leven is niet alleen geoorloofd, maar volstrekt noodzakelijk.

---

1) II Tim. II, 12. 2) II Cor. IV, 17. 3) Matth. XIX, 23—24. 4) Luc. VI, 24—25.

sed ut communes, ut scilicet de facili aliquis eas communicet in necessitate aliorum. Unde Apostolus dicit: divitibus huius saeculi praecipe..... facile tribuere, communicare 1). Nemo certe opitulari aliis de eo iubetur, quod ad usus pertineat cum suos tum suorum necessarios: immo nec tradere aliis quo ipse egeat ad id servandum quod personae conveniat, quodque deceat: *nullus enim inconvenienter vivere debet* 2). Sed ubi necessitati satis et decoro datum, officium est de eo quod superat gratificari indigentibus. *Quod superest, date eleemosynam* 3). Non iustitiae, excepto in rebus extremis, officia ista sunt, sed caritatis christianae, quam profecto lege agendo petere ius non est. Sed legibus iudiciisque hominum lex antecedit iudiciumque Christi Dei, qui multis modis suadet consuetudinem largiendi; *beatius est magis dare, quam accipere* 4): et collatam negatamve pauperibus beneficentiam perinde est ac sibi collatam negatamve iudicaturus. *Quamdiu fecistis uni ex his fratribus meis minimis, mihi fecistis* 5). — Quarum rerum haec summa est; quicumque maiorem copiam bonorum Dei munere accepit, sive corporis et externa sint, sive animi, ob hanc causam accepisse, ut ad perfectionem sui pariterque, velut minister providentiae divinae, ad utilitates adhibeat ceterorum. *Habens ergo talentum, curet omnino ne taceat: habens rerum affluentiam, vigilet ne a misericordiae largitate torpescat: habens artem qua regitur, magnopere studeat ut usum atque utilitatem illius cum proximo partiatur* 6).

Bonis autem fortunae qui careant, ii ab Ecclesia perdocentur,

---

1) S. Th. II-II Quaest. LXVI, a. II 2) Id. II-II Quaest. XXXII, a. VI. 3) Luc. XI, 41. 4) Act. XX, 35. 5) Matth. XXV, 40. 6) S. Greg. Magn. in Evang. *Hom.* IX, n. 7.

Het is geoorloofd, dat de mensch eigendom bezit. En het is ook noodzakelijk voor het menschelijk leven 1). Maar zoo men vraagt, hoedanig het gebruik der goederen zijn moet, antwoordt de Kerk zonder eenigen twijfel: *wat dit betreft, moet de mensch de stoffelijke goederen niet bezitten als zijn eigene, maar als algemeene goederen, zoodat hij er lichtelijk van mededeelt, waar anderen nood lijden. Vandaar zegt de Apostel: beveel den rijken dezer wereld gemakkelijk te geven en mede te deelen* 2). Aan niemand voorzeker wordt opgelegd om anderen te helpen met datgene, wat voor hem zelf of voor de zijnen noodzakelijk is; ook zelfs niet om aan anderen te geven wat hij zelf noodig heeft om zijn stand naar behooren op te houden: *niemand immers moet zonder evenredigheid met zijn stand leven* 3). Maar wanneer aan de noodzakelijkheid en aan de welvoeglijkheid is voldaan, is het plicht om van den overvloed de armen te bedeelen. *Geeft hetgeen overig is tot een aalmoes* 4). Dit zijn, behalve bij uitersten nood, geen plichten van rechtvaardigheid, maar van christelijke liefde, welke men voorzeker niet langs gerechtelijken weg mag eischen. Maar boven de wetten en uitspraken der menschen gaat de wet en de uitspraak van Christus onzen Heer, die op velerlei wijzen de gewoonte van aalmoezen geven aanbeveelt: *het is zaliger te geven dan te ontvangen* 5); en Hij zal oordeelen, dat de weldadigheid, aan de armen bewezen of geweigerd, zoo goed als aan Hem zelf bewezen of geweigerd is. *Voorzooveel gij dit aan één van deze mijne geringste broeders gedaan hebt, deedt gij het aan mij* 6). — De korte samenvatting van deze leer is als volgt: wie van Gods milddadigheid een grooteren overvloed van goederen ontvangen heeft, hetzij van lichamelijke en uiterlijke, hetzij van geestelijke goederen, hij heeft die ontvangen om daarmede zijn eigen volmaking en eveneens, als bedienaar van de Goddelijke Voorzienigheid, het nut van anderen te bevorderen. *Die het talent des woords heeft, hij wachte zich wel te zwijgen; die overvloed van goederen heeft, hij zorge niet te verflauwen in medelijdende weldadigheid; die de geschiktheid heeft om te besturen, hij legge er zich ijverig op toe om het gebruik en het nut daarvan met zijn naaste te deelen* 7).

Hun echter, die de goederen der aarde missen, wordt door de

---

1) S. Th. II-II Quaest. LXVI, a. II. 2) Id. II-II Quaest. LXVI, a. II 3) Id. II-II Quaest. XXXII, a. VI. 4) Luc. XI, 41. 5) Act. XX, 35 6) Matth. XXV, 40. 7) S. Greg. Magn. in Evang. *Hom.* IX, n. 7.

non probro haberi, Deo iudice, paupertatem, nec eo pudendum, quod victus labore quaeratur. Idque confirmavit re et facto Christus Dominus, qui pro salute hominum *egenus factus est, cum esset dives* 1): cumque esset filius Dei ac Deus ipsemet, videri tamen ac putari fabri filius voluit: quin etiam magnam vitae partem in opere fabrili consumere non recusavit. *Nonne hic est faber, filius Mariae?* 2) Huius divinitatem exempli intuentibus, ea facilius intelliguntur: veram hominis dignitatem atque excellentiam in moribus esse, hoc est in virtute, positam: virtutem vero commune mortalibus patrimonium, imis et summis, divitibus et proletariis aeque parabile: nec aliud quippiam quam virtutes et merita, in quocumque reperiantur, mercedem beatitudinis aeternae sequuturam. Immo vero in calamitosorum genus propensior Dei ipsius videtur voluntas: beatos enim Iesus Christus nuncupat pauperes 3): invitat peramanter ad se, solatii caussa, quicumque in labore sint ac luctu 4): infimos et iniuria vexatos complectitur caritate praecipua. Quarum cognitione rerum facile in fortunatis deprimitur tumens animus, in aerumnosis demissus extollitur: alteri ad facilitatem, alteri ad modestiam flectuntur. Sic cupitum superbiae intervallum efficitur brevius, nec difficulter impetrabitur ut ordinis utriusque, iunctis amice dextris, copulentur voluntates.

Quos tamen, si christianis praeceptis parucrint, parum est amicitia, amor etiam fraternus inter se coniugabit. Sentient enim et intelligent, omnes plane homines a communi parente Deo procreatos: omnes ad eumdem finem bonorum tendere, qui Deus est ipse, qui afficere beatitudine perfecta atque absoluta et homines et Angelos unus potest: singulos item pariter esse Iesu Christi beneficio redemptos et in dignitatem filiorum Dei vindicatos, ut plane necessitudine fraterna cum inter se tum etiam cum Christo Domino,

---

1) II Corinth. VIII, 9. 2) Marc. VI, 3. 3) Matth. V, 3: *Beati pauperes spiritu.* 4) Matth. XI, 28: *Venite ad me omnes, qui laboratis et onerati estis, et ego reficiam vos.*

Kerk geleerd, dat armoede voor God geen schande is en dat zij zich niet moeten schamen, omdat zij met handenarbeid in hun levensonderhoud moeten voorzien. En dit is metterdaad bevestigd door Christus onzen Heer, die voor het heil der menschen *arm geworden is, terwijl Hij rijk was* 1); die, terwijl Hij Gods Zoon en zelf God was, nochtans den schijn en den naam van een timmermanszoon heeft willen dragen; ja zelfs er niet tegen opgezien heeft, een groot deel van zijn leven met den arbeid van een handwerksman door te brengen. *Is deze niet de timmerman, de zoon van Maria*? 2) Wanneer men let op dit goddelijk voorbeeld, begrijpt men gemakkelijker het volgende: de wezenlijke waardigheid en voortreffelijkheid van den mensch is gelegen in zijn zedelijk gedrag, dat wil zeggen, in zijne deugd; de deugd nu is het gemeenschappelijk goed van alle menschen, evenzeer te bereiken door de geringsten als door de voornaamsten, door rijken en armen; en niets anders dan deugd en verdiensten zal, bij wien zij ook gevonden worden, het loon der eeuwige zaligheid voortbrengen. Zelfs zien wij, dat God bij voorkeur toegenegenheid betoont jegens de ongelukkigen; want Jesus Christus noemt de armen zalig 3); Hij noodigt allen, die in kommer en droefheid zijn, liefdevol tot zich om hen te troosten 4); den geringen en verdrukten draagt Hij een bijzondere liefde toe. Door de beschouwing van dit alles wordt bij de rijken lichtelijk de overmoed onderdrukt, bij de armen de moedeloosheid opgeheurd; de eenen stemt het tot minzaamheid, de anderen tot tevredenheid. Zoo wordt de verwijdering kleiner, die de hoogmoed tusschen beide standen wil maken, en worden zij er zonder moeite toe gebracht om elkander gemeenschappelijk de hand te reiken en eenparig te zijn in hunne strevingen.

Wanneer zij echter de christelijke geboden onderhouden, zullen zij niet alleen door welwillendheid, maar zelfs ook door broederlijke liefde met elkaar verbonden zijn. Want zij zullen gelooven en begrijpen, dat alle menschen zonder uitzondering door God onzen gemeenschappelijken Vader zijn voortgebracht; dat allen hetzelfde goed als einddoel nastreven, hetwelk God zelf is, die geheel alleen het hoogste en het volmaakte geluk aan engelen en menschen geven kan; dat alle menschen gelijkelijk door de goedheid van

---

1) II Corinth. VIII, 9. 2) Marc. VI, 3. 3) Matth. V, 3: *Zalig zijn de armen van geest.* 4) Matth. XI, 28: *Komt allen tot Mij, die belast en beladen zijt, en Ik zal u verkwikken.*

primogenito in multis fratribus, contineantur. Item naturae bona, munera gratiae divinae pertinere communiter et promiscue ad genus hominum universum, nec quemquam, nisi indignum, bonorum caelestium fieri exheredem. *Si autem filii, et heredes: heredes quidem Dei, coheredes autem Christi* 1).

Talis est forma officiorum ac iurium, quam christiana philosophia profitetur. Nonne quieturum perbrevi tempore certamen omne videatur, ubi illa in civili convictu valeret?

Denique nec satis habet Ecclesia viam inveniendae curationis ostendere, sed admovet sua manu medicinam. Nam tota in eo est ut ad disciplinam doctrinamque suam excolat homines atque instituat: cuius doctrinae saluberrimos rivos, Episcoporum et Cleri operâ, quam latissime potest, curat deducendos. Deinde pervadere in animos nititur flectereque voluntates, ut divinorum disciplina praeceptorum regi se gubernarique patiantur. Atque in hac parte, quae princeps est ac permagni momenti, quia summa utilitatum caussaque tota in ipsa consistit, Ecclesia quidem una potest maxime. Quibus enim instrumentis ad permovendos animos utitur, ea sibi hanc ipsam ob caussam tradita a Iesu Christo sunt, virtutemque habent divinitus insitam. Istiusmodi instrumenta sola sunt, quae cordis attingere penetrales sinus apte queant, hominemque adducere ut obedientem se praebeat officio, motus animi appetentis regat, Deum et proximos caritate diligat singulari ac summa, omniaque animose perrumpat, quae virtutis impediunt cursum. — Satis est in hoc genere exempla veterum paulisper cogitatione repetere. Res et facta commemoramus, quae dubitationem nullam habent: scilicet civilem hominum communitatem funditus esse institutis christianis renovatam: huiusce virtute renovationis ad meliora promotum genus humanum, immo revocatum ab interitu ad vitam, auctumque perfectione tanta, ut nec extiterit ulla antea, nec sit in omnes consequentes aetates futura maior. Denique Iesum Christum horum esse beneficiorum principium eumdem et finem: ut ab eo profecta, sic ad eum omnia referenda. Nimirum accepta Evangelii luce, cum incarnationis Verbi hominumque redemptionis grande

1) Rom. VIII, 17.

Jesus Christus verlost zijn en verheven zijn tot de waardigheid van kind Gods, zoodat zij door broederlijke betrekking verbonden zijn met elkander en met Christus, onzen Heer, *den eerstgeborene van vele broeders*. Eindelijk, dat de natuurlijke goederen en de gaven der goddelijke genade gemeenschappelijk en zonder onderscheid aan geheel het menschelijk geslacht toebehooren, en dat niemand, behalve de onwaardigen, van de erfenis der hemelsche goederen uitgesloten wordt. *Zoo wij kinderen zijn, dan ook erfgenamen: en wel erfgenamen van God en mede-erfgenamen van Christus* 1).

Dit is het juiste begrip der plichten en rechten, door de christelijke leer gepredikt. Zou niet in zeer korten tijd alle strijd bedaren, waar die leer in het burgerlijk leven toegepast werd?

Eindelijk is het der Kerk niet genoeg, den weg te toonen tot het vinden der genezing, maar met eigen hand dient zij ook het geneesmiddel toe. Want met alle krachten poogt zij de menschen overeenkomstig haar tucht en haar leer te vormen en te onderrichten. Met behulp der Bisschoppen en der Geestelijkheid laat zij de heilzame stroomen dier leer zoover mogelijk vloeien. Vervolgens poogt zij door te dringen tot het gemoed en den wil te buigen, opdat men zich door den regel der goddelijke voorschriften late besturen en geleiden. En voor deze leiding, welke het voornaamste en gewichtigste is, omdat zij alle belangen en het behandelde vraagstuk in zijn geheel omvat, vermag alleen de Kerk zeer veel. Want de middelen, die zij gebruikt om den mensch te overreden, zijn haar juist daarvoor door Jesus Christus gegeven en ontleenen van God hunne kracht. Deze middelen alleen zijn in staat om door te dringen tot het diepste van het hart en den mensch er toe te brengen, dat hij gehoorzaamt aan zijn plicht, zijn hartstochten beteugelt, God en den naaste bemint met een bijzondere en volmaakte liefde, en alles krachtig verzaakt, wat zijn deugd in den weg kan staan. — Het is voldoende de voorbeelden daarvan uit de geschiedenis even te herinneren. Wij noemen zaken en feiten, die aan geen twijfel onderworpen zijn: de burgerlijke samenleving is van hare grondslagen af door de christelijke beginselen vernieuwd; door de kracht dezer vernieuwing is het menschelijk geslacht op den weg van den waren vooruitgang gebracht, ja van den ondergang tot het leven wedergekeerd, en tot eene vervolmaking opgevoerd, die te voren nooit

1) Rom. VIII, 17.

mysterium orbis terrarum didicisset, vita Iesu Christi Dei et hominis pervasit civitates, eiusque fide et praeceptis et legibus totas imbuit. Quare si societati generis humani medendum est, revocatio vitae institutorumque christianorum sola medebitur. De societatibus enim dilabentibus illud rectissime praecipitur, revocari ad origines suas, cum restitui volunt, oportere. Haec enim omnium consociationum perfectio est, de eo laborare idque assequi, cuius gratia institutae sunt: ita ut motus actusque sociales eadem caussa pariat, quae peperit societatem. Quamobrem declinare ab instituto, corruptio est: ad institutum redire, sanatio. Verissimeque id quemadmodum de toto reipublicae corpore, eodem modo de illo ordine civium dicimus, qui vitam sustentant opere, quae est longe maxima multitudo.

Nec tamen putandum, in colendis animis totas esse Ecclesiae curas ita defixas, ut ea negligat quae ad vitam pertinent mortalem ac terrenam. — De proletariis nominatim vult et contendit ut emergant ex miserrimo statu fortunamque meliorem adipiscantur. Atque in id confert hoc ipso operam non mediocrem, quod vocat et instituit homines ad virtutem. Mores enim christiani, ubi serventur integri, partem aliquam prosperitatis sua sponte pariunt rebus externis, quia conciliant principium ac fontem omnium bonorum Deum: coercent geminas vitae pestes, quae nimium saepe hominem efficiunt in ipsa opum abundantia miserum, rerum appetentiam nimiam et voluptatum sitim 1): contenti denique cultu victuque frugi, vectigal parsimonia supplent, procul a vitiis, quae non modo exiguas pecunias, sed maximas etiam copias exhauriunt, et lauta patrimonia dissipant. Sed praeterea, ut bene habeant proletarii, recta providet, instituendis fovendisque rebus, quas ad sublevandam eorum inopiam intelligat conducibiles. Quin in hoc

1) *Radix omnium malorum est cupiditas.* I Tim. VI, 10.

geëvenaard was, en in alle volgende eeuwen niet hooger zijn zal. Eindelijk: van deze weldaden is Jesus Christus de oorsprong en ook het einddoel: gelijk zij van Hem zijn uitgegaan, zoo moeten zij allen ook aan Hem worden toegewijd. Toen namelijk de aarde het licht van het Evangelie ontvangen had, en het groote geheim van de menschwording des Woords en van de verlossing der menschheid had vernomen, toen doordrong het leven van Jesus Christus, God en mensch, overal de maatschappij, en deze werd bezield door zijn geloofsleer, zijn geboden en zijn wetten. Daarom zal, zoo de menschelijke maatschappij te genezen is, de terugkeer tot het christelijk leven en de christelijke beginselen haar eenige genezing zijn. Want vereenigingen, die tot verval zijn gekomen, zoo wordt zeer terecht geleerd, moeten, zoo zij zich willen opheffen, terugkeeren tot hun oorsprong. Want de volmaaktheid van iedere vereeniging bestaat hierin, dat zij datgene nastreeft en bereikt, waarvoor zij is ingesteld, zoodat de oorzaak van het ontstaan der vereeniging ook aan haar drijfveeren en handelingen ten grondslag ligt. Daarom is het afwijken van haren oorsprong bederf, de terugkeer daarheen herstel. Dit kan men met allen grond evenals van het geheele lichaam der maatschappij ook van die klasse van burgers zeggen, die hun levensonderhoud in den arbeid vinden, de klasse, die verreweg het talrijkst is.

Echter moet men niet meenen, dat de zorgen der Kerk zoo uitsluitend aan de heiliging der zielen zijn gewijd, dat zij hetgeen tot het sterfelijke en aardsche leven behoort over het hoofd ziet. — Bepaaldelijk wat de werklieden betreft, beijvert zij zich ernstig, dat zij uit hun ongelukkigen toestand worden gered en een beter lot verkrijgen. En daartoe draagt zij niet weinig bij, doordat zij den mensch tot deugd aanspoort en opleidt. Want de christelijke zeden brengen, waar zij ongeschonden worden bewaard, van zelf een zekeren stoffelijken voorspoed mede, omdat zij God, het begin en den oorsprong van alle goed, gunstig stemmen, en den dubbelen kanker des levens afweren, waardoor de mensch dikwerf ongelukkig wordt zelfs te midden van overvloedigen rijkdom: de buitensporige begeerte namelijk naar bezit, en den dorst naar zingenot 1); volgens christelijke zeden is men tevreden met sobere kleeding en voeding, vult men door spaarzaamheid zijn geringe inkomsten aan, blijft men verre van die ondeugden, welke niet alleen de

1) *De geldzucht is de wortel van alle kwaad.* I Tim. VI, 10.

etiam genere beneficiorum ita semper excelluit, ut ab ipsis inimicis praedicatione efferatur. Ea vis erat apud vetustissimos christianos caritatis mutuae, ut persaepe sua se re privarent, opitulandi caussâ, divitiores: quamobrem *neque.....quisquam egens erat inter illos* 1). Diaconis, in id nominatim ordine instituto, datum ab Apostolis negotium, ut quo idianae beneficentiae exercerent munia: ac Paulus Apostolus, etsi sollicitudine districtus omnium Ecclesiarum, nihilominus dare se in laboriosa itinera non dubitavit, quo ad tenuiores christianos stipem praesens afferret. Cuius generis pecunias, a christianis in unoquoque conventu ultra collatas, *deposita pietatis* nuncupat Tertullianus, quod scilicet insumerentur *egenis alendis humandisque, et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis, inque domesticis senibus, item naufragis* 2). — Hinc sensim illud extitit patrimonium, quod religiosâ curâ tamquam rem familiarem indigentium Ecclesia custodivit. Immo vero subsidia miserae plebi, remissâ rogandi verecundiâ, comparavit. Nam et lucupletium et indigentium communis parens, excitatâ ubique ad excellentem magnitudinem caritate, collegia condidit sodalium religiosorum, aliaque utiliter permulta instituit, quibus opem ferentibus, genus miseriarum prope nullum esset, quod solatio careret. Hodie quidem multi, quod eodem modo fecere olim ethnici, ad arguendam transgrediuntur Ecclesiam huius etiam tam egregiae caritatis: cuius in locum subrogare visum est constitutam legibus publicis beneficientiam. Sed quae christianam caritatem suppleant, totam se ad alienas porrigentem utilitates, artes humanae nullae reperientur. Ecclesiae solius est illa virtus, quia nisi a sacratissimo Iesu Christi corde ducitur, nulla est uspiam: vagatur autem a Christo longius, quicumque ab Ecclesia discesserit.

1) Act. IV, 34. 2) Apol. II, XXXIX.

kleine bezittingen maar zelfs de grootste fortuinen verslinden en overvloedige rijkdommen vernietigen. Maar de Kerk zorgt buitendien rechtstreeks voor het welzijn der werklieden, door het oprichten en bevorderen van instellingen, die zij geschikt acht om hunnen nood te lenigen. Zelfs heeft zij op dit gebied van weldadigheid altijd zoozeer uitgemunt, dat zij er om geprezen wordt zelfs door hare vijanden. Bij de oudste christenen was de onderlinge liefde zelfs zóó krachtig, dat de meergegoeden zich zeer dikwerf van het hunne ontdeden, om anderen ter hulp te komen: daarom *was er geen behoeftige onder hen* 1). Aan de diakens, een orde, die voor dit doel bepaaldelijk was ingesteld, werd door de Apostelen de dagelijksche uitdeeling der aalmoezen opgedragen, en de Apostel Paulus, hoewel hij door de zorg van alle kerken bezig gehouden werd, aarzelde nochtans niet om moeilijke reizen te ondernemen, ten einde persoonlijk aan behoeftige christenen ondersteuning te brengen. Deze gelden, door de christenen in iedere samenkomst vrijwillig geschonken, werden door Tertullianus *de schatkist der liefde* genoemd, omdat zij namelijk gebruikt werden *voor het onderhoud der behoeftigen en voor hunne begrafenis; voor knapen en meisjes, die arm en ouderloos waren, voor oude dienstboden en voor schipbreukelingen* 2). — Vandaar ontstond langzamerhand het erfgoed, wat de Kerk met heilige zorgvuldigheid als het eigendom der armen bewaard heeft. Zelfs heeft zij den ongelukkigen hulpmiddelen verschaft, waarbij hun de vernedering van het vragen bespaard werd. Want als moeder van rijken en armen beiden, heeft zij, bij de allerwegen hoog opgewekte liefdadigheid, instellingen voor kloosterlingen gevestigd en zeer veel andere nuttige inrichtingen gemaakt, opdat er door die aangeboden hulp bijna geen enkele ellende zonder verzachting zou zijn. Wel zijn er heden velen, die, gelijk ook de heidenen deden, de Kerk een verwijt maken van hare uitstekende liefdadigheid en in plaats daarvan de weldadigheid, bij staatswetten vastgesteld, willen invoeren. Maar er zijn geen zuiver menschelijke middelen, die de christelijke liefdadigheid, welke zich geheel toewijdt aan den dienst van anderen, kunnen vervangen. De Kerk alleen bezit die deugd, omdat deze uit het Allerheiligst Hart van Jesus Christus en daar alleen geput wordt; en verre dwaalt van Christus af al wie zich van de Kerk verwijderd heeft.

1) Act. IV, 34. 2) Apol. II, XXXIX.

At vero non potest esse dubium quin, ad id quod est propositum, ea quoque, quae in hominum potestate sunt, adiumenta requirantur. Omnino omnes, ad quos caussa pertinet, eodem intendant idemque laborent pro rata parte necesse est. Quod habet quamdam cum moderatrice mundi providentia similitudinem: fere enim videmus rerum exitus a quibus caussis pendent, ex earum omnium conspiratione procedere.

Iamvero quota pars remedii a republica expectanda sit, praestat exquirere. — Rempublicam hoc loco intelligimus non quali populus utitur unus vel alter, sed qualem et vult recta ratio naturae congruens, et probant divinae documenta sapientiae, quae Nos ipsi nominatim in litteris Encyclicis de civitatum constitutione christiana explicavimus. Itaque per quos civitas regitur, primum conferre operam generatim atque universe debent totâ ratione legum atque institutorum, scilicet efficiendo ut ex ipsa conformatione atque administratione reipublicae ultro prosperitas tam communitatis quam privatorum efflorescat. Id est enim civilis prudentiae munus, propriumque eorum, qui praesunt, officium. Nunc vero illa maxime efficiunt prosperas civitates, morum probitas, recte atque ordine constitutae familiae, custodia religionis ac justitiae, onerum publicorum cum moderata irrogatio, tum aequa partitio, incrementa artium et mercaturae, florens agrorum cultura, et si qua sunt alia generis ejusdem, quae quo majore studio provehuntur, eo melius sunt victuri cives et beatius. — Harum igitur virtute rerum in potestate rectorum civitatis est, ut ceteris prodesse ordinibus, sic et proletariorum conditionem iuvare plurimum: idque iure suo optimo, neque ulla cum importunitatis suspicione: debet enim respublica ex lege muneris sui in commune consulere. Quo autem commodorum copia provenerit ex hac generali providentia maior, eo minus oportebit alias ad opificum salutem experiri vias.

Sed illud praeterea considerandum, quod rem altius attingit, unam civitatis esse rationem, communem summorum atque infimorum. Sunt nimirum proletarii pari iure cum locupletibus naturâ

Het lijdt echter geen twijfel, of voor het beoogde doel zijn ook de middelen, welke de mensch in zijne macht heeft, noodzakelijk. Allen, wien het aangaat, moeten dit doel nastreven en er naar vermogen aan arbeiden. En hierin is een zekere gelijkenis met de Goddelijke Voorzienigheid in haar bestuur van de wereld; immers wij zien gewoonlijk, dat de gebeurtenissen, die van verschillende oorzaken afhangen, de uitslag zijn van hun gemeenschappelijke werking.

Het is hier dan de vraag, in hoeverre wij geneesmiddelen mogen verwachten van den Staat. — Door den Staat verstaan wij niet den bepaalden regeeringsvorm van een of ander volk, maar een regeeringsvorm, zooals de voorschriften der natuurlijke rede dien willen en de uitspraken der goddelijke wijsheid, door Ons bepaaldelijk in onze Encycliek over de christelijke inrichting der staten verklaard, dien voorschrijven. De bestuurders van den Staat dan moeten vooreerst in het algemeen hulp brengen door de geheele regeling der wetten en instellingen, door namelijk te zorgen, dat uit de inrichting en het bestuur van den Staat uiteraard voorspoed ontspruit voor de gemeenschap en voor de burgers in het bijzonder. Want dit is de taak van het regeeringsbeleid, en de eigenlijke roeping der overheden. Wat nu verder den voorspoed der staten bijzonder bevordert, is het volgende: goede zeden, een welgeregeld huiselijk leven, het onderhouden der plichten van den godsdienst en van de rechtvaardigheid, een matige oplegging en billijke verdeeling van de algemeene lasten, de vooruitgang van nijverheid en handel, de bloei van den landbouw en dergelijke zaken; hoe hooger men dit alles opvoert, des te beter en gelukkiger zal het bestaan der burgers zijn. — De bestuurders van den Staat zijn alzoo door het opgenoemde bij machte om zoowel de overige klassen van burgers alsook die der werklieden grootelijks te bevoordeelen; en dit krachtens hun eigen onbetwistbaar recht en zonder gevaar, dat zij van aanmatiging verdacht worden; want de Staat moet volgens den aard van zijn plicht voor het algemeen belang zorgen. Naarmate nu de voordeelen grooter zijn, die uit deze algemeene staatszorg voortkomen, des te minder behoefte zal er bestaan om andere middelen te zoeken voor het welzijn der werklieden.

Maar wij moeten ook letten op iets, wat ons dieper in de zaak doet doordringen, dat namelijk de Staat één gemeenschappelijk doel heeft, hetwelk zoowel de hoogste als de laagste burgers omvat. De armen

cives, hoc est partes verae vitamque viventes, unde constat, interiectis familiis, corpus reipublicae: ut ne illud adjungatur, in omni urbe eos esse numero longe maximo. Cum igitur illud sit perabsurdum, parti civium consulere, partem negligere, consequitur, in salute commodisque ordinis proletariorum tuendis curas debitas collocari publice oportere: ni fiat, violatum iri iustitiam, suum cuique tribuere praecipientem. Qua de re sapienter S. Thomas: *sicut pars et totum quodammodo sunt idem, ita id, quod est totius, quodammodo est partis* 1). Proinde in officiis non paucis neque levibus populo bene consulentium principum, illud in primis eminet, ut unumquemque civium ordinem aequabiliter tueantur, eâ nimirum, quae *distributiva* appellatur, iustitiâ inviolate servandâ.

Quamvis autem cives universos, nemine excepto, conferre aliquid in summam bonorum communium necesse sit, quorum aliqua pars virilis sponte recidit in singulos, tamen idem et ex aequo conferre nequaquam possunt. Qualescumque sint in imperii generibus vicissitudines, perpetua futura sunt ea in civium statu discrimina, sine quibus nec esse, nec cogitari societas ulla posset. Omnino necesse est quosdam reperiri, qui se reipublicae dedant, qui leges condant, qui ius dicant, denique quorum consilio atque auctoritate negotia urbana, res bellicae administrentur. Quorum virorum priores esse partes, eosque habendos in omni populo primarios, nemo non videt, propterea quod communi bono dant operam proxime atque excellenti ratione. Contra vero qui in arte aliqua exercentur, non eâ, qua illi, ratione nec iisdem muneribus prosunt civitati: sed tamen plurimum et ipsi, quamquam minus directe, utilitati publicae inserviunt. Sane sociale bonum cum debeat esse eiusmodi, ut homines eius fiant adeptione meliores, est profecto in virtute praecipue collocandum. Nihilominus ad bene constitutam civitatem suppeditatio quoque pertinet bonorum corporis atque externorum, *quorum usus est necessarius ad actum virtutis* 2). Iamvero his

1) II-II Quaest. LXI, a. 1 ad 2.

2) S. Thom., *De reg. Princip.* I, c. XV.

zijn op gelijken rechtsgrond als de rijken volgens het natuurrecht burgers, dat is zij behooren waarlijk tot de levende deelen, die door het verband der huisgezinnen het staatslichaam vormen, om er niet van te gewagen, dat zij in iedere burgerij verreweg het talrijkst zijn. Daar het nu zeer onredelijk is om voor het eene deel der burgers te zorgen, en het andere deel te verwaarloozen, is het duidelijk, dat de Staat de noodige zorgen wijden moet aan de behartiging van het welzijn en de belangen der werklieden: geschiedt dit niet, dan wordt de rechtvaardigheid geschonden, welke oplegt om aan ieder het zijne te geven. Hieromtrent zegt de H. Thomas zeer terecht: *gelijk een gedeelte en het geheel in zekeren zin hetzelfde zijn, zoo ook behoort datgene, wat van het geheel is, in zekeren zin aan het gedeelte* 1). Onder de vele en gewichtige plichten dus van een goede overheid treedt op den voorgrond de plicht om iedere klasse van burgers gelijkelijk te beschermen, door ongeschonden de wetten te onderhouden van de rechtvaardigheid, die de *distributieve* of verdeelings-rechtvaardigheid genoemd wordt.

Maar ofschoon alle burgers zonder uitzondering moeten bijdragen tot het geheel der gemeenschappelijke goederen, waarvan weder van zelf ieder zijn deel ontvangt, zoo kan toch niet iedereen evenveel en in gelijke mate bijdragen. Hoe onderscheiden ook de regeeringsvormen mogen zijn, altijd zal er tusschen de burgers verschil zijn, en zonder dat verschil kan geen maatschappij bestaan of gedacht worden. Er moeten noodzakelijk eenigen zijn, die besturen, wetten maken, recht spreken, en ook die raadgevend of gezagvoerend de aangelegenheden in vrede en oorlog leiden. Niemand kan er aan twijfelen, dat in iederen Staat deze mannen den meest belangrijken werkkring innemen en bij ieder volk als de eersten moeten gelden, omdat zij rechtstreeks en bij uitstek werkzaam zijn voor het algemeen belang. Die zich echter met nijverheid bezig houden, dienen het algemeen belang niet in dezelfde mate of langs denzelfden weg; toch dienen zij, ofschoon minder rechtstreeks, in groote mate het openbaar nut. Daar het algemeene goed van dien aard moet zijn, dat het bereiken daarvan de menschen moet vervolmaken, is het ongetwijfeld voornamelijk in de deugd te stellen. Evenwel behoort een welgeordende Staat ook een zekeren overvloed van lichamelijke en stoffelijke goede-

1) II-II Quaest. LXI, a. 1 ad 2.

pariendis bonis est proletariorum maxime efficax ac necessarius labor, sive in agris artem atque manum, sive in officinis exerceant. Immo eorum in hoc genere vis est atque efficientia tanta, ut illud verissimum sit, non aliunde quam ex opificum labore gigni divitias civitatum. Iubet igitur aequitas, curam de proletario publice geri, ut ex eo, quod in communem affert utilitatem, percipiat ipse aliquid, ut tectus, ut vestitus, ut salvus vitam tolerare minus aegre possit. Unde consequitur, favendum rebus omnibus esse quae conditioni opificum quoquo modo videantur profuturae. Quae cura tantum abest ut noceat cuiquam, ut potius profutura sit universis, quia non esse omnibus modis eos miseros, a quibus tam necessaria bona proficiscuntur, prorsus interest reipublicae.

Non civem, ut diximus, non familiam absorberi a republica rectum est: suam utrique facultatem agendi cum libertate permittere aequum est, quantum incolumi bono communi et sine cujusquam iniuria potest. Nihilominus eis, qui imperant, videndum ut communitatem eiusque partes tueantur. Communitatem quidem, quippe quam summae potestati conservandam natura commisit usque eo, ut publicae custodia salutis non modo suprema lex sed tota caussa sit ratioque principatus: partes vero, quia procurationem reipublicae non ad utilitatem eorum, quibus commissa est, sed ad eorum, qui commissi sunt, naturâ pertinere, philosophia pariter et fides christiana consentiunt. Cumque imperandi facultas proficiscatur a Deo, eiusque sit communicatio quaedam summi principatus, gerenda ad exemplar est potestatis divinae, non minus rebus singulis quam universis cura paterna consulentis. Si quid igitur detrimenti allatum sit aut impendeat rebus communibus, aut singulorum ordinum rationibus, quod sanari aut prohiberi alia ratione non possit, obviam iri auctoritate publica necesse est. — Atqui interest salutis cum publicae, tum privatae pacatas esse res et compositas: item dirigi ad Dei iussa naturaeque principia omnem convictus domestici disciplinam: observari et coli religionem: florere privatim ac publice mores integros: sanctam retineri iustitiam, nec alteros ab alteris impune violari: validos adolescere cives, iuvandae tutandaeque, si res postulet, civitati idoneos. Quam-

ren te verschaffen, *wier gebruik voor de beoefening der deugd wordt vereischt* 1). Voor het verkrijgen nu van deze goederen is in de hoogste mate de arbeid der werklieden vruchtbaar en noodzakelijk, hetzij dezen hun vak en handwerk op het veld hetzij in de werkplaats uitoefenen. Wat meer is: in deze orde van zaken is de handenarbeid zóó vruchtbaar en noodzakelijk, dat de rijkdommen der staten geen anderen oorsprong hebben dan het werk der arbeidende klasse. De billijkheid schrijft dus voor aan den Staat om te zorgen, dat de arbeider voor hetgeen hij tot het algemeen nut bijdraagt, zelf eenig voordeel geniete, een woning hebbe en kleeding, en dat hij onder minder ontberingen in gezondheid kan leven. Daaruit volgt, dat men alles in de hand moet werken, wat op een of andere wijze het lot der werklieden kan verbeteren. Die bemoeiing, wel verre van iemand te schaden, zal eerder allen ten goede komen, wijl het volkomen in het belang is van den Staat, dat zij, van wie men zulk onmisbaar nut erlangt, niet op allerlei wijze in ellende verkeeren.

De burger en het huisgezin mogen niet, zooals wij zeiden, opgaan in den Staat: in zoover het zonder schade aan het algemeen welzijn en zonder iemands rechten te krenken geschieden kan, moet men beiden de bevoegdheid toestaan om met vrijheid te handelen; dat eischt de billijkheid. Evenwel is het de plicht der regeeringspersonen om maatregelen te nemen voor de instandhouding van de maatschappij en van hare afzonderlijke klassen. Van de maatschappij, wijl hare instandhouding van nature aan de hoogste macht is toevertrouwd, zóó zelfs, dat de waakzaamheid voor het algemeen heil niet enkel de hoogste wet is van de regeering maar ook de oorzaak en reden van haar bestaan. Van de afzonderlijke klassen, wijl het beheer van den Staat van nature niet het voordeel beoogt van degenen, aan wie het is toevertrouwd, maar van degenen, die hun toevertrouwd zijn; dit is de eenstemmige leer zoowel der wijsbegeerte als van het christelijk geloof. En daar de regeeringsmacht van God komt en zekere mededeeling is van zijn hoogste heerschappij, daarom moet zij worden uitgeoefend naar het toonbeeld van het goddelijk bestuur, dat evengoed voor de dingen afzonderlijk als voor het geheel zorg draagt met vaderlijke belangstelling. Mocht dus het algemeen belang of het belang van de afzonderlijke standen eenig nadeel treffen of bedreigen, dat op geen

1) S. Thom., *De reg. Princip.* I, c. XV.

obrem si quando fiat, ut quippiam turbarum impendeat ob secessionem opificum, aut intermissas ex composito operas: ut naturalia familiae nexa apud proletarios relaxentur: ut religio in opificibus violetur non satis impertiendo commodi ad officia pietatis: si periculum in officinis integritati morum ingruat a sexu promiscuo, aliisve perniciosis invitamentis peccandi: aut opificum ordinem herilis ordo iniquis premat oneribus, vel alienis a persona ac dignitate humana conditionibus affligat: si valetudini noceatur opere immodico, nec ad sexum aetatemve accommodato, his in caussis plane adhibenda, certos intra fines, vis et auctoritas legum. Quos fines eadem, quae legum poscit opem, caussa determinat: videlicet non plura suscipienda legibus, nec ultra progrediendum, quam incommodorum sanatio, vel periculi depulsio requirat.

Iura quidem, in quocumque sint, sancte servanda sunt: atque ut suum singuli teneant, debet potestas publica providere, propulsandis atque ulciscendis iniuriis. Nisi quod in ipsis protegendis privatorum iuribus, praecipue est infimorum atque inopum habenda ratio. Siquidem natio divitum, suis septa praesidiis, minus eget tutelâ publicâ: miserum vulgus, nullis opibus suis tutum, in patrocinio reipublicae maxime nititur. Quocirca mercenarios, cum in multitudine egena numerentur, debet curâ providentiâque singulari complecti respublica.

andere wijze kan worden hersteld of geweerd, dan moet het staatsgezag hierin noodzakelijk te gemoet komen. — Welnu, het is in het belang zoowel van het algemeen als van het bijzonder welzijn, dat er in den Staat vrede heerscht en orde; evenzeer dat de geheele inrichting der huiselijke samenleving in overeenstemming is met Gods geboden en met de beginselen der natuurwet; dat men den godsdienst eerbiedigt en nakomt; dat in het bijzonder leven en in het openbaar ongerepte zeden bloeien; dat men de gerechtigheid heilig bewaart, en de eenen door de anderen niet straffeloos in hun rechten gekrenkt worden; dat de burgers krachtig opgroeien, bekwaam om, als het noodig mocht zijn, den Staat hun hulp en bescherming te verleenen. Mocht derhalve eenig oproer dreigen tengevolge van onwil of werkstaking der arbeiders; mochten de natuurlijke banden van het huisgezin bij den minderen man verslappen; mocht bij de werklieden aan den godsdienst worden tekort gedaan door hun niet genoeg gelegenheid te geven tot vervulling hunner godsdienstplichten; mocht op werkplaatsen gevaar ontstaan voor de reinheid der zeden door het samenwerken van beiderlei geslacht of door andere verderfelijke aanlokselen tot zonde; of mocht de stand der werkgevers den stand der werklieden onder onbillijke lasten gebukt doen gaan of hun den moed benemen door gestelde voorwaarden, die met hun persoonlijke waardigheid als mensch in strijd zijn; mocht de gezondheid worden benadeeld door overmatig werk of ook door werk, dat niet geëigend is voor hun geslacht en hun jaren; dan moet in al deze gevallen van het krachtig gezag der wetten, binnen bepaalde perken, worden gebruik gemaakt. Deze perken worden aangegeven door het geval zelf, dat de hulp der wetten noodzakelijk maakt, d. w. z. de wettelijke bepalingen moeten zich niet meer veroorloven en niet verder gaan, dan het herstel van nadeelen of de afwering van gevaar noodzakelijk maakt.

De rechten van wie ook moeten zorgvuldig geëerbiedigd worden, en de openbare macht moet zorgen dat ieder het zijne behoude, door onrecht tegen te gaan en te wreken. Nochtans moet zij bij het beschermen van de rechten der burgers zich bijzonder de geringen en armen aantrekken. Immers de vermogende klasse is door haar eigen middelen beschermd en heeft de bescherming van den Staat minder noodig; maar de arme klasse, die door eigen vermogen niet beveiligd is, heeft het meest behoefte aan staatshulp. Daarom moet de Staat bijzondere zorg en waakzaam-

Sed quaedam maioris momenti praestat nominatim perstringere. — Caput autem est, imperio ac munimento legum tutari privatas possessiones oportere. Potissimumque, in tanto iam cupiditatum ardore, continenda in officio plebs: nam si ad meliora contendere concessum est non repugnante iustitia, at alteri, quod suum est, detrahere, ac per speciem absurdae cuiusdam aequabilitatis in fortunas alienas involare, iustitia vetat, nec ipsa communis utilitatis ratio sinit. Utique pars opificum longe maxima res meliores honesto labore comparare sine cuiusquam iniuria malunt: verumtamen non pauci numerantur pravis imbuti opinionibus rerumque novarum cupidi, qui id agunt omni ratione ut turbas moveant, ac ceteros ad vim impellant. Intersit igitur reipublicae auctoritas, iniectoque concitatoribus freno, ab opificum moribus corruptrices artes, a legitimis dominis periculum rapinarum coerceat.

Longinquior vel operosior labos, atque opinatio curtae mercedis caussam non raro dant artificibus quamobrem opere se solvant ex composito, otioque dedant voluntario. Cui quidem incommodo usitato et gravi medendum publice, quia genus istud cessationis non heros dumtaxat, atque opifices ipsos afficit damno, sed mercaturis obest reique publicae utilitatibus: cumque haud procul esse a vi turbisque soleat, saepenumero tranquillitatem publicam in discrimen adducit. Qua in re illud magis efficax ac salubre, antevertere auctoritate legum, malumque ne erumpere possit prohibere, amotis mature caussis, unde dominorum atque operariorum conflictus videatur extiturus.

Similique modo plura sunt in opifice, praesidio munienda reipublicae: ac primum animi bona. Siquidem vita mortalis quantumvis bona et optabilis, non ipsa tamen illud est ultimum, ad quod nati sumus: sed via tantummodo atque instrumentum ad animi vitam perspicientia veri et amore boni complendam. Animus est, qui expressam gerit imaginem similitudinemque divinam, et in quo

heid voor de werklieden hebben, omdat zij tot de menigte der behoeftigen behooren.

Maar het is goed om sommige meer gewichtige zaken in het bijzonder te behandelen. — In de eerste plaats moeten de wetten het bijzonder eigendom met den steun van haar gezag beveiligen. En vóór alles moet de menigte bij den gloed, waarin haar begeerlijkheid is ontbrand, binnen de grenzen van hare plichten gehouden worden; want al is het geoorloofd om overeenkomstig de rechtvaardigheid naar een beteren toestand te streven, het is door de rechtvaardigheid verboden en ook door het algemeen belang niet toegelaten, dat men aan een ander het zijne ontneemt en onder voorwendsel van dwaze gelijkheid het bezit van anderen aantast. Zeker, verreweg het grootste gedeelte der werklieden willen zich liever een beteren staat door passenden arbeid en zonder onrechtvaardigheid verschaffen, maar niet weinigen zijn er, die, met verkeerde meeningen behept en begeerig naar omwenteling, alles in het werk stellen om oproer te maken en anderen tot gewelddadigheid aan te zetten. Laat dan het staatsgezag tusschenbeide komen, de oproermakers breidelen, en de zeden der werklieden tegen bederfelijke kunstgrepen, de rechtmatige bezitters tegen het gevaar van berooving beschermen.

Een te langdurige of te moeilijke arbeid, of de meening, dat het loon verkort wordt, zijn niet zelden oorzaak, dat de werklieden volgens afspraak het werk staken, en vrijwillig tot werkeloosheid overgaan. De Staat moet in deze dikwerf voorkomende en gevaarlijke zaak voorzien, omdat zulke stakingen niet slechts den werkgevers en den werklieden zelf schade aanbrengen, maar ook den handel en de belangen van den Staat benadeelen; en daar zij lichtelijk ontaarden in gewelddadigheden en oproer, brengen zij dikwerf de openbare rust in gevaar. Het krachtigste en beste middel daartegen is, dat het gezag der wetten het kwaad voorkome en het verhindere om op te treden, door tijdig de oorzaken weg te nemen, waaruit de strijd tusschen werkgevers en werklieden kan ontstaan.

Eveneens heeft de werkman talrijke belangen, die de bescherming van den Staat eischen; en wel vooreerst: zijn geestelijke goederen. Immers het lichamelijk leven, hoe kostbaar en verkiesehijk het ook zij, is niet het einddoel, waarvoor wij geboren zijn, maar slechts de weg en het middel om door de kennis der waarheid en de liefde voor het goede te komen tot het leven der ziel.

principatus ille residet, per quem dominari iussus est homo in inferiores naturas, atque efficere utilitati suae terras omnes et maria parentia. *Replete terram et subiicite eam: et dominamini piscibus maris et volatilibus coeli et universis animantibus, quae moventur super terram* 1). Sunt omnes homines hac in re pares, nec quippiam est quod inter divites atque inopes, inter dominos et famulos, inter principes privatosque differat: *nam idem dominus omnium* 2). Nemini licet hominis dignitatem, de qua Deus ipse disponit *cum magna reverentia*, impune violare, neque ad eam perfectionem impedire cursum, quae sit vitae in caelis sempiternae consentanea. Quin etiam in hoc genere tractari se non convenienter naturae suae, animique servitutem servire velle, ne sua quidem sponte homo potest: neque enim de iuribus agitur, de quibus sit integrum homini, verum de officiis adversus Deum, quae necesse est sancte servari. — Hinc consequitur requies operum et laborum per festos dies necessaria. Id tamen nemo intelligat de maiore quadam inertis otii usura, multoque minus de cessatione, qualem multi expetunt, fautrice vitiorum et ad effusiones pecuniarum adiutrice, sed omnino de requiete operum per religionem consecrata. Coniuncta cum religione quies sevocat hominem a laboribus negotiisque vitae quotidianae ut ad cogitanda revocet bono caelestia, tribuendumque cultum numini aeterno iustum ac debitum. Haec maxime natura atque haec caussa quietis est in dies festos capiendae: quod Deus et in Testamento veteri praecipua lege sanxit: *memento ut diem sabbati sanctifices* 3); et facto ipse suo docuit, arcana requiete, statim posteaquam fabricatus hominem erat, sumptâ: *requievit die septimo ab universo opere quod patrarat* 4).

Quod ad tutelam bonorum corporis et externorum, primum omnium eripere miseros opifices e saevitia oportet hominum cupidorum, personis pro rebus ad quaestum intemperanter abutentium. Scilicet tantum exigi operis, ut hebescat animus labore nimio,

1) Gen. I, 28. 2) Rom. X, 12. 3) Exod. XX, 8. 4) Gen. II, 2.

De ziel draagt in zich het beeld en de gelijkenis met God, en in haar woont de heerschappij, waarmede de mensch over de lagere schepselen heerschen moet, en alle landen en zeeën aan zijn dienst onderwerpen. *Vervult de aarde en onderwerpt haar: en heerscht over de visschen der zee en over de vogelen des hemels en over alle dieren, die zich bewegen op de aarde* 1). In dit opzicht zijn alle menschen gelijk, en is er geen verschil tusschen rijken en armen, tusschen heer en dienaar, tusschen vorsten en onderdanen: *want dezelfde is de Heer van allen* 2). Niemand mag ongestraft de waardigheid van den mensch, die God zelf *met grooten eerbied* behandelt, schenden, of hem den weg beletten naar de volmaaktheid, die beantwoordt aan het eeuwig leven in den hemel. Wat meer is, het staat den mensch zelfs niet vrij, om zich onder dit opzicht beneden de waardigheid van zijn natuur te laten behandelen, of om zijn ziel dienstbaar te willen maken; want het geldt hier geen rechten, waarover de mensch beschikken mag, maar plichten jegens God, die getrouw moeten onderhouden worden. — Hieruit volgt de noodzakelijkheid der rust van arbeid en inspanning op de dagen des Heeren. Door die rust versta men echter niet: een ruimer gebruik van onvruchtbare werkeloosheid; veel minder nog de vrijheid, zooals velen die verlangen, welke misdaden kweekt en tot geldverspilling voert, maar wel het uitrusten van den arbeid, dat door godsdienst geheiligd wordt. Door de rust met den godsdienst verbonden wordt de mensch aan den arbeid en de zorgen van het dagelijksche leven onttrokken, om opgeheven te worden tot de gedachte aan de hemelsche goederen, en om aan den Oneindigen God de rechtmatige en verschuldigde vereering te brengen. Dit is vooral de aard en de grondslag van de rust, die gehouden moet worden op de dagen des Heeren, de rust, die God in het Oude Testament bevolen heeft door de groote wet: *gedenk dat gij den Sabbatdag heiligt* 3); die Hij door Zijn voorbeeld geleerd heeft, toen Hij terstond na het scheppen van den menseh die geheimzinnige rust nam: *Hij rustte op den zevenden dag van alle werk dat Hij gemaakt had* 4).

Wat nu verder de bescherming betreft der lichamelijke en stoffelijke belangen, moeten de ongelukkige werklieden allereerst gevrijwaard worden tegen de onmeedoogendheid van hebzuchtige lieden, die de menschen, alsof het werktuigen waren, schaamteloos

---

1) Gen. I, 28. 2) Rom. X, 12. 3) Exod. XX, 8. 4) Gen. II, 2.

unâque corpus defatigatione succumbat, non iustitia, non humanitas patitur. In homine, sicut omnis natura sua, ita et vis efficiens certis est circumscripta finibus, extra quos egredi non potest. Acuitur illa quidem exercitatione atque usu, sed hac tamen lege ut agere intermittat identidem et acquiescat. De quotidiano igitur opere videndum ne in plures extrahatur horas, quam vires sinant. Intervalla vero quiescendi quanta esse oporteat, ex vario genere operis, ex adjunctis temporum et locorum, ex ipsa opificum valetudine iudicandum. Quorum est opus lapidem e terra excidere, aut ferrum, aes, aliaque id genus effodere penitus abdita, eorum labor, quia multo maior est idemque valetudini gravis, cum brevitate temporis est compensandus. Anni quoque dispicienda tempora: quia non raro idem operae genus alio tempore facile est ad tolerandum, alio aut tolerari nulla ratione potest, aut sine summa difficultate non potest. — Denique quod facere enitique vir adulta aetate beneque validus potest, id a femina puerove non est aequum postulare. Immo de pueris valde cavendum, ne prius officina capiat, quam corpus, ingenium, animum satis firmaverit aetas. Erumpentes enim in pueritia vires, velut herbescentem viriditatem, agitatio praecox elidit: qua ex re omnis est institutio puerilis interitura. Sic certa quaedam artificia minus apte conveniunt in feminas ad opera domestica natas: quae quidem opera et tuentur magnopere in muliebri genere decus, et liberorum institutioni prosperitatique familiae naturâ respondent. Universe autem statuatur, tantum esse opificibus tribuendum otii, quantum cum viribus compensetur labore consumptis; quia detritas usu vires debet cessatio restituere. In omni obligatione, quae dominis atque artificibus invicem contrahatur, haec semper aut adscripta aut tacita conditio inest, utrique generi quiescendi ut cautum sit: neque enim honestum esset convenire secus, quia nec postulare cuiquam fas est nec spondere neglectum officiorum, quae vel Deo vel sibimetipsi hominem obstringunt.

misbruiken voor hun gewin. Immers de rechtvaardigheid en de menschelijkheid laten niet toe om zooveel werk te eischen, dat de geest door overmatigen arbeid verstompt, en tevens het lichaam door vermoeienis bezwijkt. Gelijk de geheele natuur van den mensch, zoo is ook zijn werkkracht binnen zekere grenzen beperkt, en deze kan men niet te buiten gaan. Die werkkracht wordt wel is waar verhoogd door oefening en gewoonte, maar slechts onder voorwaarde, dat zij van tijd tot tijd onderbroken wordt en rust heeft. Er moet dus voor gezorgd worden, dat de dagelijksche arbeid geen grooter aantal uren duurt, dan de krachten veroorloven. Hoelang de rusttijden moeten duren, moet men beoordeelen naar den onderscheiden aard van den arbeid, naar de omstandigheden van tijd en plaats en naar de krachten der arbeiders. Zij, die tot taak hebben steenen uit de aardgroeven te houwen, of ijzer, koper en dergelijke zaken uit de diepte der aarde op te graven, hebben een buitengewoon moeilijken en voor de gezondheid nadeeligen arbeid, en daarom moet dit door kortheid van duur worden goedgemaakt. Ook dient gelet te worden op den tijd van het jaar; want niet zelden is een of andere arbeid in het eene jaargetijde gemakkelijk te verduren, terwijl deze op een anderen tijd in het geheel niet, of slechts met de grootste moeite kan verdragen worden. — Eindelijk: wat een gezonde man in de kracht van zijn leven kan ten uitvoer brengen, dit kan men billijkerwijze niet vergen van een vrouw of van een kind. Bepaaldelijk wat de kinderen betreft moet men zorgvuldig voorkomen, dat zij de werkplaats niet bezoeken voordat de leeftijd hun lichaamskrachten, hun verstandelijke en zedelijke vermogens genoeg heeft ontwikkeld. Want in de kindsheid worden de ontluikende krachten, evenals opkomende groene halmen, door ontijdig heftige beweging geknakt, en dan is het gedaan met heel de verdere ontwikkeling van het kind. Eveneens zijn zekere handwerken minder geschikt voor de vrouwen; zij zijn bestemd voor huiselijke bezigheden, en deze verzekeren in hooge mate de eer van haar geslacht, en zijn van nature dienstig voor de goede opvoeding der kinderen en voor het geluk van het gezin. Als algemeene regel gelde verder, dat aan de werklieden zooveel rust gegeven worde, als noodig is om de krachten te herstellen, die bij den arbeid verbruikt zijn; want onderbreking van den arbeid moet de vermoeienis wegnemen. Bij elke verbintenis, die de werkgevers en de arbeiders met elkander aangaan, zij

Rem hoc loco attingimus sat magni momenti: quae recte intelligatur necesse est, in alterutram partem ne peccetur. Videlicet salarii definitur libero consensu modus: itaque dominus rei, pacta mercede persoluta, liberavisse fidem, nec ultra debere quidquam videatur. Tunc solum fieri iniuste, si vel pretium dominus solidum, vel obligatas artifex operas reddere totas recusaret: his caussis rectum esse potestatem politicam intercedere, ut suum cuique ius incolume sit, sed praeterea nullis. — Cui argumentationi aequus rerum iudex non facile, neque in totum assentiatur, quia non est absoluta omnibus partibus: momentum quoddam rationis abest maximi ponderis. Hoc est enim operari, exercere se rerum comparandarum caussâ, quae sint ad varios vitae usus, potissimumque ad tuitionem sui necessariae. *In sudore vultus tui vesceris pane* 1). Itaque duas velut notas habet in homine labor naturâ insitas, nimirum ut *personalis* sit, quia vis agens adhaeret personae, atque eius omnino est propria, a quo exercetur, et cuius est utilitati nata: deinde ut sit *necessarius*, ob hanc caussam, quod fructus laborum est homini opus ad vitam tuendam: vitam autem tueri ipsa rerum, cui maxime parendum, natura iubet. Iamvero si ex ea dumtaxat parte spectetur quod personalis est, non est dubium quin integrum opifici sit pactae mercedis angustius finire modum: quemadmodum enim operas dat ille voluntate, sic et operarum mercede vel tenui vel plane nulla contentus esse voluntate potest. Sed longe aliter iudicandum si cum ratione *personalitatis* ratio coniungitur *necessitatis*, cogitatione quidem non re ab illa separabilis. Reapse manere in vita, commune singulis officium est, cui scelus est deesse. Hinc ius reperiendarum rerum, quibus vita sustentatur, necessario nascitur: quarum rerum facultatem infimo cuique non nisi quaesita labore merces suppeditat. Esto igitur, ut opifex atque herus libere in idem placitum, ac nominatim in salarii modum consentiant: subest tamen semper aliquid ex iustitia naturali, idque libera paciscentium voluntate maius et antiquius, scilicet alendo opifici, frugi quidem et bene morato, haud imparem

1) Gen. III, 19.

altoos uitdrukkelijk of stilzwijgend de voorwaarde gevoegd, dat bovengenoemde tweevoudige soort van rust verzekerd is. Want het zou niet passen anders overeen te komen, daar het niemand vrijstaat om het verzuim van de plichten, welke de mensch heeft ten opzichte van God of van zich zelven, te eischen of te beloven.

Thans gaan wij over tot een gewichtige zaak, wier juist begrip noodzakelijk is, opdat men niet aan de eene of andere zijde in dwaling gerake. Het bedrag van het loon, zoo redeneert men, wordt vastgesteld bij vrije overeenkomst: bijgevolg heeft de patroon na uitbetaling van het overeengekomen bedrag ten volle aan zijne verplichting voldaan en is hij verder tot niets meer gehouden. Dan alleen, heet het, heeft er schending van het recht plaats, wanneer òf de werkgever het loon niet ten volle uitbetaalt, òf de arbeider het aangenomen werk niet geheel en al uitvoert: in die gevallen zou het den Staat toekomen om ter bescherming van ieders rechten tusschen beiden te treden, buitendien echter in geen enkel geval. — Met die redeneering zal echter geen billijk beoordeelaar zich gemakkelijk en zonder voorbehoud vereenigen, daar ze de zaak niet van alle zijden in het oog vat, en eene beschouwing buiten rekening laat die toch van het allerhoogste gewicht is. Arbeiden namelijk is niets anders, dan de werkzame toeleg van den mensch om in de verschillende eischen des levens te voorzien, voornamelijk in hetgeen noodig is tot instandhouding van het leven zelf. *In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten* 1). Bijgevolg heeft 's menschen arbeid van nature als een dubbel karakter, dat wil zeggen, die arbeid is *persoonlijk*, omdat de werkkracht één is met den persoon, geheel het eigendom van hem die haar in 't werk stelt en ten wiens nutte zij eigenlijk werd geschonken, maar vervolgens is hij ook *noodzakelijk*, omdat de mensch tot instandhouding van het leven de vrucht van zijn arbeid niet ontberen kan, en de instandhouding van dat leven eene gebiedende natuurwet is, waaraan hij zich geenszins mag onttrekken. Beschouwt men nu den arbeid alleen naar zijn persoonlijk karakter, dan staat het zonder twijfel den werkman volkomen vrij om tegen een loon dat eigenlijk al te karig is met den werkgever overeen te komen: immers, evenzeer als hij vrij is in het al of niet beschikbaar stellen van arbeid, evenzeer is hij vrij om met weinig, en zelfs met volstrekt geen loon tevreden te zijn. Maar geheel anders wordt de zaak,

1) Gen. III. 19.

esse mercedem oportere. Quod si necessitate opifex coactus, aut mali peioris metu permotus duriorem conditionem accipiat, quae, etiamsi nolit, accipienda sit, quod a domino vel a redemptore operum imponitur, istud quidem est subire vim, cui justitia reclamat. — Verumtamen in his similibusque caussis, quales illae sunt in unoquoque genere artificii, quotâ sit elaborandum horâ, quibus praesidiis valetudini maxime in officinis cavendum, ne magistratus inferat sese importunius, praesertim cum adiuncta tam varia sint rerum, temporum, locorum, satius erit eas res iudicio reservare collegiorum, de quibus infra dicturi sumus, aut aliam inire viam, qua rationes mercenariorum, uti par est, salvae sint, accedente, si res postulaverit, tutela praesidioque reipublicae.

Mercedem si ferat opifex satis amplam ut ea se uxoremque et liberos tueri commodum queat, facile studebit parsimoniae, si sapit, efficietque, quod ipsa videtur natura monere, ut detractis sumptibus, aliquid etiam redundet, quo sibi liceat ad modicum censum pervenire. Neque enim efficaci ratione dirimi caussam, de qua agitur, posse vidimus, nisi hoc sumpto et constituto, ius privatorum bonorum sanctum esse oportere. Quamobrem favere huic iuri leges debent, et, quoad potest, providere ut quamplurimi ex multitudine rem habere malint. Quo facto, praeclarae utilitates consecuturae

wanneer men niet slechts op het *persoonlijk* karakter van den arbeid, maar ook op het *noodzakelijke* er van let: en deze laatste eigenschap laat zich van de eerste wel in de gedachte, maar niet in werkelijkheid scheiden. Immers, de zorg voor het eigen leven is iedereen ten plicht, en niemand kan zich daaraan zonder zonde onttrekken. Daaruit vloeit noodzakelijk het recht voort om naar de middelen te streven, die men, voor de instandhouding des levens niet ontberen kan, maar de man uit de volksklasse vindt die middelen nergens anders dan in het door arbeid verdiende loon. Laat het dus waar zijn, dat werkman en patroon geheel naar verkiezing met elkaar overeenkomen, met name ook over het bedrag van het werkloon: boven die vrije overeenkomst van partijen staat altoos, en met grooten voorrang, de eisch der natuurlijke gerechtigheid, dat namelijk het loon niet ontoereikend mag zijn om een spaarzamen, eerzamen werkman voeding te verschaffen. Bijaldien de werkman, door den nood gedwongen, of uit vrees voor erger onheil, ook met hardere voorwaarden genoegen neemt, en die zelfs tegen wil en dank wel moet aanvaarden, wijl ze hem door den patroon of den aannemer worden opgedrongen, dan ondergaat die werkman een geweld waartegen de gerechtigheid opkomt. — Evenwel ten opzichte van deze en dergelijke kwesties, die zich bij ieder werkvak weer verschillend voordoen, zooals over den duur van den werktijd, over de te nemen gezondheidsmaatregelen, vooral in fabrieken, zou inmenging van den Staat, vooral bij het verschil van tijdelijke en plaatselijke omstandigheden, wel eens nadeelig kunnen werken, en daarom zal het 't beste zijn, ze over te laten aan de beslissing der vereenigingen, waarover Wij zoo aanstonds zullen spreken, of ook een anderen weg in te slaan, waar de belangen der werklieden behoorlijk in veiligheid zijn, zoo noodig onder bijkomende steun en bescherming van staatswege.

Ontvangt de werkman een loon, dat ruim genoeg is om onbekrompen in de eigene behoeften, als ook die van vrouw en kinderen te voorzien, en is hij verstandig genoeg om den wenk op te volgen, die de natuur zelve hem geeft, dan zal hij zich allicht toeleggen op bezuiniging, om zoo, na aftrekking der noodzakelijke uitgaven nog iets over te houden dat hem in staat stelt een klein vermogen bijeen te brengen. Reeds zagen Wij, dat het vraagstuk niet tot praktische en afdoende oplossing te brengen is, wanneer niet als stellig wordt aangenomen, dat het eigendomsrecht van iederen

sunt: ac primum certe aequior partitio bonorum. Vis enim commutationum civilium in duas civium classes divisit urbes, immenso inter utramque discrimine interiecto. Ex una parte factio praepotens, quia praedives: quae cum operum et mercaturae universum genus sola potiatur, facultatem omnem copiarum effectricem ad sua commoda ac rationes trahit, atque in ipsa administratione reipublicae non parum potest. Ex altera inops atque infirma multitudo, exulcerato animo et ad turbas semper parato. Iamvero si plebis excitetur industria in spem adipiscendi quippiam, quod solo contineatur, sensim fiet ut alter ordo evadat finitimus alteri, sublato inter summas divitias summamque egestatem discrimine. — Praeterea rerum, quas terra gignit, major est abundantia futura. Homines enim, cum se elaborare sciunt in suo, alacritatem adhibent studiumque longe maius: immo prorsus adamare terram instituunt sua manu percultam, unde non alimenta tantum, sed etiam quamdam copiam et sibi et suis expectant. Ista voluntatis alacritas, nemo non videt quam valde conferat ad ubertatem fructuum, augendasque divitias civitatis. — Ex quo illud tertio loco manabit commodi, ut qua in civitate homines editi susceptique in lucem sint, ad eam facile retineantur: neque enim patriam cum externa regione commutarent, si vitae degendae tolerabilem daret patria facultatem. Non tamen ad haec commoda perveniri nisi ea conditione potest, ut privatus census ne exhauriatur immanitate tributorum et vectigalium. Ius enim possidendi privatim bona cum non sit lege hominum sed natura datum, non ipsum abolere, sed tantummodo ipsius usum temperare et cum communi bono componere auctoritas publica potest. Faciat igitur iniuste atque inhumane, si de bonis privatorum plus aequo, tributorum nomine, detraxerit.

burger onschendbaar behoort te zijn. Daarom moeten de landswetten dat recht in de hand werken en het streven naar bezit zooveel mogelijk onder de volksklasse zoeken te ontwikkelen. Daaruit zullen zeer belangrijke voordeelen volgen: en zeker, op de eerste plaats, een meer billijke verdeeling van tijdelijk goed. Want de herhaalde omwentelingen hebben overal de burgers in twee klassen verdeeld, en door een onmetelijke kloof van elkander gescheiden. Aan den eenen kant staat eene schatrijke en dus overmachtige klasse, die allen handel en nijverheid in de hand heeft, en bijgevolg alle bronnen van welvaart tot haar eigen nut en voordeel gebruikt, en bovendien nog grooten invloed op het staatsbestuur uitoefent. Aan den anderen staat, arm en machteloos, de groote menigte, met verbitterd gemoed, en altoos gereed tot rustverstoring. Welnu! laat men den vlijt des volks aanprikkelen door het uitzicht te openen op het verwerven van eenig kapitaal, dan zal die klove tusschen buitensporigen rijkdom en uiterste armoede zich langzamerhand sluiten, en zoo zal er toenadering komen tusschen den eenen stand en den anderen. — Bovendien mag men dan ook rijker opbrengst van de landbouw verwachten. Want als de menschen weten dat zij werken op hun eigen stuk grond, dan zullen zij veel grooteren ijver en toeleg ontwikkelen; ja, zij zullen genegenheid opvatten voor den grond, die met eigen hand door hen bebouwd werd en waarvan zij voor zichzelven en hun gezin niet slechts het strikt noodige, maar ook nog een zeker overschot mogen verwachten. En het zal wel iedereen duidelijk zijn, dat een aldus opgewekte werklust veel moet bijdragen om den oogst overvloedig te doen zijn en de nationale welvaart te verhoogen. — Daar zal dan nog een derde voordeel uit voortvloeien, dat namelijk de menschen zich gemakkelijk aan hun geboortegrond zullen hechten: ze zouden toch den vaderlandschen bodem niet voor onbekende streken gaan verwisselen, indien het vaderland hun een draaglijk levenslot kon waarborgen. Deze voordeelen zal men evenwel slechts dan kunnen behalen, wanneer het bezit niet door allerlei buitensporige belasting wordt uitgeput. Want het eigendomsrecht dankt zijn oorsprong aan de natuurwet, niet aan menschelijke wetten, en bijgevolg kan het openbaar gezag dat recht niet afschaffen, maar slechts het gebruik er van in dier voege beperken, dat het in overeenstemming blijve met het nut van het algemeen. Men zou dus in strijd met de rechtvaardigheid en de menschelijkheid han-

Postremo domini ipsique opifices multum hac in caussa possunt, iis videlicet institutis, quorum ope et opportune subveniatur indigentibus, et ordo alter propius accedat ad alterum. Numeranda in hoc genere sodalitia ad suppetias mutuo ferendas: res varias, privatorum providentiâ constitutas, ad cavendum opifici, itemque orbitati uxoris et liberorum, si quid subitum ingruat, si debilitas afflixerit, si quid humanitus accidat: instituti patronatus pueris, puellis, adolescentibus natuque maioribus tutandis. Sed principem locum obtinent sodalitia artificum, quorum complexu fere cetera continentur. Fabrum corporatorum apud maiores nostros diu bene facta constitere. Revera non modo utilitates praeclaras artificibus, sed artibus ipsis, quod perplura monumenta testantur, decus atque incrementum peperere. Eruditiore nunc aetate, moribus novis, auctis etiam rebus quas vita quotidiana desiderat, profecto sodalitia opificum flecti ad praesentem usum necesse est. Vulgo coiri eius generis societates, sive totas ex opificibus conflatas, sive ex utroque ordine mixtas, gratum est: optandum vero ut numero et actuosa virtute crescant. Etsi vero de iis non semel verba fecimus, placet tamen hoc loco ostendere, eas esse valde opportunas, et iure suo coalescere: item qua illas disciplina uti, et quid agere oporteat.

Virium suarum explorata exiguitas impellit hominem atque hortatur, ut opem sibi alienam velit adiungere. Sacrarum litterarum est illa sententia: *melius est duos esse simul, quam unum: habent enim emolumentum societatis suae. Si unus ceciderit, ab altero fulcietur. Vae soli: quia cum ceciderit, non habet sublevantem se* 1). Atque illa quoque: *frater, qui adiuvatur a fratre, quasi civitas firma* 2). Hac homo propensione naturali sicut ad coniunctionem ducitur congregationemque civilem, sic et alias cum civibus inire societates expetit, exiguas illas quidem nec perfectas,

1) Eccl. IV, 9—12. 2) Prov. XVIII, 19.

delen, door den bijzonderen eigendom, in den vorm van belasting, meer dan billijk is te bespoeien.

Ten slotte kunnen de patroons, en ook de werklieden zelf veel tot oplossing van het vraagstuk bijdragen, bepaaldelijk door zulke instellingen, die hulp verleenen aan hen, die ze behoeven, en tevens toenadering brengen tusschen den eenen stand en den anderen. Hiertoe zijn te rekenen de vereenigingen tot onderling hulpbetoon, de verschillende instellingen, door de zorg van bijzondere personen opgericht, om bij onvoorziene ongevallen, bij ziekte of sterven onderstand te verschaffen aan den werkman, alsook aan zijn achtergelaten vrouw en kinderen; dan de instellingen, die zich bijzonderlijk het lot van knapen en meisjes, van jongelingen en ouderen van dagen aantrekken. Maar de voornaamste plaats wordt ingenomen door de werkliedenvereenigingen, waarin nagenoeg al de anderen besloten zijn. Onze voorouders genoten langen tijd den weldadigen invloed der gilden. Deze brachten niet alleen den ambachtslieden menig onschatbaar voordeel aan, maar gaven ook, talrijke bewijsstukken kunnen het nog getuigen, aan het ambacht zelf luister en ontwikkeling. Zeker, nu de wetenschap is vooruitgegaan, nu de zeden en gewoonten veranderd zijn en het gewone leven veel meer behoeften kent, nu dienen ook de werkliedenvereenigingen naar den eisch des tijds gewijzigd te worden. Wij verheugen ons dat dergelijke vereenigingen zich overal vormen, hetzij dan alleen uit werklieden, hetzij uit patroons en werklieden te zamen, en uiten den wensch dat ze èn in aantal èn in krachtsontwikkeling mogen toenemen. En ofschoon Wij deze reeds meer dan eens besproken hebben, wenschen Wij toch hier ter plaatse aan te toonen, hoe gewenscht en gewettigd hare oprichting is, welke hare inrichting en haar werkkring behoort te zijn.

Doordat de mensch de ongenoegzaamheid zijner krachten ondervindt, voelt hij zich gedrongen om aansluiting te zoeken bij de kracht van anderen. Van de Heilige Schrift is het woord: *Het is beter dat twee te zamen zijn, dan dat iemand alleen is, want hunne vereeniging is hun voordeelig. Wee den eenzame, want als hij valt, heeft hij niemand om hem op te helpen* 1). En ook dat andere woord: *een broeder, die door zijn broeder geholpen wordt, is gelijk aan eene sterke stad* 2). En dezelfde natuurlijke neiging die den mensch brengt tot maatschappelijk verband en aanéén-

1) Eccl. IV, 9—12. 2) Prov. XVIII, 19.

sed societates tamen. Inter has et magnam illam societatem ob differentes caussas proximas interest plurimum. Finis enim societati civili propositus pertinet ad universos, quoniam communi continetur bono: cuius omnes et singulos pro portione compotes esse ius est. Quare appellatur *publica* quia per eam *homines sibi invicem communicant in una republica constituenda* 1). Contra vero, quae in eius velut sinu iunguntur societates, privatae habentur et sunt, quia videlicet illud, quo proxime spectant, privata utilitas est, ad solos pertinens consociatos. *Privata autem societas est, quae ad aliquod negotium privatum exercendum coniungitur, sicut quod duo vel tres societatem ineunt, ut simul negotientur* 2). Nunc vero quamquam societates privatae existunt in civitate, eiusque sunt velut partes totidem, tamen universe ac per se non est in potestate reipublicae ne existant prohibere. Privatas enim societates inire concessum est homini iure naturae: est autem ad praesidium iuris naturalis instituta civitas, non ad interitum: eaque si civium coetus sociari vetuerit, plane secum pugnantia agat, propterea quod tam ipsa quam coetus privati uno hoc e principio nascuntur, quod homines sunt natura congregabiles. — Incidunt aliquando tempora cum ei generi communitatum rectum sit leges obsistere: scilicet si quidquam ex instituto persequantur, quod cum probitate, cum iustitia, cum reipublicae salute aperte dissideat. Quibus in caussis iure quidem potestas publica, quo minus illae coalescant, impediet: iure etiam dissolvet coalitas: summam tamen adhibeat cautionem necesse est, ne iura civium migrare videatur, neu quidquam per speciem utilitatis publicae statuat, quod ratio non probet. Eatenus enim obtemperandum legibus, quoad cum recta ratione adeoque cum lege Dei sempiterna consentiant 3).

---

1) S Thom. *Contra impugnantes Dei cultum et religionem*, cap. II.

2) Ib. 3) *Lex humana in tantum habet rationem legis, in quantum est secundum rationem rectam, et secundum hoc manifestum est quod a lege aeterna derivatur. In quantum vero a ratione recedit, sic dicitur lex iniqua, et sic non habet rationem legis, sed magis violentiae cuiusdam.* (S Thom. Summ. Theol. I-II Quaest. XIII, a. III.)

sluiting, doet hem onder zijne medeburgers weêr naar nieuwe aaneénsluiting zoeken, en zoo ontstaan er vereenigingen, die, al zijn zij klein en niet zelfgenoegzaam, toch in waarheid maatschappijen mogen heeten. Tusschen deze en de groote burgerlijke maatschappij ligt een zeer belangrijk verschil, wegens het verschil in hunne naaste doel. Immers, het doel van de burgerlijke maatschappij geldt allen te zamen, daar het omschreven wordt door het openbaar welzijn, waarop alle burgers en ieder in het bijzonder voor zijn rechtmatig deel aanspraak mag maken. Zij heet dan ook *openbare* maatschappij, omdat zij *de menschen in onderlinge gemeenschap vereenigt tot het uitmaken van een Staat* 1). Daartegenover dragen de vereenigingen, die zij in haren schoot als bijeenhoudt, den naam van *bijzondere* maatschappijen, een naam die beantwoordt aan de zaak, wijl deze vereenigingen uitsluitend ten behoeve harer leden als naaste doel een bijzonder voordeel nastreven. *Eene bijzondere maatschappij is die welke wordt aangegaan tot het drijven van een niet-openbare zaak, zoo bijvoorbeeld, wanneer twee of drie personen eene vennootschap aangaan om gezamenlijk handel te drijven* 2). Ofschoon nu bijzondere vereenigingen haar bestaan hebben in den Staat, en als even zoovele onderdeelen er van uitmaken, kan toch de Staat, uiteraard en in het algemeen gesproken het bestaan van zulke vereenigingen niet verbieden. Want de natuurwet kent den burger het recht toe om met anderen eene bijzondere maatschap aan te gaan; en de Staat is geroepen om het natuurrecht te beschermen niet om het te verkrachten; door aan de burgers het recht van vereeniging te ontzeggen, zou hij geheel en al in tegenspraak komen met zijn eigen bestaan; want zoowel de Staat als de bijzondere genootschappen komen uit hetzelfde beginsel voort, uit het beginsel namelijk dat de mensch van nature een maatschappelijk wezen is. — Wel kunnen zich gevallen voordoen die den wetgever het recht verleenen om tegen dergelijke genootschappen in verzet te komen, wanneer namelijk hunne statuten in klaarblijkelijken strijd zijn met de goede zeden, met de rechtvaardigheid, of met de veiligheid van den Staat. In zulke gevallen maakt de openbare macht gebruik van haar recht, indien ze òf wel de oprichting dier genootschappen verbiedt, òf ook, na het feit harer oprichting, overgaat

1) S. Thom. *Contra impugnantes Dei cultum et religionem*, cap. II.
2) Ib.

Sodalitates varias hic reputamus animo et collegia et ordines religiosos, quos Ecclesiae auctoritas et pia christianorum voluntas genuerant, quanta vero cum salute gentis humanae, usque ad nostram memoriam historia loquitur. Societates eiusmodi, si ratio sola diiudicet, cum initae honestâ caussâ sint, iure naturali initas apparet fuisse. Qua vero parte religionem attingunt, sola est Ecclesia cui iuste pareant. Non igitur in eas quicquam sibi arrogare iuris, nec earum ad se traducere administrationem recte possunt qui praesint civitati: eas potius officium est reipublicae vereri, conservare, et ubi res postulaverint, iniuriâ prohibere. Quod tamen longe aliter fieri hoc praesertim tempore vidimus. Multis locis communitates huius generis respublica violavit, ac multiplici quidem iniuria: cum et civilium legum nexo devinxerit, et legitimo iure personae moralis exuerit, et fortunis suis despoliarit. Quibus in fortunis suum habebat Ecclesia ius, suum singuli sodales, item qui eas certae cuidam caussae addixerant, et quorum essent commodo ac solatio addictae. Quamobrem temperare animo non possumus quin spoliationes eiusmodi tam iniustas ac perniciosas conqueramur, eo vel magis quod societatibus catholicorum virorum, pacatis iis quidem et in omnes partes utilibus, iter praecludi videmus, quo tempore edicitur, utique coire in societatem per leges licere: eaque facultas large revera hominibus permittitur consilia agitantibus religioni simul ac reipublicae perniciosa.

tot hare ontbinding; daarbij is echter de hoogste voorzichtigheid geboden, om op de rechten der burgers, geen inbreuk te maken of om niet, bij voorgewende zorg voor het algemeen welzijn, tot maatregelen te komen, die den toets der rede niet kunnen doorstaan. Immers gehoorzaamheid aan de wetten is slechts in zooverre geboden, als deze in overeenstemming zijn met het gezond verstand, en daardoor van zelf ook met de eeuwige wet Gods 1).

En hier denken Wij aan de verschillende broederschappen, congregaties en geestelijke orden, waaraan het kerkelijk gezag en de christelijke godsvrucht het leven hebben geschonken, een leven, van welks heilzamen invloed op de geheele menschheid de geschiedenis tot op onze dagen getuigenis geeft. Gaat men alleen bij het gezond verstand te rade, dan is het duidelijk, dat genootschappen, die als deze, met een goed doel zijn opgericht, geldigheid van bestaan hebben krachtens het natuurrecht. In zooverre zij den godsdienst raken zijn zij rechtens aan geen ander gezag onderworpen, dan aan dat van de Kerk alléén. Het staatsbestuur behoort zich dus geen enkel recht er over aan te matigen, ook niet het tijdelijk beheer er van op zich te nemen; veeleer past het den Staat ze te eerbiedigen, tot hun instandhouding mee te werken, en zoo noodig, ze tegen onrecht te beschermen. Wij waren er echter getuigen van hoe men, vooral in den laatsten tijd geheel anders heeft gehandeld. Op onderscheidene plaatsen heeft de Staat genoemde vereenigingen op velerlei wijze in hare rechten gekrenkt; ze werden onderworpen aan de burgerlijke wetgeving, ontdaan van de wettig haar toekomende rechtspersoonlijkheid, en van hare tijdelijke goederen beroofd. Op die goederen had de Kerk haar recht, had ieder der broederschapsleden in het bijzonder zijn recht, eveneens zij, die ze voor een bepaald doel bestemd hadden, eindelijk nog diegenen tot wier nut en tegemoetkoming die goederen eenmaal gegeven waren. Wij kunnen Ons dan ook niet weerhouden om Ons over dien onrechtvaardigen en noodlottigen roof allerdiepst te beklagen, te meer daar Wij tevens

---

1) *Lex humana in tantum habet rationem legis, in quantum est secundum rationem rectam, et secundum hoc manifestum est quod a lege aeterna derivatur. In quantum vero a ratione recedit, sic dicitur lex iniqua, et sic non habet rationem legis, sed magis violentiae cujusdam.* (S. Thom. Summ. Theol. I-II Quaest. XIII, a. III).

Profecto consociationum diversissimarum, maxime ex opificibus, longe nunc maior, quam alias frequentia. Plures unde ortum ducant, quid velint, qua grassentur via, non est huius loci quaerere. Opinio tamen est, multis confirmata rebus, praecesse ut plurimum occultiores auctores, eosdemque disciplinam adhibere non christiano nomini, non saluti civitatum consentaneam: occupataque efficiendorum operum universitate, id agere ut qui secum consociari recusarint, luere poenas egestate cogantur. — Hoc rerum statu, alterutrum malint artifices christiani oportet, aut nomen collegiis dare, unde periculum religioni extimescendum: aut sua inter se sodalitia condere, viresque hoc pacto coniungere, quo se animose queant ab illa iniusta ac non ferenda oppressione redimere. Omnino optari hoc alterum necesse esse, quam potest dubitationem apud eos habere, qui nolint summum hominis bonum in praesentissimum discrimen coniicere?

Valde quidem laudandi complures ex nostris, qui probe perspecto quid a se tempora postulent, experiuntur ac tentant qua ratione proletarios ad meliora adducere honestis artibus possint. Quorum patrocinio suscepto, prosperitatem augere cum domesticam tum singulorum student: item moderari cum aequitate vincula, quibus invicem artifices et domini continentur: alere et confirmare in utrisque memoriam officii atque evangelicorum custodiam praeceptorum; quae quidem praecepta, hominem ab intemperantia revocando, excedere modum vetant, personarumque et rerum dissimillimo statu harmoniam in civitate tuentur. Hac de causa unum in locum saepe convenire videmus viros egregios, quo communicent consilia invicem, viresque iungant, et quid maxime expedire videatur, consultent. Alii varium genus artificum opportuna copulare societate student; consilio ac re iuvant, opus ne desit honestum ac fructuosum, provident. Alacritatem addunt ac

aanschouwen moeten dat men aan katholieke mannen den weg verspert tot vreedzame en alleszins nuttige vereeniging, en dat nog wel terwijl men het recht van vereeniging in de wetgeving opneemt, en het in zoo ruime mate toekent aan personen, die samenspannen tegen het heil van Kerk en Staat beiden.

Ongetwijfeld bestaan er thans, veel meer dan vroeger, vooral onder de werkende klasse, vereenigingen van allerlei aard. Op wat wijze die voor het meerendeel ontstaan zijn, wat zij beoogen, welke richting zij volgen, behoeven Wij hier niet na te gaan. De ondervinding echter heeft op velerlei wijze de meening bevestigd, dat zij veelal staan onder leiding van geheime partijhoofden, die er eene inrichting aan geven welke niet in overeenstemming is met den geest des christendoms, niet in overeenstemming met het belang der staten; deze leiders hebben een soort van arbeidsmonopolie bemachtigd en leggen het er op aan om al degenen die zich niet bij hen willen aansluiten, zulks te laten gevoelen door hen prijs te geven aan het gebrek. — Bij zulk een stand van zaken ziet de christelijke werkman zich geplaatst voor de keuze om òf toe te treden tot dergelijke anti-godsdienstige genootschappen, òf eene eigene vereeniging op te richten, om zich aan dat snood en drukkend onrecht met vereende krachten te ontworstelen. Dat zijne keuze zich tot het laatste dient te bepalen, zal wel aan geen twijfel onderhevig zijn bij allen die 's menschen hoogste goed niet aan het dreigendst gevaar willen prijsgeven.

Een krachtig woord van lof komt zeker toe aan zeer velen onzer katholieken, die diep doordrongen van de eischen des tijds, niets onbeproefd laten om het proletariaat door eerzaam handwerk een beter bestaan te verzekeren. Met doortastende belangstelling in het lot van den werkman, trachten die katholieken zijn huiselijk en persoonlijk welvaren te bevorderen, de verhoudingen tusschen patroons en werklieden naar billijkheid te regelen, en zoo bij den een als bij den ander het plichtsbesef en de naleving der Christelijke geboden aan te moedigen en te versterken; die geboden toch onttrekken den mensch aan de onmatigheid, verbieden hem alle uitspatting en geven dus een waarborg, dat, ondanks alle bestaande ongelijkheid, toch de harmonie in de maatschappelijke orde niet verstoord wordt. En wij zien hoe voortreffelijke mannen menigmaal voor die zaak bijeenkomen, om samen te beraadslagen, de handen ineen te slaan, en doeltreffende maatregelen te beramen. Anderen

patrocinium impertiunt Episcopi: quorum auctoritate auspiciisque plures ex utroque ordine Cleri, quae ad excolendum animum pertinent, in consociatis sedulo curant. Denique catholici non desunt copiosis divitiis, sed mercenariorum velut consortes voluntarii, qui constituere lateque fundere grandi pecunia consociationes adnitantur: quibus adiuvantibus facile opifici liceat non modo commoda praesentia, sed etiam honestae quietis futurae fiduciam sibi labore quaerere. Tam multiplex tamque alacris industria quantum attulerit rebus communibus boni plus est cognitum, quam ut attineat dicere. Hinc iam bene de reliquo tempore sperandi auspicia sumimus, modo societates istiusmodi constanter incrementa capiant, ac prudenti temperatione constituantur. Tutetur hos respublica civium coetus iure sociatos: ne trudat tamen sese in eorum intimam rationem ordinemque vitae: vitalis enim motus cietur ab interiore principio, ac facillime sane pulsu elidítur externo.

Est profecto temperatio ac disciplina prudens ad eam rem necessaria ut consensus in agendo fiat conspiratioque voluntatum. Proinde si libera civibus coeundi facultas est, ut profecto est, ius quoque esse oportet eam libere optare disciplinam easque leges, quae maxime conducere ad id, quod propositum est, iudicentur. Eam, quae memorata est temperationem disciplinamque collegiorum qualem esse in partibus suis singulis oporteat, decerni certis definitisque regulis non censemus posse, cum id potius statuendum sit ex ingenio cuiusque gentis, ex periclitatione et usu, ex genere atque efficientia operum, ex amplitudine commerciorum, aliisque rerum ac temporum adiunctis, quae sunt prudenter ponderanda. Ad summam rem quod spectat, haec tamquam lex generalis ac perpetua sanciatur, ita constitui itaque gubernari opificum collegia oportere, ut instrumenta suppeditent aptissima maximeque expedita ad id, quod est propositum, quodque in eo consistit ut singuli e societate incrementum bonorum corporis, animi, rei familiaris, quoad potest, assequantur. Perspicuum vero est, ad perfectionem pietatis et mo-

weêr trachten de verschillende arbeidende klassen tot doelmatige aaneensluiting te brengen, helpen ze met raad en daad en zorgen voor eerzamen en winstgevenden arbeid. De Bisschoppen verleenen daarbij hunne aanmoediging en bescherming. Op hun gezag en onder hunne leiding beijveren zich vele seculiere en reguliere geestelijken om de aldus vereenigde arbeiders in hunne godsdienstige ontwikkeling te steunen. Eindelijk blijven ook de vermogende katholieken niet in gebreke, maar in zekeren zin het lot van den werkman geheel vrijwillig deelend, leggen zij groote sommen aan de oprichting en uitbreiding dier vereenigingen ten koste: en de hulp die daarin den werkman geboden wordt, stelt hem allicht in staat, om niet slechts voor het oogenblik van zijn arbeid te leven, maar ook voor de toekomst op een welverdiende rust te mogen hopen. Het vele goede dat uit zooveel opgewekten ijver voor het algemeen welzijn reeds is voortgevloeid, is te zeer bekend, dan dat het hier vermelding zou behoeven. Daarom koesteren Wij dan ook reeds voor de toekomst de beste verwachtingen, indien slechts genoemde vereenigingen zich voortdurend ontwikkelen en met wijsheid en bezadigheid worden ingericht. Laat de Staat zulke wettige aaneensluiting zijner burgers bescherming verleenen, zonder evenwel in te grijpen in hare innerlijke organisatie en haren leefregel: het leven zal er door innerlijke kracht in worden opgewekt en wordt door invloed van buiten zeer gemakkelijk uitgedreven.

Zonder eenigen twijfel is een beleidvolle inrichting en regeling noodig, wil men het in dezen tot samenwerking en eensgezindheid brengen. En daarom, hebben de burgers, zooals werkelijk het geval is, het recht om zich vrijelijk te vereenigen, dan moeten ze ook met dezelfde vrijheid zulk eene inrichting, zulke statuten kunnen kiezen, als het best kan geacht worden voor het te bereiken doel. Hoe nu in alle bijzonderheden de bedoelde inrichting en regeling wezen moet, kan, naar ons oordeel, niet volgens bepaalde regels worden aangegeven, daar hier meer rekening dient gehouden met het eigen karakter van ieder volk, met de proeven en de lessen der ondervinding, met den aard en de opbrengst van het werk, met den omvang van het handelsverkeer en met zooveel andere omstandigheden die eene rijpe overweging vragen. Voor de hoofdzaak gelde dit als algemeene en vaststaande regel dat de bonden der arbeiders zóó moeten ingericht en bestuurd worden, dat zij het zekerst en het gemakkelijkst leiden tot het groote doel, dat wil zeggen: tot de grootst mogelijke ontwikkeling van het

rum tamquam ad caussam praecipuam spectari oportere: eâque potissimum caussâ disciplinam socialem penitus dirigendam. Secus enim degenerarent in aliam formam, eique generi collegiorum, in quibus nulla ratio religionis haberi solet, haud sane multum praestarent. Ceterum quid prosit opifici rerum copiam societate quaesisse, si ob inopiam cibi sui de salute periclitetur anima? *Quid prodest homini, si mundum universum lucretur, animae vero suae detrimentum patiatur*? 1) Hanc quidem docet Christus Dominus velut notam habendam, qua ab ethnico distinguatur homo christianus: *haec omnia gentes inquirunt..... quaerite primum regnum Dei, et iustitiam eius, et haec omnia adiicientur vobis* 2). Sumptis igitur a Deo principiis, plurimum eruditioni religiosae tribuatur loci, ut sua singuli adversus Deum officia cognoscant: quid credere oporteat, quid sperare atque agere salutis sempiternae caussâ, probe sciant: curâque praecipuâ adversus opinionum errores variasque corruptelas muniantur. Ad Dei cultum studiumque pietatis excitetur opifex, nominatim ad religionem dierum festorum colendam. Vereri diligereque communem omnium parentem Ecclesiam condiscat: itemque eius et obtemperare praeceptis et sacramenta frequentare, quae sunt ad expiandas animi labes sanctitatemque comparandam instrumenta divina.

Socialium legum posito in religione fundamento, pronum est iter ad stabiliendas sociorum rationes mutuas, ut convictus quietus ac res florentes consequantur. Munia sodalitatum dispartienda sunt ad communes rationes accommodate, atque ita quidem ut consensum ne minuat dissimilitudo. Officia partiri intelligenter, perspicueque definiri, plurimum ob hanc caussam interest, ne cui fiat iniuria. Commune administretur integre, ut ex indigentia singulorum praefiniatur opitulandi modus: iura officiaque dominorum cum iuribus officiisque opificum apte conveniant. Si qui ex alterutro ordine violatum se ulla re putarit, nihil optandum magis, quam adesse eiusdem corporis viros prudentes atque integros, quorum arbitrio litem dirimi leges ipsae sociales jubeant. Illud quoque

1) Matth. XVI, 26. 2) Matth. VI, 32-33.

lichamelijk, geestelijk en geldelijk welzijn voor ieder bondslid in het bijzonder. Blijkbaar dient voornamelijk gelet te worden op godsdienstigen en zedelijken vooruitgang; daarop vooral moet de bond geheel en al zijn ingericht. Anders toch zou deze in geheel iets anders ontaarden en zeker niet veel vóór hebben op die vereenigingen, waar men den godsdienst geheel buiten rekening pleegt te laten. Overigens, wat kan het den werkman al baten, dat hij in zijne vereeniging stoffelijk welzijn mag vinden, indien zijne ziel, bij gebrek aan voedsel gevaar loopt voor hare zaligheid? *Wat baat het den mensch zoo hij al de geheele wereld wint, maar zijne ziel verliest?* 1) Hierin juist bestaat volgens Christus onzen Heer het onderscheidend kenmerk tusschen den Christen en een heiden: *de heidenen zoeken dit alles, gij, zoekt eerst het rijk Gods en zijne gerechtigheid en dit alles zal u toegegeven worden* 2). God zij dus het punt van uitgang en daarom geve men een ruime plaats aan het onderricht in den godsdienst, opdat allen hunne plichten jegens God leeren kennen, allen deugdelijk weten wat zij tot hun eeuwig geluk te gelooven, te hopen en te verrichten hebben; ook moeten allen met bijzonderen zorg worden uitgerust tegen de in omloop zijnde dwalingen en de veelvuldige verleiding. Men wekke bij den werkman zin voor godsdienst en godsvrucht, bijzonderlijk voor de heiliging der feestdagen. Hij leere ons aller moeder de Kerk eerbiedigen en liefhebben, hare geboden onderhouden, en dikwerf hare sakramenten ontvangen, die God heeft ingesteld als middelen tot reiniging en voortdurende heiliging der zielen.

Hebben de statuten eener vereeniging hunnen grondslag in den godsdienst, dan is de weg niet moeielijk om de wederzijdsche verhouding harer leden zóó te bepalen, dat vreedzame samenleving en bloei van zaken het gevolg zijn. De verdeeling der werkzaamheden moet in overeenstemming zijn met aller belang, en wel zóó dat geen ongelijkheid de samenwerking bemoeilijkt. Het is van het grootste belang dat de te vervullen bedieningen met wijsheid verdeeld en duidelijk omschreven worden, opdat aldus aan niemand eenig onrecht geschiede. Het gemeenschappelijk vermogen moet staan onder een nauwgezet beheer en ieders behoeften de maatstaf zijn voor het verleenen van hulp; de rechten en plichten der patroons moeten in over eenstemming zijn met de

1) Matth. XVI, 26. 2) Matth. VI, 32, 33.

magnopere providendum ut copia operis nullo tempore deficiat opificem, utque vectigal suppeditet, unde necessitati singulorum subveniatur nec solum in subitis ac fortuitis industriae casibus, sed etiam cum valetudo, aut senectus, aut infortunium quemquam oppressit. — His legibus, si modo voluntate accipiantur, satis erit tenuiorum commodis ac saluti consultum: consociationes autem catholicorum non minimum ad prosperitatem momenti in civitate sunt habiturae. Ex eventis praeteritis non temere providemus futura. Truditur enim aetas aetate, sed rerum gestarum mirae sunt similitudines, quia reguntur providentia Dei, qui continuationem seriemque rerum ad eam caussam moderatur ac flectit, quam sibi in procreatione generis humani praestituit. — Christianis in prisca Ecclesiae adolescentis aetate probro datum accepimus, quod maxima pars stipe precaria aut opere faciendo victitarent. Sed destituti ab opibus potentiaque, pervicere tamen ut gratiam sibi locupletium, ac patrocinium potentium adiungerent. Cernere licebat impigros, laboriosos, pacificos, iustitiae maximeque caritatis in exemplum retinentes. Ad eiusmodi vitae morumque spectaculum, evanuit omnis praeiudicata opinio, obtrectatio obmutuit malevolorum, atque inveteratae superstitionis commenta veritati christianae paullatim cessere. — De statu opificum certatur in praesens: quae certatio ratione dirimatur an secus, plurimum interest reipublicae in utramque partem. Ratione autem facile dirimetur ab artificibus christianis, si societate coniuncti ac prudentibus auctoribus usi, viam inierint eamdem, quam patres ac maiores singulari cum salute et sua et publica tenuerunt. Etenim quantumvis magna in homine vis opinionum praeiudicatarum cupiditatumque sit, tamen nisi sensum honesti prava voluntas obstupefecerit, futura est benevolentia civium in eos sponte propensior, quos industrios ac modestos cognoverint, quos aequitatem lucro, religionem officii rebus omnibus constiterit anteponere. Ex quo illud etiam consequetur commodi, quod spes et facultas sanitatis non minima suppeditabitur opificibus iis, qui vel omnino despecta fide christiana, vel alienis a professione moribus vivant. Isti quidem se plerumque intelligunt falsa spe simulataque rerum specie deceptos. Sentiunt enim, sese apud cupidos dominos valde inhumane tractari, nec fieri fere pluris quam quantum pariant operando lucri: quibus autem sodalitatibus implicati sunt, in iis pro caritate atque amore intestinas discordias existere, petulantis atque incredulae paupertatis perpetuas comites. Fracto animo, extenuato corpore, quam

rechten en plichten der werklieden. Mocht aan een der beide kanten geschil zijn gerezen over een vermeend onrecht, dan is niets zoozeer te wenschen, als dat een raad van verstandige en rechtschapene mannen, in den boezem der vereeniging zelve het geschil beslechte, en door de statuten zelven aan hunne uitspraak een beslissend karakter worde toegekend. Ook zal men bijzonderen zorg hebben te dragen dat de werkman nooit gebrek aan werk heeft, en er fondsen aanwezig zijn tot het verleenen van onderstand aan allen, wier nood het mocht vorderen, niet slechts in het geval eener onvoorziene en toevallige industriëele krisis, maar ook zoo dikwerf ziekten, ouderdom of tegenspoed hunnen druk doen gevoelen. — Deze regelen, mits goedwillig ter harte genomen, zullen het onderhoud en het welvaren der mindere klasse in voldoende mate verzekeren: en de katholieke vereenigingen zullen van hoog belang blijken om een gunstigen maatschappelijken toestand in het leven te roepen. Zonder vermetel te zijn, kan men uit het verledene de toekomst besluiten. Want ofschoon het eene geslacht het andere verdringt, blijven toch de wereldgebeurtenissen op verwonderlijke wijze elkander steeds gelijken: immers, zij worden bestuurd door de Voorzienigheid van God, die het verloop aller dingen zóó regelt en richt, als het doel, dat Hij zich bij 's menschen schepping voor oogen heeft gesteld, het vordert. — Wij weten dat het oudtijds, in de jeugd der Kerk, den Christenen als oneer werd aangerekend, dat zij voor het meerendeel moesten leven van aalmoezen of handenarbeid. Toch wisten die Christenen, ofschoon van alle bezit en macht verstoken, zich de gunst der rijken en de bescherming der machtigen te gewinnen. Zij betoonden zich ijverig werkzaam, vredelievend, voorbeeldig in rechtvaardigheid, maar vooral in Christelijke liefde. Bij het schouwspel van zulk een zedelijk leven verdween alle vooroordeel, verstomde de lastertaal der kwaadwilligen, en weken langzamerhand de fabelen van een verouderd bijgeloof voor de waarheid van het Christendom. — Thans loopt het vraagstuk van den dag over het lot van den werkenden stand: of dat vraagstuk eene redelijke of wel eene onredelijke oplossing zal verkrijgen, daarvan hangt zeer veel af voor de geheele maatschappij. Welnu, de christelijke werklieden zullen het makkelijk tot eene redelijke oplossing brengen indien zij, onderling aanéengesloten en met verstandige leiders aan de spits, denzelfden weg blijven volgen, dien reeds onze voorvaderen hebben ingeslagen, tot groot voordeel van hen zelven en van het algemeen.

valde se multi vellent e servitute tam humili vindicare: nec tamen audent, seu quod hominum pudor, seu metus inopiae prohibeat. Iamvero his omnibus mirum quantum prodesse ad salutem collegia catholicorum possunt, si haesitantes ad sinum suum, expediendis difficultatibus, invitarint, si resipiscentes in fidem tutelamque suam acceperint.

Habetis, Venerabiles Fratres, quos et qua ratione elaborare in caussa perdifficili necesse sit. — Accingendum ad suas cuique partes, et maturrime quidem, ne tantae jam molis incommodum fiat insanabilius cunctatione medicinae. Adhibeant legum institutorumque providentiam, qui gerunt respublicas: sua meminerint officia locupletes et domini: enitantur ratione, quorum res agitur proletarii: cumque religio, ut initio diximus, malum pellere funditus sola possit, illud reputent universi, in primis instaurari mores christianos oportere, sine quibus ea ipsa arma prudentiae, quae maxime putantur idonea, parum sunt ad salutem valitura. — Ad

Want, hoe groot ook in den mensch de macht van het vooroordeel en van den hartstocht moge zijn: zoolang nog de boosheid niet allen zin voor het goede heeft afgestompt, mogen we nog verwachten dat de maatschappij van zelf meer welwillendheid zal gaan toonen voor diegenen harer burgers, die zij heeft leeren kennen als nijvere en toch bescheiden mannen, mannen die klaarblijkelijk de billijkheid stellen boven eigen gewin, en heilige plichtsbetrachting boven alle andere dingen. Daar zal dan bovendien ook dit voordeel nog uit voortvloeien, dat aan werklieden, die het Christendom òf reeds geheel den rug hebben toegekeerd, òf het althans in hun leven verloochenen, met de hoop op terugkeer tevens ook de gelegenheid daartoe zal worden gegeven. Meestal toch begrijpen zij zeer goed dat men hen door het voorspiegelen eener valsche toekomst misleid heeft: zij gevoelen het hoe onmenschelijk zij bij hunne baatzuchtige patroons worden behandeld, en hoe zij door dezen weinig hooger worden geschat dan de hoeveelheid winst die hun arbeid vermag op te leveren; ook bespeuren zij dat in den boezem der genootschappen, waarin men hen verwikkeld heeft, geen liefde en welwillendheid heerschen, maar wel tweedracht, de onafscheidelijke gezellin eener hoovaardige en ongeloovige armoede. Hoevelen, wier zielskracht gebroken, wier lichaam is uitgeput, zouden gaarne uit zulk een vernederenden slaventoestand zich opheffen, indien slechts, hetzij uit menschelijk opzicht, hetzij uit vrees voor volslagen gebrek, de moed daartoe hun niet ontbrak. Voor al die ongelukkigen nu, kunnen de katholieke vereenigingen onnoemelijk veel goeds doen, door namelijk de besluiteloozen onder hen te bewegen om in den boezem der vereeniging oplossing te komen zoeken van al hun moeielijkheden, en aan hen, die reeds tot beter inzicht gekomen zijn, schuts en bescherming te verzekeren.

Gij ziet hier dus, Eerwaardige Broeders, voor wie, en op welke wijze in dit ingewikkeld vraagstuk de hand aan het werk moet geslagen worden. — Ieder gorde zich aan om het hem eigen aandeel in dit werk te volbrengen, en dat wel zoo spoedig mogelijk, opdat de genezing van het kwaad, dat reeds zulk een geweldigen omvang heeft verkregen door het uitstellen der geneesmiddelen, niet moeilijker worde. De regeeringen moeten er in voorzien door wetten en instellingen; de rijken en de patroons zich van hunne plichten wel doordringen; de arbeidende klasse, wier eigen zaak het geldt, moet op redelijke wijze haar beste

Ecclesiam quod spectat, desiderari operam suam nullo tempore nulloque modo sinet, tanto plus allatura adiumenti, quanto sibi maior in agendo libertas contigerit: idque nominatim intelligant, quorum munus est saluti publicae consulere. Intendant omnes animi industriaeque vires ministri sacrorum: vobisque, Venerabiles Fratres, auctoritate praecuntibus et exemplo, sumpta ex evangelio documenta vitae hominibus ex omni ordine inculcare ne desinant omni qua possunt ope pro salute populorum contendant, potissimumque studeant et tueri in se, et excitare in aliis, summis juxta atque infimis, omnium dominam ac reginam virtutum, caritatem. Optata quippe salus expectanda praecipue est ex magna effusione caritatis: christianae caritatis intelligimus, quae totius Evangelii compendiaria lex est, quaeque semetipsam pro aliorum commodis semper devovere parata, contra saeculi insolentiam atque immoderatum amorem sui certissima est homini antidotus: cuius virtutis partes ac lineamenta divina Paulus Apostolus iis verbis expressit: *Caritas patiens est, benigna est: non quaerit quae sua sunt: omnia suffert: omnia sustinet* 1).

1) I Corinth. XIII, 4—7.

krachten inspannen; en daar alleen de godsdienst in staat is om, zooals Wij in den beginne reeds zeiden, het kwaad met wortel en tak uit te roeien, daarom behooren allen er van doordrongen te zijn dat het herstel der christelijke zeden een allereerste noodzakelijkheid is: zonder dat zullen alle hulpmiddelen door het beleid en de voorzichtigheid uitgedacht, men moge ze nog zoo afdoend achten, ten slotte echter weinig bijdragen tot eene heilzame oplossing. — En wat de Kerk betreft, zij zal het nooit en in geen enkel opzicht aan hare medewerking laten ontbreken; de hulp die men van haar mag verwachten zal te grooter zijn, naarmate men haar grootere vrijheid van handelen laat; moge dit vooral door hen begrepen worden, wier roeping het is voor het openbaar welzijn zorg te dragen. De bedienaren van het heiligdom moeten al hunne geestkracht en al hun beleid in het werk stellen, en, voorgegaan door uw gezagvol voorbeeld, Eerwaardige Broeders, de groote levenswetten van het Evangelie allen menschen, van welken stand ook, onophoudelijk inscherpen; naar hun beste vermogen moeten zij strijden voor het heil der volken; bovenal moeten zij er naar streven, dat de liefde, die meesteres en koningin onder de deugden, gestadig gevoed worde in hun eigen hart, en opgewekt in de harten van anderen, van grooten en kleinen. Want de gewenschte redding is hoofdzakelijk te verwachten van eene rijke uitstorting der liefde; der Christelijke liefde namelijk, die de korte samenvatting is van alle wetten des Evangelies en die in hare bereidvaardigheid om zich altoos voor het heil van anderen op te offeren den mensch het zekerst tegengift biedt tegen den hoogmoed en de grenzelooze baatzucht der wereld; die liefde, wier werking en goddelijk beeld door den Apostel Paulus aldus geteekend wordt: *De liefde is langmoedig*; *zij is goedertieren*; *zij zoekt zichzelve niet*; *zij duldt alles*; *zij verduurt alles* 1).

1) I Corinth. XIII, 4—7.

Divinorum munerum auspicem ac benevolentiae Nostrae testem vobis singulis, Venerabiles Fratres, et Clero populoque vestro apostolicam benedictionem peramanter in Domino impertimus.

Datum Romae apud S. Petrum die XV Maii An. MDCCCXCI, Pontificatus Nostri Decimoquarto.

LEO PP. XIII.

Als voorteeken der goddelijke gaven en als bewijs Onzer welwillendheid, schenken Wij aan ieder uwer, Eerwaardige Broeders, alsook aan uwe geestelijkheid en geloovigen, met innige liefde in den Heer den apostolischen zegen.

Gegeven te Rome, bij St. Pieter, den 15 Mei 1891. Het veertiende jaar van ons Pausschap.

PAUS LEO XIII.

TRADITIE IN DE KERKELIJKE KUNST.

(Vervolg en slot van bl. 51 vv.)

VI.

f) „Onder de oud-christelijke bouwtradities vinden we ook den aanleg van een dwarsschip of kruispand. Een symbolische grond kan er ternauwernood den oorsprong aan gegeven hebben. „Vor-Traditionen" zouden het zekerst gezocht kunnen worden in het Romeinsche huis, dat de geboorteplek is van de latere basilica; en Dehio heeft, nog kort geleden, de meest bevredigende verklaring gegeven, doordien hij gewezen heeft op de „alae" aan het antieke atrium 1). Nadat het kruispand sedert het begin der XVIIIe 2) eeuw meer begon voor te komen 3), werd het bij voorkeur in de romaansche periode [aangebracht] maar door de Duitsche gothiek, vooral in Zuid-Duitschland, zeer verwaarloosd. Onder onze talrijke kerken van Stiermarken, die gebouwd zijn in den gothieken stijl, van alle drie de perioden van ontwikkeling, is er precies één enkele, die een volkomen of uitgewerkt kruisschip heeft. Wat men als eenen eisch van symboliek gesteld heeft: het „kruis" zou „de grondvorm der kerk" moeten zijn — schijnt zich derhalve in den „einzig wahr sein sollenden Kirchenbaustyle" niet in onverdeelde achting verheugd te hebben. Wanneer wij echter den bouw van het kruispand desalniettemin als kerkelijke bouwtraditie beschouwen, dan moeten wij in Italië rondzien, om te leeren, dat geen stijl eene grootere trouw aan dien eisch getoond heeft dan juist de renaissance. Zij had daartoe alleen reeds om hare voorliefde tot den koepelbouw over het snijpunt eene dringende aanleiding. Het

1) Dehio, *Die kirchl. Baukunst des Abendlandes*, I, 71.

2) Zóó staat er. Ik gis eene drukfout voor VIIIe.

3) Mothes, *Baukunst Italiens*, bl. 150.

kruis wordt alzoo in hare kerkplannen menigvuldiger uitgedrukt gevonden, dan bij onze gothiek het geval is" 1).

Dat de symbolische beteekenis van het kruispand hier zoozeer wordt weggecijferd, schijnt geschreven op gezag van Schnaase, die 1° aan de oud-christelijke basiliek den kruisvorm geheel heeft pogen te ontzeggen, die 2° aan het grondplan der twee volgende stijlen, romaansch en gothiek, den karakteristieken vorm des kruises, en wel van het Latijnsche toekent, maar die 3°, al erkent hij, dat men den eerwaardigen vorm des kruises dikwijls uitdrukkelijk liet uitkomen, de *symbolische* beteekenis daarvan eene bijzaak noemt. Ten aanzien van deze punten is hij door Pater Jungmann S. J. 2) afdoend terecht gewezen, die aantoont, dat juist de oud-christelijke basiliek den oudst-bekenden kruisvorm van de Grieksche letter *Tau* vertoont, en die vervolgens, met een beroep op *de Acta Synod. Mediolanen.* 3) van den H. Carolus Borromaeus, op het gewicht opmerkzaam maakt, dat door dezen Heilige aan den kruisvorm der kerk gehecht wordt. Overigens wordt men bij Jakob 4) verwezen naar uitdrukkingen van kerkvaders en het *Pontificale*, tot bewijs voor de symbolische beteekenis van den kruisvorm der kerken. Het loont echter ook hier weer de moeite, als wij, wat betreft de schampere opmerking des Professors, — dat de stelling, als zou het kruis de grondvorm der kerk moeten zijn, zich zelfs bij

---

1) Hier zij alvast aanstonds opgemerkt, dat er, om redenen, voorzichtiglijk gezegd wordt: „bij *onze* gothiek", nam. die van Stiermarken.

2) *Aesthetik*, II, bl. 204 volg. met de noot N. 311—326, bl. 623.

3) *Instruct. fabr. eccles.* I, C. 2.

4) *Die Kunst i. D. d. K.* I, 1, § 4.

de gothiek niet in onverdeelde achting heeft mogen verheugen — goed uit de oogen zien. Blijkbaar is die uitdrukking aan het adres van Prof. Jakob te bezorgen, die geschreven heeft 1): „Das Kreuz ist... die Grundform der Kirche". Doch zien wij eens, hoe het daar staat. Er is daar 2) slechts spraak van een kruis, dat, in den vorm der Grieksche Tau: T, vooreerst altaar en priesterschap van de leeken scheidt: „Das die Theilung nach der Breite hin"; en vervolgens de leeken scheidt naar de kunne: „Das die Theilung nach der Länge hin. Das ist aber — zoo vervolgt Jakob — eine Theilung im Kreuze. Die Kreuzesarme scheiden Priester und Volk, und der längere Theil des Kreuzes scheidet die Geslechter. Sonach ist die Opferstätte, die Kirche, durch das Kreuz getheilt, und auf das Kreuz gestellt". En dan volgt: „*Das Kreuz ist* durch die innere Gliederung der Opfernden und Mitopfernden *die Grundform der Kirche*". Een paar bladzijden verder schrijft Jakob dan ook: „De inwendige [„innere"] verdeeling der christelijke gemeente (zie § 3, N. 4) geeft aan de kerk den vorm des kruises. Diensvolgens verschijnt de gemeente altijd als de kerk, die zich voor het kruisoffer verzameld heeft, als die met den gekruisigde medegekruist is, als het gekruisigde lichaam van Christus... Het is echter natuurlijk, dat men den kruisvorm van het inwendige tegelijk ook naar buiten laat treden, zoodat

---

1) *Die Kunst i. D. d. K.* I, 1, § 3, 4.

2) Jakob handelt daar over de *eerste* aller christelijke kerken, de *opperzaal te Jerusalem*; waaraan hij tevens toevoegt: „in Rom, in Corinth, in Colossa u. s. f. (Rom. XVI, 23, I Cor. XVI, 15, Coloss. IV, 15, Act. Ap. XX, 8) und uberall war es das Obergemach (Act. XX, 7, 9)".

ook naar het uitwendige de kerk zich vertoont als de offerplaats van Christus den gekruisigde". Jakob is er echter zóó ver van af, dezen uitwendigen kruisvorm tot den grondvorm eener gothieke kerk te stempelen, dat hij, het gothiek tijdvak schetsend 1), onbewimpeld zegt: „veelvuldiger [dan in het romaansche tijdvak] komt het plan der „Hallenkirchen" voor"; en verder: „waar dwarspanden gebouwd worden, hebben deze dezelfde overwelving als het middenschip; de koepels op het snijpunt verdwijnen meer en meer; en ook het dwarspand valt dikwijler weg".

Uit dit alles volgt, dat Prof. Jakob den *uitwendigen* kruisvorm niet rekent onder de vaste kerkelijke bouwtradities, die tot aan de renaissance gegolden hebben. Wie nu, alles in aanmerking genomen, den kruisvorm het meest gebruikt heeft: gothiek of renaissance, mag, dunkt mij, niet zoo gemakkelijk voor beslist gerekend worden als Prof. Graus dit doet, met de gothiek van Stiermarken aan te halen. Bij ons te lande althans wordt ook de uitwendige kruisvorm zelden gemist aan grootere bouwwerken; zelfs menige oude dorpskerk mist haar kruispand niet, al blijft het ook een eisch van het gezond verstand, dat wie eene kleinere kerk bouwt van eenvoudigen trant, zich niet aan kruisschepen moet vergapen. Eindelijk moet de lezer ook hier weder het onderscheid indachtig zijn, tusschen renaissance-kerken van den eersten tijd en andere van de laatste twee eeuwen.

VII.

g) „De oud-christelijke kerkbouw heeft een eigen en eigenaardig altaarkoor aan de hand gedaan, namelijk de *halfronde* en met

1) *Die Kunst i. D. d. K.* § 18, 9 en 10.

halven koepel overwelfde *apsis*. De romaansche periode hield zich daaraan, doch verving haar menigmaal ook door eene *vierkante* koor- en altaarruimte. De gothiek liet den vorm der apsis als ruimte voor het altaar vervallen, „und [laat mij hier dit eigenaardig staaltje wetenschappelijk Duitsch niet door vertaling mogen bederven] verwandte [?] statt derselben die vollstandig neue Weise eines fast auf gleichem Niveau mit den Schiffe und bij den grosse dreischiffigen Kirchen auch in gleicher Breite mit ihm angelegten langgestreckten Chores, der nicht mehr halbrund, sondern polygon abgeschlossen wird nach Osten, welcher der oben erwähnten Eigenschaften nicht so sehr wie ein eigener Raumtheil sondern nur mehr wie eine Fortsetzung des Mittelschiffes (jenseits des Querhauses) und wie dessen Abschluss erscheint", en dit koor is de meest opmerkelijke eigenaardigheid van het gothieke kerkplan, dat bij de groote kerken, door het omloopen van zijbeuken en kapellenkrans, nog verder van de oud-christelijke wijze vervreemd raakt.

„De renaissance daarentegen deed niet mede aan die nieuwigheden; zij houdt zich aan de halfronde afsluiting der oud-christelijke apsis (slechts zelden 1) aan het romaansche koorvierkant), welke in tallooze gevallen bij kerken zoowel van één schip als van drie beuken (voor het hoogaltaar en ook voor de zijaltaren) wordt aangewend. Eene *krypte* daaronder heeft de renaissance niet, eerder nog eene soort *confessio*; de gothiek heeft geen van beiden. Daarentegen zijn er in Italie nog kerken, in welke het *halfrond* der *koorbanken*, met den *bisschoppelijken zetel* in het midden achter het altaar, in overeenstemming is met de oud-christelijke traditie, zooals in de domkerken 2) van *Foligno*, *Spoleto*, *Pesaro*, *Ravenna*, *Padua*, *Verona*, „in der zur Zeit der Renaissance erst angelegten Apsis der sonst gothischen Domes". De „gleichzeitige" *kloosterkerken* hebben met deze oud-christelijke traditie daardoor rekening gehouden, dat zij haar bidkoor gewoonlijk achter het hoogaltaar inrichtten; de voorbeelden daarvan zijn zeer talrijk; vermelden we slechts S. Sisto te Piacenza, Francisco della Vigna te Venetie, Maria degli Angeli te Assisi".

Prof. Graus moge al wat van de oud-christelijke eigen-

1) *Slechts zelden*? Ook in de laatste twee eeuwen?

2) Inderdaad allen uit den *renaissancetijd* en niet van veel ouderen oorsprong?

aardigheden afwijkt „nieuwigheden" noemen: dat ligt nu eenmaal aan zijne eigenaardige opvatting van traditie, gelijk den lezer, vertrouw ik, duidelijk is. Nogmaals: we brengen gaarne alle hulde en lof aan Rome en aan Italië, die hier en daar nog confessiën, bisschopszetels en koorbanken in een halfrond hoogacht en in eer houdt als eerwaardige overblijfselen eener grijze oudheid.

Al zulke dingen kunnen echter, wijl ze uitzonderingen zijn en blijven, al zeer weinig aan de renaissance ten goede komen, of ze kunnen ook weder even gemakkelijk worden aangevoerd voor de stelling: grijpt de renaissance weer terug naar de allercroudste eigenaardigheden en wil zij niets weten van de „Errungenschaften" der levende traditie van de middeleeuwen, die het koor veelhoekig afsloot, het dieper en breeder inrichtte, de zijbeuken er omheen liet doorloopen, ja het met eene heerlijke krans van kapellen omgaf: welnu, dan is immers daardoor juist allerkrachtigst bewezen, dat zij met die traditie gebroken heeft.

VIII.

h) „Door den bouw van de apsis, als eene eigene, van het schip afgezonderde ruimte voor het altaar, stelde de oud-christelijke bouwkunst den traditioneelen eisch, dat ook de zij-altaren desgelijks *afgezonderd* werden van het leekenschip en eene *eigene plaats* bekwamen. Het is interessant, de vooruitgaande ontwikkeling van het grondplan des kerkbouws te beschouwen, en af te zien, hoe in de elkander opvolgende stijlperioden aan dezen zoo natuurlijken eisch voldaan werd: in de romaansche bouwkunst door de zijapsiden aan het einde der zijbeuken, door vermeerdering er van in het kruispand en den kooromgang, — en in de gothiek door zijkoren en kranskapellen" 1).

1) (Noot bij den tekst van Prof. G.) „Over deze gewichtige momenten bij de inrichting van het kerkplan heeft de schrijver dezer bladzijden eene verhandeling geschreven, naar aanleiding van zeker gehaspel, dat

Ziet, hier betrappen we er den Professor op, dat ZHEerw. het waar en recht begrip gevat heeft van de *christliche Kunst-Traditionen.* Zeker, zóó is het. Met de vooruitgaande ontwikkeling der bouwkunst wist iedere stijl op eigene wijze aan de eischen te voldoen. Houden we daarom ook aanstonds aanteekening van de bekentenis, dat de gothiek door zijkoren en kranskapellen plaats wist af te zonderen voor de kleine altaren.

„Het is geheel en al onjuist, te gelooven, dat er in de middeleeuwen en reeds in de gothiek 1) geen zijaltaren zouden geweest zijn. De bewijzen daarvoor zijn door Schmid in zijn *Christliche Altar* in voldoend getal aangevoerd (bl. 160 en volg.); en hoe kan men daaraan twijfelen, wanneer het bekende plan van S. Gallen 2), van de 9e eeuw, 17 altaren aangeeft, wanneer in het begin der 14e eeuw kerkelijke voorschriften een dam willen opwerpen tegen de overdaad in het stichten van altaren, en wanneer aan het einde der 15e eeuw het getal altaren in eene kerk tot een halfhonderd, alzoo tot in het ongelooflijke gestegen is (bl. 309, 310). Een blik echter op de kerkplannen van die dagen toont ons, dat men, over het algemeen genomen, de ruimten, die volgens traditie passend afgezonderd moesten worden voor deze nu eenmaal onvermijdelijke behoefte, niet in voldoend aantal beschikbaar stelde, en dat alzoo den stichters van altaren niets anders overbleef dan hunne stichtingen in het leekenschip aan de pilaren of aan de wanden neder te plaatsen, midden onder het volk. En wie nu kan zulk eene praktijk getrouw aan de traditie en kerkelijk correct noemen? Of wanneer er bijv. gelijk het bericht luidt, twee-en-vijftig altaren in de Munsterkerk van Ulm stonden (Schmid, bl. 110) konden die daar wel eene waardige plaats vinden?

„De voorbeelden van gothieke kerken, waarbij men in onze landen den plattegrond ten behoeve der altaren verder uitgewerkt heeft, zijn gering in getal; slechts in het Zuiden (Italie, Spanje) kan men zien, hoe, ook tijdens de gothiek in zwang was, de

---

ergens ontstaan was bij den bouw eener kerk: *Die Entwicklung des Kirchen-Grundrisses und der Altarbau*: *Der Kirchenschmuck*, Jahrg. IX, N. 4 en 5".

1) Ik begrijp hier dit: „und *schon* in der Gothik" niet recht.

2) Van het jaar 820. Bij Otte, *Handb.* I, bl. 57.

architecten getoond hebben hunnen plicht te kennen, door geregeld de kapellenrijen in het bouwplan op te nemen.

„Terwijl alzoo de gothieke leeken-bouwmeesters van het Noorden ten aanzien van dezen hoogst gewichtigen eisch eener passende plaatsing der zijaltaren meestal waren overgaan tot de orde van den dag en het aan de toekomst hadden overgelaten, de onvermijdelijke zijaltaren (en later ook de biechtstoelen) als verloren posten eene plaats te geven in het kerkruim 1): hebben de Italiaansche bouwmeesters der *renaissance*, gelijk men het aan hunne werken duidelijk en klaar zien kan, hun hoofddoel daarin gesteld, dat de zijaltaren eene waardige plaats volgens de eischen der liturgie verkrijgen zouden en zijn zij al aanstonds, als zij hunne plannen maakten, er op bedacht geweest, om langs het schip der kerk zijkapellen of altaarnissen in te richten, die een vast geheel met den bouw zouden uitmaken; het is hunne groote verdienste, dat zij den aanleg van den bouw hebben weten dienstbaar te maken aan een eisch der liturgie. Zoo zijn zij de oudste kerkelijke bouwtraditie veel meer nagekomen dan de gothiekers, en wel evengoed bij de kerken van drie beuken als bij die van één schip. Voorbeelden daarvan aan te voeren is onnoodig; want deze manier is in Italie en ook bij onze kerken der renaissance vaste regel".

---

1) Prof. Graus gaf zijne brochure uit in 1888. De lezer zal echter niet zonder bevreemding vernemen, dat hij een jaar later, in 1889 (*Kirchenschm.* XX jrg. N. 7, bl. 90) als volgt schrijven kon: „Intusschen bewijst ook bij ons in het Duitsche Noorden een respectabel aantal van kerkplannen, dat er in onze middeleeuwen toch ook architecten genoeg waren, die het gewicht van den bouw der *zijkapellen* en van haar organisch verband met den bouw begrepen moeten hebben. Ik wil eerst van de „mehrschiffigen" kerken handelen, bij welke geregelde kapellenrijen aan de beuken zijn bijgebouwd. Voór alles moet men hier denken aan het beroemde bouwideaal, dat door het vroeg-middeleeuwsche [hoort!] christelijke dichtstuk van Titurel den jonge beschreven wordt, van den *tempel des H. Graals*". En straks volgt: „Het bleef echter niet bij den eisch des dichters, maar de uitvoering volgde ook van eene rij van groote „dreischiffigen" kerken, bij welke aan de beuken systematisch kapellenrijen werden aangesloten. Men kan daaronder drie categorieën onderscheiden" enz. Er wordt dan ook in het opstel des Professors, getiteld: *Die einschiffige Kirche, ihre Ursprung, ihre Ausbildung* inderdaad een respectabel aantal aangevoerd of behandeld, in denzelfden jaargang N. 8 en 9.

We hebben hier, sit venia verbo, aan het troetelkind des Professors, de kapellenrijen, andermaal onze aandacht te wijden. Vergelijk boven bl. 79—81.

Al aanstonds zij de vraag veroorloofd, of het aanwijzen van geschikte plaatsen voor de zijaltaren in geen anderen stijl *uitvoerbaar* was of is, dan alleen in de renaissance? Ware dit zoo: zeker dan zou deze voortreffelijkheid niet te hoog kunnen worden aangeslagen. Dat zulks echter niet het geval is, heeft niemand anders dan Prof. Graus allerduidelijkst bewezen, toen hij (zie boven bl. 190) vermeld heeft, dat de gothiek voor de kleine altaren plaats wist te vinden door zijkoren en kranskapellen, ja veel sterker nog, waar hij in zijne Spaansche reis en in zijne *Kirchenschmuck* (XXe jrg.) tal van gothieke kerken voor den dag brengt, in welke op verschillende wijzen kapellenrijen zijn afgezonderd.

Dat men in veel gothieke kerken verscheidene altaren geplaatst heeft op onvoegzame plaatsen, zooals aan de kolommen, tusschen middenschip en zijbeuken, kan niet ontkend en evenmin geprezen worden. Maar vragen wij eens, waaraan in onze kerken dat groot aantal altaren meestal zijnen oorsprong zal te danken hebben. Ik geloof, dat hier de bloei van het gildewezen gedurende de 15de eeuw niet buiten rekening moet gelaten worden; en dan vraag ik, hoeveel gothieke kerken zullen er, toen de gilden zich zoo sterk vermenigvuldigden en elk zijn eigen altaar wilde hebben, niet reeds afgebouwd zijn geweest, en in hoe weinig landen van het Noorden heeft de gothiek nog tijd en gelegenheid gehad om te toonen, hoe zij altaar-kapellen organisch in den bouw opnemen kon. Juist in zuidelijk Frankrijk en Spanje en in Italië

heeft zij dat kunnen doen en inderdaad ook gedaan. Maar waarom dan de zaak zóó voorgesteld, dat aan den argeloozen lezer de indruk wordt gegeven: de renaissance alléén is in staat om aan dien liturgischen eisch te voldoen?

Deze eisch wordt voorts door Prof. Graus niet weinig breed uitgemeten. Wij hooren 1) van „traditionelle Forderung", van „auf der Hand liegende Forderung", van „unabweisbaren Bedürfnisse des Cultus", van „höchst wichtige Forderung". Maar vooreerst, hoe wordt het „*traditionelle*" der „Forderung" bewezen? Waar vindt Professor *eene traditie* van zijkapellen, die opklimt tot in den oud-christelijken tijd? Het is waar, als iets zeer gewichtigs wordt ons de stelling verkondigd: de oud-christelijke bouwkunst heeft, door de apsis als eigen plaats voor het hoogaltaar af te zonderen, den eisch gesteld, dat ook aan de zijaltaren eene afgezonderde plaats toekomt. Dit is al even waar en ontegensprekelijk als bijv. de stelling: de oud-christelijke kerk heeft, door in de steden hoofdkerken te bouwen, den eisch gesteld, dat ook kleinere plaatsen eene eigene kerk zouden hebben. Maar, klinkt het niet wat potsierlijk, als bij dergelijke stalen waarheden van *traditioneelen* eisch gesproken wordt?

En dan „*das Bedürfniss*" zelf. De behoefte is waarlijk zóó groot niet. Sinds met de middeleeuwen de gilden verdwenen zijn, worden de zijaltaren, zelfs in tamelijk groote kerken, niet meer met dertig- veertig- of vijftigtallen geteld. En als wij ons de toekomst onzer ontluikende werkmansbonden en gezellenvereenigingen eens zóó rooskleurig voorstellen, dat ze ons weer met de

1) Bl. 50—51 van de brochure.

oude overdadigheid altaren zouden willen stichten: dan zouden, meen ik, ook de meeste renaissance-kerken om plaats verlegen raken. Wat meer is, het zou lang niet onwaarschijnlijk zijn, dat de H. Kerk zich nu niet minder dan voorheen tegen die overdaad verzetten zou 1). Daarbij komt, dat, als onze zijmuren tot kapellen worden omgebouwd, wij onze gebruikelijke plaatsen voor de *kruisweg-stativn* verliezen, wel geen liturgisch maar toch zeker hoogst stichtend „Bedürfniss".

Eindelijk mag ten stelligste ontkend worden, dat door de kapellenrijen, zooals die veelmalen in Italië in gebruik zijn, op wezenlijk *liturgische* wijze in de behoefte zou voorzien worden. Zien we de plannen van vele Spaansche en Romeinsche kerken aan, dan bemerken wij, dat eene groote menigte, zoo niet de meeste, dezer kapellen wegens hare ondiepte, haren nisvorm of hare doorloopende toegangen 2) geene plaatsing voor altaren toelaten in de *richting van het hoogaltaar*, d. i. naar het *wezenlijk* of *denkbeeldig Oosten*, maar slechts naar het *Noorden* en *Zuiden* 3). De lezer vergelijke wat boven gezegd is bl. 64. Wanneer de gothiek zijkapellen voor altaren inrichtte, dan bleek altijd de bedoeling, dat de altaren aan den *oostelijken* muur zouden staan. Zóó toch leerde reeds de dichter van den H. Graal-tempel 4):

---

1) Men vindt bij Jakob (*Die Kunst i. D. d.* K. § 37) voorschriften aangehaald uit de Capitularia van Karel den Groote van 805, uit de Prov. Concilién van Mainz van 1261 en 1310 en uit de *Acta eccl. Mediolan.* van S. Carolus Borromaeus.

2) Bijv. S. Pablo te Valladolid. *Kirchenschm.* 1888, bl. 83.

3) *Kirchenschm.* 1887, bl. 5, 13, 19, 35, 59, 77, 85 enz. Bij de Bleser, *Rome et ses monum.* bl. 81, 110, 150, 164, 174 enz. S. Pieter vertoont altaren naar alle richtingen geplaatst.

4) Door Prof. Graus aangehaald. — *Kirchenschm.* 1889, bl. 91.

„Swar die Chore waren aus nach Krumme gewendte,
Jedoch war der Altare, dass der Priester recht gen Oriente
Darob sein Antlitz muste kehren,
Wenn er der Christen Sälde und Gottes Ehr' zur Messe wollte mehren".

Laat ook mij nu ten slotte nog eenige gothieke kerken mogen opnoemen, die in ons Noorden kapellen, en kapellenrijen zelfs, ontvangen hebben. Tot mijn leedwezen stonden mij niet veel platte gronden ten dienste. S. Bavo te *Haarlem* had de kapellen, 1 van O. L. V. der zeven weeën, 2 de kerskapel, 3 de brouwerskapel, 4 de S. Joris- en 5 de H. Grafkapel. In de S. Jan van *den Bosch* had men de hooge en de lage kapel, het maarselaarschoor en het Baks-choor en de straalkapellen 1). Eigenlijke *kapellenrijen* vond men aan den *dom* van *Utrecht* en de S. Catharina aldaar 2), S. Laurentius te *Rotterdam* 3), *Dordrecht* 4), *Breda*: groote kerk 5), S. Jacob te *Antwerpen* 6), S. Baaf te *Gent*, desgelijks S. Michael

1) Hezenmans, *De S. Janskerk*, bl. 48—332.

2) Voor de Hollandsche en Belgische kerken zijn mij de beschrijvingen en platte gronden van dienst geweest, die door den bekenden Duitschen archeoloog Essenwein in het jaar 1856 gegeven zijn in het Keulsche *Organ für christl. Kunst*. Men zie voor Utrecht bl. 98 en 99.

3) Bl. 170: „Die Strebepfeiler sind ins Innere gerückt und bilden Capellen".

4) Bl. 182: „Ein vollständiger Typus dessen, was in den ganzen Reihe der Kirchen von Amsterdam an langs der Meeresküste bis hieher angestrebt, theilweise vielleicht vorhanden war, aber wieder zerstört wurde, zugleich, was das Innere betrefft, am meisten harmonische Uebereinstimmung findet sich in der grossen Kirche zu Dordrecht. Sie hat dreischiffiges Langhaus mit Capellen-Reihen beiderseits zwischen den Strebepfeilern, einschiffiges Querhaus, sehr langes Chor mit Polygonschluss, Umgang und Capellenkranz. Das Jahr 1339 wurde als Einweihungs-Zeit angegeben". Prof. Graus kan in heel Spanje bezwaarlijk schooner kapellenrijen gezien hebben. Waarlijk Dordt alleen is een reis naar Holland waard! 5) Bl. 196. 6) Bl. 229.

en S. Nicolaas 1); O. L. Vrouw te *Brugge* 2), S. Walburgis te *Audenaerde* 3).

Zooveel zij genoeg voor de fameuse kapellenrijen. Vatten we alles samen, dan blijkt: 1° dat zeer ten onrechte de renaissance alleen wordt opgesierd met de verdienste van zijkapellen voor de kleine altaren te hebben ingericht;

2° dat de bouwmeesters van het Noorden in dit opzicht méér gedaan hebben dan „eenvoudig over te gaan tot de orde van den dag" en dat zij zelfs, niet alleen in het Zuiden maar ook in ons vaderland en in België, getoond hebben „hunnen plicht te kennen";

3° dat een reisje door Holland en België aan Prof. Graus zeer aardige verrassingen zou bezorgen;

4° dat de behoefte aan rijen van kapellen zich vooralsnog bij onze nieuwe bouwwerken niet gevoelen doet;

5° dat groote overvloed van altaren niet naar den geest der Kerk is, en

6° dat de renaissance, door ondiepe en nisvormige kapellen voor zijaltaren te bestemmen, of ook door, in ruime kapellen, de altaren tegen de zijmuren te plaatsen gebroken heeft met de liturgische traditiën.

IX.

i) „Wat het voornaamste is in de meubileering der kerk 4) komt in de renaissance ontegenzeggelijk dichter bij aan de oudchristelijke manier en hare traditien dan in de noordelijk gothische. Het *ciborium-altaar* wordt aldaar minstens zoo laat en later nog

1) Bl. 24—42. 2) Bl. 269.

3) Bl. 278: „dessen drie Schiffe durch zwei Reihen Rundsäulen [hoort!] getrennt sind, und das zu beider Seiten der Nebenschiffe Capellen zwischen den Widerlagern hat; also ganz der Typus der beschriebenen Reihe Kirchen".

4) „Die wesentlichste Kircheneinrichtung".

gebruikt dan in het Noorden 1); de *retabel*, in het Noorden geheel in onbruik geraakt, is in den vorm van eene hooge meervoudige kaarsenbank meestal de eenige altaar-opstand vooral op hoogaltaren; ja alle bovenbouw van renaissance-altaren blijft in Italie lager en eenvoudiger dan onze gothieke altaar-opstanden van de 15de eeuw, en is derhalve veel meer overeenkomstig de traditie van dien oudsten tijd, waarin juist alleen de retabel in gebruik was.

„De plaatsing van het *altaarkruis* en de *kandelaars*: de schikking daarvan beantwoordt in het Zuiden beter aan het oude en het nieuwe voorschrift der Kerk dan men het anders wel aantreft, zoodat men eerst, wanneer men de Romeinsche altaren ziet, den zin van het kerkelijk voorschrift klaar begrijpt, volgens hetwelk het kruis hooger moet zijn dan de kandelaars.

„De *kansel* heeft sedert het tijdvak der renaissance weder den oudsten ambonenvorm herkregen, d. i. den eenvoudig vierkanten grondvorm, vaak door eenige kolommen gedragen, ja zeer dikwijls

---

1) (Noot bij den tekst van Prof. Graus). „Als bewijs daarvoor wil ik uit het aantal van ciborium-altaren der renaissance, van welke gewoonlijk slechts het zwakste exemplaar, dat van S. Pieter te Rome wordt aangevoerd, de volgende met name noemen: in S. Maria del Sasso bij *Bibiera*, twee in de hoofdkerk op *Alvernia*, te *Foligno* in den dom, te *Cividale* in de hoofdkerk, te *Venzone* (alle drie de H. Sacramentsaltaren) te *Annunziata* („Gnaden-Altar"), S. Miniato (Kruisaltaar) te *Firenze*, te *Abri* in Beneden-Italie, te *Genua* in den dom, in S. M. Maggiore te *Treviso*, te *Genazzano*, te Madonna del Piratello bij *Imola* („in den dreien die Gnaden-Altare), te *Spello* in de hoofdkerk, te *Bologna* in S. Petronio, te *Cortona* in S. M. del Calcinajo, te *Padua* in S. Francesco, te *Rome* echter in S. Agnes buiten, in Ara coeli (S. Helena-altaar), in Nereo ed Achilleo, in Maria Maggiore, in S. Prassede, in S. Nicolò in Carcere, te *Venetië* het schoone altaar in de Zenokapel van de S. Marcuskerk en in eene der zijkapellen van Zaccaria. Bovendien bevatten de Italiaansche kerken eene groote menigte zijaltaren, bij welke twee naast de mensa staande kolommen een vlak geveldak dragen, dat de mensa wezenlijk overdekt *) en tegelijk tot omlijsting dient van het altaarstuk; van deze manier zijn, om maar eene plaats te noemen, alle zijaltaren in het schip van S. Croce te *Firenze*. Al deze vormen moeten als navolging der ciboriums aangezien worden. Voor de renaissance buiten Italië vermeld ik een ciborium-altaar van den dom van *Krakau* (Stanislaus-altaar) en in S. Vincente te *Avila*.

*) „Ein die Mensa wirklich überdeckendes flaches Giebeldach".

wordt daar de herinnering aan de traditie van *het paar* ambonen hierdoor gewaarborgd, dat er weder *twee kansels* aan beide zijden van het presbyterium staan, of dat er toch *twee orgel-* en *zangers-tribunen* tegenover elkander worden aangetroffen. Het eerste is het geval bijv. in St. Carlo te Milaan, in den dom aldaar, in dien van Arezzo, St. Agostino te Modena, St. Lorenzo te Firenze (van Donatello) enz., ja ook nog in den dom te Sebenicco in Dalmatie; het laatste, om slechts eenige kerken te noemen, in St. Maria della passione, den dom te Milaan, den dom te Cremona, in Donna regina en Maria nuova te Napels, St. Romano te Lucca, den dom van Spoleto, te Foligno zoo in den dom alsook in St. Agostino, te Loretto, te Ravenna in den dom, te Bologna in verscheidene kerken enz."

Wij ontmoeten hier in het betoog andermaal de fout, op welke reeds meermalen de aandacht gevestigd is geworden. Weder wordt als kenmerkende eigenschap der renaissance tegen de gothiek aangevoerd, wat wel als bij uitzondering en in sommige kerken der oudste renaissance 1) aangebracht, of ook als eerwaardig overblijfsel van oude tijden met lofwaardig conservatisme behouden gebleven is. Maar de vraag is veeleer, wat de renaissance, dat is de heerschende stijl der 17e en 18e eeuwen en van de eerste veertig jaren dezer eeuw, aan ciborium-altaren, aan retabels, aan kansels in den oudsten vorm, aan ambonen paarsgewijze gesteld, tot stand heeft gebracht. En dat is, vergis ik mij niet, zooveel als niets. Tegenover de lijst van ciborium-altaren door Prof. G. uit de renaissance genoemd, kan een niet minder groot getal van gothieke worden aangevoerd 2), alleen reeds voor zooveel Duitschland aangaat.

Dat bij de gothiek in het Noorden de retabel geheel in

1) De lezer denke aan het voorbehoud, door Jakob gemaakt. Zie boven bl. 77 en vergelijke ook bij hem § 37.

2) Otte, *Handb.* I, bl. 140.

onbruik zou geraakt zijn, is toch, dunkt mij, wel wat te lichtvaardig neergeschreven. De zuivere waarheid is, dat zij aan de retabel eene, hoezeer ook bedenkelijke, uitbreiding gegeven heeft in de kast- en vleugelaltaren; maar de renaissance van de 17e en 18e eeuwen heeft in dit opzicht niets aan de gothiek te verwijten. Wat zij achter en op de mensa altaris tot hoog in het gewelf placht op te bouwen, bleef in omvang bij de gothieke altaren der laatste periode niets ten achter, en was alleen logger in bouwdeelen en vaak logenachtiger in bouwstof.

In het algemeen gesproken mochten er het allerminst, waar het bouw en inrichting van *altaren* betreft, argumenten ontleend worden aan den *oud-christelijken* bouw. Immers het christelijk altaar heeft gewis nog meer dan de andere deelen van den bouw den invloed ondergaan van kerkelijke disciplien en gebruiken. Hier vooral moet gelden Professors eigen woord 1): „De Katholieke Kerk is immers geen doode massa, maar een levend wezen, dat opwast, groeit, zich ontwikkelt en ontplooit en derhalve in hare levensuitingen niet stokstijf op dezelfde hoogte kan blijven staan". Maar als dit nu waar is: wat zin heeft het dan, ten gunste der renaissance naar eigenaardigheden heen te wijzen, die in de *levende* traditie der middeleeuwen gaandeweg gewijzigd zijn? Professor zal tegen mij aanvoeren, dat het ciborium allesbehalve verouderd is, dewijl het ritueele voorschrift der H. Kerk nog altijd eene baldakijnachtige overhuiving vordert, althans boven het H. Sacramentsaltaar. Welnu, voor de wederinvoering van het ciborium-altaar is juist in

1) *Die Kath Kirche u. d. Ren.* bl. 55.

onze eeuw de krachtige stoot gegeven door de zoogenaamde „Gothiker". Hooren wij bijv. *Laib und Schwarz* 1): „Het is onbegrijpelijk, hoe de ciboriums zoo zeer in onbruik konden raken, daar zij niet alleen door hunnen eerbiedwaardigen ouderdom, maar ook door hunne geschiktheid en schoonheid zich op alle manieren aanbevelen". En Prof. Jakob schrijft 2): „Wat het baldakijn boven het H. Sacramentsaltaar betreft, zou door het aanbrengen van ciboriums aan den wil der H. Kerk in alle opzichten voldaan worden". Ook staat aan de wederinvoering van zulke ciboriums volstrekt geen practisch bezwaar in den weg; natuurlijk moet de aanleg van het gansche koor reeds voor zulk eenen „Hochbau" berekend zijn." Het zou hierom, meen ik, van een bijzonder belang zijn, indien we vernemen konden, wat er, bepaaldelijk *in Italië*, voor den bouw van ciborium-altaren gedaan is in de *laatste vijftig jaren* van onze eeuw.

Gaan we over tot de plaatsing van het *kruis* en de *kandelaars*. Echter zou ook ik wel gaarne „klaar begrijpen" willen, *wat soort* van altaar hier door den schrijver bedoeld is; en niet minder van belang acht ik de vraag, wat hier door het „*oude* voorschrift" verstaan moet worden, volgens hetwelk het *kruis boven de kandelaars* moet uitsteken. In den *oud-christelijken* tijd, zoo vind ik aangegeven 3), was het volstrekt niet gebruikelijk, het kruis en de lichten op de *altaartafel zelve* te plaatsen; en eerst tegen het einde van het romaansche

1) *Studiën über die Gesch. des christl. Altars*, Stuttgart 1857, bl. 68.
2) *Die Kunst i. D. d. K.* § 39.
3) Martigny, *Dictionn. des antiq. chrét.* Paris, 1865, bl. 153.

tijdvak begon men op het altaar zelf een kruis en één, zeer zelden twee kandelaars te plaatsen 1), nadat, reeds vroeger, kruis en lichten van hunne vroegere plaatsen, *op* of *aan* het ciborium, afgedaald waren naar het retabulum of superfrontale, die toen nog een *afzonderlijken* bouw *achter* de mensa vormden.

Met „*nieuw* voorschrift" is gewis de tekst van het *Caeremoniale Episc.* 2) bedoeld: „Supra vero in *planitie altaris* adsint candelabra sex... in quorum medio locabitur *crux... praealta*; ita ut pes crucis aequet altitudinem vicinorum candelabrorum, et crux ipsa tota candelabris *superemineat*... Ipsa candelabra *non sint omnino inter se aequalia* sed *paulatim quasi per gradus* ab utroque altaris latere surgentia, ita ut ex eis *altiora* sint *immediate* hinc inde *a lateribus crucis* posita". Het kruis alzoo tusschen zes kandelaars en wel zóó dat het voetstuk des kruises gelijk komt met de hoogte der naastbijstaande kandelaars, terwijl de buitenste trapsgewijze lager worden. Nu is het allernatuurlijkst, dat bij geen altaren aan dat voorschrift gemakkelijker voldaan kan worden dan bij dezulken, waar, bij aanwending van ciborium, de altaartafel geheel vrij en kaal pleegt te blijven, gelijk in de groote basilieken van Rome, zoodat men het, ronduit gezegd, oolijk mag noemen, als ons gezegd wordt, dat men eerst bij het aanschouwen van zulke altaren (geen andere toch kunnen bedoeld zijn) „den zin van het kerkelijk voorschrift klaar begrijpt, volgens hetwelk het kruis hooger moet zijn dan de kande-

1) Reusens, *Elém. d'archéol. chrét.* I, bl. 427. Laib und Schwarz: *Studiën*, bl. 76. Jakob, *Die K. i. D. d. K.* § 37.

2) Lib. I, Cap. XII, N. 11.

laars". Wij zijn echter door het decreet der H. Ritencongregatie van 21 Aug. 1863 verplicht geworden, in onze parochiekerken het *H. Sacramentstabernakel* in het *midden des altaars* te plaatsen en kunnen daarom met al het klaar begrip, dat ons zulke Romeinsche altaren geven, weinig vorderen; wij moeten dus zien, hoe we op de best mogelijke wijze het eene voorschrift met het andere onderhouden 1).

Dat het onderhouden van al zulke voorschriften, eenig en alleen of althans het allerbest, in renaissance-stijl doenlijk zou zijn: dit wordt wel is waar door Prof. Graus niet uitdrukkelijk gezegd; maar de lezer komt toch, ik reken maar naar mij zelven, wel eenigszins onder den indruk, alsof zoo iets te verstaan gegeven wordt, vooral waar, eenige bladzijden verder, biechtstoel

1) Toch laten dezelfde Romeinsche altaren ons ook nog in het duister, wat betreft het andere gedeelte van het voorschrift, dat de altaarkandelaars *trapsgewijze moeten oploopen*. In het jaar 1861 schafte ik mij te Rome eenige photographische afbeeldingen van kerken aan. En, ziet, nu komen ze mij na dertig jaren nog te pas om de opmerking te maken, dat alstoen de ciborium-altaren der basilieken noch van *S. Pieter*, noch van *S. Paulus buiten*, noch van *S. Maria Maggiore*, noch van *S. Laurens buiten*, en evenmin de basiliek van *S. Pietersbanden* en de kerk van *S. Marcus* (die beide in plaats van ciborium een vrij-hangend baldakijn hebben) van kandelaars voorzien waren, die in afmeting verschilden: alle kandelaars waren even hoog. Niet te onpas mag hier de aandacht gevestigd worden op een decreet der H. Congregatie der Riten, dat toen zes jaren te voren gegeven was: „Juxta Caer. Episc. I, C. 12, N. 11 candelabra in altari ponenda non sunt omnino inter se aequalia. In tota diocesi *Briocensi* sunt omnino inter se aequalia. Quaeritur, utrum hoc praescriptum Caeremonalis Episc. ea de re sit rigorose tenendum? Et si affirmative, petitur, ut iis candelabris inter se aequalibus in omnibus ecclesiis seu capellis uti liceat, donec admodum renovanda sint? — S. eadem Congr. respondendum censuit: Adductam causam a praescriptione Caeremonialis observanda excusare. Atque ita rescripsit N. 5221, ad 9, die 21 Julii 1855.

en doopkapel, kerkbanken, tabernakel en conopaeum in het geding worden gebracht.

Ofschoon paragraaf i) van Professors hoofdstuk nog niet afgehandeld is en ook de laatste k) nog volgen moet, en alhoewel de zooeven genoemde onderwerpen tot een later gedeelte der brochure behooren, hetwelk buiten ons bestek valt, zoo worden toch deze vragen het best thans mede besproken.

Zoo wordt ons gezegd bl. 54—55:

„De liturgie eischt, dat de H. Sacramenten van boetvaardigheid en van het doopsel op waardige wijze kunnen worden toegediend". En iets verder: „De liturgie verlangde wat zij (de renaissance-kerken) aanboden: de noodige en geschikte ruimten voor de nu eenmaal onvermijdelijke zijaltaren en biechtstoelen. Deze kerken boden ze aan, in organisch verband met den bouw, zoodat daardoor een plan van kerkbouw ontstond, hetwelk voor den katholieken eeredienst der laatste tijden, voor ons, als geen ander gepast en geschapen was, zoodat — men kan het zonder overdrijving zeggen — als er gevraagd wordt, wat voor de liturgie past, onze kerkbouw van de 19de eeuw eene schrede achterwaarts deed, toen zij de plannen van het gothieke systeem zonder critiek en zonder zich eerst te bedenken, alleen om wille van den geliefden stijl, voor nieuwe bouwwerken meer of minder kopieerde. In ernstig streven om aan de liturgie te voldoen, in practischen zin waren de bouwmeesters der renaissance onzen kerkbouwers wis en zeker de baas 1); dat leeren aan ieder, die wil gaan zien, de Italiaansche kerken van die periode duidelijk".

Blz. 69: „Tijdens de periode [der renaiss.] werd een voornaam meubel onzer kerken, men kan zeggen geheel nieuw, doch kant en klaar, geschapen, namelijk de biechtstoel. Wanneer wij dien voor onzen tijd ontwerpen, kan de gothiek ons niets daarvoor aan de hand doen; slechts aan de renaissance kunnen wij de „mustergiltigen" voorbeelden daarvoor ontleenen. Hetzelfde geldt van de kerkbanken, die wij nu ook niet meer ontberen kunnen. De ordelijke aanleg daarvan in het schip der kerk dagteekent weder eerst

1) „Waren die Renaissance-Baumeister unseren Kirchen-Erbauern entschieden überlegen".

uit den tijd der renaissance. Voor hare werken bij de aanschaffing van nieuwe meubelen de oogen te sluiten is daarom een onmogelijk iets; ook „reine Gothiker" moeten voor zulke kerkbenoodigdheden bij haar in de leer gaan en zien zich dan zeer dikwijls genoodzaakt de practische bestaande werken der renaissance zoowat in een gothiek kleed te steken".

Eindelijk blz. 68: „Daar in het Zuiden zijn de oudste altaartabernakels te vinden en wel van eene bouwwijze, die eigenlijk en beter datgene aanbiedt, wat *wij* noodig hebben, dan het de Sacramentshuisjes geven, naar welke men ons verwijst.... Wezenlijk waardige altaartabernakels begonnen eerst met de renaissance; en wij moeten ons wel aan de lessen van hare producten houden, die ons (wat men bijzonderlijk op het gebied van het aartsbisdom des H. Carolus Borromaeus en in de Jesuïeten-kerken vindt) ook te zien geven, hoe de expositie moet worden ingericht, daarbij in de conopaeum-vraag eenig en alleen licht verschaffen, en door de voorbeelden, die in Italië voorhanden zijn, een eind maken aan het merkwaardig rondtasten bij de oplossing dezer vraag".

Ofschoon deze onderwerpen met de *oud-christelijke* bouwtradities zeer weinig meer hebben uit te staan, oordeel ik toch, dat het dienstig is, de behandeling er van, nu ze eenmaal te pas worden gebracht, niet te ontwijken, maar het argument, dat er aan ontleend wordt, flink in de oogen te zien.

Zeker, als de Congregatio Rituum hare voorschriften geeft, bemoeit zij zich met geen stijlsoorten en heeft zij allernaast het oog op hetgeen ook in dit opzicht „Roomsch gebruik" is; niets natuurlijker. — Waar nieuwe behoeften ontstaan, zal de manier, waarop men daaraan het eerst heeft trachten te voldoen, het kenmerk dragen van den tijd hunner oorsprong. Alle eer dus aan den biechtstoel der renaissance! 1). Maar wat belet, dat men aan nieuwe

1) Den *vrijstaanden* biechtstoel namelijk, van boven gedekt, met tusschenschot en traliewerken en door voorhangsel gesloten. Tijdens de middeleeuwen was de biechtvader op eenen leunstoel in het koor achter het altaar of ook in eene der koorstallen gezeten, en de biechteling knielde

behoeften oude stijlvormen dienstbaar tracht te maken door zich af te vragen: hoe zouden de oude meesters de uitvoering van zoo een meubelstuk hebben aangevat? Prof. Graus is, 't zij met alle bescheidenheid gezegd, wel tamelijk voorbarig met op hoogen toon te verklaren: „voor biechtstoelen, en zelfs voor kerkbanken kan de gothiek ons niets aan de hand doen"; of ook weer: „wezenlijk waardige altaartabernakels begonnen eerst met de renaissance". Maar ook al ware dit zoo, dan nog vraag ik met Professors eigen aanhaling uit Pater Kleutgen 1): „Is dan de kunst zoo arm aan vormen, dat zij het schoone slechts in een daarvan zou kunnen uitvoeren? of is het Christendom zoo arm aan gedachten, dat slechts zulke waarachtig christelijk zijn, die in ééne soort van vormen hare uitdrukking vinden?" Neen, waarlijk, zelfs „reine Gothiker" willen van ganscher harte ook bij de renaissance in de leer gaan; en mij dunkt, dat de hedendaagsche vakbladen voor kerkelijke kunst, zooals de *Revue de l'art chrétien* van Lille en *Schnütgen's Zeitschrift für Christl. Kunst*, daarvan reeds bewijzen genoeg gegeven hebben. Zoo zullen ook velen met mij vol belangstelling kennis genomen hebben van de belangrijke opstellen, die ons Prof. Graus in *Der Kirchenschmuch* over altaar- en tabernakelbouw 2) gegeven en met de noodige afbeeldingen toegelicht heeft.

---

zijwaarts voor hem neder. Reusens, *Eléments d'archéol. chr.* I, 298. Otte, *Handb.* I, 293.

1) *Briefen aus Rom.* Zie *Die Kath. Kirche u. d. Renaiss.* bl. 66.

2) „Tabernakel und Altaraufsatz" 1889, bl. 1 volg. „Zwei Sacraments-Altäre aus Italien" 1889, bl. 129 volg. „Von italienischen Wanderungen" 1890, bl. 5, 8, 31—33, 87, 95, 119. „Der Altarhochbau und das hochheiligste Sacrament" 1891, bl. 8, 9, 10 volg.

Toch durf ik wel zeggen, dat er onder de lezers en beschouwers daarvan genoeg zullen wezen, die nu ook op hunne beurt de „modellen van het [renaissance] systeem" niet „zonder critiek en zonder zich eerst te bedenken" willen kopiëeren. Althans ik voor mij zou bij het tabernakel-altaar van S. Bernardino te Verona 1) er bedenking tegen hebben, „dat eene dubbele marmeren trap achter de mensa heenvoert naar het hoog gelegen expositorium". En al mag de ruimte van het bidkoor achter het altaar deze manier, naar Professors eigen opmerking, „weniger beleidigend" maken: in onze parochie-kerken zal zulk eene ruimte hoogst zelden aanwezig zijn. Een dergelijk bezwaar van te hooge expositietroon geldt ook voor de tabernakels der Jesuïeten-kerk te Modena 2). Bij dat van Casavecchia 3) overheerscht het beeld van O. L. Vrouw, die ten hemel wordt opgenomen, het onaanzienlijk tabernakel te veel, terwijl mij bovenal de „naïeveteit" maar niet wil smaken van den beeldhouwer, die het graf der H. Maagd tegelijk benut heeft tot woonstede van het H. Sacrament 4). De merkwaardige altaren van den dom te Fiësole 5) en van S. Spirito te Firenze 6) bieden te weinig gelegenheid, dat daaraan „die Festlichkeit einer reichen Beleuchtung, das Feierstagskleid des fröhlichen Blumenschmuckes entfaltet" 7) kunne worden. Ook zal, vermeen ik, aan de twee altaren van Casavecchia en Apostoli te Firenze 8) de expositie niet hoog genoeg, en aan die van den dom te Fiësole

1) 1889, bl. 3, 4. 2) 1891, bl. 9. 3) 1889, bl. 132.

4) Het is inderdaad kostelijk, te zien, hoe Prof. dit tracht goed te praten „der lieben Süle zu wille".

5) 1889, bl. 133. 6) 1890, bl. 33. 7) 1891, bl. 13. 8) 1891, bl. 8.

van S. Spirito te Firenze en van S. Agostino te Siena 1) in het geheel niet kunnen geschieden, tenzij slechts door het openzetten van de tabernakeldeur.

Overigens zullen de „reine Gothiker", wanneer zij bij de renaissance in de leer gaan, daardoor slechts eenen plicht van erkentelijkheid vervullen voor de lieve attentie, eenmaal door de renaissance zelve aan de gothiek bewezen. Dit toch is inderdaad gebeurd; het geval is merkwaardig, ja, haast vermakelijk; de lezer oordeele.

Boven is (bl. 205) het volgend oordeel van Prof. Graus medegedeeld: „Daar in het Zuiden zijn de oudste altaartabernakels te vinden, en wel van eene bouwwijze, die eigelijk en beter datgene aanbiedt, wat wij noodig hebben, dan het de gothieke „Sakramentshäuschen" geven, naar welke men ons verwijst". Inderdaad hebben Prof. Jakob 2) en ook Laib en Schwarz 3) naar de Duitsche wandtabernakels verwezen, als naar de beste modellen voor het H. Sacramentsaltaar met tabernakel. Welnu gelijk deze hedendaagsche kunst-critici oordeelen, precies zóó heeft ook de eerste renaissance er over gedacht; en het aardigst van alles is nu wel, dat Prof. G. zelf ons op dit feit opmerkzaam maakt. Wij lezen namelijk 4):

---

1) 1890, bl. 83. 2) *Die Kunst i. D. d. K.* § 39, c) „Im gothischen Style erscheinet der Tabernakel in seiner reichsten Entfaltung als das auf dem Altar übertragene Sacramentshäuschen".

3) *Studiën über d. Gesch. d. Chr. Alt.* § 34, bl. 75 „Der Tabernakel, wie ihn die Kirche auf dem Altar vorschreibt, ist nichts anderes als das Sakramentshauschen, das unsere Väter als Muster hinterliessen. Daher ist der beste Sacramentsaltar — das an dem Altar übertragene Sakramentshäuschen. Damit sind alle Schwierigkeiten gelöst" enz.

4) *Der Kirchenschm.* 1889, bl. 133, met afbeelding. Een ander dergelijk tabernakel is dat van S. Agostino te Siena: *Der Kirchenschm.* 1890, bl. 83 afgebeeld.

„De middelnis [van het altaar in den dom van Fiesole] is bestemd geworden tot plaats des tabernakels, dat echter eenen vorm heeft, die ons tegenwoordig verrassen moet. Het heeft namelijk volkomen het aanzien van een *ciborie* (hostiekelk), waarvan men voet, cuppa en deksel goed kan onderscheiden; alleen is alles naar den aard van de architectuur en van het marmeren materiaal vervormd tot een polygoon bouwwerk met zuilen aan de hoeken en koepeldak. Aan de voorzijde van dezen ciboriebouw opent zich de deur naar het binnenste des tabernakels; de andere zijden vertoonen in vlakke nissen aanbiddende engelen.... Hier moet men niet alleen bewonderen, met wat hooge kunst dit werk is uitgevoerd; men moet het ook waardeeren, dat de kunstenaar zoo echt kerkelijk en met zoo gelukkigen uitslag getracht heeft, de bewaarplaats van het H. Sacrament zooveel mogelijk te doen uitkomen, van den eigenlijken altaar-opstand los te maken en de opmerkzaamheid en vereering der geloovigen daarvoor op te wekken. Men moet, om hier de meerdere voortreffelijkheid op prijs te stellen, zich voor den geest halen, hoe het er toen ter tijd nog met de tabernakels bij ons in het Noorden uitgezien heeft, die tabernakels namelijk welke — en van nog maar zeer weinige mag men het als zeker aannemen — met de middeleeuwsch-gothieke altaar-opstanden in verband waren gebracht. Wanneer men echter voor onze hedendaagsche kunst iets uit de oudheid navolgen wil (gelijk men ook wezenlijk moet) zoo moet het 't beste en hoogstontwikkelde zijn, waarnaar men mag uitzien, niet echter (om wille van den stijl) naar hetgeen minder aan de eischen van dogma en liturgie voldoet".

Derhalve navolgenswaardige voorbeelden. Nu hoore men verder:

„Wat den eigenlijken vorm van vele Italiaansche tabernakels der 15e en 16e eeuwen aangaat: *architectonisch gevormde ciboriën* (d. i. kelken voor het H. Sacrament), zoo zijn zij in zeker opzicht verwant aan onze laat-gothieke „Sacramentshäuschen", die op zichzelf staan; want de laatste stellen steenen ostensoriën (montransen) voor 1), gene echter steenen ciboriën (geslotene kelken voor de H. Eucharistie). Onze „Sacramentshäuschen" staan echter... aan den wand, van het altaar gescheiden; de Italiaansche ciborie-

1) Vergelijk Jakob: *Die Kunst i. D. d. K.* § 38, 3, bl. 157. en eene afbeelding bij Laib und Schwarz, Taf. XIV, 1; ook Otte's *Handbuch* I, bl. 244—45.

tabernakels evenwel rijzen op van de retabel des altaars, tenzij ze, gelijk hier, er ingewerkt zijn, alzoo in vereeniging met het altaar".

Zietdaar dus het fraaie oordeel: wij kunnen met die middeleeuwsche wandtabernakels (Sacramentshäuschen) voor onze gothieke kerken niets uitrichten; we moeten de modellen er voor bij de renaissance zoeken. En intusschen zijn deze renaissance-modellen eigenlijk niets anders dan dezelfde oude Sacramentshäuschen, op de retabel des altaars geplaatst of er tusschen in gewerkt, en welke de renaissance, beleefder dan haar pleitbezorger van deze eeuw, volstrekt niet versmaadde na te volgen. Bezwaarlijk toch zal kunnen ontkend worden, dat de gothieke wandtabernakels — „freistehende Tabernakel in Form eines Turmes, gewissermasser monumentale Monstranzen in groszem Massstabe", gelijk ook Otte ze beschrijft — reeds voorhanden waren, toen de renaissance de hare maakte. Immers reeds sedert het laatste vierde der 14de eeuw bestonden ze; en het oudste voorbeeld, dat een jaartal draagt, is dat in S. Severin te Keulen van het jaar 1378.

Ons rest nog van paragraaf i) de kansel 1). Vreemd echter hoor ik voor mij op van de mededeeling, dat de kansel sedert de renaissance weder den oudsten ambonen-vorm herkregen heeft, d. i. den eenvoudig vierkanten. Dat mag weder in menige oude Romeinsche of Italiaansche kerk het geval wezen; maar hoeveel renaissance-preekstoelen, die na de 16de eeuw gemaakt zijn, zal men vierkant van aanleg vinden? Hoe zich overigens de kansel, als preekstoel, bij *levende* traditie *ontwikkeld* heeft uit de *cancelli* en de *ambones* der oud-christelijke

1) Zie den tekst des Professors boven bl. 198.

basiliek 1), kan allerminst aan Prof. Graus onbekend zijn; doch wat zal men zeggen! Zijn HoogGel. blijft immer stokstijf conservatief: alles vindt slechts in zóóver genade, als het aan de oud-christelijke basiliek in vorm getrouw is gebleven.

Dit wonderlijke conservatisme „om wille van den geliefden stijl" komt wel nergens zoo aardig aan het licht als in hetgeen ons eindelijk in de laatste paragraaf ter overweging wordt voorgesteld.

X.

k) „De torenbouw van het Noorden is, gelijk bekend, dat gedeelte, hetwelk zich, in het romaansche en gothieke tijdvak, op de zonderlingste wijze, tegen de oud-christelijke traditie in, ontwikkeld heeft. De toren werd met het schip der kerk tot een geheel verbonden en maakte van eene zaak van behoefte avancement tot een voorwerp van weelde 2). De renaissance in Italië bleef echter te zijnen aanzien bij het christelijke traditioneele begrip. Zij stelde den toren weer slechts *naast* de kerk of van het kerkgebouw *gescheiden* en liet hem ook in zijnen bovenbouw van eenvoudig vierkanten grondvorm, dien hij eens bezat, niet uitgroeien tot een stuk werk van alle weelde en overdaad. Wanneer zij in plaats van een toren, den altijd bescheidener [och, kom!] *koepel* minde en zich met dezen te vreden stelde, zoo mag toch waarlijk het Noorden, dat zooveel ophad met de verkwisting van eenen torenbouw, die vaak moest blijven steken, haar niets verwijten [men bemerkt wel, dat de Professor niet zoo geheel gerust is], des te minder wijl een koepel nog meer samenhang heeft met den binnenbouw der kerk, dan wel de in het oneindige opgedreven torenbouw".

Wij zijn aan het eind van de argumenten, die zouden moeten bewijzen, dat de renaissance zich nog beter dan de gothiek aan de kerkelijke bouwtradities gehouden heeft. De lezer heeft kunnen oordeelen. Vergissen wij

1) Zie *Het Gildeboek*, II, 67 volg.

2) „Ward in das System des Langbaues einbezogen, und avancirte von einer Sache des Bedurfnisses zum Luxusgegenstande".

ons niet, dan moet menigmalen, bij hem niet minder dan bij ons, de gedachte zijn opgekomen: maar zijn al die argumenten nu toch wezenlijk door den Professor in allen ernst bedoeld, of zijn het eigenlijk niet eer zoogenaamde handigheden, die in de debating-club beter dan in een degelijk en ernstig betoog op hare plaats zijn.

Dat ik hier niet vermetel oordeel, moge nu nog even worden aangetoond door te wijzen op eenige voorbeelden van inconsequentie of van tegenspraak, waarin de schrijver vaak met zich zelven vast raakt.

Zoo even bijv. werd het in de middeleeuwsche stijlen *afgekeurd*, dat zij niet, gelijk de oud-christelijke bouw deed, *den toren naast* of *los van* de kerk zetten, maar met het schip der kerk *tot één geheel verbonden*; en toch, gelijk de lezer zich nog wel herinneren zal, werd het in de *zijkapellen* en *kapellenrijen* juist zoo bijzonderlijk *geprezen*, dat zij eerst door de renaissance *in organisch verband* met den geheelen bouw gebracht zouden zijn.

Pas heeft Professor het verwijt uitgesproken, dat de toren der middeleeuwen van den eenvoudig *vierkanten* [oud-christelijken] grondvorm in alle weelde is uitgegroeid, of in éénen adem laat de schrijver zich ontvallen, dat de renaissance den *koepel* lief had, die toch waarlijk ook wel het meest in *ronde* of *veelhoekige* gedaante optreedt.

Alzoo verkrijgen we de volgende merkwaardige uitkomsten:

kapellenrijen organisch in den bouw op te nemen, zooals de renaissance deed: prachtig en hoogst loffelijk;

torens met het schip der kerk organisch in verband te brengen, gelijk de middeleeuwen deden: deugt niets;

koepels echter weer in samenhang met den binnenbouw der kerk te brengen, gelijk dat bij de renaissance-kerken voorkomt: prijzenswaardig van wege de „bescheidenheid";

in den torenbouw af te wijken van den vierkanten, oud-christelijken, grondvorm: eene zonde tegen de oud-christelijke traditie;

ronde of polygone koepels te bouwen: *honny soit qui mal y pense.*

De toren der oud-christelijke traditie wordt ons voorgesteld als eene zaak van behoefte (als klokkentoren: campanile, clocher) 1); van den lateren wordt zoo een weinig spottend gesproken over het „avancement", dat hij maakte tot een *voorwerp van weelde.* In hetzelfde jaar nu, dat dit in de herdrukte brochure gezegd werdt, schrijft Professor in zijn tijdschrift 2) eene belangrijke en waarlijk leerzame verhandeling, uit welke wij vernemen, dat de middeleeuwsche torens (afgezien er van, dat ze toch ook voor de klokken dienden) nog aan heel wat practische behoeften voldeden, zoo als van *verdedigingsmiddel* 3), als „*Vorhalle vor den Hauptportale*"4), en in de benedenste verdiepingen als eene welkome *plaats voor de doopfont* [hoort!] of als *sacristie,* zoodat Professor zich waarlijk het woord laat ontvallen van „eigentlichen *Bedürfnissbauten* der Kirchen am Lande und der Pfarreien". We bemerken dan ook, dat het groote woord van „*Luxus-bauten*" alleen maar bedoeld is geweest van bijzonder groote en rijke kerktorens, zooals van Freiburg in Breisgau of van den S. Stevensdom te

1) *Der Kirchenschm.* 1888, bl. 113.
2) *Der Kirchenschm.* 1888, N. 9—11.
3) Bl. 116. 4) Bl. 130

Weenen. Maar, indien dit zoo is, dan mocht ook, zou ik meenen, dat woord geen dienst hebben gedaan, waar het *principiëel* eene vergelijking gold van den eenen *stijl* met den anderen. Merkwaardig is eindelijk ook het slot van Professors verhandeling: „De geschiedenis van den christelijken torenbouw leert ons alzoo, hoe de toren in den oud-christelijken tijd eenvoudig van vorm, bijna slechts 1) een voorwerp van behoefte geweest is, daarna echter bij den vooruitgang van de kunst en van de bouwstijlen zich tot een monument ontwikkeld heeft, dat volkomen geschikt was om den triomf des geloofs te verkondigen, hoog uitstrevend, boven veld en stad en aardsche beslommering". Bravo! Waarlijk, Prof. Jakob van Regensburg zou zijn waar en recht begrip van „*Christliche Kunsttradition*" niet juister en schooner hebben kunnen uitdrukken!

Nog andere, niet minder onvereenigbare uitspraken doen zich op verschillende plaatsen voor. De lezer herinnere zich vooreerst de tegenspraak boven in het licht gezet 2) over de „bouwmeesters van het Noorden, die ten aanzien der zijaltaren meestal waren overgegaan tot de orde van den dag", en van den anderen kant over „het respectabel aantal van kerkplannen in het Duitsche Noorden, waar zijkapellen in organisch verband met den bouw aangelegd zijn" 3). Vervolgens zij men nog even de middeleeuwsche „Sakramentshäuschen" indachtig, waarvan we zoo pas gehoord hebben, dat ze aan de renaissance het model hebben verschaft voor hare tabernakels, maar die zelve naar Professors oordeel niet eens

1) „Fast nur", wel voorzichtig!

2) Bl. 192. 3) Zie boven bl. 192, noot.

meer (natuurlijk „mutatis mutandis") voor de gothiek te gebruiken zouden wezen.

Op bladzijde 48 der brochure 1) lezen we van eene „Stufe der Fortentwicklung der dreischiffigen Basilica mit *Längs-Kapellenreihen zwischen den Widerlagern*". Dan heet dat „aus dem *liturgischen Erforderniss* des abgesonderten Aufstellung der Seitenaltäre . . . entwickelt". Maar wat betreft „unseren gothischen Kirchen, die aber doch auch Kapellenreihen an den Schiffen haben (wie in Landshut, Neuötting, Braunau, München)" moeten we gelooven „dass diese *doch mehr Ausfüllungen zwischen den Strebepfeilern* als praktisch angelegte und den liturgischen Zwecke klar dienende Räume für die Seitenaltäre bedeuten sollen" 2). Natuurlijk, want alleen aan de renaissance mag de eer en de verdienste worden toegekend van gezorgd te hebben voor de zijaltaren 3).

Aan de gothiek wordt verweten, dat hare bouwplannen met het *dóórtrekken der zijbeuken* en den *kapellenkrans om het koor* nog verder van de oud-christelijke manier vervreemd raakten 4); maar als de renaissance de *zijbeuken afsluit*, om kapellen en *kapellenrijen langs het schip* te vormen, dan is dit, dunkt mij, niet minder een vervreemd raken van de oud-christelijke manier; en het wordt toch uitbundig geprezen.

Dat de gothiek, bij de groote kerken van drie beuken, het priesterkoor langer maakte in dezelfde *breedte als het middenschip heeft*, en als eene voortzetting daarvan,

---

1) *Die Kath. Kirche u. d. Ren.* Vgl. boven bl. 79.
2) *Der Kirchenschm.* 1887, bl. 36, noot 3.
3) Vergelijk boven bl. 192.
4) *Die Kath. Kirche u. d. Ren.* bl. 50; zie boven bl. 189.

wordt tegenover de oud-christelijke halfronde apsis afgekeurd als eene „volständig neue Weise", — maar de *verbreede middenschepen* der Spaansche kerken worden hoogelijk geloofd.

Op blz. 130 van *Der Kirchenschm.* 1887, waarschuwt Professor zeer te recht, dat men alle *houtconstructiën* der renaissance in de architectonische deelen zoo *fijn* als mogelijk behandelen moet, en alzoo niet met massieve zuilen, zware plinten en voetstukken, lijsten en architraven ontwerpen 1); dan ziet! een paar jaar later 2) aanschouwt Professor een „der in Spanien so seltenen Ciboriumsaltäre; und dieser gehörte der Renaissance (!) an", zoo juicht zijn HGel. maar vergeet in zijne vreugde en bewondering heel zijne waarschuwing en schrijft door: „Sein Aufbau ist von Holz, und die Gesammtform ebenso würdig als wegen seine Zweckmässigkeit nachamenswert". De afbeelding, die er van gegeven wordt, vertoont dezelfde massieve zuilen, voetstukken, lijsten en architraven *van hout*; en toch navolgenswaardig!

De renaissance (wel te verstaan *enkele* renaissancekerken) is zoo trouw in het vasthouden aan *narthex* en *atrium* 3), eigenaardigheden van eene disciplien, die lang afgeschaft is; maar als we vragen zouden, welke trouw zij nog betoont aan de oude *verhullingen* en *tetravelae*, dan hooren we daar niets van; wel echter dat het hare verdienste is te maken, dat „het volk *ongehinderd* op het hoogaltaar kan zien" 4).

---

1) Hier zij tevens de aandacht gevestigd op Professor's hoogst leerzaam artikel: *Die Gothik im Holze ausgeführt* in *Der Kirchenschmuck* van 1885, N. 5 en N. 7. 2) *Der Kirchenschm.* 1888, bl. 32, 35.

3) Zie boven bl. 64—65. 4) Zie boven bl. 79.

Alle dergelijke ongelijkheid en strijdigheid in oordeel en beschouwing, waarbij, zou men zeggen, zoo vaak geprezen of gelaakt wordt, al naar het in 't systeem te pas komt, geven dunkt mij wel reden om te vragen, hoe het mogelijk is, dat Prof. Graus, die naar we niet in twijfel trekken, met heilige overtuiging voor zijne zaak opkomt, zoo weinig degelijke argumenten voor den dag brengt.

Hoe het mogelijk is! Had niet Prof. G. zelf, in een minder gelukkig oogenblik, ons eene psychologische verklaring aan de hand gedaan, we zouden allicht op de vraag geen voldoend antwoord kunnen geven. Nu echter zal niemand het mij euvel mogen duiden, als ik de aandacht des lezers er op vestig, dat Zijn HGel. in het dagblad *De Tijd* van 27 Januari 1890 met zooveel woorden geschreven heeft:

„Vergun mij dan u te zeggen, dat ook ik eenmaal behoorde tot degenen, die, bij uitsluiting van al het andere, de gothiek bewonderen, die niets voor kerkelijk — of in elk geval voor minder kerkelijk — houden dan onze middeleeuwsche gothiek, en die alles, wat aan de renaissance-vormen herinnert, uit den grond des harten verafschuwen. Met het doel mij zelven in mijn afkeer van de renaissance te bevestigen en nog beter haar zwakke punten te leeren kennen, deed ik mijn eerste reis naar Italie. Wat ik evenwel daar zag, was niet van dien aard als mijn exclusivistisch gothieke auteurs mij hadden voorgepraat. Integendeel" enz.

Deze bekentenis nu is niet minder krachtig dan onbewimpeld uitgesproken; maar zij geeft mij, zoo vermeen ik, volle vrijheid om daarin de verklaring te zoeken van hetgeen ons anders onverklaarbaar blijven moest. Wie toch moet hier niet onwillekeurig herinnerd worden aan de bekende zwakheid van 's menschen geest,

die zoo licht geneigd is om van het eene uiterste in het andere te vervallen.

Dat er ooit „exclusivistische Gothiker" geweest zijn behoeft niet geloochend te worden. Ik heb echter al meermalen de vrijheid genomen, er op aan te dringen, dat men toch de namen zou noemen van dezulken, die uitdrukkingen zouden gebezigd hebben als welke Prof. Graus hun aanwrijft. Sinds echter de aangehaalde bekentenis in *De Tijd* geschreven is, kunnen we ons verklaren, aan wien eigenlijk het auteursschap toekomt van beweringen als: „die Gothik ist allein echte Kunst, ist allein christlich und kirchlich; sie hat allein Berechtigung, von der katholischen Welt geübt zu werden" 1); nu wordt het duidelijk, wie er ooit gesproken heeft van „alleinseligmachenden Gothik" 2); wie er verkondigd heeft: „die ganze Bewegung der Renaissance sei vom Uebel, weil ein Gefahr für Glauben und Sitten" 3); wie ooit „Alles was der Antike entstammt mit dem Heidenthum in einen Sack" geworpen heeft 4); wie ooit de pretensie heeft gemaakt, dat „nur unsere Gothik kirchlich sei" 5); wie er gepreekt heeft: „also muss auch die ganze katholische Kirche sich begnügen mit der Gothik und man darf nichts mehr kirchlich nennen als die Gothik" 6); wie eindelijk „die grosse Excommunication" zou hebben willen uitspreken, „gegen das von jeher katholische Volk Italiens und seine Eigenart in der Kunst" 7). Maar al zulke veroordeelingen en vonnissen zenden we (laat mij hier mogen spreken ook uit naam van de „Gothiker", die beter weten en beter

1) *Die Kath. Kirche u. d. Ren.* bl. 15.

2) Ibid. bl. 15. 3) Ibid. bl. 19. 4) Ibid. bl. 39. 5) Ibid. bl. 77. 6) Ibid. bl. 80. 7) Ibid. bl. 77.

oordeelen) bij omgaande post aan Prof. Graus terug; en als wij tegen den bekeerden „Gothiker" met alle kracht opkomen, dan verloochenen wij den onbekeerde zoo mogelijk nog sterker.

De gothiek, of dan de twee bekende middeleeuwsche stijlen zouden er *„alleen aanspraak op mogen maken om door de katholieke wereld beoefend te worden"*? Neen, waarlijk; we weten te goed, dat onze H. Kerk *alle tijden, alle plaatsen, alle volkeren* omvat, maar *daarom juist vragen* we voor alle landen en *laten* we aan alle landen de volle vrijheid, om zich *bij voorkeur* van den nationalen bouwstijl te bedienen; en wij vinden zelfs, dat door die verscheidenheid de eenheid des te heerlijker uitkomt. Wanneer bijv. de Mooren eens niet uit Spanje verdreven, maar door Gods barmhartige goedheid in massa katholiek geworden waren, en wanneer dan hun kerkelijke bouwstijl zich in dien der Alhambra ontwikkeld had, en wanneer zij dan, in die veronderstelling, nu eens aanspraak mochten maken op een *voorrecht* voor hunnen moorschen stijl, boven romaansch, gothiek of renaissance uit, zou hun dan mogen worden toegebeten: „(ihre) Kirche ist kein blosz mittelalterliche sondern die *allgemeine* Kirche; das Gebiet ihres Werkens ist unbeschränkt; so muss es auch das Feld ihrer Kunst sein"? 1).

Wij houden echter daarenboven óók vast, „dat eene kunst, die het christelijk schoon zoekt, hare vormen liefst ontleenen zal aan de middeleeuwen, wijl eerst toen het Christendom ten volle in den tijd kwam

1) *Die Kath Kirche u. d. Ren.* bl. 80.

en de openbare instellingen en zeden doordrong" 1).

Wij komen er daarom tegen op, dat de ontwikkeling, welke Europa, heel de middeleeuwen door, hier meer daar minder, in de kunst gehad heeft, over het hoofd gezien zou worden, ten gelieve van antieke kunst of renaissance;

wij kanten ons aan tegen de pogingen, die worden aangewend om den invloed der gothiek op Italië te verkleinen 2), haren levensduur te beknibbelen 3) en haar vóór den tijd dood te verklaren 4);

wij halen de schouders op over de geheel onnoodige moeite, die er gedaan wordt om het *antieke*, dat de middeleeuwen bewaard, geëerd en beoefend hebben, als eene nieuwe vondst op te halen 5), ten gunste der renaissance, die dan, ik weet niet hoe lang, in den kouden nacht der middeleeuwen, bibberend voor de deur zou hebben staan wachten 6). Kan ik het helpen, dat zekere vergelijking zich hier aan mij opdringt, en dat ik in verzoeking kom om — mag ik het maar vrij zeggen? — van *de onzichtbare renaissance* te spreken?

Wij gevoelen eindelijk zware bekoring om ons vroolijk te maken over Professor's verrukking, die zich aan het einde van zijn geschrift verraadt 7): „Mit Begeisterung hat man einst gesungen: „Das deutsche Vaterland muss grösser sein". So schliessen wir auch für die katholische Kirche. Soll ihre rechte Kunst nur bis ins XVI Jahrhundert und bis an die Anfänge der Renaissance gewährt haben? Wir läugnen die Schranken, wir sagen:

1) Prof. Broere in *De Katholiek*, Dl. XXVIII (1855), bl. 110.

2) *Die Kath. Kirche u. d. Ren.* bl. 58, 59. 3) Ibid. bl. 35. 4) Ibid. bl. 59, 60. 5) Ibid. bl. 36—42 en *De Katholiek*, Dl. XC (1886), bl. 239 volg. Dl. XCI (1887), bl. 8 volg. 6) Ibid. bl. 59, naar Burkhard. 7) Ibid. bl. 80.

nein, das Kunstgebiet der katholischen Kirche muss grösser sein, nur das ganze Kunstgebiet, das kann es sein! Auch von der Kunst wollen wir behaupten, was der berühmte Spruch von der Katholicität des Glaubens kündet: „Id teneamus quod *ubique*, quod *semper*, quod *ab omnibus* creditum", d. h. des Höchsten Dienste geweihet ward". Alles zeer wel; maar wie, in 's hemels naam, mag er ooit aan getwijfeld hebben, dat *het veld der katholieke kunst* zoo groot is als heel de wereld, en zelfs dat alles waardeering verdient, wat de mensch ooit, en wáár ook, en hoe ook, aan den dienst des Allerhoogsten heeft meenen te moeten wijden. „Id teneamus, quod semper, quod ubique, quod ab omnibus." Waardeeren, ja, en bestudeeren nog meer; maar gelijkelijk en met evenveel liefde beoefenen ook? Het zou wat fraais worden.

Met alle schoone ontboezemingen over het „Kunstgebiet der katholischen Kirche" komen we niets verder. Het vraagstuk geldt *de stijlen.* En wanneer dus „*das deutsche Vaterland*" hier te pas kón komen, dan zou het zijn op deze wijze: *Ist's Preussenland* = romaansch, of wat stijl men wil? *Ist's Schwabenland* = gothiek, enz.? *Ist's wo am Rhein u. s. w.* = renaissance enz.? *O, nein, nein, nein — das ganze Deutschland soll es sein* = een allegaartje van alle stijlen. Maar dat is immers al te dwaas.

Laat ons dan liever van ganscher harte instemmen met Professor's laatste en beste spreuk: „*Omnis spiritus laudet Dominum*". Dat gaat beter. Zeker, over het „ganze Kunstgebiet" der H. Katholieke Kerk zullen wij God loven, maar: *variis linguis,* al naar God aan onze

voorvaderen de taal, d. i. den stijl gegeven heeft, en zij dien met Gods genade en als christenmenschen ontwikkeld hebben. Aan die ontwikkeling willen wij ons aansluiten, en daarop voortbouwen, in den zelfden trant, als waarvan wij in eenen meester, als Palestrina, type en voorbeeld vinden.

J. J. GRAAF.

Ouderkerk a/d Amstel, 1 Juni 1891.

EEN OUD-EGYPTISCH OPSCHRIFT OVER DEN ZEVENJARIGEN HONGERSNOOD.

De belangrijke ontdekkingen in Assyrië en Egypte, waarmede onze eeuw de wetenschap heeft vermeerderd, en de verbazende massa allermerkwaardigste monumenten, die, uit de puinhoopen van deze oudste rijken der wereld te voorschijn gehaald, de oudheidkundige museums van Europa en Amerika niet weinig verrijkten, hebben aan geloovige en ongeloovige geleerden menige verrassing gebracht. Beide partijen koesterden de stille hoop, dat hunne denkwijze aangaande de al of niet betrouwbaarheid van den Bijbel door de ontdekte oorkonden zou bevestigd worden. De verwachting der ongeloovigen is, zooals op elk ander gebied van wetenschap, ook hier ijdel gebleken. Zij zijn er reeds aan gewoon geworden den inhoud des Bijbels bevestigd te zien, telkens als er iets wordt gevonden, wat in aanraking komt met de verhalen der H. Schrift. En de geloovige geleerden mochten den troost smaken hunne godsdienstige overtuiging aangaande de waarheid der Schriftuur ook door de gevonden monumenten ten volle te zien gewaarborgd. Trouwens, steunend op het blijkbaar goddelijk gezag der Kerk, hadden zij niet anders verwacht.

Op het gebied der Assyriologie treft men telkens aanrakingspunten met de H. Schrift, vooral in het tijdvak der koningen van Juda en Israël, en menige oudheid-

kundige, geographische, chronologische quaestie in de verhalen van den Bijbel is door de ontcijfering van Assyrische opschriften opgelost. Op egyptologisch gebied zijn rechtstreeksche aanrakingen met den inhoud des Bijbels schaarsch. Indirect echter wordt de Bijbel ook door de Egyptologie alleszins bevestigd. In 't bijzonder blijkt uit beschrijvingen van plaatsen, feiten, gewoonten enz., die in den Pentateuch voorkomen, dat de schrijver (Moses) zeer goed op de hoogte der Egyptische toestanden was, zóó goed, dat men moeilijk een anderen schrijver kan veronderstellen dan een die in Egypte geleefd heeft en tijdgenoot is geweest van de verhaalde gebeurtenissen.

Hoe schaarscher de rechtstreeksche aanrakingspunten tusschen den Bijbel en de Egyptische monumenten over 't algemeen zijn, met des te meer belangstelling wordt elke nieuwe ontdekking in het land der Pharao's, die op den inhoud der H. Schrift eenigszins betrekking heeft, vernomen. Uit het tijdperk van het verblijf der Israëlieten in Egypte heeft men meermalen monumentale berichten, die daarop rechtstreeks betrekking hadden, meenen te ontdekken, doch telkens bleek het vermoeden ongegrond te zijn. 't Schijnt, dat een stelselmatig zwijgen over het gehate Jodenvolk, bij welks uittocht zooveel rampen over Egypte zijn gekomen, ofwel eene opzettelijke vernieling der desbetreffende monumenten de oorzaak is van dit gemis. Trouwens onpartijdige geschiedvorschers nemen het feit van het verblijf der Joden in Egypte zonder bedenking aan. Een rationalistisch schrijver, partijganger van prof. Kuenen in de moderne bijbelcritiek, R. Kittel, schrijft aangaande de geschiedkundige

waarheid van het verblijf der Joden in Egypte het volgende in zijn in 1888 verschenen zeer wetenschappelijk werk *Geschichte der Hebräer* (S. 167):

„Niet eens over den toch voor Egypte veel belangrijkeren intocht der z. g. Hyksos is met zekerheid eenig bericht in de oud-Egyptische documenten bewaard gebleven. Voor de bepaling van hunnen tijd en hunne herkomst moeten wij ons schier geheel met late en onvoldoende berichten tevreden stellen, in allen gevalle bezitten wij ook hun naam in de opschriften niet. Met het oog op deze feiten is het te verwonderen, hoe men het zwijgen der monumenten betreffende de Hebreers kan doen gelden als een gewichtig argument tegen hun verblijf in Egypte. Allerminst kan deze bewijsgrond eenige waarde hebben, wanneer wij, zooals hier, redenen kunnen aanwijzen, die den nationalen trots der Egyptenaren verboden over den in- en uittocht der Hebreërs te spreken. „Want met de beschrijving dezer gebeurtenissen (zegt Brugsch) was de vernederende bekentenis eener bezoeking Gods verbonden, waartoe wel geen vaderlandsch gezind schrijver aan het hof der Pharao's ooit kon komen". Daarenboven is het niet denkbaar, hoe een volk, met een zoo ontwikkeld en schier overmoedig nationaliteitsgevoel bezield als het Hebreeuwsche volk, eene langdurige smadelijke slavernij zijner vaderen had kunnen verzinnen. Buitendien vindt men in de geheele geschiedenis van Israël wel geene gebeurtenis, die in hooger mate in de herinnering der latere geslachten van dit volk leefde, dan het verblijf in Egypte en de uittocht uit het land van den Nijl. Samuel, Saul, Salomo en zelfs bijna David staan in de schaduw bij het „diensthuis van Egypte" en de heerlijke bevrijding uit die slavernij. Het is duidelijk, dat men hier niet te doen heeft met een oude fabelachtige legende, maar met een onwrikbaar in het volksbewustzijn geworteld feit. Het zou een hoogen en meer dan normalen graad van gemis aan historisch bewustzijn in het Israelietische volkskarakter verraden, zoo reeds in den tijd der oudste profeten een zuiver mythische gebeurtenis den grondtoon van het geheele volksleven en het uitgangspunt van den geheelen godsdienstigen gedachtenkring kon uitmaken".

Men heeft de herinnering aan de Hebreërs meenen terug te vinden in de afbeelding en den naam der

Apuriu, voorkomende op Egyptische monumenten. Deze Apuriu werden volgens twee hiëratische papyri, die in het museum te Leiden worden bewaard, door de Egyptenaren tot zwaren slavenarbeid gebruikt, juist zooals Exodus van de Israëlieten verhaalt. Toch is om verschillende redenen de gelijkstelling van deze Apuriu met de Hebreërs zeer gewaagd, zoodat zij niet als bewijs voor het bijbelsche verhaal kan worden aangewend.

Als indirect bewijs voor de waarheid van het bijbelsche verhaal betreffende de slavernij der Joden in Egypte geldt de ontdekking der stad Pitom, voor welker bouw de Joden volgens Exodus gebruikt werden. Navilles vond de ruïnen dezer stad op de plaats van het tegenwoordige Tell-el-Maskhuta; hare inrichting komt treffend overeen met de beschrijving van den Bijbel, volgens welken Pitom en Ramses de koninklijke voorraadschuren bevatten (Exod. I, 11). „Wij verkrijgen daardoor de overtuiging — zegt Kittel (S. 230) — dat de schrijver, die ons Pitom noemt, zoowel betreffende de ligging als de bestemming dezer plaats zeer goed onderricht was. Dit mag ons vertrouwen inboezemen ten opzichte zijner andere beschrijvingen". In Pitom heeft men geen namen van koningen gevonden, die ouder zijn dan Ramses II, welke regeerde in het midden der 15de eeuw vóór Christus. „Weten we nu buitendien reeds — zegt dezelfde schrijver (t. a. p.) — dat Ramses II in deze streek gebouwd heeft, en doet ons daarenboven de Bijbel door zijne opmerking, dat de toenmalige Pharao tegelijk met Pitom eene stad Ramses bouwde, vermoeden, dat Ramses II de stichter der beide steden moet zijn, dan kan men niet aarzelen groot gewicht toe te kennen aan de door Navilles aan-

gevoerde feiten .... Wist de bijbelsche schrijver eeuwen later [*sic!*] den tijd van den bouw dezer steden nog juist op te geven, dan bezit hij daarmede eene kennis van het verleden, die nog verreweg meer dan zijne geographische kennis toont, hoe goed hij onderricht was".

Positieve berichten, hetzij over de geschiedenis van Joseph en zijne verheffing tot onderkoning in Egypte of over den intocht en het verblijf van Jacobs geslacht in het land der Pharao's, heeft men in de oude Egyptische gedenkstukken tot nu toe niet gevonden. De bekende egyptoloog Dr. H. Brugsch heeft echter twee Egyptische opschriften medegedeeld over een meerdere jaren durenden hongersnood, en de beide berichten brengt hij in verband met het verhaal van den Bijbel betreffende den zevenjarigen hongersnood onder Joseph.

Het eerstgevonden bericht van den hongersnood werd door Brugsch openbaar gemaakt in zijne *Geschichte Ägyptens,* verschenen in het jaar 1877. Het is vervat in een opschrift te El-Kab in het graf van een zekeren Baba. Brugsch meent in dezen hongersnood „van vele jaren" met groote zekerheid de zeven magere jaren te erkennen, waarvan in de geschiedenis van Joseph spraak is, daar, bij de buitengewone regelmatigheid van de overstrooming des Nijls, een hongersnood, voornamelijk een van langeren duur, tot de grootste zeldzaamheden behoort. „Daarbij komt — zegt Kittel (S. 170) — dat ook de tijd van den hongersnood, zooals die door Brugsch bepaald is, zeer goed past in het algemeene bestek van den tijd, waarin Josephs verblijf in Egypte moet geplaatst worden. Wij weten n.l., dat Ahmes (de zoon van Baba), die onder den Pharao van denzelfden naam, Ahmes I,

den eersten koning der 18de dynastie, een groote rol zou spelen, geboren is onder koning Ra-Saqenen van de 17de dynastie. De Pharao van Joseph zou dienvolgens Ra-Saqenen van de 17de dynastie zijn. Wij hebben geen bezwaar om toe te geven, dat de overeenstemming tusschen den tijd van den hongersnood en den vermoedelijken tijd van Josephs geschiedenis, alsmede de buitengewone zeldzaamheid van een grooten hongersnood in Egypte ons momenten toeschijnen, die aan de gelijkstelling van dezen hongersnood met dien onder Joseph een werkelijken steun verschaffen. Men kan daartegen slechts de algemeene onzekerheid in de bepaling van den tijd der oudere Egyptische dynastieën inbrengen. Doch ook deze onzekerheid is juist bij Ahmes, wiens betrekking tot Baba men, wegens den aard der omstandigheden, nauwelijks zal kunnen bestrijden, veel geringer dan bij de meeste andere personen en tijdstippen dezer tijdruimte. Zoo kan men dan in eigen Egyptische documenten ten minste den hongersnood ten tijde van Joseph met groote waarschijnlijkheid aanwijzen".

Ahmes I, de eerste koning der 18de dynastie, onder wien Ahmes, de zoon van Baba, een groote rol speelde, regeerde omstreeks het midden der 18de eeuw v. Chr., en de koning Ra-Saqenen, onder wien Ahmes, Baba's zoon, geboren werd, is volgens den egyptoloog Wiedemann (*Alg. Gesch.* S. 301) Ra-Saqenen III van de 17de dynastie. Hiernaar valt de geschiedenis van Joseph omstreeks het einde der 19de of het begin der 18de eeuw v. Chr., wat met de chronologie van den Bijbel goed overeenkomt. —

Het andere opschrift betreffende den zevenjarigen

hongersnood is in 't begin dezes jaars door Brugsch gepubliceerd in een afzonderlijk werkje: *Die biblischen sieben Jahre der Hungersnoth nach dem Wortlaut einer altägyptischen Felsen-Inschrift* (J. C. Hinrichs, Leipzig). Het boek bevat een autographisch afschrift van den langen Egyptischen tekst, met de letterlijke vertaling er onder, van de hand van Brugsch. Verder de doorloopende, meer gestyleerde vertaling, benevens een rijken schat van verklaringen en ophelderingen van den tekst en de in aanmerking komende tijdelijke en plaatselijke omstandigheden. Het opschrift is gevonden door den Amerikaanschen geleerde E. Wilbour. Het bedekt de zijde van een 8 à 9 voet hoog rotsblok op het eiland Sehêl, welk eiland gelegen is in het cataracten-gebied ten noorden van het eiland Philae, tusschen dit en het eiland Elephantine, en werd door Wilbour gephotographeerd. Onmiskenbare sporen verraden, dat het opschrift niet vroeger vervaardigd kan zijn dan in de derde eeuw vóór Christus, en in dit opzicht staat het in waarde achter bij het eerstvermelde opschrift, dat uit de periode zelve dagteekent, waarin de daarin beschreven hongersnood het land teisterde. Daarenboven verplaatst het den tijd van den hongersnood in de eerste, half-mythische periode van het Egyptische koningschap, onder de regeering van Tosertasis *(Doser-Sa)*, die tot de derde dynastie behoort. Deze dynastie heerschte, volgens Lepsius in 3300, volgens Brugsch in 3900, volgens Wiedemann in in 5100 vóór onze tijdrekening — op een paar duizend jaar komt het in deze periode van de Egyptische chronologie niet aan!

Dit anachronisme vindt zijn grond in de omstandig-

heden, waaronder het opschrift met alle waarschijnlijkheid vervaardigd is. Op het eiland Sehêl, waar het zich bevindt, heerschte in aloude tijden de eeredienst van den god Chnubis *(Chnum)* en zijne onafscheidelijke gezellinnen Satis en Anukis. In den tijd, waarin het opschrift vervaardigd is, had Sehêl echter zijne beteekenis als zetel van dezen eeredienst reeds lang verloren. „Het eiland — zegt Brugsch — was door zijne faam en door de herinnering aan de oude tijden, in verschillende opschriften uit den bloeitijd der geschiedenis van Egypte belichaamd, tot een bij gelegenheid bezocht pelgrimsoord geworden, dat door zijne ligging in de nabijheid van den waterval, door zijne bewonderenswaardige rotsen en door zijn romantisch vergezicht over de wilde omstreken, met het bekoorlijke eiland Philae op den achtergrond, den toeschouwer boeide en tot een kort oponthoud uitnoodigde. Van de levende wereld afgesloten, was Sehêl een stil hoekje voor hen, die de eenzaamheid beminden of in den vriendenkring zich ongestoord met elkander wenschten te onderhouden". Wij laten hier een citaat uit het werkje van Brugsch volgen, waaruit de aanleiding voor de vervaardiging van ons opschrift duidelijk wordt:

„Ik heb reeds naar een Grieksch opschrift verwezen, dat in klare en duidelijke woorden spreekt over de samenkomsten van de broederschap der zoogenaamde Basilisten op Sehêl. Op zekere dagen des jaars vergaderde men hier, om op gemeenschappelijke kosten de godheden van het eiland, hoofdzakelijk Chnubis, offers te brengen. Dit opschrift draagt den koningsnaam van Ptolemeüs Evergetes (II); de vervaardiging van den Grieksehen tekst valt in de jaren onmiddellijk vóór 117 v. Chr., d. i. in eene periode, die aan den stijl van den hierogliefen-tekst (over den hongersnood) beantwoordt. Neemt men in aanmerking, dat in beide gedenk-

stukken, het Grieksche en het Egyptische, de godheden van het cataracten-gebied overeenstemmend worden opgesomd, dan ligt het besluit voor de hand, dat er verband bestaat, wat betreft den oorsprong der beide teksten. De priesterlijk georganiseerde broederschap had er belang bij — de nadere beweegredenen heb ik boven besproken — de genoemde godheden oogenschijnlijk een feitelijk bewijs hunner vereering te geven, in werkelijkheid echter om voor zichzelven voorrechten te verkrijgen, waarbij de leden van den bond als bestierders van het onderhoud der godheid zich niet slecht zouden bevinden. Als middel daartoe werd het opschrift verzonnen, welks achtergrond een mythisch verhaal uit de eerste tijden van het Egyptische koningschap vormde. Zooveel mogelijk werd aan den tekst een ouderwetsche vorm gegeven, die, niettegenstaande den ouden stijl, vooral in het gebruik van zekere formules, niemand misleiden kan, die met de oudste taal vertrouwd en in de schrijfwijze van den ouden tijd ook slechts eenigszins ingewijd is. Ondanks de in het oog vallende pogingen om ook in het schrift het moderne zooveel mogelijk te vermijden, wordt de jongere oorsprong van het geheele opschrift door de invoering van Ptolemeïsche vormen hier en daar verraden".

De vraag, waarom juist koning Tosertasis gekozen is als de Pharao, onder wien de hongersnood woedde, wordt door Brugsch niet rechtstreeks opgelost. Deze Tosertasis schijnt echter een der meest bekende koningen van den ouden tijd voor de Egyptenaren geweest te zijn. Op het koningsregister van den beroemden papyrus van Turijn komt hij voor als de eerste koning eener nieuwe dynastie, zoowel hier als bij Manetho met eene regeering van 19 jaren. Hij behoort echter nog niet tot de werkelijk historisch bekende koningen. Eerst zijn zesde opvolger volgens de lijst van genoemden papyrus, Sephuris bij Manetho, treedt als historisch persoon op. „De koningen vóór Sephuris — zegt Brugsch — maken haast den indruk van legendarische personen, zooals in de Romeinsche geschiedenis de eerste koningen onmiddellijk na de stich-

ting der eeuwige stad. Des te meer bemoeide zich de sage om van de onmiddellijke „opvolgers van koning Horus", van de godendynastie, schitterende helden te maken, die ook op het gebied der kunsten en wetenschappen de nevels van den ouden tijd verlichtten en als de stichters der menschelijke beschaving in het Nijldal aangezien en vereerd werden". De naam van onzen Tosertasis komt ook voor in eene lijst van bouwmeesters onder Darius I, tusschen de jaren 494 en 491 v. Chr., en wel als de patriarch der bouwmeesters, die het eerst gehouwen steenen gebruikte. Door koning Osortisen II (12de dynastie) werd voor Tosertasis een standbeeld opgericht, waarop hij hem noemt: „zijn vader den koningDoser-Sa". Verder toont Brugsch aan, dat Tosertasis door de Egyptenaren werd gehouden voor den stichter der pyramide van Saqqara, welke pyramide volgens Brugsch en Mariette de oudste is van geheel Egypte. Dit alles in aanmerking genomen, mag het ons niet verwonderen, dat de vervaardigers van bedoeld opschrift koning Tosertasis hebben uitgekozen als den voor hun doel geschikten man.

De bloote vertaling van het opschrift beslaat bij Brugsch zeven octavo-bladzijden. Wij laten er hier datgene van volgen, wat voor ons doel in aanmerking kan komen:

„In het jaar 18 van den koning Tosertasis, toen Madir in Elephantine vorst over de steden van 't Zuiden en landvoogd der Nubiers was, werd hem deze boodschap des konings gebracht, om hem te doen weten het volgende: „„Vol zorg is mijn hart over het zeer groote ongeluk, *omdat de Nijlvloed in mijnen tijd niet kwam gedurende 7 jaren.* Schaarsch is het koren, er is gebrek aan gewas, en alle levensmiddelen ontbreken

hun. Ieder wordt een dief voor zijn buurman. Zij willen zich voortbewegen en kunnen niet gaan; het kind weent, de jongeling kwijnt weg, de ouden — hunne ziel is gebogen, hunne beenen zijn gekromd, uitgestrekt over den grond, en hunne handen liggen in hunnen schoot; de hovelingen zijn buiten raad. De voorraadkisten worden opengerukt, doch lucht is hun inhoud, al wat voorhanden was is opgeteerd . . . Zeg mij: waar is de plaats van den oorsprong des Nijls, welke god, of godin, is de beschermheer aldaar, en hoe is zijn beeld? Is hij het, die mij den vollen zegen van den oogst duurzaam belooft, dan zal ik mij wenden tot den god van Hermopolis, die zijne lankmoedigheid voor alle menschen naar ieders handeling uitput. Ik zal ingaan in het huis der heilige schriften, uitbreiden de papyrusrollen en de hand er naar uitstrekken.""

„Hij [Madir] deed de reis en keerde terstond tot mij [Tosertasis] terug. Hij maakte mij bekend met den drempel [woning] des Nijls en met alles, wat men daarover had geschreven. Hij openbaarde mij de geheime kapittels, tot welke de voorvaderen hunne toevlucht hadden genomen . . . . . Hij sprak tot mij: „„Er is eene plaats in het midden van den stroom, waaruit de Nijl te voorschijn komt, Elephantine is haar naam van den beginne; . . . daar zijn de borsten [van den Nijl], die al het goede doen gedijen . . . Daar is de god Chnum. Hij trapt op den grond met zijne voeten, hij opent den grendel der poort [van den Nijl] met zijne hand, en de deuren van de poort des waters openen zich . . . . . Daar komen de bouwlieden met al hunne zaken, wanneer zij plan hebben een godshuis te bouwen, in het Noorden en in het Zuiden, en een woonhuis voor heilige dieren en de pyramide eens konings en een standbeeld op te richten. Dan staan zij in den tempel en in de krypte met welriekende zalven tegenover den god Chnum, in zijne omgeving, ook schenken zij frissche kransen van allerlei bloemen. . . . . " "

„Mijne [Tosertasis'] ziel was blijde, nadat ik dit gehoord had. Ik trad binnen; de priesters openden het verborgene; de reiniging werd volbracht; een groot offer werd gebracht aan de goden en godinnen in Elephantine. Ik zag den god vóór mij staan, dien de aanbidding welgevallig was; ik bad tot hem voor mij. Hij opende zijn oog, bewogen was zijn hart en zijne stem klonk: „„Ik ben Chnum, uw schepper. . . . Ik ben het, die mij zelven schep, het groote water van den aanvang, de Nijl, die naar goed-

vinden stijgt om den arbeider voor mij gezondheid te geven.... Ik zal voor u den Nijl doen stijgen, zonder dat een jaar ontbreekt; hij zal nederdalen over elke landstreek, alle planten zullen groeien en de meeldragende vrucht zal zich buigen..... De dienaren zullen overvloed hebben, en de hoop zal herleven in hun hart en in het hart hunner meesters. Voorbijgaan zal de hongersnood en het gebrek in hunne voorraadhuizen.""

„Ik voelde mij verblijd. Mijn moed keerde terug en de neerslachtigheid verdween. Ik gaf het volgende edict op de plaats van mijnen vader Chnum: Ik, de koning, sticht het onderhoud voor u, mijnen vader, den god Chnum, den heer van het cataractenland in de Nubische landstreek. Geschonken zij u als uw eigendom de rechterzijde in het Westen en de linkerzijde in het Oosten op het gebied van Elephantine. [Volgt een lange opsomming van schenkingen en tienden].... Geen beambte uite op deze plaatsen een woord om iets te verlangen of om iets aan uw voorraadhuis te onttrekken.... Dit decreet worde op een hooge rotszuil gegrift met schrift overeenkomend met het oorsponkelijke op de houten tafelen.... Alwie den inhoud veracht, hij ontvange den strop als straf. De opperhoofden der priesters en alle opperhoofden van de lieden des tempels zullen zorgen voor het behoud van mijnen naam in den tempel van Chnum, den heer van Elephantine, den schepper, in eeuwigheid".

Ziedaar den hoofdzakelijken inhoud van het opschrift, dat, zooals Brugsch zegt, „op in 't oog loopende wijze het in den Bijbel voorkomende verhaal van een zevenjarigen hongersnood in Egypte bevestigt". Met Brugsch besluiten wij: „Het in het opschrift op de rots van Sehêl vervatte bericht over den zevenjarigen hongersnood zal den langen hiërogliefentekst voor altijd de belangstelling verzekeren van hen, wien het Bijbelwoord ter harte gaat, en voor wie eene momumentale bevestiging van de in de Schriftuur vermelde zeven magere jaren onder den Pharao van Joseph niet onverschillig kan zijn. Al is ook het hiërogliefen-opschrift in zekeren zin hypokrief, het laat toch geen twijfel bestaan aan het feit, dat men nog in

de tijden der Ptolemeën kennis droeg van eene ramp, die onder een ouden koning Egypte had getroffen, en waaraan een tijdsverloop van schier 2000 jaren de herinnering niet vermocht uit te wisschen".

D. A. W. H. SLOET, Pr.

BOEKBEOORDEELING.

BULLARIUM TRAJECTENSE.

Romanorum Pontificum diplomata, quotquot olim usque ad Urbanum papam VI (an. 1378) in veterem episcopatum Trajectensem destinata reperiuntur, collegit et auspiciis Societatis Historicae Rheno-Trajectinae edidit Gisbertus Brom, Ultrajectinus, S. Theol. Doctor. — Fasciculus I: — Hagae-comitis. Martinus Nijhoff. 1891.

Wie een prachtig stuk zilverwerk voor zich heeft staan, voelt het oog gestreeld door den fijnen glans, die daar ligt op het edel metaal, wordt aangetrokken door het bevallige schoon, dat er spreekt uit den vorm, geraakt in bewondering, als hij het drijfwerk gadeslaat, dat leven instort aan het geheel. Hij roemt het stuk en prijst den meester, wiens scheppingskracht de stof heeft bezield. De rechtmatigheid dier hulde, aan de kunst zoo willig gebracht, wordt voorzeker door niemand betwist; maar zou hij onrecht plegen, die meent, dat bij dit al de waarde van den arbeid, welke voorafging, soms te veel uit het oog wordt verloren? Laat ons zien, met eigen oog aanschouwen, om een deugelijk gewijsde te erlangen.

Ik leid u naar Freyberg, in het koninkrijk Saksen ten westen der hoofdstad Dresden gelegen. Den Freyberger „Dom" met zijne „gulden poort", een der schoonste bouwresten uit den Romaanschen tijd, gaan we voorbij; we letten niet op al het andere, dat hem omringt, maar begeven ons rechtstreeks naar den „Himmelfürst", den prins der zilvermijnen van het Saksisch gebergte. Meer dan duizend voeten diep gaan we afdalen in huivringwekkende schacht. Wie kan er leven — dus vraagt ge — in die duffe onderaardsche gangen, waar de onreine lucht onze longen benauwt, waar het tastbare duister den geest als verlamt. Toch zijn honderde mannen, met moed in de ziel, met kracht in de vuist, bij de flikkering hunner lichtjes dag aan dag er rusteloos bezig, om in het zweet huns aanschijns de kostbare stof voor ons los te wroeten en

straks in het volle daglicht te brengen. Als het vorschend oog hier de verkregen schatten onderzoekt, dan vindt het, ja nu en dan klompen, kristallen of vezels van onvermengd zilver, maar de groote hoop bestaat slechts uit ertsen, waarin de kostbare stof met spiesglas, solfer enz. verbonden ligt. Wat zouden die ertsen u baten, als de scheikunde niet hare hulp kwam bieden en herhaalde malen hare kracht deed gelden, om de slakken te verwijderen en het eene metaal van het ander af te zonderen. Zooveel arbeid en moeite is er noodig, om aan het zuivere zilver den glansrijken loop te bereiden, dien het door de wereld gaat nemen. — Velt ge thans uw oordeel, dan zal het gewis niet uitvallen ten nadeel van hen, die daar beneden de vunzige holen doorwroetten en de kostbare schatten dolven, welke zoo veel glans hier op aarde verspreiden.

Passen wij dit toe op het onderwerp, dat ons bezig houdt, dan zullen we voorzeker den arbeid, waarvan Dr. Brom, kapelaan te Groningen, in de verleden maand Mei den aanvang ons leverde, naar waarde leeren hoogschatten. Onder den titel *Bullarium Trajectense* biedt hij ons een volledige 1) verzameling aan van de

1) Over de schatten, bewaard in de *Stad der zeven heuvelen,* kan ik geen oordeel vellen; doch wat in de *Lage landen aan de zee* behouden bleef, heb ik jaren lang met ernstigen toeleg opgespoord en doorgezocht. En na dit alles opnieuw te hebben nagezien, mag ik betuigen geen enkele oorkonde te hebben aangetroffen, die stellig ontbreekt aan de verschenen eerste aflevering van het *Bullar. Traject.* Misschien zou no 46, waar ik om Affligem en Tienen, die daar vermeld staan, liever zou denken aan Maastricht (Trajectum superius), de plaats kunnen ruimen voor de bulle van paus Calixtus II, onder no. 7 in Friedlaenders *Ostfriesisches Urkundenbuch* gegeven. Van de curiae in Frisia, aldaar vermeld, meenen we Bonwardi terug te vinden in Bornwert, terwijl Fronohusin ons toeschijnt in verband te staan met Frohnacker; allicht brengt een inboorling der Friesche gouwen nog meerdere van die plaatsen terecht. — Een paar verdere aanmerkingen worden hier aanstonds bijgevoegd. In no. 19 en 48 zou ik volgens de regels, door het Histor. Genoot. v. Utrecht aanbevolen en door den schrijver ook gehuldigd, in plaats van Stauria liever gelezen hebben Stavria. In no. 80 had ik voor Giselbertus liever Theodericus zien staan, wijl deze in 1205 en vervolgens tot 1224 voorkomt als deken van Sint Jan te Utrecht (Sloet. *Oorkondenb.* no. 476). In no. 226 zal Virneburgh wel onverhoeds in de plaats zijn geslopen van Vianden. Was ik in de gelegenheid om

oorkonden, die weleer uitgingen van den H. Stoel en betrekking hebben op het oude bisdom Utrecht. De groote rijkdom werd vergaderd in de jaren, toen de schrijver te Rome vertoefde en de *Regesta Pontificum* met rustloozen ijver doorzocht. Later in het vaderland wedergekeerd, vulde hij zijnen voorraad aan met al hetgeen in de archieven der onderscheiden gewesten hier nog voorhanden is. Zoo verkreeg hij een schat, die ons wel tot blijdschap moet stemmen en terecht onze bewondering wekt. Had wijlen professor Wensing, nog in ons midden verkeerend, dien met zijn heldere kijkers mogen aanschouwen, we houden ons overtuigd, dat hij vol vreugde zich de handen zou hebben gewreven.

Het werk 1) neemt zijn aanvang met een brief, in het jaar 751 door Paus Zacharias aan den H. Bonifacius gericht, het oudste behouden pauselijk stuk, dat het bisdom van Utrecht betreft, en loopt tot het jaar 1378, toen paus Urbanus VI den Stoel van St. Pieter beklom. Bij allen arbeid is de wijsheid gehouden vaste perken te zetten, opdat de kracht door de stof niet worde overheerscht. Dr. Brom bepaalde zich daarom vooreerst tot het oude bisdom Utrecht, dat gewis ruimte genoeg aanbiedt, wijl het in der tijd verweg het grootste deel van ons vaderland omvatte; ten anderen sluit hij zijn werk met het jaar 1378, omdat toen „met de droeve scheuring in de Kerk van het Westen geheel nieuwe tijden aanbraken". Met dat al blijft er voorraad genoeg ter bewerking; want als de schrijver het aantal der mee te deelen stukken begroot, dan meent hij dat het licht tot 2000 zal loopen. De groote waarde van dit cijfer zal ieder erkennen, als ik er bij heb gevoegd, dat straks zal blijken, hoe „verweg het grootste meerendeel dier stukken tot nog toe geheel onbekend bleef".

---

no. 216 met het handschrift te vergelijken, dan zou ik, om de groote gelijkenis, die *t* en *c* met elkander in de oorkonden hebben, willen zien of Gotfridus de Kut niet een Kuc kon worden. Kuc, Kuuc, Kuyc, Kuic is een bekende familie, en bij Dodt (*Archief*, III, bl. 354) wordt een Godefridus de Kuic op het jaar 1248 als kanunnik van St. Marie te Utrecht vermeld. Om gelijke redenen zou ik in no. 230 beproeven, of niet Xantis kan gelezen worden in plaats van Xancis.

1) De schrijver bedient zich voortdurend van het Latijn, waarin de stukken spreken, welke hij ons levert. Dit is alleszins billijk en schaadt den lezer niet, wijl deze toch de taal van Latium moet verstaan, om van der Pausen oorkonden alle nut te hebben.

Moet ook de inhoud ervan worden blootgelegd, dan zij hier herinnerd, dat der menschen maatschappij een samenstel is, 't geen als de mensch zelf, uit ziel en lichaam bestaat. Vandaar dat de Kerk om de zorg der zielen, door den Godmensch haar toevertrouwd, bij het innig verband van het meerdere tot het mindere, dikwijls ook met dit laatste in aanraking komt, en ten algemeen nut haren invloed doet gelden. Hieruit volgt, dat van den H. Stoel menig stuk moet zijn uitgegaan, 't geen op de vorsten van ons vaderland betrekking had en diende om de tijdelijke zaken te helpen regelen naar de wet van den Christus. Onder de nummers 27, 42, 43, 44, 51, 69, 73, 74, 78 enz. levert het *Bullar. Traject.* de belangrijke bewijzen hiervoor. Ook de stukken, door den Paus aan heel de kerkprovincie van Keulen gericht en daarom voor ons vaderland mede van kracht, nam de schrijver in zijne verzameling op, omdat de verhouding van de onderdeelen tot het geheel daardoor beter wordt gekend. Dat de wet en het leven van het oude bisdom Utrecht naar alle zijden geschetst en met de oorspronkelijke kleuren wordt afgemaald, dit behoeft geen betoog: elke bladzijde van het boek levert de bewijzen ervoor.

Moet hier ook tot bijzonderheden worden afgedaald, nemen we dan het volgende. De hoogleeraar W. Moll verhaalt ons in zijn belangrijke *Kerkgeschiedenis van Nederland* (II, I, bl. 103), dat Dirk van der Are het bisdom van Utrecht nauw had aanvaard, of Paus „Innocentius III plaagde hem met bedreigingen van ban en afzetting, zoo hij niet terstond eene som van meer dan 3000 marken sterling overmaakte ter voldoening van het geen de beide voorgaande [pretendenten naar den Utrechtschen stoel] te Rome en Siena schuldig waren". Waarin nu die *plagerij* bestond, leert ons no. 45 van het *Bullarium*. Beide mededingers naar den mijter van Utrecht hadden bij burgers van Rome en handelaars van Siena zich bezwaard met eene schuld, waarvoor blijkbaar het bisdom ten waarborg was gesteld. Om betaling te erlangen wenden de eischers zich tot het Hoofd der Kerk, dat hunne vordering steunt. Als alle poging vruchteloos blijft, geeft Paus Innocentius de zaak in handen aan den Luikschen bisschop Hugo van Pierrepont, met last om tot de afzetting over te gaan, als zachtere middelen niet baten. Dat de loop dezer zaak niet beviel aan den Utrechtschen Kerkvorst, laat zich denken; maar zoolang wettige schuld om voldoening blijft eischen, zal ieder met zulke plagerij wel vrede hebben. — Nu eenmaal het werk van den heer Moll

voor ons openligt, roeren we ook nog een ander punt aan. Op bl. 114 spreekt de schrijver over de verkiezing van Otto III tot bisschop van Utrecht en voegt er bij: „Het schijnt te Rome moeite gekost te hebben des pausen goedkeuring voor zijn optreden te verkrijgen, gelijk te verwachten was". Hier is de hoogleeraar deerlijk misleid door den schijn. Want ofschoon er te Siena weer schulden stonden, ten laste van het bisdom Utrecht door Willebrand van Oldenburg gemaakt (*Bullar. Traject.* no, 146), zien we bij Dr. Brom, dat het geenszins aan den Paus lag, zoo bisschop Otto niet voor 1245 de hooge wijding ontving. No. 147 van het *Bullarium* getuigt, dat op 19 April 1235 Paus Gregorius XI reeds last gaf aan de bisschoppen van Munster, Luik en Osnabrugge, om aan den elect van Utrecht de hooge wijding te geven. — Verder zoo voort te gaan verbiedt de eisch der beperking, die vooral in een overzicht wet is. Slechts dit nog zij er bijgevoegd, dat ook voor de afzonderlijke gestichten, kloosters en kerken in het *Bullar. Traject.* tal van bescheiden voorkomen, die een nieuw en verrassend licht uitstralen.

Wat de wijze van behandeling aangaat, deze komt ons voor alleszins voortreflijk te zijn. De schrijver rangschikt zijne stukken naar volgorde der tijdrekening. Zijn er, die reeds elders werden uitgegeven in werken, die de proef kunnen doorstaan en in alle voorname boekerijen ter inzage liggen, dan geeft Dr. Brom ons slechts een zakelijk uittreksel ervan met aanwijzing der plaats, waar de oorkonden voorkomen. Ontmoet hij bescheiden van meer persoonlijken aard, zoo als daar zijn die betrekking hebben op het vergeven van beneficien, het verleenen van gunsten aan bijzondere personen, die geen algemeenen invloed hebben uitgeoefend, dan bepaald hij uit wijze spaarzaamheid zich weer tot een zakelijk uittreksel, doch zoo, dat de inhoud van het stuk genoegzaam aan het licht wordt gebracht. Wat den schrijver voor zijne taak bijzonder geschikt maakt is, dat hij veel waarde hecht aan de getuigenis der oude bescheiden, deze met een helder oog nagaat, met een scherpen blik doorvorscht en door de vergissing van een ander zich niet van den rechten weg laat leiden. Om u hiervan te overtuigen, verwijs ik naar de aanmerkingen, die gemaakt worden onder no. 17, 19, 20, 23, 36, 55, 60, 65, 70 enz. van het *Bullar. Traject.* Dit zij niet gezegd tot geringschatting van den arbeid der groote mannen, die voorgingen; dwaling en vergissing kleeft immer aan alle menschelijk werk; maar het blijft toch een treffend be-

wijs voor den vasten stap van den jongere, zoo hij door den verkeerden tred van een voorganger niet afgeleid wordt van het rechte spoor. Daarbij erlangt de arbeid van Dr. Brom nog een nieuwe aanbeveling uit de verwijzing naar een groot aantal werken, die over het betrokken stuk u kunnen inlichten. Een reuzenarbeid is het voor den zwoegenden zoeker geweest, na de ontcijfering der moeilijke handschriften, daarenboven nog al die gedrukte boeken te doorloopen, om het nuttige daaruit voor ons op te teekenen.

Van buiten — om mij zoo uit te drukken — ontvangt het *Bullar. Traject.* eene aanbeveling van hooge waarde, doordat, naar luid der openlijke getuigenis van Dr. Brom, het eigenlijke vaderschap van zijn werk toekomt aan Z. D. Hoogw. den aartsbisschop *P. M. Snickers*. Want deze heeft, in zijn edele liefde voor de kerk van Nederland, met heuschen aandrang den schrijver naar de archieven van Rome getroond en met milde hand hem zijne hulp tot den arbeid verleend. Tot geen mindere aanbeveling strekt gewis, dat het *Historisch Genootschap*, te Utrecht gevestigd en alom met roem bekend door de degelijkheid der werken die het jaarlijks in het licht zendt, zich wel met de uitgaaf van het *Bullarium* heeft willen belasten. — Verder dient nog te worden vermeld, dat de schrijver bij zijnen arbeid de meest gewaardeerde hulp genoot van de uitnemendste mannen, zoo te Rome als in ons vaderland, met name van pater Henr. Denifle, 's Pausen vicarius bij de archieven van het Vaticaan, van Jhr. Th. H. F. van Riemsdijk, rijksarchivaris te 's Hage, van Mr. Samuel Muller Fz., archivaris der stad en provincie Utrecht, en van Dr. P. J. Blok, hoogleeraar der geschiedenis te Groningen.

Als we ten slotte nog hebben vermeld, dat de pers van Martinus Nijhoff in den Haag zich uitnemend van hare taak gekweten en den kwartijn, dien ze ons levert, een prachtig voorkomen heeft gegeven, dan mogen we gewis wel het besluit trekken, dat het heerlijke werk van Dr. Gijsbert Brom, zoo ver menschenkracht zulks vermag, aan alle eischen voldoet. We wenschen van harte hem geluk hiermede, verheugen ons in het bezit van den gewonnen schat en houden ons overtuigd, dat hij wijd in het ronde zal worden gezocht.

Feestdag van St. Peter en Paul. J. H. HOFMAN.

Uit mijn lente, gedichten van W. de Veer, S. J. — Vucht, Maatschappij tot Expl. van de Drukkerij-Bogaerts, 1891.

Toen de Eerw. Heer G. Jonckbloet naar Java vertrok, om zich te gaan voegen bij de schare geloofshelden, die dit schoone eiland voor Christus trachten te veroveren, hoorde men te recht stemmen van bewondering opgaan voor het offer door den *missionaris* gebracht, maar ook klachten over het verlies van den bezielden *dichter*. „Tenzij" — dus zeide men —

„„*Dit* land der zonne, land der kleuren,
Waar 't vuur, dat van den hemel speelt,
In de aarde een dubble groeikracht teelt,
Of, als de nachtwind 't hoofd gaat beuren
Elk luchtjen is bevracht met geuren"", 1)

zijn warm dichterlijk gemoed tot zingen dwingt, zal misschien zijne muze voor immer verstommen. En wie bespeelt ons dan de luite van Jonckbloet?"

Doch zie, een zijner eerw. vrienden heeft die klankrijke luit ter hand genomen en haar tonen ontlokt, heur eersten meester waardig. Althans, ik aarzel niet op bovenstaanden bundel gedichten van den Eerw. Heer De Veer de woorden over te dragen, die de onvergetelijke J. A. Alberdingk Thijm neerschreef ter inleiding van Jonckbloet's *Vlindertjes*: „Wat warm hart er klopt, wat frissche blik er rondschouwt in deze dichtproeven zal voor niemand een geheim blijven. De lezer van kennis en smaak zal ook met genoegen ontwaren, wat er gedaan is om harmonie tusschen dichtvorm en onderwerp te brengen en voor gewenschte afwisseling van toon en trant te zorgen".

Teeder, warm gevoel, rijke, soms weelderig gekleurde beeldspraak, zuivere, vloeiende taal, gemakkelijke, welluidende versbouw, dit alles lacht u toe in de *Vlindertjes*, maar ook in de verzameling *Uit mijn lente*.

Daarbij heeft de dichter De Veer zich een verheven doel voorgesteld, gelijk reeds blijkt uit het eerste stuk, een sonnet aan Broere:

„O, dat mijn zwakke toon,
Niet ijdel klinke, maar op uwe voorspraak, Broere!
Een ziel, een enkle slechts aan 't Hart der Meesters voere"!

1) B. ter Haar.

Uit mijn lente beweegt zich bijna geheel op godsdienstigen bodem. In eene bonte reeks van lyrische ontboezemingen, schetsen en verhalen wil de dichter ons een rein genot doen smaken, maar een genot, dat onze harten tevens opvoert tot den Heer. En zoo bevordert hij op eene uitstekende wijze het hooge doel der poëzie. Immers 't is de taak der dichtkunst, door de uitdrukking van het schoone de ziel te verheffen en haar op te doen stijgen tot den oorsprong en het voorbeeld aller schoonheid, tot God. „Tout pour l'élévation de l'âme", zegt Longhaye 1), „tout pour l'impression dominante du beau. Or le beau suprême, c'est Dieu: à tout prendre, c'est Dieu, qu'il faut définitivement mettre en lumière".

Het geheele bundeltje bestaat uit 37 gedichten, waarvan 8 vertalingen of navolgingen. In vele dezer kortere of langere stukken vind ik diep treffende gedachten en voorstellingen, vooral in de schildering van *Eene eerste Heilige Communie.* Ook de vertolkingen verdienen aanbeveling, om de juistheid en levendigheid, waarmede de gevoelens en uitdrukkingen der oorspronkelijke dichters worden weergegeven.

Zijn er dan in deze verzameling geene vlekjes of zwakheden aan te wijzen? — Wel is bij mij op sommige punten eenige bedenking gerezen, b. v. tegen de juistheid van een enkele beeldspraak hier en daar, als

„Wat *verwe maalt*, wat cither zingt
De *zoetheid*, die Gods keurling *drinkt*"!

Zie ook blz. 26 onderaan.

Zou het schoone slot van *De Ex-Kanselier*:

„Groot is der Heeren Heer alleen"

niet beter tot zijn recht komen door eene voorafgaande korte schets van de aanvankelijke zegepraal der Kerk? En ware de liefde van een kind tot zijne ouders niet verkieslijker *ouder-* dan *kinderliefde* genoemd? — Onwelluidende syncope's als in *bloed'ge*, te vrije apocope's gelijk in *snee* voor *sneeuw* en rijmen als: *ten toon spreidt — schoonheid, volhard — vaderhart* komen in deze gezangen gelukkig slechts zeer zelden voor.

Maar ik beken, dat dit in vergelijking met het vele voortreffelijke slechts nietigheden zijn, en mis overigens den moed, nog andere min of meer betwistbare vrijheden, zwakke plaatsen, drukfeilen of

1) *Théorie des belles Lettres*, p. 186.

lapsus calami te gaan opdelven. Liever geniet ik onverstoord de menigvuldige schoonheden dezer liefelijke, kleurige en geurige poëzie.

Een paar staaltjes mogen den lezer een denkbeeld geven van De Veer's dichttrant:

HET THEBAANSCHE LEGIOEN.

Op 't dampend genet komt des Keizers heraut
De legerplaats binnengestoven,
Waar 't krijgsheir van Maximiaan zich onthoudt,
Om straks in het rijk van den stuggen Bagaud
De vlammen des oproers te dooven. —

Een angstige stilte waart plotseling rond,
Beheerschend de woelende scharen,
En hij, wien de Vorst hun uit Martinach zond,
Staat dra in hun midden en opent den mond
Om 't doel van zijn tocht te openbaren.

„Aldus spreekt de god'lijke Maximiaan,
„In ziedende gramschap ontstoken:
„„'t Thebaansche Legioen dorst zijn Keizer weerstaan,
„„En weigerde 't heiligdom binnen te gaan,
„„Waar de offers voor Jupiter rooken.

„„Ik wil, dat die smaad op de goden gestort,
„„Die ontrouw aan 't wachtwoord huns Heeren
„„In 't bloed der vermetelen uitgevaagd word',
„„En laat het weerbarstig Thebaansche Kohort
„„Te Agaunum in 't kamp decimeeren!""

Een donderend „weg met de Christnen!" begroet
De straf, door den Caesar besloten,
En aanstonds omsingelt men dorstend naar bloed
Mauritius' edelen krijgeren-stoet,
En aanstonds begint men te loten.

Te loten op leven en dood... Hoor! de stem
Eens hoofdmans verkondigt aan allen
De namen, de tien, doch met hoogere klem
Den tienden en laatste' uit de lotbus: op *hem*
Is 't grillige sterflot gevallen!

Bij 't sarrend gejuich, dat in 't ronde weerklinkt
Wordt deze aan den schandpaal gebonden
Voor 't oog zijner makkers; de geeselstriem dringt

In 't sidderend vleesch, tot een bloedstroom ontspringt
Aan tallooze gapende wonden...

Daar fonkelt het moordstaal: met duiz'lende kracht
Valt het neer op de krimpende leden,
En 't hoofd ploft ter aarde... de boete is volbracht,
Een offer den wrokkenden Heerscher geslacht,
Een kampstrijd voor Jezus gestreden!

Dús sneeft er een tiende der Christnen. Hoe kalm,
Hoe vreugdevol lijden ze en sterven,
Een bede op de lippen, een dankbaren psalm,
Naardien zij d'onsterflijken martelaarspalm
In ruil hunner smarten verwerven!

Ten eind is de slachting; naar Caesars bestel
Spreekt plechtig de bode: „Thebanen,
„Gehoorzaamt gij thans niet aan 't hooge bevel:
„Onmid'lijk herhaalt zich dit bloedige spel;
„Zoo laat tot gedweeheid u manen!"

Zij weigren opnieuw; en opnieuw rukt het zwaard
De fiere gelederen open,
Een tiende der helden verdelgend van de aard! —
En zij, die nog eens door het lot zijn gespaard,
Benijden hun broeders en hopen....

Niet vruchtloos! Dra luidt het: voor 's Keizers gebod
Te bukken of allen te sneven! —
„Wij dienen den Keizer, maar boven hem God,
„Wij drijven met dood en tormenten den spot,
„En offren gewillig ons leven!"

En onder die kreten werpt ieder der schaar
Speer, beuklaar en wapenrok henen.
Wat schittert hun oog! de verlossing is daar,
't Kortstondige lijden, hoe lang en hoe zwaar,
Gaat allen met Christus vereenen!

Het sein wordt gegeven ten bloedigen moord.
— Tooneel van verschrikking en jammeren! —
Het rookende lemmer verminkt en doorboort,
De heidenen woeden als woudleeuwen voort
Te midden van weerlooze lammeren!

Bij honderden liggen op 't doodenveld neer
De onwrikbare Christenbelijders;
En Caesars heraut keert naar Martinach weer
Den trotschaard vermeldend: „Geen ademt er meer
Van al uwe wederpartijders!"

. . . . . .

Toch leven zij, Caesar! der Hemelen kroon
Omlauwert hun slapen voor immer.
Maar 't uur is nabij dat gij bonst van uw troon,
Gekneveld, vermoord op bevel van een zoon....
De straf spaart den schuldige nimmer!

AAN ALBERDINGK THIJM.

Uw blik doordrong voor 't laatst de hemelbaan,
Waar Vondel wiegt op koninklijke schachten —
Daar stierft gij, Thijm!... Maar nimmer zal vergaan
Het kunstpaleis, waar Hollands voorgeslachten,

Die slechts van uw palet de glorie wachtten,
Voor 't oog der aard in rijke groepen staan!
Ach! bij uw graf slaakt Holland diepe klachten:
Wie heeft er meer voor hare kunst gedaan?

En de oude Kerk, uw dierbaar „heiligdom",
Spreidt treurend u haar blanke „lijkwade" om,
En steekt uw zwaard vol weemoed in de scheede.

De Roomsche Kerk, waarvoor gij leedt en streedt
Met open helm en luiden wapenkreet,
Bidt voor haar held den lang verdienden vrede.

Men zal toegeven, dat het speeltuig van dezen zanger voorzien is van welluidende en forsche snaren, die ons voor de toekomst de heerlijkste dichterlijke muziek beloven. De titel zelf: *Uit mijn lente* doet ons een rijken zomer en vruchtbaren herfst verwachten. Ja, gaarne vlei ik mij met de hoop, dat het den Eerw. Heer De Veer moge gaan als Bilderdijk, die zelfs na zijne *Winterbloemen* de gaarden der Nederlandsche Letteren nog met zoo menige frissche dichtbladen en bloesems heeft versierd.

St. Michiels-Gestel. A. N. MUTSAERS, Pr.

LETTERLOOVER.

HET DRIEVOUDIG „WEES GEGROET"

Bij Aken in een zusterhuis
Werd zacht een lied gezongen,
Als de englenzang, zoo teer en kuisch,
Is 't in mijn ziel gedrongen,
En diep bewogen trad ik uit,
Maar hoorde lang nog 't zoet geluid,
Den lofzang van de reinen:
„Wees gegroet, Maria".

Er knielde voor 't votiefaltaar
Om heeling te verwerven
Een allerliefste kinderschaar:
Ach, moeder lag te sterven!
De kinderbede werd verhoord,
„De moeder leeft!" Het dankakkoord
Steeg op uit kinderharten:
„Wees gegroet, Maria".

Te Kevelaar ter bedevaart
Zag 'k op de knieën zinken
Een pelgrim, grauw van haar en baard,
Zijn oog vol tranen blinken.
Daar lag hij, de verloren zoon,
In 't vaderhuis voor Moeders troon,
Vol rouw klonk zijne bede:
„Wees gegroet, Maria".

Naar 't Duitsch. H. E.

DE ARBEID.

In alle bange stonden,
Die God de Heer mij gaf,
Heb 'k vree en troost gevonden,
Een steunpunt en een staf.

Een vriend ging aan mijn zijde,
Een makker hou en trouw
Verruimde, ja verblijdde
Mijn hart in druk en rouw.

Hij deed de olijftelg bloeien
Op 's harten zooren grond
En rondom heelkruid groeien
Voor een geslagen wond.

Hij droogde vaak mijn tranen
En maakte 't zware licht,
De ster, die 'k straks zag tanen,
Bestraalde 't aangezicht.

Zijn vuist om te verweren
Hield steeds een zwaard omvat,
Zijn roepstem deed mij keeren
Van 't bloemrijk kronkelpad.

'k Prijs luid zijn milden zegen!
'k Heb de' arbeid steeds bemind:
Hij bleek op al mijn wegen
Mijn beste en trouwste vrind.

H. E.

Vrij naar 't Duitsch van Margareta Mirbach.

CUSTOS QUID DE NOCTE? 1)

Hoor Esau's noodklacht: Wachter,
Hoe staat het met den nacht?
Wat speurt uw oogslag achter
Der wolken donkre vracht?

Zij staaplen altoos hooger
Haar dreigend zwerk opeen;
Wat uitkomst laten ze open?
Onze angst bespeurt er geen.

Wij vragen 't onze wijzen;
Helaas! zij blijven stom;
Zij ook zien slechts verschrikking
En duisternis alom.

Het bliksemvuur, geslagen
Op 't wild en stormend meer,
Schiet slechts op klip en rotsen
Zijn aaklig schijnsel neer.

Waar voeren ons de baren
Met toomloos wilde kracht?
Geef antwoord! — antwoord! Wachter,
Hoe staat het met den nacht?

1) Aldus begint bij den profeet Isaïas (XXI, 11) de last tegen Duma: „Men roept tot mij uit Seïr: Wachter, wat is er van den nacht?" — Volgens Gen. XXXVI, 8, had eertijds Esau op het gebergte Seïr zijne woonplaats gevestigd.

Boven dien noodkreet, door zielsangst ontwrongen,
Schatert de juichtoon der bandlooze vreugd:
Heil, wie door vreeze noch dwang meer gedrongen,
't Kneljuk van wet en geweten ontsprongen,
Vrij zich in stoorloozen wellust verheugt!

Vruchtloos gevraagd naar den dag, die zal komen,
Dwaas, wie zijn geest met deez' raadslen vermoeit;
Nooit heeft een stervling hier 't antwoord vernomen;
Laat aan den dweeper zijn spooksels en droomen,
't Heden zegt nimmer, wat toekomst er broeit.

Wij, wij genieten den dag, die zijn glansen
Heden ons aanbiedt, en morgen alweer.
Leve de vreugd! laat ons spelen en dansen,
't Hoofd met de weeldrigste bloemen omkransen;
Die wij vertreden, herrijzen niet meer.

Weg met het schrikbeeld van straf voor de boozen!
Alles, wat vreugde en genot schenkt, is goed.
Vrij mag de deugd op ons neerzien en blozen;
't Zekerste deel worde als 't beste gekozen;
Nimmer de Roover als Gever begroet!

Kort zij de tijd en zijne uren onzeker;
Onheil te meer, zoo een enkle ons ontviel;
Grijpt en verzwelgt ze! Geeft nimmer den beker,
Voor die ten bodem geleegd is, den Breker;
Niets dan de scherven vertrede zijn hiel.

Goud! Brengt ons goud, waar en hoe 't zij verkregen,
Goud is de sleutel van 't levensgenot!
Glorie den Mammon, op ons blijv' zijn' zegen,
Tot eens het einde onzer vreugdvolle wegen
Nog met een juichtoon de dweepzucht bespot!

Hoor dien sombren toon daaronder,
Morrend in verkropten spijt,
Dreigend, als des afgronds donder,
Voor zich de aardkorst opensplijt.

Wacht u, dartle feestgenooten,
Die al 't zoet des levens smaakt!
Wie heeft ons in 't slijk gestooten,
Slaven van uw vreugd gemaakt?

Hongrend zien we uw vreugdemalen,
Naakt uw bonten feesttooi aan;
Vorstenpracht versiert uw zalen,
Waar wij zonder woning staan.

Wie heeft ons den last van 't leven,
U zijn wellust toegedeeld?
Wie uw hebzucht recht gegeven
Op den buit, dien ze ons ontsteelt?

Logen moge 't schoon verbloemen, —
Eigendom blijft eigenbaat!
Roof en tergend onrecht noemen
Wij uw weelde en overdaad!

God werd van zijn troon gestooten,
Christus' rijk een ijdle waan,
't Paradijs is toegesloten,
De aarde alleen blijft openstaan...

En gij weert ons! — Ha, uwe ooren,
Doof voor bede en jammerklacht,
Zullen d' oorlogskreet dan hooren,
Door vertwijfling voortgebracht: —

Als ge, ontwarend wat wij kunnen,
Opschrikt aan uw vollen disch,
Zult ge ons vruchtloos d' afval gunnen,
Die uw' tong te onsmaaklijk is.

Weg die gunst, waarmee ge uw slaven
Nog tot hulde en dank verplicht!
Huichlaars, 't is te laat! Uw gaven
Werpen we u in 't aangezicht.

Neen, geen gaaf meer! We eischen 't onze. —
Geeft het, eer 't geweld der wraak
Uw paleizen nederbonze,
Uw gejuich ten doodskreet maak.

Geeft het, eer ge uw vuige schatten,
Uit verdrukking saamgevloeid,
Wijd en ver uiteen zich spatten
Met uw eerloos bloed besproeid.

Ziet alree de brandstof rooken,
Die straks over berg en dal
Als onmeetbre vuurzee spoken,
Hoogte en laagte ons effnen zal.

Zoo zal 't zijn; zelf deedt ge uw keuze: —
Bij uw tergend feestvermaak
Blijft een spotlach de oude leuze.
Beeft, vermeetlen! De onze is: wraak!

Verwarring, schrik alom en aaklig duister! — Wachter,
Hoe staat het met den nacht?
Hoelang nog woelt het voort en blijft de heilzon achter,
In angst terug verwacht?
Wat morgenluister blonk de ontwaakte rede tegen,
Toen, na den langen droom
Van waan en bijgeloof, de waarheid, rijk in zegen,
Een vollen middagstroom
Van licht en levensgloed deed golven over de aarde;
Toen de oude slavernij
Van leer en wet verzwond, en van zijn koningswaarde
Bewust, de mensch zich vrij

En koninklijk verhief, in denken noch in keuze
Meer raad of leiding vroeg;
Van eigen licht omstraald, met fiere vrijheidsleuze
De spooksels henenjoeg
Van 't dreigend droomgezicht en vrees noch dwang meer kende...
Hoe ras die gloriedag
Zich omkeerde in een nacht, zoo troostloos, vol ellende,
Als nimmer de aarde zag! —
Wat nu? Teruggekeerd, en d' afgeworpen keten
Rouwmoedig weergevraagd?
Het licht, wat onzen geest verrukte, een waan geheeten,
Nooit diep genoeg beklaagd?
Helaas, bij 't worstlen met de al feller onweersvlagen
Begeeft ons moed en kracht.
Spreek, Wachter! Dringend blijft in raadlooze angst ons vragen:
Hoe staat het met den nacht?

Daar klinkt de stem des Wachters
Verwijtend van omhoog:
Hoelang nog sluit ge, als dwazen,
't Onwillig, lichtschuw oog?

Zoekt met oprecht verlangen;
Hij mint de waarheid niet,
Die vraagt, maar 't antwoord duchtend,
Zich omkeert en 't ontvliedt.

Waar zijn zij thans, wier handen,
Ten spijt van d'ouden God,
Zoo stout de teugels grepen
Van 't menschlijk levenslot?

Die spottend met de faablen,
Die 't bijgeloof verzon,
De rede alleen erkenden
Als heil- en waarheidsbron?

De rede, o ja, ze is heerlijk,
Uw kroon, uw koningsstaf!
Maar sluit haar niet moedwillig
De bron des levens af.

De sprank, wie 't vlamgewemel
Van eigen gloed doordringt,
Valt koud en glansloos neder,
Zoodra zij 't vuur ontspringt.

De ceder, hoog en prachtig,
De glorie van het woud,
Wordt, aan zijn grond ontworteld,
Een dor en machtloos hout.

Zoolang de ziel 't doortintelt,
Is 't lichaam schoon en rijk;
Maar scheidt ze van elkander; —
Wat wordt er van een lijk?

Van hooger licht verstoken
Verdwaast zich 's menschen geest; —
Voor 't beste is steeds de ontbinding
't Verderfelijkst geweest.

De boom der kennis teelde
Reeds vroeg zijn jammervrucht;
Herkent hem aan de ellende,
Waarin ge op nieuw verzucht.

Waar 't blij geloof te voren
Zijn vreugdeboden zond,
Waart thans met woeste galmen
De bleeke waanzin rond;

Daar scheurt hij liefde en vrede
  Met wilden greep vaneen,
Werpt twist en haat en moordzucht
  Verwoestend om zich heen,

En dreigend toont zijn fakkel
  Een dor en troostloos graf,
Waar eens de hoop des levens
  't Met heerlijkheid omgaf.

Gij ziet het, en vertwijflend
  Breekt ge uit in jammerklacht;
Maar blijft de slang vertrouwen,
  Die 't kwaad te voorschijn bracht.

„*Gij zult als goden wezen!*"
  Rampzalig wie 't gelooft,
En blind, den boom des levens
  Versmaadt voor 't giftig ooft.

Het einde is volgens d'aanvang:
  Gij hebt den wind gezaaid;
Wat reden tot verwondring,
  Wanneer gij stormen maait?

Waar rampspoed groeit uit zonde,
  Is de orde niet gestoord;
Nooit kwam van distelplanten
  De vrucht des wijnstoks voort.

Geen heil vindt ge in uw waarheid,
  Geen waarheid in uw heil;
Maar geeft dan zonder weerzin
  Uw valsche vrijheid veil.

Ze is gave Gods, de vrijheid,
Geen opstand tegen Hem;
Ze is 't erfdeel van de zonen,
Die luistren naar Zijn stem,

De rijkdom Zijner handen,
Zich oopnend voor een vriend,
Het krijgsloon van den strijder,
Die trouw zijn vanen dient.

Wie aan Zijn gunstbetooning
Haar dankt, is waarlijk vrij;
Hem, die als roof haar eigent,
Ontaardt ze in slavernij.

Gerechte straf volgt immer
Geschonden majesteit;
Zoo zegepraalt Gods orde
Ook in uwe ordloosheid;

Zoo straalt Zijn middagklaarheid
Zelfs in uw duisternis
En leert uw angstig twijflen,
Wat keus de betere is.

Zijn last is licht te dragen
En aangenaam Zijn juk;
Gelukkig is Zijn waarheid,
Waarachtig Zijn geluk.

Nog heft zich uit de baren
De hooge Sionsrots,
De sterke burgt der zonen
En erfgenamen Gods.

Daar schijnt het licht der eeuwen,
Wat nooit wordt uitgebluscht;
Daar wacht voor angstig woelen
U veiligheid en rust.

De als wijs geroemde dwaasheid
Der wereld wordt ten spot;
De als dwaas verachte wijsheid
Des kruises is van God,

Van God, wiens macht en oordeel
Het lot der volken drijft,
Die d' eeuwgeest ter beschaming
Der eeuwen Koning blijft.

Voor Zijn getuignis zwijge
De rede eerbiedig stil;
De vrijheid buige ootmoedig
Zich neder voor Zijn wil.

Het Woord is Vleesch geworden,
Heeft onder ons gewoond,
Aan 't menschenkroost op aarde
De glorie Gods getoond.

In Christus den Gekruiste
Vindt elke vraag bescheid;
Zijn Naam alleen, geen andre,
Brengt heil en zaligheid.

O diep rampzalige Esau,
Door eigen schuld onterfd,
Die voor een smaakloos kooksel
Gods heilbeloften derft, —

Die ronddoolt in vertwijfling,
Van duisternis omhuld,
Verbijsterd door den waanzin,
Die om u lacht en brult, —

Die ziende niet wilt kennen
Die hoorend niet verstaat,
En hopend tegen hope
Blijft worstlen zonder baat.

Erken, wat u tot vrede
Zal strekken, en keer weer!
Woon saam met Jacobs erven,
Uw broeders van weleer.

Ruil eigen dunk en keuze,
Uw waardeloozen roof,
Voor Gods onschatbre gave,
Belijd uw oud geloof!

God heeft den mensch geschapen;
De mensch zich zelven niet;
Wie beter, dan de Schepper,
Kent wat Hij worden liet?

Wat kunstwerk heeft de wijsheid
Des makers ooit betwist,
Of over zijn bestemming
Naar eigen keus beslist?

God gaf u rede en vrijheid,
Maar heeft Zijn leer en wet,
Als 't hoogste blijk der liefde,
Ten regel u gezet.

Wie aanving moet voltooien:
Juich om de zekerheid,
Waarmede u Zijn beschikking
Naar 't heerlijkst doel geleid;

Gelijk Zijn eigen wezen
In 't uwe is afgebeeld,
Worde ook tot uw volmaking
Van 't Zijne u meegedeeld.

Gods eigen grootheid adelt,
Zijn eigen Geest bezielt,
Wie voor Zijn wil en wijsheid
Deemoedig nederknielt.

De Wachter heeft gesproken; —
Zijn afscheid roept u toe:
Gij zult als goden wezen,
En waarheid is 't; maar hoe?

Vertrouwt, u zelv' mistrouwend,
Aan hooger zorg uw lot;
Weest groot en vrij, weest goden,
Maar goden onder God!

P. Zwart.

DE WERKLIEDEN-VEREENIGINGEN IN ENGELAND.

De *Trades-Unions* in Engeland worden dikwijls besproken, door sommigen zelfs tot voorbeeld gesteld; maar te vergeefs zoeken wij daarbij naar eene juiste voorstelling van den aard en de werking dezer vereenigingen, hetgeen toch vóór alles noodzakelijk is. De volgende mededeelingen heb ik uit de meest betrouwbare bronnen geput, voornamelijk uit het degelijk en uitgebreid onderzoek van F. Le Play in zijn groote werk *Les ouvriers Européens*, en uit het laatste, volgens Le Play's methode, ingesteld onderzoek, waarvan op het congres der *Société d'économie sociale et les Unions de la paix sociale* te Parijs in 1889 verslag werd uitgebracht 1).

Om zich een juist begrip te vormen omtrent de *Trades-Unions* moet men de zaak een weinig hooger ophalen. Doch, ter wille der beknoptheid, zullen wij ons hier beperken.

De gevoelens van solidariteit, door de gewoonten en gebruiken der middeleeuwen diep ingeworteld, bleven in Engeland lang bewaard, ten spijt zelfs van de om-

1) *Les ouvriers Européens*, Tome III: *Les ouvriers du Nord*, par F. Le Play. — *La Réforme sociale et le centenaire de la révolution. Travaux du congrès tenu en* 1889. Paris, Bureau de la réforme sociale, 1890.

standigheden, die de menschen van elkander verwijderden en de belangen uiteen deden gaan, weleer door den overvloed van beschikbaren grond vereenigd. De patroons, die, bij den toeloop naar de steden en de fabrieksplaatsen, de personen, van hunne geboorteplaats uitgegegaan, bezigden, hielden zich overtuigd, dat zij ten opzichte van deze menschen eene verplichting van patronage hadden op zich genomen van het oogenblik af, waarop zij hen in hun dienst genomen hadden. Volgens de algemeene meening, welke tot aan de helft der achttiende eeuw heerschte, waren de meesters in zekeren zin verplicht hunne geschikte arbeiders te houden, den gestorven arbeider te vervangen door een zijner kinderen, en mede te werken tot de vestiging der andere kinderen door middel van raadgevingen en tegemoetkomingen. Mogen van dezen gelukkigen toestand nog hier en daar enkele sporen zijn overgebleven, de algemeene toestand is geheel veranderd.

Deze verandering dagteekent van den tijd, waarop de steenkolen en de machines algemeen in gebruik kwamen. Eensklaps werden de werklieden opeengehoopt in uitgestrekte werkplaatsen, die verrezen ver van alle stoffelijke en zedelijke toevlucht, vroeger voor het bestaan der maatschappij noodzakelijk geoordeeld. Wat daar heentrok was niet van het beste; gewoonlijk misten deze menschen de bekwaamheid om in de behoeften van een huisgezin en de opvoeding der kinderen naar eisch te voorzien. Ook ontbrak hun de gelegenheid; daar waren geen kerken, geen scholen, geen bedienaars van den godsdienst om aan te vullen wat de zorg der ouders niet vermocht. Weliswaar werd later eenigszins

daarin voorzien, maar toen begon het op vaste tijden terugkeerend werkgebrek zijne verwoestingen aan te richten. Bij iedere crisis deed men al het mogelijke om den arbeiders werk te verschaffen; en men was gedwongen tot loonsvermindering, naarmate de prijzen der voortbrengselen afnamen. Maar nu werden voor de huisgezinnen de middelen van bestaan ontoereikend; nu kwam men tot het invoeren van nieuwheden, tot nog toe ongekend; de vrouwen werden uit hun huislijke bezigheden, de kinderen van hun spel gerukt; zij allen moesten onder de arbeidsmenschen worden opgenomen. Het huisgezin van den werkman, een zeer groot gedeelte der maatschappij, werd gedesorganiseerd.

Uit dezen staat van zaken werden de ellendigste toestanden geboren. Zij bereikten hun toppunt omstreeks het jaar 1830. De omwenteling, die in Frankrijk de geheele maatschappij uiteen schokte, had evenwel een terugslag op de gemoederen in Engeland. De wijze staatsmannen van dit land begrepen, dat het oogenblik gekomen was om den aard van het kwaad onder de oogen te zien, ten einde het geneesmiddel te kunnen vinden. Vanwege de regeering werd een onderzoek in den vorm ingesteld (*parlementaire enquête*); het werd, niettegenstaande de treurigste uitkomsten, met kracht voortgezet, en nu vernam de wereld, hoe de maatschappij in Engeland door naamlooze rampen getroffen was, hoe de toestanden in de steden en fabrieksplaatsen zóó ellendig waren geworden, dat de officiëele taal zich niet ontzag ze somtijds met het woord „beestelijk" te kenteekenen. Van dit tijdstip af begon de regeering tusschenbeide te komen in de verschillende takken van

nijverheid, die vroeger als geheel tot het bijzonder leven gerekend werden. Steeds is het getal der ingrijpende wetten toegenomen, en het einde is nog niet te zien. Maar al deze wetten, door den eisch der omstandigheden wel noodzakelijk geworden, kunnen slechts palliatieven wezen; het antagonisme der belangen en meeningen schijnt als met die wetten zelve steeds toe te nemen. Het hoogste, wat men, bij dezen stand van zaken, voor het heil der maatschappij verwachten mag, is dat deze gegeven wetten voor het minst verstandig zijn en dat zij toch niet als afdoende geneesmiddelen mogen beschouwd worden. De noodzakelijkheid van steeds meerdere ingrijpende wetten is altoos een teeken van verval. Het is daarmede als met een bouwvallig huis, dat, uit eigen kracht niet meer kunnende bestaan, aan alle zijden gestut en gesteund moet worden, wil het niet geheel en al uit een vallen.

Het mag evenwel niet ontkend worden, dat de wetten op den arbeid in Engeland, te beginnen met het jaar 1833, vele misbruiken hebben doen ophouden; en wij, die niet aannemen, dat de volken ongeneeslijk zijn en dat de maatschappij een noodzakelijken ondergang te gemoet gaat, wij mogen deze periode der overvloedige wetten meer als een overgangstijdperk beschouwen dan wel als het begin van het einde. Doch deze hoop is alleen hierop gevestigd, dat men de diepliggende oorzaak der maatschappelijke kwalen niet langer zoeke waar zij nimmer te vinden is. Het doet waarlijk leed, wanneer men de groote uitvindingen van den menschelijken geest in onzen tijd hoort brandmerken, alsof zij de ellende der wereld zouden hebben veroorzaakt. En leed doet het

nog, wanneer wij deze onjuiste beschuldiging slechts hooren weerleggen met een verwijzen naar de lichtzijde van de toestanden, door deze groote uitvindingen teweeggebracht. Zoolang men geen stap verder gaat, zullen de toestanden in werkelijkheid niet verbeteren. Neen, niet de uitvinding van Arkwright, den werkman, maar de uitvinding van den kamergeleerde, Adam Smith, heeft in verbond met de zelfzuchtige neiging der menschen de toestanden doen ontstaan, die door ieder weldenkende thans diep betreurd worden.

De gedachtengang van dezen geleerde werd beheerscht door het valsch begrip van vrijheid, wat de Fransche revolutie predikte en wat alleen voordeelig is geweest voor den sterkere, allernoodlottigst voor den zwakkere. Uit kracht van dit valsch beginsel werd de patroon en zijn arbeider vrij verklaard, werden de banden, waardoor zij volgens overlevering en eeuwenlange gewoonte verbonden waren, geheel losgemaakt. De arbeid werd eenvoudig een koopwaar, waarvan de prijs in vrijheid kan bedongen worden; de arbeider, die zijn arbeid levert, en de patroon, die het loon betaalt, staan volkomen gelijk, en beide partijen zijn wederom geheel vrij en onafhankelijk van elkander, telkens als de arbeid in loon is omgezet. Deze leer van Adam Smith had terstond uit naam van godsdienst, rede en ervaring kunnen weerlegd worden; maar helaas, zij kwam onder de menschen juist op een tijdstip, gunstig voor het aannemen van deze dwaling.

Terwijl het onmiskenbaar talent van den schrijver zijne leer tot voertuig diende, scheen het valsch beginsel der revolutie, waarvan de geesten min of meer doordrongen waren, eene nieuwheid te rechtvaardigen, die

zoowel den werkman als den patroon de zegeningen der vrijheid en der gelijkheid zou brengen. Intusschen ontsloeg deze nieuwe leer de patroons van alle verplichtingen ten opzichte van hunne werklieden. Zij grepen deze valsche beginselen gretig aan. Arkwright, de vernuftigste der uitvinders, weleer zelf werkman, was onder de eersten, om de theorieën van Smith toe te passen. Was Adam Smith de type van den kamergeleerde, die zonder kennis van het practisch leven, zonder kennis van de gewoonten en gebruiken der werkplaatsen zijne theorieën om den rijkdom in het land te halen uitdacht en te boek stelde, Arkwright was de type van den parvenu, die zonder begrip van maatschappelijke beginselen zijne vroegere lotgenooten, wier behoeften hem niet onbekend konden zijn, op onbarmhartige wijze dienstbaar maakte aan zijn welvaart. Zijne eerste werkkrachten te Nottingham en Crawfort bestonden in jonge kinderen, welken hij voor een buitensporigen arbeid slechts een onbeduidend loon gaf.

Sinds vierde in Engeland de hebzucht hare schitterendste zegepralen. Nieuwe steden rezen als uit den grond; daarheen trok in groote menigte de verarmde bevolking van het platteland. De wegen van verkeer werden alom verbeterd, en rond de kolenmijnen stroomden de werklieden te zaam. Maar geen enkele band verbond hen met hunne patroons, die slechts ééne zorg kenden, zooveel en zoo goedkoop mogelijk te produceeren, zonder omzien naar den nood van den werkman. Deze was immers vrij geworden! Slechts de wet van vraag en aanbod regelde, volgens de nieuwe theorie, op soevereine wijze de betrekkingen tusschen de meesters en zijne ondergeschikten, en zelfs de schreeuwendste

buitensporigheden schenen de gewetens der eersten niet meer te treffen. De blinde volgelingen van Adam Smith verzetten zich aanvankelijk zelfs tegen de, noodzakelijk geworden, staatsbemoeiing, maar reeds in 1844 vermocht eene motie in het parlement, ten doel hebbend om de absolute vrijheid van arbeids-verdragen te doen erkennen, slechts 76 op de 368 stemmen verwerven. Tegenwoordig wordt er op het stuk van staatsbemoeiing in het regelen van den arbeid in beginsel geen tegenwerping meer gemaakt. Deze regeling betreft uitsluitend den arbeid van vrouwen en kinderen, maar treft noodzakelijkerwijze ook die der volwassenen, daar in de fabrieken, waar mannen en vrouwen werken, de eersten ook vaak den arbeid moeten staken, wanneer de vrouwen heengaan.

De gegeven wetten hebben, gelijk wij zeiden, de ergste misbruiken wel gekeerd en, mogen wij er bijvoegen, belangrijke verbeteringen aangebracht, maar zij hebben niet den geest der patroons kunnen veranderen, gelijk dit wel nergens alleen door wetten zal kunnen geschieden. De werklieden zijn van den kant der patroons of werkgevers, gelijk men tegenwoordig liever zegt, geheel aan hun eigen lot overgelaten, tot eigen kracht verwezen. Uit dezen toestand nu zijn de vereenigingen der werklieden, de *Trades-Unions* voortgekomen. Want de werkman heeft dien toestand aanvaard, zou zelfs niet anders meer willen. Maar daaruit volgt nog niet, dat in het algemeen de toestand der mindere klassen verbeterd is. Het is slechts een bewijs, hoe het volk gemakkelijk door een valsche leuze, door een waan van den dag verblind en den weg tot zijn waarachtig geluk bijster kan worden.

Wij herinneren ons hier de volgende treffende beschouwing van Prof. Broere, in het jaar 1847:

„Het is onfeilbaar: wanneer rijkdom, niet dan rijkdom en met zulk eene algemeene en verbazende inspanning gezocht wordt, moet steeds grooter armoede volgen. Met de nieuwe wetenschap der staathuishoudkunde, die wel dien invloed niet zal hebben, waarop zij aanspraak maakt, maar ons toch de algemeene richting aangeeft en laat schatten, heeft zich tegelijk het nieuwe woord van pauperisme verbreid. Die toenemende armoede zelve heeft tot aansporing gestrekt om op denzelfden weg voort te gaan en een nog hooger ideaal te zoeken. „„Neen, is er toen gezegd, Adam Smith wist slechts den rijkdom in het land te halen; deze behoort ook evenredig verdeeld te worden, allen moeten welvaren"". Zoo zou dan het egoïsme ophouden te zijn wat het is en voor de christelijke opoffering en liefde volstaan! Aan Mammon, den ouden Mammon sprongen tranen van teederheid in de ijzeren oogen! Schooner, voortreffelijker kon het niet. Maar nu ook werd er een woord gehoord, nog schrikkelijker dan het voorgaande, een woord, dat, aan het Heidendom ontleend, de wederopkomst van dat Heidendom kenmerkte: het woord van *Proletariaat!* Ach dat woord zegt alles en ontslaat ons van verder over die aanbidding van den rijkdom te spreken. Moge de smaad, die daarmede op de armen geworpen wordt, terugkeeren op hen, door wier toedoen het in de christelijke maatschappij is hernieuwd"!

De toepassing der nieuwe theorieën heeft in Engeland inderdaad de daar bestaande belasting voor de armen zeer groote verhoudingen doen aannemen. Wel is deze instelling door de meeste economisten van het vaste land hevig aangevallen, als zou zij het „pauperisme" in de hand werken, maar tot nu toe is er niemand gevonden, die een ander middel heeft aangewezen om te voorzien in de noodlottige gevolgen, door het valsch begrip van vrijheid veroorzaakt. In Engeland zelf is men overigens overtuigd, dat deze instelling eene betreurenswaardige noodzakelijkheid is; en de uitkomsten voldoen geenszins den christen of den staatsman. De opbrengst der be-

lasting voor de armen, welke in het begin der achttiende eeuw de twaalf millioen gulden niet overschreed, en in 1776 tot ongeveer drie en twintig millioen klom, bereikte in 1847 het cijfer van ongeveer zeventig millioen. En met dat al moet erkend worden, dat het belangwekkendste deel der arbeiders-bevolking niet den minsten onderstand ontvangt. Hoezeer Engeland in menig en zeer belangrijk opzicht aan andere volken ten voorbeeld gesteld moge worden, deze steeds verslimmerende toestand der armen is de gapende wonde, waarvoor men te vergeefs het geneesmiddel zoekt. Tot bewijs, hoe men in den toestand niet berust en er zich niet bij neerlegt, strekt voorzeker, dat deze wet *(Poor-rate)* slechts voor een bepaald aantal jaren telkens vernieuwd moet worden. Dit feit zegt voor Engeland meer dan het in menig ander land beteekenen zou. Gaan wij nu zien, hoe intusschen de werklieden zelf voor zich zelf zorgen, en in hoeverre hun pogen in de gegeven omstandigheden met goeden uitslag bekroond wordt.

Wij moeten wel in aanmerking nemen, dat reeds vroeger, hoewel niet in die mate nog, de werkman in velerlei opzicht tot eigen kracht verwezen werd. Toen het voorrecht der middeleeuwen, 't welk in den overvloed van te ontginnen grond gelegen was, meer en meer weggenomen werd, had dit feit een machtigen invloed op den maatschappelijken toestand van den werkenden stand. Dit feit en zijne gevolgen worden bij de beschouwing van den maatschappelijken toestand der middeleeuwen wel eens te veel over het hoofd gezien, en toch is het tot juist begrip van die dagen wel noodza-

kelijk om, bij en naast den invloed van den godsdienst, ook dezen factor van welstand mede in rekening te brengen. Het ontstaan der gilden wijst er duidelijk op, hoe de werkman kracht moest zoeken in eigen organisatie. De behoefte daaraan moest toenemen, naarmate de bescherming van de patronage afnam en eindelijk zoo goed als geheel ophield.

De werklieden in Engeland hebben van oudsher de noodzakelijkheid ingezien om het bestaan van huisgezin en familie te verzekeren tegen verscheidene voorkomende gevallen, voornamelijk tegen de noodlottige gevolgen van het gebrek aan persoonlijke zorg voor de toekomst. Verscheidene instellingen, met dit doel in het leven geroepen, spreken daar duidelijk van; hun oorsprong is vaak onbekend; en enkele dezer instellingen hebben, onder verouderde vormen, een geheime organisatie behouden, gelijk ook elders. Doch de vereenigingen van onderlinge verzekering zijn voor het meerendeel van latere dagteekening. De nood der tijden drong daartoe.

Reeds lang nu zijn er in Engeland vele wetten gemaakt met het het doel om de ontwikkeling te bevorderen van die vereenigingen, welke hunne statuten aan het toezicht der hoogere overheid willen onderwerpen. Al deze wetten zijn verbeterd en saamgevat in eene laatste wet van 15 Augustus 1850. Bij deze gelegenheid kon vastgesteld worden, dat er in het Vereenigd-Koninkrijk 33000 vereenigingen bestonden met een getal van drie millioen leden, 's jaarlijks over eene som van ongeveer 50 millioen guldens kunnende beschikken, terwijl het gezamenlijk kapitaal ongeveer een honderd vijftig millioen bedroeg. Van deze vereenigingen ver-

vullen er 14000 de formaliteiten, voor een wettig bestaan vereischt.

Men make zich van het geheimzinnige, waarin sommige oude en verouderde vereenigingen zich nog hullen, geen al te ernstig denkbeeld. Zij hebben al heel weinig geheims te bewaren; er zijn nog verscheidene van deze vereenigingen, die geen ander teeken van leven geven dan een jaarlijksch feest 1).

De tallooze ondernemingen der Engelsche werklieden om in het beginsel van associatie en onderling hulpbetoon de verzekeringen te vinden, die hun door de organisatie der groote nijverheid voortaan niet meer gegeven werd, zijn lang niet allen even gelukkig geweest. In 't algemeen zijn zij er echter in geslaagd om in de voornaamste ongelegenheden van ziekte en andere noodlottige gebeurlijkheden, die slechts voorbijgaanden steun vorderen, te voorzien. Voor gebeurlijkheden in een meer verwijderde toekomst of voor die, welke voortdurenden steun eischen, is men dikwijls maar slecht geslaagd. Deze moeilijkheden hebben zich vooral voorgedaan, waar het betrof ondersteuning te verzekeren aan werkloozen, aan ouden van dagen, of weduwen en weezen.

De regeering heeft van hare zijde aan geen enkele vereeniging, die zich een zedelijk en nuttig doel stelt, bescherming geweigerd, ofschoon zij er geenszins voor

1) Ook hier te lande heb ik wel eens onder katholieke werklieden een enkel lid aangetroffen van zulk eene vereeniging, welke al den schijn had van een geheime; maar de inlichtingen, door mij te Londen uit zeer vertrouwbare bron ingewonnen, verzekerden mij, dat er niet het minste kwaad in stak en dat ook deze vereeniging tot de hier boven genoemde moest gerekend worden. Deze mededeeling kan mijne eerwaarde broeders in de heilige bediening soms van nut wezen.

instaat, dat eene door haar gemachtigde vereeniging het doel, aan hare leden voorgesteld, bereike; de leden zelven behooren zich omtrent de degelijkheid dier instellingen te vergewissen. Er worden zes soorten opgenoemd, die door de regeering als instellingen van openbaar nut erkend worden. De meesten komen in hoofdzaak met de hier te lande en elders bekende genoegzaam overeen. Alleen het zesde artikel is zeer karakteristiek, vooral in de toepassing. Het bevat alle andere, niet opgenoemde vereenigingen, die mochten ontstaan en die door de hooge overheid nuttig en voordeelig voor 's lands belang kunnen geacht worden. In de practijk wordt hier de ruimste toepassing aan gegeven. De regeering staat aan de verschillende plaatselijke overheden eene groote speelruimte toe tot het machtigen van alle nieuwe ondernemingen, die uit de verscheidene plaatselijke omstandigheden en behoeften kunnen voortkomen. Doch, terwijl de regeering aan de door haar erkende vereenigingen de voordeelen van het wettig bestaan verzekert, gaat de openbare administratie toch verder, en in haar ontzien van de persoonlijke vrijheid duldt zij zelfs verscheidene vereenigingen, die een nuttig doel nastreven met middelen, in beginsel niet met de algemeene wetten des lands overeenkomend, mits deze vereenigingen slechts geen conflict veroorzaken en met genoeg verstand handelen om de openbare meening op hun hand te houden. Hier hebben wij het karakteristieke, belangrijke punt der Engelsche werklieden-vereenigingen. Dit is zoo echt, zoo door en door Engelsch, dat de navolging voor andere landen ons als vooreerst zeker onmogelijk voorkomt. Deze eigenaardige plant schijnt

slechts op zulk een bodem en in zulk eene atmosfeer te kunnen gedijen.

De vereenigingen, die niet gewettigd zijn en alleen geduld worden niettegenstaande de wettelijke voorschriften, hebben meest ten doel om, zoover de nieuwe tijden het toelaten, het beginsel te handhaven, dat aan de oude corporaties van kunsten en ambachten ten grondslag lag. Vooral verlangen zij de al te snelle uitbreiding der werkplaatsen te verhinderen en zoodoende de werklieden te beveiligen tegen de gevolgen eener overdreven concurrentie. Maar wij kunnen ons het best een begrip vormen omtrent den aard dezer vereenigingen, als wij met F. Le Play op die van Sheffield een oogenblik onze bijzondere aandacht vestigen. Deze vereenigingen der werklieden, in verschillende betrekkingen aan de staalfabrieken verbonden, kunnen onder de merkwaardigste instellingen gerekend worden, die ontstaan zijn uit het bovenbesproken antagonisme tusschen patroons en arbeiders.

De organisatie dezer vereenigingen te Sheffield berust op twee grondbeginselen.

Het getal der arbeiders kan niet vermeerderd worden volgens willekeur der werkgevers; het is streng bepaald door eene beschikking, welke de werklieden hebben doen gelden en welke nauw samenhangt met de regels van het in Engeland nog bestaande leerlingschap. Het is gebruik, dat de leerlingen alleen aangenomen worden uit de kinderen der werklieden, aan de fabriek werkzaam. En om dit beginsel van kracht te doen zijn, worden de werklieden altijd bereid gevonden om in massa die werkplaatsen te verlaten, waar een poging zou worden gewaagd om daarop inbreuk te maken.

Het loon is voor alle onderdeelen van den arbeid onveranderlijk vastgesteld door een tarief, dat niet gewijzigd kan worden dan met wederzijdsch goedvinden der belanghebbende partijen, in algemeene vergaderingen saamgekomen.

In het geval, dat er weinig werk is, hebben de werkgevers het recht om die werklieden, die zij niet nuttig kunnen gebruiken, weg te zenden; maar aan degenen, die zij houden, moet het geheele loon volgens het tarief worden uitbetaald. Van den anderen kant is het den werklieden ontzegd eenig hooger loon te vorderen bij gelegenheid van buitengewoon drukke werkzaamheden, als de handen voor 't werk ontbreken.

Iets van dien aard is ook elders, met name in België, beproefd; met welken uitslag, is mij niet bekend; maar zeer zeker kan het niet bestaan, indien de werklieden elkander geen te voren vastgestelden steun bieden gelijk te Sheffield. Daar laat ieder werkman, die werk heeft, eene contributie heffen van zijn loon. De opbrengst, in tijden van veel werk verkregen, verzekert in tijden van nood aan de werkloozen de noodzakelijkste middelen van bestaan. Iedere *Union* heeft hare administratie, die zorg draagt voor het behoud van het maatschappelijk fonds en voor de uitkeeringen. Deze dienst is aan een klein getal werklieden toevertrouwd, die daar al hun tijd aan besteden en in het algemeen met zeldzame voorzichtigheid en handigheid zich van hunne taak kwijten. Daarop vooral berust de goede uitslag dezer ondernemingen. En wanneer andere categorieën van werklieden niet slagen, dan is het voornamelijk aan het gebrek van bekwame administrateurs te wijten.

De taak van deze mannen is inderdaad ook niet gemakkelijk. Vooreerst moeten zij de associatie verdedigen tegen inwendige oneenigheden, eene taak des te moeilijker, omdat zij hier hun toevlucht vooral nemen tot een minder lofwaardig middel; zij houden namelijk den geest van antagonisme tegen de klasse der fabrikanten wakker, maar doen van den anderen kant dien geest ook zoodanig binnen de perken blijven, dat de *Union* er nooit toe gebracht worde misbruik te maken van de onwettige macht, die zij zich heeft aangematigd, zij het dan ook met stilzwijgende toestemming der werkgevers.

De werklieden kunnen inderdaad den werkgever, wiens werkplaats op den *Index* der *Unions* zou geplaatst worden, ruïneeren. Dit uiterste middel blijft steeds in reserve. En ofschoon eene voortdurende wrijving wordt gaande gehouden, doen toch de hoofden der *Unions* hun best om tusschen de beide klassen eene draaglijke, passende houding te bewaren. Zij vinden hiervoor het middel in de vertrouwelijke betrekkingen, die er tusschen hen en de rijkste en aanzienlijkste fabrikanten ontstaan. Er is namelijk een voornaam punt, waar de belangen van fabrikant en arbeider samenloopen, dat is de slechte concurrentie. Ook te Sheffield worden evenals elders soms fabrikanten gevonden, die, even weinig geweten als middelen bezittend, de andere fabrieken concurrentie aandoen door gebrekkige voortbrengselen voor lager prijs aan te bieden en door in slappe tijden werklieden aan te werven voor minder loon. Dit laatste vooral is tegen het beginsel der *Unions*. Zoodra nu de aanzienlijke huizen door het overmatig dalen der prijzen in de

concurreerende artikelen daar kennis van verkrijgen, melden zij dit oogenblikkelijk aan de hoofden der *Unions*. Deze stellen zoo spoedig mogelijk een streng onderzoek in betreffende de werklieden, aan de verdachte fabrieken verbonden, en aan het fraudeeren wordt weldra de pas afgesneden.

De eigenaardige inrichting dezer werkliedenvereenigingen kan tot velerlei beoordeeling aanleiding geven, en zeer zeker tot onjuiste beoordeeling, wanneer men alleen de verkeerde gevolgen, die er logisch uit kunnen voortkomen, in aanmerking neemt en niet den werkelijken uitslag beschouwt.

Het is waar, de werklieden zouden misbruik kunnen maken van de aangematigde macht; maar zij zien zeer goed in, dat dit de grootste fout is, die ze zouden kunnen maken. Zij weten zeer goed, dat ingeval van een samentreffen de wet aan het langste eind zou blijven en al hun reeds behaald voordeel verloren zou zijn; en zij begrijpen wel, dat al hun kracht in de publieke opinie ligt, die sinds lang met hun toestand bewogen is. Misbruik maken van hun door de verschillende overheden hoe dan ook gedulde macht zou de publieke opinie tegen hen in het harnas jagen en hun geheele bestaan en werking te niet doen gaan. Men ziet, door welk een belangrijk tegenwicht de vrije beweging dezer *Unions* beperkt wordt, en vergete niet in aanmerking te nemen, hoe zij uit den nood der tijden geboren zijn. Deze greep uit de Engelsche zeden en gewoonten leert den vreemdeling in het bijzonder den eerbied kennen van het staatsbestuur ten opzichte van persoonlijk initiatief, het ontzag van allen voor de wet en de openbare mee-

ning, den trap van ontwikkeling, waartoe de werkman is opgeklommen, en den geest van verzoeningsgezindheid, waardoor, te midden van het horten der belangen, alle klassen der maatschappij zich onderscheiden.

Het welslagen der *Unions* van Sheffield is dus eigenlijk verkregen door een inbreuk op de wet en komt niet overeen met hetgeen wij logisch zouden verwachten, maar is vooral te danken aan de bezadigdheid, de schranderheid en den goeden practischen zin der beide tegen elkander overstaande klassen. Daarom zal het ook ophouden, zoodra een der beide klassen de verkregen macht niet meer onderordent aan het groot, algemeen belang van den maatschappelijken vrede.

Nu een halve eeuw geleden verwachtte de heer Le Play bij zijn eerste onderzoek, met eenigen grond, voor de toekomst een terugkeer tot betere gedachten omtrent patronage; maar bij het laatste onderzoek, waarvan wij in den aanvang gewaagden, is gebleken, dat deze verwachting ijdel was. Er is in de openbare meening geen kentering gekomen naar dien kant; patroons en werklieden worden meer en meer van deze gedachte vervreemd. De verslaggever van dit laatste onderzoek, de heer Urbain Guérin, verhaalt zelfs, hoe een ijverig katholiek industriëel van Nottingham ten hoogste verbaasd stond over hetgeen edelmoedige Fransche patroons ten gunste van hunne arbeiders deden en vooral over het bouwen van eene kapel in de nabijheid der fabriek. Maar de Engelsche werklieden zelf verwerpen alle gedachte van patronage als eene inbreuk op hunne onafhankelijkheid.

Wel worden er werklieden gevonden, die in goede ver-

standhouding met den werkgever leven. De heer Guérin levert eene monographie van een werkman, die bij een brand der fabriek geen schadevergoeding wilde eischen voor zijn verbrand gereedschap, omdat de patroon door de assurantiegelden zijne schade niet geheel gedekt zag; maar overigens verwachtte hij, buiten zijn loon en eene eerlijke behandeling, niets van zijn patroon evenmin als deze er aan dacht buiten het werk en het loon zich met zijne werknemers te bemoeien. Eenig ingrijpen in zijn bijzonder leven, hoe weldadig en goed gemeend ook, zou door den werkman zeer kwalijk worden opgenomen; hij zou zich daardoor verminderd, vernederd gevoelen.

Alleen door hun bestaan reeds werken de *Unions* ook mede tot de verwijdering tusschen patroon en werkman. En dit komt den laatsten in de gegeven omstandigheden dikwijls ten voordeel. Wat het vaststellen van het loon betreft, oefenen zij rechtstreeks een machtigen, ja soevereinen invloed uit. De patroons zijn in dien zin, wanneer hunne werklieden tot de leden eener Unie behooren, slechts in schijn hunne meesters.

De heer Guérin verhaalt treffende bewijzen van deze macht der *Trades-Unions* te Nottingham. Wanneer daar b. v. een werkman in een kant-fabriek van teekening verandert, blijft hij twee dagen zonder werk. Nu verlangen de *Trades-Unions*, dat de patroons dien tijdelijken werklooze een loon uitbetalen van 5 shillings daags, en aan hun eisch is voldaan. Een ander, wiens zaken minder druk waren, maar die voor een bepaald artikel dringende orders had ontvangen, had daarvoor een werkman noodig, die door dronkenschap soms dagen

achtereen niet werken kon. De fabrikant wilde eindelijk een ander in zijne plaats met het werk belasten; maar er was niemand voor te vinden, daar de *Trades-Unions* uitdrukkelijk verbieden om de plaats van een medearbeider te vervangen, die niet zelf vrijwillig is heengegaan of niet gedwongen is geworden geheel en al het werk te verlaten. De fabrikant moest er zich bij neerleggen.

Zoo blijft het loon altijd nog feitelijk eene overeenkomst tusschen de patroons en de werklieden, die hen tot het tarief der *Trades-Unions* verplichten.

Het drievoudig doel, waarnaar deze vereenigingen streven is: het vaststellen van een loon, voldoende voor het goed bestaan der huisgezinnen, het verminderen van het getal werkuren, en den weg te banen voor de zoogenaamde „*société de production*", wat zij als de bekroning van de emancipatie der werklieden beschouwen.

Het eerste doel kan reeds als bereikt worden geacht; het loon komt in 't algemeen overeen met de behoeften der huisgezinnen. Ook hebben zij gedeeltelijk het tweede bereikt, eene aanmerkelijke vermindering van den werktijd, zonder dat de Engelsche nijverheid er onder geleden heeft. Maar ook hierin handelen zij naar omstandigheden. Voor vele takken van nijverheid vorderen zij de acht-uren-werkdag, doch anderen stellen zich met 9 uren tevreden. De Zondagsrust wordt daarenboven streng gehandhaafd, en reeds Zaterdags in den namiddag staan de fabrieken stil.

Het derde is nog verreweg het minst verwezenlijkt. Enkele dier maatschappijen zijn in het geheel niet gegeslaagd, andere daarentegen volkomen. Het schijnt

dat deze laatsten evengoed werken als de fabrieken van patroons of anonyme vennootschappen. Maar zij zijn betrekkelijk weinig in getal.

De leden dezer *Unions* zijn alleen verplicht zich te houden aan hun reglement; de hoofden hebben het recht boeten en straffen op te leggen in geval van overtreding. Voor het overige zijn de leden, wat hun godsdienstige of staatkundige gevoelens betreft, geheel vrij. In de monographie van den heer Guérin is het huisgezin Roomsch-Katholiek en onderhoudt stipt de voorschriften der Kerk, ja beijvert zich met groote zorg voor de bekeering der andersdenkenden, en nooit heeft het hoofd van dit gezin over dit punt eenige aanmerking vernomen. Deze geloofsijver is een verschijnsel, dat zich bij den Engelschen werkman vaak vertoont; maar toch moet erkend worden, dat over het algemeen de werkende klasse in Engeland omtrent den godsdienst volslagen onverschillig is geworden. De *Trades-Unions* zijn er niet op ingericht om den godsdienstzin aan te kweeken; doch van tegenwerking is evenmin iets waar te nemen. Ook van de zijde der patroons, der fabrikanten, moet in dit opzicht hetzelfde gezegd worden. De werkman is vrij. En hij staat er op deze vrijheid erkend te zien. Voor het oprichten van uitsluitend katholieke werkliedenvereenigingen schijnt geen gelegenheid te bestaan. Mocht iemand hieromtrent iets kunnen mededeelen, dan zou hij de lezers van het tijdschrift en mij vooral zeker daarmede geen onbelangrijken dienst bewijzen.

Het schijnt in den aard der Engelsche staatskerk te liggen, dat er voor den godsdienst der mindere standen zoo goed als niets, of liever in het geheel niets gedaan

wordt. Dit is zeker een zeer treurig verschijnsel; en of dit vroeger of later zich niet wreken zal? Hoe staat het met de verhouding der *Unions* ten opzichte van het socialisme? Het is toch immers een door ervaring bewezen feit, dat het socialisme daar, waar oprechte godsdienstzin heerscht, weinig, zeker geen overwegenden invloed uitoefent. Doch is het omgekeerde ook altijd en overal door de ondervinding te bewijzen? In ons oordeel over maatschappelijke dingen al te systematisch te werk gaan is zeker niet raadzaam. Er zijn te veel zichtbare en onzichtbare factors in het spel. Wel kunnen wij in het algemeen en reeds *a priori* met zekerheid vaststellen, dat dáár, waar het ongeloof heerscht, het socialisme gereeder ingang vindt; maar toch schijnt in Engeland de organisatie der *Unions* en de algemeene geest van verzoeningsgezindheid onder alle klassen en nog meer andere profane oorzaken den voortgang van deze ramp der negentiende eeuw te beletten.

De heer Guérin had een onderhoud met den vicesecretaris van het centraal-comité der *Trades-Unions*, den heer Shipton. En op zijne vraag, of deze vereenigingen ééne lijn trokken met de socialisten, begon de heer Shipton te glimlachen. Hij beschouwde het socialisme in Engeland als een état-major zonder soldaten; met zekere minachting stelde hij tegenover de weinige aanhangers van het socialisme de 885,055 werklieden van het centraal-comité der *Unions*.

Toch treft de socialisten-partij in Engeland in verscheidene punten saam met het doel der *Trades-Unions*. Een der hoofden van die socialisten-partij, de heer Hyndmann, omschreef aldus haar program: „Sinds vijf jaren

vragen wij niets, waarbij de geheele natie geen voordeel zal hebben. Onze eischen bepalen zich tot het volgende: minder werkuren, wetenschappelijke organisatie van den arbeid op het land, oprichting van werkliedensteden, kostelooze voeding van de arme kinderen op de scholen, werkverschaffing in de fabricken aan de vrouwen en de minder *valide* mannen naar hun kracht en vermogen. Deze voorstellen hebben wij in de meest gematigde bewoordingen gesteld. Thans spreken wij luider en wijzen wij op de noodzakelijkheid van een omkeer van zaken. Wij voorzeggen het onvermijdelijk naderen van deze revolutie en wij gaan haar organiseeren. En dat wel omdat de bezitters en de kapitalisten weigerachtig zijn om naar ons beroep op rede te luisteren. Als degenen, die het land in bezit hebben, met opzet doof blijven voor de smartkreten der uitgehongerden, dan wordt het noodig wat luider ons te doen hooren, en indien zij verstokt blijven in hun doofheid, dan moeten wij tot daden overgaan. Zietdaar den tegenwoordigen toestand in Engeland".

Nu kan dusdanig hooghartig woord buiten Engeland gemakkelijk te ernstig opgenomen worden, even als de, zelfs bloeddorstige, taal, bij de laatste *meetings* soms vernomen. Maar terwijl de hoofden van het centraalcomité der *Trades-Unions* het socialisme wel niet bestrijden, zeggen zij toch: „veel geschreeuw en weinig wol!" Het getal der socialisten neemt evenwel meer dan vroeger onder de leden der *Unions* toe; zij verlangen de solidariteit van alle werklieden, en de heer Guérin verzekert ons, dat onder hun invloed de Unies steun geboden hebben aan de *Dockers* bij hunne laatste werkstaking.

Als wij echter hierbij in aanmerking nemen, dat ook Kardinaal Manning zich in deze zaak ten voordeele der *Dockers* bemoeid heeft, zijn wij evenwel eenigszins gevrijwaard voor overschatting van dit feit.

Ofschoon ieder lid afzonderlijk vrij is om op staatkundig terrein te denken en te handelen, gelijk hij verkiest, zoo volgen toch de hoofden gezamenlijk eene bepaalde politieke richting en zijn zij der liberale en radicale partij het meest genegen. Zij hechten er veel aan, dat uit den werkenden stand ook leden voor het Parlement gekozen worden, en zij slagen daarin zeer goed. Eenmaal gekozen volgen zij trouw de liberale partij en steunen de politiek van den heer Gladstone. Hoe ontwikkeld dikwijls deze werklieden zijn, bewijst het feit, dat een zekere Broadhurst in het laatste ministerie-Gladstone de betrekking van onder-secretaris van staat bekleedde. De werklieden verlangen evenwel geen *politicians*, maar willen, dat de gekozenen inderdaad ook als werklieden optreden. Aan Broadhurst werd verweten, dat hij een salaris van den staat ontving boven hetgeen hem door de *Trades-Unions* als schadeloosstelling werd uitgekeerd; de *Unions* namelijk geven een schadeloosstelling van tweehonderd pond sterling in 't jaar, dewijl de Parlementsleden van den staat geen tegemoetkoming genieten. Moge de verkiezing van werklieden in het Parlement in andere landen soms een teeken zijn van minder gewenschte toestanden, in Engeland is het een der vele blijken, hoe talent en maatschappelijke deugd veel meer tot hun recht komen dan in andere landen. Zoo zien wij, dat deze eigenaardigheid zich ook wel buiten de republieken vertoont, aan welke het immers zoo vaak ten

onrechte als een alle andere regeeringsvormen overtreffende eigenschap wordt toegeschreven.

Op andere wijze werken dikwijls op staatkundig terrein de zoogenaamde *Land-societies*. Deze maatschappijen vallen onder het zesde artikel, waarvan boven sprake was, en zijn evenzoo vooral uit de nieuwere toestanden geboren. Het doel is, den werkman een eigen woning en een stukje grond te bezorgen, grootendeels door hunne eigene vrijwillige bijdragen. Na drie of vier jaren te hebben bijgedragen, treedt men in bezit, en het is zoo ingericht, dat in den tijd van 12 of 14 jaar de geheele schuld is afgelost. Op zichzelve zijn deze maatschappijen van groot nut, daar toch het veelvuldig bezit van eigen haard zeer veel tot het geluk en de welvaart van een volk medewerkt. Zoo ergens in Europa, weet men dit in Engeland te waardeeren. Ook zou ongetwijfeld de ingenomenheid met deze *Land-societies* algemeen wezen, indien zij zich tot dit voordeelig doel wisten te bepalen, maar zij stellen bovendien zich nog voor om, door op die wijze de huismanskiezers te vermeerderen, de constitutie des lands in democratischen geest te ontwikkelen. Vandaar dat het nut dezer instellingen aan vele tegenwerpingen onderhevig en van vele zijden ernstig betwist wordt. Het is zeer te betreuren, dat de leiders deze instelling niet buiten de politiek houden en ze tot een soort van groote kiezerskweekerij doen ontaarden. Ook hier doen misplaatste politieke bemoeiingen het volk dikwijls veel schade. Des te meer is het jammer, dat men de algemeene ingenomenheid niet heeft gewonnen, omdat een zeker patronage, eene werkelijke belangstelling in het lot van de werkende klasse, zich meer ongemerkt daarin deed

gelden. Het zou misschien mogelijk geweest zijn, op den langen duur de weldadigheid van dit beginsel aan beide klassen te doen inzien en dit zegt in Engeland: te doen erkennen met de daad. De belangstelling in het lot der werklieden is in den laatsten tijd aldaar niet verflauwd. Hier kunnen wij wijzen op de vrouwen-unies, die, dank de medewerking van dames uit de hoogere rangen en standen, opgericht zijn met het doel om de vrouwen voor haren arbeid een hooger loon te bezorgen. Onder deze dames merken wij vooral op Mevr. Fawcett, echtgenoote van den vroegeren minister, Lady Langton, zuster van den graaf van Buckingham, Mevr. Stuart Mill, weduwe van den beroemden economist, en Miss Florence Nightingale, bekend om hare toewijding in den Krim-oorlog.

Dit goed voorbeeld der Engelsche dames uit den hoogeren stand heeft ook hier te lande eene bescheiden navolging opgewekt. Als in iedere toewijding, die met eenige opoffering gepaard gaat, ligt ook in dit eerste pogen iets schoons en prijzenswaardigs; wij zullen de laatsten zijn om dit niet te erkennen; maar wij mogen toch, ter wille van de zaak zelve, niet verzwijgen, dat men, naar onze zeer bescheiden meening, indien men dan toch dit goed voorbeeld wil navolgen, zich ook geen ander doel moest stellen en geene andere middelen aanwenden dan de zooeven genoemde. Wij hebben goede gronden om er aan te twijfelen, of al deze moeite en opoffering wel met eenigszins gëevenredigden goeden uitslag kan beloond worden.

Maar ook in ruimeren kring zien wij meermalen een pogen naar de navolging van Engelsche zeden en ge-

bruiken in de arbeiderswereld zich openbaren. Bijzonder gelukkige uitkomsten hebben wij echter tot nu niet mogen opteekenen. Niemand zal er aan twijfelen: alles, wat tot wezenlijk geluk en voordeel van den werkenden stand kan strekken, is ons, Katholieken, altijd welkom; wij hebben de vermanende stem van onzen Heiligen Vader uit Rome gehoord. Maar juist daardoor ook voorgelicht, zijn wij vast overtuigd, dat het geluk des volks boven alles bestaat in oprechten godsdienstzin, en dat deze oorzaak van geluk door geene andere kan vervangen worden, door geen moderne beschaving en ontwikkeling, door geen middelen om de toenadering der verschillende klassen te bevorderen, door geen nauwere omschrijving van rechten en plichten, door geen vermenigvuldiging van wetten en dergelijke, vaak in zich zelve prijzenswaardige, dingen meer.

In dezen zin is het voorbeeld van Engeland dikwijls gevaarlijk. Door eene oppervlakkige en daarom onjuiste toepassing van Le Play's methode zou men, met dit voorbeeld voor oogen, tot het besluit kunnen komen, dat ook zonder den godsdienst de vrede in de maatschappij wel te bewaren en de werkman gelukkig zou te maken zijn. Het valt inderdaad niet te ontkennen, dat de Engelsche *Unions* hare leden eene zekere welvaart hebben geschonken. Dank hunne krachtige tusschenkomst genieten zij een tamelijk hoog loon; zij hebben den werktijd aanmerkelijk zien verkorten. In dit dubbel opzicht laten zij de andere werklieden in Europa ver achter zich. Maar men vergete niet op te merken, dat deze toestand eenigszins gelijkt op dien van

Europa zelve, eene gewapende vrede, die de algemeene bezorgdheid wekt en die telkens de verzekering der machthebbenden noodig schijnt te hebben, dat hij niet verstoord zal worden. In Engeland staan meesters en werklieden tegenover elkander als in gewapenden vrede. De vrede blijft behouden, in 't algemeen voor 't minst, omdat beide partijen er tegen opzien een strijd te beginnen, die zeker voor beide zijden vreeslijke gevolgen zou hebben en waarbij de overwinning al te duur gekocht, zoo niet geheel en al zonder voordeel zou zijn. Zoo de hartstocht echter eens aangeblazen de heerschappij van het gezond verstand en het kalm overleg, den landaard eigen, kwam verstoren!

Maar er zijn nog andere factoren, waarvan wij reeds enkele hebben opgenoemd, die tot het behoud van den vrede medewerken. Wij zouden haast zeggen: er is geen ander land, waar zulk eene geheel nieuwe, gevaarlijke proefneming het minst gestraft op het maatschappelijk leven eens volks kan genomen worden. In Engeland toch zijn de grondbeginselen der Fransche revolutie wel het minst van alle landen doorgedrongen; Engeland heeft het meest nog den invloed van den godsdienst, gelijk die in den besten tijd der middeleeuwen bloeide, in menig opzicht bewaard. Wat er goeds is in de *Trades-Unions* en in de volkszeden mag inderdaad nog als een verre naklank der middeleeuwen worden aangemerkt. Zoo machtig is de invloed geweest der Kerk en zoo diep en ernstig is de geest des Christendoms eenmaal door dit volk opgenomen geweest.

F. J. POELHEKKE.

DE CREOOL.

LOSSE SCHETSEN UIT HET WEST-INDISCH VOLKSLEVEN.

Het herinneringsvermogen, dat den mensch zooveel kwelling kan veroorzaken, is ook niet zelden eene bron van genot. Hoe zoet is het aan de langvervlogen dagen der jeugd terug te denken. Hoe onschuldig was toen ons spel, hoe diep gevoeld onze vreugde, hoe onbeduidend en vluchtig waren onze zorgen! Toen kenden wij de wereld niet, zooals wij ze thans kennen, en onze onschuld en eenvoud dacht aan gevaar noch bedrog. Hoe gaarne herinnert de grijsaard zich zijne mannelijke jaren. Een zachte blos verlevendigt zijn gelaat, zijn oog schittert, als hij in een vriendenkring vroegere lotgevallen of wapenfeiten kan mededeelen. Zoo spreekt een ieder op rijperen leeftijd bij voorkeur van wat hij vroeger heeft gezien en ondervonden.

Daarom ook lust het mij de zestien jaren te herdenken, die ik in de Nederlandsche West-Indische bezittingen heb doorgebracht. Die blauwe onbewolkte hemel met dien helderen gezichteinder, die weelderige tropische plantengroei, die groene, zacht golvende zee, dat prachtig op- en ondergaan der zon in zee van het strand af gezien, die betooverende nachten met glanzende maan en flikkerende sterren liggen mij nog versch in het geheugen. Welk een contrast maakt in Nederland voorjaar en

herfst met dit tafereel, en wat zijn wij hier spaarzaam door de natuur begenadigd! Gaarne dwaal ik in gedachten over de breede stroomen, langs de stille maagdelijke bosschen van Suriname en over de uitgestrekte vlakten en ruwe rotsen van Curaçao, Bonaire en Aruba. Vooral in ons guur seizoen is de herinnering aan West-Indië eene verkwikking voor den geest, 't is alsof die witte droeve lucht wijkt, als ik mij den blauwen hemel van Curaçao herinner.

Maar toch is dat natuurschoon alleen niet in staat op den duur te boeien; 't lijkt wel een prachtig panorama, maar zonder geest en beweging; daarom heeft de bezielde schepping meer aantrekkelijkheid, en bij die schoone natuurtafreelen zoekt men den bewoner dier verre gewesten: den mensch. En ook welk een stof tot overweging levert hij op! Hoe verschillen zeden en gewoonten in West-Indië van die van Europa! De natuur is in de West als die van eene andere wereld, maar ook de mensch heeft er in het oog vallende eigenaardigheden.

Is het voor Nederlanders van belang het karakter van den West-Indiër te kennen? Ongetwijfeld! Het moederland staat in de nauwste betrekkingen met de koloniën. Menigmaal hoort men van benoemingen van Nederlanders in West-Indië. Velen onzer hebben er familiebetrekkingen, bezittingen of handelsrelatiën. Per koninklijke West-Indische mail onderhouden wij een maandelijksch verkeer met Suriname en Curaçao, en wekelijks bestaat er gelegenheid met de West te correspondeeren. Daarom kan een blik in het volksleven niet van belang ontbloot zijn. Een ieder, die met de kolonie in betrekking staat, en meer nog hij, die het voornemen heeft naar de kolonie

te verhuizen, verlangt te weten, met wie hij te doen heeft of zal hebben.

Om allen naar vermogen te voldoen, heb ik eene studie gemaakt van den Creool onzer West-Indische bezittingen; van Indiaan en Neger spreek ik ter loops, de Creool toch is in de West de groote man, de toon-aangever. Mijn doel bij de samenstelling van deze schetsen was, aan mijne vrienden eene meer intieme kennis van West-Indië te verschaffen en daardoor in eenige kringen tot nut van West-Indië werkzaam te zijn; de gedachte om deze bladzijden in druk uit te geven kwam aanvankelijk niet bij mij op; maar mijn vriend Dr. Serrurier, directeur van 's Rijks Ethnographisch Museum en lector aan de Universiteit te Leiden, aan wien ik deze aanteekeningen het eerst toezond, was van meening, dat ik nooit beter mijn doel zou bereiken dan door alles in druk openbaar te maken. Deze vriendelijke aansporing heb ik thans gevolgd.

Natuurlijk is wat hier verhandeld wordt niet op iederen Creool toepasselijk: deze aanteekeningen bevatten slechts algemeene schetsen, verhalen en daadzaken, die den Europeaan in het oog springen. Maar vooreerst moet ik zeggen wie een Creool is. Het woord Creool (van het spaansche criar), in de kolonie geborene, inboorling, heeft eene vrij onbepaalde beteekenis. Sommigen geven dien naam aan ieder, die in de kolonie is geboren, mits hij niet klaarblijkelijk tot het indiaansche of zwarte ras behoort. Heeft iemand, die hier in Nederland door de straten onzer groote steden wandelt, een bleek, lijkkleurig gezicht, zwarte haren en oogen, en is hij opzichtig gekleed, dan wordt hij allicht een Creool genoemd.

Anderen beperken dien naam tot de afstammelingen der Europeanen in de kolonie. Deze overigens goede bepaling moet in wijden zin verstaan worden, het groot getal bastaarden in aanmerking genomen.

Maar volgens de populaire West-Indische beteekenis van het woord, is iedere inboorling Creool, die, zij 't dan ook in de verte, van blanken afstamt.

Anthropologen zullen moeilijk eene voldoende beschrijving van den Creool leveren. Deze toch is dikwijls noch Indiaan, noch Neger, noch Europeaan, maar een wonderbare ineensmelting en product van verschillende rassen. Kan men den Creool als de *quintessence* dier rassen aanmerken? Neen, die lofspraak is overdreven. Is hij er het *résidu* van? Evenmin. Wel heb ik hooren beweren, dat de Creolen, bij volslagen gemis van deugden, alleen de ondeugden hunner stamouders hebben overgeërfd, maar dit is laster; een Creool heeft als ieder mensch goede en slechte hoedanigheden. Welk ras in dezen of genen Creool de overhand heeft, is moeilijk te zeggen, daarom blijft hij eene geheimzinnige samenstelling: compositum mixtum mysticum.

Over de afstamming der Creolen hangt dikwijls een voor Europeanen ondoordringbare sluier. Nasporingen op dit gebied leiden wel eens tot ongunstige resultaten. Gewoonlijk ontvangt een Europeaan, bij aankomst in de kolonie, van bevriende zijde den raad niet naar familiebetrekkingen onderzoek te doen. Zeer wijs is het dien op te volgen. Wel zal men in den beginne verwonderd zijn op een deftig partijtje een zwarte, of onder een afdakje in de negerbuurt een blanke jonge juffrouw aan te treffen, maar langzaam aan wordt men aan die contrasten gewoon

en laat men een verder onderzoek achter. Ook in de kolonie geldt het spreekwoord: „La vie privée doit être murée".

Deftige inboorlingen hebben de gewoonte alleen Europeanen als stamhouders aan te geven. Deze heeft zijne familie in Duitschland, gene in Spanje, een derde in Nederland; daarom zijn allen: „blanken", al zoude die kleur ook alleen aan het *poudre de riz* te danken zijn. „Wij blanken" zoo luidt de aanhef van officiëele Creoolsche protesten en met die adellijke afkomst spotten, is majesteitsschennis.

Die West-Indische humbug vindt wel eens bij het zwarte ras weerklank; zoo verzekerde mij een Neger, dat hij van Fransche afkomst was, omdat zijn grootvader op Haïti (!) was geboren. Zoo verbeeldt zich te Suriname een Neger, dat hij Hollander is, omdat hij voor een Hollander onverstaanbaar Hollandsch spreekt. De beste rechters in het zoo betwiste punt van afstamming zijn de Creolen zelven: zij lichten de meest geheimzinnige doopceel. Een Europeaan gelooft gaarne, dat die mijnheer of mevrouw van Europeesche ouders afstamt, maar zoo lichtgeloovig is de Creool niet; dat ijdel gezwets stoot hem tegen de borst; hij, voor wien blank te zijn de hoogste onderscheiding is, weet den sluier op te lichten, en het *poudre de riz* en de onbeschaamdste beweringen brengen hem niet op een dwaalspoor; hij kent het onderscheid der rassen en weet het na te sporen, alsof hij er eene ethnographische studie van gemaakt had. Op dit punt bestaat er bij de inboorlingen eene traditie van geslacht tot geslacht. Vraag slechts, of deze of gene tot de blanken behoort, en men zal het u op de vingers voorrekenen. Dikwijls stond een Creool verbaasd,

als ik iemand van eenigszins blank uiterlijk als blank aanzag. Ziet u niet, zoo vroeg hij dan, dat die persoon niet blank is? Ware blanken worden op het eerste gezicht door iederen Creool gekend, al zijn ze jaren in de kolonie, en al is hun gelaat door de zon verbruind.

Omdat de onderscheiding blank te zijn zoo groot is, daarom is er niets, waaraan de Creolen meer waarde hechten. Een uil schuwt niet zoo het zonlicht als de Creoolsche dame de zonnestralen; ontbreekt een zonnescherm, dan slaat zij een doek om het hoofd, zoodra zij in de buitenlucht komt. Ook de heeren Creolen steken gaarne, tot teeken hunner waardigheid, een regenscherm op, al is er geen wolkje aan de lucht. Die manoeuvre wordt soms door een volbloed Neger nageaapt, wat een vermakelijk gezicht oplevert.

Hoe gaarne zou een inboorling, die vermogend is, duizenden betalen, kon hij slechts in dien West-Indischen adel worden opgenomen! Om minstens den schijn te hebben er toe te behooren, dragen velen ten onrechte Hollandsche, Spaansche, Portugeesche of andere Europeesche namen en staat een persoon soms onder twee of drie namen bekend. Velen reizen alzoo incognito door de wereld; meer bijzonder is dit het geval met onwettige kinderen.

Met betrekking tot laatstgenoemden heb ik wel eens het volgende opgemerkt. Als het vaderschap twijfelachtig is, wordt het bij voorkeur aan den hoogst geplaatsten persoon, als ware het een eertitel, toegekend. Zoo heeft een Europeaan, die eene voorname betrekking waarneemt, veel kans tot eerelid van de eene of andere Surinaamsche of Curaçaosche familie benoemd te worden. Zoo vindt men familiën in de kolonie, die beweren met de deftigste

geslachten door bloedverwantschap verbonden te zijn. Is het vaderschap niet te betwijfelen, dan is het vooral in Suriname *du bon ton* — op de eilanden bestaat minder rechtsgevoel — zich dit te laten welgevallen, het kind zijnen naam te doen dragen en het later tot zich te nemen. Daarom vindt men in huisgezinnen kinderen, die wel een gemeenschappelijken vader maar geene gemeenschappelijke moeder hebben; zij zijn door Papa als huwelijksgift aangebracht, en Mama is gedwongen, om wille van den vrede, ze als de haren aan te nemen. Zulke bastaarden dragen den familienaam; geen wonder dat men zich soms vergist.

Die vaders en moeders, wat bekladden zij somwijlen den stamboom der familie! Zulk eene losheid van zeden heeft de treurigste gevolgen, en wij zijn wel genoodzaakt daaromtrent in eenige bijzonderheden te treden om den toestand te schetsen en aan te geven, wat tot verbetering zou kunnen aangewend worden.

Hoevele kinderen zien later beschaamd op vader en moeder neer! De schandvlek, die op hun bestaan rust, laat zich niet wegnemen. Zoo ooit, dan is in een dergelijk geval de onderhouding van Gods gebod: „Eer vader en moeder" moeilijk; ja erger nog: hoe onbehagelijk soms de anders zoo zoete naam van moeder is, kan men daaruit opmaken, dat kinderen en zelfs volwassenen dikwerf in toorn ontsteken, wanneer iemand hun deze twee woorden toewerpt: „uwe moeder". En in welke verhouding staat zulk eene moeder niet zelden tot haar kind! Als dienstmaagd van den huize spreekt eene moeder hare dochter aan met den titel van *missie* of *sjon*: mejuffrouw. In den slaventijd had menig broertje een

zusje, dat niet in aanmerking kwam en als slavin diende, omdat de vader het niet tot zijn kind had aangenomen of zooals het eerste had vrijgekocht. Zoo bestaan in de kolonie de vreemste relatiën, en daarom is het zeer moeilijk eene geslachtslijst op te maken. Geen wonder, dat men zoogenaamde blanken heeft zien wegsterven aan de akeligste aller ziekten, de melaatschheid, die ze door hun losbandig gedrag van de lage volksklasse hadden overgeërfd. Hoezeer het bloed in sommige familiën is bedorven en hoe vreeselijk de venerische ziekte in West-Indië heerscht, is onder de geneesheeren aldaar een welbekend feit.

Ofschoon een Creool zich ver boven het zwarte ras geplaatst acht, hoort men toch wel, dat de mannen te veel vriendschap met het zwart dienstdoend personeel aanknoopen. Bij Creolen van het vrouwelijk geslacht is dit eene zeldzaamheid. Daarom zongen voor jaren de Negerinnen toen eene ongehuwde Creoolsche moeder geworden was van een negerkind: „Blancoenan a kai tjiekietoe, d. i. de blanken zijn vernederd". En gelukkig nog, dat de moeder die schande wist te dragen, anders was het kind aan ieders oog onttrokken en op een zoldertje opgevoed. Van kindermoord hoort men zelden. Wel kan hier of daar een persoon gevonden worden, die kruiden tot zeker doel weet te verzamelen, maar dit is geen algemeen middel, omdat de schande door de vele slechte voorbeelden niet zoo groot meer is. Ook het te vondeling leggen van pasgeboren kinderen als middel om de eer te redden, bereikt zelden het doel, omdat familiegeheimen spoedig aan het licht komen. Evenzoo is het doel van een overhaaste reis naar Europa of Noord-

Amerika voor redenen van gezondheid, wat wel eens in hooger kringen plaats kan hebben, weldra ruchtbaar.

Met betrekking tot vondelingen herinner ik mij het volgende. Een rijk kinderloos paar vindt op een vroegen morgen een pas geboren kind voor de deur. Dat onschuldig wicht werd als een geschenk des hemels aangenomen en met groote statie ten doop gehouden. Van verschillende zijden haastte men zich gelukwenschen aan te bieden en het kind te komen zien; de vreugde van de nieuwe vader en moeder was ten top. Zoo ging het de eerste dagen, maar weldra zou de vreugde in droefheid veranderen: onverwacht toch komt de tijding, dat de ware moeder van het kind een persoon was van zeer ergerlijken levenswandel, die reeds meerdere geschenken van dien aard had uitgedeeld. Met dat nieuws verdween alle begoocheling en het echtpaar voelde zich gelukkig, toen de dood de aangenomen dochter kwam opeischen. De begrafenis was zoo eenvoudig mogelijk.

Tot welk peil de zedelijkheid in de kolonie dalen kan, leert het feit, dat men er moeders aantreft, die hare dochters strikken spannen, opdat deze aan de moeders hare vroegere losbandigheden niet zouden verwijten, ja men vindt ontaarde moeders, die hare dochters in persoon aan Europeanen, die naar de kolonie verhuisd zijn, als zoogenaamde huishoudsters komen aanbieden. Een geloofwaardig persoon verzekerde mij, dat hij in korten tijd te Paramaribo driemaal zulk een aanbod had ontvangen.

Zulk een ontaarde booshcid behoort zeker tot de uitzonderingen; doch wanneer men eenigen tijd in de kolonie heeft doorgebracht en den loop van zaken beter

leert kennen, komt men tot de ervaring, dat Creoolsche moeders al te dikwerf eene wijze van verkeer harer dochters met fijn gekleede heertjes aanmoedigen en bevorderen, die haar in het ongeluk brengt; het verhoopte huwelijk blijkt een ijdele voorspiegeling te zijn geweest, voornamelijk van de lichtzinnige moeder zelve; en dan moeten geld en geschenken eenige vergoeding geven voor het onherstelbare.

Eene gewichtige vraag doet zich hier voor: langs welken weg zou men, bij verloop van tijd, er in kunnen slagen om de zedelijkheid onder de bevolking aan te kweeken? Mijns inziens vooral door de bevordering van het huwelijk ook van staatswege. In die richting is te weinig en niet ernstig genoeg gewerkt. Vele inboorlingen blijven ongehuwd en leven in ongeoorloofde betrekkingen, omdat het aangaan van een huwelijk te veel bezwaren oplevert. De geboorteregisters van vroegere tijden zijn vol fouten. De ambtenaar van den burgerlijken stand schreef eertijds de namen van moeder en kind op, zooals eene vroedvrouw ze opgaf; biedt zich nu iemand voor een huwelijk aan, dan krijgt hij — na een paar vergeefsche reizen soms van eenige uren — allicht te hooren: „Uw naam is niet in het burgerlijk register te vinden, dus u kunt niet trouwen". Wel komt gewoonlijk de geestelijke der plaats met zijn doopboek ter hulp, maar zijne namen komen niet met die van het geboorteregister overeen; hier is eene letter weggelaten, daar bijgevoegd; en zoo wordt de zaak naar de rechtbank verwezen.

Door dien grooten omhaal: reis naar Curaçao, kosten van praktizijn enz. laten menschen van de mindere klas

een huwelijk achter, dat met zoovele hindernissen gepaard gaat. Gelukkig mag ik hier aanstippen, dat men thans op Curaçao in de buitendistricten eenige inschikkelijkheid gebruikt, zoodat in een kort tijdsverloop vele huwelijken zijn gesloten. Op de buiteneilanden is men minder toegeeflijk en verwijst men nog steeds in deze gevallen naar de rechtbank te Curaçao.

Meermalen is van gouvernementswege plechtig verzekerd, dat onvermogenden kosteloos kunnen huwen. Zulk eene bepaling moet voor oningewijden een goeden klank hebben. Maar de praktijk! De vraag is: wie zijn onvermogenden? Dit is niet bij de wet omschreven; dit beslist de ambtenaar van den burgerlijken stand. Meestal is een bewijs van onvermogen uiterst moeilijk te verkrijgen, om de alles afdoende reden, dat deze of gene ambtenaar, die niet ruim bezoldigd wordt, er voor bedankt om van de emolumenten, die hem daardoor zouden ontvallen, afstand te doen. Er is een tijd geweest, dat men lage afzetterij pleegde en het arme volk handen vol gelds afperste. Gaf een Neger zijnen naam op om te huwen, dan hoorde hij tevens van den ambtenaar: „Onder de 15 à 20 gulden trouw ik u niet, dus zorg, dat gij eerst dat geld brengt". Tegenwoordig is veel verbeterd, maar waarom het aangaan van een huwelijk niet kosteloos verklaard? Meldt zich een inlander, eenigszins deftig gekleed (verschil van stand bestaat er weinig in kleeding) bij den ambtenaar van den burgerlijken stand aan voor een huwelijk, dan hoort hij spoedig de bemerking: „Als u zoo gekleed gaat, heeft u geen bewijs van onvermogen noodig, dus u moet betalen".

Hierbij komt het volksgebruik, dat als iemand voor

den burgerlijken stand een huwelijk aangaat, hij zoo deftig mogelijk voor den dag moet komen. De bruidegom behoort in zwart laken gekleed te zijn met zijden hoed en witte handschoenen; de bruid moet een wit met bloemen en strikken versierd kleed dragen, met sluier en wit zijden parasol; bij gelegenheid van een huwelijk zijn allen, genoodigden en ongenoodigden, welkom en wordt er goed gegeten en gedronken, zoodat onbemiddelde personen zich onmogelijk die uitgaven kunnen getroosten.

In den slaventijd was het aangaan van een huwelijk (als de eigenaar geen beletsel stelde) vrij wat gemakkelijker. Toen waren de wetten der kolonie niet zoo streng als tegenwoordig. Was er verschil van naam, dan werd onder getuigen een bewijs opgemaakt, dat de in het geboorteregister onder een anderen naam vermelde persoon dezelfde was, als die zich voor het huwelijk aanbood, en daarmede waren alle moeilijkheden vereffend. Nu laat de wet dit niet toe, en daaruit ontstaat een huwelijksbeletsel, dat alleen met veel omhaal, onaangenaamheden en kosten is weg te nemen. Toen de wetten der kolonie herzien en op Hollandsche leest geschoeid zijn, heeft men te weinig rekening gehouden met de primitieve toestanden van een nog onbeschaafd volk. Het kort recht van Noord-Amerika zoude op Curaçao, mits het door onpartijdige rechters werd uitgesproken, wel beter op zijne plaats zijn.

Waarom moeten op de buiteneilanden de menschen uit de districten voor alle burgerlijke zaken naar de hoofdplaats en kunnen zij niet bij den districtsmeester terecht? Ook dit zou tijd, moeite en onkosten sparen. Men zegt:

de districtsmeester is er niet bekwaam voor. Maar waartoe dan de benoeming? Hoe kan iemand, die niet lezen en schrijven en slechts met moeite zijn naam zetten kan, voor zulk eene betrekking in aanmerking komen?

Het verhuren en verkoopen van gouvernementsgronden aan ongehuwde personen heeft ook vele onwettige samenlevingen doen ontstaan. Als een achttienjarige jongeling het ouderlijk gezag wil afschudden, gaat hij naar den districtsmeester en vraagt een stukje grond op zijnen naam; is dit verkregen, dan bouwt hij een huisje, neemt eene jonge dochter tot zich en leeft ongehinderd zonder aan een huwelijk te denken. Is dit niet de onzedelijkheid bevorderen? En toch heb ik op Curaçao een districtsmeester gekend, die op een klein plaatsje (Westpunt) een twaaftal jongelieden op die wijze heeft voortgeholpen. Werden 's lands gronden alleen of bij voorkeur althans aan gehuwde personen verhuurd of verkocht, dan zou dit eene aanmoediging zijn tot het huwelijk en tevens voor velen een beletsel om in ongeoorloofde betrekkingen te leven.

Te betreuren is het, dat de onzedelijkheid zoo dikwijls steun vindt. Op Sancta Croes (Aruba) had een oud man met name Rafé bij zijn huis eene vervallene hut, die hij van zijnen overleden broeder geërfd had. Deze hut betrok ongevraagd zijn kleinzoon met zijne nicht, natuurlijk tot groote ontstichting van de gemeente. Rafé had geen bewijs, dat de hut hem toehoorde, omdat het zoogenaamd *permit*, dat zijn broeder bezeten had, was verloren geraakt. Daarom ging hij naar den gezaghebber en verzocht vergunning om op dezelfde plaats een huisje te bouwen; dit werd hem tegen betaling van

twee gulden verleend, en dit officiëel stuk werd ook door den districtsmeester onderteekend. Rafé liet nu de bestaande hut afbreken. Ongelukkiger wijs had hij buiten den waard, d. w. z. de rechtsgeleerden op Aruba, gerekend. Zijn kleinzoon, geholpen door eenige pseudoadvokaten, die eenige dagen de wetboeken doorbladerd hadden, daagde den grootvader voor het kantongerecht op Aruba, als hebbende onwettig zijn huis gesloopt. In de rechtszitting verklaarde de moeder van dien kleinzoon onder eede, dat zij het huis van Rafé gekocht en met geiten betaald had. De uitslag van het geding was, dat Rafé tot 100 gulden schadevergoeding werd veroordeeld. De oude komt echter op Curaçao in hooger beroep; daar maakte men zich vroolijk over het vonnis, en werd hij finaal vrijgesproken. De ergernisgevers moesten nu een ander heenkomen zoeken.

Vroeger woonden de Negers en zelfs vele Creolen op een stukje grond, dat zij óf van het gouvernement óf van plantage-houders in huur hadden. In latere jaren werden door het bestuur gronden *verkocht*. Zij, die nu op gekochten grond wonen, doen en leven, zooals zij verkiezen. Zulk eene vrijheid ontaart bij eene onbeschaafde bevolking zeer gemakkelijk in losbandigheid; men leeft in ontucht en overspel, houdt onzedelijke danspartijen en schandelijke drinkgelagen enz. Dit alles werd vroeger door het afbreken van zulk een huisje op last van den grondeigenaar onmiddellijk gestraft en belet. Nu is men onmachtig; zelfs de politie durft die huisjes niet binnengaan; komt een politiebeambte aankloppen, dan wordt hem de deur voor den neus gesloten en gezegd, dat hij geen recht heeft tegen den wil van den

eigenaar in huis te komen en eerst den Officier van Justitie kan meebrengen.

Het slecht voorbeeld van blanken, die eene gouvernementsbetrekking bekleeden, is zeker ook zeer verderfelijk voor de goede zeden in de kolonie. Om een paar gevallen hier op te noemen: onder de marechaussées (oude soldaten) en veldwachters, die hier en daar gestationneerd zijn, worden er gevonden, die bijzitten hebben; ook zij, die hoogere betrekkingen waarnemen, zijn niet altijd van eene stichtende levenswijze. Wat moeten Indianen en Negers denken, wanneer zij zien, dat zelfs hooggeplaatste personen, zoogenaamde blanken, in openbare ontucht leven? In die feiten zoeken zij doorgaans eene verontschuldiging voor hun ergerlijk gedrag. Welk een heilzamen invloed zou het bestuur uitoefenen, als er toezicht was op moreel gebied, en zedelijkheid en deugd werden bevorderd, beschermd en beloond! En hoe zou daardoor het prestige van het Nederlandsch gezag winnen! Zelfs Indianen en Negers zien met minachting neer op hen, die als onzedelijke menschen bekend staan; daarentegen worden menschen van stichtende levenswijze zelfs door onzedelijken hooggeschat.

Kon er verder iets gedaan worden om eenige welvaart aan de bevolking te bezorgen, ook die maatregel zou de zedelijkheid bevorderen. Wat gebeurt? Jongelieden, die geen werk vinden op de eilanden, zijn gedwongen op de vaste kust van Venezuela werk te zoeken; daar komen zij in aanraking met ongodsdienstige, zedelooze personen, dronkaards en verkwisters. Met eenige geringe verdiensten keeren zij, naar ziel en lichaam bedorven, terug en verleiden in hunne geboorteplaats een aantal

onschuldigen. Op Bonaire is daardoor het getal onwettige geboorten sterk toegenomen.

Meisjes uit de buitendistricten of van de eilanden Bonaire en Aruba stroomen, als de oogst mislukt is, door den nood gedwongen naar Willemstad op Curaçao om dienst te nemen waar zij maar kunnen, zoowel bij Israëlieten als bij anderen; hare verregaande onnoozelheid doet haar spoedig vallen op eene plaats, waar mannen en jongelingen zoo bedorven zijn; nu worden zij uit den dienst ontslagen en keeren geschandvlekt terug of blijven in de stad om er een afdakje te huren en als publieke vrouwen den kost te verdienen. Waren deze ongelukkigen niet door armoede uit haar vroegeren stand gerukt, dan zouden zij zeer waarschijnlijk de maatschappij nooit tot last en schande verstrekt hebben.

Kon er eene vereeniging gevormd worden, die stroo verschafte om hoeden te vlechten (dit is een hoofdbestaan voor de gewone bevolking), die de industrie van mandjes vlechten op Aruba bevorderde, die naai- en breischolen oprichtte en alles tegen matigen prijs in ontvangst nam, wat zou bij eventueele slechte jaren daardoor de landelijke bevolking gebaat worden! Ongelukkigerwijs houdt nu dikwijls alle industrie op, als de oogst mislukt, en moeten velen tegen wil en dank het eiland verlaten om niet van honger om te komen.

Vroeger bezorgde het gouvernement werk op de eilanden; er werd hout gehakt, zout gegaard, dividivi 1) geraapt, kalk en houtskool gebrand, en de veeteelt gaf aan velen een middel van bestaan; maar nu zijn de

1) Een in het wild groeiende peulvrucht, die als looistof in den handel wordt gebracht.

beste gronden en de zoutpannen aan particulieren verkocht, die niet de middelen bezitten om het volk werk te verschaffen; daarom kwijnt de bevolking, en zijn velen genoodzaakt in den vreemde werk te zoeken.

Het komt mij ook voor, dat de belangen der koloniale kas niet altijd in overeenstemming geweest zijn met de stoffelijke belangen van het volk en met de welvaart der West-Indische eilanden. Bijna alle gouverneurs van Curaçao hebben in de laatste tijden getracht door belastingen van velerlei aard, hooge in- en uitgaande rechten, vooral op Bonaire en Aruba, de inkomsten der koloniale kas te vermeerderen; maar de bevolking heeft er geen baat bij gevonden. Het arm eilandje Bonaire betaalt van alles, wat van Curaçao wordt ingevoerd (en het ontvangt verreweg het meeste van Curaçao), levensmiddelen ingesloten, 10 percent; van alles, wat van Bonaire wordt uitgevoerd, 8 percent! En die belasting moet kontant in de bij het gouvernement gangbare munt (die met verlies van twee, drie à vier percent van de gouvernementsambtenaren verkregen wordt) betaald worden, en dan is reeds op Curaçao $1^1/_4$ percent voor invoer betaald! Wat zou men in Holland protesteeren, als op die wijze de noodzakelijkste levensmiddelen van Amsterdam en Rotterdam werden toegezonden! En wie zal het wagen Bonaire met Holland te vergelijken?

Het zal wel niet onbelangrijk zijn hier mede te deelen, hoe die impopulaire belasting op uit- en invoer te Bonaire is ingevoerd. Lang voor de uitschrijving was er spraak, dat de grondbelastingen, die bij den verkoop der gronden op Bonaire waren vastgesteld en die door de nieuwe grondeigenaren slecht betaald werden, zouden worden

afgeschaft. Die maatregel was niet ten voordeele van het volk, maar van een zeer klein getal grondeigenaren. Nooit had het volk zich beklaagd over grondbelasting. En geen wonder; deze was wel de minst drukkende. Welke arbeider kan niet voor een bunder gouvernementsgrond f 1.25 per jaar of 10 centen per maand opbrengen? Zelfs bij slechte jaren en misgewas was deze belasting te voldoen; daarenboven spoorde zij de bevolking aan tot nijverheid: een ieder weet, dat als men van iets voortdurend, al is het eene kleinigheid, moet betalen, men zich aangezet voelt om het winstgevend te maken; daarom bleven er toen veel minder tuinen braak liggen dan tegenwoordig. Bewerkte de concessionaris zelf zijnen grond niet, dan verhuurde hij hem aan anderen, om de belasting niet voor niet te betalen. De belasting op de gronden was tevens voor het gouvernement eene zekere bron van inkomsten; men wist op ieder eiland hoevele bunders verhuurd waren en welke sommen zij opbrachten. Om die belasting te innen was geen bijzonder personeel noodig; was de huurtijd zonder betaling verstreken, dan werd de huurder aangemaand; daartoe was eene proclamatie des zondags aan de deur der kerk voldoende; bleef de huurder nog onwillig, dan kreeg hij een briefje van den deurwaarder en legde men in den daarop volgenden regentijd beslag op het plantsoen. Niettegenstaande al deze voordeelen bleef men bij het plan, dat de grondbelastingen moesten veranderd worden in belasting op in- en uitvoer, dit laatste ten bate der koloniale kas.

De meeste menschen op Bonaire hadden geen begrip van die soort belasting; nooit hadden zij er van hooren spreken. Toen zij begrepen, dat zij in het vervolg onder

toezicht zouden komen van rechercheurs en zouden behandeld worden, alsof zij de grenzen van een vreemden staat moesten passeeren en Curaçao voor hen een vreemd land was, en dat ze altijd met gouvernementsgeld moesten klaar staan, als een schip werd in- of uitgeklaard, toen was er op het gansche eiland niemand, die zich voor die verandering verklaarde. Middelerwijl werd de gezaghebber van Bonaire op Curaçao ontboden. In het oog vallend was het, dat hij bij zijne terugkomst sterk ijverde voor eene belasting, waartegen hij zich vroeger verklaard had; maar dat niet alleen, hij dweepte er mede. De welvaart van Bonaire hing er van af. Was er belasting op uit- en invoer, dan kon Bonaire met Curaçao wedijveren, dan zouden er entrepôts worden opgericht, dan kon men levensmiddelen en koopwaren tegen spotprijzen rechtstreeks uit Noord-Amerika in ruil tegen zout en Brasilie-hout en dividivi ontvangen en alles met groot voordeel naar de kust van Venezuela uitvoeren enz. enz. Bezadigde mannen lieten zich door die schoone, nimmer verwezenlijkte voorspiegelingen, die ook bij den verkoop der gronden en zoutpannen gedaan waren, met het doel om de beweging van het volk te doen uitgaan, niet verschalken en verklaarden zich beslist tegen de belasting als drukkend voor het volk. Maar de landraden, een paar kooplieden, die zich, dweepziek als Creolen, gouden bergen beloofden, vonden alles overheerlijk; daarom namen zij de vrijheid om uit naam van de bevolking (zonder deze geraadpleegd te hebben) eerbiedig bij rekwest aan den Hoog Edel Gestrengen Heer Gouverneur van Curaçao te verzoeken, dat het Z. H. Ed. Gestr. mocht behagen de grondbelasting op Bonaire

te willen veranderen in belasting op uit- en invoer en wel 10 percent op invoer en 8 percent op uitvoer. Nauwelijks was die stap gedaan, of de heeren begrepen, dat zij de belangen van het volk slecht verdedigd hadden; daarom zonden zij onverwijld een tweede rekwest, waarin zij betuigden, dat de belasting te hoog gesteld was. Die spoedige verandering bij zulke verstandige mannen oordeelde men op Curaçao bespottelijk, en daarom werd de belasting volgens de eerste aanvraag uitgeschreven. Inmiddels bood ook de Heer van Raders, notaris te Bonaire, een rekwest aan, door een tiental ambtenaren onderteekend, om nederig te verzoeken de traktementen overeenkomstig de hoogere uitgaven ten gevolge der nieuwe belasting te willen verhoogen, maar dit verzoekschrift werd voor kennisgeving aangenomen en ter griffie gelegd. Zoo was de belasting op in- en uitvoer ten tijde van den Gouverneur Wagner ingevoerd en bleef een feit tot op den dag van heden. Nog altijd moeten er entrepôts op Bonaire worden gebouwd en schepen uit Noord-Amerika met levensmiddelen worden ingeklaard.

Na jaren van ondervinding heeft men nu de proef op de som en zucht men op Bonaire en Aruba onder de belasting op uit- en invoer; handel en nijverheid zijn er niet bij vooruitgegaan; alleen smokkelhandel en armoede.

Zou thans, nu Curaçao zooveel geld van Aruba ontvangt ten gevolge der guano-exploitatie, niet de tijd daar zijn om ten minste de onontbeerlijkste levensmiddelen onbelast aan de arme bevolking van Bonaire en Aruba te doen toekomen? Ten gevolge der guano-ontginning op Aruba vloeien er schatten in de koloniale kas, maar Aruba blijft het armste aller eilanden.

Toen in Sept. 1885 ten gevolge van het totaal mislukken van den oogst het grootste gebrek heerschte op het eiland, zonden de voornaamste ingezetenen van Aruba een adres aan den H. Ed. Gestr. Heer Gouverneur van Curaçao van den volgenden inhoud:

„De ondergeteekenden, bewoners van het eiland Aruba, geven met den verschuldigden eerbied te kennen:

„dat ten gevolge van het totaal mislukken van den oogst in 1884 en de steeds aanhoudende droogte in 1885 en het gebrek aan werk ook op Sero Colorado, alwaar slechts om de drie weken aan denzelfden persoon gedurende ééne week werk verschaft wordt, de armoede onder de mindere klassen steeds is toegenomen; dat de meer gegoeden, na een geruimen tijd de meer behoeftigen van dit eiland te hebben bijgestaan, thans zelfs met vereenigde krachten niet in staat zijn in den steeds stijgenden nood te voorzien;

„weshalve zij U H. Ed. Gestrenge nederig verzoeken van gouvernementswege aan de werkende klasse werk te willen verschaffen en aan de onvermogenden eenigen onderstand te willen verleenen."

(Volgen handteekeningen van de voornaamste ingezetenen.)

Wie zou niet denken, nu de nood zoo hoog gestegen was, dat Aruba (dat door de gewone exploitatie in 1883 aan concessierecht 312.400,56 gulden en aan uitvoerrecht en scheepsgelden 20.512,58 gulden in de koloniale kas bezorgd had) op de meest edelmoedige wijze zou worden bijgestaan? 't Is waar, in 1884 waren de opbrengsten der guano-ontginning merkelijk minder, maar toch werd ook nog dat jaar voor concessierechten 171.952,85 en aan uitvoerrechten 11.279,06 ontvangen.

Ten gevolge dier enorme ontvangsten was er een groot reservefonds opgericht, waarvoor men geene bestemming had; de een droomde van een droogdok, de ander van het boren van artesische putten, een derde van het aanleggen eener waterleiding, alles op Curaçao uit

te voeren. Om Bonaire en Aruba in den overvloed te laten deelen, daarvan was nooit spraak en zal wel nooit spraak wezen. Nu scheen men echter genoodzaakt om met oude gewoonten te breken; want Aruba (de kip, die zooveel gouden eieren gelegd had) was volgens geloofwaardige getuigen in den ellendigsten toestand; aan kinderen werden op alle bijzondere scholen dagelijks levensmiddelen uitgereikt, en de volwassenen stierven van honger. Nu zal de H. Ed. Gestr. Heer Gouverneur van Curaçao een bewijs geven van zijne weldadigheid aan de armen van Aruba, die zoo getrouw ten bate der koloniale kas op Sero Colorado gewerkt hebben!

Luister naar een schrijven uit Aruba, dat toen ter tijd in eene Curacaosche courant is geplaatst en nooit is tegengesproken:

„Ja, mijn vriend, het Gouvernement heeft ons geholpen, maar niet zooals gij het voorspeld hadt. Zie eens, wij hebben 600 gulden ontvangen, maar wat is dat voor een eiland dat 5000 bewoners telt, die bijna allen arm en behoeftig zijn? Daarbij moeten deze 600 gulden aan werkloon worden uitgegeven; de armen krijgen niets, letterlijk niets. Gij weet, hoevele oude menschen, hoevele vrouwen en kinderen, hoevele gebrekkigen hier zijn, die niet kunnen werken, zij allen krijgen niets. Hij, die ondersteuning wil hebben, moet werken. En kon slechts een ieder voor langen tijd werk krijgen! Den eersten dag, dat men begonnen is de wegen te herstellen, waren er 3 à 400 mannen. Hieruit werden er 40 gekozen, alle overigen konden naar huis gaan. Voor 't oogenblik waren ze niet te gebruiken. Zij zouden werk hebben, sommigen na 2 of 3 dagen, anderen na 2 of 3 weken, en dan voor een paar dagen.

„Wat beteekent dit in zulk eene ellende? En wat kon men per dag verdienen? En hoe ging het met de uitbetaling? 't Is goed, mijn vriend, dat u daaromtrent ingelicht wordt. Waarschijnlijk zult ge veronderstellen dat men volgens gewoonte 75 c. of 50 met

den kost betaalde? Neen, vriend, nog niet de helft. Ieder werkman kreeg 35 c. en, als hij zijnen ezel mede op het werk bracht, 50 c. Verbeeld u 35 c. voor een huisvader, en dan 1 of 2 dagen werk! Is dat iemand helpen? Maar ik moet u nog vertellen, hoe men geknoeid heeft met de uitbetaling. Luister: hij, die de arbeiders betaalde, moest er ook wat op verdienen. Het Gouvernement gaf geld, maar de arbeiders zagen geen halven cent. De kassier had een winkel, en iederen dag nam hij een arbeider met zijnen ezel van het werk om winkelwaren te halen. Het volk werd betaald met wat in den winkel was. Of men tevreden was of niet, daarover bekommerde hij zich niet. Verkoos iemand te morren, dan had hij de beste kans geen werk meer te krijgen. Alleen des zaterdags werd geld gegeven, maar velen, die niets hadden, konden niet zoo lang wachten.

„Zoo kreeg een werkman in den beginne twee kan maïsmeel, voor 2½ cent koffie en 2½ cent suiker; later, toen het maïsmeel op was, werd er brood en rijst uit den winkel gehaald. Toen kreeg een werkman twee broodjes en een pond rijst, of twee pond rijst zonder brood, vijf stukjes witte suiker en een weinig koffie. Ik vraag u: is dat voedsel voor een huisvader en zijne familie in zulk een droevigen tijd? Waarom betaalde men het werkvolk niet en liet hen vrij om in andere winkels te koopen? Maar ik zal u nog meer vertellen: een werkman weigerde de eetwaren, die hem werden toegedeeld en verlangde geld; goed, hij moest wachten tot zaterdag. Toen hij zich op dien dag om geld aanmeldde, had men de beleefdheid er eene oude schuld van af te trekken, zoodat hij met eene kleinigheid naar huis ging".

De slotsom der geschiedenis is deze: niemand is gebaat geworden als zij, die het opzicht over het werk gehad hebben: deze héeren opzichters komen eens kijken, staan met eene parapluie onder een boom, verdienen per dag f 2.50 en drinken wel eens een stevig glaasje.

De bijzondere liefdadigheid overtrof verre die van het gouvernement. De heer John Godden op Curaçao deed aan Monseigneur H. J. A. van Ewijk, Apost. Vicaris van Curaçao duizend gulden voor de behoeftigen op Aruba ter hand stellen, die onmiddellijk in levens-

middelen werden uitgedeeld. In Holland werd door eene commissie meer dan twee duizend gulden gecollecteerd; deze som kwam echter eerst aan, toen de nood geleden was, en is toen ter tijd niet uitgedeeld; waartoe ze later is aangewend, is mij niet ter oore gekomen.

Maar laten wij van dit punt afstappen en, na deze uitweiding over den zedelijken en maatschappelijken toestand, tot het karakter van den Creool, in het algemeen, terugkeeren.

O. S. T.

(*Wordt vervolgd.*)

BOEKBEOORDEELING.

Polemiek over Lodewijk van Nassau en Willem den Zwijger tusschen Prof. P. J. Blok, Hoogleeraar te Groningen, P. Goedhart, Leeraar te Roermond en X. (Overgedrukt uit de Nieuwe Koerier). Roermond, Henri van der Marck, 1891.

„In naam van het dankbare Nederlandsche volk" werd den 14 April 1891 te Heumen een standbeeld opgericht ter eere van Lodewijk en Hendrik van Nassau. Prof. Mr. P. J. Blok was de feestredenaar.

Tegen de oprichting van dit monument „in naam van het dankbare Nederlandsche volk", teekende X. verzet aan en bewees door tal van citaten, dat de gelukzoeker Lodewijk van Nassau 't land, dat hij vrijheid zou brengen, te vuur en te zwaard verwoestte, met zijne huurlingen de kerken van Noorbeek, Bemelen, St. Gerlach—Houthem en de abdijen van Rolduc en Valdieu uitroofde; de Katholieken vervolgde, ze soms liet doodslaan; dat Lodewijk te La Rochelle van den zeeroof der Watergeuzen leefde en herhaaldelijk aan den Franschen koning Karel IX verdeelingsplannen van ons vaderland voorlegde.

In twee ingezonden stukken bestreed professor Blok de motiveering van X's protest, verwees hem naar zijn verleden jaar uitgegeven boekje over Lodewijk van Nassau, brak den staf over Kervijn en Nuijens, en beschuldigde ten slotte zijn tegenstander van aanmatiging, oneerlijkheid en laster. „Over 't geheel — zoo schreef onze *groote* criticus — zondigen Kervijn, Nuijens e. a. door gebrek aan kritiek, d. i. het vermogen van waar en valsch van elkander te onderscheiden"..... en: „Iemand, die zoo aanmatigend durft spreken van een man als mijn hooggeachte leermeester Fruin, zoo iemand verdient geen antwoord, te minder omdat hij zijn geschrijf *anoniem* uitgeeft. De man is bovendien oneerlijk, hij lastert, hij weet beter dan hij voorgeeft te weten, hij verdraait mijne eigene woorden".

X's antwoord was verpletterend, te meer nog, daar alle gegevens en citaten nu uit voorname protestantsche schrijvers geput waren met vermelding van werk, deel, bladzijde enz.

Blok's wederwoord geleek op een laatsten aanval om den aftocht te dekken: „Ik zal geen woord antwoorden, zoolang deze schrijver zijn naam niet onder zijn stuk zet".....

„Zoo, — antwoordde X. — zal de naam des schrijvers u bewijzen verschaffen, Professor? Ik vraag immers geen geloof op eigen gezag; al mijne beweringen zijn gestaafd door bewijzen, bewijzen geput uit protestantsche, den Prins gunstig gezinde schrijvers".

X. ging voort Willem van Oranje, Fruin, Blok e. a. te bestrijden. Mr. Blok zweeg.

Doch een nieuwe verdediger der „Vaders des Vaderlands" trad op, de heer Goedhart, leeraar aan de R. H. B. te Roermond. „Reeds meermalen — zei Goedhart — werd mij door deze en gene gevraagd: die stukken in de *Nieuwe Koerier* van X. is dat iets? Ik heb dan altijd ten antwoord gegeven: vriend, *het is niets*.... Ik begin met te constateeren, dat X. niet weet wat geschiedenis is." Dan beroept zich Goedhart op Kollewijn: 1° X. bezit niet de *vele studie*, die vereischt wordt; 2° heeft zich niet los weten te maken van de heerschappij van den hartstocht, vereischten, welke Kollewijn voor den geschiedschrijver vergt; en 3° geeft uit hun verband gerukte citaten.

Na den leeraar op een tiental taalfouten uit zijn geschrijf opmerkzaam gemaakt en hem aangeraden te hebben in 't vervolg onder een pseudoniem te schrijven, weerlegde X. meesterlijk, in een tweede artikel, punt voor punt, alle beschuldigingen van zijn tegenstander en zeide ten slotte: „Ik daag u uit, mijne artikelen

stuk voor stuk na te gaan, en dan in eene brochure aan te toonen, welke citaten ik vervalscht heb, welke redeneeringen en gevolgtrekkingen niet juist zijn. Uw eigen eer, de eer des Zwijgers, door u meer geschaad dan door X., de eer van geschiedschrijvers als Fruin, Blok enz. vordert, dat u deze uitdaging aanneemt. Ik geef u een jaar tijd, en verklaar me bereid, u te antwoorden onder *mijn eigenlijken naam*, niet verscholen onder een X."

In 't nummer van 14 Juni zond een oud-student ook een stuk in omtrent dezelfde quaestie. „Eindelijk — zoo schreef hij — is er een paladijn opgetreden, Goedhart, nouveau Roland du nouveau Charlemagne Blok. Goedhart sprak: „*Het is niets*", en het was niets. Zijn hoorn weerklonk, en de citaten van Arend, Fruin, Groen e. a. ja, de brieven van Willem van Oranje zelf, zijn door zijn Durandal verpletterd.... Hij begint met te „constateeren", dat X niet weet, wat geschiedenis is, en X staat op het laatst van het alphabet.... X, die niet weet wat geschiedenis is, kent zeker niet Kollewijn's werk *Kleio*, uit vele romans geput, wat veel studie vereischte". Nu, hij leze hierover *Ons Recht* van December 1887, waarin Kollewijn's verbazende kennis en zijne objectiviteit gedoodverwd werden. Op 't hem toegezonden artikel antwoordde Kollewijn niet.

In de brochure volgt dan dit uit *Ons Recht* overgenomen artikel, waarin Kollewijn's leugenachtige verhalen met scherpe pen, soms zeer ernstig, soms luimig, gebrandmerkt worden. Het sluit met de woorden: „Wijn verknoeien heet *petiotiseeren*, wat is Kollewijneeren?"

Kollewijn zweeg; Blok en Goedhart zwijgen.

Deze brochure, welke over een gewichtig punt onzer geschiedenis handelt, degelijk en in schoonen stijl geschreven is, kan niet genoeg aanbevolen worden.

Dit relaas geeft slechts weinig. Men leze de brochure zelf en zal vinden dat 60 centen voor die 97 belangwekkende bladzijden best besteed zijn.

A.

DE LAATSTE LEVENSDAGEN VAN TALLEYRAND.

De *Mémoires du prince de Talleyrand*, welke de Hertog de Broglie in den loop van dit jaar eindelijk begon uit te geven, hebben de herinnering herlevendigd aan den befaamden diplomaat, die zulk een zonderlinge en invloedrijke rol gespeeld heeft in de schokkende gebeurtenissen, waardoor de overgang van de 18e eeuw in de 19e gekenmerkt is. Over het algemeen hebben deze gedenkschriften, die op uitdrukkelijken last van den schrijver eerst dertig jaar na zijn dood mochten openbaar gemaakt worden, aan de gespannen verwachting niet beantwoord. In plaats van eene *histoire intime*, rijk aan hetgeen men tegenwoordig tot de *documents humains* rekent, ontving men twee, nu reeds drie, lijvige boekdeelen, zwaar op de hand van zakelijkheid! De zoolang geprikkelde nieuwsgierigheid stond aanvankelijk niet alleen teleurgesteld maar verbluft. Men vroeg zich af, wat er te denken was van den plechtstatigen omslag, waarmede deze gedenkschriften dertig jaren lang onder een zoo zorgvuldig bewaakten sluier werden verborgen gehouden. Reeds is het vermoeden geopperd, dat hier met inwendige verkneukeling nog een laatste mystificatie aan het nageslacht is vermaakt. Ook in ons vaderland werd er een stempel van „onwaarheid" — zij het dan

geen onwaarheid met voorbedachten rade — met vaste hand ingeprent 1).

Hoe dit zij, slechts op één punt wenschen wij de aandacht te vestigen. In een herroepingsbrief, dien Talleyrand voor zijn sterven aan Paus Gregorius XVI zond, heeft hij zich op deze *Mémoires* beroepen als op een toekomstige „verklaring zijner houding gedurende den storm der revolutie" voor het nageslacht 2). Dat deze „verklaring" eene rechtvaardiging zou zijn, kan hij zelf bezwaarlijk verwacht hebben. Mag daaruit de gevolgtrekking worden afgeleid, dat zijne herroeping zelve geen vertrouwen verdient? Juist dit punt willen wij in deze bladzijden wat nader toelichten. Tot in de laatste jaren werden omtrent zijn dood, zijne bekeering en de oprechtheid daarvan de meest tegenstrijdige berichten in omloop gebracht. Zelfs heeft E. Renan in de *Revue des Deux Mondes* (Novembre 1880) beweerd, dat de geheele bekeeringsgeschiedenis een bloote formaliteit is geweest en dat het den aartsbisschop van Parijs en den abbé Dupanloup daarbij niet te doen was om de katholieke leer en het canonieke recht te handhaven, maar om een soort van accoord te treffen en den uiterlijken schijn te redden. Dit nu is, gelijk zoo menige andere verzekering van dezen romantischen geschiedschrijver, geheel uit de lucht gegrepen en ten eenemale onwaar, zooals wij met zekerheid kunnen bewijzen uit hetgeen in den laatsten tijd daaromtrent openbaar is gemaakt. Er bestaan namelijk aangaande deze bekeeringsgeschiedenis authentieke aanteekeningen van den later zoo beroemd geworden

1) Door Dr. Schaepman in de *Haagsche Stemmen*, 28 Maart 1891.

2) Dezen brief zullen wij straks in zijn geheel mededeelen.

bisschop van Orleans Mgr. Dupanloup; deze aanteekeningen, in den vorm van een „brief aan een vriend" vervat, waren tot voor korten tijd onuitgegeven, maar zijn thans voor een gedeelte openbaar gemaakt in het werk: *Vie de Mgr. Dupanloup, Evéque d'Orléans par M. l'abbé Lagrange,* ten jare 1883 te Parijs verschenen. Uit deze gegevens en eenige officiëele stukken willen we in deze bladzijden de laatste levensdagen van vorst de Talleyrand schetsen, vooral met het oog op de bekeeringsgeschiedenis, die door zijne herroeping werd bekroond.

Van eene apologie zal hier in de verte geen spraak zijn. Ook is het ons plan niet in bijzonderheden den levensloop te schetsen van den man, die door Carlyle zoo vinnig als de „oneerwaarde eerwaarde van Autun" geteekend is. Ieder, die althans in groote trekken de geschiedenis van den nieuweren tijd bestudeerd heeft, is daarmede genoegzaam bekend. Want Talleyrand is en blijft, hoe men ook over hem oordeelt, eene persoonlijkheid, waarmede de geschiedenis rekening heeft te houden. Als diplomaat van den eersten rang, heeft hij de hand gehad in alle gewichtige gebeurtenissen van zijn veelbewogen tijd. Na een bedroevend aandeel genomen te hebben aan de Fransche revolutie, oefende hij vijftig jaren lang op de staatkunde van geheel Europa een allergewichtigsten invloed uit in de verschillende ambten, die hij bekleedde, zooals o. a. als minister, eerst van het directoire, later van het eerste keizerrijk, daarna van de restauratie, vervolgens als gevolmachtigde op het congres van Weenen, eindelijk als gezant van de Juli-regeering onder allermoeilijkste omstandigheden.

Maar al maken zijne talenten hem tot een der groote mannen van zijn tijd, niet minder groot zijn de ergernissen, die hij als priester en bisschop aan de Kerk heeft gegeven. Te Parijs den 2en Februari 1754 geboren en, gelijk hij zelf openlijk erkent, zonder eenige roeping in den geestelijken stand getreden, was hij bij het uitbreken der revolutie bisschop van Autun. Als afgevaardigde der geestelijkheid van Autun sloot hij zich aanstonds bij den derden stand aan, deed het voorstel om de goederen der geestelijkheid tot nationaal eigendom te verklaren en te verkoopen 1), werkte mede aan het tot stand brengen der zoogenaamde *constitution civile du clergé*, legde een van de eersten den eed op die constitutie af en wijdde de zoogenaamde constitutioneele bisschoppen en priesters, waarvoor hij door Pius VI den 17en April 1791 geëxcommuniceerd werd. Maar aanstonds reeds na deze heiligschendende wijding — waarvan hij in zijne *Mémoires* een maar al te zwakke vergoelijking tracht te geven — had hij zelf de banden, die hem aan de Kerk verbonden, eigenmachtig verbroken: „Cela fait — zegt hij — je donnai ma demission de l'evêché d'Autun et je ne songeai plus, qu'à m'éloigner de la première carrière que j'avais parcourue". Wel ontving hij later,

1) Bij de beraadslaging over dit voorstel sprak de afgevaardigde de Montlosier het beroemd geworden woord: „Indien men aan de bisschoppen hun gouden kruis ontneemt, dan zullen zij een houten gaan dragen, en een houten kruis heeft de wereld verlost". Dit woord is waarheid gebleken, toen weldra van de 135 bisschoppen slechts vier zich aan de *constitution civile du clergé* onderwierpen, terwijl de overigen liever ballingschap en den dood zelfs ondergingen dan de rechten van God en van de H. Kerk te verkrachten; van de meer dan 50,000 priesters waren er nauwelijks 60, die uit vrees of om andere beweegredenen hun geweten geweld aandeden en den eed aflegden.

in 1802, tengevolge zijner bemoeiingen voor het *Concordaat* eene breve van Pius VII, waardoor hij zooveel doenlijk van zijne geestelijke verplichtingen ontheven en „gelaïciseerd" werd; maar dit nam de openbare ergernis niet weg, die hij gaf, toen hij zich voor de burgerlijke wet liet verbinden aan zekere Madame Grand, eene uitheemsche, die, na een woelig verleden, van haar wettigen echtgenoot gescheiden leefde en reeds lang in nauwe betrekking tot Talleyrand stond 1).

Nadat wij deze levensbijzonderheden, tot goed begrip van hetgeen wij verder zullen mededeelen, in herinnering hebben gebracht, zal het voor onze lezers duidelijk zijn, dat wij aan eene apologie in de verte niet denken. Maar des te meer werd onze belangstelling gewekt door de waarlijk treffende pogingen, die, na zulk een verleden, te werk zijn gesteld, ook door de hoogste waardigheidsbekleeders der Kerk, om den meer dan 80-jarige terug te voeren in de armen der Barmhartigheid, die geen grenzen kent. Wij durven vertrouwen, dat ook onze lezers in de bijzonderheden van deze *histoire intime* belang zullen stellen en in de even ernstige als liefderijke pogingen, die door een officiëele akte van herroeping bekroond werden, een bewijs zullen zien van Gods ontfermende genade en van die waarlijk christelijke liefde onder de menschen, die niemand met phariseesch gebaar van zich afwijst en nooit aan iemands bekeering en behoud wanhoopt.

Het oordeel over den historischen persoon en diplomaat blijve aan de geschiedenis; het vonnis over den mensch

1) Tijdgenooten gaven haar den weinig vleienden titel van: „la femme la plus sotte du premier empire".

komt alleen aan God toe. In de geheimen daarvan kunnen wij niet indringen, doch wie aandachtig en zonder vooroordeel de in deze bladzijden aan te voeren stukken 1) wil nalezen, zal zich niet verwonderen, dat Mgr. Dupanloup zijn bericht omtrent de laatste levensdagen van Talleyrand besluit met de woorden: „God alleen kent de geheimen der harten, maar ik bid Hem, allen, die aan de oprechtheid der bekeering van vorst de Talleyrand hebben kunnen twijfelen, hun doodsuur in zulk eene stemming te doen doorbrengen, als ik bij hem heb waargenomen, en waarvan de indruk nooit uit mijn geest zal worden uitgewischt".

Hoewel Talleyrand zich op ruim 80-jarigen leeftijd uit het openbare leven had teruggetrokken, om zijn laatste dagen „met de ernstige gedachten, die zijn hooge ouderdom hem ingaf", gelijk hij zelf het uitdrukt, door te brengen, hield toch het publiek zich nog voortdurend met hem bezig, en ieder vroeg zich, wel met zeer verschillende bedoeling maar met dezelfde belangstelling af, hoe toch wel het einde van zulk een man na zulk een leven wezen zou. Maar nergens was die belangstelling grooter dan in zijn onmiddellijke omgeving. Al was er veel, dat vrees inboezemde, gelukkig ontbraken er ook toen reeds geen aanwijzingen, die de hoop op een verblijdenden afloop konden wettigen. Reeds schenen eenige woorden en feiten een gelukkige verandering te voorspellen. Zoo wilde hij bij den dood van

1) Waar wij in het vervolg aanhalingen geven zonder den naam des schrijvers te noemen, zijn die aanhalingen genomen uit de reeds vermelde *Lettre à un ami* van den abbé Dupanloup.

de reeds genoemde Mevrouw Grand, in 1835, niets anders dan deze woorden op den grafsteen geschreven hebben: „Weduwe Grand, later burgerlijk gehuwd met Talleyrand". Ook sommige uitdrukkingen, die hij van tijd tot tijd bezigde, schenen aan te duiden, dat hij ernstig aan godsdienst en eeuwigheid dacht. Zoo lezen wij in de geheime aanteekeningen, die hij iederen avond schreef en die na zijn dood onder zijne papieren gevonden werden, op den 2en Februari 1837, zijn 83en verjaardag, het volgende:

„Drie en tachtig jaren zijn nu voorbij. Ik weet niet, of ik tevreden mag zijn, wanneer ik terugblik, hoeveel jaren zijn voorbijgegaan, en hoe ik ze besteed heb. Hoevele onvruchtbare en nuttelooze pogingen, hoeveel misbruikte krachten en verspilde gaven, hoeveel afkeer, dien ik veroorzaakt, en illusies, die ik vernietigd heb. Welken anderen uitslag eindelijk dan dien van physieke en moreele vermoeidheid, van geheele ontmoediging voor de toekomst en diepen afkeer van het verledene".

„Dat is — zegt met recht de abbé Dupanloup — met zich zelven in tweestrijd geraken. Wanneer verleden en toekomst ons zulk eene droefheid veroorzaken, als men zoover is in het leven, dan zoekt men verder, dan onderzoekt men, of er dan niets op aarde blijvend is, of er dan nergens eenigen troost meer te vinden is, die men misschien lang vergeten heeft, maar die toch het ongeluk van het verledene weder goed maken, het tegenwoordige verbeteren en de toekomst redden kan". Op denzelfden dag schreef hij ook nog de volgende woorden:

„Vele menschen hebben de gave of het gebrek nooit zich zelven te leeren kennen. Ik heb slechts al te zeer het ongeluk of het geluk van het tegenovergestelde"; en hij voegde er bij: „dat wordt erger met de jaren".

Uit die woorden blijkt duidelijk, dat zijne ziel niet in een doodsche rust verzonken was, maar dat er een ontzettende tweestrijd woelde in zijn binnenste, en wie hem meer van nabij beschouwde had uit het diepste van dien trotschen geest een vertwijfelde klacht van moreele afgematheid kunnen hooren. Die onrust des gewetens, die verborgen inwendige strijd, was een eerste straal der goddelijke genade.

Een andere genade was het bidden van velen voor hem. Hij wist dit en was er diep door getroffen. „Ik heb vrienden — zeide hij gaarne — onder de vrome zielen"; of wel: „De vromen willen niet aan mijne bekeering wanhopen". Maar die vrienden stelden zich niet tevreden met alleen voor hem te bidden, zij wendden somwijlen ook meer rechtstreeksche pogingen bij hem aan. Zoo ontving hij eens, den 11den December 1835, twee brieven, waarvan de eerste eindigde met deze dringende woorden:

„Ik zeg het uit het diepst van mijn treurend hart, dat de meedoogenlooze dood alles vernietigd heeft, maar toch mijne vreeselijke droefheid zou bijna voor niets te tellen zijn, indien ik de hoop mocht koesteren iets tot uw toekomstig geluk te hebben bijgedragen. Gods barmhartigheid is wonderbaar; geen misslag is onvergefelijk; men heeft slechts vergiffenis te willen. De lange levensdagen, die u geschonken zijn, schijnen het verlangen des hemels kenbaar te maken".

Deze brief was van de weduwe van hertog Mathieu de Montmorency, die plotseling gestorven was, terwijl hij op Goeden Vrijdag het Kruis vereerde, en wiens dood een algemeene ontroering veroorzaakt had. De andere brief was van Madame de Marbeuf, Dame du Sacré Coeur, die Talleyrand vroeger gekend had, en die hij

steeds „zijne oude vriendin" noemde. Deze dame had in haren brief eene medaille van Maria gesloten, die Talleyrand na dien tijd steeds bij zich droeg. Toen iemand, die zijne bekeering van nabij gevolgd had, daags na zijnen dood die medaille bij hem vond, riep zij uit: „Het is zeker, sinds hij deze medaille droeg, waren zijne gedachten op God gericht".

Maar meer dan iemand anders verlangde de aartsbisschop van Parijs, Mgr. de Quélen, naar een christelijk uiteinde van vorst de Talleyrand. Als coadjutor van den kardinaal aartsbisschop de Périgord, Talleyrand's oom, had hij dezen dikwijls aangetroffen in het aartsbisschoppelijk paleis, waar hij geregeld iedere week kwam, vol eerbied en voorkomendheid jegens den eerbiedwaardigen kardinaal, die in ballingschap geleefd had en op den aartsbisschoppelijken zetel van Parijs een voorbeeld was van bisschoppelijke deugden. De kardinaal behandelde zijn neef met de liefde, welke de banden des bloeds, waardoor zij vereenigd waren, vereischte, maar tegelijk met de terughouding, die zijne hooge kerkelijke waardigheid voorschreef. Overigens bewaarde hij omtrent Talleyrand's verhouding tegenover de Kerk en zijn ongelukkig verleden een bescheiden maar veelbeteekenend stilzwijgen, in de overtuiging, dat hij bij de tegenwoordige stemming des vorsten niets meer doen kon dan met vurigheid de ure Gods voor hem afbidden. Toen hij stierf, had hij dezen zijnen zielswensch aan zijnen coadjutor en opvolger als bij testament achtergelaten en van hem de belofte gevorderd alles in 't werk te stellen om Talleyrand's bekeering te bewerken. Van dit oogenblik af beschouwde de aartsbisschop de Quélen zich als door God

met die zending belast en had geen grooter verlangen dan den wensch van zijn eerwaardigen voorganger te vervullen en der Kerk den troost van die bekeering te verschaffen. „Nooit zal men volkomen weten — schrijft de abbé Dupanloup — wat de aartsbisschop van Parijs gedaan heeft, om Talleyrand te redden."

Iets echter is er ons van bekend. Vooreerst een brief van den 8sten December 1823, waarin de prelaat hem op alle mogelijke wijzen bezweert tot God terug te keeren. Maar het uur van God was toen nog niet gekomen; dat schrijven bleef onbeantwoord. Gedurende de volgende 12 jaren deed de aartsbisschop wel geen enkele rechtstreeksche poging meer, maar verloor toch deze hem zoo gewichtige aangelegenheid geen dag uit het oog, bad veel en deed veel bidden, en ging zelfs in zijn zielenijver zoo ver, dat hij God zijn leven aanbood voor de bekeering van Talleyrand.

In het jaar 1835 stierf rouwmoedig en door den aartsbisschop van Parijs met de Kerk verzoend, de vrouw, die men „vorstin de Talleyrand" noemde, en met welke Talleyrand, niettegenstaande alles wat deze verbintenis belette, een „burgerlijk huwelijk" had durven aangaan. De dood van deze vrouw maakte den terugkeer van Talleyrand veel gemakkelijker en haar bekeering was wel geschikt om een goeden indruk op hem te maken. De aartsbisschop van Parijs achtte de gelegenheid gunstig om een nieuwe poging te wagen en hij schreef aan Talleyrand den volgenden brief:

„Vorst. Eene dame, die gij gemakkelijk kennen zult, zonder dat ik haar behoef aan te duiden onder den naam, dien de burgerlijke wet haar toekent, maar dien men haar volgens het kerkelijk recht

niet mag geven, is onlangs in de rue Bourbon No. 87 gestorven, nadat zij mij het verlangen had te kennen gegeven zich met God te verzoenen. Na in tegenwoordigheid van getuigen om vergiffenis gevraagd te hebben voor de ergernis, door haar gegeven, heeft zij de Sacramenten der H. Kerk ontvangen. De Heer, steeds vol erbarming jegens hen, die in oprechtheid des harten tot Hem terugkeeren, heeft zich gewaardigd zich van mijn heilig ambt te bedienen om aan deze ziel den bijstand zijner genade te schenken, voordat Hij haar opriep voor zijn rechterstoel. Moge dit bericht voor u, mijn vorst, gelijk het voor ons allen is, een reden van troost en van hoop worden. Welke vreugde voor den hemel, welk een vreugde voor de aarde, welk een geluk voor u zelven, wanneer gij, aangespoord door den slag, dien de dood bijna aan uwe deur toegebracht heeft, u beijveren wilt om de nog slechts zeer korte oogenblikken, die u overblijven tot regeling uwer zaken voor de eeuwigheid, goed te gebruiken.

Gij weet zeer goed, beminde vorst, welke plichten mij worden opgelegd, zoowel door mijn herderlijk ambt als ook door het aandenken aan den eerbiedwaardigen prelaat, die mij zijne gansche zorg en liefde voor u in het bijzonder als erfdeel heeft achtergelaten. Om deze plichten in geheel hunnen omvang te vervullen, grijp ik deze ernstige gelegenheid aan om u te smeeken toch zonder uitstel te denken en te werken aan het heil uwer ziel, dat thans, bij uwen leeftijd met zijne gebreken, ieder uur in gevaar verkeert. Daarom vernieuw ik de dringende beden, die ik voor 12 jaar omstreeks dezen zelfden tijd tot u richtte in een brief van den 8sten December 1823.

Ik bezweer u daarom, mijn vorst, in den naam van Jesus Christus, onzen Broeder, onzen Herder, onzen Verlosser, onzen God; in den naam van de Allerheiligste Onbevlekte Maagd Maria, zijne moeder, de zekerste toevlucht zelfs van de grootste zondaren, die in hunne jeugd geleerd hebben haar aan te roepen; in den naam van de Katholieke Kerk, die hare moederarmen voor u opent; in den naam des Heiligen Vaders, die mij van de uitgebreidste volmachten ten uwen behoeve heeft voorzien en mij opgedragen heeft u zijne zorg en bekommernis omtrent u kenbaar te maken en hoe getroost hij zou zijn door uwen terugkeer; in den naam van kardinaal de Périgord, met wien gij onmogelijk niet wenschen kunt vereenigd te worden; in den naam van uwe familie, waartoe ik behoor door den heiligen band, die mij met een harer edelste

hoofden verbindt; in den naam uwer vrienden, waarvan ik mij een van de eersten mag noemen; zal ik er nog bijvoegen, in den naam mijner angsten, van het lijden, dat ik zonder ophouden voor u doorstaan en opgeofferd heb: keer, keer terug, spoedig, oprecht: keer terug tot uw geloof, tot uw hart, tot uw geweten. De rechter staat voor de deur; gij zult voor zijn rechterstoel verschijnen na een langen, moeitevollen, stormachtigen levensweg. Maak vrede met een geweten, dat zich nog hooren laat, zoolang het nog tijd is, zoolang gij nog op den weg zijt, vóór het einde des daags, die reeds ten ondergang neigt. Stel u niet bloot aan het gevaar te vallen in de handen van den levenden God, en vervolgens in die van de beulen en van zijn eeuwige wraak. Als afgezant van Jesus Christus bij de zielen van mijn diocees en bijzonder door den H. Stoel tot de uwe gezonden, met de noodige volmacht voorzien, uit kracht van mijn ambt met de zending belast u woorden van verzoening te doen hooren, is het niet noodig, mijn vorst, u hier de voorwaarden voor te schrijven, waarop de almachtige en erbarmingsvolle Koning des heelals u den vrede aanbiedt; gij kent ze zoo goed als iemand anders. Gij weet ook hoe minder terughoudend gij zijt, des te vrijgeviger zal ook God zich toonen."

Deze zoo roerende brief bleef niet zonder antwoord. Denzelfden dag ontving de aartsbisschop de volgende regelen:

„Genadige Heer. De kinderlijke eerbied, dien gij steeds blijft koesteren voor hem, die u vaderlijk beminde, openbaart zich wederom in een geval, dat mij bijzonder na aan het harte ligt. Ik had gewenscht u zelf te spreken over de hooge waarde, die ik aan uwe welwillendheid hecht, maar een voortdurende ongesteldheid verhindert mij uit te gaan. Ik verzoek daarom Mevrouw van Dino [eene nicht van Talleyrand, geboren hertogin van Curland, gehuwd met Edmond de Talleyrand-Périgord, hertog van Dino] u dezen brief te overhandigen en u van mijne oprechte toegenegenheid, hoogachting en eerbied te verzekeren. Vorst Talleyrand."

Den volgenden dag schreef hij wederom aan den aartsbisschop:

„De ongesteldheid, die mij sinds eenige dagen kwelde, bepaalt zich nu tot eene eenvoudige verkoudheid. Zoodra deze mij zal

toelaten uit te gaan, en dat zal zeer waarschijnlijk in den loop dezer week het geval zijn, zal ik de eer hebben, Genadige Heer, mij bij u aan te melden om u te bedanken voor de belangstelling, die gij opnieuw mij betoond hebt, door den brief, waarmede gij mij gisteren vereerd hebt. Ik heb de eer te zijn, Genadige Heer, met eerbiedige erkentelijkheid, Uw zeer toegenegen en gehoorzame Dienaar, Vorst Talleyrand."

Deze beide brieven, zonder beslissend te zijn, waren toch zeer troostend voor den aartsbisschop. De eerste was in liefdevolle, vertrouwelijke, ja dankbare bewoordingen vervat. De woorden in den tweeden: „de belangstelling, die gij opnieuw mij betoond hebt", bevatten een duidelijke herinnering aan den zoo dringenden brief van den 8sten December 1823, die dus niet vergeten was. Hierin kan men een nieuw bewijs erkennen van den inwendigen strijd, die, gelijk wij reeds vroeger aanmerkten, sinds jaren door hem gevoerd werd. Uit den brief van den aartsbisschop blijkt bovendien, dat deze den H. Stoel reeds geraadpleegd had voor het geval van Talleyrands bekeering, iets, wat hij toch niet zou gedaan hebben, indien hij niet eenige gegronde hoop koesterde zulks te mogen verwachten. Dat raadplegen van het hoogste kerkelijk gezag, waaraan Christus de macht van binden en ontbinden gegeven heeft, was ook wel noodzakelijk. De toestand immers van Talleyrand tegenover de Kerk was een zeer pijnlijke en moeilijke. Zijne medewerking aan den roof der kerkelijke goederen en aan de *constitution civile du clergé*, en vooral zijn heiligschennend „huwelijk", dat dubbel zondig was, omdat hij, hoewel door een breve van Paus Pius VII gelaïciseerd, toch niet het geestelijk karakter verloren had, en omdat bovendien zijne zoogenaamde gemalin, Mevrouw

Grand, reeds eene wettigen echtgenoot had, waarvan zij echter gescheiden leefde, dat alles vereischte tegenover de Kerk een plechtig herstel om tot het ontvangen der H. Sacramenten en tot een kerkelijke begrafenis te kunnen worden toegelaten.

Die eisch was meer dan een recht, zij was een plicht, maar een plicht, dien de Kerk steeds met alle mogelijke zachtheid tegenover den schuldige uitoefent. Het schijnt dat vorst Talleyrand zich zijner verhouding tegenover de Kerk niet duidelijk bewust was. Het lange verleden, de groote gebeurtenissen, die er tusschen lagen en die zooveel hadden uitgewischt, de groote rol, die hij op het wereldtooneel gespeeld had, een zekere lichtzinnigheid, een uitleggen van zijn geval ten zijnen gunste, de zwijmel der wereld en harer beslommeringen, de zorgeloosheid van den ouderdom, een zekere onverschilligheid ten opzichte van godsdienstige zaken, dat alles werkte mede om hem in zelfverblinding omstrikt te houden.

In het jaar 1835 reeds was een schrijven om inlichtingen, hoe bij zijn mogelijken terugkeer tot de Kerk te handelen, naar Rome gezonden, waarop kardinaal Lambruschini het volgende geantwoord had:

„In het vooruitzicht van het door u vermelde geval verleent de H. Stoel u de meest uitgebreide volmacht zonder eenige beperking. Om echter van deze u verleende volmacht gebruik te kunnen maken, is vóór alles noodzakelijk: berouw en een voldoend herstel, dat hij der Kerk en den geloovigen schuldig is. Ik zeg „voldoend", omdat men het geval van den voormaligen bisschop niet met dat van den abbé Grégoire mag gelijkstellen. De laatste was schismatiek, de andere is het niet, daar hij door een kerkelijke akte tot den toestand der leeken is teruggebracht. Dit onderscheid mag door Uwe Genade niet uit het oog worden verloren, terwijl aan uwe liefde en voorzichtigheid geheel overgelaten wordt de

uitwendige wijze van voldoening te bepalen, die gij, althans in algemeene bewoordingen, noodig acht te ontvangen".

Men erkent in dit schrijven zoowel de beginselvastheid als de zachtmoedigheid der Romeinsche curie.

De aartsbisschop van Parijs was onwrikbaar besloten niet van deze aanwijzing af te wijken, en in dien zin gaf hij ook zijne instructie aan den pastoor der Madeleine. De brief, dien hij (12 Januari 1836) daaromtrent schreef, is van dezen inhoud:

„Heer Pastoor. Hoewel in het uur des doods (en daarvan kan hier slechts sprake zijn) ieder priester de macht heeft om iedere zonde te ontbinden en iedere censuur op te heffen, zoo weet gij toch dat de Kerk, die hem in hare groote goedheid voor dat oogenblik zulke uitgebreide volmacht schenkt, hem verbiedt daarvan gebruik te maken ten gunste van bepaalde personen, wanneer die personen niet vóór alles de ergernis herstellen, die zij gegeven hebben. Zonder dat herstel hebben zij geen recht op de hulpmiddelen van den godsdienst noch op de gebeden der Kerk na hunnen dood.

Gij moet dus op de eerste plaats en voor alles berouw en een voldoend herstel van de ergernis verlangen, dat aan de Kerk en aan de geloovigen verschuldigd is. Wat den aard en de wijze van dat verlangde herstel aangaat, zoo hebt gij het volgende te doen: gij vindt hier ingesloten een stuk met mijn zegel voorzien, waarin het formulier van de herroeping vervat is, welk formulier ik heb vastgesteld in overleg met ernstige theologen, vrome en verstandige mannen, en, ik kan er bijvoegen, den zieke [vorst de Talleyrand] zeer genegene vrienden, die ik voor dat doel heb bijeengeroepen. Gij zult hem dit formulier in tegenwoordigheid van getuigen voorlezen. De toestemming, die de zieke hieraan door zijne handteekening geeft, zal een voldoend herstel zijn, en daarna kan men, als de tijd dringt en het niet mogelijk is mij om raad te vragen, beginnen hem biecht te hooren en de absolutie te geven, maar slechts in articulo mortis [in doodsgevaar]. Als de zieke niet onderteekenen kan, of wanneer de tijd hem daartoe ontbreken zoude, dan zal ook eene mondelinge, duidelijk uitgedrukte of door ondubbelzinnige teekenen in tegenwoordigheid van getuigen gegevene toestemming voldoende zijn, maar dan moet gij,

vóór de toediening van eenig Sacrament verlangen, dat de getuigen de voornoemde toestemming schriftelijk bekrachtigen."

Dit waren de voorwaarden, waaraan de vorst zich voor het ontvangen der Sacramenten moest onderwerpen, en zij werden hem volkomen duidelijk voorgesteld. Want eens, toen die verandering van gemoedsstemming, waarvan wij reeds gesproken hebben, zich bij hem begon te vertoonen, ontsnapten hem de woorden: „Wat wil men dan van mij? Wat verlangt men van mij?" Toen deze woorden den aartsbisschop werden overgebracht, gaf hij aan den persoon, die ze hem mededeelde, een afschrift van het door hem opgestelde formulier, dat den vorst de duidelijk bepaalde maar zeer gematigde voorwaarden aangaf, waarmede hij der Kerk voldoening schenken en op passende wijze de beide voornaamste ergernissen van zijn leven herstellen kon.

„Dat is het geringste — schreef de aartsbisschop — dat is de eenvoudigste en zachtste uitdrukking van datgene, wat de Kerk in zulke gevallen eischen mag. Meer ware zonder twijfel wenschenswaardig, minder kan niet worden aangenomen. Dat zal streng genomen voldoende zijn om ons allen vele moeilijkheden en mij veel kommer en verdriet te besparen. De kardinaal de Périgord zelf zou noch strenger noch toegevender geweest zijn". Hij voegde er nog bij: „Dit dient verder slechts hiertoe om te vergemakkelijken wat wij wenschen: de ontmoeting en de goddelijke omhelzing der gerechtigheid en des vredes, der waarheid en der barmhartigheid. Moge ik dit beleven en dan op hetzelfde oogenblik sterven, als de Heer dezen prijs aannemen wil voor de vervulling van eene zoo teedere en zoo vurig verlangde zending".

Toen de abbé Dupanloup, twee jaren later, met vorst de Talleyrand in aanraking kwam, gaf de aartsbisschop ook hem een afschrift van dezelfde aanwijzingen. Hij hield daar zoozeer aan vast, dat hij, toen Talleyrand hem uit eigen beweging eene verklaring, waarover wij later zullen

spreken, liet overhandigen, deze niet voldoende achtte en niet aannam.

Eene bijzondere genade, die God aan Talleyrand tegen het einde van zijn leven schonk, was de voortdurende tegenwoordigheid in zijn huis van een onschuldig kind. Hij zelf had eens in de wetgevende vergadering ten jare 1791, bij de beraadslagingen over eene nieuwe onderwijswet, gezegd: „De tegenwoordigheid eener maagd maakt de plaats, die zij bewoont, rein, en de onschuld gebiedt aan hare omgeving achting of deugd". De waarheid dezer woorden zou hij zelf ondervinden. Het kind, dat zulk een diepen indruk op hem maakte en zoo heilzaam op hem werkte, was Pauline de Périgord, dochter van Mevrouw van Dino, zijne achternicht. Talleyrand had haar te Londen hare eerste H. Communie laten doen, en was door die plechtigheid zoo getroffen, dat hij dat andere bekende woord sprak: „De vroomheid eener maagd is toch iets treffends, en wat is het ongeloof toch onnatuurlijk, vooral bij de vrouw". Te Parijs had Pauline tot biechtvader den abbé Dupanloup. Door deze omstandigheid kwam zijn naam bij Talleyrand ter sprake, en wat hij van dezen priester hoorde en wat hij zelf bij zijne nicht ten opzichte van de voortreffelijkheid, wijsheid en werkzaamheid zijner raadgevingen bemerken kon, boezemden hem het verlangen in nader kennis te maken. Men noodigde dus den abbé uit tegen den 2den Februari, den verjaardag van vorst de Talleyrand. Hij sloeg de uitnoodiging af met de verontschuldiging, dat hij, sinds hij regent van het seminarie was, nooit ergens anders het middagmaal gebruikt had. Toen Talleyrand dit vernam, liet hij zich de zeer op-

merkelijke woorden ontvallen: „Die weigering verbaast mij. Men had mij gezegd, dat de abbé Dupanloup een man met een scherpen geest was. Hij had moeten begrijpen, van hoeveel gewicht zijne intrede in dit huis kon zijn". Daarin meende men een nieuwe aanduiding van een waren omkeer in zijne ziel te mogen erkennen en, op raad van den aartsbisschop zelven, nam Dupanloup de volgende uitnoodiging aan. Wij zullen niet trachten te beschrijven, met welke gedachten en gevoelens deze voor de eerste maal dat huis binnentrad. Slechts dit willen wij van die eerste samenkomst mededeelen, dat Talleyrand buitengewoon welwillend, ja hartelijk was jegens zijn nieuwen gast, dat het gesprek uiterst levendig was en meer dan een uur lang slechts liep over het beroemde Parijsche seminarie Saint-Sulpice, waar hij zelf zijne geestelijke opleiding genoten had, en over de beroemde professoren, die daaraan werkzaam waren geweest; in het bijzonder echter sprak hij met de grootste waardeering over den eerwaardigen Emery. „Ik kan niet nalaten te zeggen — schrijft Dupanloup over dat eerste bezoek — dat het een der stichtendste gesprekken was, die dien avond te Parijs zijn gehouden; er ontbrak slechts een kruis op die borst om mij te overtuigen, dat ik met een van de eerbiedwaardigste bisschoppen van Frankrijk gesproken had".

Dat waren voortreffelijke voorbereidselen, maar ook niets meer. Talleyrand behandelde deze aangelegenheid, gelijk alle andere zaken van gewicht, met zijne gewone langzaamheid en omzichtigheid. Het was daârom voor den abbé Dupanloup van het grootste belang niets te overhaasten; een enkele onvoorzichtigheid had alles in

gevaar kunnen brengen. Maar zijne voorzichtigheid, zijne gematigdheid en zijn ijver waren evenzeer bewonderenswaardig.

Weinige dagen na die samenkomst, hield Talleyrand den 3den Maart in de Academie der Moreele en Politieke Wetenschappen eene redevoering, die als zijn afscheid van het publiek beschouwd werd. Al dadelijk zag men met verbazing dien man, dien men bijna gestorven waande, nog in het volle bezit van zijne wonderbare geestesgaven. Maar nog hooger steeg de verbazing, toen men hem, dien men als de type van een staatsman zonder hart en zonder geweten kende, vol lof en bewondering hoorde spreken over de theologie, de rechtvaardigheid, het openbaar geweten, over godsdienst en plicht. Toen hij daags te voren de woorden, die hij daarover zou spreken, overlas, had hij gezegd: „Dit zal den abbé Dupanloup bevallen". Hij zond hem, alsook den aartsbisschop van Parijs, een exemplaar van die redevoering. En toen Dupanloup, binnengeleid door Pauline, die Talleyrand steeds zijn beschermengel noemde, hem daarvoor kwam bedanken, zeide hij: „Ja, mijnheer de abbé, ik heb in mijne rede van gisteren gesproken over den plicht, nu heb ik dien willen vervullen". Het antwoord van Dupanloup drukte den troost — hij durfde nog niet zeggen de hoop — uit, welke deze ernstige woorden bij den aartsbisschop en bij hem zelf hadden opgewekt. „Ik heb met lof van de theologie gesproken — viel Talleyrand hem in de rede — wat ik gezegd heb, is onbetwijfelbaar, en het verheugt mij, dat ik het gezegd heb". Het gesprek werd op zeer ernstigen toon over dit en dergelijke onderwerpen voortgezet. Op nieuw kwam hij op de glorie

der oude kerk van Frankrijk en van Saint-Sulpice terug. De groote gebeurtenissen, die zijn leven vervuld hadden, waren niet in staat geweest deze herinneringen uit te wisschen, en een in alle opzichten geloofwaardig man, de graaf de Noailles, die hem in het jaar 1815 naar Weenen vergezelde, had hem reeds toen de merkwaardige woorden hooren spreken: „Als ik treurig ben, dan denk ik aan Saint-Sulpice; niettegenstaande alles, is dat toch nog de beste en gelukkigste tijd van mijn leven". Het gesprek ging in dezen toon voort, werd toen nog ernstiger, en nam op het einde zelfs een diep melancholische tint aan. Toen hem naar zijne gezondheid gevraagd werd, die sinds eenige dagen minder gunstig was, zeide hij: „Ik ben zeer oud, mijnheer de abbé, ik ben zeer oud, dit jaargetijde doet mij geen goed, ik gevoel mij slecht, zeer slecht".

Niettegenstaande het zwijgen, dat op deze woorden volgde, waagde Dupanloup het toch niet een stap verder te gaan. Slechts toen Talleyrand zelf het zwijgen verbroken had met de woorden: „Hoe hebt gij Mevrouw van Dino bevonden?" antwoordde hij: „Zeer lijdend, vorst, maar meer bekommerd om u dan om zich zelve". — „Dat is waar", antwoordde Talleyrand. Door deze woorden bemoedigd, voegde de abbé er bij: „Ik heb Mevrouw van Dino en hare dochter zeer ernstig om u bekommerd gevonden". Eene uitdrukking van dankbaarheid en ontroering op zijn gelaat was het eenige antwoord hierop.

Eindelijk meende Dupanloup eene schrede voorwaarts te moeten doen. Talleyrand beminde hem en schatte hem zeer hoog. Dat gaf hem moed. Tot dank voor

de hem geschonken redevoering, droeg hij aan Talleyrand zijn nieuwste werk op: *Het christendom voorgesteld aan de menschen, die in de wereld leven,* een uittreksel uit de werken van Fénélon. Dit werk was begeleid van den volgenden brief, gedagteekend: Maandag, 20 Maart 1838:

„Vorst. Mejuffrouw Pauline de Périgord verzekert mij, dat het niet te onbescheiden van mij is, wanneer ik de vrijheid neem u een werk op te dragen, dat wel zeer eenvoudig en zeer gering is, maar waaraan toch de naam van Fénélon eenige waarde en misschien ook eenig nut geschonken heeft; ook zou de uiterste welwillendheid, die gij mij voor eenigen tijd betoond hebt, mij tot die onbescheidenheid kunnen aanmoedigen. Wel zijn eenige weinige, en toch nog te talrijke, regelen in deze zes deelen van mij, maar die zou ik u niet durven opdragen voor uwe in de academie gehouden rede, waarvan gij mij een exemplaar hebt willen zenden. Door Fénélon tracht ik de schuld mijner dankbaarheid af te doen, en onder bescherming van dien naam waag ik het voor uwe welwillende goedheid te verschijnen. Wat mijn vertrouwen verhoogt, vorst, is de omstandigheid, dat het genie, de deugden, het gewijd karakter van den aartsbisschop van Cambrai, maar vooral zijn ongeluk en zijne bewonderenswaardige herroeping aan zijn leven iets onvergelijkbaars en volmaakts, aan zijn woord een onwederstaanbare kracht en bevalligheid, aan zijne nagedachtenis eindelijk iets eerwaardigs en treffends verleenen. Durf ik wagen er nog in allen eenvoud bij te voegen: Fénélon was even als gij een leerling van Saint-Sulpice, hij bewaarde zijne geheele leven lang de herinnering daaraan, en stervend schreef hij aan Lodewijk XIV: „Ik ken niets apostolischers en eerbiedwaardigers dan Saint-Sulpice". Toen ik in uwe gesprekken die diepe en teedere dankbaarheid van Fénélon voor hen, die zijn geestelijk leven gevormd hadden, terugvond; toen ik u naar zijn voorbeeld met vreugde de herinnering aan Saint-Sulpice hoorde opwekken en u zoo levendig de eerwaardige leeraren uwer eerste jaren hoorde prijzen; toen ik bemerkte, dat, onder de herinneringen van een door zooveel stormen bewogen leven, de herinneringen aan de schoone dagen der oude kerk van Frankrijk, die gij hebt zien glanzen en verduisteren, de onuitwischbaarste en dierbaarste zijn: toen heb ik, een geringe

zoon van Saint Sulpice, een onbekend bewonderaar van Fénélon, mij getroffen gevoeld, en ik koester het vertrouwen, dat een werk, door een zoo grooten naam beschermd, welwillend door u zal worden aangenomen. Misschien echter ook nog omdat het u gegeven wordt uit de handen van het kind, een ware engel van lieflijkheid, aanminnigheid en vroomheid, wier zorgen, liefde en vroomheid uwen ouderdom veraangenamen. Hare edele eenvoudigheid, hare engelachtige reinheid herinneren u aan dien vromen en verstandigen grijsaard, wiens naam en deugden voor u een dierbaar erfdeel geworden zijn, aan dien heiligen, apostolischen man, die ons allen met zoo milde majesteit zegende, wien de kerk van Parijs heeft zien verouderen op de lange en moeitevolle baan van de plichtsbetrachting, wien zij heeft zien sterven in den vrede der rechtvaardigen, en wiens aandenken steeds in zegening zal blijven."

Ieder zal voorzeker den fijnen tact en de edele gepastheid van dezen brief bewonderen. Maar hoe zal hij worden ontvangen? — De volgende regelen van Mevrouw van Dino bereikten nog denzelfden avond Dupanloup om hem gerust te stellen.

„Ik wil geen oogenblik verliezen, mijnheer de abbé, om u te zeggen dat uw brief een ernstig en gewichtig onderhoud tusschen mijn oom en mij heeft veroorzaakt. Ik hoop er goede gevolgen van en haast mij uw goed hart hiermede te verheugen. Ik ben er nog zoo ontroerd door, dat mijne hand beeft."

Inderdaad had de brief van Dupanloup een zoo goeden indruk op Talleyrand gemaakt, dat hij Mevrouw van Dino, bij hare intrede in zijne kamer, den brief, dien hij nog in zijne handen hield, nogmaals luide deed voorlezen, en in het gesprek, dat na de lezing er van gehouden werd, tot haar zeide: „Als ik ernstig ziek ben, dan wil ik een priester hebben. Gelooft gij, dat de abbé Dupanloup zou willen komen?" — „Ik twijfel er niet aan, antwoordde Mevrouw van Dino; maar, opdat hij u nuttig kan zijn, moet gij eerst in de algemeene

orde zijn teruggekeerd, waarvan gij, helaas, zijt afgeweken." — „Ja, ja, antwoordde hij, ik heb iets goed te maken tegenover God, ik weet het, en reeds lang denk ik er over." En nadat Mevrouw van Dino hem bekend gemaakt had wat de aartsbisschop van Parijs, op bevel van den H. Stoel, van hem moest vorderen, sprak hij de zeer beteekenisvolle worden: „Daar ik iets meer te doen heb, mag ik niet uitstellen, ik wil volstrekt niet, dat men wat ik doen zal aan de zwakheid van mijn ouderdom kan toeschrijven; ik moet het doen in dezelfde maand, waarin ik mijne redevoering voor de academie gehouden heb". Eenige dagen later (29 Maart 1838) ontving de abbé Dupanloup den volgenden brief:

„Alle herinneringen, mijnheer de abbé, die gij uit hunne sluimering opwekt, zijn mij inderdaad zeer dierbaar, en ik dank u er voor, dat gij eenig vermoeden gehad hebt van de plaats, die zij in mijn verstand en in mijn hart steeds behouden hebben. Doch om het werk, dat gij mij door mijne jeugdige beschermengel gezonden hebt, naar zijn waarde te schatten, zou het voldoende zijn, mijnheer de abbé, dat het van u kwam. Ik heb daarin aanstonds de bladzijden opgezocht, waarover gij zoo bescheiden spreekt, en ik heb daaronder met bijzonder genoegen de volgende plaats opgemerkt: „Die buitengewone man [Napoleon] toonde den allesbeheerschenden blik, die hem in de veldslagen de overwinning deed behalen, ook hierin te bezitten, dat hij goddeloosheid en regeeringloosheid als zusters erkende en beiden deed verstommen voor zijnen vreesselijken degen" enz. Ik hoop, mijnheer de abbé, spoedig het genoegen te hebben u persoonlijk mijn onverdeelden dank en de uitdrukking mijner vriendschappelijke gezindheid op nieuw bekend te maken. Vorst Talleyrand."

In die dagen had Talleyrand zijn broeder verloren. Dupanloup bracht hem een bezoek van rouwbeklag en bij deze gelegenheid had er tusschen hen beiden een gesprek plaats, dat wij hier in hoofdzaak willen weder-

geven, als een bewijs, hoe de omkeer ten goede bij Talleyrand langzaam maar zeker verder ging.

Ik was bijzonder verbaasd, zegt Dupanloup, over de rustige en godsdienstige kalmte, waarmede hij een half uur lang zich met mij onderhield over den dood en over de noodzakelijkheid zich daartoe voor te bereiden. Wel verre dat deze treurige en ernstige gedachten hem mishaagden, scheen hij er juist een bijzonder welgevallen in te vinden, en bij dit onderhoud verhaalde hij mij een gesprek, dat daags te voren in zijn salon gehouden was. Dezer dagen, zoo sprak hij, geschiedde er iets bijzonders in de conferentie-zaal van de Kamer der Afgevaardigden. Men sprak daar over den dood van mijn broeder, die sinds vier jaren het gebruik van zijn verstand verloren had en voor zijn dood niet meer bij kennis kwam. „Ik zou zoo willen sterven, zeide Mijnheer M. Mijne vrouw en ik zijn het steeds met elkander eens, maar hierin verschillen onze gedachten. Zij zou gaarne harc volle kennis willen hebben vóór haar sterven, en ik zou een plotselingen dood willen sterven, b. v. door den bliksem getroffen. Wat denkt gij daarover, Mijnheer Roger-Collard." — Deze antwoordde: „Mijnheer, wanneer men begint alles te zeggen, stelt men zich bloot aan het gevaar alles te moeten hooren. De wensch, dien gij daar uit, is een redelijk wezen onwaardig." — „Gij zijt te streng", antwoordde M. een weinig uit het veld geslagen. — „Neen, ik ben rechtvaardig." — „Gij denkt dus aan den dood?" — „Ja, mijnheer, alle dagen." — En zich tot een ander wendend, zeide M.: „En gij, Mijnheer B., zijt gij van dezelfde meening?" — „Ja." — Dit gesprek herhaalde hij gaarne, en er lag een duidelijke bedoeling in de wijze, waarop hij het mij mededeelde. Dat werd mij nog duidelijker, toen hij, zonder mij tijd te laten hem den wonderbaren indruk mede te deelen, dien dit verhaal op mij maakte, zijn woorden herhaalde, gelijk grijsaards dat dikwijls doen, en het mij voor de tweede maal mededeelde met buitengewone klem en nadruk, en toen hij wederom gekomen was tot de woorden: „door den bliksem getroffen", hield hij plotseling op en voegde er bij met zachte maar krachtige stem: „te sterven door een bliksemslag, dat is te sterk", en de uitdrukking van zijn gelaat voltooide zijne gedachte.

Daarop volgde een zeer ernstig en godsdienstig gesprek. „Het is zeker, zeide ik toen tot hem, dat het na een lang en veelbewogen leven zeer verstandig is ten minste eenige oogenblikken

van vrede te verlangen, om toch vóór den dood ten minste nog eens in zichzelven te treden." — „Dat spreckt van zelf, mijnheer de abbé", antwoordde hij. — „Ik kom, zeide ik hem, van eene jeugdige zieke, die den wensch van Mijnheer M. niet deelt en die toch — zonder een oordeel over Mijnheer M., dien ik niet ken, te willen vellen — zeker minder van de vervulling van zulk een wensch zou te vreezen hebben." Hij lachte, ik kwam namelijk van zijne sinds eenige dagen zieke nicht Pauline. — „Pauline, sprak hij, is een engel, niet waar?"

Het gesprek was langdurig geweest, en Dupanloup wilde zich terugtrekken, maar telkens hield de vorst hem op de welwillendste wijze bij zich. Hij sprak dien avond nog op zeer liefdevollen toon over den aartsbisschop van Parijs, diens gezondheid en arbeid en vooral over zijn moeilijken toestand ten gevolge der verwoesting van het aartsbisschoppelijk paleis. „In zijne plaats, zeide hij, zou ik in de nabijheid mijner kathedraal, bij een mijner domheeren, in de rue-Bossuet gaan wonen. Ja dat zou zeer goed gaan en van groote en gelukkige gevolgen zijn. De aartsbisschop van Parijs, arm en ronddwalend, heeft een zeer grooten invloed, maar als hij in dat arme huis woonde, zou zijn invloed grenzenloos worden en in verlegenheid brengen; dan zou men daaraan niet kunnen wederstaan. Gij kent toch, mijnheer de abbé, het schoone woord, dat mij naar aanleiding hiervan in de gedachte komt: „Het was een houten kruis, dat de wereld verlost heeft"? De armoede versiert degenen, die haren last waardig weten te dragen." Hier hield hij stil. Ik vroeg hem toen, of die woorden waarlijk van Mijnheer de Montlosier waren. „Ja zeker, antwoordde hij, ik was er zelf bij. De indruk was buitengewoon. Wij waren met twaalfhonderd, en de tribunen waren geheel bezet. Toen de redenaar deze woorden sprak, hoorde men geen enkel teeken van toejuiching, maar alle aanwezigen hielden hun adem in, en toen hij geeindigd had, eenige oogenblikken later, hoorde men ze allen weder opademen" 1).

Zoo was voortdurend de toon van dit veelbeteekenend gesprek, waarin zonder ophouden sprake was van leven en dood, van de grondbeginselen en de geheimste gedachten van vorst de Talleyrand, door toespelingen en onder bedekte woorden, alsof er tusschen hem en mij een geheime overeenkomst gesloten was; zonder

1) Vgl. hierboven blz. 316, noot.

nadere verklaring was het mij toen reeds zonneklaar, dat wij een groote schrede voorwaarts gedaan hadden.

En inderdaad, de vorst had reeds sinds eenigen tijd de hand aan het werk geslagen, en merkwaardigerwijze scheen zijne gezondheid toen juist sterker te worden, zoo zelfs, dat hij reisplannen maakte en er over dacht den volgenden winter in Nizza door te brengen. Juist in die dagen was hij bezig een ontwerp voor eene akte van herroeping op te stellen, in het diepste geheim, alsof hij de zijnen daarmede wilde verrassen. Sinds eenigen tijd merkte men dan ook op, dat hij des avonds geheel alleen arbeidde.

Hij was daarmede klaar, toen de hertogin van Dino hem mededeelde, dat zij voornemens was zich naar eene prijsuitdeeling te Conflans bij Parijs te begeven, waar zij ook den aartsbisschop zou aantreffen. „Zoo, sprak hij, nu kom voor uw vertrek eens bij mij". Zij deed het, en de vorst opende eene schuiflade, haalde een aan twee kanten eigenhandig door hem beschreven vel papier in quarto daaruit, en zeide haar: „Geef dit papier den aartsbisschop en zeg mij, wat hij er van dacht". Denzelfden dag maakte hij ook zijn voornemen kenbaar om een brief aan den Heiligen Vader te schrijven en voegde daar de woorden bij: „Die zal de dagteekening dragen van de week, waarin ik mijne redevoering voor de academie heb gehouden. Men mag niet kunnen zeggen, dat ik naar den geest verzwakt was". Toen Mevrouw van Dino teruggekeerd was, vroeg hij haar, wat de aartsbisschop gezegd had. „Hij was gelukkig en dankte God; slechts dacht hij, dat er nog iets bij te voegen was". — Inderdaad, niettegenstaande den voortreffelijken

inhoud van deze verklaring vond men ze niet duidelijk genoeg betreffende het hoofdpunt, zijn „burgerlijk huwelijk". Hij zeide daarin o. a.: „Door den eerwaardigen Paus Pius VII ontbonden, was ik vrij". Dit was eene dubbele dwaling; want vooreerst, de breve van Juni 1802 had hem niet van de verplichting in den ongehuwden staat te leven ontslagen, en bovendien de vrouw, die hij aan zich verbonden had, was niet vrij. Ten opzichte van dit punt kon de aartsbisschop niet toegeven, gelijk hij dan ook uitdrukkelijk verklaard had. Aan den abbé Dupanloup werd daarom opgedragen het door den aartsbisschop opgestelde formulier bekend te maken. Hij meende niets te moeten overhaasten en liet eenige dagen voorbijgaan; zoo gunstig scheen hem de gezondheidstoestand van den vorst, niettegenstaande zijn hoogen ouderdom. Donderdag, den 10den Mei, was hij nog gaan wandelen in het park Monceau, en volgens de getuigenis van een zijner vrienden, die hem vergezelde, had men hem zelden beter gestemd en spraakzamer gezien.

Maar op eens, Zaterdag den 12den Mei, trad er eene crisis in, en de ziekte maakte zulke vorderingen, dat men aanstonds den abbé Dupanloup deed roepen. Deze kwam zonder dralen, zeer troosteloos, dat de noodzakelijke voorbereidende besprekingen omtrent de herroeping nog niet ten einde waren, en vast besloten de zaak zooveel mogelijk te bespoedigen. „Mijnheer de abbé, zeide de zieke hem, ik heb goed nagedacht over wat ik schreef, ik heb alles in deze twee bladzijden gezegd, en wie ze goed weet te lezen zal daarin al het noodige vinden." — „Zeker vorst, antwoordde Dupanloup, maar allen kunnen niet lezen of willen misschien niet goed lezen." — „Gij

hebt gelijk" sprak Talleyrand. En Dupanloup vervolgde: „De twee bladzijden, die ik u hier breng, zijn, wat aangaat den inhoud en dikwijls zelfs wat betreft den vorm en de uitdrukkingen, hetzelfde als wat gij geschreven hebt. Er zijn daarin eenige veranderingen, die ze onaantastbaar, en vergun mij er bij te voegen, eervoller voor u zelf en meer voldoende voor de Kerk maken. Staat gij toe, dat ik ze u voorlees?" — „Gaarne, antwoordde hij, of liever, geef ze mij, ik zal ze zelf lezen." Hij nam het papier en las met de grootste oplettendheid, in zittende houding, leunend op den rand van zijn bed, gelijk hij tot aan zijn dood bleef.

Zijn gelaat was rustig, ernstig, nadenkend; hij ondersteunde het voorhoofd met de hand; zijn oog was strak op het papier gericht. „Ik beschouwde, aldus spreekt Dupanloup, onbewegelijk en zwijgend zijn gelaat, dat geen enkelen indruk verried." Toen hij geëindigd had, richtte hij het hoofd op en zeide: „Ik ben met dit stuk zeer tevreden". Bij ieder ander zou hiermede aan alles een einde gemaakt zijn door de onderteekening van die verklaring, terwijl Talleyrand integendeel een nieuw en onverwacht bewijs gaf van de onafhankelijkheid, die den grondtoon van zijn geest en van zijn karakter uitmaakte, en op zeer eenvoudigen en rustigen, maar tegelijk vast besloten toon er bijvoegde: „Wilt gij zoo goed zijn mij dat papier te laten? Ik wenschte het nog eens te lezen". Dupanloup moest wel daarin bewilligen. „Wij spraken, zoo verhaalt Dupanloup verder, nog tamelijk lang en zeer ernstig over zijn toestand, over de toekomst, over zijn misschien zeer nabij zijnden dood, over God, die alleen hem redden kon. Dit gesprek

is verder niet geschikt openbaar gemaakt te worden, zelfs niet in een vertrouwelijk schrijven. [Men herinnere zich, dat dit alles ontleend is aan de *Lettre à un ami.*] God alleen kent het geheim zijner barmhartigheid en de wegen zijner genade in deze ziel."

Tegen den avond ging Dupanloup, die bijna den geheelen dag bij den zieke had doorgebracht, naar het seminarie terug, maar den volgenden morgen was hij reeds vroeg weder bij hem. De nacht was niet goed geweest, en Talleyrand, ten volle meester over zich zelven, wilde nauwkeurig met zijn toestand bekend zijn en vroeg daarom aan Cruveiller, zijn geneesheer, hem de waarheid daaromtrent te zeggen. „Wij kunnen niet weten, antwoordde deze, wat Gods plannen omtrent ons zijn, een ziekte als de uwe is altijd zeer ernstig." Zonder de minste ontroering dankte de zieke hem voor zijne mededeeling. Dupanloup, die er naar haakte de zaak ten einde te brengen, wilde hem eerst nog een zeer dringenden brief schrijven en had dien ook reeds opgesteld. Maar God gaf hem eene betere gedachte in, om namelijk Pauline tot hem te zenden. Dat moedige kind vroeg, voor het dezen laatsten, heiligen plicht ging vervullen, Dupanloup, haren biechtvader, om zijnen zegen. Hij gaf haar dien niet zonder tranen van aandoening. Spoedaarop kwam zij terug met de woorden: „Mijnheer de abbé, mijn oom verlangt zeer u te zien".

Denkt u in mijn toestand, schrijft hij aan zijn vriend: ik, gewone priester, tegenover dezen bisschop, van wien ik wist, dat hij wel reeds berouwvol, maar nog niet verzoend was; ik, nog zoo jong, tegenover dien grijsaard, die door een nabijzijnd gevaar bedreigd werd. God zorgde, dat ik niettegenstaande de angsten van mijn hart niet in verwarring geraakte. Ik heb Hem later duizendmaal daarvoor

geprezen. Dat was duidelijk en letterlijk eene gratia status, eene genade, die ik krachtens mijn staat noodig had, en waarop het sacrament des priesterschaps mij een zeker recht had gegeven. Ik sprak in de ernstigste en nadrukkelijkste bewoordingen, ik verborg hem niet, dat hij aan het einde gekomen was van zijn veelbewogen loopbaan, dat zijn levensdraad op het punt was van te worden afgebroken. Ik was mijn ijver niet meester meer. Ik gevoelde mij gedrongen deze ziel te ontrukken aan een vreeselijken dood, aan een gevaar, dat erger is dan de dood, het gevaar om in wel begonnen maar niet voltooide boetvaardigheid te sterven. Mijn geweten zou mij iedere zwakheid als een misdaad verweten hebben, en ik durf zeggen, dat ik daardoor zelfs het verlangen van den zieke, die mij aanhoorde, zou hebben verijdeld. Want nooit zal ik de dankbaarheid vergeten, die zich op zijn gelaat afteekende, en het verlangen van zijnen blik, terwijl hij naar mij luisterde: „Ja, ja, ik wil dat alles, sprak hij mij toe, terwijl hij mij zijne hand reikte en de mijne met de zichtbaarste ontroering drukte, ik wil het, dat weet gij; ik heb het u en Mevrouw van Dino reeds gezegd", en terwijl hij het gesprek van den vorigen avond weder opvatte en daarin aan zijn gansche leven volkomen recht liet wedervaren, zou hij onmiddellijk het werk zijner verzoening met God begonnen hebben, indien ik hem niet de opmerking gemaakt had, dat zijne biecht eerst mocht plaats hebben na de voorafgaande verklaring, die onvermijdelijk noodzakelijk was voor zijne verzoening met God en met de Kerk. „Dat is goed, antwoordde hij, ik zal dus Mevrouw van Dino laten komen, deze beide stukken met haar lezen, er nog iets bijvoegen, en dan zullen wij de zaak tot een einde brengen". Er lag kracht in zijne stem, toen hij deze woorden sprak, en dat troostte mij een weinig over dat nieuwe uitstel. Onder den schijn van lichtzinnigheid en zorgeloosheid, dacht hij altijd na over wat hij deed. In alles stond hij er op persoonlijk en uit zich zelven te overleggen en te handelen, en geen menschelijke invloed was in staat hem een eenmaal genomen besluit te doen veranderen. Maar zal hem de tijd voor alles geschonken worden?

De lezer kan zich gemakkelijk de bekommeringen van den abbé Dupanloup voorstellen. De aartsbisschop van Parijs was niet minder ongerust, en voortdurend gingen er berichten van hem naar Dupanloup en van Dupanloup

naar hem. Ook het publiek stelde in deze aangelegenheid het grootste belang. Een menigte bezoekers vulden de salons van den doorluchtigen kranke, maar niemand kon tot hem zelven doordringen. Sommigen wenschten van harte, dat hij een christelijken dood mocht sterven; anderen konden de gedachte, dat hij als een geloovig en rouwmoedig christen zijn leven zou eindigen, niet verdragen. Wanneer Dupanloup deze salon moest doorschrijden, waren menigmaal zeer wonderlijke blikken op hem gevestigd. Van tijd tot tijd zag men de jeugdige Pauline haastig midden tusschen de bezoekers door de zaal snellen. Zij gevoelde haren plicht, zij had iets van de wilskracht harer moeder, zonder dat haar fiere en tegelijk zachte gelaatsuitdrukking daardoor veranderd werd.

Het was een wonderbaar en buitengewoon schouwspel: die stervende grijsaard, die zooveel beleefd en gezien had, die deelgenomen had aan zoo velerlei omstandigheden, het laatste levende overblijfsel van zoovele uitgewischte herinneringen, die om zoo te zeggen zijn geheele eeuw mede in het graf nam, terwijl zijn salon vol menschen was, en menschen van allerlei soort, die hem, gelijk bij zijn leven, een soort van hofhouding vormden en daar vooral uit nieuwsgierigheid vereenigd waren! Voor bijna ieder ander wordt het geheim des doods in den schoot zijner familie voltrokken, te midden van stilte, ingetogenheid en smart; eenige weinige vrienden komen om naar den zieke te vernemen, maar eerbiedigen den drempel zijner woning en trekken zich in stilte terug; de mensch gevoelt, dat er voor hem geen plaats is aan den rand van een graf, dat zich gaat openen. Maar vorst de Talleyrand mocht niet sterven gelijk ieder ander. Zijn dood,

moest, gelijk zijn leven, iets buitengewoons zijn. Het als het ware openbaar sterven van dien man, die zooveel verstand en geest bezat, die zooveel had uitgewerkt en zooveel verschillende rollen gespeeld had, over wien men zoovele verschillende beoordeelingen hoorde, wiens lot, geluk, voorspoed, handelingen en karakter een zoo zeldzaam geheel vormden en een onuitputtelijke bron van nadenken aanboden, in wien de tijd van Lodewijk XV, Lodewijk XVI, het oude régime, de revolutie, het keizerrijk, de restauratie en de nieuwe dynastie leefden, die een hoofdpersoon bij al deze, bijna een eeuw omvattende, gebeurtenissen was, en die daar nu stierf, zittend op den rand van zijn bed als op den rand van het graf, waar hij een oogenblik scheen te rusten, voor hij er in nederdaalde ..... dat sterven geleek niet op een gewoon doodsbed: men zou gemeend hebben den dood van een kardinaal Mazarin bij te wonen, den dood van iemand, die in de geschiedenis van het verleden een beslissende rol gespeeld had.

Op aanraden van Dupanloup, ging tegen den avond Mevrouw van Dino tot hem om met hem te spreken over de gewichtige zaak zijner herroeping, en zij had het genoegen hem te hooren verklaren, dat hij alle uitdrukkingen van het hem voorgelegde formulier goedkeurde, ze als de zijne aannam, ze onderteekenen wilde en sterven als een geloovig en oprecht kind der Katholieke Kerk, gelijk hij ook reeds in zijn testament, in het jaar 1836 gemaakt, verklaard had. Men stelde hem voor de verklaring te onderteekenen. „Ik zal niet aarzelen, sprak hij, ik wil de beide stukken nog eens inzien en er nog iets bijvoegen. Ik zal u zeggen wanneer het

tijd is." — „Maar vorst, doe het zoolang uwe hand nog kan." — „Men behoeft niet ongerust te zijn, ik zal het niet verzuimen." Dat was geen weigeren of terugtreden, het was slechts een nieuw uitstel, gelijk zijne gewoonte was, naar men zeide, bij alle gewichtige aangelegenheden. Een zijner vrienden sprak bij deze gelegenheid het den vorst zoo juist teekenende woord: „Wees zonder zorg, hij heeft zich nooit gehaast, en is altijd te rechter tijde aangekomen".

Toch was men volstrekt niet zonder vrees. Dupanloup verliet hem bijna niet meer, van tijd tot tijd sprak hij hem eenige woorden toe. Omstreeks acht uur meende hij een nieuwe poging te moeten wagen. „Vorst, zeide hij hem, ik ga thans heen om tijding van u te brengen aan den aartsbisschop, die over uw toestand bedroefd en zeer verontrust is." — „Dank den hoogwaardigen heer, antwoordde hij, en zeg, dat alles in orde zal komen." — „Maar wanneer zal dat zijn, oom?" vroeg zijne nicht hem. — „Morgen vroeg, tusschen 5 en 6 uur."

Dupanloup bracht dit bericht aan den aartsbisschop en keerde toen tot den zieke terug. Op het oogenblik, dat hij de kamer binnentrad, tegen negen ure des avonds, kwam eene andere nicht van den vorst, Maria de Talleyrand, die den volgenden morgen hare eerste H. Communie zou ontvangen, binnen om hem als gewoonlijk goeden nacht te wenschen. Hij ontving haar met een buitengewone ontroering. Toen tegen elf uur zijne krachten begonnen af te nemen en de geneesheer den toestand bedenkelijk vond, nam Pauline de Périgord, in tegenwoordigheid harer moeder en van den geneesheer, eene pen en de beide stukken, de herroeping en zijn brief

aan den Paus, trad naar de legerstede en zeide: „Oom, gij zijt thans rustig, zoudt ge nu niet deze beide stukken onderteekenen, wier inhoud gij hebt goedgekeurd?" — „Maar het is nog geen zes uur, antwoordde de zieke, ik heb u gezegd, dat ik morgen vroeg tusschen 5 en 6 uur zou onderteekenen. Ik beloof het u nogmaals."

Tegen 4 uur des morgens trad Dupanloup de kamer binnen; tegen 5 uur verschenen achtereenvolgens de door den aartsbisschop verlangde vijf getuigen: de hertogen de Pois, de Saint-Aulard en de Barante en de heeren Royer-Collard en Molé. Allen stonden stil en roerloos rondom den stervenden grijsaard. Hij verbrak zelf het stilzwijgen met de woorden: „Hoe laat is het?" Hij dacht dus nog aan het uur, dat hij zelf bepaald had. „Het is pas vijf uur," antwoordde iemand hem. Op dat oogenblik liet de abbé Dupanloup — en daaraan kan men zijn waarlijk priesterlijken geest erkennen — de zooeven vermelde jeugdige nicht van den vorst, Maria, binnenkomen. Zij verscheen in haar witte kleed als de engel van genade en barmhartigheid, en naar de legerstede van haren oom tredende, knielde zij neder en vroeg om zijnen zegen. Hij gaf haar dien, zichtbaar ontroerd. Toen het kind heengegaan was, zeide hij: „Dat zijn wel de beide uitersten van het leven. Zij gaat thans hare eerste H. Communie ontvangen, en ik . . ." hier hield hij stil en scheen in zich zelven te treden. Spoedig sloeg het zes uur. Op dit oogenblik, verhaalt Dupanloup, trad Pauline op hem toe en zeide: „Goede oom, het is zes uur, zal ik u de stukken geven, die gij beloofd hebt op dit uur te onderteekenen?" Dit wekte hem op uit de diepe gedachten, waarin hij sinds eenige oogenblikken

verzonken was. Hij nam de pen uit Pauline's handen. „Mijnheer de Talleyrand, sprak Mevrouw van Dino hem toe, zal ik deze stukken nog eens voorlezen voor gij ze onderteekent? Gij kent den inhoud, maar wil ik ze u nog eens voorlezen?" — „Ja, antwoordde hij, lees ze." Bij deze woorden traden alle aanwezigen, als door een hoogere macht tot hem getrokken, naderbij en vormden een kring om hem heen, God weet met welk een gespannen opmerkzaamheid, met welke kloppende harten. De vorst zat op den rand zijner legerstede, door kussens ondersteund, de oogen omhoog gericht, in een ernstige houding en met ernstigen blik. De hertogin van Dino trad in zijne onmiddellijke nabijheid; zoolang de voorlezing duurde, luisterde hij met het hoofd omhoog, zonder het geringste teeken van vermoeidheid; zijn geest was niet alleen tegenwoordig, maar men kan zeggen, dat hij dit geheele tooneel beheerschte. Pauline de Périgord was naast hare moeder neergeknield; Dupanloup stond achter hen; de geneesheer was achter in de kamer; Hélie, zijn oude kamerdienaar, leunde tegen den rand zijner legerstede. De getuigen bleven aan de kamerdeur staan, achter een half ter zijde geschoven voorhangsel. Toen de voorlezing geëindigd was — het had ongeveer tien minuten geduurd — nam Talleyrand het stuk uit de handen der hertogin van Dino, en met volkomen duidelijke letters teekende hij met zijne groote handteekening, die hij slechts bij gewichtige staatkundige stukken placht te gebruiken: *Charles Maurice, Prince de Talleyrand.* Toen las de hertogin hem ook den brief aan Zijne Heiligheid den Paus voor, waarmede hij zijne verklaring wilde begeleiden. Ook dit was zeer ernstig en plechtig, en zonder aarzelen onderteekende hij

ook dezen brief op dezelfde wijze. Toen vroeg hij: „Wat is de datum mijner laatste redevoering voor de academie?" Deze vraag werkte op alle aanwezigen als een electrische schok; alle waren van verbazing vervuld bij het aanschouwen van dien zoo vasten en helderen wil, die steeds meester was over zich zelven, die met zulk een rust en gezag handelde tot zelfs in de armen van den dood. Men noemde hem den datum, en hij zelf schreef dien zelfden datum onder beide stukken.

En hoe luiden nu die stukken? Ziehier de herroeping:

Meer en meer door ernstig nadenken bewogen en in de gelegenheid gesteld om koelbloedig de gevolgen te beoordeelen eener omwenteling, die alles mede gesleept heeft en nu reeds vijftig jaren duurt, ben ik aan het einde van een hoogen ouderdom en na lange ondervinding er toe gekomen de misslagen af te keuren van de eeuw, waartoe ik behoorde, en zonder terughouding de ernstige dwalingen te veroordeelen (à condemner franchement les graves erreurs), die in deze lange reeks van jaren de Roomsch Katholieke Kerk in verwarring gebracht en bedroefd hebben, en waaraan ik het ongeluk gehad deel te nemen (auxquelles j'ai eu le malheur de participer). Wanneer het den vereerenswaardigen vriend van mijn geslacht, den aartsbisschop van Parijs, die mij allerminzaamst van de welwillende gezindheid des Opperherders ten mijnen opzichte de verzekering deed geven, behaagt om aan Z. H., gelijk ik verlang, de hulde over te brengen van mijne dankbaarheid en van mijne volkomene onderwerping aan de leer en de tucht der Kerk (de ma soumission entière à la doctrine et à la discipline de l'Eglise) ten opzichte van de besluiten en oordeelen des H. Stoels over de aangelegenheden van Frankrijk, dan waag ik het te hopen, dat Zijne Heiligheid deze gevoelens goedgunstig zal willen aanvaarden.

Later door den eerwaardigen Pius VII van de uitoefening van geestelijke ambtsoefeningen gedispenseerd, heb ik in mijn lange politieke loopbaan steeds de gelegenheid gezocht aan den godsdienst en aan vele eerwaardige en uitstekende leden der katholieke geestelijkheid alle diensten te bewijzen, die in mijne macht stonden. Nooit heb ik opgehouden mij als een zoon der Kerk te beschou-

wen. Ik betreur op nieuw alle handelingen van mijn leven, die haar bedroefd hebben, en mijn laatste wenschen zijn voor de Kerk en voor haar Opperhoofd. Karel Maurits, vorst van Talleyrand.

Geteekend te Parijs den 17den Mei 1838.

Geschreven den 10den Maart 1838.

De brief aan den Paus luidde aldus:

Allerheiligste Vader. Het vrome kind, dat mijn grijzen ouderdom met de treffendste en teederste zorgen omringt, heeft mij de welwillendheid, waarmede Uwe Heiligheid mij heeft willen behandelen, bekend gemaakt, toen zij mij deelgenoot maakte van de vreugde, waarmede zij de gewijde voorwerpen verwacht, die Uwe Heiligheid voor haar bestemd heeft. Ik ben door die welwillendheid even diep getroffen als op den dag, toen de hoogwaardige aartsbisschop van Parijs mij voor de eerste maal de bewijzen daarvan overbracht 1). Vóór ik krachteloos gemaakt ben door de zware ziekte, die mij getroffen heeft, wensch ik, Allerheiligste Vader, u mijn oprechten dank en tegelijk mijnen eerbied te betuigen. Ik waag het te hopen, niet alleen dat Uwe Heiligheid die betuiging gunstig zal aannemen, maar ook dat gij in uwe rechtvaardigheid alle omstandigheden zult willen in aanmerking nemen, die mijne handelingen geleid hebben. Reeds lang voltooide gedenkschriften, die echter overeenkomstig mijn wil eerst dertig jaren na mijnen dood verschijnen mogen, zullen aan het nageslacht mijne houding gedurende den storm der revolutie verklaren. Ik wil heden, om u, Heilige Vader, niet te vermoeien, mij er toe bepalen uwe opmerkzaamheid te wijzen op de algemeene verwarring van de eeuw, waartoe ik behoorde. De eerbied, die ik aan hen verschuldigd ben, van wie ik het leven ontvangen heb, verbiedt mij niet te zeggen, dat mijn geheele jeugd geleid werd naar een stand, waarvoor ik niet geroepen was. Overigens kan ik niets beters doen dan dit en al het andere over te laten aan de goedertierenheid en rechtvaardigheid der Kerk en van haar eerbiedwaardig Opperhoofd.

Ik ben met diepen eerbied, Heiligste Vader, van Uwe Heiligheid de allerootmoedigste en gehoorzaamste zoon en dienaar

Karel Maurits, vorst van Talleyrand.

Geschied den 10den Maart 1838, geteekend te Parijs den 17den Mei 1838".

---

1) Ook Paus Pius VII had reeds gezegd: „Moge God zijne ziel genadig zijn, ik voor mij bemin hem zeer". Op deze woorden schijnt Talleyrand te zinspelen.

Dat deze brief door den Paus met blijdschap ontvangen werd, blijkt uit het volgende uittreksel uit een schrijven van Pauline de Périgord :

„Den 28sten December 1842, toen ik mij te Rome bevond om daar den winter door te brengen, had Z. H. Gregorius XVI de goedheid den heer de Castellane [haar echtgenoot] en mij in gehoor te ontvangen. Wij kwamen in het Vaticaan, geleid door de vorstin de Borghese, die ons aan den Paus voorstelde. Na de gebruikelijke formaliteiten nam Z. H. van zijne schrijftafel eenige papieren, die daar geordend lagen, en vroeg mij, of ik die herkende. Het waren de herroeping, die vorst de Talleyrand op den dag van zijn sterven onderteekend had, en de brief, waarvan die herroeping vergezeld ging. „Deze stukken, zeide de Paus, verlaten mijne schrijftafel niet, zij hebben mij den gevoeligsten troost geschonken, dien ik in mijn pausschap ondervonden heb." Den volgenden morgen zond de Paus mij een kostbaren rozenkrans tot aandenken aan het christelijk afsterven van mijn oom, vorst de Talleyrand".

Terwijl men na de gewichtige gebeurtenissen, die zooeven voltrokken waren, den vorst van de inspanning liet uitrusten, trok de vrome priester Dupanloup zich terug, en viel op de knieën om God te danken voor zijne barmhartigheid en Hem te bidden, dat Hij zijn werk voltooien mocht. Toen spoedde hij zich naar den aartsbisschop om dezen de grootste vreugde te doen genieten, die hij in deze wereld verlangde, door hem de beide door den vorst geteekende stukken ter hand te stellen. Toen hij in het hotel van den vorst terugkwam, vond hij daar alles in buitengewone beweging; men verwachtte den koning, die, „aan den aandrang eener oude vriendschap toegevend" (uitdrukking van den heer de Barante), inderdaad tegen acht uur, begeleid door Mevrouw Adelaïde, den stervende met een bezoek kwam vereeren. Talleyrand vond nog kracht genoeg om zijnen eerbiedigen

dank daarvoor te betuigen: „Eene groote eer, sprak hij, die de koning aan mijn huis bewijst".

Op de inspanning, die dit bezoek veroorzaakte, volgde een langdurige uitputting. Na twee angstvolle uren kwam het volgend schrijven van den aartsbisschop aan den abbé Dupanloup. „God zij duizendmaal geprezen. Wees gij, bid ik u, mijn tolk; gij kent mijn hart, gij zult spreken tot hem, die het ook wel kent. God geve moed tot het einde toe". Toen op het bed toetredende, sprak Dupanloup: „Vorst, de aartsbisschop draagt mij op u te zeggen, hoezeer hij over u bezorgd is, hoe uw toestand hem bedroeft en hoe dierbaar gij hem zijt". — „De goedheid van den aartsbisschop treft mij zeer, antwoordde Talleyrand met zwakke stem, ik dank hem van harte." — „Deze morgen nog zeide hij tot mij, dat hij zijn leven voor u zou willen geven." — Zijne ontroering bij deze woorden was zeer groot: „Zeg hem, dat hij een veel beter gebruik daarvan kan maken".

„Vorst, ging Dupauloup thans voort, gij hebt dezen morgen aan de Kerk een grooten troost geschonken; thans kom ik in naam der Kerk om u de laatste vertroostingen des geloofs, de laatste hulpmiddelen van den godsdienst aan te bieden. Gij hebt u verzoend met de Katholieke Kerk, die gij bedroefd hadt; thans is het oogenblik gekomen om u ook met God te verzoenen door een nieuwe bekentenis van oprecht berouw over alle misslagen van uw leven". — Toen maakte hij, aldus verhaalt Dupanloup ons verder, eene beweging naar mij toe; ik trad tot hem, en aanstonds grepen zijne beide handen de mijnen en drukten ze met eene buitengewone kracht en ontroering, en hij liet ze niet

meer los gedurende geheel den tijd, dien zijne biecht duurde, en ik had zelfs eene groote krachtsinspanning noodig om ze los te maken, toen het oogenblik gekomen was om hem de absolutie te geven.

Hij ontving ook nog het H. Oliesel bij volle kennis, en toen begon Dupanloup, naast hem nedergeknield, de litanie van alle heiligen te bidden. Toen hij bij de aanroeping der martelaren gekomen was en daarbij den naam van den H. Mauritius, den patroonheilige van Talleyrand, uitsprak, zag men den stervende het hoofd buigen en zijne oogen zochten die van den abbé Dupanloup, als om hem te kennen te geven, dat hij met hem medebad.

Tegen drie uur begon Dupanloup, die het laatste oogenblik zag naderen, de gebeden der stervenden, die zoo tot de ziel doordringende gebeden: „Vertrek christenziel in den naam des Vaders die u geschapen heeft, in naam des Zoons, des levenden Gods, die u verlost heeft, in den naam des H. Geestes die u geheiligd heeft!" De zieke scheen nog zoo duidelijk in den geest aan deze gebeden deel te nemen, dat een der aanwezigen de opmerking maakte: „Zie toch eens, hoe hij bidt". Men zag inderdaad, dat hij nu eens met open dan met nedergeslagen oogen alles, wat om hem heen geschiedde, onder teekenen van volkomen bewustzijn volgde. Eindelijk verlieten hem op eens zijne krachten, en zijne lippen sloten zich voor eeuwig. Het was den zeventienden Mei 1838, 3 uur 35 minuten namiddags. Talleyrand was geboren den 2 Februari 1757 en had dus den ouderdom van 84 jaren, 3 maanden en 15 dagen bereikt.

L. M. VAN PINXTEREN.

DE CREOOL.

LOSSE SCHETSEN UIT HET WEST-INDISCH VOLKSLEVEN.

(Vervolg en slot van blz. 287 vv.)

Bij beschaafde Creolen heeft men dikwijls gelegenheid iets heerschzuchtigs op te merken. In plaats van het aan anderen over te laten den verschuldigden eerbied te bewijzen, dwingen zij hen daartoe. Houding, gebaren, stem, oogopslag, kortom geheel zijn persoon toont, dat mijnheer zichzelven hoogschat. Loopt het geluk mee, dan is de verwaandheid des te grooter. Welk een contrast maakt dikwijls de Creool met den Europeaan. Ware grootheid en geleerdheid dragen in Europa een stempel van eenvoud, maar in de West ziet men het tegendeel. Indien ik niet vreesde beschuldigd te worden bekende personen te beoogen en ze in een bespottelijk daglicht te willen stellen, zou ik kluchtige voorvallen kunnen vermelden, die zeker den lachlust zouden opwekken. Het heerschzuchtige gaat soms tot ruwheid over bij personen, die krachtens hunne positie meer dan anderen het decorum moesten bewaren. Dan vergeet mijnheer wat hij aan zichzelven en aan zijne omgeving verschuldigd is. Daardoor maakt hij zich bij zijns gelijken gehaat, en leggen dezen uit wrevel er zich op toe om hem te dwarsboomen: zoo ontstaat oppositie en oneenigheid. Indien een Creool blanken en andere Creolen

zijne overmacht doet voelen, hoe zal hij dan menschen van minderen stand behandelen? Dit kan men gemakkelijk afleiden. Negers en Indianen zijn in zijne oogen onbeduidende, ja verachtelijke wezens. Daarom mag men in het algemeen gerust beweren, dat een Creool, met gezag bekleed, die zich bij de bevolking bemind weet te maken, een uitzondering is. In den regel worden Nederlanders èn door het volk èn door de Creolen zelven veel hooger geschat. Verlangt men in West-Indië gewichtige zaken tot stand te brengen, dan behoort dit onder de voorlichting en het bestuur van een Europeaan te gebeuren. Een Europeaan let op het doel en offert zich daarvoor op, een Creool zoekt zichzelven en zijn eigenbelang. Onder de Creolen wil een ieder baas zijn, en zoodra zijn haan geen viktorie kraait, wordt hij ijverzuchtig en poogt hij zijn tegenstander te benadeelen en uit den weg te ruimen. Nergens zijn de couranten zoo vol van particuliere correspondentiën als in de kolonie. Hij, die het meest een ander weet door te halen en aan de kaak te stellen, meent de baas te zijn. Iedere Creoolsche instelling lost zich op in oneenigheid; daarom is de aanwezigheid van bezadigde en belanglooze Hollanders een zegen voor de kolonie.

Bij de heerschzucht vindt men gewoonlijk een sterke dosis ijdelheid. Zoodra een Creool zich boven zijns gelijken verheven waant, wil hij iets bijzonders; het gewone is hem te alledaagsch. Laat ik eenige bijzonderheden vermelden. De wet bepaalt plaats en tijd voor het voltrekken van een burgerlijk huwelijk; de deftige Creool trouwt te huis, buiten de kantooruren en liefst des avonds. Vroeger moest voor dat voorrecht 40 gulden aan de

armen betaald worden. Maar dan verzocht men een bewijs van onvermogen; hoe deftig! Gewone menschen laten hunne kinderen in de kerk doopen ; de zoogenaamde deftige Creool wil het doopsel te huis en zal daarom eene zware ongesteldheid van het kind voorwenden of het anders ongedoopt laten. Evenzoo weigert hij zijne kinderen met anderen in den godsdienst te laten onderwijzen of tot de H. Communie toe te laten en eischt hij gebiedend, dat ze bijzonder onderricht ontvangen en afzonderlijk tot de H. Communie naderen. Doorgaans neemt hij ook de vrijheid dag en uur te bepalen voor doopsel, huwelijk en begrafenis. Bespottelijk is de boodschap, waarbij dag en uur van de begrafenis aan den dienstdoenden geestelijke wordt aangezegd: „De eigenaar van den doode laat u weten, dat morgen ten 7 ure de begrafenis zal plaats hebben". Gelukkig voor de West, dat Nederlanders, die er in overheid gesteld zijn, zich zulke belachelijke voorschriften niet laten welgevallen, anders zouden weldra alle algemeene bepalingen vervallen. Verwonderlijk is het, hoe lomp een Creool een welopgevoed mensch soms behandelt en hoe lichtgeraakt en veeleischend hij zelf is, alsof hij meent, dat anderen alles aan hem en hij niets aan anderen verschuldigd is.

IJdelheid is den Creool aangeboren. Onkosten maken en zich in schulden steken kunnen de Creolen meesterlijk, zoolang zij crediet hebben. Alhoewel men nergens elkander beter kent dan in de kolonie, zijn er toch velen, die onder hunne medeburgers een hoogeren toon aanslaan dan stand en fortuin toelaten. Die ijdelheid openbaart zich in kleeding, huisraad, bijeenkomsten enz.

enz. Eens was er een tijd op Curaçao, dat een ieder het in het hoofd kreeg paard en rijtuig aan te schaffen; dat goede leventje duurde, tot men ondervinding had, dat een paard een goede kostganger is; toen werden allerwege paarden en rijtuigen te koop aangeboden. Voor velen was paard en rijtuig een speelgoed; de eerste dagen reed men dagelijks minstens een paar malen uit; in plaats van vier zaten er acht personen in het rijtuig; na drie weken kwam er geen rijtuig meer te voorschijn; het was te koop. Trouwlustigen ontbieden voor duizenden guldens meubels uit New-York en doen ze later voor schuld van de hand. Was er welvaart, dan zou de Creool gemakkelijk het geld aan den man brengen, want spaarzaamheid is bij hem kleingeestigheid, zoo vrijgevig is hij van aard. Gaarne echter beoefent een Creool de naastenliefde. Voor publieke liefdadigheid heeft hij eene open beurs; vraagt een behoeftige eene aalmoes, dan wordt hij niet afgewezen; in nood staat men elkander met liefde bij. Geschenken worden met kwistige hand uitgedeeld; bevalt u een of ander voorwerp, dan aarzelt men niet het u ten geschenke aan te bieden. Gastvrij is men in de kolonie in den vollen zin van het woord; hij, die zich als vreemdeling met aanbeveling aanmeldt, wordt uitstekend ontvangen, geherbergd en voortgeholpen. De Creool rekent het zich tot eer, door iemand van stand bezocht te worden. Op de plantages in de buitendistricten is men zeer op bezoek gesteld, en de ontvangst is er altijd zeer hartelijk.

Een bewijs van overdrevene gastvrijheid ontving ik eens op een der Curaçaosche eilanden. Een van de heeren der hoofdplaats had mij meermalen uitgenoodigd

en toonde zich gebelgd, dat ik mij niet haastte aan zijn verzoek te voldoen. Toen ik eens daar ter plaatse een paar dagen vertoefde, kwam Mijnheer O. andermaal met zijne invitatie voor den dag. Ik sprak met mijn gastheer, en wij kwamen overeen den volgenden dag des avonds bij mijnheer O. een kopje thee te gebruiken en dit besluit nog denzelfden dag aan den vriendelijken uitnoodiger te laten weten. Den volgenden morgen was Mijnheer O. reeds vroegtijdig bij mijn gastheer en verzocht een geheim onderhoud. Toevallig was ik op de logeerkamer. Hij bad mijn gastheer mij niets van zijne komst te laten weten en gaf zijne groote vreugde te kennen, dat ik eindelijk besloten had van zijne uitnoodiging gebruik te maken. ZEd. had slechts één bezwaar, dat hij in vertrouwen wenschte mede te deelen; hij had niets in huis en was voor 't oogenblik zonder geld, daarom was hij zoo vrij bij mijn gastheer aan te kloppen en hem te verzoeken 10 gulden voor de kosten der receptie te willen leenen. Zoodra zijn traktement was ingekomen, zou hij het geleende teruggeven. Ofschoon mijn gastheer, een Hollander, wist, dat leenen in West-Indië geven is, meende hij in dit singulier geval het verzoek niet te mogen afslaan, te minder omdat hij zelf ook uitgenoodigd was. Hij gaf echter mijnheer O. te kennen, dat hij zich stipt aan zijn woord hield van bij de eerste gelegenheid het geld terug te krijgen. Deze verzekerde zulks nogmaals en stapte 10 gulden rijker door een achterdeurtje het huis uit. De avond kwam en mijn gastheer en ik begaven ons op weg.

Reeds in de verte zagen wij het huis luisterrijk ver-

licht, alsof er een bal zou plaats hebben Toch kregen wij weldra de overtuiging, dat wij alleen de genoodigden waren. De ontvangst was hartelijk, en mijnheer O. betuigde nogmaals, dat het hem een onuitsprekelijk genoegen was ons zoo lang uitgesteld bezoek te ontvangen. Een sigaar werd gepresenteerd en een kopje thee ingeschonken. Al spoedig kwam, volgens West-Indisch gebruik, eene flesch Amsterdamsch haantjesbier op tafel. Mijnheer O. wilde, dat wij goed zouden drinken. Omdat dit mijn gewoonte niet was, bedankte ik telkens, wanneer hij mij aanzette het glas te ledigen. Toen hij zich voor een oogenblik uit de zaal verwijderd had, zeide mijn gastheer tot mij: „Waarom drinkt gij niet? Gij behoeft zoo nauw niet te kijken, drink maar, het kan lijden". Die aansporing was mij raadselachtig, te meer, daar ik wist, dat eene flesch haantjesbier à 75 cent eene betrekkelijk groote uitgave was voor mijnheer O. Ik vermoedde niet, dat mijn gastheer reeds vooraf alle verteringen betaald had. Na een genoegelijken avond te hebben doorgebracht, keerden wij omstreeks elf uur huiswaarts.

Nooit zoude ik de ware toedracht der zaak vernomen hebben, indien ik zelf niet later eene kleine pretentie op Mijnheer O. gehad had. Die som bleef hij steeds schuldig. Toen ik eenige maanden later mij daarover bij mijn gastheer beklaagde, zeide deze: „U zijt er beter aan toe dan ik; Mijnheer O. is mij 10 gulden schuldig; nu hij zijn woord niet houdt, behoef ik er geen geheim van te maken; ik heb hem 10 gulden geleend voor het avondpartijtje, dat hij ons gegeven heeft; als ik de onkosten van dien avond bereken op 3 gulden, heeft hij er nog 7 van in den zak gestoken;

dat was een duur uitstapje!" — „O drommels, zei ik, nu begrijp ik, waarom u mij toen zoo sterk hebt aangezet om te drinken; de duiten waren toch gevlogen; dat was alles, wat er van terug was te krijgen!"

De aangeboren ijdelheid gaat niet zelden in verwaandheid over en geeft dan soms aanleiding tot werkelijk komische tafereelen. Een hooggeplaatst ambtenaar kwam eens met een talrijk gevolg op een der buiteneilanden. Men ijverde toen juist sterk voor het onderwijs, en zoo kreeg de landsonderwijzer aanzegging, dat hij op schoolinspectie mocht rekenen. Op het bepaalde uur stond de schoolmeester in zijne hemdsmouwen op den uitkijk in de deur zijner woning. Zoodra de autoriteiten aankwamen, trad hij, na inmiddels zijne jas te hebben aangetrokken, de heeren aan zijne deur te gemoet en verzocht hen binnen te komen. Voor die vriendelijke uitnoodiging werd bedankt en men begaf zich naar het schoolgebouw; daar liet de onderwijzer sigaren aanbieden, die met een dankje afgewezen werden. Toen men tot het examen zou overgaan, plaatste de onderwijzer zich vis à vis in een hoek om, over eene bank liggende, te zien, hoe zij die zaak zouden aanpakken. Dat hij later in privé een duchtigen uitbrander kreeg, laat zich hooren.

Dezelfde mijnheer had een groote vermaardheid als criticus. Nooit kwam zijn gevoelen met dat van een ander overeen. De critiek was hem zoo aangeboren, dat hij ze onmogelijk kon terughouden en dat berokkende hem vele onaangenaamheden. Eens kwam een Hollandsche oorlogsstoomboot voor de ree. De schoolmeester, die zijne geleerdheid wilde lucht geven, zond zijn kaartje en verzocht de inrichting van het stoomschip

te mogen zien; dit werd welwillend toegestaan. Nauwelijks was onze criticus op het verdek, of hij begon den eersten den besten matroos te beduiden, dat de kanonnen van een te oud systeem waren, dat men tegenwoordig met zulk een houten klomp niets kon uitvoeren, dat het eene schande was voor Holland tegenover Venezuela om zulke schepen uit te zenden enz. Het eenig gevolg was, dat de criticus aanzegging kreeg om zich te verwijderen.

Eene uitvinding, die hij later deed, had een beter gevolg. Onder zijne voorlichting kwam een begrafenisfonds tot stand, ja men getroostte zich de onkosten een lijkwagen aan te koopen. Er bestond reeds een dergelijke vereeniging, maar de laatste zou de eerste in originaliteit verre overtreffen. Om het lijk niet als ieder ander door een paard of muilezel naar de begraafplaats te laten overbrengen, stelde de schoolmeester voor, dat de deftigste heeren der plaats den lijkwagen zouden trekken; dit was, zoo verzekerde hij, een oud Romeinsch gebruik, waardoor den persoon, wien het goldt, de hoogst mogelijke eer werd bewezen. De muilezel, dien men reeds aangekocht had, kon ook medegaan; anders zouden kwade tongen misschien zeggen, dat men dien maatregel voor de goedkoopte genomen had. De geleerdheid van den schoolmeester zegevierde over alle bedenkingen, en tot groot genoegen van het muildier, dat opgetuigd langs den weg liep en trotsch op zijne confraters nederzag, trok de uitgelezene schaar in 't zwart met witten bandelier en hoogen zijden hoed het lijk van eene oude vrouw naar de begraafplaats. Het trekkersgild had echter weinig genoegen van dien optocht,

want waar de stoet voorbij trok, stonden Negers en Negerinnen te gapen en zich de oogen uit te wrijven, toen zij zagen, tot welk een hoogte de dierenbescherming was opgevoerd en welk een eerbied de blanke heeren hadden voor een muildier. Al spoedig echter maakte de bewondering plaats voor de grappigste opmerkingen, en de lachspieren kwamen overal onbedwingbaar in beweging. De heeren gevoelde zich op weg naar de begraafplaats zóó vernederd, dat zij beschaamd voor zich zagen en later halstarrig weigerden nog eens in het gareel te loopen. Nog tegenwoordig maakt men zich vroolijk over het geval, en het feit heeft den uitvinder overleefd, die niet lang daarna door den dood verhinderd is geworden andere dergelijke dwaasheden uit te vinden.

Het moederland is den Creool dierbaar. Niet zonder reden heeft ieder deftig huis een vlaggestok om bij gelegenheid van feesten de Hollandsche vlag te doen wapperen. Verjaardagen van het koninklijk huis, emancipatie enz. worden steeds luisterrijk en blijmoedig gevierd.

Deftige familiën zenden bij voorkeur hunne kinderen naar Holland om er verdere opleiding te ontvangen. Was ons klimaat minder ongunstig voor den West-Indiër, dan zouden vele Creolen hier te lande hunne spaarpenningen wenschen te verteren. Geen Creool verlangt eene andere mogendheid aan het hoofd der kolonie te zien. Voor jaren liep het gerucht, dat Duitschland Curaçao wilde koopen; was dit gebeurd, dan zou de bevolking zeer ontevreden geweest zijn; de sympathie is niet voor Duitschland; hij, die zich ruw gedraagt, wordt door het volk een „Prusiano" genoemd.

In officiëele verslagen leest men wel eens, dat de rust in de kolonie in den loop van het jaar niet is verstoord geworden. Horatius zou vragen, of men dit zonder lachen kan ternederschrijven. Rustverstoring in Suriname of op Curaçao? Wie denkt er aan? Als het gouvernement zelf niet eensgezind is en de eene partij steun zoekt bij het volk, dan lokt men natuurlijkerwijze rumoerige betoogingen uit, maar anders is er in Zuid-Amerika geen plaats, waar meer rust en orde heerscht? Tijdens mijn verblijf op Curaçao was er ook spraak, dat de rust verstoord was, maar door wie? Wat was de zaak? De procureur-generaal Mr. Sassen, jaloersch omdat de Heer Wagner en niet zijn persoon tot gouverneur benoemd was, veroorloofde zich uitdrukkingen en handelingen, die aan een vroegere bij hem bestaan hebbende krankzinnigheid deden denken. In plaats van zijn persoon onschadelijk te maken, zooals men overal doet, als iemand blijken geeft van krankzinnigheid, liet men hem razen en schelden. Toen eenigen uit het volk met Mr. Sassen sympathiseerden, nam men al te krasse maatregelen en beschoot men én het huis van Mr. Sassen én het weerloos volk, dat op niets bedacht was. Geen wonder, dat men naar Holland berichtte, dat er oproer was op Curaçao, ofschoon niemand zich verzet had; de eenige persoon, die gevangen werd genomen, was Mr. Sassen, die zich aanstelde als een waanzinnige.

Laten wij nu iets vermelden over de opvoeding der kinderen en de huiselijke toestanden in de West.

Hoe is het onder de volksklasse met de opvoeding der kinderen gesteld? In de meeste huisgezinnen is zij

geheel aan de moeder overgelaten; de vader ziet weinig naar de kinderen om, en dit is soms raadzaam, wil hij huiselijk ongenoegen vermijden en zich niet den toorn eener onverstandige moeder op den hals halen. Moeders zijn in West-Indië niet te overtuigen, dat hare kinderen gebreken hebben; ten allen tijde, met of zonder redenen, treden zij op om de kinderen te verdedigen. Ook wanneer de kinderen oud en wijs genoeg zijn om van zich af te spreken, heeft de moeder het hooge woord, zelfs als de vader in het spel is. De grootste gebreken weet de moeder in haar kind te verontschuldigen, hetzij om de jeugdige jaren, hetzij om de goede het kind toegedachte bedoelingen. De kinderen, hoe jong ook, beseffen spoedig, bij wie zij steun vinden, en zoodra zich een kind al weenende bij de moeder aanmeldt en klaagt over slechte behandeling, trekt de moeder te velde.

Daar stormt eene beleedigde moeder uit de mindere volksklasse met opgestroopte mouwen en gebalde vuist als eene furie het huis van hare tegenpartij binnen! Deze, ook niet van de zoetsappigste, plaatst zich in tegenweer; middelerwijl komen toeschouwers en toehoorders samen. De akte van beschuldiging wordt op hoogen toon uitgesproken, gevolgd door een vloed van verwijtingen en verwenschingen, die als de golven der bruisende zee elkander opvolgen; de tegenpartij repliceert; weldra wordt het huis te klein, de straat wordt het strijdperk; de getergde furiën stormen op elkander los en eene kleer- en haarplukkerij volgt, afwisselend met stooten en vuistslagen; bedaarde mannen treden tusschen beiden, maar zonder gunstig gevolg. Eerst als de krachten uitgeput zijn en beiden adem en spraak

hebben verloren, eindigt de strijd onder algemeen gelach en hoera's der omstanders; zij, die het best hare zaak verdedigd heeft, wordt in triumf naar huis vergezeld.

Waartoe de drift eene verwoede moeder brengen kan? Meermalen heeft men deze en gene kabaal zien maken in kerk en school, ook dan wanneer het kind om de billijkste redenen gestraft was. Die bespottelijke verblindheid der moeders is oorzaak, dat kinderen van jongs af hunne gebreken vrijen loop laten. Koppigheid en onwil karakteriseert daarom vele kinderen der inboorlingen. Nergens meer dan in de kolonie hoort men op straat den uitroep: „*mi no wanni*" en „*mi no kiéer*" (ik wil niet)! En bij die uitspraak van het kind zegt de medelijdende moeder „*a no wanni*" en „*el no kiéer*" (hij wil niet), en dan moet op bevel van de moeder het kind met rust gelaten worden; de wil van een kind, hoe verkeerd ook, is heilig voor eene Surinaamsche en Curaçaosche moeder. Zoo worden dwingelanden gevormd, die op zevenjarigen leeftijd niet meer te regeeren zijn. Een verstandige vader beklaagt zich en is buiten raad, omdat hij dien oogappel der moeder niet durft aantasten. Hoe dikwijls heeft een huisvader mij zijn nood geklaagd over een kruis, dat hij niet langer wist te dragen. Als ik mijn vaderlijk gezag doe gelden, zoo sprak hij, dan heb ik het grootste huiselijk ongenoegen, dat denkbaar is, dan loopt mijne vrouw het huis uit en wordt door hare moeder met opene armen ontvangen en geherbergd, en ik moet den pot koken en de kinderen oppassen. Wil ik ze in huis terug, dan moet ik als een publieke zondaar aan hare moeder en haar vergiffenis vragen en wordt er het huishouden niet beter om.

Zoo ziet men hier en daar een kleine huistiran opgroeien, die alleen aan zichzelven gehoorzaamt. Op rijperen leeftijd spot hij openlijk én met de berispingen van den vader én met de smeekingen zijner moeder, die eindelijk tot de overtuiging komt, dat haar kind bedorven is; de straatbengel zoekt slechten omgang, weigert te werken, komt alleen op etensuren en in den nacht te huis en loert er op om het geld zijner ouders te stelen en in dronkenschap en losbandigheid te verteren. Op de zon- en feestdagen ziet men hem onder de kerkuren met eene sigaar en een wandelstokje op straat parade maken aan de kerkdeur; de kerk gaat hij niet meer binnen, daarvoor schaamt hij zich, want godsdienst is in zijne opvatting niet voor vrijen maar voor slafelijke en domme wezens. Des avonds wandelt de jonge heer met consorten op de publieke wandelplaatsen liefst achter jonge dames; bij die gelegenheid toont hij dol veel pret om de aandacht tot zich te trekken; eenige uren later kan men hem soms in een achterhoekje of achterstraatje terug vinden; maar dan gaat hij op den loop, omdat hij vreest gekend te worden. Vroeg of laat komt zulk een straatjonker met de politie in aanraking, dat maakt éclat; door de rechtbank veroordeeld te worden is beneden zijne waardigheid, daarom neemt hij bij tijds de vrijheid zich te verwijderen en gaat onder zeil naar Venezuela. Als die huiselijke pest verdwenen is, kunnen vader en moeder, broeders en zusters weder vrij adem halen.

Iemand, die van zulk een feit meermalen getuige geweest is, begrijpt hoe een bejaard inboorling kon beweren, dat er maar één middel was om kinderen in de kolonie op te voeden: „Wilt gij een kind opvoeden, zooals het

behoort, begin dan met zijn vader en moeder te verdrinken". Er lag iets waars in die boutade, en zeer opmerkelijk sprak de moralist zijn eigen doodvonnis uit; want ook hij wist bij ondervinding, wat een verdriet kinderen, die slecht opgevoed zijn, hunne ouders kunnen aandoen.

Tot een vroegtijdig bederf der kinderen draagt ook veel bij het gemis van familieleven. In vele huisgezinnen is geen schijn van orde. Een ieder leeft, zooals hij het verkiest: die vroeg wil opstaan, staat vroeg op, die lang wil slapen, slaapt lang, die wil uitgaan, gaat uit en die te huis wil blijven, blijft te huis. Men eet, als men honger heeft, de gemeenschappelijke maaltijd heeft, als hij gehouden wordt, weinig te beteekenen. Bij de volksklasse op Curaçao drinkt men des morgens, zoodra men opgestaan is, een kom koffie met een klontje bruine suiker; kinderen en die het verlangen krijgen een stuk droog brood of een scheepsbeschuitje; daarmee is het ontbijt afgeloopen. Des middags krijgt een ieder een schoteltje maïsbrij met een stukje geroosterd geitenvleesch of een visch en een frisschen dronk water, en zoo is ook het avondgerecht. Voor afwisseling worden wel eens boonen of eene of andere inlandsche soep met vleesch en visch gebruikt. In Suriname is de banaan de hoofdschotel. De meer gegoede klas in West-Indië voegt zich naar de Hollandsche keuken, waarbij een stevige soep en een flink stuk vleesch met aardappelen of rijst vooral in aanmerking komt.

De uren van middag- en avondeten zijn bij de volksklasse weinig geregeld en hangen af van de bezigheden der huisvrouw. Hebben de kinderen honger, dan trachten zij

iets te pakken en gaan er mee de straat op. Op straat bewegen zich de meeste kinderen. Het huiselijk verkeer heeft voor hen weinig aantrekkelijkheid; ook zijn de huisjes over het algemeen te klein. Voor kleine misdrijven jaagt men de kinderen uit het huis naar de straat. Dezelfde moeder, die alles bij anderen in haar kind verontschuldigt, grijpt aanstonds naar een twijgje of een touw, zoodra een kind bij ongeluk iets in het huis breekt of beschadigt. Kinderen, die zich uit de voeten weten te maken en hard kunnen loopen, zijn in veiligheid; een paar uren later is de toorn gestild en de misdaad vergeten. De straat is een algemeen toevluchtsoord. Op straat ziet men kinderen eene getergde moeder bespotten, die niet zoo vlug ter been is. Elkander onpassende woorden toevoegen en verwenschen kunnen kinderen zoo goed als volwassenen; dit leeren zij op straat. Bij gelegenheid van een opstootje loopen allen samen om ooggetuigen te zijn; zelfs de onzedelijkste tamboerdansen worden door hen op straat gezien en nageaapt.

Prijkt de heldere maan aan den nachtelijken hemel, dan hoort men alom kinderen schreeuwen en spelen; velen gaan bij gelegenheid van nachtelijke publieke vermakelijkheden niet naar bed. Is er in een of ander huis eene danspartij, dan zijn deuren en vensters met jongens bezet. Daarom zijn velen vroeg ontwikkeld en bedorven. Op een familiefeest drinkt een kind, hoe jong ook, met vader en moeder uit hetzelfde glas een Schiedammertje. Bij Negers en Indianen bestaat de slechte gewoonte kinderen van jongs af stelen en liegen te leeren. In den oogsttijd geschieden de meeste diefstallen door kinderen. Meloenen, boonen, maïs, boomvruchten, alles

wordt in stilte weggehaald. Staat een huis ledig, dan is het belangwekkend na te gaan, hoe het van lieverlede gesloopt wordt. De omheining van levende cactussen, met dorre doorntakken doorvlochten, komt het eerst aan de beurt; de dorre takken worden des avonds voor brandhout door de kinderen uitgetrokken, zoodat alleen de groene stekelige cactussen overblijven. Nu volgt de voor het huis gemaakte gaanderij (ramada) van droog cactushout; deze verdwijnt zonder een spoor na te laten. Volgen dak van maïsstroo en deuren en vensters van hout; als deze zijn opgeruimd, blijven vier van steen opgetrokken muren over; zijn de laatsten van gevlochten hout en leem, wat dikwijls het geval is, dan is weldra niets meer van het huisje overig. Onbewoonde huisjes, al is de bewoner slechts voor korten tijd afwezig, gaan denzelfden weg.

Waarom zenden ouders bij voorkeur hunne kinderen op diefstal uit? Omdat zij zelven liefst niet met de politie in aanraking willen komen; wordt een kind betrapt, dan heeft het al spelende, zonder erg en onwetend gehandeld en is minder strafbaar. Dit wil niet zeggen, dat de ouders zelf niet stelen, o neen, is de kans klaar en zijn er geiten op te vangen, of is er gelegenheid in een onbewaakten tuin eenige manden of zakken maïs mede te nemen, dan deinzen zij voor zulk eene grootere expeditie niet terug. Men verleert niet zoo spoedig wat men als kind geleerd heeft.

Hoe waarheidlievend de ouders zijn blijkt uit de leugens, die zij de kinderen inprenten. Is een kind op diefstal betrapt, dan zegt het de les op, die het van de moeder geleerd heeft: ik heb het op straat gevon-

den; iemand, dien ik niet ken, heeft het mij gegeven; ik dacht, dat het van moeder was enz. enz. Zijn kinderen uit kerk of school gebleven, dan heeft de moeder ze reeds in de ooren gefluisterd: zeg maar, dat gij ziek geweest zijt. Zoo zijn de ouders oorzaak, dat de kinderen als leugenaars opgroeien, en kunnen zij in lateren leeftijd zich door leugens vrijpleiten, dan is dit hunne eerste zorg. De waarheid wordt alleen dan erkend, wanneer er geen plaats meer is voor den leugen. Bemerkt een Neger, dat gij niet volkomen op de hoogte zijt eener zaak, dan is hij niet tot bekentenis te brengen; alleen wanneer geene uitvluchten meer kunnen baten, zegt hij: „Ja mijnheer, het is waar".

Kerk en school worden door kinderen van de mindere klasse óf niet óf zeer ongeregeld bezocht; dikwijls ontbreekt eene betamelijke kleeding of worden zij door de ouders, die het nut niet beseffen van opvoeding en godsdienst, om de nietigste redenen te huis gehouden. Zijn kinderen van onvermogenden bij meer gegoeden in dienst, dan is hun toestand nog treuriger. Creolen schijnen van meening te zijn, dat als zij een kind van een ander in dienst hebben, zij aan alle verplichtingen voldoen, als zij het kind kleeding en voedsel geven. Van kerk en school is geen spraak; daarmede gaat te veel tijd verloren. Op zon- en feestdagen ziet men die jonge slaven water en hout halen en allerlei dienstwerk verrichten. Op Aruba bestond een misbruik, dat langen tijd door het bestuur is gehandhaafd. Zoodra eene ongehuwde moeder was overleden, verzocht een ongodsdienstig Creool, die een paar slaven voor niet wenschte te bemachtigen den kantonrechter om tot

voogd der kinderen benoemd te worden. Dit werd onmiddellijk toegestaan. Hoe ongodsdienstig en slafelijk die kinderen zouden worden opgevoed, daarover bekommerde men zich niet, dit werd niet eens onderzocht; de voogd was hun heer en meester, en zij waren zijne slaven, zelfs toen de slavernij was afgeschaft; namen de kinderen de vlucht, dan werden zij door de politie opgeëischt en bij den meester teruggebracht. Ook winkeliers en pakhuishouders wisten een goedkoop middel om een jongen of een meisje uit de buitendistricten in hunne macht te krijgen. Met opzet deed men voorschotten aan de moeder; waren deze zoo hoog, dat de moeder ze niet kon betalen, dan liet men haar de keus om gerechtelijk vervolgd te worden of om haar kind als dienstjongen of dienstmeisje af te staan. In het laatste geval bleef de moeder vrij en zou men zelfs eene kleinigheid op de som korten. In den regel gaf de moeder haar kind, dat al dienende de schuld moest aflossen. Intusschen zag het kind noch kerk noch school en klaagde niet zelden over slechte behandeling. Van aflossing van schuld gebeurde niets, want de nieuwe kleederen, die men het kind verschaft had, waren er nog bij gekomen. Eindelijk besluit het kind, de slavernij moede, weg te loopen en komt bij de moeder terug. Deze behoudt het uit medelijden, maar reeds den volgenden dag komt een bericht van den Officier van Justitie, dat als de moeder het kind niet terugzendt, het door de politie zal worden afgehaald. Zoo bleef op Aruba de vermomde slavendienst bestaan en werden de kinderen der armen als redeloos vee behandeld.

De opleiding van jongelingen uit den meer beschaafden

stand laat ook dikwijls te wenschen over. De godsdienstige opvoeding is in den regel zeer gering; de vader leeft slechts voor zijne betrekking en bekommert zich niet om godsdienst; ook de moeder is soms te onverschillig, om haar kind de liefde tot God in te prenten; het bijwonen van catechetisch onderricht wordt door vele Creolen als beneden hunnen stand beschouwd. Openbare jongensscholen zijn godsdienstloos, zoodat veelal eene oudere zuster in het godsdienstig onderricht moet voorzien. Onder deze jongelingen worden er gevonden, die zacht van karakter zijn en die als kinderen de schoonste hoedanigheden bezitten; maar omdat zij den zoo krachtigen steun van den godsdienst missen, worden zij spoedig door den stroom meegevoerd en door slechte kameraden tot het kwaad overgehaald. Het menschelijk opzicht speelt hierbij eene groote rol. 't Is niet zoozeer de boosheid als wel de zwakte van karakter, die jongelieden van godsdienst en goede zeden aftrekt. Meermalen was ik in de gelegenheid dit op te merken. Een Creool heeft weinig zelfstandigheid en voegt zich gemakkelijk naar anderen. Heeft hij slechte voorbeelden voor oogen, dan wordt hij slecht. Zelfs de braafsten bezwijken onder die bekoring en gedragen zich in gezelschappen alsof ze geen godsdienst bezitten. Treffen zij op weg naar de kerk een spotter aan, dan durven zij de kerk niet binnentreden en blijven aan de deur staan praten; ontmoeten zij een geestelijke, dien zij gewoon zijn te bezoeken, dan groeten zij niet, als zij in gezelschap zijn van losbollen.

Van het zedenbederf onder jongelingen van stand in de stad op Curaçao is het beter niet breedvoerig te spreken. Weinigen vermijden des avonds de straat en

de afdakjes en verdachte achterbuurten. Tal van vrouwelijke dienstboden bezwijken onder de verleiding. Vele losbollen speculeeren op de vrouwelijke ijdelheid: een paar blauwe bottines, een hoedje, een kleedje, een stukje reukzeep, een fleschje *Eau de Florida* zijn middeltjes om zich bij het zwakke geslacht in te dringen en het te verschalken. Een sigaretje wordt ook wel eens met genoegen door de dames aangenomen. De plechtigste betuigingen van liefde verdwijnen en de heiligste trouwbeloften worden verbroken, als zij het doel bereikt hebben. Komt de vader of de moeder van het meisje voor de rechten van hun kind op, dan wordt óf driest weg alles ontkend óf het verschil van stand als een onoverkomelijk beletsel aangegeven.

Het aangaan van een huwelijk op jeugdigen leeftijd brengt weinig verbetering aan. Als de avond gevallen is, ziet men niet zelden een vader des huisgezins de haven oversteken en zich langs een smal straatje naar een huisje in de achterbuurt begeven. Om niet opgemerkt te worden, loopt hij zoo zacht mogelijk langs de huizen. Toch is zijn ongeregeld leven geen geheim, en op de openbare straat spreekt het volk zijn naam met verachting uit. Zoo gaan wulpschheid, onbeschaamdheid en geldverkwisting hand aan hand.

In Suriname zijn de jongelingen bedaarder en is het zedenbederf onder hen niet tot die hoogte gestegen. Jongens zijn daar stil van aard, meisjes daarentegen des te vroolijker en luidruchtiger. Al fluitende ziet men er met een twijgje in de hand langs de straten wandelen, praatjes maken en de jonge heeren nastaren. Hebben zij verkeering, dan zijn ze gewoon meer bezoeken te

geven dan te ontvangen. Op Zon- en feestdagen verlaten zij het eerst de kerk, vormen groepen op het kerkplein en laten de jongens de revue passeeren.

Op Curaçao zijn de meisjes daarentegen meer handelbaar en huiselijk dan de jongens; ofschoon de opvoeding ook daar wel te wenschen overlaat, zijn ze niet zoo verwaarloosd; zij zijn ook over 't algemeen godsdienstig en ingetogen. Meisjes van burgerlijken stand bezoeken kerk en school en verrichten eenige huiselijke bezigheden. Jonge dames van de deftige klas voeren, als het schoolbezoek heeft opgehouden, weinig uit. Niet weinigen zijn verzot op romans, danspartijen, opzichtelijke kleeding en bezoek van vriendinnetjes. Huiswerk, zooals koken, wasschen, strijken enz. wordt liefst aan eene Negerin overgelaten; daarom zijn de dames van Curaçao uitstekende juffers van gezelschap maar voldoen slecht als huisvrouwen. Niet ten onrechte gaf een op Curaçao goed bekend Hollandsch zeekapitein aan jonge Hollandsche heeren den raad nooit met eene Curaçaosche te trouwen: „Als gij aan een huwelijk denkt, zeide hij, laat het mij dan weten, dan bezorg ik u eene vrouw uit Holland". Zijn dan de meisjes op Curaçao niet goed van karakter? Daarover valt niet bijzonder te klagen; velen zijn aangenaam in den omgang en vol opoffering, maar de practische kennis, zoo noodig in het huishouden, ontbreekt, en de eigenzinnigheid van het: „ik wil" en: „ik wil niet" blijft tengevolge van een toegeeflijke opvoeding aan velen van de kinderjaren bij.

Ten gevolge van een in de kolonie bestaand idée is werken schande en lediggang deftigheid; eene Creole van aanzien moet het grootste gedeelte van den dag in een

schommelstoel liggen, bij afwisseling een roman lezen, een waaier hanteeren en een sigaretje rooken; daarenboven moet de dame in hare onmiddellijke nabijheid een dienstmeisje hebben om, zoodra ze een glaasje water verlangt of haar zakdoekje heeft laten vallen, geholpen te worden, opdat zij niet verplicht zoude wezen zelve op te staan. Eene blanke mag krachtens hare hooge positie geen gewoon werk doen, alleen is eenig dameshandwerk toegelaten.

In de deftige huizen te Paramaribo heeft men een schat van dienstboden: een dienstmeisje voor het huis, een loopjongen voor de straat, eene kokkin voor de keuken, een meisje voor de kinderen, eene vrouw voor de wasch enz. Heeft dit personeel de taak volbracht, die ieder is aangewezen, dan is het vrij; na afloop van den maaltijd zit de zwarte keukenprinses op den drempel van haar heiligdom en rookt haar pijpje, zonder zich met 's werelds loop in te laten.

Gaat een blanke dame naar de kerk, dan wordt zij door een klein Negerinnetje op bloote voeten gevolgd, dat kerkboek, rozenkrans, waaier en zakdoek draagt. In de kerk zit het zwartje aan de voeten van hare hoogheid op den vloer.

Draag als blanke een pakje langs de straten van Paramaribo of Curaçao, en alle oogen zullen vol verwondering op u gevestigd zijn; een pakje dragen, dat doet geen handwerksman, dat is het werk van een loopjongen. Als een blanke zich verlaagt om te werken, kan hij dit, volgens de Creolen, alleen doen om wille van het geld, om ondergeschikten iets te laten verdienen, en dit is in hunne oogen eene onteering van den stand en het toppunt van kleingeestigheid.

Creolen zijn zorgeloos; de dag van morgen baart geen zorgen. Hoe sommigen aan den kost komen, is voor oningewijden een raadsel en nog meer verwondert men zich, hoe velen zich zoo deftig kunnen kleeden. Deze twee geheimen van het dagelijksch leven kunnen met een paar woorden opgelost worden: hij, die niets meer in huis heeft, gaat anderen bezoeken en blijft zoolang zitten, tot hem iets wordt aangeboden; soms wordt hij wel eens minder vriendelijk ontvangen, maar daaraan stoort hij zich niet, en zij, die de middelen niet hebben om nieuwe pakjes te koopen, zijn zoo vrij ze op crediet te nemen. Als men jongelieden van beider geslacht zich ziet bewegen als fijn gekleede heeren en dames, zou men denken, dat men met personen uit de rijkste standen te doen had, maar bij nader onderzoek blijkt het tegendeel. Die jonge juffrouw, die zoo elegant haar mousseline kleedje ophaalt om hare sneeuwwitte kousjes en blauwe bottines te laten zien, is een doodarm naaistertje uit de achterbuurt; het goud, waarmede zij pronkt, is van vriendinnetjes geleend. Die jonge heer, die zoo onberispelijk volgens den laatsten smaak gekleed is in fijn laken en de wolkjes van zijne havanna een ander onder den neus blaast, is een hoogst kale jonker, die alles, wat hij draagt, de verlakte laarsjes incluis, op crediet heeft genomen.

Bij plechtige gelegenheden beweegt zich een legio windbuilen door de straten van Curaçao, tot groot vermaak der toeschouwers, die hen kennen en in het gezicht uitlachen. De kleine neringdoenden betalen de onkosten dier geleende parade. Moeilijk kan men zich van schade vrijwaren in eene kolonie, waar het systeem van leenen

en niet betalen zoo algemeen gevolgd wordt. Als regel mag men aannemen: wat men leent is weg. Bij aankomst in de kolonie dient men dit niet te vergeten. Nauwelijks is het ruchtbaar, dat de pas aangekomene een aardig fortuintje bezit, of mijnheer en mevrouw zijn zoo vrij belet te vragen. Na poolshoogte genomen te hebben tracht men den toekomstigen geldschieter door vleierijen en dienstbewijzingen voor zich te winnen. Meent men op goeden voet te zijn, dan verzoekt men een geheim onderhoud. Wat die mijnheer en mevrouw te vertellen hebben? Geduld, dit zal later blijken. In 't eerste half uur (dit is koloniale stijl) spreken zij over onverschillige zaken, zoodat bij u het plan rijpt om ze formeel af te vragen, waarvoor ze gekomen zijn; maar wacht, na eene pauze, door u met opzet gemaakt, begint de inleiding: van het oogenblik af, dat zij de eer gehad hebben met u kennis te maken, hebben zij bijzonder veel vertrouwen in u leeren stellen, daarom houden zij zich overtuigd, dat zij in alle openhartigheid met u kunnen spreken en wel over eene hoogst gewichtige zaak. Natuurlijk wordt dit door u beaamd. Volgt eene opgeschroefde beschrijving van de deftigheid hunner familie, vooral in het buitenland, de waarde hunner bezittingen enz. en men eindigt met onder het grootste geheim en de toezegging van de hoogst mogelijke rente u eene flinke som ter leen te vragen. Laat gij u verstrikken, dan moogt gij *ad calendas graecas* op geld en intrest wachten; mijnheer en mevrouw zijn zoo vrij u met geene bezoeken meer lastig te vallen.

Van zulke personen ontdoet men zich door zich te beroepen op ons Hollandsch gebruik van niet onderhands

te leenen en beter nog door eene kleine som als gift aan te bieden; door dit laatste aanbod zijn mijnheer en mevrouw zóó beleedigd, dat zij zweren u nooit meer de eer te zullen aandoen hun geld voor te schieten. Gelukkig, dat u op die eer niet gesteld zijt, want nogmaals: niets is zoo moeilijk als geleende zaken terug te krijgen.

Te Paramaribo maakte ik kennis met een kleermaker, die met tien knechts werkte; ik veronderstelde, dat de man ruim zijn brood had en feliciteerde hem, omdat bij de algemeene malaise zijn handwerk zoo gezocht was; maar hoe verbaasd was ik, toen hij mij zeide: „Als u mijn toestand kende, zoudt u zoo niet spreken; mijn plan is op den weg naar Kwatta een stukje grond te koopen en tuinier te worden; als ik groenten naar de markt breng, word ik contant betaald, maar als kleermaker is niets te verdienen". Daarop verhaalde hij het volgende: „Een paar weken geleden kwam een van de deftigste heeren van de stad bij mij om een lakensch pak te bestellen. De keus van het laken liet mijnheer aan mij over, omdat hij overtuigd was, dat ik, als kenner, voor eerste kwaliteit zou zorgen. Ik kocht laken en betaalde het, en toen alles pasklaar was, ging ik naar mijnheer, die mij heel vriendelijk ontving en over alles zeer tevreden was. Met het pak zond ik ook de rekening, maar ik hoorde niets meer. Sedert heb ik nog driemaal bij mijnheer aangeklopt, maar altijd is hij belet of niet te huis. Den lakenkoopman heb ik betaald evenals de knechts, maar mijnheer is niet te spreken, omdat hij geen plan heeft te betalen." Of de man wijs handelde tuinier te worden!

Niet lang daarna kwam ik bij een horlogemaker,

die eene lade vol gereparceerde horlogiën voor mij opensloot; deze bleven allen in verzekerde bewaring, tot de klanten de goedheid hadden de reparatiën te betalen. Deze behield ten minste een goed onderpand, maar desniettemin beklaagde hij zich, omdat hij zoolang depôthouder bleef.

In de kolonie kent men allerlei listen om niet tot betaling van schuld genoodzaakt te worden. Een middeltje, dat veel gebezigd wordt, is de vaste goederen op vrouw en kinderen te laten overschrijven; treden schuldeischers op, dan is er niets te halen. Voor jaren kwam een halve Neger van de kust (Venezuela) op Curaçao terug. Vroeger had een ieder hem gekend als iemand zonder middelen, maar nu was hij een groot man. Het gerucht wilde, dat hij een kolossaal vermogen bezat; men vertelde wondere zaken van zijne koffie- en suikerplantagen en van zijne uitgebreide handelsbetrekkingen. Velen werden in dien goeden dunk versterkt, toen men zag, dat hij op Curaçao een huis deed bouwen van den eersten rang. Als koopman bevrachtte hij zijn schoener met de beste artikelen, die op Curaçao verkrijgbaar waren, en bracht ze over naar de kust. Ieder koopman achtte zich gelukkig, als hij met eene flinke bestelling vereerd werd. Zoo ging het een tijd. Eensklaps verdween de gevierde man van het tooneel en liet niets meer van zich hooren. De leveranciers begonnen te vreezen, dat alles niet in het reine was en besloten het huis, dat op 30,000 gulden geschat was, te doen verkoopen. Groot was de teleurstelling, toen men tot de ontdekking kwam, dat het reeds lang op een ander was overgeschreven. Bij het verlies kwam nog de schande, dat de blanken door een Neger waren beet genomen.

In de laatste tijden heeft het eiland Bonaire ook zijn milioenenheer gehad. Een ongehoord nieuws bracht er aller hoofden in gisting. Een Spanjaard van Venezuela was zoo gelukkig geweest op een der onbewoonde eilanden Rocas of Aves een schat te vinden, die daar voor eeuwen door de vrijbuiters was geborgen. De som kon niet met zekerheid worden opgegeven; 't waren allen goudstukken en er waren er ontelbaar velen, men sprak van eenige tonnetjes. De gelukkige vinder was dan ook naar Bonaire gekomen om hulp te zoeken, ten einde dat kolossaal vermogen derwaarts over te voeren. De voorbereidende maatregelen duurden echter langer dan men aanvankelijk vermoed had, en om den tijd te korten hield men dapper feest. De milioenenheer raakte zelfs verliefd en reikte zijne hand aan een inlandsche schoone, die het huwelijksvoorstel gretig en in dank aannam. Wie zal beschrijven, met welke afgunstige blikken de aanstaande milioenenjuffrouw werd aangezien. Geen wonder, zulk een fortuin had Bonaire nooit gekend. Dat een ieder zich beijverde om den milioenenheer van het beste te voorzien, was natuurlijk. Ten laatste echter werden de belangstellenden eenigszins ongeduldig, en nu oordeelde de Spanjaard, dat de tijd gekomen was om scheep te gaan. Maar in plaats van naar het gelukkig eiland koers te zetten, stak hij over naar Venezuela en bleef daar wonen. De milioenenjufvrouw bleef hem ook in de armoede getrouw.

Een Neger, die in den regel geene of onbeduidende vaste goederen heeft, kent nog een ander middel om zich van betaling vrij te spreken. Wordt hij aangemaand schulden te betalen dan zegt hij vol verontwaardiging

over de aanmaning: „*mi no ta ninga mi debe*" (ik ontken mijne schuld niet), en daar blijft hij bij, zonder zich ooit om betaling te bekommeren. Als men weet, dat in den regel te goeder trouw geleend wordt zonder eenig schriftelijk bewijs, moet men erkennen, dat een Neger zich niet zeer oneerlijk voordoet, als hij zegt: „ik ontken mijne schuld niet". Toch is de schuldeischer met die verklaring weinig geholpen en heeft hij liever de som met de rente.

Verwaande, oneerlijke Creolen gedragen zich slechter dan Negers. Zij behandelen hunne beste vrienden, die hen uit den nood gered hebben, alsof ze hen nooit vroeger gekend hebben, weigeren hen te groeten en beschouwen het als de grootste beleediging, als men het waagt hen over schulden aan te spreken. Ook zijn zij in staat, als men geen schriftelijk bewijs heeft, alles te ontkennen. Een Hollander knoopte bij zijne komst op Curaçao kennis aan met een Creool; die mijnheer werd zijn huisvriend en, zoo als het meermalen gebeurt, vroeg hem al spoedig 300 gulden ter leen. De Hollander, in den waan dat hij met een oprecht vriend te doen had, gaf hem die som zonder eenig bewijs. Nauwelijks was zij opgestreken, of de man bleef weg, en telkens wanneer hij zijn ouden vriend op straat ontmoette, keek hij hem zonder te groeten zoo verwoed aan, alsof deze hem 300 gulden ontroofd had. Zoo gedroeg de Creool zich om den Hollander de lust te benemen hem over het geleende aan te spreken. Dat was vriendschap!

Winkeliers geven in den drogen tijd aan het landvolk crediet om alles in den regentijd na den oogst met ruimen intrest terug te vorderen; deze lijden geen schade,

omdat ze alle artikelen duur verkoopen en de landsproducten tegen spotprijzen overnemen en met groote winst naar elders uitvoeren. Zoo betaalt een Neger, die niet weet te sparen, in den planttijd 40 cent voor eene kan van zijne boonen, die de winkelier vroeger voor 5 à $7\frac{1}{2}$ cent van hem gekocht heeft. Zorgde de bevolking op de eilanden voor de toekomst, dan zou men zelden behoeven te leenen. Ongelukkigerwijs wordt daaraan niet gedacht. Gelukt de oogst en is er overvloed, dan doet men alles voor eene nietigheid van de hand, worden boonen, maïs, pinda's en andere veldvruchten tegen rum verruild en drinkt en danst men, tot alles op is. De ondervinding, de zoo dikwijls en zoo scherp gevoelde hongersnood, maakt het volk geen jota wijzer. Daarom is het moeilijk te zeggen of een rijke oogst wel inderdaad een zegen voor de bevolking is, omdat zij dan in een toestand van volslagen brooddronkenheid geraken. Weelde kunnen slechts weinigen verdragen. Nauwelijks heeft een inlander geld ontvangen, of het brandt hem in de handen en hij haast zich het weg te werpen.

Ofschoon inboorlingen ook zonder de minste redenen dans- en drinkpartijen organiseeren, als er maar rum te verkrijgen is, is de ergste tijd toch die van Kerstmis tot Nieuwjaar. In dat tijdsverloop drinkt en danst men dag en nacht; hij, die niet minstens eenmaal dronken geweest is, meent dat hij die feestdagen niet goed gevierd heeft. Zelfs vrouwen en meisjes gaan zich bij die gelegenheid wel eens aan den drank te buiten. Om een denkbeeld te geven, hoe het er dan toegaat, stip ik aan wat de *Amigo di Curaçao* van 16 Januari 1885 vermeldt. Het schrijven is van Aruba:

„Oorverdoovend, onuitstaanbaar en onbeschaamd, meer als ooit, heeft het gepeupel vooral in de Kerstdagen hier huis gehouden. Eene onzedelijke Afrikaansche negerdans, hier als tamboerdans bekend, had volop spel. Op niet minder dan drie plaatsen werd in de kom der Oranjestad dag en nacht op furiëuse wijze zonder ophouden de tamboer geroerd; 't was waarlijk om dol te worden, en dat terwijl er zieken in de buurt waren, die de grootste behoefte aan rust hadden. In het holle van den nacht hoorde men van tijd tot tijd boven al dat geroffel een volks- en hondengeschreeuw opstijgen, alsof men te Dahomey in het hartje van Afrika feest vierde. Een gepatenteerde dronkaard stond midden op de straat tegen de huizen te declameeren en eene onverstaanbare aanspraak te houden, waarin eene tot in het oneindig gerekte uitroep: O!!! domineerde. Een eindje verder liep een oud Indisch matroos te zwaaien en gemeene liederen te zingen. Op het Rancho waren de visschers volgens ouder gewoonte aan het kloppen geraakt onder accompagnement van een verwoed vrouwengegil. Te midden van zulk eene wanorde in eene bevolkte plaats vraagt men: waar is de politie? — De politie? die zal wel in het fort gemterneerd zijn om in geval van moord en brand op de klok te slaan en hulp te roepen. De politie was doof en onzichtbaar, anders kon zulk eene verwarring niet blijven voortduren. Wat nu van dien zedeloozen tamboerdans te denken? Volgens de verordening op publieke danspartijen moet tot het houden van eene publieke danspartij verlof gevraagd en geld betaald worden. Hebben de tamboerhouders hieraan voldaan? Zoo ja, dan is het tamboerdansen bij de wet erkend en toegelaten; zoo neen, dan staan de tamboerdansers op Aruba boven de wet en genieten zij een voorrecht, dat aan geene publieke zedelijke danspartij is toegekend en dat is hemeltergend. In ieder geval is het voor een man van opvoeding om zich dood te ergeren, als hij ziet, dat de grofste ongebondenheden straffeloos in het publiek plaats grijpen en dat onder de schaduw van de Hollandsche vlag, die er waarlijk niet door geëerd wordt, evenmin als de politie, die zich om de zaak niet schijnt te bekommeren. Het ergste is, dat de jeugd, die ooggetuigen is van de onzedelijkste vertooningen, hierdoor in merg en been wordt bedorven, zoodat de schoonste verwachtingen voor de toekomst worden teleurgesteld".

Zoo schreef men in 1885. In 1886 was het niet veel

beter; althans een brief in den *Amigo di Curaçao* van 26 November 1886 meldt het volgende:

„Het schijnt, dat onze Negers van Curaçao al ruiken, dat het feest van Kerstmis nabij is, bijna overal hooren wij tamboerslaan. Men moet aannemen, dat er hier geene wet is om dien onzedelijken dans te beletten, tenzij hij publiek gehouden wordt en wel publiek in den zin der wet. Ik voor mij geloof, dat het niet slecht is, dat de schandelijkheid van dien Afrikaanschen dans in Holland bekend worde. Op die wijze zal wat hier niet verboden wordt, spoedig ophouden, als er mannen van gezag in het spel komen. Ik begrijp niet, hoe er iemand kan gevonden worden, die niet inziet, dat een zoo schandelijk iets eene laagheid is voor ons eiland, en indien zij, die zulke gemeenheid kunnen beletten, dit niet doen, bewijzen zij, dat zij weinig gevoel hebben voor zedelijkheid. Wat moeten de menschen in Europa zeggen, als zij hooren, dat zulk een onteerend iets bij ons gewoonte is geworden?"

Zal men het gelooven, als ik zeg, dat vroeger op de eilanden in de dagen van Kerstmis en Nieuwjaar met de tamboer aan den gezaghebber en de voornaamste ambtenaren serenades gebracht werden, en dat het volk bij die gelegenheid op drank werd onthaald; dat op de plantages heeren en dames van het voorplein hunner woning af toeschouwers waren van het dansen der Negers en Negerinnen, en dat „deftige heeren" er soms deel aan namen? Thans toonen heeren en dames zich beschaafder; maar wat belet het tamboerdansen te verbieden en, gelijk het verdient, strafbaar te stellen bij de wet.

Het gebruik van sterken drank is in de West ontzettend. Nieuwenhuis verzekerde in zijn *Woordenboek voor Kunsten en Wetenschappen* (D. I, bl. 234), dat op Aruba naar evenredigheid van de geringe bevolking meer sterken drank gebruikt wordt dan op eenige andere plaats in de wereld. Om rechtvaardig te zijn, voeg ik hieraan toe, dat Suriname en Curaçao niet voor Aruba

behoeven onder te doen. Rum is de geliefkoosde drank van den inlander; Hollandsche jenever is ook gewild, maar hij is duurder en wordt daarom minder verbruikt. Ongezuiverde rum, in Suriname als *dram* en op Curaçao als *rum sapătēer* bekend, is de gewone sterke drank der bevolking; op Curaçao wordt hij het meest van Demerara ingevoerd.

Verschillende maatregelen, door het bestuur op Curaçao genomen, om het misbruik van sterken drank tegen te gaan hebben gewoonlijk gestrekt om 's lands inkomsten te verhoogen, zonder het kwaad uit te roeien of te verminderen. Zoo b. v. het verbod om zonder vergunning sterke dranken in kleine hoeveelheden te slijten dit gaf rechtstreeks aanleiding tot grooter rumverbruik, omdat men nu verplicht was bij groote hoeveelheden op te doen; wordt eene danspartij gehouden, dan wordt in plaats van eene flesch een *damjean*, inhoudende acht kannen, leeg gedronken.

Deze zoo gewilde waar is ten allen tijde veel op de eilanden binnengesmokkeld. Menige scheepslading rum en jenever, van Curaçao naar de kust van Venezuela uitgeklaard, is in stilte bij nacht op een of anderen hoek van Bonaire of Aruba aan land gebracht. Zelfs wanneer eene *boco* rum naar een dier eilanden was uitgeklaard, wist men een middel om de invoerrechten te ontduiken; men liet het vat des nachts op een bekend punt bij den wal zinken, en nam een ledig vat aan boord; dit werd met water en een paar kannen rum begoten, en dan verklaarde men, dat het vat op de zeereis was leeg geloopen. In *damjeanen* kan rum ook gemakkelijk als wijn en azijn worden ingevoerd; voor deze laatste arti-

kelen wordt weinig betaald; wordt het bedrog bij toeval ontdekt, dan is het eene vergissing van den leverancier op Curaçao.

Indien allen, die zich in kennelijken staat van dronkenschap op straat bewogen, werden opgebracht, zoude er geen plaats zijn om ze te herbergen. Op dit punt is weinig of geen toezicht, menigmaal ziet men dronkaards langs de publieke straten liggen in een toestand, beneden dien van het redeloos vee. In de buitendistricten hebben dronkaards de grootste vrijheid, niemand maakt het hen lastig.

Marechaussées en veldwachters zijn op de eerste plaats boodschaploopers en soms huisbedienden van den gezaghebber of districtsmeester. Onder de kantooruren staat een marechaussée aan de kantoordeur, om op het eerste kommando binnen te komen en bevelen te ontvangen. Des avonds is zijne plaats aan de salondeur om de gasten aan te melden en sigaren en ververschingen aan te brengen. Zulk een marechaussée noemt zich soms adjudant. Belooningen voor die buitengewone diensten worden niet in geld, maar, als alles niet vlug genoeg van de hand gaat, met bedreiging van gevangenisstraf uitgereikt. Komt deze eervolle betrekking vacant, dan ziet men weinig aspiranten. Het onafgebroken wacht houden voor een fort, dat met een gewoon gebouw gelijk staat, bevordert niet weinig de luiheid. Opdat de wacht eenige bezigheid hebbe, heeft men uitgevonden op een klok de uren te laten slaan. Zouden die manschappen geene betere diensten kunnen verrichten? In de buitendistricten is het de algemeene klacht, dat men geene diensten heeft van de politie. Werden marechaussées en veldwachters geregeld

naar verschillende punten van het eiland uitgezonden en hier en daar gestationneerd, dan zoude er meer orde zijn en vele kostbare betrekkingen van bosch- en wegenopzichter enz. vervallen. Als men ziet, hoevele dergelijke betrekkingen door verloop van tijd op die kleine eilanden aan gunstelingen zijn geschonken, staat men verbaasd. De Creolen zijn met die kostbare huishouding zeer tevreden; langs dien weg krijgen zij lichtelijk een bestaan, komen in aanzien, zonder dat zij zich behoeven af te sloven. Van een opzichter der wegen is mij gezegd, dat hij, volgens zijne eigene bewering, slechts voor plezier van de stad naar zijn tuin behoefde te rijden, om zijn hooge bezoldiging te verdienen. In den ouden tijd had men nog wel eens een aardig buitenkansje. Zoo wordt nog op Aruba bij wijze van traditie verteld, hoe in het onderhoud der wegen werd voorzien: op de begrooting was voor het eiland eene som van 200 gulden voor dien post uitgetrokken; onder de hand werd het werk aan een ondergegeschikte voor 150 aanbesteed; deze gaf het aan een derde voor 100, en ten laatste kwam het gansche onderhoud aan een vierde voor 50 gulden! Door dien slimmen maatregel werden alleen de wegen aan de landingsplaats op de slechtste plekken wat bijgewerkt. Thans is de gelegenheid voor dergelijke winsten voorbij, nu de rekeningen moeten worden overgelegd, altijd in de veronderstelling, dat er geene abuizen begaan worden. Hoofdplaatsen worden echter nog steeds het best onderhouden; afgelegene districten wel eens vergeten. Aan klachten over de wegen, zoo op Curaçao als op de andere eilanden, is geen einde, niettegenstaande de vele opzichters:

De *Amigo di Curaçao* van 5 Mei 1886 spreekt op de volgende wijs over de wegen van Curaçao: „De weg van Savonet naar Westpunt is zeer slecht, evenzoo die van Laguna over Knip naar Westpunt. Op Santa Martha zijn alle wegen onbegaanbaar, die naar het Noorden loopen. De weg van Porte Marie naar Ascension is zoo vol gaten, dat men hem des nachts niet kan passeeren en toch is het een rijweg; de wegen van Salienza naar klein Fontein en over den berg van Sebastiaan zijn met geen wagen te berijden en hij, die te voet is, vindt geen plaats om voor een rijtuig uit te wijken. Ook de wegen in het bovendistrict zijn in erbarmelijken toestand; de eenige goede weg op Curaçao is die van de stad naar Savonet". Hierbij moet men weten, dat Curaçao het geprivilegiëerd eiland is, dat altijd en overal op de eerste plaats voor zichzelven zorgt en groote sommen voor de wegen uittrekt.

Van Bonaire schreef men 20 November 1886 (zie *Amigo di Curaçao*, no. 164): „De wegen zijn door de zware regens bijna geheel vernield, zoodat zij zelfs wanneer de droogte komt, voor een groot deel niet te berijden zullen zijn. In de laatste dagen is er geen weg te bespeuren; de wegen naar de Playa, den Noord, Dentera en Nikiboca zijn eene wildstroomende rivier. Zoover het oog strekt, ziet men niets als water".

In een brief in dezelfde courant, dd. 28 October 1886, schrijft men uit Aruba: „Verleden Zondag was ik verplicht naar de Oranjestad te gaan; het was laat, ik zat op eenen ezel; de communicatieweg van de Noord naar de Oranjestad was zoo slecht, dat ik vijfmaal moest afstijgen, en zoo zijn alle wegen op Aruba. Om over Santa Croes met een rijtuig naar de commandeursbaai te rijden moet men bij den pastoor van Santa Croes door den tuin; de goevernementsweg is eene diepe smalle rooi, die men alleen te paard of te voet kan passeeren."

Men moet Hollander zijn om te beseffen, hoeveel geld doelloos aan het onderhoud der wegen wordt weggeworpen. Aan ophooging en deugdelijke waterafleiding wordt niet gedacht: geen slootje langs de plat aangelegde wegen. Komt eene zware regenbui, dan spoelt het water over den weg en maakt gaten. Het weder aanvullen der gaten is de telken jare terugkomende re-

paratie. Waterwerken, brugjes, buizen ziet men nergens; zoo laat men Gods water over Gods weg loopen. Daarom kan men zonder profeet te zijn in den drogen tijd voorspellen, waar de weg na den regentijd zal gerepareerd of, beter, weer aangevuld zal worden. En daarvoor benoemt en bezoldigt men wegenopzichters!

Met eenige mededeelingen over de rechtstoestanden in West-Indië willen wij deze mededeelingen besluiten. Eene belangrijke vraag is daarbij, of het wenschelijk is gewichtige landsbetrekkingen door Creolen te doen waarnemen en of zij daartoe evenveel geschiktheid bezitten als geboren Nederlanders.

Om die vraag te beantwoorden moeten wij het karakter van den min of meer wetenschappelijk gevormden Creool betrachten. Onder de Creolen worden er velen gevonden, aan wie men een vrij hooge mate van geestesontwikkeling niet mag ontzeggen. Velen zijn levendig, aangenaam in den omgang met huns gelijken, bijzonder wellevend en zeer gedienstig voor hunne meerderen. Bij hunne landgenooten en zelfs bij de Creolen staan ze echter steeds achter den Nederlander, wiens bezadigdheid en populaire welwillendheid zij niet bezitten. Een Creool is dikwijls ruw en barsch jegens ondergeschikten en wil zich, zoodra hij tot een hooge betrekking is gekomen, te veel doen gelden. Men kan hem vergelijken bij iemand, die zich goed beweegt op een effen terrein, maar die duizelig wordt, als hij op eene hoogte staat. Daarbij zijn de Creolen woelig van aard en hebben er hun genoegen in het een ander lastig te maken. Ik heb reeds gezegd, dat er in de kolonie

betrekkingen voorkomen, die best gemist kunnen worden; wat ik hieraan moet toevoegen is, dat vele betrekkingen gegeven worden aan personen, die alle opleiding missen. Een opzichter der veeteelt op Bonaire, een koopman op Aruba worden benoemd tot notarissen; een apotheker van Suriname wordt dokter op Bonaire, een schoolmeester op Aruba wordt kantonrechter, een schoolmeester op Bonaire officier van justitie enz. enz. Om die wonderbare benoemingen te rechtvaardigen zegt men: die betrekkingen worden te slecht bezoldigd, om mannen van het vak te benoemen. Goed, maar wat is het gevolg van dergelijke benoemingen? Dat alles in de war loopt en daarmee is men in de practijk niet geholpen. Wijl die heeren slecht bezoldigd worden, zijn aan de hoofdbetrekking eenige kleinere toegevoegd, zoo is de notaris tevens griffier, hypotheekbewaarder, landmeter, ijker, scheepsmeter en koloniale schrijver. Hoe meer betrekkingen vereenigd worden, des te slechter worden zij waargenomen. „Namen die heeren boeken ter hand en studeerden zij vlijtig — zoo zeide mij een hooggeplaatst ambtenaar — dan zouden zij zich langzaam aan kunnen bekwamen; maar zij zijn te traag om te studeeren en te gierig om zich de noodzakelijkste werken aan te schaffen; zitten ze in verlegenheid, dat dagelijks voorkomt, dan vallen zij anderen lastig; zoo is dikwijls de gezaghebber op een eiland het factotum. Dikwijls heb ik mij verwonderd over den moed der Creolen, die zich voor iedere openstaande betrekking aanboden, ofschoon ze van die betrekking zelfs geen begrip hadden. Wat het lieve geld kan uitwerken!"

Ten bewijze, hoe nog heden ten dage de bekwaamheid

zich in de West-Indische ambtenaren opeenhoopt, dienen een paar benoemingen:

„Met ingang van 1 Februari 1887 wordt de heer J. F. H., *klerk op het postkantoor* alhier [Curaçao], benoemd tot griffier van den raad van justitie en van het kantongerecht, tevens belast met de functiën van notaris, hypotheekbewaarder, adjunct-ijker en scheepsmeter op St. Eustachius."

Gouvernementsbesluit van 2 Juni 1887: „Benoemd tot griffier bij het kantongerecht en tevens belast met de functiën van notaris, hypotheekbewaarder, adjunct-ijker en scheepsmeter, zoomede met de werkzaamheden van koloniale schrijver op Bonaire de heer G. J. Z., *klerk* alhier [Curaçao]."

Gouvernementsbesluit van 4 Februari 1887: „De heer J. E. v. D., gewezen onderwijzer, benoemd tot hulpprediker bij de hervormde gemeente op Aruba."

Met zulk een personeel is het niet te verwonderen, dat men avonturen beleeft, die een verstandig mensch het hoofd doen schudden. Allen, die den procureur-generaal Mr. P. Smeele te Curaçao gekend hebben, weten, welk een bezadigd man hij was en hoe hij zich nooit in huiselijken kring over rechtszaken uitliet; toch kon hij eens in tegenwoordigheid van schrijver dezes niet nalaten te zeggen: „Ik heb van daag eenige stukken van Bonaire ontvangen, en denk eens, wat ze daar hebben uitgevoerd: in plaats van de schuldigen hebben ze de getuigen veroordeeld! Verbeeld u, de getuigen!" Later kwam ik zelf op Bonaire en hoorde ik, dat men bij vechtpartijen enz. veel moeite had om getuigen te vinden: „niemand had iets gehoord of gezien", een bewijs, dat de schrik er nog inzat.

Een zekere Mijnheer de Veer, die een zeer ondernemenden geest had, kwam van Curaçao op Bonaire. Op verschillende wijzen poogde hij vooruit te komen; zoo

beproefde hij veeteelt, landbouw, aanplanting van vruchtboomen, exploitatie van guano enz., en ten laatste besloot hij eene zoutpan aan te leggen. De aangeduide plaats werd opgemeten en de concessie van het bestuur volgde. Toen men met de werkzaamheden zou beginnen, werd het recht op dien grond door een nabuur betwist; de kaarten van den landmeter werden nagezien en volgens de opmeting lag de toekomstige zoutpan van den heer de Veer op een tamelijken afstand van het strand in de diepte der zee! — Iets dergelijks moet den Heer Godden op Aruba gebeurd zijn. Vooraleer het gouvernement van Curaçao de guano-exploitatie op Sero Colorado te Aruba verpachtte, had de Heer Godden reeds daar ter plaatse op naam van eenige ingezetenen gronden aangevraagd en verkregen; een ieder verwachtte een kostbaar proces, maar, volgens zeggen, ontbraken de bewijsstukken; de gronden waren zoo goed (!) opgemeten, dat ze niet in aanmerking kwamen.

Eene vrouw op Aruba weigerde bij gelegenheid van eene scheldpartij tusschen hare zuster en eene dochter der zuster van haren man voor het kantongerecht getuigenis af te leggen. Zij werd een uur opgesloten en vervolgens tot 14 dagen gevangenis en 25 gulden boete veroordeeld. Ongelukkig had de kantonrechter in een verstrooid oogenblik haar niet ondervraagd, of zij familie was van de beklaagde. De vrouw wendde zich met een verzoekschrift tot den heer Gouverneur van Curaçao en voerde heel leuk tot hare verontschuldiging aan, dat het zoo hard was om voor het gerecht tegen hare eigene zuster te moeten getuigen; het gevolg was natuurlijk, dat zij van alle rechtsvervolging werd ontslagen.

Met betrekking tot het willekeurig opsluiten, alias: het kort recht van Aruba, verhaalt pastoor de Vries 1) het volgende: „Op zekeren namiddag ontmoette ik een landraad, twee planters en twee marechaussées met twee jongens, die zij op vermoeden, dat zij geiten gestolen hadden, uit hun huis gehaald hadden. De politie had het gansche huis doorzocht, tot zelfs den tuin, maar geen bewijs gevonden; de ouders waren niet te huis, toen de kinderen werden ingerekend. De ambtenaar van het openbaar ministerie besliste, dat de kinderen naar Curaçao moesten worden opgezonden. Toen de vader dit hoorde, ging hij ook naar Curaçao om ten gunste van zijne zonen te spreken, maar toen hij de haven binnenkwam, waren ze reeds in vrijheid en stonden hem op te wachten; de procureur-generaal had ze onmiddelijk los gelaten. „Zijn dat rechters op Aruba", zoo had hij zich laten ontvallen, „zij zenden twee kerels op kosten van het gouvernement naar Curaçao en er is geen enkel bewijs van misdaad!"

---

1) Onder het afdrukken van deze bladen bereikt ons het bericht dat de hoog verdienstelijke oud-pastoor, die ons het bovenstaande nog onlangs schreef, op 30 September l.l. in den Heer ontslapen is. Veel heeft hij gewerkt voor het geestelijk heil en ook voor het stoffelijk welzijn der zijnen: het willekeurig vonnissen der landelijke bevolking vond in hem een onvermoeid tegenstander; menigmaal is hij in tijden van nood openlijk voor de zijnen opgekomen, vooral tijdens den hongersnood, toen ook hier in het vaderland zijne stem werd vernomen; zelf onderscheidde hij zich in liefdadigheid boven mate en schroomde niet een schuldenlast op zich te nemen, die zijne krachten te boven scheen te gaan; hij was in waarheid een vader voor zijn volk op Santa Croes; steeds vonden bij hem verdrukten steun, bedroefden troost en gebreklijdenden brood. Moge hij het overvloedig loon van den goeden en getrouwen dienstknecht reeds ontvangen hebben! De *Amigo di Curaçao* heeft dezer dagen welverdiende hulde gebracht aan zijne nagedachtenis.

Tijdens den procureur-generaal Mr. Sassen kwam een Mijnheer Robertson van Costa Rica op Aruba om volk te werven. Een zekere Willem Angel had zich ook laten opschrijven en 30 gulden handgeld ontvangen; toen de andere 50 werklieden naar Costa Rica onder zeil gingen, was hij niet tegenwoordig. Krachtens artikel één van het kort recht van Aruba werd hij onmiddellijk opgespoord en in het fort Zoutman opgesloten. Daar zat hij reeds twee dagen, toen hij door tusschenkomst van pastoor de Vries werd losgelaten, onder belofte echter, dat hij bij de eerste gelegenheid naar Costa Rica zou gaan... of een ander in zijne plaats zou laten opsluiten! Willem ging toen naar huis, maar nauwelijks durfde hij buiten komen uit vrees van het kort recht te ontmoeten. De procureur-generaal Sassen, wiens advies over die zonderlinge rechtspraak gevraagd was, schreef: „Wat zijn dat onwetende menschen op Aruba! Er is niet de minste reden om dien persoon op te sluiten; zeg hem, dat hij vrij uitgaat, en als men hem wil opsluiten, moet hij protesteeren". Toen de heeren dit hoorden, lieten zij Willem ongemoeid en men sprak niet eens meer van Costa Rica: zoo was Willem door twee dagen gevangen te zitten dertig gulden rijker!

Eens raakten zes jongens op Aruba des avonds met elkander handgemeen. Een dier jongens was oppasser van het vee van den kantonrechter; zijne moeder diende eene klacht in. De jongens werden gedagvaard en veroordeeld. Slechts een werd vrijgesproken, maar toch moest hij zijn aandeel in de kosten betalen. Nadat een rekwest aan den heer Gouverneur van Curaçao was opgezonden, bleven allen ongemoeid.

Nu zal men zeggen: gelukkig, dat een ieder gelegen-

heid heeft om tegen onwettige handelingen op Curaçao protest aan te teekenen; zeker, maar dit is altijd zoo gemakkelijk niet, en als men op Curaçao in handen van praktizijns valt, laten zich de onkosten moeilijk berekenen. Toch is het zeker, dat de schrik voor Curaçao dikwijls veel invloed heeft; daarom wordt wel eens op de buiteneilanden iets door de vingers gezien. Gemakkelijker is het bij groote misdrijven het strafwetboek in handen te nemen en te zeggen: „Zorg dat gij naar de kust komt, anders krijgt gij zooveel gevangenisstraf", dan procesverbaal op te maken, de zaak te onderzoeken, recht te spreken, de stukken naar Curaçao op te zenden, op de vingers getikt te worden en terechtwijzingen te ontvangen.

Een voorval, waaruit blijkt hoe wonderlijk men op de eilanden zaken kan behandelen, heb ik op Bonaire bijgewoond.

In het dorpje Rincon, op drie uren afstand van de Playa, woonde een Neger, Joost geheeten, die als de rijkste en gierigste der plaats bekend stond. Om geld moest men nooit bij hem aankloppen, want niemand klaagde meer dan hij over slechte tijden en dat er niets te verdienen was. Op eens werd de goede man ziek, en het gerucht verspreidde zich dat Joost het zou besterven. Aan de Playa waren er, die bij het hooren van deze tijding in de handen wreven en de bemerking maakten, dat te Rincon een duit te verdienen was. De dokter (oud-apotheker van Suriname) werd geroepen, en na drie bezoeken en een paar fleschjes beliep de rekening ruim honderd gulden. Ook de notaris (ex-opzichter der veeteelt) kwam op aanraden van den dokter in de zaak;

Joost moest een testament maken. Op het vernemen van die blijde tijding, vergat de notaris zijn formulierboek en een exemplaar van het wetboek; daarbij wilde het noodlot, dat, toen hij op een ezel kwam aanrijden, Joost, ten gevolge van eene te zware dosis laudanum totaal buiten westen was. Waarom had de dokter zulke sterke middelen gegeven? Alle pogingen om Joost tot kennis te brengen bleven vruchteloos. Verdrietig verliet de notaris het huis en om zich afleiding te verschaffen verzocht hij zich bij den pastoor ten eten, om zoo de toekomst af te wachten. Daar consulteerde hij het Hollandsch wetboek om te weten, wat hem in dit onvoorzien geval te doen stond. Dat Joost geen testament kon maken, beviel hem volstrekt niet; was hij maar niet zoo vreesselijk suf, dan kon het nog, maar zóó, dat mocht toch niet. Na eenig wikken en wegen besloot de notaris, die inmiddels goed gegeten had, eene boedelbeschrijving te maken en daartoe ging hij des namiddags over. Op zijn bevel werd de geldkist uit de kamer van onder het bed, waarop Joost lag, weggehaald en in de voorkamer bij de tafel voor de voeten van den notaris neergezet; de vrouw van Joost en zijn voorzoon moesten alles stilzwijgend aanzien, want, zoo sprak de notaris — en bij die verzekering legt zich een Neger gemakkelijk neer — „dit moet op last van het gouvernement plaats hebben". Wel vonden de aanwezigen het vreemd, dat, terwijl Joost nog leefde en de vrouw wettig met hem gehuwd was, eene boedelbeschrijving door den notaris moest gemaakt worden, maar het gouvernement was in het spel en men deed best te zwijgen. Toen de notaris van den voorzoon den sleutel der geldkist afvorderde,

zeide deze, dat hij den sleutel van zijn vader gekregen had met uitdrukkelijk bevel hem aan niemand af te geven; maar deze afdoende reden mocht niet baten; de sleutel was noodig, en indien hij niet aanstonds werd afgegeven, moest de delinquent naar de Playa vervoerd en met gevangenis gestraft worden wegens verzet tegen de openbare macht. Daartegen was niet te redeneeren, en de notaris ontving den sleutel. De kist werd opengesloten, het geld, dat in verschillende zakjes en doosjes geborgen was, er uitgenomen, geteld en opgeschreven. Was Joost eens bij kennis geweest! Vervolgens droeg men op last van den notaris de kist met geld uit het huis en werd ze aan den buurman overgeleverd met den uitdrukkelijken last ze zorgvuldig te bewaken, omdat hij de bij het gouvernement verantwoordelijke persoon was. Zou de notaris den schoonzoon wel vertrouwd hebben? Den verderen inboedel, schapen, geiten enz. zou op een anderen dag worden geteld en opgeschreven; genoeg, dat de kist was nagezien, nu kon men berekenen, hoeveel het lijden kon. Des avonds gaf de notaris dan ook aan zijn gastheer de verzekering, dat Joost hem niet was tegengevallen. Den volgenden dag kwam een ander heer opdagen. Joost had een best rijpaard, daar wisten de heeren aan de Playa alles van. Terwijl Joost nog buiten westen was, komt die heer met een onderhandsche akte, door eene zeer bekende hand geschreven, in het huis van Joost. In die akte verklaart Joost, dat hij zijn rijpaard aan dien heer ten geschenke geeft. De belanghebbende ging met twee getuigen naar het ziekbed en vroeg aan Joost, of hij zijn paard kon krijgen. Joost, die wel eens

uit vriendschap zijn paard leende, maar overigens de gierigheid in persoon was, zou nooit voor zoo weinig geld zulk een contract gesloten hebben, maar de getuigen verklaarden, dat hij bevestigend had geknikt, en het paard ging nog denzelfden dag met zijn nieuwen meester naar de Playa, nadat de getuigen de akte van inbezitneming behoorlijk hadden onderteekend. Nu zat de vrouw van Joost nog in den weg. Dat mensch had alles lijdelijk aangezien, maar zij was niet te vertrouwen, omdat zij wettig met Joost door den huwelijksband was verbonden. Geen nood, ook die zwarigheid zouden de juristen te boven komen. Op een vroegen morgen vernamen de ingezetenen van Rincon, dat de vrouw van Joost zonder vorm van proces aan de Playa onder curateele gesteld was. De familieleden hadden allen verlof zich in die aangelegenheid niet te mengen. De voorzoon gaf geen moeite, want Joost had hem bij zijn huwelijk niet erkend. Zoo was alles bij de wet geregeld. Joost kon nu gerust sterven en dat deed hij ook. Zijne vaste goederen, bestaande uit een paar huizen en eeń tuin op Rincon, werden aan de Playa ten verkoop aangeslagen. Maar op den verkoopdag waren er te veel menschen, daarom schitterde de notaris door zijne afwezigheid; een paar weken later werden zij op een dag en een uur, dat niemand vermoed had, aan de Playa verkocht en ging alles voor een spotprijsje aan een heer van de Playa over. Toch was er geen vijandschap in het spel. Een paar weken na de begrafenis van Joost kwam de notaris op Rincon terug en deed hij in de R. K. kerk door den pastoor, die men geheel buiten de zaak gelaten had, eene plechtige uitvaart houden

voor de ziel van zijnen cliënt, welke plechtigheid hij, voor het altaar staande met gekruiste armen en opgeheven hoofd, bijwoonde. De onkosten van de boedelbeschrijving had de notaris reeds bij het leven van Joost uit de kist genomen: zij beliepen 70 gulden.

Ook aan de Noord op Aruba leefde voor jaren een Neger Sjon R., die evenzeer de rijkste man was van dat plaatsje. Om zijn geld werd hij door een zoogenaamden blanke, Mijnheer Z. van de Oranjestad, met eerbewijzen overladen, zoo zelfs dat hij tot peter van diens kind benoemd werd. Op het feestmaal, dat bij die gelegenheid werd gegeven, zat Sjon R. met zijn zwart gezicht aan het hoofd der tafel. Van zijne zijde benoemde Sjon R. zijn blanken boezemvriend tot voogd van zijne eenige dochter en tot executeur testamentair. Na het overlijden van Sjon R. verkocht Mijnheer Z. het vee, en zakken met geld werden, volgens verklaring van eene oude slavin, van de Noord naar de Oranjestad vervoerd. Toen het vet van de soep was, benoemde Mijnheer Z. een zekeren Q. in zijne plaats. Deze speelde den leverancier, beschikte over slaven enz. en was heer en meester. Ten slotte is de dochter door eene slavin onderhouden geworden, anders was zij van gebrek gestorven.

De Gouverneur van Curaçao N. van den Brandhof vaardigde op Aruba een bevel uit, dat alle bewoners der Oranjestad, die vroeger concessie verkregen hadden om op 's lands grond een huisje te bouwen, dat terrein op hunne kosten moesten laten opmeten om vervolgens tegen betaling van eene jaarlijksche som dat huis en erf in eigendom te krijgen, een maatregel, die, zooals

reeds vroeger is gezegd, de zedelijkheid niet bevordert. Het was toen de gulden tijd van den onder.. wijzer-landmeter, die aan de armen van Aruba handen vol geld verdiende; ook de koloniale kas had er voordeel bij. Huisjes, die niet werden opgemeten, moesten op hoog bevel worden afgebroken. Het katholiek armbestuur bezat ook een huisje op gouvernementsgrond, dat, uit vrijwillige bijdragen gebouwd, nu kosteloos door eene weduwe bewoond werd. Dit huisje stond op het kadaster als R. K. Armenhuis aangeteekend. De bewoonster had eene oude schriftelijke vergunning om een huisje te bouwen, waarvan zij nooit gebruik gemaakt had. Deze bood zij het bestuur aan met verzoek om het huisje, dat zij bewoonde, op haren naam te krijgen; dit werd toegestaan; de grond werd opgemeten en tegen betaling van 5 gulden werd de bewoonster eigenares van een huisje, dat 100 gulden waarde had. Wie zou denken, dat zoo iets kon geschieden, terwijl het huisje op naam stond van het katholiek armbestuur? Maar bij West-Indische ambtenaren kan veel gebeuren. Toen van bevoegde zijde den gezaghebber de bemerking werd gemaakt, dat die vrouw wederrechtelijk met een ondergeschoven stuk het huisje in bezit had genomen, trok hij de schouders op: „de stukken waren naar Curaçao, er was niets aan te doen". Toch kon Z.Ed. niet weigeren een rekwest van het armbestuur aan den Gouverneur van Curaçao op te zenden; maar dat zou opspraak maken; wat moest de Gouverneur denken? Daarom oordeelde men het beter het huisje voor de onkosten der opmeting van de weduwe te koopen en weder op het katholiek armbestuur over te dragen. Zoo kreeg het armbestuur zijn

ontvreemd eigendom terug. Op de buiteneilanden heeft doorgaans de gezaghebber alle zaken in handen; dit is ook gebiedend noodig met een personeel, dat, op zijn Hollandsch gezegd, van geen toeten of blazen weet.

Uit hetgeen wij hier naar persoonlijke ervaring medegedeeld hebben zal het den lezer duidelijk zijn, dat er in de kolonie, wat de rechtstoestanden betreft, nog heel wat te verbeteren valt. Wij durven ons vleien, dat ook de geschiedenis van den allerlaatsten tijd door deze mededeelingen licht ontvangt; maar aangezien wij er geen ooggetuigen van waren, zullen wij daarover niet uitweiden.

Het doel van deze schetsen zal bereikt zijn, als het ons gelukt is daardoor meer algemeene belangstelling voor onze West-Indische bezittingen op te wekken en iets tot nut eener kolonie, die ons dierbaar is gebleven, bij te dragen.

O. S. T.

VERSCHEIDENHEDEN.

NASSAU-GRIMHUYSEN.

Bij het zoeken naar geschiedkundige bijzonderheden van het eeuwenoude kasteel van Wychen, eertijds *De Leliërt*, later *De Einborch* genaamd, ontmoetten wij bij zijne meestal deftige eigenaren twee takken van het geslacht Nassau. Hun beider stamvader is Willem de Zwijger. De eerstvoorkomende, die van Nassau-Portugal, werd nog kort geleden breedvoerig besproken door den Heer Lodewijk Mulder in *De Gids* van Augustus en September 1886. De tweede familie vindt men hier en daar even vermeld. Wat tot heden aan het licht werd gebracht, komt voor in een werkje van Dr. Swalue, een biographie behelzende van Justinus van Nassau, die de eerste is uit het geslacht van Nassau-Grimhuysen 1).

Na in het kort te hebben meegedeeld, wat de geschiedboeken, klein en groot, van genoemden Justinus aanvoeren, geven wij eenige bijzonderheden ten beste over zijne nakomelingen, welke in hooge mate onze belangstelling verdienen, wijl zij tot de Katholieke Kerk zijn teruggekeerd en in de overlevering voortleven als groote weldoeners van kerkelijke gestichten en arme medemenschen. Ongetwijfeld liggen in een of ander archief stukken verborgen, welke de duistere punten dezer onvolledige mededeeling voldoende kunnen ophelderen, en voor eenig bericht daaromtrent houden wij ons dringend aanbevolen 2).

De geboorte van Justinus van Nassau-Grimhuysen staat vermeld

---

1) De Eerw. *P. Allard* geeft in de *Studiën* belangrijke bijzonderheden over het geslacht Nassau in Dl. II, St. 4; — over Nassau-Hadamar in Dl. VIII, St. 2; — over Nassau-Siegen in Dl. IX, St. 6.

2) Ter samenstelling van dit geschrevene werden de volgende werken geraadpleegd: *V. Mieris*, Leyden. — *Kobus* en *De Rivecourt*. — *Van der Aa*, *Biogr. Woordenboek*. — *Groen v. Prinsterer*, *Archives*. — *Dr. Swalue*, reeds genoemd. — *Dr. Nuyens*. — *Motley*, de Holl. bewerking. — *Strada*. — *Bor*, *Schutjes*, *Krüger* en anderen.

op het jaar 1559, zonder bijvoeging van dag en plaats. Zijn moeder heette Eva Elives, Eliver of waarschijnlijker Ellinx, die na het overlijden van Anna van Buren op 24 Maart 1558 door prins Willem van Oranje bemind werd. Deze smidsdochter — volgens anderen bekleedde haar vader het burgemeestersambt te Emmerick — huwde later den heer A. Arondeaux, secretaris der stede Hulst. Eva werd wellicht spoedig vergeten, hetgeen de dagteekening getuigt der huwelijksaanvrage van Willem den Zwijger, die naar de hand dong der Lotharingsche hertoginne op 4 October van 't zelfde jaar.

Den bastaard Justinus viel van 's prinsen zijde meer belangstelling ten deel. De Zwijger schonk hem, zijn eenigen natuurlijken zoon 1), den naam van zijn geslacht en droeg de kosten zijner opvoeding, een prinsentelg volkomen waardig. Het huwelijk der moeder met Arondeaux en de echtverbintenis met Anna van Saksen verbrak alle onwettige betrekking. De zoon, van wiens kinderlijken leeftijd en jongelingsjaren letterlijk niets bekend staat, trok naar Leiden, na eerst de lessen van den beroemden Rembertus Horraeus gevolgd te hebben. Zijn omgeving en verdere opleiding wettigen de veronderstelling, dat Justinus tot de Hervormde Kerk behoorde, terwijl zijne daden als admiraal en gouverneur getuigenis afleggen van zijne niet geringe gaven als krijgsman en diplomaat. Toch verbleeken de stralen zijner glorie niet weinig, wanneer Motley hem in het voorbijgaan opteekent 2).

Justinus trad in het jaar 1581 op het woelig tooneel, waar heel het beschaafd Europa van dien tijd de oogen op gevestigd hield en met spanning de feiten volgde. Hij verwierf een plaats onder de edellieden des hertogs van Anjou en werd na de bekende afzwering door de Algemeene Staten naar Engeland gezonden. In Vlaanderen teruggekeerd, maakte de jeugdige telg van Nassau kennis met Norrits, Espinoy, Rochepat, Piron, Marnix van St. Aldegonde en Hohenlohe. Na Anjou's dood begaf Willem van Oranje zich naar Zeeland en werd door Justinus vergezeld, die nu een schoone gelegenheid ontving het Zeeuwsche scheepsvolk te leeren kennen. Joos de Moor, de onverschrokken zoon van den in 1573 gesneuvelden Jan de Moor, bracht hem op de Schelde en toonde aan Justinus, die nog maar „een veelbelovend jonkman van weinig ondervinding" was, de bedrevenheid en moed van de mannen des oceaans op hunne gevaarvolle tochten.

---

1) *Dr. Swalue*, bl. 5. 2) Zie: *De opkomst der Ned. Republiek*, 2e Ged. Dl. I,

Het ontslag van den bevelhebber Treslong, die zich niet wilde laten „gourmandeeren van een deel vilaynen" 1) — wel te verstaan: de Staten van Zeeland — had ten gevolge, dat het zware en zorgvolle ambt van luitenant-admiraal van Zeeland op de schouders van den jeugdigen krijgsman werd gelegd, die bij den aanslag op 's Hertogenbosch, 19 Januri 1585, zijne diensten had geleend 2). Zijn rol, bij het gedenkwaardig beleg van Antwerpen door Parma gespeeld, heeft weinig beteekenis; toch werd door zijn persoonlijke dapperheid in die beteekenisvolle dagen de smet van zijn naam uitgewischt 3); het gevecht op den Kouwensteinschen dijk beslaat een der schoonste bladzijden uit het leven van den prinselijken bastaard; onder de eersten was hij op de gevaarlijke plek gesprongen en had er woedend gestreden tot de nieuwe strijdkrachten uit Antwerpen kwamen opdagen 4).

Na het verlies der machtige handelsstad aan de Schelde waren de bemoeiingen van den admiraal aan de verbetering en vermeerdering der vloot gewijd.

Het jaar der Armada schonk Justinus een rijken lauwerkrans. Zijn bezorgdheid en werkzaamheid, zijn overleg met de Staten van Zeeland toonden in hem een ervaren zeeman en waakzaam bevelhebber. De vereeniging van Parma's strijdkrachten met die van Medina had niet plaats, een onberekenbaar fortuin voor Hollands strijdgenooten. De Armada stoof uiteen, en „een zoo groote vloot ging, hoe deerniswaardig ook, te niet, dat zij verdiende, die zoo roekeloos en onberaden in zee was gezonden, die zoo ondoelmatig was uitgerust en zoo onhandig werd bestuurd" 5). Later, bij zijn ontslag uit den zeedienst, haalden de Staten dit feit nog op en spraken in dankbare herinnering over „eene onvergetelycke, onvergeldelycke dyenst". Uit een briefwisseling tusschen Seymour en Walsingham in Augustus 1588 blijkt, dat Justinus een bezoek aan Dover bracht en met eerstgenoemde kennis maakte, die van onzen Hollander schreef: „Ik vind hem een zeer verstandig, geslepen en kundig man" 6).

De gevechten ter zee kwamen thans aan een eind. Den 24 Maart 1589 vroeg de admiraal om aan het hoofd van een regiment

---

1) *Motley*, II, 1e dl. bl. 134. 2) *Strada*, Boek VI, bl. 409, laat Justinus bij dit wapenfeit om het leven komen. 3) *Motley*, II, 1e dl. bl. 166. 4) *Dr. Nuyens*, *Ned. Beroerten*, Dl. IV, bl. 68. 5) *Dr. Fruin*, *Tien jaren*, bl. 17. 6) *Motley*, II, 3e dl. bl. 305.

Zeeuwsch voetvolk te mogen staan. De inneming van Breda schonk hem gelegenheid zijn dapperheid op nieuw te toonen. Drie, bijna vier jaren verdwijnt hij hier van het tooneel, om in 1594 andermaal te voorschijn te treden bij het vergezellen van Louise de Coligny en haar zoon Frederik Hendrik, die naar Frankrijk togen.

Later, in het jaar van den overgang des Franschen konings tot de Katholieke Kerk, trok uit de N. Nederlanden een aanzienlijk gezantschap naar Frankrijk, ten einde het vredesluiten met Spanje te keeren Oldenbarneveldt, „van wiens deugd geen eeuwen zullen zwijgen", stond aan het hoofd; naast hem praalt de martiale figuur van den admiraal Justinus van Nassau, „een dapper soldaat, een oprecht patriot en een verstandig raadsman" 1), alsmede De Buzanval, afgezant des konings in Den Haag, de vijftienjarige Hugo de Groot, „'t Delftsch orakel", en Frans Aartsens. De uitslag van dezen tocht is genoegzaam elders beschreven 2), wij zetten alleen den vinger bij Motley's hel gekleurd tafereel: „Zoo eindigde de zending van den grooten advocaat en den admiraal van Zeeland naar Hendrik IV, van welke zending men zich zooveel had voorgesteld. Tijd, geld en welsprekendheid waren daaraan in ruimen overvloed ten koste gelegd; en toch, wat de wezenlijke vrucht aangaat, had de geheele zaak zich veilig kunnen bepalen tot die laatste, hartroerende ontmoeting".

Na een even mislukte reis naar koningin Elisabeth, die het krachtig vertoog der Hollandsche „vilaynen" beantwoordde met vele deftige, langwijlige plichtplegingen en driftige uitvallen, keerde onze admiraal naar Zeeland terug en maakte toebereidselen voor een tocht naar Oost en West.

De XVIe eeuw eindigde voor onze in kracht toenemende republiek op schitterende wijze in de vlakten van West-Vlaanderen. De slag bij Nieuwpoort vlocht een lauwerblad te meer in de zegekrans van den admiraal, aan wiens kloeke bootslui een niet gering aandeel in de overwinning toekomt.

Nog hetzelfde jaar, 29 en 30 November, deed Justinus van Nassau een strooptocht op de Schelde tot voor de stad Antwerpen: een vijandelijk admiraalschip en 8 andere bodems werden als buit bij het fort Lillo aan wal gebracht.

---

1) *Motley*, II, 5^{e} dl., bl. 115.

2) Zie: *Wagenaar* Dl. VIII, bl. 497. — *Motley*, II, 5^{e} dl. bl. 115. — *Dr. Fruin*, *Tien jaren*, bl. 360. — *Dr. Nuyens*, IV, 2^{e} dl. bl. 231.

Zijn loopbaan ter zee werd met dit feit besloten. Jan Evertsen ontving van de Staten een bijzondere belooning, terwijl Justinus den 19 Sept. 1600 aan de Zeeuwsche Staten klagend schrijft: „dat alsoo hy bevint, dat hy de incommoditeyten van de zee niet en heeft kunnen draghen, en daerin syne gesontheyt is gekrenckt; dat oock syn Ampt als Admirael niet en heeft de Digniteyt ende de Preëminentien, die 't selve toestaet, en de andere voergaende gehad hebben; dat hem oock noyt en is eenige Augmentatie gegunt, gelyck wel andere; dat hy daerom en omme andere consideratien [waarnaar wij lang, doch tevergeefs, gezocht hebben] voor merckelijken tijde was geresolveert, sijnen oorlof te begeren". Dit eervol ontslag werd hem door de Staten van Zeeland spoedig verleend. Was hij voor hen niet meer de energieke man, of gaven zij wellicht gehoor aan den smeekzang van een hunkeraar naar dezen hoogen, doch waarlijk moeilijken post? Wij durven de reden slechts vermoeden, doch zeker is het, dat de herinnering aan den admiraal Justinus nog bij de Zeeuwen voortleeft 1).

Na een kortstondig verblijf te Leiden kwam de nieuw benoemde gouverneur met zijn familie te Breda aan, alwaar hij spoedig de gunst en genegenheid der bestuurders tot zich trok en door prins Maurits zeer gewaardeerd werd, blijkens een schrijven van 1 November 1603, met het opschrift: „Monsieur de Nassau, Gouverneur de Breda, mon frère".

In den aanvang van 1624 legde Spinola zich toe tot het nemen van Bergen op Zoom en Breda. De goede maatregelen van den gouverneur legden allerlei hindernissen op den weg des Spanjaards en verhinderden zijne plannen, tot de hulp van prins Maurits kwam opdagen. Zijn moedig optreden, zijn kalmte en beleid gedurende het opkomen en het woeden der belegeringsstormen worden ten zeerste geroemd. De la Pise prijst hem: „un Seigneur d'une valeur accort et expérimenté en la deffence d'une place".

Breda ging, ondanks buitengewone dapperheid, verloren en Justinus trok af naar Geertruidenberg, alwaar hij 't leger ontmoette van Frederik Hendrik, die na den dood van prins Maurits in 1625 aan de regeering was gekomen. 't Verlies van zijn gouverneursplaats schijnt aanleiding te hebben gegeven, dat de Nassauer het krijgsmansleven verliet en zijn overige levensdagen rustig ging slijten te Leiden. Daar leefde hij in de beste verstandhouding met

1) Mededeeling van den hr. J. P. van Visvliet, te Middelburg.

den stadhouder Fred. Hendrik en beoefende er de fraaie letteren en wetenschappen. Hij ontsliep den 26 Juni 1631, zijn vrouw in 1634. Hun stoffelijk overschot rust in de Hooglandsche kerk der academiestad, gedekt door een zerk met het volgend opschrift:

„Hier leyt begraven den heer Justinus van Nassau ghewesen „in zijn leven Collonel van 't walen regiment Admirael van Zee- „landt XVIJ jaren Generael vanwege den Groot Mog: Heeren „Staten van Holland ende West Vriesland en Vranckriche, Gou- „verneur van Breda XXV jaren, sterf in 't jaer XVI^{c} XXXJ den „XXV Juny, out zynde LXXIJ jaren.

„Met Mevrouwe, Mevrouwe Anna van Merode Zyn Ed. huys- „vrouwe, gheboren Baronesse van Merode, sterf in 't jaer XVI^{c} XXXIIIJ den VIIJ octobris out zynde LXXJ" 1).

Ten opzichte van den toegevoegden naam Grimhuysen de volgende, korte aanteekening. Er zijn in Noordbrabant twee Grimhuizen: het eerste is gelegen onder Oud-Gastel, doch heeft niets uitstaan met de familie Nassau. Het tweede was eertijds een adellijk huis in de Baronie van Breda, gelegen in de gemeente Ulvenhout. Het was gesticht door de heeren van het uitgestorven geslacht Grimhuysen en werd door Justinus, tijdens zijn gouverneurschap van Breda, hertimmerd. Vandaar den naam zijner nakomelingen Nassau-Grimhuysen. In 1750 is dit huis van den Bredaschen koopman Jan de Wijse door de roomsch katholieke gemeente van Ulvenhout aangekocht, die het vertimmerde en verbouwde tot kerk en pastorie, wat het op dit oogenblik nog is.

Uit het huwelijk van Justinus met Anna sproten twee zonen en één dochter:

1. *Willem Maurits van Nassau-Grimhuysen*, trouwt met Maria van Aerssen, dochter van François, heer van Sommelsdijk en Petronella Borre, waarbij drie kinderen:

a. Justinus sterft ongehuwd aan de pokken in Frankrijk.

b. Anna-Justina trouwt George Cats, heer van de Coulster.

c. Anna trouwt Willem Adriaan, graaf van Hornes en Batenburg, luitenant-generaal in Staatschen dienst. Zij stierf in 1740 in den ouderdom van 97 jaar en schonk het leven aan 1) Isabella Justine, vrouw van Batenburg, die trouwde met Ernst, graaf van Bentheim Steinfort, brigadier in Statendienst. Hij overleed in 1713, den 10 Maart, en zij 3 Juli 1734. — b) Amelie Louise, getrouwd

1) Zie opschrift en prent bij Dr. Swalue.

in 1694 met Lodewijk, graaf van Nassau Sarbruggen. Hij stiert 29 December 1699. 3) Sidonia Johanna, trad in den echt in 1698 met Statius Philip, graaf van Bentheim, generaal der cavallerie in Statendienst, hij stierf 27 Maart 1749, zij 16 Maart 1752. 1)

2. *Philips van Nassau-Grimhuysen*, cornet, lid van de ridderschap van Nijmegen, trouwt met Margareta Maria van Cortenbach, die een dochter was van Willem en Margriet van der Lip, genaamd Hoen. Zij overleed in 1662 en is te Wijchen begraven met 16 kwartieren.

Uit hun huwelijk sproten: 1) Philips van Nassau-Grimhuysen en 2) Anna Margareta, vrouwe van Grimhuysen en Wychen, later ook van Moersbergen, Heukelum en Zeist, trouwt in 1659 voor de eerste maal met Diederik Schenk van Nijdeggen, heer tot Blijenbeek, Afferden en Grubbenvorst, en voor de tweede maal met Johan Gerhard van Oostrum, heer van Moersbergen en Zeist. Zij overleed den 12 Maart 1676. Beide begraven te Wychen met hare 4 kwartieren:

Nassau — Cortenbach
Merode — Lip, gen^{d} Hoen.

Hiermede *schijnt* deze familie uitgestorven.

3. *Leonora Henriette van Nassau-Grimhuysen.*

Zij huwt te Leiden den 27 Febr. 1632 met ridder Herry Herbert, weduwnaar van Jeanne de Hornes, dochter van den baron van Boxtel en zuster van den graaf van Hornes, vermoedelijk Gerard, heer van Boxtel en Baussignies.

De ouders en kinderen, vermeld onder 2 en 3, waren hoogst. waarschijnlijk katholiek.

De eerw. heer A. Thier Zum Berge, weleer pastoor te Zyflick bij Cranenburg (Pruisen) deelt mij mede, dat ZEw. in de archieven heeft gevonden een *Anna* en ook een *Elizabeth* van Nassau-Grimhuysen, die roomsch katholiek en gehuwd was met een lid der familie Von Loe-Wissen.

Van ouder tot ouder wordt hier verhaald, dat deze familie Nassau zeer veel goeds gedaan heeft aan kerk en armen, doch, ondanks ijverige nasporingen heb ik daarvan geen enkel bewijs kunnen vinden. Wie er meer van weet, zegge 't.

Wychen, GOMARIUS MES.
op den feestdag van den
H. Dominicus, 1890.

1) Zie: *Van Spaen*, Inl. I, bl. 329.

BOEKBEOORDEELING.

L'Evolution restreinte aux espèces organiques. Par Le P. M. D. Leroy des Frères-prêcheurs. Paris, Lyon, Delhomme et Briguet, 1891. Prix : 3 fr.

De inhoud van het boek, wat wij hier wenschen te bespreken, laat zich gevoegelijk in twee deelen splitsen. Pater Leroy bewijst 1° dat eene „évolution restreinte" niet met het geloof in strijd is en tracht 2° die ontwikkeling wetenschappelijk te verdedigen.

Zondert men den mensch, ook wat zijn lichaam aangaat, van de rij der genealogisch met elkander verbonden levende wezens uit, dan heeft *a priori* het aannemen van eene ontwikkelingsleer, mits ze niet atheïstisch zij, geen bezwaar. Het is, in dat geval, ook rij onverschillig, welken vorm dier theorie men wil voorstaan. Men kan het er voor houden, dat God eene onbepaalde veranderlijkheid in de eerst geschapen organische wezens heeft neergelegd om aan de uiterlijke omstandigheden het uitkiezen en bewaren van de passendste organismen over te laten, en dus selectionist zijn; men kan meenen, dat de oorzaak der verandering hoofdzakelijk *in* het organisme besloten blijft en zonder veel hulp der omstandigheden de plant- en dierwereld wijzigt en volmaakt, en zich dus evolutionist noemen in algemeenen zin; men kan in beide gevallen zich de verandering denken met kleine of met groote verschillen voortgaande en te voorschijn tredende, hetzij bij den overgang van geslacht tot geslacht, hetzij voortdurend gedurende het leven van elk individu — geene dier meeningen, mits men alle veranderingen afhankelijk stelt van Gods wil en van Gods plan, kan *a priori* als onhoudbaar veroordeeld worden.

Ook de vraag, of eene ontwikkeling in teleologischen zin met Schriftuur of traditie of dogma in strijd is, kan zonder nadere beperking gesteld en beantwoord worden. Daarom had, dunkt ons, Pater Leroy de nadere omschrijving zijner theorie tot het begin van zijn wetenschappelijk betoog kunnen verschuiven. De

eerw. schrijver heeft echter goed gedaan met in den aanhef van zijn werk uitdrukkelijk „l'évolution athée.... qui partant de l'éternité de la matière, prétend expliquer le monde sans Dieu, par les seules forces de la nature et du hasard" te verwerpen en te bestrijden om daarna in het hoofdstuk: *L'évolution restreinte et la foi* het ware terrein aan te wijzen, waarop de kamp tusschen evolutionisten en contra-evolutionisten moet beslecht worden, het terrein der wetenschap namelijk.

We zouden aan dat hoofdstuk wel het opschrift: *Geruststelling voor angstige zielen* willen geven, te meer omdat het werk voorzien is van een aanbevelingsbrief van Pater Monsabré, eene goedkeuring van F. Ant. Villard mag. in s. th. en van F. Reg. Beaudouin mag. in s. th. en het *Imprimatur* draagt van den Prior prov. F. F. Praedicatorum, Fr. Thomas Bourgeois — evenzoovele waarborgstempels, die ons verzekeren, dat in het alliage, geloofwetenschap eene voldoende hoeveelheid „deelen fijn" van het eerste metaal aanwezig is.

De argumenten, welke Pater Leroy gebruikt om te bewijzen, dat eene aldus beperkte ontwikkelingsleer niet met het geloof in strijd is, zijn deze: 1° er bestaat geene dogmatische verklaring der Kerk, welke die theorie veroordeelt; 2° de H. Schrift, die wél zegt, dat planten en dieren aan God hun ontstaan te danken hebben, geeft ons geene nadere verklaring omtrent de wijze, waarop dit geschied is; en 3° de HH. Vaders zijn niet eenstemmig van gevoelen, dat in de woorden van Genesis eene afzonderlijke schepping der soorten uitgesproken is.

Wij gelooven niet, dat velen de waarde dier argumenten zullen ontkennen; zelfs de tegenstanders van P. Leroy erkennen: „Rien n'est révélé sur la manière dont furent produits les végétaux et les animaux" (Vigouroux); „les botanistes et les zoölogues demeurent donc entièrement libres de reconstruire les généalogies de chaque règne vivant; de réduire le chiffre des véritables espèces et celui des types primitifs *autant que le progrès de la science pourra l'exiger*" (Brucker).

Een andere vraag — die de schrijver in het begin uitsluit om ze aan het eind van zijn werk afzonderlijk te behandelen — is, of ook de mensch, eenigermate althans, binnen den kring der ontwikkeling kan getrokken worden. Het antwoord, dat Pater Leroy op die vraag geeft, is, gelijk hij zich zelven allerminst ont-

veinst, van bedenkelijken aard en wel in staat om tegenspraak uit te lokken. Maar juist daarom kan het dienstig zijn, dat we hetgeen door den schrijver te berde wordt gebracht, aandachtig onder de oogen zien. Wij willen trachtten zijne redeneering zoo getrouw mogelijk weer te geven.

Pater Leroy begint met te verklaren: „Non le corps de l'homme ne dérive pas de l'animalité; il est le produit d'une intervention directe du créateur". En de reden zijner meening resumeert hij in 't kort als volgt: „L'enseignement religieux, nous l'avons dit, se puise à quatre sources: les Saintes Ecritures, les Pères, les décisions de l'Eglise, la théologie; si j'interroge chacune d'elles isolement, peut être n'y trouverai-je pas la question nettement tranchée; mais l'ensemble forme un faisceau lumineux qui ne laisse subsister aucun doute". Ook de „révélations de la science renversent de fond en comble la prétendue généalogie évolutive du genre humain".

Maar — volgens den H. Thomas „Non est caro humana, quae non est informata ab anima scilicet rationali", en de mogelijkheid blijft dus bestaan, dat het substratum „destiné à recevoir l'âme immortelle, soit l'ouvrage de Dieu à la vérité, mais par l'entremise des causes secondes, c'est à dire au moyen de l'évolution"; en die mogelijkheid zullen zij niet ontkennen, die meenen, dat de Doctor Angelicus salva fide heeft kunnen leeren, dat elk menschelijk lichaam tot het ontvangen der redelijke ziel voorbereid wordt door eene „anima vegetabilis" en daarna door eene „anima, quae est nutritiva et sensitiva simul" 1).

De woorden der H. Schrift veroordeelen, volgens den schrijver, deze opinie niet; want Gen. II, 7 wordt van den mensch gezegd: „Formavit igitur hominem de humo terrae: God *vormde* den mensch uit het stof der aarde", en v. 19 met dezelfde woorden: „Formatis igitur de humo cunctis animantibus terrae: nadat God al de dieren des velds uit het stof *gevormd* had". Het „vormen" (formavit) van v. 7, hetgeen aan het: en God „blies in zijn gelaat den adem des levens en de mensch werd tot een levende ziel" voorafgaat, kan dezelfde beteekenis hebben als het „vormen" (formatis) van v. 19, waarvan we uit Hoofdst. I weten, dat het synoniem is met „producat terra: de aarde brenge voort".

---

1) *Contra Gentiles*, L. II, C. LXXXIX *Summa*, P. I, Q. CXVIII, art. 2.

Zwaarder gewicht legt eene door den Paus goedgekeurde uitspraak van het provinciaal concilie van Keulen (1860) in de schaal: „Primi parentes a Deo immediate conditi sunt. Itaque scripturae sacrae fideique plane adversantem illorum declaramus sententiam, qui asserere non verentur, spontanea naturae imperfectioris in perfectiorem continuo ultimoque humanam hanc immutatione, hominem, si corpus quidem spectes, prodiisse".

Den doorslag geeft echter deze uitspraak, volgens Pater Leroy, niet, want de leden van het concilie veroordeelen niet *elke* leer, die verkondigt, dat „de mensch, wat zijn lichaam betreft, is ontstaan door den voortdurenden overgang van een minder volmaakte natuur in een meer volmaakte en eindelijk in de menschelijke", maar de veroordeeling treft die leer, welke volhoudt, dat deze veranderingen geschied zijn „spontanea immutatione", door een van zelf plaats hebbenden (spontanen) overgang. Diegenen, die niet eene „ontwikkeling uit eigen kracht", maar eene door God gewilde en bestierde aannemen, worden door de uitspraak van het concilie van Keulen niet getroffen.

Of men aanneemt, dat de mensch ontstaan is door de bezieling van de door Gods hand tot lichaam gevormde aarde, of wel, dat de aarde eerst tot dierlijk lichaam geworden is en een van die levende wezens, hetgeen ten gevolge van ontwikkeling het geschiktste was geworden, door inblazing der redelijke ziel tot mensch werd omgeschapen, is, volgens pater Leroy, in den grond der zaak vrij wel hetzelfde en zou, naar zijne verzekering, eene „affaire de sentiment" kunnen genoemd worden. In alle geval is de mensch, bij de instorting der ziel, in eens en geheel en al mensch, en de vereeniging met de ziel ontrukt ook zijn lichaam geheel en al aan de dierwereld, zoodat men niet kan beweren, dat het menschelijk lichaam zich uit het dierlijk lichaam heeft ontwikkeld — en nog minder, dat de mensch van het dier afstamt.

De eerwaarde schrijver acht het op 't einde van zijn werk noodig nog eens met nadruk te verzekeren, dat hij één wil blijven in overtuiging met de Vaders van het concilie van Keulen, met de leer der scholastieken, met de Kerkvaders en met de H. Schrift, en dat hij het er voor houdt, dat „le corps de l'homme ne dérive pas de l'animalité, mais qu'il est le produit direct de la puissance divine par l'infusion de l'âme raisonnable".

Ofschoon wij weten, dat wij in de Kerk slechts één keurmeester

hebben, die in het bezit is van een onfeilbaar waarborgstempel, zijn wij toch overtuigd, dat ook andere personen geschikt zijn om metaalmengsels te beoordeelen en te stempelen; voor ons echter is dit juist eene reden, waarom wij, met het oog op de boven aangehaalde goedkeuringen, de redeneering van P. Leroy liever van de zuiver wetenschappelijke dan van de theologische zijde ter toetse brengen. Toch zij ons de opmerking vergund, dat het antwoord in alle geval weinig afdoende is, omdat bij de schepping van Eva dan toch eene wijze van ontstaan moet aangenomen worden, welke geheel en al buiten den weg der ontwikkeling ligt; ook vinden wij in de boven aangehaalde meening geen voldoende verklaring van de oorzaak, waarom de Openbaring op geheel bijzondere wijze over de vorming ook van het menschelijk *lichaam* spreekt. Doch gesteld, dat deze vraag — voor een klein gedeelte toch maar — naar het forum der wetenschap kan verwezen worden: op wetenschappelijk gebied schijnt de klove, die er gaapt tusschen het lichaam van den mensch en de dierwereld steeds wijder en wijder te worden. Heeft ook hier en daar een of ander onderzoeker een vooruitspringend rotspunt meenen te zien, dat een houvast zoude geven voor de balken en ribben eener brug, 't blijkt meer en meer dat zulke visioenen gezichtsbedrog zijn geweest. De verwachting, die men op den Dryopithecus van den eenen kant en op oude menschenschedels aan den anderen kant gebouwd had, is gebleken ijdel te zijn.

Tegen dat gedeelte van pater Leroy's werk, waarin hij op wetenschappelijke gronden de evolutie-leer verdedigt, hebben wij ernstige bezwaren.

Vooreerst ontbreekt eene duidelijke omschrijving van hetgeen de schrijver onder „évolution restreinte" verstaat. Om aan te toonen, dat eene ontwikkeling in 't algemeen niet tegen de H. Schrift strijdt, kan de bepaling des schrijvers voldoende geacht worden. Maar, waar het er op aankomt eene „evolutie" wetenschappelijk te verdedigen, zooals de schrijver zulks in zijn tweede gedeelte beproeft, dient men toch duidelijk te zeggen, welke de theorie is, die men wil verkondigen. Uit de aangehaalde bepaling volgt wel, dat de drijfveer, die de ontwikkeling in beweging brengt, *in* het organisme moet gezocht worden, en daarin zal ieder, die zich op een ontwikkelings-standpunt plaatst, het met den schrijver volkomen eens zijn. Zelfs een volbloed darwinist zou met de geheele „natuurlijke teeltkeus" niet weinig verlegen zijn, als hij

het beginsel van „veranderlijkheid", wat toch *in* elk individu moet liggen, niet mocht aannemen. Het onderscheid tusschen P. Leroy en de aanhangers der zoogenaamde selectie-leer is dan, dat deze eene onbepaalde veranderlijkheid aannemen, terwijl hij meer gewicht schijnt te leggen op eene veranderlijkheid in eene bepaalde richting.

Verder is Pater Leroy (bl. 189) „zonder voorbehoud" de meening toegedaan, dat „eene verandering, zelfs eene zeer aanmerkelijke, plotseling, bij den overgang van het eene geslacht op het andere, te voorschijn komt".

Voor de overeenstemming tusschen geloof en wetenschap mogen deze punten van ondergeschikt belang worden geacht, dit is niet het geval, wanneer men voor een wetenschappelijke theorie partij moet kiezen. Daarom betreuren wij het, dat de schrijver zijne theorie niet duidelijker heeft uiteengezet. Wij vernemen niet, welke veranderingen „zeer aanmerkelijk" zijn, noch welke causae secundae „plotseling" zulke veranderingen bewerken, om daarna de veranderde wezens eenigen tijd te laten voortbestaan en ze dan wederom even „plotseling" verder te veranderen. Uit de voorbeelden, welke de schrijver aanhaalt: koeien zonder horens, schapen met korte pooten, zou men moeten besluiten, dat P. Leroy het verliezen der horens en het korter worden der beenen als „aanmerkelijke" veranderingen beschouwt, eene zienswijze, die zeer zeker velen niet zullen deelen.

Ook begrijpen wij niet te best, hoe P. Leroy kan meenen, dat er in onze dagen nog hoofdzakelijk slechts ras-variëteiten ontstaan, terwijl hij toch verklaart, dat de causae secundae nu even goed aanwezig zijn als vroeger, ofschoon ze misschien iets of wat aan kracht verloren hebben en terwijl hij zelfs een voorbeeld van zoogenaamde soortverandering aangeeft.

Dat voorbeeld, de verandering van een schaaldiertje Artemia salina in een ander Artemia Mulhausenii, is zeer geschikt om te doen zien, dat de theorie van Leroy.... niet juist is. Immers volgens zijn eigene woorden is 1° die verandering geschied „peu a peu.... lentement et seulement dans le cours de plusieurs générations"; 2° is die verandering minder aan innerlijke oorzaken dan aan een uitwendige omstandigheid te danken, omdat het langzaam „zoet" worden van het water A. Salina in A. Mulhausenii en het langzame aanzouten A. Mulhausenii in A. Salina deed overgaan; en 3° is de richting der verandering geene bepaalde, daar

de omzetting even goed naar de eene als naar de andere zijde plaats greep 1).

Daar wij geene refutatie, maar slechts eene beoordeeling schrijven, zien wij ons genoodzaakt vele zaken onbesproken te laten. Slechts ter loops willen we nog zeggen, dat men voorloopig op de Paleontologie niet te veel mag vertrouwen, èn omdat de geologische tijdrekening geenszins definitief is vastgesteld, èn omdat de gesteenten ons meestal slechts geraamten leveren en al de rest, zoo goed en zoo kwaad als het gaat, naar hetgeen wij van de thans levende dieren kennen, moet gereconstrueerd worden, èn eindelijk omdat het herhaalde onbetwijfelbare mistasten tot groote voorzichtigheid moet aansporen.

Dat de schrijver, een Franschman, die zijne theorie met warmte voorstaat, nu en dan met eene ietwat te groote zekerheid spreekt en zich wel eens tot een „*a du*" laat verleiden, waar een rustig staatsburger waarschijnlijk „*a pu*" hadde geschreven, zal gemakkelijk verschooning vinden.

Wij eindigen met het boek van den geleerden schrijver in zooverre aan te bevelen, dat het niet anders dan nuttig zijn kan, indien „de ontwikkeling", die tegenwoordig overal rondspookt, degelijk en van alle zijden onderzocht worde.

J. M. L. KEULLER.

L'assyriologie depuis onze ans par A. J. Delattre, S. J. Gand, librairie H. Engelcke, 1891. 119 p. Prix 2,50 fr.

Zeer talrijk reeds zijn de diensten, welke de Assyriologie aan de aloude geschiedenis heeft bewezen; inzonderheid voor de historie van Israël heeft zij een nieuw licht doen opgaan. Ook mag zij heden eene der gewichtigste hulpwetenschappen voor de studie der H. Schrift genoemd worden, en de beschaafde lezers zoowel als de priesters, die zich uit ambtsplicht op de studie der gewijde oorkonden toeleggen, mogen niet vreemd blijven aan de vorderingen, welke zij dagelijks maakt. Wij aarzelen daarom niet ook aan deze klasse van lezers P. Delattre's werkje, waarvan wij hierboven den titel afschreven, ten warmste aan te bevelen.

---

1) De vraag, of het voorbeeld van de Artemia ten gunste van eene andere afstammingsleer zou pleiten, kunnen we hier niet behandelen.

Zij zullen evenwel hier geene inlichtingen aantreffen omtrent de geschriften, waarin de geleerden gepoogd hebben de geschiedenis en de aardrijkskunde door middel der Assyriologie toe te lichten: deze werken heeft de schrijver volkomen buiten zijne beschouwing gelaten. P. Delattre beweegt zich hier enkel op het meer beperkte veld der eigenlijke Assyriologie. Hij handelt over de nieuw ontdekte en uitgegeven teksten, alsmede over de werken van philologischen aard. Deze dubbele studiënreeks te beschrijven, er de vorderingen gedurende den loop der dertien laatste jaren van te beoordeelen en den toestand, waarin de Assyriologie ten huidigen dage verkeert, nauwkeurig te doen kennen, ziedaar het doel dat de Belgische geleerde zich heeft voorgesteld 1).

Ook van deze kundigheden, d. i. van de eigenlijke Assyriologie, behoort de exegeet eenigszins op de hoogte te wezen, wil hij zich in staat stellen om met vrucht die werken te lezen, waarin de ontdekkingen aan de boorden van Tigris en Eufraat ter opheldering van andere wetenschappen worden aangevoerd. Deze kennis van den waren toestand der Assyriologische studien is zelfs zoodanig een vereischte, dat men zonder haar blootgesteld is om over de geschiedenis en den godsdienst der aloude Assyriërs een verkeerd oordeel te vellen.

P. Delattre heeft zijn werkje in twee deelen gesplitst, waarvan het eerste de eigenlijk gezegde Assyrische studiën behandelt, terwijl het andere ons met de Accadische bekend maakt. Op de eerste plaats vermeldt hij de werken, waarin de jongst aan het licht gebrachte teksten voorkomen. Zoo maken wij achtereenvolgens kennis met de opschriften uit de puinen van Tell-Loh, in Beneden-Babylonië, opgegraven door M. E. de Sarzec; met de documenten, waarmee de heer Rassam het British Museum verrijkt heeft; en met de Assyrische vondst van Tellel-Amarna, welke zulk een schitterend licht heeft geworpen op de betrekkingen, die omstreeks de XVe eeuw vóór onze tijdrekening bestonden tusschen Egypte en de Aziatische vorstendommen. Daarna wordt de aandacht gevestigd op de tekstuitgaven en de philologische studiën

1) Het werkje is een overdruk van vier artikelen, verschenen in de *Revue des questions scientifiques* (1890; 1891). Het geeft meer dan de titel belooft: het strekt zich namelijk uit over meer dan 11 jaren, want de schrijver vermeldt ook de werken, welke sedert het drukken van zijn eerste opstel in het licht zijn gezonden.

van M. Pinches, Sir H. Rawlinson, P. Strassmaier, M. Bezold, Hugo Winckler, S. Alden Smith, P. Haupt en L. Abel; verder op de vertalingen en de Assyrische commentariën van zeer verschillende Assyriologen, welke voorkomen, òf in tijdschriften, òf in afzonderlijke werken, òf wel nog in verzamelingen als de *Records of the Past* en de *Keilschriftliche Bibliothek* van Dr. Schrader.

Het uitgeven en bestudeeren der oorkonden ging gepaard met het navorschen van het Assyrisch schrijfstelsel en het opstellen van spraakleeren en woordentolken. Over de proeven welke op dit gebied geleverd werden, handelt P. Delattre in eene tweede onderafdeeling.

Vooral uit deze verhandeling blijkt, dat de schrijver in het opstellen van zijn werkje niet enkel Assyriologen van beroep op het oog heeft gehad. Op de meest bevattelijke wijze toch zet hij het Assyrisch schrijfstelsel uiteen en wijst op de ontzaglijke moeilijkheden, welke de Assyrioloog heeft door te worstelen om enkel tot het lezen van een opschrift te geraken. In breede trekken schetst hij ons de taal van Niniveh en Babylon en beoordeelt de studien der geleerden, die het meest hebben bijgedragen om er het spraakkunstig samenstel van te doen kennen. De Saulcy en Sir Henry Rawlinson hebben de grondlijnen der Assyrische spraakleer aangelegd; Hincks en Oppert hebben het gebouw voltrokken. Enkel dezen mag men met den naam van uitvinders vereeren. In de handboeken van Ménant, Sayce, Lyon, Teloni en Fried. Delitzsch was het niet meer te doen om het grammatisch stelsel te scheppen; het te vervolledigen en in de bijzonderheden te wijzigen, dit was hunne eenige taak.

De proeven van woordenboeken hebben ook niet ontbroken. P. Delattre bespreekt de *Assyrian Dictionary* van Norris, de *Notes de lexigraphie assyrienne* van S. Guyard, het *Alphabetisches Verzeichniss der assyrischen und akkadischen Wörter...* van P. Strassmaier, en het *Assyrisches Wörterbuch* van Delitzsch. De laatstgenoemde geleerde maakt den indruk, als wilde hij zijnen arbeid doen gelden voor een volkomen afgewerkten woordentolk; maar P. Delattre teekent verzet aan tegen zulk eene aanspraak. Tot hiertoe kunnen de woordenboeken niet anders zijn dan voorbereidend werk, verzamelingen van bouwstoffen voor toekomstige opbouwers. Wanneer de oorkonden der Assyrische taal in genoegzame mate zullen uitgegeven, gelezen, overgezet en ontleed zijn, dan eerst zal het mogelijk wezen een afdoend boek samen

te stellen. Maar die dag ligt nog in het verre verschiet. De bron der Assyrische monumenten schijnt onuitputtelijk. Het British Museum gaat waarlijk gebukt onder de vracht zijner rijkdommen en van de 50,000 opschriften, die in zijne schatkameren liggen opgestapeld, zijn er maar nauwelijks 3000 uitgegeven! Daarbij gaat het werk betrekkelijk langzaam vooruit, zoodat de vereenigde krachten van al de Assyriologen gedurende gansch een jaar vereischt worden, om de beteekenis van ongeveer honderd vijftig woorden duidelijk te bepalen.

Onder de Assyriologen is reeds sedert geruimen tijd een twist opgerezen omtrent den aard van sommige spijkerschriften. Onder de oorkonden namelijk ontmoet men teksten, welke in het zoogenaamd Accadisch of Sumerisch zijn opgesteld en van het gewone Assyrisch onder meer dan een opzicht afwijken. De vraag is nu, of men dit Sumero-Accadisch wezenlijk als eene andere taal heeft te aanschouwen, dan wel te doen heeft met een eigenaardig schrijfstelsel om het Assyrisch uit te drukken. Dit geschilpunt, hetwelk van het hoogste belang is uit hoofde van den invloed, welke het op onze begrippen over de geschiedenis en den Assyrischen godsdienst kan uitoefenen, wordt door P. Delattre in het tweede en laatste deel van zijn werkje behandeld.

Verreweg het meerendeel der Assyriologen was steeds de eerstgenoemde zienswijze toegedaan, maar het gevoelen van M. Halévy, die het Sumero-Accadisch beschouwt als een bijzonder schrijfstelsel voor de eenige taal van Niniveh en Babylon wint dagelijks meer veld: Friedr. Delitzsch, een gezaghebbend Assyrioloog, heeft er zich reeds mede vereenigd, en P. Delattre, zoo hij eenige bijkomende beschouwingen van den Franschen geleerde als onbewezen van de hand wijst, oordeelt evenwel, dat dit nieuwe stelsel ernstige aandacht verdient.

Uit de studie van P. Delattre blijkt, dat de Assyriologie nog veel voor de toekomst belooft. Door al de studiën, door de tekstuitgaven worden nuttige materialen bijeengebracht, waarmede men eenmaal het gebouw der Assyro-Babylonische geschiedenis zal kunnen optrekken. Tot dit einde strekken de vereenigde krachten van al de beoefenaars der Assyriologie; en welk afzonderlijk vak dezer wetenschap zij zich ook voor hun eigen gebied hebben uitgekozen, met welken uitslag hunne pogingen ook gekroond worden, hunnen ijver behoort men steeds aan te moedigen en te prijzen. De philologische studien hebben niet de blijvende waarde, waarin

de paleographie zich mag verheugen: zij kunnen slechts als voorloopige proeven gelden, die door anderen zullen vervangen worden; maar niettemin behoort men ze te waardeeren als zijnde een noodige grondslag, die wel aan het oog zal onttrokken worden, maar die evenwel tot steun moet dienen van het in de hoogte rijzende gebouw. Tusschen de werken, welke handelen over Assyriologie, behoort toch een onderscheid te worden gemaakt. De oorspronkelijke mag men niet op ééne lijn stellen met de tweede- of derdehands-geschriften. En om over de waarde van een boek een juist oordeel te kunnen vellen, wordt de critische blik van een deskundige gebiedend vereischt. Die eigenschap nu ontmoet men in hooge mate in het werkje van P. Delattre; ook meenen wij dat het onder dit opzicht een goeden dienst kan bewijzen en gedeeltelijk als gids dienen in het lezen van andere werken over de Assyrische oudheden.

Leuven. J. VAN MIERLO, S. J.

LETTERLOOVER.

ENGELENSCHREDEN.

Als de neevlen 't veld bedekken,
  En de stemmen van den nacht
Droomen in mijn ziele wekken,
  Waarin zoete erinring lacht;

Eer de luchters zijn ontstoken,
  En het flakrend haardsteêvuur
Uitgerekte schaduwspoken
  Grillig toovert op den muur; —

Zweven geesten van 't verleden,
  Om wier vroeg gemis ik treur,
Zachtkens, met nauw hoorbre schreden
  Binnen door de ontsloten deur.

Hij die, 't hart vol idealen,
  Levenslust en vrijheid dronk,
Doch bij de eerste lentestralen
  Levensmoede nederzonk.

Menig teedere en vertrouwde,
  Die, geknakt door 't lijdenskruis,
Ach, de bleeke handen vouwde,
  Opging naar het Vaderhuis.

En met hen de jonge schoone,
Die aan 's levens vreugdedisch
Eens mijn trots was en mijn krone,
Thans bij God een heilige is.

Langzaam komt zij binnentreden,
De engel uit het godlijk land,
Zet zich naast mij, lacht tevreden,
Legt heur handjen in mijn hand.

En zij zit en blikt mij tegen
Met heur diep en teeder oog,
Als een ster, die hoop en zegen
Neerstraalt van den hemelboog.

Van heur lippen zweven klanken,
Die mijn hart alleen verstaat:
Zoet vermanen, dat in danken,
Straks in zeegnen overgaat.

O, dan vlieden vrees en smarten,
Hoe mijn pad vaak moeizaam schijn',
Denk ik slechts, dat zulke harten,
Leefden en gestorven zijn.

J. v. W.

Naar 't Engelsch van H. W. LONGFELLOW.